नं० ५१२२

नाम - वाजसनेयि संहिता मंत्र भाष्यम्

कर्ता - उवटः वज्रटसूनुः

पत्र संख्या - ~~१६३ पत्राणि~~ १६२ पत्राणि शके १४६२

विषयः - संहिता

यजुर्वेदमंत्रभाष्यम्

५१२२

131 ,51

132

सर्वोन्यः मानाष्ट्रान्य आदित्यः गोपाय इत्यामन्त्रि मृत्युञ्जपतिमनो। अश्वासि अश्वा ह्वात्र यं तं चामनुरुवादेति श्रुतिः॥छ॥ विकं
कतश्शकलैः परिश्रपयति साहामरुद्भिः देवा वर्ग्यःय स्वं स्वाहाकारः तं चां ब्रवीमि मरुद्भिः रश्मिभिः परिश्रयस्व कर्मणि य कु आप्या
श्रपयस्व मरुतः वां आश्रपयं चिन्त्यार्थः सुवर्णो ज्ञातमानेनाग्निर्दप्तातिदिवः द्युलोकस्य संस्पर्शेन कटेन्नु देवादीनू चं महावीरं चं पाहि
पवित्रेरापूनोति मधु मधु मधा प्राणो अस्य रसस्य मध्येन उच्यते। मधुं गानां रसति महावीरे स्थापयति॥छ॥ संहावीरस्तु पतिष्ठते॥
गर्भैर्देवानी अथवकाशेतेन चष्टगतइत्यतः प्राक् योऽनं देवानी गृह्णातीति गर्भैः आदित्यात्मना महावीरा यश्चापितामतीनां गोपा
यितानुद्धीनां यश्च पतिः अधिपतिः प्रजानी यश्चासौ नूं देवादेवेन सविता संगतः संगच्छते देवः प्रवर्ग्यः देवेन सविता सह संगच्छते य
स्य संरोचते गर्भैः सूर्येण सह एकीभूतः तं वयं स्कमद इति वाक्यशेषः॥छ॥ समग्निः यश्च संगतः संगच्छते ग्निः घर्मः अग्निना सूर्योख्येन सं
गच्छते देवेन सविता समरो चिष्णुः यश्च रोचते दीप्यते सूर्येण सह स्पर्द्धयं तं वयं स्कमदइति शेषः स्वाहाकार आदित्यप्रीणनार्थः यथा
स्वाहाग्निः संगतः संगच्छते तपसा आदित्यसंबंधेन यश्च संगच्छते देवेन सविता समारोचते संरोचते सूर्येण यः सह स्पर्द्धयं तं वयं स्क
मः॥छ॥ धर्त्ता दिव ऊर्ध्वं बृहती धर्त्तुस्त्वातिः योयं धर्त्ता धारयिता दिवः द्युलोकस्य आतपसश्च रश्मिजालस्य धारयिता विजातिव
मवस्थितः धारयिता च देवानीं च स्वयं च देवः अमर्त्यः मनुष्यधर्मरहितः तपोजाः तप आदित्यस्तस्माज्जायते सोयं वा वावं त्वास्मे अ
स्मासु यच्छ यच्छ चितिपुरुषव्यस्थायः निगृह्य तु स्थापय तु देवा सुवं देवानू यो ति मि [illegible] यति आगमयति स तथोक्तः॥छ॥ अपश्यं॥
त्रिष्टुप् आदित्यात्मना यमेस्कतिः अमुं मपश्यं गोपा गोपारं निपद्यमानं अनालं ब तं परि रोगच्छन्॥ नासोनीचैः पतति। आ च प
राच पृथिव्यां चरंतं आगच्छं तं पृथिव्यां दिवि हू सह सध्रीची सहस्य सध्रीरादेशः सह धनाः दिशो रश्मीन्चा सहानवताः स विषूचीः वि
षु इति निपातो नानानावचनः श्चैवतेः परं नानानाचनादिशः नानां वनाच्चा रश्मीन्च सानन आच्छादयंन् आवरावर्त्तिपुनः पुनः आवर्त्त
ते भुवनेषु त्रिषु लोकेषु अंतर्व्यवस्थितः॥ ॥ विश्वासां भुवां सर्वासां पृथिवीनां अवयव्य विश्वस्य मनसः सर्वस्य प्राणापा
घस्य मनसश्च वयस्पते॥ तेच सर्वस्य त्रयीलक्षणस्य वचसः पते सर्वस्य लोकिकस्य वचसस्पते तं त्वा स्कमद इति शेषः॥ यत

उत्तरभास्य

१८००

पति । कं देवं पितरं वा मिमसनेनैव वदनीयति । येनैव माह ।। दक्षिणतो सुरा न्यासा [illegible] नावृणन् [illegible] इति निरुक्तिर्वेदज्ञो वेत्ति स्तु
ति सुपकल्पता ह्यदितिर्गीयस्य सपद्यते । तदाग्ने घ्याम् [illegible] इति । नद्यत्र कं देवं विना देवता नाम्नैव स्यात् सपदं वदे
ति । रूप्योपकं षि वा त्रा पिविर्ये ने ता निवद्धे या नी [illegible] ति निर्वक्ति । यो वै देवता मग न्यस्त का याय यजुः सेवे देवता
त्वं सौ देवता तत्प्यं यथा हुरि स्तुपास नार्थं रूप्यजुषो [illegible] एकरोत्यों तो रेयी रूपयजुषमिति । अथ पदार्थः
तत्र चत्वारि पदजातानि । नामाख्यातोपसर्गनिपाताः तत्र नेरुक्ताः पठन्ति । तत्र नाम पञ्च प्रकार पठन्ति । प्रकृत्यं ३
प्रकृत्या ज्ञातं समर्थापि मिव वद । वाक्यजं च तिकीसंज्ञे निर्वाच्यं पञ्चधा पदं ।। १ ।। तत्र धातुजं : वृद्धारुः पवमानः पञ्च
नानः धातुजा ज्ञाती । न द्विपदं आग्नेयः । याज्ञ्या नी दे आया । समर्थापि जैसमासः । सव संक्षेप तत्र [illegible] । अव्ययी
भावः । १ तत्पुरुषः २ द्वन्द्वः ३ बहुव्रीहिः ४ तन्मध्योदाहरणानि । उपरि नानि । बहिः पठितो प्रजापतिः पशुपतिः
अग्न सोमौ इन्द्राग्नी । वसुगीवः सितिकण्ठः । यथा सर्वाद्येदेवोदाहरणे । वाक्यजं । कं यस्यरूपं । सोमस्य
[illegible] सचस्मि [illegible] सोमः कयस्परू पलाजा दत्तवैश्वा देवरूपता वेन वावधमनी व्यत्यस्य । अति
शसी । अन्यत्र प्रसिद्ध [illegible] पदत्वेन तत्र ति रूपकाय वस्मीस्ते सह होत्रा यो यज्ञे यत्र इति की संज्ञा पार्थिना
[illegible] सितामतद्वत्वस्मि [illegible] तद्वति । तमग्ने घुनिस्त्वमाशु शुक्षणिरिति [illegible] आशु शुक्षणिरिति । तत्र ना
मानि मान्यतोश्वि वनी । [illegible] नानि नामानि । सतो नावः सत्वी । अस्ति तानि यत्र प्रधानं नाम । गुण
नि किं यवित्व च चतुर्थः कारकेन । तानि नामानि सत्व प्रधानानि । नामानीति नाम्नोर्थः । प्रथमे [illegible]
सन माख्यातो नावो नाम क्रियाया फलं न यथा । इदि ने पचति देवकः [illegible] देवदत्तो न पाकिया थं
स्व नानास्त्र नावस्य गुणत्वं तो अतो [illegible] नमाख्यातमित्युच्यते । [illegible] वनं प्रधा [illegible] नाम [illegible] नार

[illegible] मे गाढ [illegible] दयो [illegible] विषया कन्नेकादे [illegible]
[illegible] गीडरूं [illegible] योगस्यैन स्य योगिन शरीरयानान्तरकाल [illegible]
[illegible] यथं वायुः [illegible] कीयं प्रति मोपधा [illegible] मृत पूर्वब्रह्म॥ तदिह ज्ञानात्मा [illegible]
[illegible] वज्रवति ऋत प्रयोजनत्वात् इदानीं योगिन आलंबितमहिमेर [illegible] मवाप्ति मावा [illegible]
[illegible] णं करोति [illegible] वर्यादास्यदपरिवर्तितः अमान शिवासमानरूपेण वस्थितः [illegible]
[illegible] स्थितः [illegible] कारस्याकाल इत्यत्ति प्राय [illegible] इः सबोध्यते॥ [illegible] लोकाय [illegible]
[illegible] मनेन यस्तु पथा रौद्र देवयानेन मार्गेण [illegible] शुक्लिल [illegible] विद्यानि [illegible]
[illegible] दक्षुका मन्यतः बहुतरां तव नमस्करोमि [illegible] व्याख्याता पुनर्वचनं विरोधार्थम्॥ [illegible]
[illegible] पात्रेण तस्मिन् [illegible] अवस्थिता अस्मान्न [illegible] इति पात्रं मंडलं [illegible]
[illegible] पुरुषं शरीरं तस्यापि यासौ आदित्ये पुरुषो योगिभिरुपलभ्यते सोऽहं [illegible]
[illegible] कारारूपं ब्रह्म [illegible] अचेतन आकाश अचेतन [illegible] विज्ञान [illegible]
[illegible] दर्कं वाकीं [illegible] तीय उपक्रमस्य अथ ये शतं प्रजापतिलोके आनंदाः स एको
ब्रह्मलोक [illegible] सर्वे [illegible] यति। एतस्माद् अक्षरस्य प्रशासनेन गार्गी [illegible] उपक्रमस्य यद्वा [illegible]
[illegible] आदित्य [illegible] सकल्पः स च [illegible] आदि॥ एवं [illegible] गार्गि [illegible] आकाश
[illegible] इति [illegible] अयं [illegible] ब्रह्म विशिष्टं॥ ॥ [illegible] ॥
[illegible] ॥ [illegible] आनंदपुरवास्तव्य वज्रटास्य स्यस्य सूनुना॥ मंत्रभाष्यमिदं [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ श्रीरस्तु॥ ॥ श्री शाके [illegible] परिमिते संवत्सरे [illegible] नाम्ना [illegible]
[illegible] मंडल [illegible] निर्मितो [illegible]
[illegible] परिपाल्य [illegible]

[illegible]

उवट भाष्य

८४००

नाव पुरुषपरिस्पंदः पुरुषप्रयत्नजन्यो व्यापारः परिस्पंदस्तु तानां सा यत्र प्रधानं गुणान्तानि क्रियात्वे
दं नाव प्रधानमाख्यातं । अथवा नामवोऽसत्वपर्यायः क्रिये श्रुतं यो तरे । सा यत्र प्रधानानां गुणान्तानि षट्कारका
णि तदिदं नाव प्रधानमाख्यातं तमिस्यासख्यातार्थः । तानि च पदनिपातानि स्यादीनि । अथवि शानिरूपसर्गा क्रिया
विशेषकरा इति सामान्यार्थः । विशेषस्तूच्यते इति । तेच । प्र । परा । अप । सम् । अनु । अव । दुस्सादयः । अथ निपातानाम
र्थः सामान्यार्थः । सत्वे उच्चनसत्वे मदइ चेतद्व नादयो निपाताः । असत्ववचनता । अथ चैरा इत्ये । ६८ उप
मार्थीयाः कर्म्मोपसंग्रहार्थीयाः । पादपूरणा इति । तत्रोपमार्थीयाः सादृश्यवचनाः । ~~[illegible]~~ अहा इव
वदुन्नद्रु सादयः । तद्यथा । देवइव सवितास्य स्यधर्मा इदो नाक । कर्मोपसंग्रहार्थीयास्तु समुच्चयवचनाः । चावो
अह । हा इत्यादयः । तद्यथा । वातो वा । मनो वा । अग्निश्च पृथिवी वेत्यादयः । पदपूरणाः पदमेव पूरयंति । नत्वर्थं
तरं वदति । अन्यर्थांतरवचना इत्यर्थः । कम् ईम् इद्व उ इत्यादयः । स धो जडा नो विहि । इमा नु कं भुवना उ वीचा । विश्व
राय कर्माख्यातमुपसर्गो विशेषकृत् । सत्वाभिधायकं नाम निपाताः पदपूरणाः ।।१।। अथवा कस्यार्थं व्याख्या
स्यान्तः । नामाख्यातोपसर्गनिपातसमुदायो वाक्यं । तस्यार्थो वाक्यार्थः । ननु यदि पदान्येव संहतानि वाक्यमु
च्यते । एवं तर्हि स्वपदार्थः स एव पारार्थ्ये वाक्यार्थः । अतः पृथग्वाक्यार्थव्याख्या । नोपपद्यत इति पश्चोदयेत्
सत्यस्याकांक्षः पदार्थो निराकांक्षो वाक्यार्थः । अन्यथा गौरित्युक्ते किमाकांक्षा भवति । ततो गच्छतीत्युक्ते नि
राकांक्षा न भवति । तथा गच्छतीत्युक्ते आकांक्षा भवति । ततो गौरित्युक्ते निराकांक्षा भवति । अथेदानीं गौर्ग
च्छतीत्युक्ते स्वतंत्रे व्यवहितो हादित्यो व्याप्त्या गमने वर्तिष्ठते । अन्यत्र गं गच्छंत्यो व्याप्त्यागच्छे वा वर्तिष्ठते अर्थ
वाक्यार्थः । स एवं प्रकारेणाविरोधी वाक्यार्थः पदार्थनियमहेतुः । पदं उपदार्थपरिज्ञानोद्देश्यं - अयं पदार्थवाक्यार्थ
योरर्थविशेषः । न नाम स्वपदत्वमुपैति स्यवाक्यागतस्य वर्णं गुणप्रधानता वा इति । पदार्थद्वारकः संबंधे गुण

व

एतदभावे नन्वाम्नाते त्रयः पञ्च नमस्काराः तं गुणान्तु तानि यानि पदानि। आख्यातार्थस्य साध्यत्वादिति रेषां च पदार्थानां चावस्ति
द्वत्वात्तु तत्र सिद्धार्थसाधनसमर्थयोर्मध्ये कस्मिन् न्याकांक्षमनुवादं तन्तस्माद्यस्य यत्र विशेषमर्हतीति न सिद्धार्थो तथा च
मूर्तं सिद्धे न त्वेवं न क्वापि पदिश्यते न न त्वं न तापे तिन्याय विदः पठन्ति। एतेन वाक्यानि पदाः इषत्वादिके मन्त्रगणे प्रायशः
दृश्यन्ते। विध्यर्थवाद यांश्चास्वामी स्तुतिः श्रौंः प्रवह्लिका। ब्राह्मणाकरणे तर्कः सर्ववृत्तानुकीर्तनो। अवधारणी वा पनि
पद्यतां यस्य स्थितं त्रयोदश। मन्त्रेषु ये पदृश्यन्ते व्याख्यावशात् तेवोदिता। अथैतेषामुदाहरणानि। तत्र विधिः परमे
९ गो ष्ठिनि ष्ठितः। अग्न्यक्षपरो भूगदुत्यादि। अर्थवादः देवायज्ञमन्वैतं इत्यादि। याच्ञा। तनूपा अग्नेसि तन्वं मे पाहि। आशीः
आ वो देवास ईमहे। स्तुतिः प्रजिनिर्मर्द्धो दिवः ककुत्पतिः। प्रैषः होता यक्षत्समिधाग्निमित्यादि। प्रवह्लिका। इन्द्राग्नी अ
पादिदं यत्प्रित्यादि। प्रश्नः कःस्विदेकाकी चरतीत्यादि। व्याकरणी। सूर्य एकाकी चरतीत्यादि। तर्कः। मा न इन्द्र वसन्नित्यि
८ दं ब्राह्मणं ता नुकीर्तनं। ओं य यः सर्वं तदित्यादि। अवधारणी। तमेव विदित्वाति मृत्युमेति। उपनिषत्। ईशावास्यमि
त्यादि। अथ व्याख्या धर्मः। अतिरिक्तं पदं त्याज्यं हीने वाक्ये निवेशयेत्। विप्रकृष्टं च संदृश्य सदानुपूर्व्येण कल्पयेत्। लिंगम
वैविनक्यर्थं किं च यो इदं वाक्यानुलोमतः। पद्यस्यास्त्रीदृशी वाक्ये कुर्यात्तन्त्रे लौकिकी। अथोदाहरणानि। अतिरिक्तं
पदं त्याज्यमिति यथा। इमानु कंभुवनासीषधमेन्द्रश्च विश्वेदेवाः। स नथं को निपातः। हीने वाक्ये निवेशयेत्। इत्यत्र स्मादित्यादि ना
नागमवेक्ष्य तेऽरत्रावसनोऽमन्त्रोवेष इत्याप्यनि संबधनीयः। अस्माद् वाजिनिर्नस्येव आनुवर्तनं चेत्यादिति। म
नेमि नेऽस्य सोऽइत्यादि। विप्रकृष्टं चेसंदृश्यादिति। संत्वे चति जगिनानिः पृथ्यं तामिति संघट्टनं तामि सत्र व्यवहितः संबन्धः। आज्ञुपे
८ अंकित्यायेदिति। मानो मित्रो वरुणो अर्यमायुरित्र पदाजिनो देवजातस्येति द्वितीयार्धेर्थः प्रमर्थव्याख्येयः। यथोहि च चौ
नाक्षः प्रथमन्तवति। लिंगी प्रवृत्ति नोक्ते नेतिपथार्थिसन्नमयेत्। लिंगत्ववाक्यवशात्। सीनमयेत्। पवित्रेस्थो वैष्णव्यो। अत्र
पवित्रे इति नपुंसकलिंगे तत्र वैष्णव्यौ इति स्त्रीतिरा विष्टलिंगवशात्पवित्रनामस्य चापश्च मत्वे थं चसीनमपेत्। अग्ने

...अग्नेर्नुवइति। तत्र अग्ने पुवइ इत्यत्र संदेहः किमत्र पदिचेव तेन पदं तत्परः। तत्र श्रुतिः। निर्स्तायः। तायस्य प्रथमा सोमस्य राज्ञो
नन्दयं तीति व्याख्यानात्सिवेनेरत्रः पनिनिविन्नत्किं सन्नमयेत्। कस्मैदेवाय हविषाविधेमेति हविषेति रतीयो
सन्नमयेत्। वा कस्मै योगाइन्मन्दपियति विश्वीदसीत सोवैताविदितः ज्ञाइ व्याख्येय मित्ययं सामान्यो
व्याख्या। रूस्मेबुन्नेः अतः परं वैश्वाविकमनुत्रमिथ्यामः। अत्र इषेत्वाइव अयोदयषिस्रीमासमन्त्राः परमेष्ठिनः
प्राजापत्यस्यार्षं देवानां गायत्री पत्रेवात तत्र एतं परमेष्ठी प्राजापत्यो पश्यमपश्यत् यदृषिस्तीमासावितिश्रुतेः। परमेष्ठि
नत्रार्षं। तथा ते देवा अकामयन्ते सुपक्रमस्य तत एतं हविर्यज्ञं ददृशुर्यदृषिस्तीमासावितिदेवनामार्षं कथ्यते।
तत्रास्मिन्नध्याये सर्वासेवयन्नूषिपुरात्रूरस्येतीयत्रिष्टुप्। तत्र यजुषी कविद्येविविके छंद इछंदिति पिंगली
परिपठितदेव्यक्मिल्याद्दिनेतिवे। तत्र सर्वेसां व्याख्यावहारः पारइसुपरिकृष्टाद्धिकारात्। तत्र इषेत्वोर्जित्वे
द्यौमन्त्रः। ध्य व्यस्तरत्वादेव्यनुष्टुप्। स्त्रसोशारवाके दवितियुक्तः। नेवाख्यातमुपलभ्यते। अत्र नव्याख्यातं विना
वाक्यं किं विधिवत्ते। यतो ध्यस्हारस्यानुषंगेलवावाक्यपरिपूर्त्तिः कर्त्तव्या। नन्वध्यस्हारानुषंगयोः को विशेषः।
लोकिको ध्यसहारः। यथान्ने तायत्वा नारात यपरिशेषयामि। पिन्विशाराण्यवेतिश्रुतिमन्त्रे। प्राणाय त्वापिन
सेति। अनुषंगस्तुमन्त्रावयव एव। यथा। अस्मादन्नान्निर्न्नन्तो यास्मान्हेषियं ववयंद्विष्मः। तथा असे पत्र तिष्ठा
येति निर्न्नन्तो इस्तथांविषष्ठं मता मंत्रेषु परिपठितइहापि संबध्यते। परिपूर्त्तेस्तीदावाक्यस्य अयं विशेषो ध्य
हारानुषंगयोः। इहत्वन्यत्राख्यापरिपठितेनाख्यातेन स्मन्त्रकारेण वाक्यपरिपूर्त्तिः कृता। छिनद्मीति वान
ये। नन्ता कोहंतासन्नमयामीति कोन्तरइति। अथ कोर्थः। शाखावुच्यते। इषे त्वा अर्थयित्वां छिनद्मीति। इषुरुषा
यो। नस्यच्छिपिइदा इति विन्नस्तिः। विन्नस्तितस्मादृषेवहुधा। इषे सस्यर्थमनिषेयेवदृष्टो। तदाह। पद्भ्या इषेत्वो
र्जेः सर्वेलोवर्धते। अतो चिष्मन्नमतस्पश्नतोरनिषेयक्रिया विद्यते। इति इषे त्वाइस्मिनिष्पन्नात्रनिषेया। ३

अस्माद्धन्नमन्नाद्वृष्टिरिति। तथा इतः प्रदानाद्वै वृष्टिरितोऽस्य हि वृष्टिं वहतु। स एते लोके रसांल्लोकान्वहतु। व
न एते लोका वर्षन्तीति। वायवस्थः। न सेनाः स्वयोपस्यज्ञातिय था वायुर्द्विदिक्षु द्वारे गवां मातृप्रापकः। एक प्र
यमं चित्तं न तिष्ठतीति। पापकानवयंस्य र्थः। एकस्यापि वत्सस्यैव पायत्रीनि न सर्वे गोसंख्याये बहु वच
नाप देवानां प्रज्ञार्थं वा बहुवचनं। देवो वः सविता। अथ मातृमेकां शाखयोपस्पृशतीति। देवो दानाद्दीपनाद्द्युतेर्वा।
देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा। वः। बहुवचनस्य वस्नसाविति युष्मदो बहुवचनस्य रूपं। न वः सविता
युष्मां सविता सर्वस्य प्रसविता। प्रार्पयतु समर्पयतु संगमयतु। श्रेष्ठतमाय कर्मणे। यज्ञो वै श्रेष्ठ
तमं कर्मेति श्रुतिः। श्रेष्ठतमाय कर्मणे। तादर्थ्ये चतुर्थी। यज्ञार्थमित्यर्थः। स यज्ञि निमिद्या वेसविता सं
गति ता सन्तः आप्यायध्वं दोहे। इष्या यीहद्दो। तिर्वोन्नेपः आप्यायध्वं हेऽघ्न्याः गावः। कं। इन्द्र
भागं। तादर्थ्ये चतुर्थी। इन्द्रार्थं यो भागस्तमिति संबंधः। इन्द्रोऽत्र हविर्न्तिकं। कथं भूताः संत्यः प्रजावतीः वी
मनागं। तादर्थ्ये चतुर्थी। इन्द्रार्थं यो भागस्तमिति संबंधः। इन्द्रोऽत्र हविर्न्तिकं। कथं भूताः सत्यः प्रजावतीः व
र्मसीति दीर्घत्वं। प्रजावत्यः जीवत्वत्साः। अनमीवाः। अमरोगे। अमीवा व्याधिरनिषेधः। न विद्यते अमीवा
यासां ता अनमीवाः। अयक्ष्माः। यक्ष्मा राजयक्ष्मा स यासां न विद्यते ता अयक्ष्माः। आदरार्थं पुन
र्वा अथवा य यनं यस्य ग्रहणं। मादृष्टं वो। अयक्ष्माः। यासां विद्यते यासनक्तलार्थं ता अयक्ष्माः। अनि
स नापृदृस्य। ज्ञानेवारितगोपन्यायादृश्यर्थः। किं च मा वः स्तेनः चौर ईशत। मा द्विषन्तु। मायुष्मान्वै चौर
ईशत नां मा विरिस्यर्थं। मा वः अघशंसः अघं पापं यः शंसति न वा लोके द्विको वा वा चौरो नो नामारूपम
ईशत। ध्रुवाः शाश्वतिनिंदाः। अस्मिन् गोपतौ यजमाने स्यात न च स्त। बह्वी बह्व्यः। शाखामुपगूहति
यजमानस्य पशून्पाहि यजमानसी बंधिनः पशून्रक्षते गोवत्स मनिदीते दोही गन्तावात पाहि
गोपायाक्षा। तस्याः पवित्रं करोति। वसोः पवित्रमसि। वसो यसि यितु यर्पु स्पष्टसाधने न्तेपयसि।

इयज्ञत्राहः पयसः परिपावनं न वसीत्यर्थः। उषामाह ते द्यौरसि पृथिव्यसि। उपस्त्रौ स्वैवे नामेतद्दितिश्रुतिः साय
द्विवो वव कर्म ते नोदके न क्रियते तद्यौरित्युच्यते। पृथिव्यसि वव चरु तथा मृदा क्रियते ते न पृथिवीत्युच्य
ते। मातरिश्वन इत्यस्य विश्वपतीत्यस्त्वा। मातरिश्वनो घर्मोसि। मातरिश्वा वायुर्मातर्यंतरिक्षे श्व
यतीति वायोः संबंधी त्वं घर्मोसि। वायोर्घर्मः। अग्निवायुरूपदेवता। तत्र मध्यमो घर्मः साव वोन्नतो
यत्वे साधुर्यथिपवनेन इति वायुदेवता सत्यमसीत्यर्थः। यतश्च त्वं वायुरतो विश्वधा असि। सर्वस्य
धारयिता त्वमसि। किं परमेण धाम्ना दृंहस्व। धामानि त्रयाणि भवंति स्थानानि नामानि
जन्मानीति। तत्र केन मनाग्न्यायः निहितः तत्र सती घर्मोसीत्यादिना आत्मानं दृंहस्व दृढी कुरुष्व
यः माह्वाः [illegible] कौटिल्यं मा [illegible] अदृढो [illegible] ता घीवयित् [illegible] गतायां पयस्कंदनं न वति [illegible] दि
व स्युच्यते। मा च तव यज्ञपतिः ह्वार्षीत् [illegible] व्यवस्त। तस्यापि [illegible] वसोः पवित्रमसि शत
धारं [illegible] समर्थम [illegible] नं [illegible] रसीत्यर्थः। [illegible] मानेन यति देवस्त्वा सविता पुना
तु [illegible] देवस्त्वां सविता पुनातु। शोधयतु पृथक्करोतु। निर्दोषीकरोतु। वसोः अग्निहोममयस्य सी
[illegible] अविकेलानेकधारेण पवित्रेण सुप्वा। शोभनं पुनातीति सुप्वः। तेन साधुपवनेन पवित्रेण।
[illegible] कामधुक्षः [illegible] अग्नीषोमाभ्यां [illegible] कामधुक्षः दुह [illegible] दुग्धवान् असि। [illegible]
रिसा विश्वायुरित्युक्ते पृच्छति सा गौर्विश्वस्य जगतः आयुः [illegible] द्वितीयामाह सा गौर्विश्वस्य जगतः
कर्त्री। इति तृतीयामाह। सा गौर्विश्वस्य धायाः धायतेः [illegible] विश्वस्य जगतः पालयित्री।
[illegible] देव सर्वा [illegible] उत्पद्यंते आयुर्जीवन सहिता सा गवां पुष्टयति। [illegible] इंद्रस्य त्वा भागं

सोमेन दद्यस्यातन चिमितं यानि रतिनीकरलार्थंदि धिनाव माणवयामीत्यर्थः अपिदधसति। लिं
यस्त्ता। यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतिः। हविर्योपिय। तत्रमुपेति। अग्नेरेव तपते हे नगन्नेज तस्य पतेत्रं तं स
दिकं वरिष्यामि तत्र तवप्रसादात् शकेयं शकुयां। शक्तितं च सत्तमेमममराध्यतां संसिध्यतां। यज्ञ
लसमृद्धिराध्येशास्यते। अनेन वा प्रग्निरुच्यते। इदमहं त्वसायितिश्। अनृतात्सत्यमुपगच्छामी
का। न्यायः प्रणायति। कस्त्वायुनक्ति। यज्ञस्यारं नकमीति। आत्मनः कर्तव्यमपनीयाधर्युः प्रजापती
यज्ञस्यकर्तृत्वमाह। अत्र चत्वारि सर्वनामानि। तत्र प्रथमन्तीयिप्रश्नान्ते। द्वितीये च तृतीये प्रश्ननेते
त्वायुनक्ति यज्ञ प्रजापतेन मनुष्यः सनू यज्ञः प्रजापतिस्त्वां युनक्ति। कस्मै प्रयोजनाय युनक्ति। त्यदे
युरागं क्यो न रं ददाति। तस्मै प्रयोजनाय युनक्ति। यज्ञादुत्पत्तिस्थितिरति श्यजगतः। अतो अनेन स
र्वनाम्नातदेव निर्दिश्यते। रूपं वाग्निं एवतयावादत्ते। कर्मणे वा। यज्ञकर्मणे वा युवां अहमाद
दे इति ह्रोषः। वेषाय। विष्ट्व्याद्वो। यज्ञव्याप्त्यै वां युवां अहमादद इति वा॥॥ प्रत्युष्टं
उपघ्नते सप्रतिज्ञायदग्रं रक्षः प्रतिज्ञायदग्ध्या अरातयः न विद्यते राति दीनं येषां ते अरातयः अ
नेन वा निष्टप्तं। तपसे तापे। निरिष्टेत तस्य सूक्ता नेसूत्वत्तीत रक्षः न ह्यपक्वं साधु न भिद्यन्ति ग्रावणः
उरुमन्तरिक्षं गच्छति उर्वन्तरिक्षं। यद्यपि रक्षोनिशाकुलमिमं तरिक्षं तथाप्यनेन यज्ञोघो
हृत्वा अंतरिक्षे अनु प्रतिगच्छामि॥॥ धूरसि धूर्व धूर्वन्तमिति धूरसि। अनेनसा विषेत्प्रधुरं
स्योति। तत्र श्रुतिः। अग्निर्वा एष धुर्यस्तमेतमादद्ये नु नचवतीतिह विगृह्णीष्यनुयुर्यमनि
वै

धं

ध्वामि। धूरसि। धूः धूर्वतेर्धर्मकर्मकर्मणः धूर्व क्रियानिमित्तं हितेन न तो ब्रवीमि। धूर्व धूर्वन्तं। यो स्मा
न् धूर्वति यः अस्मान् धूर्वति न स्मि। तं धूर्व यं वयं धूर्वामः। तं पुरु धं हि स्ति यं वयं हिं साम। अन्न स नु पस्तं था
मन न मन्निम ह्रा ति। देवानामसि। अनन्तन्ते। देवानामग्ना दी नीखे वह्नितमं न बसि। वह्नि वोढा यु
ढ तमी अत्ति शयार्थे सस्नितमं। सस्ये वह्नि नो। आ दृगम ह न ट सादि ना कि: प्रसय। वर्म ता स्ना पुना पवि
हू त तमं। स च बा पार्श्वे। का क्षे ग लि पदे शनपरि हूत तमं। पवि तमं। आग्न रता। धूर्व वतूकि: प्र स्य प:।
विधा हू ल्ति तमं। जुष्ट तमं। धुजुषी प्रीति सेवनयो:। प्रतिग्रित तमं। सवित तमं। देव हू तमं। देवानां
हूयते ति देव हू:। देवा नाहूय तमं।।८।। म्ह रु त म सि। हि द्वारे छं दृ सीति ह्वरते लै ठे नार्थ स्य हु रा
हि रा:। अजुहिं तैं प्रत्न मसि। विज्ञ नी ह वि षां नि [illegible] प्रवाल्मा नी दृ ८ ह स्य दृ ८ कुरु म मा
र न्त नः बा बा हि हु तं नवा माद्या: मा ते यज्ञ पति ह्वार्षीत् सु लार्थी ज्ञा। आरो ति। विष्णुर्यज्ञस्त्वां ना क
त्म तां। आरा स्तनां स्व हितस मर्थ हु स्त नि धा य न अन्न ते हवि ष्मानू उरू वा ता य। उरु महत् तू वा ता य प्राप्त
य त्वां करोमी ति ग्रिह्न ते। अपहृत्यं निरस्य ति। अपहतं। हन्ति हि सा ग सो। अवगती वर्त्त ते। अपगतं र
क्षा विघोरक्षन:। प्रालन ते। यच्छं तां पं चाय मनु परमो ति। ती धं वं च लो। हविष्यं पंचो गुल यः। गृह्णा ति। दे
स्य त्वा। ता। ता ह्वे न ह विस्य ते। देवस्य सवितुः प्रसवे अनु ज्ञाया ये वर्त्त मानः देवेन स वि त्रा स स्य
ते। अश्विनो बाहुभ्यां नस्याभ्यां अश्विनौ हि देवा नामध्वर्यु कृत हस्ता भ्यां ना। स्या भ्यां पूषा हि दे वा
नां भाग दुघ: भाग पूरक:। अग्नये जुष्टं जुषी प्रीति सेवनयो: प्रजुष्टी प्रीतो वर्त्त ते। तथाहि
यथा नि ज्ञाय माणे: स ग्नि राक्ष सा वधी। रुचित मनि ष्टेतं स्नात्नो स्मि। एतत्तु नवति। ये ग्नि

6

वैश्यः सर्वविद्यातस्य तथाभूतस्य मेतदं नेन विद्यमर्हति । नवतवान्तं मनुष्येत्त्दहि द्विशाकोतात्तसे
ततोहं सावित्रेऽसवमाहस्याग्निनो वीहुत्वीमन्त्रको हस्ता म्पीत्वीह विष्णाग्नये निरवितंग्द्वासमीति ।
प्रजनो बोमात्पीत्वी ह विष्णानिरुवितंग्दृहामि । छा ॥ स्पता पवेति ग्रेवानिम श्री नेन्न्ता यमु
नायत्त्वां परिज्ञाषयामीति शेषः नऋरातये नन्दा नायाउ वीरोपि तं सतू द्रीय्या दिशु नबहु नवि
घ्य नीति परिज्ञाषयामीति । नक्षपत्तातये । स्वरितिशाद्रे इन्ते । स्वरन्ति विष्णा ये पञ्चये । स्वः शब्दो नयज्ञे
निधीयते सहि रोऽनंतंऽरी शाडी रितो नवति । अहः देवाः स्वर्ये ए तेषि स्वः शब्दे नान्यीते । यज्ञो स्वःश
हवे देवाः स्वर्यं इति श्रुतेः । द ष्टहं तांमि स्ववरो हति । दृ ति वृ ति दृहे । यद्यपि दृह वृद्धौ चे धस्तुः पढ्यते त
थापि मंत्रेषु दृढी करणार्थेऽपि युज्यते । मा दृहं तामिति शादेदृष्टहं तामिति विकरणाध्यस्ययः । द्वित
द्विताय पतमा दतः । द यिः हुरग्रहालि अहंति दुर्यं ग्यस्यातव्यते । दुर्या दि द्वान्नवे चृदृषि यौन्ने
ष्यांगत्तं सुवं तस्मिन्निति व्याख्याती । दृष्टि व्याख्याति सादयति ह विन्ह्र्यते । दृपि व्याख्यातौ नान्तोम
ध्ये अनये सादयामि । अदितेर्देव माता रूपस्य उपस्थे गेहस्य सुस्थितपत्नीतर्पणीयतलानी । अ
न्ने हव्यं रक्षस्व सुश्रपलमन्निराह । पवित्रे स्थिनत्ति । पवित्रे पवनक्रियाशीलेषु वां नवथः । वैष्ण
रूतिशाद्देवैक्ष्ण्याविति लिंगव्यत्ययः । यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञियस्स्थ इतिश्रुतिः । अपत्तत्पुनाति । सवितुः
र्वः । अपत्तत्पीते सवितृःश्च सवे वर्तमानोहं वायुष्मानुस्पुनामि । अच्छिद्रेणापवित्रेणायो वासूर्य
पवते पवोच्छिद्रे पवित्रमिति श्रुतिः । वायोः सर्वंगत्वाद च्छिद्रत्वं सूर्यस्यपवर श्मिभिः । उदृं गति ।

द्वा ॥

कंपने। एवमेते पितरस्ता एवमेते पितास्त्राणाय ‥ अदानशीलाः पुरुषाः नैते तस्य ज्ञस्य धनमिच्छन्ति पुरुषं वः दन्दशू
केन मा स्पृणाति। अदित्यास्त्वगसि। अदित्याः पृथिव्यास्त्वं त्वग्रूपवासि। अनः प्रति वेत्तु विदन्तु नेत्र प्रतिजाना
त्वामदितिः पृथिवी। प्रतिविद्धं स्वः स्वं जानीतइति श्रुतिः। अस्मिन्निदृष्टस्तुल्लूखलं उदूखलम सि। सादि
त्यानि विदारयति। आदृत्यास्यने नव्रा स्यादिकमित्यदिः खेन्नवषि। वानस्पत्यः वनस्पतेर्विकारो वान
स्पत्यस्य गावा वासि। इति ग्रीवादिकमनेनेति ग्रावा त्वमसि पृथुबुध्नः बृहन्मूलः। अतः प्रतिवादित्यात्वे
वेत्तु। योऽदुल्लखलं अदित्यास्त्वक स्पृशन्ती। कथं अहं तय पे धिव्यास्त्वक् अरं लोल्ल खलः पृथि
व्यास्त्वगिति नावेआसनाओ लानं हिनस्ति। हविरावपति। अग्नेस्तनूरसि। आह नो यो नो ग्निरस्यते।
तत्र हि हविः पक्वं तमग्निर्नवति अतएवमुच्यते। अग्नेस्तनूः शरीरमसि इति। अथ वा अग्नेस्त
नूः नयस्पदेवपतायै हविर्गृहीतेमालक्ष्यते। तस्या अपि हविस्तनूर्नवतीति। वाचो विसर्जनं वा
क्यस्मिन्नविषिष्यदिदिपे विसृज्यते घोषुताः। तदिदं वाचो विसर्जनं देववीतये देवतावहाय लीगृह्णा
मि। आवपामि। पृथगमुसलमादत्ते। बृहद्ग्रावासि। दीर्घत्वापेक्षं उहत्वी इत्यपेक्षं ग्रावके
दीर्घग्रावात्वमसि। वनस्पतेर्विकारो वानस्पत्यः। सइदमिसवदृष्टा इति। सत्यमिदं देवेभ्यो
यहविः शमीष्व शम्यतीः संस्कारार्थं सुशमि। क्रियाविशेषणं सा सुपयासं स्कृतं नवति तथा संस्कु
रुइत्यर्थः। हविष्कृदेहीति निराह्वयति। हविः करोतीति हविष्कृत्। एहि आगच्छ। अधिदेवतानु
तो अधिपतिपत्नी। आहति अन्यो दृषदुपले। कुक्कुटोसि मधुजिह्व मनोह वाक्रूपमन्यासे स्यादीतिहासे

देवीरापो यंति। अपः उन्नीते। हे देव्य आपः अग्रेगुवः। अग्रे गच्छः पूर्वपदद्वयोः पूर्वस्य गतिस्तत्पुरुषस्तत्पदे
रस्य पवतिः। उन्नयोर ग्रेपुवः तस्य यः अग्रगापो। सम्मुद्र गच्छतीत्यग्रेगुवः अग्रे प्रथमाः सोमस्य राज्ञो
यंतीत्यग्रेगुवः अग्रेगुवः स्वर्गभूमं दर्शपौर्णमासारब्धे अध्वरस्मिन् हविर्यज्ञे नयत प्रापयत। अग्रे
यज्ञपतिं नयत। सुधात्रे यजमानं नदछिती यज्ञपतिर्देव युवं देवानां कामयते इति देवयुः देवयुरिहैको
अग्रे नयत। व्या
मयमानः सुतिय स्वः। एतद्दुतो नवति। यत्ते यजमानं वृक्षलदाति ती देवकामे व अग्रे नयत। च्यावयं
युष्मान् इन्द्रो वृणीत वृत्रतूर्ये युष्मान् इन्द्रः सहाय्यार्थं आवृणीत। किं पुरस्कृत्य वृत्र तूर्ये वृत्र
तिवधकर्मा वृत्रवधाय। यूयं च इन्द्रं अवृणीध्वं। वृतवंतः। वृत्रतूर्ये तस्मिन्नेवासरे अतिमनुष्यतया
रोहिताः स्थ प्रोक्षिताः स्थ। उत्तसेचने। प्रोक्षिता यदा यूयं तावद्भवथ। नसंस्कृता अन्ये संस्कार
माइति निर्द्धवः। हविः प्रोक्षति। अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि इति। अग्नि सोमयोः स्वरु व्याघ्रीनौ पयमाप्त
तिवद्धथी। शुंधध्वं शुंधध्वमिति कर्मोत्सिम विप्रायविकर , त्वामध्यस्य पः अग्नीषोमाभ्यामिति सुग्नौ
वाचा प्रोक्षति। दैव्याय कर्मणे देवस्रव धिन्ते कर्मणो ना दध्यथ्य विद्वथो। शुंधध्वं शुंधध्वमिति
शोधित कर्मणि। यदि ब्राह्मो विकर्णाद्यस्य पः देवपज्याये देवयागा। यवयता निरढुः शुंधध्वमिति
संबंधः। किंवा यद्वो शुद्धाः पराजघ्नुः यद्वो युष्माकं अशुद्धा सात्त्वेन तयः पराजघ्नुः पराहतवंते
इदं अपस्तत्रिदं शुद्धः। वो युष्माकं तद्धः शुंधामि शोधयामि। अपनयामि। तेषां कोऽपि नमादेतो
ता अग्नीवि मादीसो प्रायो वकारस्य लोकारः। ग्रामदेवत्वे तिश्रुतिः। अवधूनोति अवधूतं रक्षः। धूम

मुर घ्री १९ उञ्चसेद्दितव्यः। कुत्सितो कुत्सितं शब्दमसुराणां ददनोतीति कुक्कुटः। अथ वा असुरघ्नो वाऽयमुपदि
शःकक्कः असुरा एवं योद्धव्या। असौ कुक्कुटः अस्मिन्पक्षे च शब्दस्य संप्रसारणं। कृ तोऽग्ने
कारश्च संप्रसारणं चेति परः पूर्वकत्वं। कुक्कुटस्त्वमसि असुराणां देवानीमधु जिह्वः। अतएव
हवींषि कर्मणि च बयानि मुरवेन आवहा। त्वया च सहायेन तेनव पीसंघातेसंघर्षस्पर्द्धते। संय
तः संग्रामः समुदायो वा निश्चयः वीप्सायां द्विर्वचनं। संग्रामे संग्रामे जयेम। रूपे मा दत्ते। वर्ष
२ वृद्धं वृष्ट्याद्युं त्वमसि। हविरुद्धपति। प्रतिज्ञाय पीपवृद्ध वेत्तु। प्रतिवेत्तु प्रतिजानात्व स्त्री। हि
ष्ट्या वृद्धं हे हविः समानजन्मत्वात् हविः रूपपोः त्वान्तस्त्यार्थे [illegible] नेः। निष्ठुनाति। पराद्धन्तरक्षः।
परानिष्टं रक्षः। परा क्षिप्ता अरातयः। अदानशीलाः पुरुषाः। त्वया निरस्यते। अपहतं
तिग्मयर्घः। अपगतं रक्षः विविनक्ति। वायुर्वोऽतद्द्वलानचरन्ते। वायुः पुष्पानुविविनक्तु
पृथक्करोतु। ब्रीहिन्यः सकाशात् तु ॥ वाच्यामो [illegible] ध्यानि निर्मञ्चयते। देवो वः सविता
पुनान्तुहे तण्डुलाः हिरण्यपाणिः। तस्य विचेजा विविच्य पपर्जिहुः। तस्य पाणी परिचिक्केद
तस्मै हिरण्यमयौ प्रतिदधुः। तस्माद्धिरण्यपाणिरित्युच्यते। वैद्यची प्रतिः द्युतिउट्ठूक्ताः
प्रतिगृह्णातु करोतु। अच्छिद्रेण अस्तीधिललेन रहस्तेन। उपवेष मादत्ते। धृष्टिरसि निधृष्टो
गत्वा यो नेनाग्निर्वक्ष्यमपनपतीति धृष्टिरूपवेषस्त्वं। धृष्टिस्त्वमस्युपवेषः। अंगारानपनरपवपे
रोतिं। अपाग्नेऽग्निमादं जहि। प्रपक्वहि परि[illegible] हे न गान्न गन्नेऽग्निना मादं आमं सत्यामृते

येनेदं मनुष्याः पश्चमेनन्नमश्नंति स उच्यते। जहाति स्त्यागार्थः निष्क्रव्यादं सेधति सेधो। क्रव्यादम
ग्निं येन पुरुषं दहति स क्रव्यात्। सेधतिरपि त्यागार्थः। अंगारमाहरति। देवयजं वह। आ नय देवयज
मग्निं देवाय यस्मिन्निरुप्यते स देवयजः। तं देवयजमग्निं। कपालेनावच्छादयति। ध्रुवमसि। पृथि
वीं दृंह। त्रिभिः कपालैर्द्युलोकानुपधाय मानो यजति। ध्रुवमसि। वत्तुर्धनाय दिशामायश्चेषु सी
दन्ते षु पुरोडाशः सोप्याधारः स्यात् त्रिलोकविगाहश्च कलोदेवताः श्रीणात्मेति विधिकरणार्थः।
अस्तुतार्थः यद्दृवा आत्मसमितमन्नं तद्दवति तन्न हिनस्तीति श्रुतिः। ध्रुवमसि। धर्त्रमसि। स्थिरमसि। अ
न्तरिक्षं दृंह। पृथिवीं दृंह दृंहीकुरु। न हिंस्यय मघतिश्चितोन्यस्य प्रतिष्ठीकर्तुं समर्थः। किं च पुरीषं न
तेषां महमुपदधामि। ब्रह्मवनित्वा ब्रह्मणः पद्धनो नीतिः सं नजति ब्रह्म स्त्रय ते सं नजते तत्कालीब्र
ह्मवनि। इदं वै सर्वं ब्रह्मवनि सजातवनि। समानजाताः सजातास्तांश्च दय न तपन्त्येते। भ्रातृव्यस्य
वधानु सपत्नदुःति। प्राध्युदात्तत्वाच्चाबहुस्पष्टानुरनिषेधः। इत्यर्थः वधायत्वामुपदधामी
त्यनुषंगः। स यथाभ्रत्रैगारं निरस्यति। अग्ने ब्रह्म गृहेनाग्रन्त्वे ब्राह्मणमनुतिष्ठादानेन पा
लितमनुगृह्णीष्व। अनुगृहीकुरु इत्यर्थः। धरुणमसि धारयतीति धरकमसि। अन्तरिक्षं दृं
ह। धर्त्रमसि। धारयितृ आसि। दिवं दृंह। विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्यो माशाभ्यो दिग्भ्य उपदधा
मि। इतराणि कपालान्युपदधामि। चितस्थ। चिते बद्धे मे तिष्ठंतीति चितस्थ। विनूचये। अग्नि
धर्मित स्वरूपं निर्दिष्टं बहुवचनं चन्द्रं वर्षादि कपाल विषयं। वितानि स्थापयितावन्तं वषं॥

दपने २

पाठांतरं॥ विद्धवः॥ नमेतस्य च्छिद्रं तस्य बद्धवचनं पूर्वोपदिष्टविषयं॥ चितमिष्टकं नाबद्धवथा॥ ऊर्द्ध्वचि
तः ऊर्द्ध्वपथ्याद्उपदिते तेषु कपालेषु चीयमानतद्देशत ऊर्द्ध्वचितः चितस्य चयनपचीयमानस्येति शेषः॥ अंगारैरन्यूह
ति भृगूणां भंगिरसां च भृगोरपत्यानि बहूनि भृगवः तथांगिरसः तद्राजस्य बहुषु लुक् भृगूणां
अंगिरसां च तपसा पूयं कपालानि तप्यध्वं॥ शर्मासीत्यादि त्रीणि यजूंषि व्याख्यातानि॥ कृष्णाजिने दृष
दं निदधाति धिषणासि॥ धीः कर्मबुद्धिर्वा तद्युक्तं यं सीदति सनोति व्याप्नोति ददाति वा कर्मीगत्वाद्
दृषदि षणोच्यते॥ धिषणत्वमसि। पर्वती। अतः चेत्तिवत्तु प्रतिजानातु त्वामदित्याः पृथिव्यास्त्वचु॥
कृष्णाजिने शम्यामुपदधाति त्रिपदां यं च दिवो द्यावापृथिव्योः दिवस्कंभनीरसि दृषदुपलयोः पृ
थिवीद्योरपेद्धत्वात्॥ शम्यापा अंतरिक्षत्वं उपपद्यते॥ दिवः द्यावापृथिव्योः स्कंभनी॥
स्कंभ्नाति संस्तभ्नाति स्कंभनी स्तंभनी च वसि॥ अंतरिक्षमेव रूपेणांतरिक्षेण हीमे द्यावापृथिवी विष्ट
ब्धे इति श्रुतिः॥ ७॥ दृषदुलाभ्यामुपदधाति धिषणासीति व्याख्यातं। पार्वतेयी पर्वत्या अपत्यं क
नीयसी ह्येषा दृक्ते वद्भवतीति श्रुतिः॥ प्रतिजानातु त्वा। पर्वती माता। प्रतिदित्सवः संजानीते इति श्रुतिः॥
दृषदि तंडुलानावपति॥ धान्यमसि॥ धिनोतेः प्रीणनार्थस्य धान्यमिति भवति तदलिप्रायेणेवमाह
यतस्त्वं प्रीणनस्वभावमसि। अतः प्रीणीहि देवान्॥ पिनष्टि प्राणाय त्वा। अत्र श्रुतिः जीवो वै देव
वानां हविरमृतममृतानां इत्युपकम्य दृषदुपलाभ्यां हविर्यज्ञं घ्नंतीति प्रतिपाद्य सयदाह॥ प्रा

ताय त्वोदानाय त्वेति तत्प्रातो। दानो दक्ष स्येव मादि नागंधेन। यथा ह विषः पुनर्जीवनं क्षिपते तथा श्रुति श्लिपादय
ति। तदनुसारेणव व्याख्यानं करिष्यामः। प्राणाय त्वापि - न भिनद्धि हिंसाये एवमुत्तरा कपि मंत्रौ व्याख्येयौ। वृ
ष्णाजिने प्रक्षिपति। दीर्घमनु प्रसिति। प्रसितिः प्रसहसतां तेजर्वा ज्वालं वा। दुह्यत इति सित्ति ज्ञाहो वृष्णाजिन न २
मभिधीयते। तद् पिपिष्टाति गृह्णाति। समृष्णाजिनाख्यो प्रसितिमनु आयुषे आयुर्दानाय त्वां दृधेमिति। देवो व
इति व्याख्यातं। इत्तेन वक्षुषेत्वा चक्षुर्दानाय त्वाम त मीत्ताप ता निवेजीवतो नवं त्वेव सुहे वजीवमे वदेव
सोऽह विर्निर्वनीति श्रुतिः। आदत्ते गृह्णाति। महीनां पयोसि। महीगो नाम। महीनां गवां पयः त्वमसि। पयः प्र
क्षेनोपचारेण लक्षणया घृत मभिधीयते। पाञ्चापितिं नाथपति। देवस्य त्वेति व्याख्यातं। ननु प्रहृतो देवस्य
त्वेति यदुक्तं तेनैव दक्षिनेन ग्राहणेन तर्पणं तं कर्म करिष्यति। किमन्येन पुनर्देवस्य त्वेति संस्कारोऽयं
नार्थ इति। तं वहितेव पथ्यं वपुनः पुनरुपदिश्यमानं न दोषाय च वेति। संवपामि समिस्येकीनावमा च
त्वे एकत्र हिपामि। उपसर्जनीः अतिष्ठ ह्णाति। समापउँषधीभिः संगच्छतामापः ऽषधीभिः पिष्टाख्या
भिः समोषधयो रसेन। संगच्छतां व ऽषधयः पिष्टाख्याः रसेन उपसर्जनीभिः अपा हि ऽषधीनां रसः।
स तु रेवतीर्जगतीभिः पृच्यंतां पृचीसंपर्के। रेवत्यः आपो जगत्यः ऽषधयः श्रुतिः। संपृच्यंतां रेवत्यः च्या
पः जगतीभिरोषधीभिः पिष्टाख्याभिः। संमधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यंतां। मधु ज्ञाणार सवचनः। संपृच्यं
तां मधुस्वादोपेता आपः मधुमतीभिः संपृच्यंतां मधुस्वादोपेताभिरोषधिभिः पिष्टाख्याभिः। संयोति
जनयत्यैत्वेत्वा। द्यघार्येमं त्रेः श्रुतिर्याविदएे। जनेर्ण्यंतस्य क्षिपू। जनयति यजमानस्य जनयत्यै श्री

प्राजापत्यु निर्यज्ञमानं जनयितुं कर्तुं मा अनुपितृं त्वां संयौमि। अथवा पुरोडाश उच्यते। जनयत्येनं स्वादुतां मा
प्रत्वा सं यौमि सं निश्रयामि। यथा खेसं निश्चितः पुरोडाशो नाक्रमापाद्य अधिश्रितः स्यात्। नू देवा यो नेरग्नेरधि
जाय स इति। न हि समर्पयत्वां मन्त्र्येण निनयितुमर्हति। असंहरिष्यन्नाललेनेतो। इदमहं मज्जेरिदमहमग्नौ
वोमपोः। अर्द्धशः कृतः समवगाहवचने। नपुंसकलिङ्गस्तदनिश्चयमिदमिति नपुंसकलिङ्गता। अधिश्र
यति। इषे त्वेति व्याख्यातं। पुरोडाशमभिमृशति। घर्मोसि प्रवर्ग्यस्त्वमसि। विश्वायुः सर्वायुः। विश्वस
र्वमायुरस्येति विश्वायुरित्तितदायुर्दधातीति श्रुतिः। पुरोडाशं प्रथयति। उरु प्रथाः। यस्त्वमुरु प्रथा उरु
विस्तीर्णं प्रथयसे स्वरूपाव तदहं त्वां ब्रवीमि। उरु प्रथस्व। किं च उरु ते तव यज्ञपतिर्यजमानः पुत्रान्पश्वा
दिवृत्तिः प्रथतां विस्तीर्णमाप्नोत्विति। अद्भिरभिमृशति। अग्निष्टे। हे पुरोडाश अग्निस्ते तव तन्वं मा हिंसीदि
श्र ति। कूपयति। देवस्त्वा। देवः सविता त्वां श्रपयतु। वर्षिष्ठे उत्कृष्टे नाके स्वर्गे अधि उपरि स्थिते सविताव
नाके स्थितः। न सीस्त्वर दृव ह्यादियज्ञिको यज्ञमधिरुह्य वर्तते। देवलोकः। पुरोडाशान्तरी रस्य वयष्ट्रस्येत
त्रो न्मय छुपरां। यदि देवलोके जायेत अन्तस्तत्समानयोगक्षेमो यजमानोऽपि तत्रैव जननिष्यत इति तत्र
नमा श्रास्य न दृति। पुरोडाशमभिमृशति। मा भेर्मा सं विक्थाः। मा त्वं भैषीः मा वृथैव वि कृष्ठाः चलि
तो नयलीवल नयोः। तत्र न यीश्यति विद्ध। चलननर्थे च निविद्ध्यते। न भेतव्यं। न चलितव्यं मि सथ्यं
पुरोडाशमभिवासयति। अतमेरु र्यज्ञः। तमु अभिकां नायां। यद्यप्यशं भस्त्रैरभिकीनामौत्रैपश्चते
तथापि श्वासाभिकां नायांन्नाष्णा ते। तम नशील स्तमेरु स्यपक्षः। अतमेरु र्यजमानस्य प्रजा ज्यायातु।
नवतु। पात्र्यैरुलिङ्गाभ्यां निनमार्जनिया न्यानिनयति। त्रितायपत्रो दिताबापैकतापह्ता निनयामीतिद्य

10

षमो निर्दिशाः निनयामीति शेषः। एवं द्वितीयः एवमेकताप। ततआद्यासः सीबन्धुः। चितो द्वितएकतइ से
वमाहिरितिहासोयमवगंतव्यः। स्यप माद्दत्तो देवस्यत्वेति व्याख्यातं। आददे अस्मिन् ह्लाहि। अध्वरकृतं अध्वरं
करोतीति अध्वरकृत्। तं अध्वरकृतं देवेभ्यो अर्थाय अलंभ्यजपति। इंद्रस्य बाहुरसि। इंद्रस्य बाहुर्दक्षिण
स्त्वमसि। एववैवीर्यवत्तमो यइंद्रस्य बाहुर्दक्षिणः सहस्रभृष्टिः बहनारः शतते जाः बहूनि तेजांसि य
स्य सशततेजाः। वायुरसितिग्मतेजाः वायुस्त्वमसि तिग्मतेजाः। ति—स्त्साहः कुर्मलः उत्साह एव
तेजो यस्य सतथोक्तः। द्विषतः शत्रोर्वधः वधकः। प्रहरति। पृथिवि देवयजनि। देवैरिज्यते हव
थिवि देवयजनि देवा यस्यामिज्यंते सातथोक्ता। ओषध्याः तेतवसीवीं धिन्याः मूलं मा हिंसिषं हिं सिषं
मायां। अडिलुङ्। मा विनाशिषं। वजेत्। प्रहरन् पुरीषमादत्ते। व्रजं गच्छ। व्रजं सस्मिन् गा वर्तते। व्रजो
घोषउच्यते। गोष्ठं परिवृत्तं वा गवीस्थानं गच्छ। वेदीं हन्ते। वर्षतु ते द्यौः वर्षतु तव द्युलोकः। शौस्य
क्वनी। उत्करे करोति। वधान। वध बीधने। बंधनं कुरु। हेदेव सवितः परमस्यां पृथिव्यां यत्रऊर्धता
मिस्त्रो नरकः। अधेतमसि बधानेति। यद्वा तु परमस्यां पृथिव्यां मितिश्रुतिः। शतेनपाशैर्बहुभिः पाशै
र्यो स्मान् द्वेष्टि शत्रुः यंचवयं द्विष्मः शत्रुं तमतः अस्मा धनत्तमसो मा मौक्। मुक्तमोक्षणे। मामुंच। द्वि
तीयं प्रहरति। अपाररुं अररुः असुरः तमपनी पृथिव्यै पृथिव्या देवयजनाद्वध्यासं अररुं वध्यनसी
व्रजं गच्छतिसमानं। अग्निन्यास्य अग्नीदुत्करमररो दिवमिति। हेररो तं दिवं द्युलोकं मा तदग्नः मागमः।
तीयं प्रहरति। इदस्य स्तेघो। यो यस्याः पृथिव्या उपजीवनीयो रसः सद्रसं तवैतवद्युलोकं मास्कं
नु मास्कोत्। तं मास्कंदत्। व्रजं गच्छतिसमानं। वर्वैयरिगृह्णामि। गायत्रेणत्वा छन्दसा परिगृह्णामि

१०॥

विष्णुरुच्यते। तस्माद्वै विष्णुं निख्याचेति श्रुतिः। गायत्रेण त्वा छन्दसा परिगृह्णामि एवमुत्तरयोः
आनुष्टुभेन जागते॥ नेति विशेषः। उत्तरं परिगृह्णाति परिगृह्णाति। दर्वेण परिगृह्णन्ति विष्णुर्यद्
परिगृह्यते इमां पृथिवीं ब्राह्मणो रक्षः परिगृहणं वक्ष्यमाणेषु तेषु पाज यं देवाः सुक्ष्मा
चासि शिवा चासीति दक्षिणतः स्मा इति पृथिवी नाम ज्ञाननाद पृथिवी। चक्षमसि शिवा चासी
ता च त्वमसि। स्योना चासि सुखदा चासि। स्योनमिति सुखनाम। सुखरूपा चासि। ऊर्ज
नं पयसी सीदेति सा सुखदा। ऊर्जस्वती चासि पयस्वती च। अन्नवती चा। पयो विकारे रसे
स्वद्वती चा वेदिमनुमार्ष्टि। पुराक्रूरस्येति। निदानवतीमीत्रा एणां पूर्वं निदानं वक्त्वा। प्रत्यान्मन्त्रार्थः
तथाहि इमम वगमा नवतीति देवा असुरैः सह संग्रामं करिष्यन्त इन्द्रमूचुः। यदस्याः पृथि
व्या अनुपहतं देवयजनं तच्चन्द्रमसि स्थापयाम। तत्र कथं विदस्मान असुरा यद्यपि जयेयुः। त
तस्तेनैव देवयजनेन पुनः प्रतिक्रियां करिष्यामः। तदेतच्चन्द्रमसि कृष्णमुपलभ्यते। एतदुक्तम्
कु त्रिष्टुभेन वती पुरा क्रूरस्येति। क्रूरशब्दः संग्रामवचनः। एवमप्येषपक्षी। प्राक् संग्रामात्। विसृप
पः सृप्तिमिच्छ सृष्टुन्निति घे सुजसर्पां तो बोधव्यः। एवमप्यर्थो विविधं सर्पन्तीति। यो बसः। ऊर्मयो हि
अस्मिन्निति विसृपः। विसृप्यन्निति आमन्त्रितं मद्व्याम। स च विष्णुर्यज्ञो वेदिलक्षणमापन्नः सन्निति
त्रिनिर्दै वैनिवर्त्यो विविधं प्रकाशं निग्राही करोति। हविरसिनूविशाख्य पुनर्दायत हि प्रज्ञा
ह तत्वाद्देवाः हविषि र्जी रक्षानुजाति तस्य हाचैः सार्त तामि सर्पः। या मेरय श्रं रमसि

सिस्त्व धमनिः यामैरयनुः ईरगतो। अनेन कार्यसाद्धास्त्व नामि ह स्थापनार्थः। वेद्रमसि स्थापन वेत
स्य धमनिः स्य स्मशा ह्मोन्न वचनः इह त्वं न्महेछ न्दू नाक्तिस्त्रो विधाविधीते। यां वेद्रमसि बृस्तणा
द धुरिति श्रुतिः त्र्यालन्तत्ता न ब्रस्तणा सहिता यो प्रचि वी वेद्रमसि न्यदधुः। तामुधी रासो
अनुदिश्य पयञ्जन्ते। तामेव यृथिवीं धीरासः मेधा विनः अनुदिश्य दर्शनेन सम्यक् संपाद्य
इ लि ५ अद्यापि यजन्ते। दक्षिन शक्तीसा। प्रेषः प्रोत्तणीरासादय। प्रोक्तते आनितिलिङ्गाक्षत एषध्मापः
स्ता आसादय स्थापय। स्पीध हर न्ति। छिषतो वधोसि। धिष्ठदी धमविनाश अन्त्वमसि। घृतास्त्व
मिति व्याख्यातं। स्रुव सम्मार्ग्मि अनिशितोसि। शोतन्त्व करणं। निशितस्तीक्ष्णीकृतः न
शितः अतीक्ष्णीकृतीकृतस्त्वमसि। तथापि सपत्नक्षि त्। सपत्नानुदिलता नीति सपत्नक्षित्
तलणादलपुहि सायी। तणेहि सार्थः। यत श्वं यजमानस्य सपत्नक्षितु अतो वाजिनं त्वो वाज
श्राह्मोन्न वाक्यः। इद च यज्ञ बवनो यज्ञोपि देवानामन्नं यज्ञो हि देवानामन्नमिति श्रु
तिः तं वाजमन्नं यज्ञाख्यं पोहतिस वाजी अदितहा ध इति वाजिनं यज्ञियं त्वो वाजेभ्यो ये इ धी दीप्ते
यज्ञो ज्वलनार्थं सम्मार्ज्मि संशोधयामि। मृजु शुद्धौ। स्रुचीप्रतपति। घृतास्त्व मिति व्याख्यातं। प
शुबास मोर्ज्मि स्रुवं। अनिशितासि व्याख्याता। अनिशिते तिस्त्री विकत्ता। यांगमन्याप शव स्रपः
वाजिनमिति डीपू इपथक्यपः एतावानेव विशेषः। ७॥ पत्नीं संनह्यति। अदित्यै रास्नासि। अदि
त्याः स बन्धिनी या रास्ना साच मसि। रास्ना रसना। ऊर्ध्वं मुञ्जूहतिा विष्णोर्वेष्योसि। विष्णोर्यज्ञ ११

स्य वेष्ट्यै। विष्णू स्थः। वेष्टं वेष्टनं। अनयोर्द्वयोरन्यतरस्यात्रस्रूपी। यस्तस्य व्यापनं वेष्टनं
त्वमसि। वेष्टा आवर्त्तेऽज्यते। रसपरं। असरः। आज्यमुद्वासयति। ऊर्ज्जे त्वेति व्याख्यातं।
पत्न्याज्यमवेक्षते। अदब्धेनेति आज्यमुच्यते। अदब्धेन दम्नोपि हिंसार्थः। दम्भु दम्भे। अदब्धहिंसानु र
४न नेत्वा चक्षुषा अवाचीनं पश्यामि। किंच अग्नेर्जिह्वासि। यदा वाघ तदग्नेर्जुहुं इति। अथवा अग्नेर्जिह्वा
इवोत्तिष्ठतीति ज्वालेत्यर्थः। सुरूर्देवेभ्यः स्वधुहूयते नेनेति स्रुचः। अथवा ह्वान
नमाह्वानं यस्माद्देवेभ्योपीय तदाज्यं स्रुचः। उपहृत्य सत्पुपकारं प्रार्थयते। धाम्ने धाम्ने मे
भव यजुषे यजुषे। धामानि स्थानानि। नवैति। स्थानानि नामानि जन्मानि इति वा। धाम्ने धाम्ने यजुषे
यजुष इति द्विर्वचनं वीप्सार्थं। मम यज्ञस्य यावन्ति स्थानानि यावन्ति यजूंषि तावन्ति व्याप्नुहीति पु८
त्यर्थः। आज्यमुत्पुनाति। सवितुस्त्वा। सवितुः प्रसवे वर्त्तमाना त्वामुत्पुनामि व्याख्यातं। अन्यत्ती
न तीरूत्पुनाति। सवितुर्वद्विति व्याख्यातं। आज्यमवेक्षते तेजोसि शुक्रमसि। अमृतमसि द
द्योतनं हूयति ददाति जुहोति वा तस्मात्तेजः। चन्नीतिन्वेतीति वाक्यार्थः। यदा स्वत एव
तत्कुलकमाज्यं। आज्यं गृह्णाति। धाम नामासि धाम स्थानं अनेन त्वमसि लापयन्तनं धीयते
यस्मिन्नेतन्न इति धाम मनसि। नामासि। नमयति सर्वीह्लान्तानि आसानं यत्तेनाम।
प्रियं देवानामिष्टं मनिष्टतं देवानाम नाधृष्टं अनाधृष्टं। अप्रतिहतं रक्षोभिर्देवयजनमसि
देवा अनेन इज्यंते इति देवयजनं ॥०॥ ॥ इति श्रीमंत्रार्थे ऽष्टके तो प्रथमोऽध्यायः।

वा
छ॥ ज्ञानंदपुरवास्तव्यचक्रधरस्य सूनुना। ॐ अटेन कृतं न्यायेमञ्जरीं गुरुतर्कितः॥ छ॥
॥ इध्मं प्रोक्षति। इध्मोऽस्यास्वरे स्थ। अस्ति इदं इध्मं वर्णविवर्जितो दातांतः। अस्ति इदं भगवन्
नः आयुदात्तः। तद्धि हि द्युदात्तत्वान्न इध्मं भगो गच्छते। तथा हि श्रुतिः। यज्ञो हि देवेभ्यो पचक्राम
स इध्मो नुलावचारेति हि यमः इत्थ लक्षणे च्यते। इध्मं भगो यज्ञस्य मसि। यत्तु सा घन ला यज्ञ
च्युच्यते। सा खरेष्ठः आप्राहुत्य यथो आहवनीयात् खरे खरेष्वंस्य गं रिशतीति दघातीति खरः। अधिठप
रितिष्ठन्ती ति। खरेष्ठः। एवं तद्वचनवति। आहवनीयात् खरे खरे क्षितस्य इध्मं भगोय स्तम
यते। अतो अग्नये त्वा मन्त्रितमनिरूवितं प्रोक्षामि॥ वेदिं प्रोक्षति। वेदिरसि। तद्वेदेनेन मां
सर्वं ऽसमविंदं न तस्य वेदिनमेति। तां व्युत्पत्तिं गीलत्याह अतो बर्हिषे त्वा मनिरूवितं प्रोक्षा
मि। बर्हिषं मूले प्रसिंचति। अदित्यै व्युंदनमसि। इयं वै पृथ्वि अदितिः पञ्चम्यर्थे चतुर्थी। अदित्याः
पृथिव्याः व्युंदनं। क्लेदनं। क्लेदनं। सेचनं वसि। सेचनमुदकमुच्यते। प्रस्तरं गृह्णाति। विष्णो
स्तूपोसि। विष्णो यज्ञस्य स्तूपः। स्तूपो शाखा संघातयोः। स्यायतेः संघातोऽसि। वेदिं स्तृणाति
ऊर्णम्रदसं। ऊर्णम्रदसं। स्तृणामि। स्वासस्थां। स्वासस्थां। सा
मर्यादयाय स्यामासीदंतीति साऽतत्याः कत्वां स्तृणामि। देवेभ्यो पृथिवि। स्तृणन्ति मन्त्रि प्रज्ञाति। भुव पतये
स्वाहा। अस्याग्नेर्ये भ्रातरः इवैते ये गन्धर्वेभ्यो वृंतेव पह्वार नयादि नी पृथ्वि वीमा विनाश
विष्णोः। अपि चाग्निः अप्लाप्या इषुः आविशत् प्रवेष्टुमैच्छत्। तं देवेरानीपस्याधिकारे नियुञ्जमान ए
वाच। एतैरग्निं निमं परिधत्त एते परिधय स्तोषां वापन्नागः क्रोधाग्नी नी। भुवः शब्देन मध्यम

हुतिरुच्यते । भुवनस्थाष्टेन जगदुच्यते । तता नामेति ततान्येवोच्यन्ते । एतेषां चाधिपतयोग्नयः सोम्याः
स्वाहेति स्वैर्बंधैः परिधीन्परिदधाति । गंधर्वस्त्वा परिधिरुच्यते । गंधर्वो विश्वावसुस्त्वां परिदधा
तु सर्वतः स्थापयतु । विश्वस्य सर्वस्यारिष्ट्यै अविनाशाय । रिषिरुविहिंसायां । रिषतिर्हिंसार्थः स न
आप्रतिषिद्धः । किं च यजमानस्य परिधिरसि न च केवलमाहवनीयस्य । किं तर्हि यजमान स्यापि
परिधिरसि । किं तु अग्निरसि आहवनीयस्य त्राता अत एव मुच्यते ईडः स्तोता । होत्र निग्रायमेतत्
इडितः ईडः स्तुतो । ईडितः स्तुत्यर्थः । दक्षिणं परिदधाति । इंद्रस्य बाहुरसि दक्षिणः । इंद्रस्य दक्षिणेन बा
हुना परिधिरुपमीयते । व्याख्यातं त्राषः उत्तरं परिदधाति । मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः मित्रावरुणौ त्वधि
सोत्वामुत्तरतः परिधत्तां । ध्रुवेण धर्मणा विश्वस्यारिष्ट्या इति व्याख्यातं । आहवनीये इध्मकाष्ठम्
दधाति । वीतिहोत्रं । आग्नेयी गायत्री । वीतिहोत्रं । वीयति वीप्रजननं कांत्यशनखादनेषु वीतिः अग्निला
वो होत्रकर्म त्वा यस्य स वीतिहोत्रः अथवा विविधमदृश्यं तिर्गति वीतिगतिः होत्र यज्ञा स्वादिषु होत्रा
सुपस्य स वीतिहोत्रः हे भगवन् अग्ने वीतिहोत्र त्वां कवे क्रांतदर्शिन अतीतानागतविप्रकृष्टवि
षये युगपत् ज्ञानं यस्य स कविः । तद्दर्शिन द्युमंतं दीप्तिमंतं समिधीमहि । इंधी दीप्तौ । संदीपयामः । अग्ने
नं धमकाष्ठेन बृहंतं महांतं अध्वरे यज्ञे । द्वितीयमादधाति समिदसि । ॐ गयत्र नाथस्याहवनीया
ग्नेः समिधनमसि । समिध्यते । आहवनीयमीदृशमा त्वोऽजपति । स्वर्ग्यस्य पुरस्तात्वाग्नी
स्याग्नेः समिधनमसि । समिध्यते । आहवनीयमेवं पुरस्तात् झोंधोरं करोति तिश्रुतिः । क
पायत्वा । गुरुस्सैवाप्तं तद्वृणितः परिधयो नवंति । अथैतत्स्वर्गमेव पुरस्तात्

स्यात्कश्चिदनिराशस्त्यै । यः कश्चिदभिशापस्तस्मादित्यर्थः । अभिशस्त्या इति चतुर्थी पंचम्यर्थे । बर्हिष
णे । तिरश्ची निदधाति । सविधृ बर्हिषः प्रस्तरस्य धरणं कर्मेतयोर्विधृती बर्हि नैव धर-
नयोः प्रस्तरं स्तृणाति । ऊर्णम्रदसं । ऊर्णावम्रदं त्वां स्तृणामि । स्वासस्थं देवेभ्यः । ओनेन ऊर्णि
न्नासीदंतीति स्वासस्थः प्रस्तरः देवेभ्य इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । देवानामिति यावत् । प्रस्तरमभिनि-
दधाति । आ त्वा वसवः । स्वं हिर गतिशोषणयोः । आसदंतु आसीदंतु त्वां । सं वसनं देवता वस-
वो रुद्रा आदित्याः । जुहूं निदधाति । घृताच्यसि । जुहूर्नाम्ना । क्रियाभिधायमेतत् । हूयते
अनेनेति जुहूः । सेदं प्रियेण धाम्नेति तत्राध्वर्योर्व्यवहारः । यावं घृताच्यसि । जुहूर्
नाम्ना सा इदं प्रियं सदः स्थानं आसीद अधितिष्ठ । प्रियेण धाम्ना सहिता । एतद्धि देवानां प्रियं धा-
म यदाज्यमिति श्रुतिः । आज्यसहिते त्यर्थः । अथवा धामानि त्रयाणि भवंति स्थानानि नामानि जन्मानी-
ति वा अस्मिन् पक्षे प्रियेण धाम्ना निहिता सतीति योज्यं । उपभृतं सादयति । घृताच्यस्युपभृन्ना-
म्ना ध्रुवाख्या । व्याख्यातमन्यत् । अन्यद्धविः सादयति । प्रियेण धाम्ना व्याख्यातमन्यत् । हवींष्यभि-
मृशति । ध्रुवा असदन् । ता विष्णो पाहीति तदः संबंधस्तेन यद्यो व्यवहारः पान्ये तानि ध्रुवा अस-
दन् । तानि ऋतस्य योनौ यज्ञोऽसंजे ता विष्णो तानि त्वं पाहि गोपाय । किं च पाहि यज्ञं । गोपा-
यज्ञं । किं च पाहि यज्ञपतिं । गोपाय यजमानं । आत्मानं मुपस्थयातित । पाहि मां अध्वर्युं आत्मानं
प्रति गोपाय मां यज्ञन्यं । यज्ञं नयतीति यज्ञनीः । गोपाय मां तं यज्ञस्य नेतारमित्यर्थः । अग्नि
संमार्गं करोति । अग्ने वाजजित् । हे अग्ने वाजजित् वाजस्यान्नस्य जेतः वाजं सरिष्यंत

यद्वा कर्मणां जिन्वति अवसे अवनाय । यं हूमहे आह्वयामः वयं किं च पूषा नः यथा येन प्रकारेण वेदसां धनानाम् अ
सद्वृधे वृद्धये वर्द्धनाय रक्षिता पायुः पाता च ॥ अदब्धः अनुपहिंसितः अन्येन केनचित् स्वस्तये अविना
शाय तथा अवसे हूमहे वयमित्यनुषङ्गः ॥ ॥ स्वस्ति नः स्वस्त्ययनं नोस्माकम् इन्द्रः दधातु स्थापयतु ॥ कथंभूत
वृद्धश्रवाः प्रभूतधनः महीशो देवः स्वस्ति नोस्माकं पूषा दधातु विश्ववेदाः सर्वधनः सर्वज्ञो वा स्वस्ति नोस्मा
कं तार्क्ष्यो दधातु अरिष्टनेमिः अनुपहिंसितास्त्रः स्वस्ति नः बृहस्पतिर्दधातु ॥ ॥ पृषदश्वा मरुतः पृषतः अश्वा
येषां ते पृषदश्वाः मरुतः पृश्निमातरः पृश्निर्धेनुर्माता येषां ते एवमुच्यते शुभं यावानः शुभे कर्मणि जनीं अति
यान्तीति ते शुभं यावानः अतो मरुतः निधनिष्ठ ॥ नविति विदथेषु यज्ञेषु जग्मयः गमनशीलाः आगमनं हन्
ति । किं येद्विजह्वा मरुतः ते अवसा अन्नेन हविर्लक्षणेन आहुताः सन्तः आगमन् आगच्छन्तु इह अनुषं
गः येषाम् अग्निर्जिह्वा अग्निमुखाः कृता दयित्वा मनवश्च बुद्धेश्च तेषाम् अवसा आगमन्निह मनवः सूरचक्षसः आदि
त्यसदृशेन देवा विश्वे नः अस्माकम् अवसा गमन्निह ॥ ॥ किं भद्रं अनुकर्षकर्णेभिः कर्णैः शृणुयाम हे देवाः भद्रं पश्ये
माक्षभिः अक्षिभिः हे यजत्रा यजनीयाः किं च स्थिरैः अशिथिलैः अङ्गैः सद्भिस्तुष्टुवांसः स्तुवन्तः देवाः तनूभिः नार्यः
पुत्रपौत्रादिभिः तनूभिः सहिता व्यशेम हि वयं देवहितं देवैर्यत्स्थापितम् आयुः ॥ ॥ शतमिन्नु ॥ शतम् इति श
रदः अन्ति शरदो हे देवाः अल्पकालमित्यभिप्रायः अभिरुदितमत्र यत्र यस्मिन् शरदां शते नोस्माकं चक्र तनूनां कृत
वन्तः जरसं जरा तनूनां जरानिमित्तम् अवाप्तिं अत्र पूर्यं कृतवन्त इत्यभिप्रायः किं च पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति पुत्रा
अस्माकं तदिह यत्र मा न जनिता भवति । तदुक्तं यज्ञो वै प्रजापतिः प्रजा असृजत तस्य पत्न्यस्य तस्मा । अनविता
विराहि इति यत्र पितरो भवन्ति तदेवमुक्तं मे वयम् आयुर्न हि यते यत्र नमः मा मदयाति तदेषाम् अभिनायते मध्ये
पुत्रः सन् पिता भवति अथा पुत्रा एव पितॄणां मोघ पर्दा हि कं वा पितरो यत्र सम्पद्यते तदपि शरदां शतम्

त्रिक एवेति यत एव मतो ब्रूमः मा नो मध्या रीरिषत्॥ आयुर्गतो रिति मा रिषत् मा हिंसीः नो अस्माकं मध्या मध्ये आक्रोड मेवमा
युं तोः आयुर्गतः संधित्सतं मुखं दंडभृत्यो मनुष्यस्य विवक्षणस्यैव वर्षसु सिक्ता इव कर्मबंधासु प्रयत्नाः शिथि
लीनवंति॥ सर्वात्मकत्वेनादितिमंत्रस्तौति अदितिर्द्यौरदितिरित्यंतरिक्षं अदितिर्माता स पिता स पुत्रः
स इति छांदसो लिंगव्यत्ययः विश्वे देवा अदितिः पंचजना अदितिः किं बहुना केन अदितिरेव जातं
अदितिरेव जनित्वमाणं अयं वा न वादिति रनो ब्रवीत् किं पुनरतो न्यवधीः प्रशंसतीन्यदितानि महात्मागम्य
कानीति॥ छ॥ मा नः अश्वस्तोमीयं तु होति द्वाविंशतिरनुष्टुब्त्रिष्टुबं त्रीयाषष्ठी जगत्यो यष्टत्र्यागा न एकत्री
यपादादिव्याख्यायते वाजिनः अश्वस्य देवजातस्य भूरादर्श्य वसवो निरत छत्येन तदभिप्रायः सप्तः सूर
णस्य प्रवक्ष्यामः यद्वारयामः विदथयज्ञवीर्याणि चरितानि तत्र माता परिषन्नमा गर्हणं तु नो अस्माकं दे
वाः स्तस्यानं च यज्ञप्रनतयः स्तूयंत इत्यस्य गतौः अतो ब्रवीमि मा परिषंतीति एते देवा मित्रावरुणा अर्यमा
वायुश्च अश्वा पूर्वलोपेन इंद्रश्च क्रतु त्राश्च मरुतश्च॥ छ॥ यन्निर्णिजा यदा निर्निजा निर्नेजनेनादकसेचने
न संस्कृतस्य आलेनकाले यज्ञापनमश्वस्य तदेतदुक्तं रेक्णसा [illegible] रक्णः इति धननाम धनेन मणिकाख्येन
प्रावृतस्य केसरा पुच्छस्वार्पितस्या अश्वस्य सा वर्णा न्नममणा न पत्न्यः प्रवर्तयंति तदभिप्रायमेतत्॥ ग्रभीतं
दानं आत्मस कुधानाला जालहतास्य गृहीतान्मुखतो नयंति॥ अश्वायरात्रिं कृत शोच्य यच्छ तीत्येतदभि १८
प्रायमेतन्नालदस्य सुप्राङ् अजः मेम्यदिति शब्दानुकरणं विश्वरूपः कुल्मग्रीवः आग्नेयः कृष्णग्रीवा रया
द पुरस्तादित्येतदभिप्रायमेतत्॥ किंच इंद्रापूष्णोः इंद्रस्य च पूष्णश्च प्रियपाथः अन्नपशुलक्षणं अप्येति
अन्यागच्छति यदिहपच्यते सामापो [illegible] : श्वः श्यामो नाम्यां लदेवान्यस्याग्नोपच्यत इंद्रापौष्णोश्यामानाम्य
मिति दद यमंत्राभिवदति इंद्रापूष्णोः प्रियमप्येति पाथः॥ छ॥ एष छागः आग्नेयं छागपुर स्वग्रस्थितानी य

॥मो॥ दर्शि॥ स्तनतो॥ यदङ्गत्वां आप त्विष्यं तं घास जितं अन्नस्य ... तारं सम्राजमिमं मन्त्र शुद्धो॥ अञ्जलिं करोति॥ नमो

देवेभ्यो॥ देवेभ्यो निह्नवः॥ दक्षिणा तनु नान पातिं करोति॥ स्वधा पितृभ्यः पितृभ्यो निह्नवः॥ जुहू ... पञ्चता वादन्तो॥ सु

यमे मे॥ स्त्रुवा उच्यते॥ सु यमे मे साधु यमे॥ मे मम ... यासीन वै तं यथाहं सुयतान्यो ... स्कन्नं स

प्रमे मे॥ स्त्रुचा उच्यते॥ सुयमे मे साधुयमे॥ मेमम ... यासीनवै तं यथाहं सुयतान्यो ... संस्पृशे विचर्षणे॥ दक्षिणा

... अस्मि चर्मणि॥ देवेभ्यो यथा ... पद्भ्यां ... संस्पृशे विचर्षणे॥ इति सो

क्रमति॥ अंघ्रिणा विष्णोः॥ अंघ्रेर्गस्य संस्पर्शः॥ पादः पादेन विष्णोर्यज्ञं मा ... क्रमिषं॥ मा इति तु ॥

... वाचीनं क्रमिषं॥ सुमं वसुमती मिस वर्च्छायां वसुमती धेनुमती॥ हे भगवन्नग्ने तव च्छायां च्छाय

... आश्रयवचनः॥ अनुष्ठाकं पादच्छायायां वसामीति यथा ... उपस्थाय उपतिष्ठे यं॥ विष्णोर्यज्ञस्य

स्थानं नवसि॥ यज्ञस्य ... ते यागः क्रियते यज्ञो होति॥ उत ... अस्मात् ... तिष्ठामि

... उपस्थायेति शेषः॥ इदानीं वीरस्य कर्म वीर्यमत्तनोतु॥ दूतितिं साकरणायोः ... वानू

नो हीड्... दक्षिणतो नाप्यारम्भेत स्य परं ... तीति श्रुतिः॥ किं च ... धूर आस्थो नू ...

... नादूर्ध्वं ... आस्थितः॥ अध्वर्यु यागा ... अग्ने वैदेहि ... हे अग्ने वेः॥

... वि ... जानीहि अवगतानि ... कर्तृ ... वेदूतं विद्धि दूतं॥ दूतस्य कर्म ... अग्ने

... देवानां होता ... इति श्रुतिः॥ अवतां त्वा द्यावापृथिवी॥ त्वां ... तयेतां

द्यावापृथिव्यौ॥ अवत्वं द्यावापृथिवी अवतं पालयतं हे अग्ने द्यावापृथिवीवो ... नु॥ साधु ... करोतीति

... देवेभ्यो ... सकाशात् प्रथमं ... जगति ... पर्णयोः ... विधिः ... नान्

... याद् ... हाम्या ... घारमाध्यं घारयतीडो ... सुवा ... इति श्रुतिः॥ जुहुं

ध्रुवां समनक्ति। संज्योतिषा ज्योतिर्गच्छतामिति विशेषः। ज्योतिषा आज्येन ज्योतिरा ज्यं संगच्छतां। यज्ञमानो जप
ति। मदीयो दृमिं इन्द्रं इन्द्रियं। मयि इंद्र इदं वीर्यं मा दधन्तु आप्याययन्तु। किंच अस्मान् रायः धनानि मघवानः मघ
धनं विद्यते येषां मघवानः धनिनः सर्वं तां। ध्रुवसेवने। एतदृत्रं जयति। धनिनो निधनिनश्चास्मान् सेवंतां
किंच अस्माकं सत्याशिषः भवितथा नः अस्माकं सर्वं त्वा आशिषः। अग्नीध्राग्नाति उपहूता। अस्मानु
ज्ञाता पृथिवी माता जगतो निर्मात्री उपमा पृथिवी माता ह्वयतां। अस्मान् अनुज्ञाना तु पृथिवी माता मां न जहातु।
। अहं त्वा अग्निः सौमनस्य यामि। आग्नी ध्रु कर्मणि वर्त्तमानः आग्नीध्रेय कर्मणो नपगतः। स्वाहासुतमस्तु। द्विती
यं चाश्नाति। उपहूतो द्यौः पिता उपह्वयते मां द्यौः पितामाता अहं त्वाग्निः आग्नीध्राद्दिप्समानां दूतत्वं त्वा ब्रह्म
णं। प्रतिपत्तं तं बृहस्पतिरांगिरसो पहूय न आत्मा इत्युक्तनाति। देवस्य त्वेति व्याख्यातं। प्रतिगृह्णामीत्युक्तं ... मः।
पुरुषः प्राश्नाति। अग्नेस्त्वास्येन। अग्नेः संबंधिना आस्येन मुखेन वी याम्नि त्वं प्राश्नामि नक्तं त्वा मि। समिदामं
चितः। प्रसौति। एतं ते देव यदध्वर्युराह ब्रह्मन् प्रस्थास्यामीति। एतं यज्ञं ते तव हे देव दानादिगुणयुक्त
सवितः प्रसवितः प्राहुः एकवचनस्थाने बहुवचनं प्राहुः ब्रवीति। तत्सवितारं स वाचोपधवतीति
क्रतिः। किंच बृहस्पतये तुभ्यं ब्रह्मणे प्राह बृहस्पतिर्वेदविदां नां ब्रह्मा तद्विशिष्टं तद्वायि मानुषो ब्रह्म
त्वं करोति तेन यज्ञमव। तेन हे देव ना यज्ञमवपालय। तेन यज्ञपतिं यज्ञमानं च पालय तेन वर्मा मवपालय
। किंच मनो जूतिर्जुषतामाज्यस्य मनो जुषतां सेवतां। आज्यस्य स्वभर्मि..। कथं भूतं मनः जूतिर्जवतेर्गी
ति कर्मणो जूतिः। अतीतानागतवर्त्तमानकालेषु पदार्थेषु यद्गच्छतीति। किंच बृहस्पतिर्यज्ञमिमं त
नोतु विस्तारयेत्। अरिष्टं यज्ञं समिमं दधन्तु। रिषतिर्हिंसार्थः। अरिष्टं अविनष्टं यज्ञमिमं दधातु।
इत्यादि ... नहि यज्ञो विच्छिन्नः संतत एव मुच्यते। किंच विश्वेदेवासः देवा एव देवासः आज्जेसेरसुगागमः
असकारी तज्जसेरसुक्। सर्वे देवा इह कर्मणि मादयंतीं। मदी हर्षे। अस्मात् स्वार्थे णिच् हर्षं कुर्वन्तु। स्वार्थिको १४

णिनू ऋ आप्नो तेर व ते वीं ०ङ्कं कारद्दसा प्युपगमार्थः। त्रतिक्ष त्रक चैरा तिष्ठा। दषा ते अग्ने। इतः श्च
ति आ ह। आ हत माष्टे भाग्नेयी। अनुष्टुप्। समिदनुमंत्रणे विविनियुक्तो। हे-नगवन्नग्ने एषा ते तवसमि
त्समिंधने। तया समिध्स वर्द्धस्व च आप्यायस्व। वकारो निन्न क्रमः। प्राव प्यायस्व च वर्द्धना प्यायनो स
मिदाकुरुद्र प्यर्थः। किं वर्त वासा दादूयं वर्द्धिषी महि पुत्र पश्वादिनिः आव प्यासिषीमहि। वकारो निन्न
क्रमः। आप्यासिषीमहीच। प्या पते लुटि धुटीसी महो। उत्तमपुरुषः। बहु ववने एतद्रूपं। तत्र सीपु
ट् छीदसो न्यासः। अग्नि सीमा किं। अग्ने वाज जिद्वाजं त्वां ससृ वां ०सं। सिसृ तवं तमिति ज्ञाघः। जुहुप कै
तोयम् हति। तत्र जुह्वा प यजमानः संस्तवे। अग्नीषोमयोः अर्धनं देवतयोः उज्जितिं। अनुरूं ध्वं यजमा
न उज्जेषं नु र्ध्वं जयेयं। किंव वाजस्य अन्नस्य पुरोडाशादेः मूमं आत्मानीयस सवेन अभ्यनुज्ञया करणो न
रा तया आलभा मि। प्रेरयामि। अध्यक्तला दग्नाषो मयोरुज्जितिमनु हविषः प्रसवस्य करणोत्वेन विवक्षितत्वात्।
मार्जितत्वमनः कर्मत्वं प्रोह्णोत्वमिति कर्तृत्वं वापपद्यते। उपरच्छत्वं तं अंतवीं वीजरयति। अग्नीषोमो प्रधा
नहविर्भागीनो तं मागु अपदिनुदताः। ज्ञुद्देरेरणो। अपगमनेन नयतां। यो स्मान्द्वेष्टि। द्विष अप्रीतौ। योस्मा
न्नि न्द्विषय ते यं च वयं द्विष्मः न्येन व वयं नत्रीये महि। किं व एवमग्नीषो मायाभ्यां अनुदितेमेनं न
नु वाजस्यान्नस्य प्रसवेनाप्योहामि। अपवार्यं तं क्षेपयामि अपक्षेनयामीत्यर्थः। उत्तरोमंत्रो समानयामाख्या
तौ। परिधान्ननक्ति। वसुन्य स्वा परिविरुत्व्यते। वसुन्यो धयित्वा मनज्मि। अज्जनयामि। अज्जअज्जरा
२ रे की तिगतिषु। रुद्राभ्यो धयित्वा मनज्मि। आदित्येभ्यो धयित्वा मनज्मि। एतद्गुणीनवति। घृतं पूतापूर्वं रे २
येनपश्यदनीजनेन सवनदेवतानी रक्षितः प्रस्तरमादत्तो संज्ञानाथौ। दिधावा पृथिव्यो ध्रुवौ संज्ञे

नाथं अवग तार्थे निवर्त्तां। युवाभ्यां वृष्टिर्दातव्येति। किंच मित्रावरुणौ त्वां वृष्ट्यावतां। वायुर्वै वर्षस्य
प्रेरसवाध्यस्तं सम्भवसो हानन्तु तौ मित्रावरुणावहोरात्रौ ताभ्यामुच्यते। तद्योयं वायुर्ध्यस्र सम्ग तः स
प्रस्तरस्तु पां तरा पत्नीं यजमाने सौदैव वृष्ट्या। चत्रपाल पत्रं। यजमानो विप्रस्तरं उतिश्रुतिश्च। अ
नन्ति व्यंत्रवयः छन्दांस्यभिधीयते। गायत्र्यादीनि वेतिज सर्वे वीतं गच्छन्तु। वयो रूपा लिहे
ही सिधंधंअ प्रस्तरमादापेति मोषः तमेव प्रस्तरं रिहाणा लिहानाः आस्वादयंती नीवे हरति। मरु
तां पृषतीः वृहतीः प्रस्तरदेवस्याच्छ वर्थः पाद अग्निवः अहुतिपरिणामं चिन्तिः पादे रहा। अन्त रि
क्षस्था नाम मरुतः। तेषामादित्य प्रयोजने पृषस्यागावः वाहनं मरुतां सीधं धिना। पृषतीर्गच्छात। तन
अंतरिक्षे तर्पयित्वा वशा पृश्नि र्भूत्वा दिवं गच्छ। इयं वेव वशा पृश्नि यदिदं मस्यां प्रकलित्वा मूलं वीन्ना
यं प्रतिष्ठितं तेनेयं वशा पृश्नि रिति श्रुतिः। पृथिवी स बभिनि नीये युली कं तर्पणिवो गुली नव
ति। ततो नो वृष्टिमावह। ततः द्युलोकस्तस्मात् द्युलोकान्नः अस्मान् वृष्टिमावह वृष्ट्या। दुर्मीयपि
वीतर्पयेत्यर्थः। आत्मानमुपस्पृशेति। चक्षुष्पाः चक्षुष्पा। तीति चक्षुष्पाः हेनगवन्नग्ने यतस्त्वं
चक्षुष्पा असि। स्वरस प्रवक्त्याश्च तश्चक्षुर्मे पाहि गोपाय। परिधिमनु प्रहरति पपरिधिं। त्रिष्टु बि
राडूपायजुरताग्नेः प्रियमिति मन्त्रः। राहवनीया भिरभिधीयध्रते। हे अज्ञ हवनीयं यपरि
धिं परि धत्ताः परिदूतवानसि। अग्ने देवपतिनिरसु रैः यतिफलन्न्यते हुत्यमानः गुरुस वर्षणा।
संक्षीयमाणः अपरूध्यमानः तं त एतं तमेतं परिधिं ते तव अनु जोषं भरामि। अनुरूपसर्गः त्वम्
कर्मः। नरामीति नेनस वा घ्यते। इत्यहोनं छेद सि। हस्येति हकारस्य। मकारः। अनुहरामि जोषं १५

मनिष्ठुतं प्रतसीगमात् श्रीतोल्नवेति। एवमेत्वदपर्वतपाते। एघः परिधिः। नेऽइति नेति निपातः।
समाहारः परितर्पा श्रोत्तनुत्तनः सकाशात्। अपर्वतपाते आत्रां कार्यो पेत्रमोलकारः। वितीर्ण
ज्ञानो। अपचे तयज्ञ। एतदुक्तेनवति। एष परिविमार्कर्थं वितन्तो विमुक्तः सं न्मास्माच्चिगतवेतस्का
कुर्यात्। मास्मान्निमनस्को वरोत्राइत तरा वनुसमस्यति। अग्नेः प्रियं सं वेधिविशिपाथः पाथ
छन्दसि नै नाम। अनिष्ठितमिन्नं। अपीतेचपिगतं। जुहुहु पनच्छांसंस्तवान जुहोति। सं स्तनागास्कः
वेदेवी त्रिष्टुप् यजुरंतास्वाहा वीपुति यजुः सं स्त्रवन्नागोच्येवीते संस्त्रवन्नागा विश्वेदेवाः पद्यपि
म्यां संस्त्रवन्नागाः स्कन्नवषा। तथापि दूषो अन्नेन संस्रवलक्षणेन बृहंतो महान्तो। किंवचेडस्तरे छाः
डस्तरस्थानिनोयेवपरि ×त× धेयाः परिनावादेवतानां तानुपश्राहाणा सन्नी लस्य ऊवीमिकुमीम
हीपीवा वैअनिग्टतो तो निष्टुवं तो वसीयं तो विश्वेसर्वेआसाघस्किवो अस्मिन्न वहित्विमादयध्वं
स्वपध्वं। मादयध्वं वा। ह्याहतिचास्व्याती। वाट् वषट्कारः परोक्षं। ... घृतावीति धुरि ...
क्षति। घृतमिवति यपोस्त घृताच्या विति प्राप्ते घृतावी दूति ... दिषदिवः। येयुवी घृतीव
स्कः तेज्वीमि। धुर्पो धुरिन्नवो धुर्यविन ... पाधते गोपायते। विसृफु ... सुम्नमिति सुखना
मा। यस्माद्वसुखस्वरूपे नवपः २ तस्मात् सुम्नेमाधत्तं सुम्ने सुम्नं मा स्थापयते। यज्ञनमच्छत इति वेदि
मात्तन्तेत। यजमानः स्वर्यवयमान ... षिरु ... लवान्। धननी तर्गति ... सते ... यस्य नु वायद्रो दे
वताहे यन्नमोस्तु नमस्कारोस्तु ते ... यदं तिरिवयति तन्नम ... स्कारेलात्मनयति। उपवय
च्छतेस्तु। आप्यपदूर्मं नंकरो सुपवेति। तेन तदं न्यूनेन वतीति श्रुतिः। यज्ञस्य पवित्रो वैसेतिकस्याय ...
स्य न्यूनातिरिक्तो तच्छिवेतेन तद् न्यूनं शामयति। स्विष्टे मे संतिष्ठस्व। साधुइष्टे स्विष्टे तस्मिन्न मम

16

संतिकुस्मास मार्द्दियाहि। ७।। स्मकुस्त्वंप्रति गृह्णाति। गार्हपत्योग्निरुच्यते। हिनगव न्नग्नेअ
द्रश्चयोद्रन्धोतिर्हिंसाकर्मा। आयुरिति मनुष्यनाम। अदब्धं असन्दे नखंडितं आयुर्मनुष्यायत्न मा
नोपस्य स तथोक्तः तस्य संबोधने हे अदब्धायो यद्वत्अग्निरेवानवखंडितायुः अस्मिन्यज्ञे छंदसी
तिपुल्लिंगता। अन्नी तम। अन्न भोजने अन्न ङ् व्याधो। एतौ धातू संदिह्येते। अन्नितम अति
येनन्नीको अति प्रायेनवा व्यापकोऽग्निः। आग्नी तामिति दीर्घत्वं कांद सीत्वं व संधिता। पापालने। पाहि
मादिद्योः। दिद्युरिति वज्रनाम गोपाघर्मीद्दिद्यु तः वाहिंडासि त्वे प्रसितिःग्रहसना तीत नालै
वा पाहि मी बंधनान्। पाहि दुरिष्ट्योदुर्योगात्पाहि। पाहि दुरद्मन्यै अदनेयेन्न नाम पाहिदुर्नो जना
न्। न्नीत्राधनीनयहे ऽरिति सर्वोत्रधर्ष्यः पिव न्यचे। विषवतः पितुंदकृणु पितुरिस न्ने नामवि
षरहितमन्नंकुरु। सुखदायिनौ। योनिरिति गृहनाम। साधु सदनेगृह स्थिताना मस्माकं मे त
द्द्वचः। स्वाहेत्वादि इति याख्यातौ दत्ति एताग्नौ जुहोति। अग्नये संवेशपतये तयोस्त्री पुंसार मि
नोः पत्वर्वकमेकत्र त्रायनं संवेशःस्तस्यपतिः संवेशपतिःस्त्रासमेसर स्व से प्रज्ञानानि न्वेजीव
तःश्रद्धी सायत्राः न गिनी तिसे वे धिग्राह्याः स्वसा इत्युच्यते। ७ पत्नी वेदं प्रमुंचति। वेदोसीति।वि
दज्ञाने। विदेदनत्त्वमसि। योह्युपसंगृह्यः ससीनि कर्षा घि संज्ञा नोनाति। यतस्त्वं वेदोसि। अ
तस्त्वां ब्रवीमि। येनत्वं देव वेदं देवेभ्यो देयानामितिविनक्ति पल्ययः। वेदं दः ऽन्नवः न्नतः। ते
नैवकारत्वेन मह्यं वेदो न्यान्नवेः। समिध्यय जुर्जुहोति। देवा गातुविदद्दूति। विराडियं त्रिराद
सा रा अस्याः इ वद्धिनदेवता प्रवस्तज्जति। इदं देवा। गातुविदोगातुरितियज्ञनामयज्ञविदःपुमा
त्रिसाक्षात्तथा। नवत्र। आगामित्रगात्रं यज्ञं विलाविदि त्वा गातुमित आगच्छत। ततोवाकुलिय

मस्माकं

१६।

ह्रमितायसपरं। परात्पुच्छि नाग नामधेयं न दर्शे सर्पः। एवंदेवानपायात्सर्वं द्विविसन्ध्यार्थेदानीं मनसस्पति
माह। हे मनसस्पते मनसोधिपते विश्वं इमा ऽ मीयज्ञं देवेवानेषु धारय। वाते हि यज्ञोवतिष्ठते। तथा व
२ त कृतिः। यंयं समाधत्ते देवाः ध्रुवि सृत्तमं कर्म करोति सर्वे तमेवाप्येतीति ७॥ बर्हिर्जुहोति। सो बर्हिरङ्गं। ब
र्हिर्देवता। विराट् रूपा त्रिष्टुप्। सं बर्हिरङ्क्तां। अञ्जन्व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु। बार्हिरिति द्वितीया
समंक्तां बर्हिः कद्रु द्रूसुपरिष्कृत्य यते। रुद्रहासिः संबध्यते। इन्द्रः समंक्तां। बर्हिः केन हविषा
घृतेन। कैः सहितः समंक्तां। आदित्यैर्वसुभिर्मरुद्भिर्विश्वैर्देवैः सहितः। इन्द्रो बर्हिः समंक्तां। तथा केन ता
दिव्यं नभोगच्छतु पन्नद्धिर्यांदिविचन्वैतन्मन्नइत्यादित्यनाम आदित्यलक्षणं ज्योतिस्वाहा। छेत्ता। प्रतीता
निनयति। ८॥ कस्मा विमुञ्चति। व्याख्याती। रूपीसु विशेषः। तत्र यज्ञीयुनक्ति। इह तत्र यं संविमुञ्चति। पोष
पयज्ञं जमानस्य पोषाय निनयामीति शेषः। कुणोनपास्यति। स्तसं नागो सि इति निगदव्याख्यानं। इन्द्रस्य
दुरं पाजमानं दर्पाणं प्रतिग्रहणाति। ९॥ संवर्चसा तिला कृष्णा अनुष्टुप् पूरस्मिन्नुपसर्गः। अग्नमहीत्यनेना
श्वातेन संबध्यते। सभग नमहि अस्त वर्चसेन पयसा गोनिस्तनूभिर्जीयद्भिः पुत्रादिनि मनिसा बर्हि
विनश्यातेन यज्ञमुपगच्छति। सर्वमेवेतदुद्वेति वर्चसा दीप्त तोनेन पुनः छायायपत्ति। किंच त्वष्टासुदत्रः कल्या
णदानः विदधातु करोतु रायो धनानि। किंच अनुमार्ष्टु शुध्यतु। तन्वः शरीरस्याप द्विलिष्टं विश्लिष्टं।
१०। विष्णुक्रमान् क्रमते। दिवि विष्णुः। धुलोके विष्णुर्यज्ञो मदीयः व्यक्रंस्त विक्रान्तवान्। जागतेन छन्द
सा। ततो निर्भक्तो। धुलोकात् निर्भक्तः निर्गमितः। नागः हो तायोस्माद्द्वेष्टि नास्ति यं च वयं द्विष्म
हे स्मः। अनेनैवा गरावपि विष्णुक्रम मन्त्रौ व्याख्यातौ। नागम वेदते। अस्मादन्नात् अस्माच पशु
नाम् निर्भक्तः सनु गः। उन्मिमवेदते। अस्यै प्रतिष्ठायै। अस्याश्च मेः प्रतिछायानिर्भक्तोऽसनु

शाऊ

गः। आ डीक्षते। अगन्म स्वः। अनेन कर्मणा अगन्म गताः स्वर्गं सूर्यं स्वः देवान्। स्वर व्ययमनेकार्थं। आ
हवनीयमीक्षते संज्योतिषाभूमा समिध्य कीनावमावद्धे। आहवनी[illegible] लक्षते लनज्योतिषा। आ
की कृताः। कास्यपेमुदीक्षते। स्वयंभूरसि। अवृतकस्यं नवसि। श्रेष्ठः प्रशास्यः तत्रमः रश्मिः स सर रश्म
पः स्त यस्य तत्र च तस्य पुच्छिनु चत्वारो रश्मयः एको धस्तादिक उपरिष्टा मंडलत्रारी राङ्क्ष्मेरिति हिर
एप भगमस्मिः पुरुषः सप्तमः श्रेष्ठोसि रश्मिरिति। व तथा च श्रुतिः। अथ य एष एतस्मिन् प्रजापतिर्वा सूर्य
जोसि कुरुति। वर्चो स्वयंभूरसि श्रेष्ठो रश्मिनां वीर्यं ब्रवीमि। व वर्चोदा असि ब्रह्म वर्चस स्य स्वरसे ने
वस्य नावे नेवदा तासि। अतो मे वर्चोमि मह्यं देहि। आवर्त्तते। सूर्याद्वितमादृत्य मावर्तः सूर्यस्य आ
वचनिमनु अहं आवर्चते। तदेतां गतिमेतीव तिष्ठेगत्वा। तस्यैवावृतमनु आवर्त्ततउ तिश्रुतिः। गाह
पत्यमुपतिष्ठते। अग्ने गृहपते सुगृहपतिः। हे नग्नग्ने गृहपते सुगृहपतिरहं त्वया गृहपतिना
गृहाताः पालयिता न्यपो संत्रवेयी। किं च सुगृहपतिस्त्वमपाग्ने सहाये नगृहपतिना स्वयाभवेः।
एवमनेन नग्नकारेण अस्थूरितो गार्हपत्यानि सीदे। एकतरपार्श्वतिः अन्यत[illegible]रतो युक्ते शकटे स्थूरी
मुच्यते। तन्नेत्रापतिविध्यते। अस्थूरी तिलु दोषमवेतनु। यथोत्तरपतो युक्ते शकटे एवं नो अ
वपो गार्हपत्यानि संगृहपतियुक्तानि कर्माणि सीदे। रातेहिमाः। रातेव बोलि। अथावर्त्तते स्वयंसा
हतमं चावर्त्तते इति व्याख्याते। व्रतं विसृजति। अग्ने व्रतपते। अहे अग्ने व्रतपते व्रतमहं अचारिषं
चरितवानस्मि। तदशकं। तच्चशकितवानस्मि। तन्मेमममराधि। राद्धं। फलमपिपि समृद्धमिस्त्यर्थः। द्वि
तीयो व्रतविसर्गमंत्रः। इदमहं य अग्ने त्वत्स्याकांक्षितं व्रतं गृहीत्वा दुईकर्मसमाप्य यत्तत्कर्मणा मृ
त्वा अहंमनुष्यमनुष्यः सत्त्वात्मिक। अतः परं पिंडपितृयज्ञमंत्राः। प्रजापतेरार्षं अग्नो नु होति। अ

ग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा । कव्यः क्रांतदर्शिनः पितरस्तेषां सं बंधि हवि: कव्यं तद्वोढुं यस्यापमधि
कारः स कव्यवाहनः । सोमाय पितृमते स्वाहा । पितृमान् पितृसंयुक्तो वषट्कारेण वा वैस्वा
हाकारेण वा देवेभ्यो नं गृहीयत इति लिंगाद्देवावतां मंत्रो । उल्लिखति । अपहताः । अपगता अस्मा
त्स्थानादसुरा असुरताः रक्षांसि वा विद्धि वतः वेदीसीदंतीति विद्धिषदः ॥ उल्मुकं पुरस्ता
त्करोति । ये रूपाणीति त्रिष्टुबाग्नेयी । ये रूपाणि प्रतिमुंचमानाः । ये पितृरूपाणि आत्मनि प्रति
मुंचमानाः प्रतिरूपं वेमुच्चि बंधने वर्त्तते । आत्मनि बध्नंतः असुरानवे नः स्वधया पितृलोकेऽन्ने
न हेयमरते न अस्मान्निरिति तस्य देतत्प्रमिति वरं तिसंचरंति । किं च परापुरः परापुरा इतापु
रा पुरः स्थूलशरीराणि महीती तीति निपुरः निपुरः लिंगशरीराणि येन रंति बिभ्रति धा
रयंति अग्निस्तान् असुरान् लोकात्स्थानात् प्रणुदातु प्रणुदत्प्रेरयतु । अस्माच्छिद्र लोकान्न
उदृद्य आस्ते अत्र पितरः वृहती । अत्रास्मिन् बर्हिषि हे पितरः मादयध्वं मोदयध्वं । किं च यथाभाग
मापद्य नागः ते यथा भागं आवृषायध्वं । आऽक्षु व्रजस्व वृषभाक्ष्यः कीचन्नाकि सत्तो पश्यंति दितू वृषस्या
६ श्रा वने । वृषभस्येच्छया महद्धि मार्गीति रतानूपितृन् अप्सीता । व आहत्य सोमादं तेतिजपति अमीमद
त वृद्धिं हर्षं प्राप्नुवंतः पितरो यथाभागं आविशुरिस्वेवे तदाहे तिस्मृतिः । नमो व इत्यंजलिकरोति ।
षड्भिर्नमस्काराति षड्ढा ऋतवरतव: पितरः इतिश्रुतिः व्याख्याती । नमो वः पितरो रसाय हे पि
२ य तरः वः युष्माकं संबंधिने रसाय नमः वसीतेहि मध्यमदयो रसाः सीचनं वेतीति अतएव वन
माध्य हि लियते एवं वक्ष्यमाणा अपि मंत्रा व्याख्येयाः । शोषाय शोषण घन नाय ग्रीष्माय नमः
ग्रीष्मेति हि ग्रीष्मे ओषधयः । जीवाय जीवनहेतवे ताय वर्षाभ्यो नमः । स्वधायै स्वधा वैशरत्

पितॄँल्लोकमिति श्रुतिः। ऊर्जं वहन्ति गायत्र्यौ नानि नवति। घोराय विषमाय विषमा हि स्मन्तः शान्ति नीयन्ती
त श्वशुरलोकः। मन्यवे मन्युः क्रोधः क्रोधरूपः हि द्विष्टा क्रिर ऽषधीर्दहन्ति। नमो वः पितरः पितरो नमो वः।
अस्या सिमहत्स्वयोजनं त्वयी समर्थं मिन्वीत। गृहान्नः पितरो दत्त। मा पवि पुत्र पौत्रादयोऽस्य गृहाद् उत्सृज्यन्ती
त। गृहान्नः अस्मभ्यं हि पितरो दत्त। किं च तत्पुष्प प्रसादात् तस्मा अन्नं वत्त। यथा स्त्रतः गृहे विद्य
माना तद्दत्वा। तु वो युष्माकं देष्म दद्म। स्वच्छ्रातिं ददाति। एतद्वः युष्माकं हि पितरो वासः परिधा
ङं नं। मध्यमपिण्डं पत्नी प्राश्नाति पुत्रकामा। ७। आधत्त गाय त्री हे पितरः आधत्त पितरः गर्भं कुमारं
स्नकुशेषेन सुङ्क्ष्मा लेप्यते पुष्करस्त्रा पेन पद्मानि अश्विनौ पुष्करस्रजौ अश्विनौ पत्नी पुत्रोप मा
क्रियते। किं च यथा येन प्रकारेण इहास्मिन्नेव ऋतौ पुरुषः पुरुष्पितादेव पितृमनुष्याणाम मसन्तू
न्यपात् तथाकुरु धत्तेति सम्बन्धः। ८। अपो निनयति। ऊर्जं वहन्ती अवस्थ त्रया विराट्। हे आपः यूय
म्मदर्ज्जं मन्नं वहन्त्यो नाना विधमस्मं तं घृतं पयः कीलालं अन्नरसं किलं जलं पर्यापितः समर्थीन मित्रा
कृर्दरसं इति कीलालं। पद्या कीलंबं धनं अलेअ स्येतं अन्नं स्यति की लालं। तस्मा यावन्मात्रन्मे
न्न स्पर सः सर्वमिन्नमवतीति श्रुतिः। परिस्रुतं। स्वरी स्वधास्थ। स्वधा वै पितॄणामन्नमिति श्रुतिः।
तुष्मन्त्रुद्ध त्रू धरस्रा पोषरोपोः। स्वमा स्म ये पितृलोकाः स्वधा धनन्ती पोषणं स्वधा स्थ तर्पयितम्
पितॄन्। स्वधास्वधस्य तत स्तर्पयत मे मम पितॄन्। ७। इति श्री मन्त्र भाष्ये अष्टकं ततो द्वितीयाध्यायः।
ड। को। अग्ने इद पुरवास्त्वा वज्ज्योटाम स्य सूनुना। अष्ट नक्तं ते भाष्ये मन्त्रा लोकान् तत्कृतः। १।
। समिधाग्नि। आध्मनमे त्राः। प्राग्नि ज्योतिरित्येते प्योदेवानामाषंद्धिजापतेर्व जिनं वाजिधं
लीका नेष्यत स्मौ गायत्र्यः आश्रुत्यां स्तिस्व। समिधो दत्ता को आदधाति। समिधाग्निं दुवस्यत

दुवस्यति: परिचरणार्थ:। परिचरत। ततो जातं संतं प्रत्यागृहृतिसंबोधयन्निच्छते बोधयत। अवगतार्थं कुरुत। अति
थिमिति अतिथिधर्माणं। ततोऽनंतरं तन्न हवि: संबोधिनी आस्मिन्नग्न्या जुहोतन। आजुहोतन। अस्मिन्नग्नौ
हव्याहवींषि।छा।जपति सुसमिद्धाय सुशुक्रमिद्धाय शोचिषे शोचिष्मते दीप्तिमते ज्वलिताय घृतं तीव्रं प
हुतरं। गवीग्रहणाधिश्रयणोद्वासनावेक्षणादिभि: संस्कारै: संस्कृतमित्यर्थ:। जुहोतन जुहुत हवने
जुहोतानि सनथोकात्पजनानवति। यथा कर्तीन्नहं तनयातनेतिप्रादिवत्। अग्नये जातवेदसे जातवेदज्ञानाय। २
तीयास समिद्भि: घृतेनसुक्रगुणा: तं त्वा समिद्भिर्हे अंगिरश्चइतिगसर्थ: समीचवीय: गमनवचन:। अंगिरा
उदग्निरितिश्रुति:। घृतेन वर्द्धयामसि। वर्द्धयाम:। इदं तोमसीतीकार: छांदस:। बृहत्महत् ज्ञोवदीप्य
त्वायविष्ठ्य। युवायुवतम। इष्टनिपरन्ते तेद्विस्कुलेदूर युवइल्णादिनायविष्ठइति सिद्धं। स्वाध्यायकोयस्त
द्धितः।३।७उपत्वाग्ने। उपयीव्रलां। हे अग्ने हव्मती: हविषा सेयुक्ता: घृतावी: घृतांचन्ना: समिध: हर्यत। हव
कौतो। हर्यति प्रेप्साकर्मा प्रेप्सावानू। ताश्च ग्रन्थुपसीस: जुषस्व आसेवस्व। समिध: ममसंबोधिनी:।४।अन्त
भुवि: स्व: महाव्याहृतय: प्रजापतेरार्षंगार्हपत्याहवनीययोराधानमंत्रा:। पृथिवी अंतरिक्षं द्युलोका: भूमि
रूपा:। ब्रह्मक्षत्रविशो वा वर्णा आस्या: प्रजा: पशवो वा प्रकृतिता। व्याख्यातमेतत्। इध्मस्य वर्द्धिष्टी हि
वार्जिर्यमानोजपति। द्यौरिवभूम्ना। उपरिष्टादारम्भ्यै चेतनुं व्याख्येयं। तथाहि सुबोधनं वति। तस्या
स्तातव हे पृथिवि देवयजनि देवा। अस्या मिज्यं तइति देवयजनि। तस्या: संबोधनं क्रियते। हे देवयजनि
तेपृष्ठे उपरि अग्निमन्नादं अन्नस्यांतरे अन्नाद्यायअन्नादनाय अन्नभक्षणाय आदधे स्थापया
मि। तस्या: पृथिव्या: पृष्ठे अग्निमाधय द्यौरिवभूम्ना। यथा द्यौर्भूम्ना नक्षत्रबहुलेन बह्वी एवं पुत्रादि

नि बर्हिं न्यासीः। पृथिवीव वरिम्णा। उरुत्वेन समा सर्वप्राणिनामाश्रयभूता। एवमहं महत्त्वेन सतां स
र्वप्राणिनामाश्रयभूतो भूयासं। हे अग्ने त्वत्प्रसादात् पृथिवीभूतस्य ते। तस्यास्तव पृथिवि देवयज
नि पृष्ठे अग्निमन्नादमन्नाद्यायादधे। यस्यास्तव मे च्वादयोपि आधायपत्येन्नादाः संवृत्ताः सं
जाताः।५॥ आयं गौः पृश्निः। सर्पराज्ञी सार्पं गायत्रमष्टर्चः। आहवनीयाग्न्युपस्थाने विनियुक्तः। अग्निः
परापररूपेण स्तूयते। आयं गौः पृश्निरक्रमीत्। आक्रमीत्। आक्रमतः ऐश्वर्येण। अयमग्निर्गौ
र्गता। सर्वासु तासु क्रियासु पृश्निर्नानारूपः। असदन्मातरं पुरः। इमं लोकमग्निरूपेणानुप्रगच्छ
ततः आन्तरादित्यात्मना सीदति। मातरं पृथिवीं पुरः पुरस्तात् प्राच्यां दिशि। किं च पितरं च प्रयन्त्स्वः।
पितरं द्युलोकं च प्रगच्छन् सीदति स्मनुवर्तते। स्वः आदित्यः एवमादित्यरूपेणाग्निस्तु तो यदा नो वायु
रूपेणाग्निः स्तौति।६॥ अन्तश्चरति रोचनास्य। द्यावापृथिव्योरन्तरा चरति। अग्नेर्वा गन्धास्या
शक्तिः। अन्तरिक्षे चेयं तिर्यग्वायुः प्रवर्तते इति श्रुतिः। रोचना रुचिर्दीप्तिः। दीपना अस्याग्नेः। किं कुर्वाणा
चरति। प्राणाद् अपानती। सर्वप्राणिप्राणानन्तरं अपानन्ती चरति। अपानादनन्तरं प्राणाद्विचरती
सा मध्याह्नादिनुक्रोध्ययमथैलिन्यते। एवं वा यादित्यो स्य च प्राणान्तान्यामिदं जगत्। अनुग्रहाय
य एवमेवमुपतिष्ठते तस्य किं करोतीत्यत आह। व्यख्यन्महिषो दिवं वि विविधं तस्य पुरुषस्योपभोगं
अवलोकयति पश्यति। योऽग्न्यायेन दिवं द्युलोकं। महिषः अग्निर्वै महिषः सही हि जातो महानिति
श्रुतिः।७॥ त्रिंशद्धाम। त्रिंशन्मुहूर्त्तं महचिति विराजति व्याख्यायः। धामानि त्र्यापि नवेति स्थानानि
नामानि जन्मानीति। स्थानान्यत्र नामिषेतानि। त्रिंशद्धाहोरात्रे मुहूर्ताः स्तान् इह गृह्यन्ते। त्रिंशत्स्था
नेषु मुहूर्तेषु स्तुतिनिरग्निर्यत्स्तूयते। पतङ्गाय वाग्विराजति शास्त्रेत स्तम्भमानासो वाकूप १९

तं गायपतं तो गच्छेतीति पतं गोऽग्निः । उपस्थानं त्योपतन्न गार्हपत्यस्य नावं गच्छति गार्हपत्य सादारु
वनीय मित्यादिना तादर्थ्येन चत्वारो धीयन्ते गार्ह्यं धीयते चान्न्यर्थमुपचार्य तद्वय्यर्थः । एतद्दु त्त्वं न
वनि । सर्वदेवतासी बीभिनीष्टः तिनिरग्निरेव स्तूयते स हि सर्वात्मा । इति वस्तोरुद्धृतिः
वस्तुर्युनीनुरिसहनामस्तुपठितं । अहद्दू तिनिपातो विनिग्रहार्थीयः । न केवलं यात्विंदं ग्री
स्मुध्यं मस्तु वाग्निराजनि । सा पतं गायप्रीयते । किंवृषति वस्तोः अस्मरं च या स्तुतिलक्षणा
शाकूसावचुनिरहोनिरूस्सवन्त्यतेः । उत्सवायागपारणादयः स्तुतिलक्षणा । वाकूसावपतं
ग । आघेव धीयते नान्यस्यै देवतायै ॥ ८ ॥ अग्निर्ज्योतिरिति अग्निहोममंत्राः । पाशुपश्येतद्वस्या
प्रजापतेरार्षं अग्निर्वर्च इति द्वे तत्रापत्यप न त्यराजीवलश्रेज्येलविः सप्तलिंगोक्तदेवतागाय
त्र्यः ह वः पंचैकपदाः । अग्निर्ज्योतिरग्निः स्वाहा । नमस्त्वं सोस्याहोत्पादिनासूत्रेता प्रथमाया
स्थाने वद्धधी । अग्निर्ज्योति ॰ ज्योतिरग्निरिति मंत्राभ्यासः । अभ्यासेन्नयां समर्थं मन्यतद्धले तद्दनि
आयः जपकोर्थः अग्नेर्ज्योतिषे स्वाहा सुहु तमस्तु । हीने हीने हा अहा । स्वस्पहापरित्यागः आसनो
द्व्यस्पचेति । अथवाग्निर्ज्योतिर्ज्योतिश्चाग्निस्तस्मै स्वाहा हा । सूर्योज्योतिरित्यनेनैव व्याख्यातं ।
अथ ब्रह्मवर्चसकामस्य । अग्निर्वर्चो योऽग्निर्वर्चसा अमन्यन्त तं यस्यैव ज्योतिर्वर्चसा अमन्यन्त तेय
रूपं तस्मै सुहु तमस्तु । अनेनैव सूर्यो वर्च इति व्याख्यातः । प्रातर्होममंत्राः । ज्योतिः सूर्य इति व्याख्या
तः । सूर्योज्योतिरित्यनेनैवान्यहोममंत्रविकल्पः । सजूर्देवेनाग्निरुच्यते । सजूर्देवेन सविन्नोऽजु
षी डीतिमिवनयोः । योऽग्निः समानप्रीतिर्देवेन सवित्रा । समानप्रीतिश्चरात्र्या इंद्रवत्याइंद्रसीपुत्रयां

संजुषाणः सेवमानः आस्वादयन्नाहुतीः क्षेत्रस्वाहेति पानार्थेः स्वाद नार्थो वा स्वाहा सुहुतं हविः
देवेभ्यः । अथात्रानः स्वयं ऽप्येति स जूर्देवेन स वित्रास मानडीति उषसा उषसा वाहेन स्वपं प्रज्ञा उ
स्यैनोऽहं इन्द्रसंयुक्तः साच्चींन जुषाणः सेवमानः आस्वादयन् स्वधैः पिबतु स्वाहेति आख्याति ।१०
अथ यजमानोऽग्न्युपस्थानं करोति । उपप्रयन्तो अध्वरं । सुपोषः पोषैः स्वस्तये संनं देवानाम
सि आचेद्ध आग्नेय्यो गायत्र्यो । उपप्रयन्तः उपगच्छन्तः अध्वरं यज्ञं मं । त्रं आ वै निसि वो वेमाके
श्रामः अग्नये । आरे दूरे विस्थिताय । अस्मे वक्ष्य एव तो । अस्मा कं वमं त्रं क्ष एव लो । अस्म मं त्र श्रव
णाद नियुखापेत्यर्थः । परा पर स्फुपे तात्र्य वक्षितो स्या मत्यग्निः स्तूयते अग्निनयेन नदन्नयति । यो
ग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः । अहन्यादित्या सनाद्युलो कस्य मूर्द्धा भवति । अयमेव ककुत् ककुदि
ति महन्नाम सुपठ्यते । तस्य ~~स्वरूप~~ तां सास्येनं तद्रूपं अयमेव महतो जगतः कारणमित्यर्थः
अयमेव पृथिव्याः पतिः । तापपाकप्रकाशादिभिरयमग्निः सर्वाः प्रजा अनुगृह्णाति अयमग्निश्च पः
। किंच अयमेव अपां रेतांसि जिन्वति । एतालोकाः सन्ति तास्तासामपां रेतांसि रेतःकारणा
भूत्वा तेरेतः कारणानि जिन्वति जिन्वतिः प्रीतिकर्म्मा । तथा तर्पयति परिपुष्णाती त्यर्थः । अथ आहु
तिपरिणामसमानवृष्टिं जनयती त्येदं र्णयति । तथाच श्रुतिः अग्निर्होत्रं हुतं सनवति तेवा एते
आहुतीउत्क्रामतः ताअन्तरिक्षं सा ते ः पुत्रो जायते स लोके दृष्ट्वेवायुवाम् आहुवच्चे द्यौवत्स यः आरय
तो ः नम पुरुषस्यैकवच नस्य स्थानं । आः हृयामि सरुतो न नाय किमर्थं पुनरुच्चावा ह्वयामि
सराधसः सहमादयध्वे । राधसो धनस्य हकिन्निदत्त्वा सहएकस्मिन्नेवयज्ञदानेमादयाध्वेम ।

२०॥

पत्निर्नेजनार्थैः सहनोजनाय किमर्थं पुनराह्वयामि सहनोजनायात आह। अभीदातारा विपदः
लीपदं। अनावीहुत नुज्ञो संतौ दानत्री सौदुषामंन्नानी रत्नानां धनानां च। नवहोपुवां उनावास्य सातये
हुवेवां। यतश्चैवं युवां वक्षिवश्वान्नदातारौ अतो नः यो नयन्न चावपि वाजस्यान्नस्य सातये लब्धये ह
वाआह्वयामि॥ वांयुवा॥ ८॥ अयंते योनिः॥ आग्नेय्यस्तिस्रः॥ अनुष्टुप् जगती गायत्र्यः॥ आहवनी
याग्निरुच्यते। हे अग्ने आहवनीय अयं गार्हपत्यस्ते तव योनिः उत्पत्तिस्थानं ऋत्वियः ऋतावर्तौ धा
र्यः। काले काले भवति। यतो जातो अरोचथाः। रुचीदीप्तौ॥ यस्मात्त्वं जातः सन् पूर्वमप्याधेइष्टिप
श्वाच्चातुर्मास्यसोमेषु गच्छावनुपगतो दीप्तिवानसि तं जानन्नग्ने आरोह तं तथाभूतं योनिं गार्हपत्यं
स्वं विद्वानारोह [illegible] रणाय आधानं तरमेव नः अस्माकं वर्द्धय स्फुटं तं कुरु रयिं धनं येनप
नरपि त्वां यदभिरुद्धजायः॥ अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्होता यजिष्ठो अध्वरेष्वीड्यः॥ [illegible]
नि [illegible] अध्वरेषु यज्ञेषु [illegible] निरग्निः धनन्निरधूर्युनिः
होता आह्वाता देवानी। यजिष्ठः यष्टृतमः। मानुषा [illegible] होतः। अध्वरेषु यज्ञेषु [illegible]
पः यमप्नवानः यमग्निमाधय वृविरूपा वानधयंते नयः गवरू नगौ रथसानि वि
रूरुचुः रुचीदीप्तौ विविधं दीप्तिं वा दधते [illegible] तस्मीते आधमयविरुरुचुः। वनेषु वि
वित्वं अरण्ये गोधनानि प्रायः। विभ्राय नीयं विभ्वं विभ्रो विश्रो यच रुद्रानी मध्या हूयनुतिवि
नतिश्च क्रियुतेमनुष्याय। विशःइति मनुष्य नाम। अस्य पत्नीं गां च [illegible] त्याग्नि वाल [illegible]

यते। तामुत्तान्निरलिद् धस्वेमिथुन्येन यास्यामिति। तां संबभूव। तस्यां रेतः सिंचदित्यादि। तद्धानिवारि
ण्येषस्सम्भवति। अस्यैवाग्नेः प्रत्नं चिरंतनं द्युतिं दीप्तिं जविक्षर्नुषि कोष्ठकरूपापन्नां दुहुदुहे। दु
दुहिरे कादुहंति स्कृंहंति कादुग्धे ह्वरं तिदुहंति अकर्मयः। गावः। द्रीलस्कन्धाः अविद्यमानदि
यः अलक्षिताः ऊन्मलोः श्रेष्ठा स्वादुस्पर्धीः। किंतत्कुत्रं यात्पृता गावः ह्वरं तिपयद्दुग्धं सहस्रा
णां सहस्रसंख्याकानां। वाजमन्नं अस्यपशुसोमानां। सवितारं। सवितारं संजनकारं रूपिढ्हुं। ऊरु
ज्वंबगविसस्पर्यसि रूपवमललिखादिनानुदीस्यार्थिं वकारेसुपक्रम्यते देवार्थि विदांवकुरेषु
साम्नो हिंकारद्रू लेवमादिनागंधेन गोहिंकारोदृष्ट्वा द्रूष्टेतस्याविलिपादितं। सप्तषमंत्रेणाधीलि
लितः। सप्तषमंत्रोजांवाग्निर्वापयोवास्तीति। अयंमंत्रः।५०॥ अथयजूंषि। तनूपा अग्नेसि हृन
गवन्नाग्नेयस्त्वंस्थलावतस्त्वाग्निहोत्रणां तनूपा असि तनूः शरीरं तस्यगोपायितालवासि।
सर्वं तन्वं मेममपाह्निगोपाय। आयुर्दालिं। अग्नेसियस्त्वमायुर्दोदा तासि हअग्नेस आयुर्मदेहि। च
र्चोदा असि वर्चो मे देहि। अग्नेअसिय स्त्वमग्नेवर्चोदक्षमि सवर्चोमिकद्यं देहि यतो दूर्नाहृवमरु। नयीकृ
त्यानां विद्वान्तपसा। निरितिज्वलतीतिप्रतिपत्तिस्ताद्यवैद्रूय्यते। अग्नेयेयन्मेमतन्वा। श
रीरस्य ऊनं मे ऊनं ... ऊनं पूर्णं तन्मम आप्रण। आपूरय। चित्रावसो स्वस्तिते पारमशीय। अग्नेना
गतीमहो हापन्की स्य वर्णा नागन्यी। हे अग्ने इंधानाः इंधीदीप्तो आदीप्यं तस्त्वा शतं हिमाः श्र
व दीप्तिं घुमंतं समिधीमहि। ~~वयस्वन्तो वयस्कृतं~~ सेनामप्रज्ज्वलितः वयस्कृतं दीप्तिमंतं त्वां सं दीप

म

याः । इदमर्थः । वयस्वन्तः वयस्कृतं किं च तं त्वां कथंभूता वयस्वंतो सवयं समिधीमहि । वय
स्यं तः वयइ धनं नाम अंनं तं तः वयस्कृतं । अंनस्य कर्त्तारि अग्ने सपत्नदंभनं नर्थ सपत्नं ग नरे
वन्तग्ने सपत्ना । त्रात्र वः दंभो । तिहिंसार्थः सपत्नानां हिंसितारं अदब्धासः अदब्धा एव अ
दब्धासः । आज्जसेरसुक् । अनुपहिंसिताः सन्तः अदाभ्यं । अनुपहिंस्यं समिधीमहि ॥
तिवर्त्तते । चित्रावसो । राचिरस्य नाम । रात्रिर्वै चित्रावसुः सा हीयं संगृह्येव वित्तानि वसती
ति श्रुतेः । हे चित्रावसो स्वस्ति ते अविनाशी नाना नाम । स्विरं निर्दृ जितः सु अस्ती । तिस्य स्वस्ति तव ने
पारं अंतं अशीय प्राप्नुयां व्याप्नुयां । सं त्वमग्ने । अथापविश्य जपति । आहवनीयाग्ने त्वं सम्यि
स्यमुपसर्गश्रिगथा । इ इत्यनेनाप्येतन संबध्यते । समगथाः संगतस्त्वं अग्ने सूर्यस्य संबं
धिना वर्चसा तेजसा । श्रुतिः अंत्रे वि दृश्यते । तद्यद् स्तौ यं आदित्य आहवनीयं प्रविशति ते
ने तदाह सम्हर्षीणां । स्तुतेन संगतस्त्व मंत्र ऋषीणां । स्तुतेन ऋषीणां संबंधिभिर्मंत्रैस्तु
धृ दुपतिष्ठते तेनैतदाह । सं प्रियेण धाम्ना । संगतस्त्वं प्रियेण धाम्ना प्रियाणि राधानि तिलिंः धा
मानि त्रयाणि नवैतानि स्थानानि नामानि जन्मानीति । इहहि श्रुतिः । आहुतयो वा अस्य प्रियं धाम इति ।
। यच्चात्मनं हवैर्यजति । संगतः एव त्वं सा इदं अहं मयाप्युष्मा वर्चसा तेजसा अग्निनैव चास्
जयागुनचाहित्वा यां राय । आयो षतो राय इति धनं नाम धनस्य पोषितारः सु ग्मिषीय ग्रामेरेतद्धं
सिराहो यी । आयुःप्र नीतिममस्तिमिस्सर्थः । अथगामन्त्येति । ......

ग्रस

अंधस्थ । अंधइत्यन्न नाम । अन्नस्याश्रलक्षणपावीर्यमित्युक्तं यानि वो वीर्याणि यानि वो महांसि हे सौ

लोपलः पाग्रतः पश्यं वीर्य हेतु भक्षितमंधः अंधस्य वीर्यं भक्षीयेयं अंधः वः अ

भक्षीय भिन्नद्धीयन्न जुतेरे तद्भपं अनन्नस्य यतेनजेय । महस्थ महः इत्यन्न तस्येति तस्येवारद्धा

दीनिद्वनायाविष्याणिउच्यते । यतामहस्थ । अतो महोवीर्यं वो भक्षीय । ऊर्जस्थ ऊर्जत्र श्रेष्ठोरसवचनः

यातो यत्र यंऊर्जस्थ अतऊर्जं वो भक्षीय । रायस्पोषस्थ यतोस्य धनपुष्टिकरास्थ अतो धनपोषं वो भक्षी

य । रेवतीरमध्वं । हे रेवत्यो गावः रमध्वं रतिं कुरुत अस्मिन्योनौ अस्मिन् गोष्ठे अस्मिन्नौ क

वक्षे रमध्वमित्यनुवर्तते । अस्मिन्गोष्ठे रमध्वं अस्मिंल्लोके लोकस्थाने अस्मिन् मद्वस्मिंल्लोके

रमध्वमित्यस्मिन्नुद्धे पशवः हे रमध्वं इत्ये निवासश्च ध्याधुं दा तः इहैव यतास्य । किं च इहैव स्तमापगात

इहैव यजमान एहे नवत्तमापगायत मापगच्छत यजमाने परिसजत । गामभिमन्त्रयति सं हितासि

संलग्नासि यज्ञस्य होमसंबंधेन अथ वा सीदसीति सौणान्नालीनस्यपयानिरिति संहिता विश्वरूपी

शुक्लकृष्णादिनिवर्तैः पशु नां वैश्वरूप्यं यस्त्वं संहितासि विश्वरूपी नमस्ते ऊर्जा मे नवमी आविशं गौ

पत्येन गोपत्येन ...मसीति सिद्धं इदासीति ... इंनो मसी

गवां पतिलंछा । गार्हपत्यमुपतिष्ठते । तिस्रभिर्गायत्रीभिः उपत्वा उपेत्यमुपसर्गः । एमसीत्यनेनाख्या

तपदेन संबंधात एमसी तिसिद्धे इदासीति वर्त्तमानाम सनिटिइदंतो मसीति रूपं उपेयेम उपयामः त्वी हे

अग्ने दिवे दिवे अहन्यहनि दोषावस्तादोषेति रात्रिनाम । वसनिवासे रात्र्यां वसनं रात्री लोदोषावस्तस्तस्मि

सी बोधनेरु दोषावस्त आग्नोह विदे वाइत्युपक्रमणते संगच्छतः । विंविप्रवेशेति यदनेने हासेनाख्यते । त

हे दो २ ॥ २२ ॥

दयं मे चद गाहदोषाव स्ता इति धिया बुद्ध्या प्रोक्तं यतो नमस्का: श्रद्दधा नाम रं त: नमो नरं त: नमद्दसं
न नाम श्रन्न विचित्र त: । उपजाई मसी मा रव्या तपद मिव मारव्द तं । छा । राजं त म ध्ये रात्रां अस्मि न्मे चेआरव्या
तना म्ना तां । अतो वस्त न मे वेयदाख्या तं त तु व र्त्ते ते राजं तं दीप्यमानं अध्वरा णां गोपी यज्ञानां गोप्तारं । व ४
ऋतस्य दीप्ति विंस सस्य दीपयितारं । अग्नि समीपि व्रतं स्वे ही नास स्वं वदं तित दनिआयमे तन्ना इमानि
वा ते मास्य पशु सोमैः स्वेद मेख की ये य इट ह मद इ निरुह नाम । द्याभ्यी ते इति गृह स्थो ओ इम सो
आ नुवर्तते स नः पितेवायस्य सुन्गुत्तः सो स्माकं पिता इव सन्न न वे पुत्राय हे नगवन्न ग्ने स्वायायन
सुखोपगमनो न वा । किं वस्यास्मान् सवस्या नः स्वस्तये सेवस्व नः अस्मान् स्व स्तये अविनाशाय । स्वस्ती
सविनाशा नाम । अग्ने चन्न: वतस्त्वो द्वि पदा विराज आग्नेय्य: हे नगवन्न ग्ने स्तोतं त मः त्वमस्माकं नि
कट तमः । अंतिकतमः स्य तमप्येरूपं । ब्रह्मवर्य प्रिन्त सग्नि सुवासते से तद नि आयमे तन्ना देवा विव दे
यासी न्नि दे वेवान निविजस्त नो दे न्योदवताउ त त्रा नाम पिवस्व नाव त एव सर्वप्रा लि नां पालयि ता सि
यत यवम तो ब्रु मः । नि वो न वा व सुव्य: वा वः नौ तो नव तन्न वस्रू प्यमि ति रु नाम व रूपा यह्नि तो वस्य
व्य: । व सु नि र ग्नि: अग्नि ग्राम मा मे त्रि त वि न्नाया न परि त्येत ते । वा क्रस बैना त हे अग्नय स्वी व सु: वासपि
यद्वा वसु धनी । ता पपा पज कानुरूप कु वैव । यत्करदुनन्न वस्ति प स्कर मक्क न मिव वसु त्रवा: वसु श्रा
वास्थव सु नाधनदाने न य: श्रयते स वहुश्रव: धनदाते स्पर्ध: सश्लाा नदि । जाक्षा निष्प्रयुनि ति
[illegible] स्वति: निति ति रम्ना ति कमश्रित्याप्नुहि । किंवद्युमै तं रयिद्रा: द्युमे त मतिदी प्ति मंतरयिं
रयिं धनं दा: देहि । तं त्वा नो विश्रायस्व मुते गुतासी त्वां वी मि हे अग्ने त्वा विष्णु नो विष्णतम नो वि ति
ज्वालो नाम सुप्रति तं । कीदसोम तलोप: दीदि व: स दीप्य स्व दि वे ज्वल नार्थस्य लिउ्ये त दूपं । सुम्नायद्दि तीयार्थे

वद्धंथी सुम्नी न्नं निश्चयेन इमिहे या म हे। त्वन्तो व ऋषि सुम्नी न वं तीत्य पमन्तिशाय:। स रिवन्योर्थयि व सुम्नी
न्नन मि ह इ स्य नु षेग:। स ऽनो बोधि यम्बी मु ऋरु रण: सास्माकं नु श्चस्वा निश्राय:। ~~पक्के मर्वपाप~~ तरुणेति
बुध्या वश्च धी इव शुश्रु अस्माक माद्मा नेश्च त्वा याश्का नी। उरु ण्याल: उरु ष्यति रक्षतिकर्मा रिक्षा स्मान्
कुतो रक्षे अघायत:। अघी पापी य इच्छति स अघा य नृ तस्माद घाय त:। न्नोः समस्मात् सर्वस्मा त् क्ष॥
गां गकति। इडा पद्दि इडाम नोर्दुहिता अदितिर्देवमाता इह एव मनोरसाअ सेहि। अदितिर्वा दित्यानाम
स्मात्त्व सेहि। अ त्वरिवे डिती डायी अनिदिते त्वव गिति इडा अदितिः सह्यः उपमाध्यिय:। अतास्मि स्त च्छस्य
स्त इ दतिद त्रीर्थि:। गाम नि मन्त्राति कामपृतं मनुष्याता ह्ये ता सु कामाःश्च विश्वाइति। श्रुति: हे काम्या:
आ इत अत आ क्षगछ तामपि व: युष्माकं कामधरणं। कामा अग्नि नाधिय्यते त्व कामधरणी श्रुति वर्षा
वक्ष्य अहं व: प्रियो म त्व यास मिति। ७॥ अग्निर्मी हमाल्तोज पति। सामानं स्वरणं। ब्राह्मनस्य गायत्र्या
त्रिव: वृह स्पतिरिव वृहस्पतास्पति:। इह वृहस्पतास्पतेषु इ: अग्नि ष वा अतोमनिपू क निश्च नि प्रश्न
मन्त्रो पिद न्य तेऽति मनि पू सोमानं सोतारं पातारमि ति पर्यायि:। के वी सो तारं सामर्थ्यो स्साम।
मानं। स्व गृहिप ताप यो:। नृ सृपि तारं स्नातारं व सोमानां सोतारं त्व देवा नां हतु हिकुरु। धन
ज्ञदाने श्वा सणास्णत क मिव कक्षी वंत मिव स्तुप्तोप मम ते तत्क क्षी व त मे त नू कक्षी व त मिवा अ
षिंदीर्घ तिपस: पुत्रं यथा ऋतिजक शिज:पुत्र:। उ शिरु माताअ स्यासी नृ छ। यो रेवा न यो रति ब्रां; न ना
म यो रेवा न। ब्रह्मणस्पति धनिवान् यश्च अमीवहा: अमी वा व्याधि: व्याधेर्हन्ता हे ता वसु विश्वस्य सुनो
धनस्य सारासारे वेत्ति विदि ला नवयणा योगं स्तोत्र न्योदहाति। धि र र पुष्टि वर्द्धन: पुष्ट पुष्टोपोषस्य
वर्द्धयि ता। आपुष्ट: पापस्य वर्द्ध यि ता स न: सिषक्तु सिषक्ति सव तइति सेव मा न स्य सोऽस्मा न्सेव तो। य २२।

स्मरः यस्मरणः अविलंबितकारी यद्वा पुत्रः गाष्यति। ब्रह्मणस्पतये पुत्रः प्राप्यते हे ब्रह्मणस्
स्पते यः पुत्रः धनवान् यश्च आधेहीता ज्योतिः ज्ञात्वा निदाय मे नेता। धनस्य च नंदी गुप्रेच्छावर्द्धि
यिता सोऽस्मात्पुपत्रः सेवतो यस्तुरः शीघ्रकारी कालाशिक्रमेहि इस्सयं कार्यरसंप्रिवतीयाहुः।
मना। कामानः शोठंसः माद्दसे ते ह्यणोशि स्वनेनसंबध्यते। प्रपूर्वस्य लो व्यसि यस्यैतद्रूपं। भूमा
पो पुत्र। नः अस्मान् अंहसः त्रीसन त्रीसः। उत तिष्ठविंतन। [illegible] स्यस्य वै विअररुषः रालाओदाना
अस्य कुसो षष्ठ्यां [illegible] रे षड्तिन वति तन्न जाघत्ति विध्यते अररुषः अदात्र अनुपन्नोग्यस्य
रात्रोरिस्पर्थः। ध्रूर्तिहिंसा धूर्वति ध्रू वति वधकर्मसु पठितं मर्ची स्वमरणाय मे लो मनुष्यस्य
मास्मान् प्राप्नोतु। अररुषा मर्त्यस्य सीबेधि त्रीसने ध्रुतिश्चिति वाक्यार्थः। किंचरक्षन्नः गोपाय। अस्मान्
हे ब्रह्मणस्पते। णाम हिनीलां आदि सस्त्रेनेगायत्र्यः स्यस्य यनः महि महत् त्रीणी। न्रयाणां मा
हित्या नाम वो अस्तु प्रव न मवः पाल न स विद्धः कथं नेपाल ने पुत्रो यच्छति मितेद्व्याणि यस्मिन् पा
लनेन्द्र पर्यीति तद्युच्छं मित्रस्य किं नामाहि त्यानां मित्रस्या र्यम्णः वरुणस्य दुराधर्षमिति अवन
वितो यणो दुराधर्षं नञोर्थे दुरुपसर्गः अना धर्षमसह्य माधर्ष वितम न्येः। श्रानदितेषां नहि कदा
चित् तेषामादित्यः पालयिता नोयजमानानी अमावनेः अमानाहामो ग्रह वबूननवत्रा हाम्रोस्य यन्ति
ह विसतीनाथ सुवारतोसुनवमार्गेषु सतां च थोन्न तेषु बार दाम्रु यत्रावस्थिता स्थोराः पथिकान्चोरयं
तितवारणाः पथानः। एतद्गुकेन वति। न गृहस्थानीनापि गृह्णाति। हि। ई चोर थैघ अंसः। ई शेष
यीलोपश्छन्दसो लुनपदे धिति। तकार लोपः नद्दृष्टरिपुः। रक्षतः अघी पापी यः त्रासतिचौरादिः साध

शांसः। २। ते हि पुत्रासः। कस्मात् पुनरादित्यस्य पुत्रा नांगहे ३ ब हिष्कुत्य नेदेनैष्टेय तस्तत्पुत्रा अदितेः।
एवं तावदेकमिदमपरं प्रजीवसे मन्यामि ज्योतिर्यच्छ तिप्रयच्छ तिदद्‌ति कस्मै मन्यामि मनुष्याय किं
प्रयच्छ ति ज्योतिः अजस्रमनुप्रचीतां किमर्थं ज्योतिः प्रयच्छ तिप्रजीवसे चिरजीवनाय॥ ३॥ कदाचनास्त
री रसि नकारात्तिरक्रमः। आदेस्य वर्तते हे इन्द्र त्वया मायमानस्यैकदाविस्तरी रसि स्त्र्च नआह्व
ने। स्तरणातरि हिं सार्थेस्य चैनरूपे। नस्तरणोसि न त्वं ध्यसि किं पुनर्नष्करोषि सश्चासि दाशुषः इति धि
यार्थस्य तत्र्यर्थीसि श्चतिः सेवनकर्मा। सेवसे दाशुषे त्यासे ह वीषि दत्तवतं यजमानं। किंव। उपपद्यस्वा त
एवं द्दि पंक्ती संपके। सच्यते हि दाशुषां संप्रतिप्रसमुपादः पादस्मरणं उपोपसा छेपादस्मरणा। ह्यु वि
त्युपदेवाः पादः स्मरणं इच्छया एवार्थं त्रित्रायः क्षिप्रवचनः हे मघवन् कथं त्वं मुपपद्यते त्वयो बहु
तरमेव [illegible] इत्तु तु उक्तापो। तेतव स्फुरतीं दानं देवस्य दाशुः प्रतदुक्तं भवति। न कदाचित् संपद्य
मानं भवति कुध्यसि से वसे च दाशुषां सो उपपद्यते वा त्वदीयं दानं त्वयो त्वयो दाशुषा सीदति। ४। तत्स
वितुः। सावित्री [illegible] गायत्री तद्धि ति षष्ठ्यां विपरिणाम्यातां तस्य सवितुः सर्वस्य प्रसवदातु
रादित्यांतरपुरुषस्य देवस्य हिरण्य [illegible] पाध्य व किं तस्य वा विज्ञानानंदस्य नावस्यं ब्रह्म
णः वरेण्यं वरणीयं भर्गः भर्गो भ्राजते वीर्य वचनः वरणा द्धवा अ त्विपि पिचाना तं भर्गो विवक्षीन वी
र्यैकेन गई इति श्रुतिर्येन हि पाप्मा नं भ्रज्जति दहति। भर्जी भर्जने। अथवा भर्गस्ते जोवचनः यद्वा
मंडलेपुरुषारव्यमद्युत्ये नन्त्रितयमनिष्यते दिवस्य दानादित्युणाद्युक्तस्य धीमहि। ध्यै चिंतायाम्
स्य छांदसं संप्रसारणं। धस्या नः वयं तया मः निदध्याम नंतद्विषयं कुर्युरिति। यो धियो नः धी

नेर्गो

वा

२४॥

ह्या बुद्धिवचनः कर्मवचनो वा बुद्धिकर्माणि यो अस्माकं सविता प्रचोदयात् । बुद्धीसंवोदनेन प्रकर्षे
ण चोदयति प्रेरयति तत् स्य प्रसवितुः सर्वधियो वीर्यं तेजो वा ध्यायाम इति संबंधः । वाक्येन देवता योज
ना तत्सवितुर्वरेण्यं वा यं तेजो वा देवस्य ध्यायामः यश्च बुद्धीः प्रचोदयात् सोऽस्य अस्माकं तं च ध्याया
मः स च सविता वचनं वतिः । लिंगव्यत्ययेन वा योजना ॥ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो
यो नः प्रचोदयात् ॥ ६ ॥ परि ते । त्रा तं आग्नेयी गायत्री । हे अग्ने पर्यश्नोतु परि व्याप्नोतु ते तवस्थ
ते रक्षिता रथः अस्मान् विश्वतः सर्वतः कथं भूतो रथः दूडभः दुर्लभः दुरपसर्गः अतिशयेन अदब्धः दब्धि
तिवधकर्मा अवध्यः येन रथेन रक्षसि दाशुषः यजमानान् येन मा नाविद्वांसं तुल्यकृतः स
रथो अस्मान् पर्यश्नोतु इति संबंधः ॥ ७ ॥ दूडभ इत्यस्य स्थाने समाप्तौ । तुल्यकोपस्थानं मुच्यते । आ सु
रे सार्धपञ्चमि । तन्तुं वः स्यः हे भगवन्नग्ने महाव्याहृत्या त्वमस्मत्कर्म तां प्रायाहि । ज्ञानतः
ज्ञानतो विवेयं । अनिर्ज्ञानेन पोषं पोषं पोषे पोषमन्नोऽयम् इत्यादिभिः प्रसवतीयाऽ
मानं गार्हपत्यमुपतिष्ठते । न यत्र ज्ञात्मनपाहि । नेत्यस्योक्तिः नयेः हे न यम मम गृजीव पाहि गार्हपत्
य । आहवनीयमुपतिष्ठते । हे आदित्यस्य मे सुकृतो । हे स्तु समम मेप पाहि । दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते ।
अयादेशश्च नवाध्वीयः अनु तस्मात सतगमनेनास्ततः दक्षिणाग्नि गार्हपत्यस्य स्थानं गच्छति हेत्
तन वनू अनेनेमे पाहि । प्रस्ताग्न अग्ने आहवनीयमुपतिष्ठते । आगन्म । अनुष्टुप् । यत्वा मार्गनावयो विश्व
देवसी ध्वविनौ अस्मन्त्वं यच्चाद्य वृचंग्री । अस्माकं वसु विद्धि मा प्रतिनाचे न धन स्य च ना रं विद्धि
रं हे भगवन्नग्ने संस्कारात्तु दीप्तो सन्पवृदीदिमन्तु । अग्निं युमं ये प्रातस्ते यज्ञो वो नो वा प्रनिसह

ःसहृदेति बलनाम। आयक्ष्स्तः यमेरेतद्रूपं। एतद्वुक्तौ नवति। अस्मानपि अं नेयच्चवाबलं
२५८ मोस्ट्हीतो ऽ। आगमेये त्पर्ध। एदा अस्मान्नू धीमन्ते ऽनि बलेवा आयक्ष्स्वास्थापयस्यासम
र्थय। आयक्ष्तिस्थापनार्थः। गार्हपत्यमनुपतिष्ठते अयमग्निः स्वंकुसारिती बृहती। केयम
४२ ग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यारव्यः। प्रजायाऽ ऽतिरुपनेधनस्य वेदयिता। तमतं यावे। हे अग्ने गृहप
ते ऽमग्निधुमेति व्याख्यातं। दक्षिणाग्निमुपस्थाने। अयमग्निः ऽनुष्टुप्। यायमग्निः पुरीष्यः प
शव्यः पशवो वे पुरीषमिति श्रुतिः। रयिमान् धनवान् पुष्टिवर्द्धयिता तं ने तं प्रस्पदीव त्वयावे
हे अग्ने पुरीष्य धुम्नं बलं वत्रसम्निनिधेहि। द्वेवेदके पिवलनयोः। वेपतिः व पाधः स्वपनौ
व पतेव धुपुष्मान् ऊर्जमि नीविञ्चतः। धस्यप मातान् ऽनुपद्यितोति ने वपमसि आग
ताः स्म। किंव ऊहमपि ऊर्ज्जीनी बिच्चतधस्यन वः युष्मा स्वतिसुमनाश्यानन मनाः सुमबन्
धोन्तनप्रहः सन्। गृहाने मिग्रहान्धत्यागच्छामि। मनसा मोदमानः ऽष्यन् आत्मः बहुक्वनं
एमिवक्वबनं। आलनिविकल्पेन बहुवचनं स्मयते ऽप्यदोषः। येषामध्येति। अनुष्टुप्। येषीग्र
तानां मध्येति प्रवसन्। ऽक्कस्मरत्ता दूरात स्पेतद्रूपं। नऽऽऽ मध्यधेनेदुल्पे तस्या। येषीग्र्ह
तीस्मरति प्रवसन् गृहपतिः ये षुवसो मनसा बहु। वा सुग्रह सुबहुप्रकारः सो [redacted] मनं
स्यं विद्य ते तानुग्रहानुपहृयामहे आह्वयामः। तोस्मान्या। उपहूता ऽरुअवसानमहा
पतिः। अवश्यनु ज्ञातो ऽसाग्रहे पुनरुस्ते। तत्पद दूर्यविश्वप्रक्षे ऽस्सेवी घाते। ऽहास्माकं
गृहे प्रुणावः प्रनो अवयन्पहूता अपोपि नवत्रान्स्य कीलालनः सवबनः पदु सनिद मेनमा २५॥
२ याहो

न्यनुज्ञायते। हेमाप वर्द्धतिऽअविज्ञातोऽग्नस्ताऽवयं ते। हेमायस्मिविनान्ज्ञाय वः युष्मान् ऋषीन्नेव प्रपद्ये
।अविज्ञामित्रिवं शर्म च्छेअप्ये ते सुकृवनाम ना। अनेक प्रकारं सुखंनवाचिति शेषः। कस्य वीयाः कमि
मितिसुखनाम। इदं पुरिदं कामयमानः हुकामस्य नयचज्ञामित्यादि। एवं अत्र तं एवमं ते बाअ
दिस्यार्धं। अघासिनोह वामहे। वात्रमीस्य मन्त्राः प्रजापतेरार्षं गायत्रीमारुतीं शुक्रज्योतिः स
त्तसद्धमरुतां गतास्तवस्वतवांच्छ प्रघासीविति पठ्यते। तदेतदुच्यते। प्रघास्युपलक्षितामरु
तः प्रशिंधानः ह वामहे आदृत्यामः। येवमुक्रज्योतिः प्रचतयोमरुतः तांश्च हवामहे। रिषादसः
रिषति हिंसार्थः। दसु उपक्षये। ब्राह्मणानिह शत्री यंतःऽउपक्षयंती तिरिशदयद्दानः सीतारि
शादसः ऽसुष्यं ते। कधीन्नतान् हवामहे। करंभेणासजोषसः करंभेण पात्रेण समानप्रीत
यः पत्नीवाच नोमंत्रा पत्नीदक्षिणाग्नौ करंभपात्राणि जुहोति। अनुष्टुना मारुत्या यज्ञमेव सतो
मच्चारण्ये यज्ञस्य ञ्चायामवस्थिताः यत्रेंद्रियेप्रजननेनवस्थिताः सीतोयदेनश्चकृमः कृतवंतोव
येएनःशास्त्रः पापवचनः यच्छूद्रः अधस्तानश्चर्चेनिर्यच्छिद्रेरकीन यएवीसार्थ्येनवति। अयको
र्पेः। यद्यद्यजामाद्विष्ववस्थिताः सीतः पापेकृतवंतो वयीदृदं तदेवयजामहे। अवदस्व वधि
जिनाशिनेवर्त्तते। एतस्यापीनाम्नायामः। स्वाहासुहुतेवैकृतउविनिविशे। ॥ मोषूणः ऐंद्रमारु
तं विराजे यज्ञमानो नृपतिः। यच्च वै प्रजापतेः प्रजानांमरुतः पाप्मानीविमेथिरइत्यादिनेष्टी
तिहासेनविघ्नवचनं श्रुतिःकोपातिमोडुहीयीनिपातःऽतिबचस्मयी। यः पुरस्ताद्दाख्यातस्य

नव तिय स्वः छैंडाति वि धयति न वा ख्या तं विच्च ते ऽत तः स्यूर्यौ गं म धम हिं यते । ३ हे इंद्र मा
वि वि म श्वीः मा हिं ८ सीः सुद्स्य न र्थ कः । नः ऽस्माकं प्रजा अन्न प्रकृष्ट बु सी या म बु व त्त मा नं
हे देवे म हि दृ द्धिः स हि तः क ऽ प का र ऽ ति चेत् ऽ पक्के स्य हि ऽ स्तु प का रः प्रा र्थ्य ते । ऽ स्ति हि य स्मा द
स्ति स्म हू स्य न र्थ कः । कः ते तव सु ष्मिन् सुष्म ऽ ति वल ना मा स्ह व ल व न् अवयाः ऽ व धू वे स्य
य ज र तद्रूपं । अवयु तो या गः स्य थु ज्ञो द्वा गः । किं च मह स्त्रि च स्य मह त स्त्र य स्य तव मीढुषः । वा
मि ह स व नो तव स ह कं तरु ण स्य व र्षि त्रि वी प्या हं स्म तो म रु तः यव म यो ः क रं न पा त्रि हि वि
का तो म रु त स्त ब स्व न्न ताः सज्ञा ताः स्व दृत्तु ग र्हा न् । किं च मह तो य स्य मी ढुषः वद ते गीः । व दि तु
नि वाद न स्तु सोः स्तो ति गी वा क् स्तो त्र ताः । ८ । प ली वा व य ति । अ क्के न्च म ि अ नुष्टुप् प ली स
हि विज्ञो ऽ वी वृ धि पा क म न्त्र नु क्र त वै तः क र्मि वा र ण ऽ घा स्य कर्म कृ त ः स वि ज्ञः स ह वा वा व स्या न
म ऽ ता म पो ऽनु वे वा ि त्र ो षे ण म त तू म य ऽ ति सु ख ना म सु ख या ना च य ति वा रु ता म हें ब
वी ति । दे वे भ्यो धा य कर्म क त्वा ऽ स्मी ऽ हा न् ऽ त ऽ गच्छ त । मया स हि ताः हे स वा नु वः । स वो स्य
ह त्य र्थः । स ह स्न व न मी ताः ऽ वि ज्ञः । ८ । अ व च्चन्द्र थ नि र्दु पु णां नी चैः घ ण ा नं ऽ पा स्या व च्च धे ष्ट च र
नी ति क्र तिः यत स्वं नी चैः घ ण न स्य ते त्वां त्रि सं न द स्व व च्च घे च वि दे पु ग्ग स ऽ द्धि प्य ऽ व दे वे दं वि द्ध
तम नो पा त्रि षं स्व व या सि षं अ व नी तं ऽ ह नं क्रिम ती त वा न् । पनः पा पं कैः सा खि न्न ते दं वे ः । गं व
यं देव कृ तं दे व वि ष यं अ व म र्त्यै र्म त्य ऽ ते तं अव नी त वो ह्या म त्यो र्मनुष्ये रु लि ष्ठिः स खि न्ने रुद्रा।
ति म त्यैः कृ तं म नु ष्या वि ष ये कृ तं पापं । ऽ त स्ये हु अ व च्च प दे व रि ष स्पा हि रि ष ति हि सा र्थः
५ अ ग्ने व च्च धा य द्धः हे ऽ व च्च प य स्त ऽ वा ची न अ वा ची न पा त्रा ति य । स्तो त्र चि यं त ऽ स्य व च्च धे नि पु ण । रे ५

क्षि बंतस्य। पंचमी रूपः वधस्साहि गोपाय। कथं कथंचन तासुरु राद्धेने बहु कर्मपिन्नोगदा दुःसंसार
तद्दुर्गाद्धमन्तपद्द पुरुत्रा इह नरुवंत्राति नोस्मिन्संसार्यमाणानामतिपुरुरघौ पुरुरूपः स्नस्मात्पुरुराद्धः
क्ताःकृतिवा। दृष्योपिहंति। पृ स्नोदृविवी। ऐं ञ्चावनुष्टुभो। हे दर्वि प्राज्यस्थालीतां त्वंगृहीत्वा स्माद्दसीसत्तीपराङ्ईप
तिपतागच्छ। ततः कर्मफलेन नोज्ञनेनहस्ती पुनरापतं ऑगच्छग। एवं दर्वीमुक्त्वाथेंदुं भी मावांवस्नेवविक्रीणाव
है। वस्तञ्च्छेनमूल्यमुच्यते। वस्माइवमूल्येनेव आवां अधर्ययुर्यजमानौ विक्रीणावहै। किंतद्विक्रियंत तूइत्यमि
स्यतआह इषमूर्जं त्वंमूर्द्धवी उपसेवनं हे ज्ञातचतो बहु कर्मना इत्युच्यते देहि मे मह्यं प्रथमं तावत्ततो ददामिते
त्वं पश्चान्नेनिधेहि मे मम प्रथमं पश्चान्निते दधेते तवानिहारं वहराम्नि मे नितरो हरतां निहारः अवश्यं कर्त्तव्य
मुच्यते अयमिति पर्यायः हरसि मे मम। अहमपि निहारं निहरामि। तेनवचनलग्नफलतां मेत्रद्दृग्गा ज्ञा स्ते। आह
वनीयमुपतिष्ठते। आस्तेन्नमीमदंत द्याम्यामें ईन्यापति न्यांपिच यज्ञे पितर उच्यंते। अदे लुङि अघतन्यां लु
िषयच्छ्राटि यम्लादे ञ्चः अदितवंतोनुकवंतः पितरः कथंज्ञायंतइतिवत् अमीमदंत। सिमदंतघो। हिज्ञार्घ
नवयमदथे। यस्मान्नृप्तास्तस्माद्दुरके वं तद्वसहमानं। च्यतिविक्कोषणा न्युत्तराणि। अवभिमाः अ
षता अवावीनमन्नं नितिः क्षिप्याश्रियाअं नवनं त्रीरुपस्मल अधूषत पर्जनं कपनोधुन्वीतिगात्राणि। किं वम
त्तोषतस्वलावतः प्रियाअंनन त्रीरूपस्यत्वनारीराणि। कमयंतो दातृनुस्तुवीत्यादाददत्तमहो दत्तं स्वादुद्वं
नेबहुवस्वला नवचनः स्वयं दीप्ता अंन्नविस्मयातविप्राः आद्यामेवाविनः नविष्णयामतीनवतम्या अंत
वीपामस्यास्तुवं तीत्यनुवर्त्तते। एवं पितृनुपलभ्य त्येंद्रमाहयो जानं नितिच्छिग्नाम हितिडीयोजयामि। हे इंद्र
तवहरीश्चनतोह रितवर्णाविश्यो तवापिामनकालः प्रोक्तः॥७॥ सुसंदृशं। ऊनन दर्शनीयंत्वां हे मघवन्नवेव
वनू वंदिषीमहि। वदि अभिवादनस्तुत्योः अभिवादयामः प्रत्यभिवादन प्रयोजनमाह। प्रनूनं सूर्णं विपूरस्तु

ज्योयासि वयासि न्व्लं निश्चयेन धर्णेरर्थे। नीऊः बंधुरज्ञाय्योरण नीऊः वदनः स्तुतस्य स्तोमन्निवेशावुअनु। वशा
कांतौ। कामाननुश्रयामि। यत एवमतो योजयामि। क्षिद्धिवंते इंद्र तेहरि। आगाहिपरसस्तुपतिष्ठ तामनोज्ञा
ह्रमहे। तिस्र निर्गाय ज्ञानिर्मनो देवताभिः मनः नुक्षिवं आह्वामहे आह्वयामः। पिरयस्त्वरत्नेन पिरयन्ने
वामिवमनोयातमा स्मीतूज्ञ नो आह्लयते। किमाहूयामः। नाराशंसेन स्तोमेन। येन नराः अग्न्यास्यंते दीर्घायु
पः पुत्र८ वंतो धनवंतो भ्यासुरिति चिनिशुतीः सनराशं स्तोमः स्तुतिः पितृणांख मनन्मतिः। मननीयेः
र्मिर्मनत्र। ह्लसामद्र त्सर्थः। ५॥ आनएतु आगच्छतु। नोस्माकं मनः पुनः। किमर्थं क्रत्वे कृतवे क्रतुः संकल्पः यज्ञो
वा दक्षाय दक्षः संकल्पः समर्द्धिः उत्साहो वा स दय देवमनसा कामयत इदं मे स्यादिदं कुर्वीयेति स एव कृतुर
थ यदस्मै तत्समृध्यते स दक्ष इति श्रुतिः। जीवसे जीवनाय ज्योक् सूर्यं दृशे ज्योक् चिरकालं विपातम् एव वनः। चिरं स
र्यं द्रष्टुं इच्छु। ७॥ पुनर्नः पितरः हे पितरः पुनरस्माकं मनो ददातु दैव्यो जनः देवसंबंधी जनः तस्मैस्तस्तेन दे
वसंबंधि दत्तेन मनसा जीवनवंतं जातं पुत्रपश्वादिकं सचेमहि। भजपरिष्वज्ये। परिष्वजे मनि
८॥ वयं सोम। सोम। गापवीजपेविनियोगः। हे सोम वयं व्रते तव व्रतमिति कर्मनाम। तव कर्मणि वर्तमाना
नः तनूषु शरीरेषु प्रजावन्तः पुत्रपश्वादिकेषु बिभ्रतः धारयंतः प्रजावंतः सचेमहि। सवितनानि व
म नि। ९॥ एषते रुद्रानुवाकः त्र्यंबकाः पुरोडाशास्तत्र विनियुक्तः अवदानप्रक्ते अवदाने होमः एष ते तव रुद्रभागः
नरस्वस्रा। स्वसेति तेन निर्दिश्यते। सह तेन अंबिकया। तं भागं जुषस्व स्वाहा सुहुतमस्तु अति
न माखूकर तिउपकिरति एष ते तव रुद्रभागः आखुस्तुः मूषिका तव पशुः॥ ०॥ भाग स्वप्रपति॥ अवरुद्रं
देवं पंक्ति के कुम्भो। अवयुः सप्तपक्षो देवो देवेभ्यः रुद्रमदीमहि। अदनं चक्रतो। छांदसोत्ति सन चालोपः रु
मादयामः। योजयामः। अकाम्यवतं ज्ञातो देवं त्र्यंबकं तथा योजयामः यथा नो वस्यसः कर। न। येन श्रेकोर
तास्मान्च यसीयः कुर्यात्। अवसानि वासे। इदस्य अडंत स्य वा घृतिर्भवति। तत्त्वत्तमसी तिदूयसु २७॥

निकृतेवसीयसइतितन दकारलोपे तस्यसइतिभवति। वस्त्वतरानितिपर्यासः वसनशीलानि
स्पर्धः। तथाचास्मान आज्ञापयतः श्रेयस्तरानुकुर्यात्। यथावास्माआयुष्यवसायपात्। विद्वद्वस्याव
द्वस्यवर्षांतकर्मणा स्यस्याएवं तस्यश्रादिबिल्वेष्टर्वेश्वत्वंकेषा सुरिअवसापयादित्येतद्रूपंभवति॥
यथावास्मान् सर्वकर्मणामंतेआपयेदित्यर्थः॥७॥ नेषजमसि॥ हेरुद्र यत्तस्यस्यनाव तत्पवनेषज
मोषधं त्वमसि सर्वप्राणिनामंतो थेदित्येषजं॥ गवेअश्वाय पुरुषाय नेषजंदेहि॥ सुखंदेहितंखल्यः प्राणि
न्यादइति मेषाय मेख्यय॥ ८॥ त्र्यंबकंद्यावत्तुष्टुत्तोवयं त्र्यंबकंयजामहे॥ पूजयामः सुगंधंगंधस्य
तीत्यादिनासमासांतइः॥ तन गंधसमर्त्यादायिरहितं पोषस्यसद्भितारं वर्द्धितारं॥ सास्मान्नूर्वा
रुकमिवबंधनत्वन्नउर्वारुकः फलविशेषःसयथापक्वः सन्नबंधनाद्विमुच्यते एवं मृत्योःमुद्धी
यमोचयमोचयतुपुरुषव्यत्ययःछांदसः मामृतात् माकदायित् अमृतान्मोचयतु॥ स्त्रियः नन्नि
लन्नयितारंउर्वारुकमिवबंधनात्॥ इतोमुक्षीयपतिवर्गान्मोचयतु॥ माअमुतःपतिवर्गान्मोचयतु
सायदितदद्यात्ज्ञातिस्यस्तदाहमोक्षुतइति पतिस्यस्तदाहेतिश्रुतिः॥ त्र्यंबकानासजति॥ एतत्तेरुद्र
हएतेनतवदेरुद्रअवसपथ्यदानंशंबल्वं तेनपथ्यदानेनामुरःपुरस्तामूजवतो मूजवतोनामप
र्वतात्नवतोरुद्रस्यवसेनीतिहिगच्छकथंत्नूतोगच्छ॥ अवततधंन्वाअवतारितधनुः पिनाकाव
सः पिनाकोरुद्रांकुशः रुद्रांकुशासंबल्वः कृतशंबल्वः कृत्तिवासाः चर्मवसनः अहिंसतः अवि
नाशयतः अस्मान् शिवःशीतान्तूत्वा अतीहिमुजितगच्छ॥ ९॥ यजमानोऽमुंएंडाद्यूतमाना कुपति॥ त्र्यायु

षं।७ शिखा कालिजोक्ता देवतात्री तस्मायं विसर्गसमाहूतानि आयुषं बाल्ययौवनस्थविराणि॥ त्र्यायुषं
जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषं यद्देवेषु तन्नो अस्तु तदस्माकं नवत्र आयुषमस्त्वामि स्वाहा त्रीः
॥७॥ लोहक्षुरमादत्ते। शिवो नामासि। इति। हक्षुरमतस्यं शो तनामासि स्वधितिस्ते वत तवस्य धितिः पि
ता स्वधिते वज्रः तस्मै नमः ते अस्तु नवत्र मा मा हिंसीः मा विनाशय। एवं इति निवर्तयामि
॥ निवर्तयामि दीर्घायुत्वाय मुण्डनार्थः मुण्डयामि त्वां आयुरर्थं अन्नाद्याय प्रजननाय धनस्य पोषार्थं सु
जननाय स्य तथैव सौजननवीर्याय वा॥८॥ इति श्री अन्तर्गतोयं वपनाध्याये तृतीयोध्यायः॥ आनंदपुर
वास्तव्यवज्रटास्य सूनुना। मंत्राणामिदं कं पदवाक्यैः सुनिश्चितैः॥७॥ एद्मगन्म॥ अ
स्ति स्वामिकामं त्राः॥ अर्थं वरु यपर्यंताः प्रजापतिः ऋषिः द्वे अध्वते त्रिष्टुप्॥ अवसानेशालासं
नमन्वारभ्य यजमानो जपति। द्यावदृष्टौ दिवयजनं देव सो आइदं देवयजनं आगन्म वयं आगताः स्म
॥ पृथिव्यां उत्कृष्टं।यत्र यस्मिन् देवयजने देवाः एवं देवासः आजुषेरस्तु काइ इष्ट्वा जुषंता जुषी प्रीतिसेव
नयोः। सवितर्वं तः कामान्विश्वे सर्वे ते मा गसंदेवयजनं सकूमामात्वां पूर्वजता न्यां य सम्मुदं संत
रं तो यजुर्निर्वधनस्य पुष्ट्यानिमित्तं तया तया इषा अन्नेन वसं मदे महि॥ ७ इदं महि॥७ इति ह मा आप
रामुमेस्तु देवीः त्रामिति सुखनामा। ७ इति पदः सूरताः इमा आपः सुखरूपाम मन्त्र वं इदं वो दाना
दिशुताः पुत्राः अयामं त्र नुतो वज्रे संसावोतः त्रामाः त्वां मन्यंता। कुशातरु पामं तदक्षत ति। ओं वधध
त्रायस्वा त्रायतिः पालनार्थः ओं ष धे पालय। एनं यजमानं क्षुरात् क्षुरस्यापि वज्रसं बंधः क्षुरता
निविदधाति। स्वधितेमैनं हिंसीः स्वधितिवज्रः। वज्रकर्मकुर्वन् सवज्रो विवज्रइत्युच्यते तादे

हे स्वधीतेएनं

मोहिंईसीः।स्नाति आपो अस्मान्मातरः शुंधयंतु। आपउच्यंते या एता आपो जगतो निर्मात्र्यः ता अस्मान् शुंधयंतु। किंच घृतेन व
ता अस्मान् घृतप्वः। घृतेन प्वाः पुनंति ता घृतप्वः घृतं हि अपां परमं तेजः पवित्रं नः तद्धि सुघृतं यं घृतेन नो पुनंतीति श्रु
तिः। सुवर्णप्राशो घृतप्राश इति। मेध्यानीति गौतमः। ध्रुपुनंतम्।। यस्तथापि कुर्वंतु।। स्नातिपूर्वं हि याज्या क्रियते।। न
वाचस्तुतिरत आह विश्वं हि रिप्रं प्रवहंति देवीः। हिशब्दो अस्मादर्थे रिप्रमिति पापनामनी भवतः यस्मात्त्व
त्वावन एव सर्वं पापं प्रकर्षेण वहंति देव्यः उत्कामयत्नर पूर्वा इंद्र दिदाभ्यः शुचिरापूत एमि।। उन्नं छामिन्नं छुश
हीनर्थकः आभ्याः शुचिः संन् आपूतश्च यावत्या पथा विनः वासः परिधत्ते। दीक्षातपसोः। दीक्षा एव दीक्षातपः ब्राह्मन
उपसद उच्यते तपः प्रधानत्वात् तं चाच्छाद्यमानं वासः तन्नुपाहेनोच्यते याचं दीक्षातपसोस्तन्नः शरीरं भवसि तां त्वो
शिवां शंतां शग्मा ससुखवासा धीवा श्रूते: परिदधे आच्छादयामि। भद्रं कल्याणं वर्णं दीक्षितरूपं पुष्यन् वर्द्धयन्।। अनेन
हि वाससा दीक्षितरूपमभिव्यज्यते।। तमभ्यनक्ति नवनीतमभ्यनेम हीनां पयोसि। पयो विकारे नवतपयः शब्दः महीनां गवा
पयोसि यतश्च वो वर्चोदा असि यर्वचस्तेज इत्यनर्थांतरं।। अथो वर्चो मदेहि। अर्हिणी अनक्ति। वृत्रस्या।। असियत्र वाइंद्रोह महं स्त
स्य यदा स्यासी दिद्या दि नाचे ककुदस्य चक्षुः संस्तवस्तदयं मंत्रो वदति वृत्रस्य चक्षुषः संबंधी भवसि त्वं कनीकः पुरु
षायतः हत्रे ककुदयतश्च स्वराः वतश्च चक्षुर्दा असि अतश्च चक्षुर्मे मयं देहि। छा। कुशापवित्रे पावयति। चित्पतिर्मा पुनातु। चि
तीसज्ञाने। अस्य चित्तं विज्ञानात्मा मनो वा निधीयते चित्पतिर्मा पुनातु। प्रजापतिर्वै चित्पतिरिति श्रुतिः। वाक्पतिः प्रजापतिर्वै
वाक्पतिरिति श्रुतिः। देवो मा सविता पुनातु।। अच्छिद्रेणेति व्याख्यातं। तस्य पवित्रस्य नास्यति षष्ठ्ये तयोः सेवंधो यजमान
वाचि विद्वं वा तस्य मम पवित्रपूतस्य सतः तव प्रसव वर्त्तमानस्य हे पवित्रपते देव सवितः एतद्भवतु। यत्कामः अहमात्मानं पुनेपा
वयामि तत्। शकुयोयं हस्याः दृवंगच्छामि श्रुतिः। अच्छिद्रेणैव मा दिव्रमाणोमानुषं गोरेय। छा। आ वो देवास इति वीक्षयति देवी
अनुष्टुप् इमह इति यांत्र्या कर्म सुपठितं हे देवासः आहूयामहे आकृया मनसा वो युष्मान् किंवान नीव येहुः वनषनसंभक्तो प्रयत्स्य ह्यरप्रग

६

छतियस्तो। किंच हे देवासः आहवामहे आह्वयामः वः युष्माकं संबंधिभ्यः अशिषः यज्ञियासः यज्ञसंपादयित्र्यः यज्ञियाएव यज्ञिया
सः ईमहे आयाचे।॰। स्वयं अंगुली आवते स्वाहा यज्ञं मनसः यज्ञं मनसः सकाशादहमारभे इत्यनुषंगः उरोविस्तीर्णादंतरिक्षाद
हमारभे यज्ञं द्यावापृथिवीभ्यामहमारभे यज्ञं वातादहमारभे यज्ञं प्रवस्वाहाकाराय एषु यज्ञेषु। तत्रार्थवादः यज्ञो वै स्वाहाका
रो यज्ञमेवैनमात्मन् धत्ते इति स्वाहाकारेण हि हविः प्रदीयत इति स्वाहाकारो यज्ञो॰। उदुत्रेणाग्निजुहोति आकूत्यै प्रयुजे आकूत
लक्षणाय प्रयोगलक्षणाय वाग्नये स्वाहा वसुद्धुतमस्तु मेधायै मेधालक्षणाय मनोलक्षणाय वाग्नये स्वाहा उपतिदीक्षायै दीक्षा
लक्षणाय तपोलक्षणाय वा अग्ने स्वाहा तपः शब्देन वोपसदउच्यंते। सरस्वत्यै सा वाग्वै सरस्वती। पशवो वै पूषेति श्रुतिः वा
ग्लक्षणाय पशुलक्षणाय वाग्नये स्वाहा पशुसाध्यत्वाद्यज्ञस्य पशुग्रहणं।॰। आपो देवीः विराड्लिंगिका देता हे आ
पो देव्यः बृहत्यो महत्यः विश्वशंभुवः सर्वस्य जगतः सुखेन भावयित्र्यः हे द्यावापृथिव्यौ हे उरो विस्तीर्णमंतरिक्ष बृहस्पतये
बृहस्पतये हविषा विधेम विधतिर्दानकर्मा हविषेति प्रथमया विभक्तिपरिणामः हविर्देयः॰। विश्वो देवस्य सावित्र्यनुष्टु
प् विश्वः सर्वो जनः देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य नेतुः प्रापणेन सवितुः मर्त्यं मनुष्यः वुरीत संख्यं सखित्वं। किंच विश्वः रायेधे
ना यद्दक्षुष्यति प्रार्थयते सविता रं द्युम्नमिति याचा कर्मसु स्थितौ। किंच धनं वृणीत ध्यानतर्यशोन्नेवाङ्नेन च प्रार्थयते पुष्यसे या
प्राय स्थित येद्दक्षं स्वंतसविता तस्मै स्वाहा।॰। ऋक्साजिन यो शुक्लसंधिमालभते ऋक्सामयोः यत्सत्वा मृत्वा च साम्नाच त्रि
ल्पः स्थः यद्दे प्रतिश्रुतिः प्रतिरूपप्रतिमास्तेतत्स्थः ते वायुवो आरभे आलभे। ते च मा पातं गोपायतां। आ अस्य यज्ञस्योद्द १२०॥
चः उत्तमाद्दक्षु उदकूआ उत्तमस्त्रवः आसमाप्तेरित्यर्थः दक्षिणेन जानुनारोहति शर्मासि कृष्णाजिनमुच्यते। शर्मशरणीय
तस्त्वमसि अतः शर्म शरणं मे महत्यं यच्छ प्रयच्छ नमस्ते अस्तु नमस्करणं भवतु। मामाहिंसीः।॰। मेपलो बध्नीते ऊर्गसि अंगिर
सामर्षी मसि ऊर्गसि अन्नेन वसि आंगिरसि अंगिरोऽसि ऊर्णम्रदा ऊर्णवन्मृद्वीयत स्वमधरत्वसनेर्गुणेयुक्तासि।
अतऊर्जं अन्नं मयि धेहि स्थापय।॰। नीविं कुरुते मामस्य नीविरसि पिद्ध देवस्या वेनीविरिच्यादीदिति स्योर्नं। इहत्ससामया

गार्थानीविः सोमेन व्यपदिश्यते। शिरः प्रोर्णोति विष्णोः शर्मासि उरुथं वा एषो ऽवरुवतियो दीक्षते विष्णुश्च यजमानश्चेत्यादि दा
नं विष्णोर्हीतस्य शरणं रुवसि शरणं च यजमानस्य। । कृष्णविषाणां बध्नीत इंद्रस्य योनिः देवाश्च वा असुराश्चेत्यादि दानं यथा
इंद्रस्य योनिर्जन्मस्थानं ॥ कृष्णवेत्वमसि एवमिदीनीय जमानस्य तिद्दर्शनार्थोर्थवादः। । इमां वो धिष तिसुस्याः कृषीस्कृ
धिकल्याणधान्याः कृषीस्कृधि कुरु यजमाना ॥ दंडमुच्छ्रयति उच्छ्रयस्व ऊर्द्ध्वस्तिष्ठ वहेव नस्पते ऊर्द्ध्वो नः पाहि अंहसः पा
त कियंतं कालं आ अस्य यज्ञस्य समाप्तेः ॥ वाचं विसृजते। व्रतं कृणुत व्रतं शब्देन प्रवर्ग्यो ऽग्निर्वीयते मम महिष्णोजना
य कुरुत अग्निः ब्रह्म चयील ह्रणं। अग्निः यज्ञः अग्निः प्रच्याव्याय यज्ञेन प्रवर्ग्य इत्याशयः वनस्पतिः यज्ञियः न हि मनुष्या
यज्ञोरं च वनस्पतयो न स्फुरतीति श्रुतिः देवीं धियं मनामहे सुमृडीकां शक्करी इति शक्करी वा ॥ अस्याश्च पूर्वेणोई चैनव्रतायो
पस्पृशति देवीं धियं मनामहे मनामह इति याव्याकं मे सुपठितं देवसंबंधिनीं बुद्धिया वामहे सुमृडीकां मृडसुखने
सुसुखां ॥ अलिष्टयो अलिपूर्वस्य यजतेरादिलोपः अलिदृष्टिरलिरागाय अथवा अलिपूर्वस्यासिंचते लिष्टिः अलिषेका
या प्रदक्षिणाय। वर्चोधा ब्रह्मवर्चसस्य धारयित्री यज्ञवाहसं यज्ञस्य सिंचावाढ्ढी। सा च सुतीर्था नो असत मह्यं प्रतिज्ञोरुनाव
तारा अस्माकं रुवन्तु। वशं वशेणारुवन्तु ॥ द्रवंतं यति यादेवाः अत्राग्निहोत्रसंपत यजमानकं करोति यमयि प्राणे पुदेवामनो
उतामनसा जाताः मनः पूर्वं का हि तेषां प्रवृत्तिः मनसा युज्यंते स्वप्नावस्थायामिति मनोयुजः। दक्षक्रतवः क्रतुः संकल्पस्तस्य
वसमृद्धिर्दक्षक्रतवः। शरीरा वा गेवाग्निः प्राणोदानो मित्रावरुणो चक्षुरादित्यः श्रोत्रं विश्वेदेवा गोपायंतु य एते अध्या
त्वमुतो पथ्यतेतद्होयंते। तेनः अस्मानू अवंतु कामयंतु। ते अस्मान्पान्तु पालयंतु गोपायंतु तेभ्यश्च सुहुतमस्तु सुहुतम
तद्धविर्लवतु ॥ श्वात्राः पीता जगत्यहे वच्यया नानि मुपस्पृशते। हे आपः यायस्य श्वात्राः श्वात्रमिति क्षिप्रनाम क्षिप्रपरिणामाः
तद्धविरलवतु ॥ श्वात्राः पीता ... विवदति सुखनाम सुसुखाः ता अस्मभ्यं अयक्ष्मा अन
पीतारुवत। अस्माकं मतः मध्ये पुनरपि विक्षीनहितु दारे सुशेवाः। शिवदतिसुखनाम सुसुषाः ता अस्मभ्यं अयक्ष्मा अन
पीता रुवत। अस्माकं मतः मध्ये पुनरपि ... निःसंशयं द्वितीयांतो स्वदः स्वाद स्वर्द अ
मीवा अनागसः अनपराधाः। आगः इत्यपराधनामा स्वदंतु। वदेवीः। देवीरिति — निःसंशयं द्वितीयांतो। स्वद स्वाद स्वर्द अ

स्वादने।रक्षत सामान्याधिकरणात् ता इत्यादीन्यपि द्वितीयांतान्येवताः युष्मान् अस्मत्स्वं अस्मदर्थं अयक्ष्माः सतीः यक्ष्मा व्याधि
राजो व्याधिरहिताः अनमीवाः अनमीवा व्याधिरेव आदरार्थं पुनर्यक्ष्मग्रहणं अनागसः अनपराधाः सतीः स्वदंतु स
द आस्वादने आस्वादयंतु। के आस्वादयंतु अमृताः प्राणाः वागेवाग्निरित्यादयः कोनाम वः सत्यवृधो वा यस्मद्धृ यो
वा मे स्वीं लोष्टं किं विज्ञा यन्ने। याश्यै तेयज्ञिया तन्वः पृथिव्यलिवीयते॥ इयं इदं तव ह्राहोतन्वः ओदनाइति शेषः मेह
ति मिह सेचने अपो मुं वा मित्र अपो मूत्रं मुं वा मिन्यजामि ननु प्रजो। ब्रज यं वा अन्न एस्या पथ्वरे तथ्यस एतद्य एव मुं वति
न प्रजां अहं होमु वन अहं हः पापविमुषं तस्मात्मुरूषमुंवति पृथकुर्वंतीत्यहं होमुवः मृत्रा स्वा आपः यास्यं अहं होमु
वः ताः स्वाहाकृताः पृथिवी आविशत॥ प्रविशत। आहं निद्र ाति॥ पृथिव्यासंलवा। लम्यासह एकीलव। स्वपिति। अ
ग्ने च। अनुष्टुप्। आग्नेयी। हे अग्ने त्वं स्वजागृहि वयं ऊ सुमंदिषीमहि। मदिस्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु। वयं स्व
प्स्यामः। मदितिः स्वप्नार्थः किंच नरक्षु नः अस्मान्। अप्रयुत्सन् युत्स प्रमादे अप्रमाद्यन्। किंच प्रबुधे प्रबोधाय नः अस्मा
न पुनः कृधि कुरु। विबुद्धमस्वप्स्यतं। पुनर्मनः इति वाचयति। पुनर्मनः मे मम आगन्। आगतं पुनरायुः जीवितम
आगतं पुनः प्राणो मे आगतः मुखनासिकासंचारी वायुः प्राणः पुनरात्मा न आगतः आत्मशब्देन विज्ञानात्मो ब्रूते
पुनश्चक्षुर्मे आगतं पुनः श्रोत्रं मे आगतं। सर्वेहवा एते स्वपतो प्रक्रामंतीति श्रुतिः किंच अग्निर्वैश्वानरः अदब्धः
अनुपहिंसितः तनूपाः शरीरस्य गोपायिता नः अस्मान्यातु रक्षतु। दुरिताद्दुरितात् अवघात् अवदानीयात् अ
अग्नस्त्वं व्याहृत्य जपति। त्वमग्ने आग्नेयी गायत्री हृत्त्रीह अग्ने त्वं व्रतस्य पालनीया तानवसि॥ दव आमग्नीषा ॥२०॥
आ करो समुच्चयार्थो॥ देव अपमर्त्येषु आ मनुष्येषु च घृत्न पाव्रत इति शेषः चं च यजे भुईड्यः सत्कारह वो व्याप
रो ध्ये ध्यण कर्मी वाह्र जा कर्मा वा। अध्येषितव्यः याचितव्य स्नमतो व्रतीया हीति शेषः। लब्धमालस्य वाचयेति। स्व

यस्सोमात्व्यतेरास्व। रादानेदे हि यियस्तीति दितिलब्ध्दव्यपरि मात्णवचर्नां। हे साम। किं यन्नूयो न रह हद्वदेर्मछद
सि। हस्यतिह कारल्कारः। छोदस्सः आहरन्नूयो बहुतरं। किं वदेवः सविता नः अस्मत्यं वसो इति। वस्वदात् धनं अदात् दस्य
तवान् पूर्वमेवत्वय मसि प्रायः। रपाते। अनुष्टुनो पूर्वार्धे द्वौ हि रण्याव्रदेवत्यः उत्तरार्धाद्वदेवत्यः विनियोगो ग्रो वा
ज्यत्र्यं जुह्वावंतः दिशाववहि रण्यं निधायेति। आज्यमुच्यते। एषा हि रण्यल्लक्षणा तेन वधुकाज्यतर्हैः शरीरेस
छ छा। जुहोति जूह्र सिडीवप्राणधार लोकस्यद्विबंतस्याधिमचयुज्रति रूपं या वडी वनमसि धियाधियाधि
तयामनुष्याः स्याजुषंतीति श्रुति। यान्वाष्टतो धारिताम नसा जुष्टा जुष्टी प्रीति सवनोयोः। अतिरुदितायें बविल्लवेवि
त्वाः सोमस्य। तस्यास्त्नवस्यसत्यसवेसः अवितथात्यनुज्ञायाः प्रसवेत्त्वार्यत्वमस्य अत्यनुज्ञायां वर्तमानः तन्वोधं
त्वमशीयशरीरस्य यमनंदीर्घं अशीयव्यापुयां आयत्नस्य समाप्तेः हिरण्येमुख रतिश्चक्रमसि। अग्नेः रेतोसि वंहम
सि। वदि आह्लादने अमृतमसि अमरणधर्मासि वैश्वदेवमसि सर्वदेवमसि। सोमक्रयणीमतिमं त्रयते अध्या
रोपितकल्पनंयात्वं विदसि वित्तस्य मनसो नुवादिनाजवसि। यायमनासि। प्रज्ञासि। धीरसि या बुद्धिर्लं वसि
यियाधियावत यामनुष्यानुज्जुषंति नीविदु मिच्छतीति श्रुतिः यावबंदक्षिणासि नूमिदानोसि वि प्रदानं ताधि
कमित्यति प्रायः। नत्वा वा वंदक्षिणामानये चेतदति प्रायं वा क्रमोयावक्षत्रियाः ज्ञात्वासत्यते वाया वय पियथा
सियज्ञार्हासि। यावअदितिरसि। अदिनासि। यावज्जयतः शीर्षि। उजयतो मुखी। वाक्यप्रदानां चयथा क्रमो
त्ववती चेतदतिप्रायः संपादनया तद्धि पर्यासिं वदतीत्यादि श्रुतिः। सनः सुप्राचीसुप्रतीचीन पवि सामनः स
हपुनरेही चेवेतदाहेति श्रुतिः किं च मित्रस्त्वा पदिप्रीतींमित्रआदित्यस्त्वां पादे पध्नातु। अप्रनाशाय। किं च पूषाध्वन
स्पात्वद्यं वेन्द्रथिवी पूषासात्वामध्वानः मार्गात्पातु रक्षतु। किं च इंद्रायाध्यक्षाय। चतुर्थ्या प्रथ्या विपरिणामः अधि

उपरि यद्दक्षिणी यस्य सोऽध्यक्षः इन्द्रस्याध्यक्षस्तस्य सतः। ७ किं च सोमाहरण प्रहृत्तां यामतेनुमन्यतां। वा पित्र्यातानुमं
न्यतां चा वाता सगर्भ्यः समनगर्भेन त्व अनुमन्यतां। त्वां समानयूथ्य सजातः सखा अनुमन्यतां। किं च या चेहृत सामग्री
का स्यात्? सोमं प्रगमने सा त्वं हे देवि दानादिगुणयुक्ते देवमसे हि आतेरानुमितिरनु कपुणि? देवं सोमं मस्योहि ॥
अनिगच्छ ॥ इन्द्राय सोमम् आहर्तुमिति शेषः। किं चिरायद्रस्वघर्ने यत्तु। रुद्रश्चानानुतिष्ठामंतिपशवः। ततो स्वाभ्विञ्च विनाश
न सोमसखा स्वस्ति पुनरागच्छ। ॥ उदीचीं नीयमानामनुगच्छतः वस्व्यसि। अनु रुद्र हूहतीवा वसुरूपेणादिति
रूपेणादि च रूपेणावं इदरूपेण स्तूयते गो। किं च बृहस्पतिः त्वां सुम्ने सुखे रमणानु संरमतु। रमणातिः संयमनक
र्म। रुद्रवे सुतिः सहि तत्रावके कामयतु कनु कांतो रक्षत्विति शेषः। आवकद्ध निकांति कर्म सुपठितं ७। पदं जु
होति अदित्यास्त्वा। अदित्याः पृथिव्याः हे आज्य त्वां मूर्द्धनि शिरसि आजिघर्मि। सुद्गणदीप्त्योः आ रोर्या मिदेव
यजने पृथिव्या इडायाः गोः पदं यतस्त्वमसि। अतो घृतवत् घृतसंयुक्तं चां कर्तुं जुहोमीति शेषः। पदं पदं परिलि
खति अस्मे रमस्व। अस्मासु रतिं कुरु। पदं स्थाल्यामावपति ॥ अस्मे ते बन्धुः। वयं तव बन्धुभूताः यजमानाय पदं प्रय
च्छतीव शेषः पश्चावो विशस्तं वयि पश्चवः सन्त्विति शेषः। अध्वर्युरेतामनु पस्यशति माथयराय स्पोषेण वियोष्म।
मा वियुक्ताः स्याम वयं धनस्यापापोषेण। गृहीतपदे पत्नी वा वतिता रायः त्वयि रायः पश्चवः संत्विति शेषः सोम
क्रयण्यां समीक्षयति। आस्तापंक्तिः सोमक्रयणीतः पत्न्याशिषमाशास्ते यथा त्वं यथा हे रास्वे स्वाप्रथने संदर्शनं कु ॥ २१ ॥
रुतवती दिव्याशनादिगुणयुक्ता या विया सत्या सहार्थे तृतीया। संदक्षिणया उरुचक्षसा समरव्ये। संवदक्षिणया
सदृहा गो हि प्रायत्रो दक्षिणादीयते उरुचक्षसा विस्तीर्णदर्शया ताति रतीतानागतवर्तमानविप्रकृष्ट ज्ञायते। सा
त्वं माम आयुः प्रमोषीः मुषस्तेपे। मा प्रमोषीः मावर्वीड या मम। आयुः मा अहं तव। मा ६ अहं तव आयुः प्रमोषिषं ॥
किं च वीरं विदेय वि— लाभे पुत्रं लभेय। तव दीवी संदृशि। हे देवि तव दर्शने सति। ७ यजमानं वाचयति गायत्रो

उपरिस्थदिलीयस्य स भागः हे सोम एष ते त्वं गायत्री संबंधो भागः अंशः। इति एवं॥ मे यजमानात् इति प्रायकं पदं॥
सामायेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। मम वचनमेव सोमस्य ब्रूतात् कथय मह्यं अध्वर्यवः छंदोर्थं त्वं वक्ष्यो न च व्याख्यार्थं॥
एवं यजमानात् इति प्रायः एतद् ब्रुवः सोमस्य कथयतेति वा क्यार्थः एष ते त्रैष्टुभो भागः एष ते जागतो भाग इति
ने न व्याख्याते॥ छंदोमानामानां नाम साम्राज्यं न अर्थकः अन्येषामपि छंदसां साम्राज्यमाधिपत्यं गच्छ॥ इति ए
वं समानि प्रायं सोमस्य ब्रूतात् कथयत हे अध्वर्यवः। अत्रापि इह मे इति पदं यजमानवाच्यमेव॥ सोम मा
लभते। आस्माकोसि यत्त्वाह सोम अक्रयार्थमुपागतः। सत्त्व आस्माकः अस्मदीयः संज्ञातः शुक्रस्ते ग्रहः शुक्र उलयां
र्थः शुक्रप्रदत्तसोमग्रहात्सव गृहीष्यंते॥ किंच विविचितः विवनयकर्त्तारः स्तौ विदिं चं तु विविक्तं कुर्वंतु॥ सोमं निमीत॥
अतिथ्यं देवं। सावित्री अत्यष्टीः। अत्यष्टामि। अभि त्य प्रजयामि अर्चंतं। देवं दानादिगुणायुक्तं। सवितारं उभयोः
द्यावापृथिव्योः रंतरावर्त्तमानं किं कविक्रतुं भेमधाविकर्माणं सत्यसवं अवितथप्रसवं रत्नधा ग मणी
य यनानां दातारं अभिर्नर्थकः प्रियं॥ सर्वजनानां प्रियं मम तिं बुद्धिं व्याप्यावस्थितं मतीनां हि सविता अविता
त्री द्रवता कविं क्रांतदर्शनं। किंच ऊर्द्धा यस्यामतिर्ला अदिद्युतत् सविमनि। यस्य सवितुः ऊर्द्धा गमनाशीला
अमतिः आत्मभूमतिः अन्यच्छता कनराज्ञादीप्तिः। अदिद्युतत्॥ द्योतयते सवीमनि॥ प्रसवे सवभूतानां
सस विता हिरण्यपाणिः सुवर्णपाणिः अमिमीत मिमीते। परिच्छिनत्ति। सोमं। सुक्रतुः साधुकर्मा शारून
य होवा॥ कृपाकल्पनाया सोमस्य कल्पना। स्व आदित्यः सुऔरण्याः अत्रा संगृह्योक्तीषवणाबध्नाति प्रजाभ्यस्त्वा
बध्नामीति शेषः उत्पन्नयस्थितयस्य च प्रजानां हे सोम त्वां बध्नामि। ॥अंशुल्याम ध्ये विद्रणोति प्रजास्त्वानुप्राणंतु
उच्छ्वसंतु हे सोम त्वां प्राणं तं उच्छ्वसंतं प्रजा अनुप्राणंतु। त्वं च प्रजा उच्छ्वसंतीः अनुप्राणीहि॥ अनु च्छ्वसा हि॥
तीर्वा बाएनमित्यादि आल्हाणं॥ हिरण्यमालस्था वाचयति॥ शुक्रं त्वा हे सोम शुक्रमक्लिष्टकर्माणं

हिरण्येन क्रीणामि। एवं शेषमपि व्याख्येयं सोमविक्रयिणं हिरण्येन निकंपयति। स घ्नेते गोः गोरिति विपरिणामः स ह गवा व
र्त्तत इति स गमयजमानः स्वव वसं बंधिनीहि। रण्या निवर्त्तीत। अजामालब्धस्य वाचयति न परस्तन्नरस्ति। तपस्तः प्रजाप
तेः हे अज तनूः शरीरं त्वमसि। प्रजापतेश्च वर्णरूपस्त्वमसि। सायत्रिः संवत्सरस्य विजायते तेन प्रजापतेर्वर्णः एवमजीसो
मस्य क्रमं निष्क्रयाथेदानीं। सोम मम आहर परमेण पशुना क्रीयसे। त्वं हे सोम सायं निः संवत्सरस्य विजायते तेन परमः पशुः
यस्मात्त्वमत्र परमेण उत्कृष्टेन पशुना क्रीयसे तस्मात्तव प्रसादादहं सहपोषं सहस्रपाणिनां यस्तुल्या तिथनं तदहं
पूयेयं वर्द्धयेयं सहस्रपाणिपोषाम मम गृहे वर्द्धमानो स्विच्यति प्रायः। सोम मा ददं मित्रो न एहि। हे सोम मित्रस्त्वं संन्यो
स्मान स्येहि। मित्रशब्दे नेहादित्यो गृह्यते। तुष्टिंगवत्॥ सुमित्रधः ओ ऊ। ना मित्राणि मदधातीति सुमित्रधः स्वं सुमि
त्रधः यजमानस्य दक्षिणं ऊरुं निदधाति। इन्द्रस्योरुं। इन्द्रस्य यजमानस्य ऊरुं दक्षिणं। आविश उपविश। एषवा
अत्र इन्द्रो भवति। यद्यजमान इति श्रुतिः। उशन्नुशन्तं वशः कान्तो कामयमानस्त्वं कामयमानमिव यजमानस्योरुं आविशे
त्यनुवर्त्तते। एवं परस्परं वियुक्तौ नाव तामित्यभिप्रायः। सोमक्रयणाननुदिशति। स्वान भ्राजः। स गदशानां धिष्ण्यानां मध्ये
स घ्नतावत्सोमक्रयणाननुदिशति हे स्वान भ्राज अंघारे बंभारे हस्त सुहस्त कृशानो। एवं सप्त धिष्ण्यासं बोध्याथेतरानाह।
एते वः सोमक्रयणा। एते युष्माकं मध्ये तावत्सोमक्रयणास्तान्रक्षध्वं तान्गोपयत धिष्ण्या नमा वो दभन्न। एतेपि स्वान भ्रा
जादयः होतृकामा वो दभन्न। दभ्नोति हिंसाकर्मा मा मुष्यान्दभ्नुयुः। गृहीतं सोमं वाचयति परि मा। आग्नेयी पुरस्ताद्दृह
ली। हे अग्ने परि पाहि। परित्रायस्व मा। दुश्चरितात्पापचरणात्। आ न उ स्व मा। सुचरिते वर्त्तमानं। उपतिष्ठति। ॥३२॥
उदस्थाउत्तिष्ठति॥ आयुषा निमित्तेन तेन शोभनेन प्रकारेण दानहोमध्यानादिभिः ये नास्मद्दीयमायुर्याति तेन स्वहे तु नात
दस्थां उत्तिष्ठामि॥ स्व अस्मत्तो देवानन्वतः परि माग्ने दुश्चरिताद्बाधस्वेति संबंधः अमृतशब्दे नात्र बहुवचनं तेन सोमा निवी
यते। आगते सोमे दीक्षित उत्तिष्ठति। तस्यैषा प्रायश्चित्तिः। अनोत्येति प्रतिपथां अनोत्येति। अनुष्टुप् प्रधानं। स्तोति प्रतिप्रपद्य

हि। प्रतिपद्येमहि। पंथानं। स्वस्तिगां अविनाशेन। यत्र गम्यते। तं स्वस्तिगां। अनेहसं। एति हृ परान् अनाम। न विद्यते येन गता
नामपराधः। स न थोक्तः किं च येन। पथा गच्छतु। विश्वाः सर्वाः परिद्वेषः परिवृणक्ति परिवर्जयति। वृजी वर्जने। द्विषः द्वेष्टारः। किं
विंदते वसु लभते धनं। ।कृष्णाजिनमास्तृणाति अदित्यास्त्वगिति व्याख्यात शेषः। सोमं निदधाति अदित्यै सदः। स्थान
मसीद सोमममालभ्य वाचयति अस्तभ्नाद्यां। त्रिष्टुप् तो वारुणी॥ यो यं वृषभः वर्षिता अस्तभ्नाद्यां। स्तंभितवान् द्युलोकं
यश्चांतरिक्षमस्तभ्नात्। यः अमिमीत वरिमाणं पृथिव्याः। मिमीते वरिमाणं उरुत्वं पृथिव्याः। यश्च सम्राट् इत्येव विशेषः
आसीदत् विश्वा भुवनानि। आसीदंति हि सर्वाणि भूतजातान्यालंभ्येवा विपश्येन विश्वेत्तानि। इच्छ एवार्थे। सर्वाण्येवता
नि वरुणस्य व्रतानि कर्माणि ये पितृलोकस्त्वां व्रतिये वसवजनानाविशंति इमान् लोकान्। तेभिः पिबवरुणा। यय ज्ञिया कुर्व
सोमपर्याणा तीति परब्रह्मरूपेण वरुणस्य स्तुतिः ॥ वनेषु वि॥ वी च यमुपसर्गस्त तानेन संबध्यते॥ यो वरुणः वनेषु वृक्षाग्रेषु विततान
धा। यति तनोत् अंतरिक्षमाकाशं यद्यपि सर्वगतमंतरिक्षं तथापि मूर्त्तद्रव्याभावात् उपलभ्यत एव॥ वाजमर्वत्सु॥ वीर्यं वेगं वाजः। अश्वासो
र्वंत इति श्रुतिः। वाजं पुरुषेषु तताने च अनुवर्त्तते॥ पय उस्त्रियासु। गोषु पयो विततान॥ हृत्सु क्रतुं क्रतुः। संकल्पः हृदयेषु संक
ल्पं विततान। विक्ष्वग्निं प्रजासु च अग्निं विततान दिवि द्युलोके सूर्यमदधात् स्थापितवान्। सोममद्रौ। अद्रिषु गिरिषु। सोमं गिरौ स्था
पितवान्। य एवं परब्रह्मलक्षणो वरुणस्तं वयं स्तुमः इति शेषः। ।कृष्णाजिनं सोमस्य विष्टं करोति॥ सूर्यस्य चक्षुः अनुष्टु
प् कृष्णाजिनमुत्थापते सूर्यस्य संबोधीवक्षुः आरोहत था उच्छ्रित त्वं च यथा सूर्य चक्षुषा पश्यती च ल्लिप्राय। अग्नेश्चाक्ष्णः कनीनि
कामामारोहा यत्रैतान्यां दृष्टोपलक्षितः एतशोभिः एतशा इत्यश्वनामसु पठितं एतशैरश्वैः रीयसे नीयसे भ्राजमानः। दीदी
द्यमानः विपश्चिता सूर्येण सहितः। अग्निना वा विपश्चिता सहितः॥ ॥अनडुहो युनक्ति। उस्रावेतं। ऊर्ध्व हहती। हे उस्रौ अन
डुहौ। आ इतं आगच्छतं। एत्य च स्वयमेव युज्येथां योगं कुरुतां। हे धूर्षदौ धूर्षहौ मर्षणौ। धुरं सोढुं ये शक्नुतः तौ तथोक्तौ। अनश्रू
अश्रुराहितौ हृष्टावित्यर्थः। अवीरहणौ। वीराणां यो युवां वधं कुरुतस्तौ अवीरहणौ प्रशस्तावित्यर्थः। ब्रह्मचोदनौ। ब्राह्मणा

यस्त्र प्रतिपेरयितारो। एवमनड्वाहो संबोध्याथ दीनिं। प्रयोजनमाह रस्यस्ति। अविनाशेन यजमानस्य गृहानगछतं।
वाचयति रुद्रो मेसि। रुद्रिकल्याणो। सोष्यैचा। सामवस्यता। ज्यो नंदनीयः स्कचोयतस्त्वंमम मरुवसि। अतो ब्रूमे वीमि॥
प्रस्थवस्था। वित्र क्षिछिउ ढिस कित्र घुड् घुड् मडडश्रीउगतो। प्रगछ। रवस्यते प्रस्थवस्व। प्रागछत्त्वुवनस्यते नूतेजा
तस्य पते। विश्वान्यसिधामानि। सर्वाणि स्थानानि पत्नी। शालहर्विर्द्धानप्रच्छतो निकिंच च्चा प्रस्थात्मानं माविदंतु। माजानं
तु। परिपरिणः परिणेता रोडुर्ज्जनाः माचवांपरिपंथिनः सर्वतः पंथानं येतिष्ठंति तमाविदंतु। मावधाहका। अघायवो
विदन्न। हकाः विकर्त्तनशीला। अघायवः अघंपापं। यपरस्य कर्त्तुमिछंतिते घायवः एते च त्वां गछंतं माजानंतु। कि
चचमपि श्येनोभूत्वा परापत। श्येनरूपवेस्थाय उत्पत यजमानस्य गृहानगछ॥ ॥नम्रे नो आव... वचममव
लोकृत सर्वोपकरणयुक्तस्थानेविद्यते॥ ।वाचयतिनमो मित्रस्य। सोरं जती ऋषी दृष्टा ...पर ब्रह्मरूपेण
दिस्य मवनाम्य। स्वयंनमस्कारं कृत्वान्येषां कथयति नमः सूर्याय कथं त्वस्य मित्रस्य व... सेमित्र आदित्यो
वरुणश्च उपलक्षणार्थौ वितवकुविषस्यापि नूतग्रामस्य मित्रवरुणग्रहणं॥ चक्षसे दृष्टे ...रूपेणाध्यक्षाय महादे
देवाय। तद्दृतदृष्टं सर्पयत महृतो दवायत सत्यं दृजयत॥ हे ब्राह्मणाः सर्पयतीत्यर्चयतिकर्मसु पठितं विवहरे दे शेहे
रे स्थितो दृश्यत इति दूरे दृक्। यद्वा अतीतानागतवर्त्तमानकालसंबंधात्प्रणितो दूरेव स्थिताः पश्यतीति दूरे दृक्॥
देवजाताय देवानुग्रहार्थं जातो देवजातः यद्वा जाता देवा अस्मादिति देवजातः निष्ठा वाग्न्याहितादिषितिबहुव्रीहौ ॥२२॥
परनिपातः केतवे केतुमिति प्रज्ञानामसु पठितं प्रज्ञानसत्वाय विज्ञानघनेनात्मस्वरूपाय... त्यर्थः दिवस्पुत्राय द्युलोका
द्धि सूर्यो जायत लोकं वा बहुधात्रा यत इति दिवस्पुत्रः सूर्याय... ...शंसतो। इदं छंदसा... य। सूर्यायिस्तु तीरु शाखय
त किमन्ये ह्वं वता विशेषेः। उत्तेजनेनो पस्तवातिवरुण... तं न नमसि वरुणस्य... उत्तंन नंजवसि॥ नउ... कस्य। उदस्था
स्तं जोः पूर्वस्येतिस्तंजनसकास्यतकारः। उ... इह ति ब... स्य स्कंभसर्जनीस्थः स्कभ्नोतिः स्तभ्नोतिनासमानार्थः

अर्जेसर्ज अर्जने। स्कंजशब्देनात्र युगमुच्यते। तस्य सर्जनी वरशीकरणे ये स्कंजर्जनी। वरुणस्य युव[illegible]र्जुसर्जनी। व्रि
[illegible]के ऽशंस्पेश्रो त्नवथः। आसंदी मसि मृत्युतिवरुणस्य ऋतसदनी सत्यसदनी त्वंतवसि। हस्रा। जिनमस्यामास्त्र[illegible]ते वरुणस्य
ऋतसदनं। सत्यसदनं त्वं त्वमसि सीदस्य स्मिन्निति सदनं॥ तस्मिन् सोमं निदधाति वरुणस्य ऋतसदनमासीद सत्यसदनमा
सीद उपविश। ॥सोमं प्रवर्त्तयेत्॥ वाचयति या ते धामानि सोमी त्रिष्टुप् हे सोम या ते धामानि त्वया णि जवंति स्थानानि नामानि
जन्मानीति। वा यातिनवसं बंधीनि यामानिनामानि हविषा यजंति यष्टारः तानि ते विश्वा तानि तव विश्वनि सर्वाणि परिभूः
नपुंसक बहुवचनस्य स्थाने पुल्लिंगैकवचनं॥ परिभूणि सर्वतो भवित्रीणि अस्तु॥ एतदपि बहुवचनं। वा[illegible]सक्यसंयो
गात् संतु। यज्ञं सर्वतो गृहस्थवं विस्त्यर्थः। यद्वा यज्ञशब्देन प्रथमो ध्यायो वा नि तव विश्वानि नामानि यज्ञं परिभूर्भवंतु॥
यज्ञं गृहस्थ वर्त्तमानमित्यर्थः। त्वं च गयस्फानः गृहस्य पुत्र पशुरूमि हिरण्यादि निर्वर्द्धयिता प्रतरणः सुवीरः शोभन
वीरः अवीरहा। अहंतावीराणां प्रचर इच्छेत तेस्यां सन परिलम सोम दुर्यान् गृहान् स्मादीयान्॥ ॥इति क[illegible]
टहतौ मंत्रजातव्याख्याने चतुर्थोध्यायः॥ ॥आनंदपुरवास्तव्य वज्रठाख्यस्य सूनुना पदनाभ रूपं पदवाक्ये सुनिश्चितैः॥
आतिथ्य हविर्नर्त्व[illegible]ति पंचनिर्विष्ट म्येयं जुष्टिः॥ अग्नेस्तनूरसि। अग्निशाह्वान परोक्षेण गायत्र्युच्यते॥ इति श्रुतिः अग्नेः श
रीरं त्वमसि कुतं हविरग्नेः शरीरं त्वमसि। विष्णवे त्वा जुष्टं गृह्णामि। सोमः परोक्षेण त्रिष्टुबुच्यत इति श्रुतिः अतिथेरा
तिथ्यमसि। अतिथेः सोमस्यातिथ्यं भोजनमसि॥ विष्णवे त्वा जुष्टं गृह्णामि सोमाय त्वा सोमभृते गायत्र्यै वा
सोमहारिण्यै विष्णवे त्वा मितिसंबंधः। सा च गायत्री॥ श्येनो भूत्वा दिवः सोममाहरदिति श्रुतिः अग्नये त्वा रायः
स्पोषदे ये। धनपोषकस्य दात्रे विष्णवे त्वेति संबंधः पञ्चावो विरायस्पोषः पञ्चावा जगतीति श्रुतिः अतिथ्य मिमथ्यं
नेत्र शकलमादत्ते। अग्नेर्जनित्रमसि। जायतेऽस्मिन्नग्निरिति जनित्रं॥ दर्भतरुणकं निदधाति॥ वृषणौ स्थः वृषणे
वने। वर्षितारौ सेक्तारौ त्नवथ॥ अरणीं निदधाति। उर्वश्यसि उत्तरारण्याः ज्वलिताइनीमुपस्पृशति॥ आयुरसि॥

उत्तरारणीं निदधाति पुरूरवा असि। इतिहासपक्षेण मंत्रत्रयं व्याख्यातुमुच्यते। उर्वशी वाप्सराः पुरूरवाः पतिरथ यत्तस्मा
न्मिथुनाज्जायेत तदायुरिति मंथति हे अग्ने गायत्रेण छंदसा मंथामि जनयामि॥ ॥उत्तरो मंत्रो समानो व्याख्या
तेत्वेतु तेन जागतेनेति विशेषः। त्वं वतं नः आहवनीयः पंक्तिः आहवनीयनिर्मथ्या उच्यते। ऌवतं युवानः। अस्माकं
समनसौ॥ समानमनसौ। सचेतसौ समानप्रज्ञौ। अरपसौ रप इति पापनाम। अपापौ। ना वयं हिंहिंसिष्टं। मा यज्ञ
पतिं यजमानं किंच हिंसितो शांतनं वतंत्व थाः अद्यास्मिन् अधियज्ञेनः अस्माकं। उज्ज्वलतिः आभावनिः आहवनीयनिर्म
थ्या उच्यते। विराट् अग्नौ आहवनीयाख्ये याग्निर्मथ्ये वरतिप्रविष्टः अग्नीणां विडंखामग्निहोत्राणां। पुत्रः स यदग्नि
आयत्ते तदेनं जनयतीति श्रुतिः अङ्गिरसामिपावा। अङ्गिरसः नमङ्गिरसाः अङ्गिरसः पातिगोपायति यः सोऽङ्गिरसां
पावा। स नः सोऽस्माकमग्निः स्यान् सुखरूपः सुयजा सुयागेन यजा परोक्षकृतत्वान्मंत्रस्यात्र प्रथमपुरुषेण व्यत्ययः
यजन्तु। इहास्मिन्यज्ञे। देवेभ्यो हव्यं हविः यज्ञभागत्वास्य संदेश देव अप्रयुच्छन् प्रयुच्छन् प्रमादे अप्रयच्छः अप्रमा
द्यन्। स्वाहासुहुतं हविर्जुहोमि। तारं नेत्रं आज्यं गृह्णाति वायुः देवतं यजुः आपततीत्यापतिः परिसर्वतः एतीति
तिपरिपतिः उन्नयगुणविशिष्टाय वायवे हे आज्य त्वां गृह्णामि तन्नूनपात्त्वं रश्मिः नात्मा निःप्रेतः तच्च तेति तस्मादाकाशाव
यः ततो वायुर्भवति॥ तस्मादाकाशोजायत। शाक्वरनामा। आकाशे नामा। आकाशाद्वायुः एतदानिहत्योर्की। तन्नूनपाच्छ २४॥
स्मणः ऋचायेऽस्पर्धः शाक्वरत्याकाशान्भूतानि। स्वछान्तमिति शाक्वरः आकाशस्त्तस्यापत्यं शाक्वरो वायुस्तस्माद्वा एतस्मादा
त्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुरिति श्रुतिः तस्मै तन्नूनपाच्छाक्वराय। शाक्वनशाक्वः शाक्रो। अन्येभ्योऽहस्पतन्तीति वनि
शक्नपः ओजिष्ठाय बलिष्ठाय। ओजिष्ठतमाय। आज्यमेव स्पृशाच्चत्विजः परस्परमे द्रोहाय। शपथयंतः आधृष्टमसि। अ
नाधर्षितमनुक्षचिन्तं च मसि। हे आज्य शपथकारिभिः सर्वमनाधृष्टमिदानीमपि। अनाधृष्यं अनुल्लंघनीयं। किंच देवा
नामोजाबद्धं। त्वमसि॥ अनभिशस्ति। अभिप्रवः शासतिः रक्षायां। आहार्य वर्तमाने न विद्यते अभिशस्तिर्यस्य तत्तथो

कं।अग्निश्चात्तपाः अग्निश्चात्तेः पातिरक्षतीत्यग्निश्चात्तपाः अग्निश्चात्तेः पातिरक्षतीत्यग्निश्चात्तपाः अग्निश्चात्तेश्च देशेषु स्वर्गादीन यति
प्रापयति इत्यग्निश्चात्तस्य न्यायतस्त्वमिच्छं २ कृतमतस्यामतिमस्मश्य।अञ्जसा सत्यमुपगेषंअञ्जसा प्रगुणेन मार्गेण यथास्व रूक्ष
तस्कृतं सत्यमुपगेच्छेयं च वानेन सत्येन खितमाधासुइतिसाधुगते कल्याणे लोके स्वर्गे मां निदध्याः।आहवनीयसमिधमाद
धाति।अग्ने व्रतपाः यजमानो अनेन यजुषा।अग्निश्चशरीरात्मशरीरयोर्वीत्यासंकरोति।हे अग्ने व्रतपाः व्रतं पातिरक्षति व्रतपाः
व्रतमितिकर्मनाम।वे व्रतपाः अवधारणार्थं पुनः संबोधयति त्वामेव व्रतस्य गोपायितारं शरणं व्रजामि इतिशेषः केन
प्रकारेणेतिचेत्।यातव तनूरियं सा मयि यो मम तनूरेषा सा त्वयि ज वचितिशेषः।एवं कृते शरीरस्य
च्य यो रावयोः सहनो व्रतपते व्रतानि एकत्र आवयोः हे व्रतपते व्रतानि कर्माणि संचितिशेषः किं च अनु मे न्यतां मनम
दीक्षापतिः सोमः अनुमन्यतां तपतिः तपः शाहे न उपसदत्र्यं तां तनूस्पतिः सोमः।सोममाप्यायंति।अंशुरंशुः ष्टे
रवसानायतुरशीत्यक्षराप्रकृतिरुच्यते॥सोमो चतुर्थ्यर्द्धिस्त्रीलिंगो ष्क्रो देवता॥हे सोम अंशुः अंशुः सी प्यातेनवा आप्य
प्यायतामुपचीयतां॥कस्मै इन्द्रायतादर्थ्ये चतुर्थी॥एकधनविदे।एकधनान्वेति।एकधनविन्तस्मै॥कथंभूतायेति।एकेका
वेतिएकेकांशुः सोमस्य।देवान्प्रतिगच्छेनागच्छत्सातमे कधना नामाप्याययति।दशधाईहस्त्रीसोमस्यशक्तिरिति
श्रुतिः।आतुभ्यमिंद्रः प्यायतां।माप्यायतामुपचीयतामुपचीयतांइंद्रः हे सोम तुभ्यं त्वदर्थं।उपचितो इंद्रो बहु सोमं पिबति॥
आत्वमिंद्रायस्व॥आप्यायस्व त्वमिंद्रार्थमात्मानं सोमं आप्याययवर्द्धय।अस्मान्सरवीन्।समानाख्यानान् परिवारक
न्सन्याधनलाभेन मेधया प्रज्ञया च स्वस्तिते देव सोम।स्वस्ति अविनाशः।अस्तु तव हे देव सोम अहं च सुत्याम शीयव्याप्नुया॥
यद्वा स्वस्ति अविनाशेन तव संबंधिनी सुसवं सुत्या देव सोम अहं व्याप्नुयां।प्रस्तरे निह्नुवति॥एष्टारायः यजतः रे तसंप्रसार
णस्येतद्रूपं निष्टाप्रत्यये परतो दानार्थस्य।आदृष्टारायः मर्यादयोदृष्टानि धनानि दद्दिरुणानि प्राय मेतत्।किमर्थमिति चे
त्।प्रेषभगाय अक्षतायादृषेभ्नाध्याय जगाय धनाय च ऋतमृतवादिभ्यः सत्यमेतद्विंतिमस्माकं त्वयासत्यवादिनामिति विस

क्तिव्यत्ययः षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। नमो द्यावापृथिवाभ्यां पृथिवीभ्यां॥ द्यावापृथिव्यो संकोगमनु सर्वं सिध्यतीति नमस्कारः। उपसदं जुहो
ति। त्वा तो सुरा एषु लोकेषु पुरश्चक्रिरे। यस्माद्वीमेवास्मिंल्लोके रजतामन्तरिक्षे हरिणीं दिवीत्यादीतिहासो निदानभूतो। यो
ऽग्ने हि अयातः तव अयः शया अयसिश्रोत। इस्य यः शमातन्वः शरीरं वर्षिष्ठा रूतमा विस्तीर्णतमा गह्वरे स्थानिगूढदेश
स्थायिनी सा असुरेसं देवीत्युद्धं वचनं हि मारयमारयेती च्छन्नं वचनं अपावधीत् अपहंतु। त्वे मंदीर्घं। विषिष्ठ
म्। हृष्टं बलेन ऊर्ज स्वितयाव युक्रम पहंतु। इतः सर्वो घेस्मानि वर्षिष्ठ दात्सं विस्पर्थः। यद्वा यत् तवेऽग्ने अयः शयातन्वः
विस्तीर्णा निगूढदेशस्थायिनी या उग्रा मसत्यं वचनमुपहतवती दीर्घं वचनमुपहतवती सो तां पुनरूपहं चितिशेषः
रजः शया उग्रशायिनी हरिशया हरितसुवर्णशायिनी एता वनुत्तरयोर्मंत्रयोर्विशेषव्याख्यातं॥ ॥ वाचाले परिलि
खति त्वं गायनीमेसि। चत्वारो मंत्राः पृथिवीदेवत्याः तमञ्जवद्धस्यर्थं पुरुषोस्यामेती तितस्गायिनी॥ पृथिवीममममभसि
द्वितीयं परिलिखति। विन्नायनी अस्यांहि विविद्वानो विहल्लोके लल्लमानः पुरुषः वित्तवान् लवतीति विन्नायनी पुरुषत्
तीति॥ विन्नायनीममभासि॥ परिलिखति तृतीयं अवतात्मानाथितानाम्। अवतु रक्षतु माना थितानाल्याचतान्। नाथती
र्याञ्चार्थः यथाहं नयाचे वंतथा पृथिवीमां करोत्विर्यर्थः चतुर्थी अवतान् रक्षतु। मान्यथितान्। व्यथत्नयत्वळनयोः
न यान्त्वल्कवान्। सोऽपृथिवी। वाचाले प्रहरति विवे ह्वग्निः सवा अग्नीना मेवनामानि म्रवल्कान्। हरति यथा अग्ने देवा अग्ने
म्रीक्लोशायम प्राहण तेस्यादीतिहासरूपदवुवादिन एते मंत्राः विदेत् जानीयात्॥ अग्निः कतमः न नः नरा तीति न रूः स्वकी
यन्नाम अङ्गिरापि हरति। अग्ने अङ्गिरः हे अङ्गिरः। अंगिरा उद्यगिरिरिति श्रुतिः। आयुना नाम्ना आयुरित्येनेननाम्नाभिहितः। ॥२५॥
आ इहि आगच्छ। नि वपति यो स्यां पृथिव्यां यस्त्वं अस्यां पृथिव्यामसि। पृथिवी शब्देनान्तरिक्षलोक उच्यते यस्यां पृथि
व्यामिति पृथिवी शब्देन द्युलोक उच्यते तथैहरति अनुवादे ववीतयेदेवतर्पणाय॥ अनुहरामि मितिवांदेवबीतय्य वित
र्पणार्थः। वृहस्पतेश्चारेतीतिहासो विदि मंत्राणां निदानभूतः। यायं सिद्दीन वसिसपत्नसाही सपत्नासो दुं शील

मस्या इति सपत्नसाहीत्याह त्वामश्निलवतीत्यर्थः सा त्वमस्याग्निरनुनीयमानादेवेभ्योऽर्थाय कल्पस्वा उत्तरवेदि[illegible]
रव ॥ प्रोक्षति शुंधस्व । शुंधस्व । अग्निरङ्गिरूपभूता सती शुद्धा भव । सिकताः प्रकिरति शुंधस्व शुंधस्वेति रवेंकारार्थः अलं
कृता भव । ॥ प्रोक्षति उत्तरवेदिं । इंद्र घोषस्त्वा ॥ घोष इति वाङ्नामसु पठितं । इंद्र शब्दस्य अवसुभिः सहितः पुरस्तात्प्राय
तु । प्रचेताः प्रकृष्टप्रकानो वरुणः । वा रुद्रैः सहितः पश्चात्पातु । मनोजवा मनोगतिर्यमः । वा पितृभिः सहितो दक्षिणत
तः पातु । विश्वकर्मा विश्वकर्मेति निगदव्याख्यातो यमंत्रः । बहिर्वेदिं प्रोक्षणीः निषिंचति इदमहं वेदिशेषमनेन तस्मा
वात्तदकं बहिर्द्धा यज्ञात् । बाह्यतो यज्ञान्निःसृजामि निक्षिपामि । ॥ नाभिं व्याघारयति सिंह्यसि सा यद्देवादः सीद
हीरूढा आशांते वा यरदित्यादि निदानो घाटनं स्यो तो सि सिंह्यसि स्वाहा सिंह्यस्यादित्यवनिः छंदवनस नरक्षिम
थां इति प्रत्ययः आदित्यान्वृते संरु उरुम्यादित्यवनिः । सिंह्यसि ब्रह्मवनिः क्षत्रवनिः सिंह्यसि सुप्रजावनिः रा
यस्पोषवनिः ब्रह्मक्षत्र शोरुनाप्रजारायस्पोषं एतान्यादित्यवनिसमानव्याख्यानानि । सिंह्यसि आवहदेवा
न्यजमानाय आवह आगमय ॥ सुयमुपच्छति[illegible] तेन स्तेभ्य[illegible] नव तु विप्रो[illegible] तया मोऽज्ञिधीयते वतु विधायक
तया मायजत्यन्नये[illegible] तये यमुपच्छामीति शेषः ॥ परिधीन्परिदधा दति । ध्रुवोसि यस्माद्यमि ध्रुवस्त्वम
मसि तस्मात्पृथिवीं दृंह । दृढी कुरु ॥ ध्रुवक्षित् । ध्रुवे निश्चये यज्ञे क्षियतीति ध्रुवक्षित् ॥ यस्मात्त्वं ध्रुवक्षिदसि ॥ त
स्माद्दिवं दृढी कुरु ॥ संभारानिवपति अग्नेः पुरीषं ॥ अग्नेः पुरीषमसि ॥ शरीरं हे वास्य पिंडदारढ्यादि श्रुतेः
संभाराणां शरीरपूरणान्न पुरीषत्वमुच्यते ॥ सावित्रं जुहोति युंजते मनः । मनोसि उत युंजते धियः । अधि यज्ञा
नुवादिनी सा विच्चीजगती यस्मात्सवित्रा प्रसूता ऋत्विजो युंजते मनः । मनोसि उत युंजते धियः अपि युंजते प्रे
रयंति धियो वा वः कथं भूता ऋत्विजः प्रेरयंति विप्रा ब्राह्मणाः श्रुश्रावांसो न त्या नः । विप्रस्य विप्रा मक्षियाहा के
फलदानं प्रतियज्ञस्य कर्माणि । ब्राह्मणस्य तावच्छ्रुतो वावल्लभ्य[illegible] त्रियावपि । यजमानावग्निष्टोमे दीक्षितो यं

ब्राह्मण इत्युच्यते। अतस्तावपि ब्राह्मणशब्देनोच्यते॥ बृहतो महतो विपश्चितो मेधाविनः सर्वस्य यज्ञस्य किंच त एव स
र्वाप्रस्तोतारः ऋत्विजः विहोत्रा दधे। विदधत इति वचनव्यत्ययः॥ अथ होत्राः सप्त वषट्कर्तारो होतारश्चोच्यन्ते। अथ हो
त्राः संयाजयन्तीति श्रुतेः। सोऽयं हि सप्त होतारो वषट्कुर्वन्ति॥ तदेतदुच्यते॥ वयुनाविदेक इत्॥ वयुनं वेत्तेः का
न्तिर्वा प्रज्ञा वा। इच्छ इव एवार्थे। सर्वेषामेव ऋत्विजां। मध्ये सविता प्रस्तोता ब्रह्माख्यः एक एव ऋत्विक् वयुनानि वित्॥
त्रिवेदज्ञानवित्। त्रिवेदज्ञानां चित्तोल्लेखं कार्यं करोति॥ मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः परिस्तवनं। को हि नाम यज्ञं
प्रस्यविज्ञः प्रस्तूयस माप्स्यंतियज्ञं यज्ञो हि वृष्टिद्वारेण समस्तं जगद्धिनोतीति स विष्णुर्महती स्तुतिरित्यर्थः॥
दद्धि। एव वर्त्म निर्हितं देवेभ्य निधाय जुहोति। इदं विष्णुः गायत्री वैष्णवी॥ इदं यद्विष्णुर्वि चक्रमे विक्रान्तवान्॥ स
र्वप्राणिनो हि स्वतेजिद्वि यमनोजीवनं भावेन विशतीति विष्णुः॥ किं च त्रेधा निदधे पदं॥ पद्यते ज्ञायतेऽनेनेति पदं। भूम्य
न्तरिक्षद्युलोकेषु अग्निवायुसूर्यरूपेण निहितवान्। पदं। किं च समूढमस्य पांसुरे। अस्यैव विष्णोः स्वपद
दान्तरे विज्ञानघनमात्मानमद्वैतमक्षरमिच्छन्त्यलक्षणं समूढमन्तर्हितमविज्ञातम् हृतास्मत्तिः पांसुरे। पांसुरो प
ममेतत्। प्रांशुलइव प्रादेशो नहि तद्दृश्यते न स समूढमिति तद्दृष्टव्यमिति वाक्यशेषः। तदुक्तं तद्विष्णोः परमं
पदं सदा पश्यन्ति सूरयः दिवीव चक्षुराततमिति द्वितीयस्यानसो वर्त्म निर्जुहोति इरावती वैष्णवी त्रिष्टुप् हवि
ष्मो यस्मात्तव प्रशासनमनुकुर्वन्त्यो द्यावापृथिव्यो इरावती सप्त वयो धेनुमती वेत्यादि इति तद्धव्योर्हि ह्योयस्मा ॥३६॥
दर्थ व्याख्यातः एवं तं तामिति पुरुषव्यत्ययः। संबन्ते इत्यर्थः। सूयवसिती ... सव वचोसु सस्य वचो
मनवे जन्मानायदत्रास्यदान्यो यज्ञसाधनानां अन्नपानानां ... शक्नोतिस्तेन नार्थः ... सिरो...
द्यावापृथिव्योरेतत्॥ किं च दाधर्थ धारयसि च पृथिवीं द्यां च व्याहारः। अभितः इतश्चेतश्च मयूखैर्व्याप्तैः यस्मात्त्वम
वं प्रजावतस्तस्माच्चौक्त मपितिवाक्यशेषः। पत्न्यंधो धुरावनक्ति देवश्रुतौ देवा एते करोभ्यु... तिदेवश्रुतौ ... देवश्रुता न

देवेषु अघोषयंतं ॥ युक्षिप्रिरशाइ । अघोषयंतं ॥ आगाइयंतं ॥ वाचयति ॥ आवीप्रतेहे हविर्द्धाने आवीप्रांचनोयोइ एत
प्रद्द्तौ प्रतिप्रतगछंतं अध्वरं कल्पयंती यज्ञं समर्थं कुर्वाणे ॥ किंच ऊर्ध्वं यज्ञं नयतं ॥ ऊर्ध्वः स्वर्गं प्रतियज्ञं नयतं ॥ द्विहस्ते
हस्वल्ह निमार्जनं कुरुतं ॥ अचलिते प्रतिष्ठिते युवाल्वतं ॥ शाद्वकुर्वत्यनसि वाचयति ॥ स्वे गोष्ठे हे हविर्द्धाने स्वमा
त्मीयं गोष्ठस्थान मावदतमुच्चारयतं ॥ हे दंविद्वानादिगुणायुक्ते हे ईर्ये गृहदृढते ॥ आमेचितद्विवचनांते वेपूर्व
किंच आयुर्मा निर्वादिष्टं ॥ निरूपसर्गः ऊसायां ॥ क्व । श्रीयानि कृष्टमल्पं पशुयना निरहितं ॥ आयुर्मानिवादि
ष्टं नुच्चारयतं ॥ प्रजा म्मा निर्वादिष्टं प्रजानि स्विंग्मां मा उच्चारयतं । युवात्पा उच्चारितं सन्तं थे वस्यादित्यत्तिप्रायः ॥ नात्यरत
करोति अत्र रमेथा अस्मिन् प्रदेशे रतिं कुरुतं । वर्ष्मन् विस्तीर्णे विस्ताप्रापृथिव्यां डि प्लोरितिडिः संयुज्योरितिविष्णो
नुकं ॥ इत्याद्यास्त्रिस्रो विष्णवास्त्रिष्टुभः द्वयजुरंतविष्णाववेति यजुः नु कमिति निपातः ॥ समाहारावधारणार्थः ॥ वि
ष्णोरेववीर्याणि प्रवोचं प्रब्रवीमि । यो विष्णुः पार्थिवानि विममे रजांसि ॥ नरं विद्याप्पृथिव्यं श रिक्ष्क स्थानानि वि
ममे निर्मितवान् । रजांसि लोकारजां स्युच्यंते इतिरजःशब्दो लोकवचनः ॥ किंच पश्च विचक्रमाणस्त्रेधोरुगाय उत्तम
नः अस्कभायत्स्तंभितवान् । उत्तरं द्युलोकाख्यं । सधस्थं सह स्थानं देवानां सधमादयोः छंदसीनि सहशब्दस्य सधादेशः
तस्य विष्णोवीर्याणि प्रवोचमिति संबंधः स्तूणउपनिर्हंति विष्णवेत्वा निर्दंन्मीतिशेषः ॥ उत्तरमुपस्तत्वातिदिवो वा विष्णो ।
हे विष्णो द्युलोकद्वाउतवापृथिव्या अपिवा पृथिवीलोकात् ॥ महोवा विष्णउरोरंतरिक्षात् ॥ मतोवा हे विष्णो उरो विस्ती
र्णादंतरिक्षलोकात् एतस्मा वा त्रिस्थालोकस्थो धनमादाय अन्यतो वायतः कुतश्चित् । उत्तोह स्तोव हसुनाथ नेन दृण स्वहू
स्ययातस्ता आप्रयच्छ ॥ आदिमु स्त्यनेदेहि दक्षिणात् । आउतस्य यात ॥ पंचस्याः स्तौ पघो अयादक्षिणेन हस्तेन उत
सव्येन हस्तेन उत्तां त्वर्यां वाहस्तास्त्या ॥ अ हूपणतया प्रयच्छ त्यभिप्रायः विष्णवे त्वेति पूर्ववत् ॥ मध्यमंछदिरालंबेवाचय
ति । प्रतद्विष्णु उत्तरोर्द्धर्चः । प्रथमं त्या ख्यायते ॥ यद्वत्तयोगा । तत् ॥ यस्य विष्णोः उरुषुमह सु त्रिषु विक्रमणेषुलोकेषु । अधिक्षि

यतिउपरि निवसंति॥ भुवनानि भूतजातानि विश्वानि सर्वाणि। इदानीं प्रथमौऽर्धर्चः प्रतद्विष्णुः स्तवते। सविष्णुः प्रस्तूयते। य
केन स्थानेन सप्रछांदसः वीर्येण वीरकर्मणा कथं श्रूयते मृगो न भीमः यथा मृगः सिंहः श्रूयते भीमः बिभेत्यस्मादिति
भीमः कुचरः कुत्सितचारी प्राणिवधजीवनः गिरिष्ठाः पर्वतस्थानः यद्वा हीनोपमानेवादन्यथा व्याख्यायते। सर्वेरते
मृगादिगादिपदे रिंडो विशेष्यते॥ सहि विष्णो रूपमानेन भवतुमहति। मृगो न। मृगो यथा शुद्धोपहतपाप्मा इन्द्रः भीमो भी
षणः कार्यं चरतीति कुचरः कस्य संप्रसारणं छांदसं। गिरिष्ठा गिरिर्मेघस्तत्र इन्द्रो ह्यर्थं तिष्ठति॥ रराट्यामाल
म्बावयति॥ विष्णोर्यज्ञस्य श्नप्त्रेस्थ कोणीस्थः शाकरीस्थः ओष्ठसंधि रूप्यते श्नप्त्रेशब्देन। सीव्यति विष्णोः स्यूरसि। स
सीवितं तु संतानेषी व्यते तेन नेतिस्यूः स्यूविवी। ग्रंथिं करोति। विष्णोर्ध्रुवोसि। ग्रंथिरसि। समानस्थ शाति वैष्णवमसि॥
विष्णुर्देवतास्येति वैष्णवं विष्णवे त्वार्थाय चामुपस्पृशामीति शेषः। अत ऊर्ध्वं रसमुपरवमंत्राः प्राग्देवस्य त्वेति यत तस्मान्मंत्रात्।
प्रागादंते देवस्य त्वेति व्याख्याता मंत्राः आददे नार्यसि। नार्यसि॥ नारीति प्रशस्यते स्त्रीः नरस्यापत्यं स्त्री नारी॥
परि लिखति। इदमहं यदेतदहं उपरवान्परिलिखामि। इदमहं रक्षसां यद्विग्रंसि नां ग्रीवा अपि कृन्तामि छि
नद्मि। यदा परिलिखितं खनति॥ बृहन्नसि। यस्मात्त्वं हे उपरव बृहन् महानसि। कर्मणो प्रमाणेन बृहद्वा श्चबृहद्रम
महान्त्रवः शब्दो यस्य स बृहद्रवाः तस्माद्बृहतीं महतीमिंद्राय वाचं वद किं वदन्तीमेव किंवकीनेत्याह रक्षोहणीं॥
रक्षांसि यया घातयहंति सा रक्षोहतां रक्षोहणीं॥ क्विप्बलग हनं वृत्रहत्रं षु। धातृपपदे कालत्रये यमान्न प्राप्नोतीति बहु
३ त्वा लं छंदसीति क्विप्प्रत्ययः। वलगहनं वलगान्। कर्विशेषान्। वलमो निखाता तस्या कानाचुलि विनाशार्थं हन्तीति
वलगहनावाक्॥ पूर्ववत्॥ क्विप्। तां वलगहनं वलो हृष्णोत्रः। यस्य वधार्थं क्रियते तेरोगादिलिवूणने। आप
दयन्नगं ०छतीति वनुगः वैष्णवी विष्णुदेवत्यां वाचं वदेति संबंधः उत्किरति। इदमहं यत्किरामि तद्वलगं उत्
विशेषमुत्किरामि॥ तद्वलगं कृत्या विशेषमत्किरामि उद्वपामि॥ यं मे निष्ट्याः यं वलगं मम निष्ट्याः सजातिनि

गत्यशरीरान्न तो विस्तीर्णो भवति यं च अमात्यः अमा गृहे भवः सहवचनो वा अथ यास्मभ्यं तत्र ...
र्थं गृहे सह वा भवति ॥ अमात्यः वलगं निचखान खनति इदं इस्लिदुट् ॥ लुप्तस्त्विदः सर्वेषु कालेषु ... नीय
मुक्तिरिति ॥ यस्य समानः विद्यादिभिः सदृशः असमानः विद्यादिभिरसदृशः शेषं व्याख्यातं यं च सजातो ...
जातो भ्राता सहि समानजन्मा भवति ॥ असजातो समानजन्मा भ्रातृ रस दृशः शेषं समानं व्याख्यातं ॥ सत्र भुक्ति
रति गृह्णन्त्यां किरामि कृत्यामुत्किरामि ॥ यथातं स्पृशति । स्वराडसि स्वकीयमेव राज्यं यस्य स स्वराट् । सपत्नान् हन्ति
इति सपत्नहा । त्वं यस्त्वं स्वराडसि सपत्नहा च । सोस्मान पीडितान् कुर्विति शेषः एवं वक्ष्यमाणेषु त्रिषु पिमंत्रेषु य
र्थं । सत्रराडसि सत्रं द्वादशाहादि तत्र राजते स सत्रराट् । अभिमातिहा अभिमातिरनुकूलः शत्रुस्तं हन्तीति अभिमा
तिहा । जनराडसि । जने राजते इति स जनराट् ॥ रक्षोहा रक्षांसि हन्ति रक्षोहा । सर्वराडसि सर्वस्मिन् राजते इति सर्व
राट् । अमित्रान् हन्ति अमित्रहा ॥ प्रोक्षत्यनेन ॥ रक्षोहणः रक्षांसि हन्त्र्यः युष्मान् वलगहनः वलकस्य हन्त्रीः ॥ प्रोक्षामि
सिंचामि वैष्णवान् । विष्णुदेवत्यान् ॥ अवनयति ॥ रक्षांसि हन्त्रीः युष्मान् वलगस्य हन्त्रीः ॥ प्रति अवनयामि अवाचीनम प
प्रापयामि । वैष्णवान् । अवस्तृणाति रक्षांसि हन्त्रीः युष्मान् वलगस्य हन्त्रीः प्रति अवाचीनां हन्त्रीस्तृणामि वैष्णवान् ॥ अ
धिषवणे फलके उपदधाति । रक्षांसि हन्तृणी वां युवां वलगस्य हन्तृणी उपदधामि संलग्ने करोमि व्याख्यातमन्यत् अधि
षवणे स्थापयामि । वैष्णवे विष्णुदेवत्ये ॥ परस्तृहति ॥ रक्षोहणो वां परस्तृहामि परिप्रापयामि ॥ संलग्ने करोमि व्याख्यातमन्यत्
तत्राधिषवणीचर्म निदधाति वैष्णवमसि ॥ विष्णुदेवत्यमसि । तस्मिन् ग्रावाणः पंच वैष्णवास्थ विष्णुदेवत्या भवति इत्युत्त
रमौदुम्बरी मंत्राः । अभ्रिमादत्ते । देवस्य त्वेति व्याख्यातं यजुषी यवानावपति यवोसि यु पृथग्भावे यौतीति यवः यस्मा
द्यवनक्रियायोगाद्यव इत्युच्यते तन्नाम यवस्त्वं मत्तः पृथक्कुरु अस्मत् ॥ अस्मत्तः द्वेषाप्रीति दौर्भाग्यं ॥ यवयाऽरा
तीः अदानानि सौभाग्यं दानं च प्रार्थ्यते । औदुम्बरीं प्रोक्षति दिवे त्वा । अर्थाय त्वा प्रोक्षामि इति शेषः । अंतरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा

अथमेन यजुषा व्याख्याते इयं यजुषी॥ अवटशेषमासिंचति॥ शुंधंतां लोकाः शुंधंतामिति विकरणव्यत्ययः। दिवा दर्भेण
प्राक्षेति। नवंति पितरो येषु लोकेषु सीदंति। आसतेन पितृसदनाः। बर्हिषि प्रास्यति पितृषदनमसि। पितरः एषु वै
सीदंतीति पितृषदनं॥ उच्छ्रयति उद्दिवं स्तभान। उत्तभान दिवं द्युलोकं स्तंभय। आंतरिक्षं पृण। पृ पालनपूरणयोः। आपृ
णः। आयुरयान्तरिक्षं दृंह दृंहस्व पृथिव्यां सप्तमी द्वितीयार्थे दृढीकुरु पृथिवीं। यद्वा पृथिव्यामवस्थिता पृथिवी दृंहस्व। नि
भाति। द्युतानः वायुः द्युतानः दीप्यमानः त्वां मारुतो वायुः मिनोतु। मिञ् प्रक्षेपणे॥ प्रक्षिपतु। मित्रावरुणौ च मिनुतां। ध्रुवेण धर्म
ण एव धर्मणा धारणेन। परिदृंहति ब्रह्मवनि छंदसि वनसनरक्षीमथामितीनप्रत्ययः। ब्रह्मवनोति ब्रह्मवनि अधिजग्निकोनि
देशः। ब्रह्मवनि क्षत्रवनि त्वां वनोति॥ ... नि एवं रायस्पोषवनि पर्यूहामि। ऊह वितर्के परि सर्वस्य हरणमर्थः। पर्यूहति। ब्रह्म
दृंह। ब्रह्मादीनि दृढीकुरु। इति व्याख्यातं। आलंभ्य वाचयति। ध्रुवोसि। यथा त्वं ध्रुवासि स्थिरासि। एवमेव यजमानः
स्थिरः शाश्वतः अस्मिन्नायतने स्थाने अस्मिन् लोके प्रजया वा पशुभिर्वा भूयात्॥ विशाखे जुहोति घृतेन द्यावापृथिवी घृतेना
... द्यावापृथिवी आपृणेथां सदसि छदिरधिनिदधाति। इंद्रस्य छदिरसि भवति सर्वजनानां छाया। विश्वजनस्य छा
... आसत इति श्रुतिः। परिश्रयति परि त्वा गिर्वणो ... परिनवंतु। परिगृह्णन्तु त्वां हे गिर्वणः। इंद्र वे गिर्वति श्रु
तिः। गिरो वाचः ऋग्यजुःसामलक्षणाः विश्वतः सर्वतः कथंभूतं त्वां परिगृह्णन्तु॥ वृद्धायुं वृद्धाः आयवो मनुष्या ऊरुलक्षणा
यस्य तथोक्तः। यद्वा वृद्धायुरिति समानाधिकरणः। वृद्धश्चासौ आयुश्च महामनुष्य इत्यर्थः। अनुवृद्धयः सवनक्रमेणानुवृद्धा वाचः सं। ३८
... जुष्टा भवंतु। नापरिगृह्णाना त्वया आसविता भवंतु। प्रीतिकरा जुष्टयः परिषीणं ग्रंथिकरणं अग्निमर्शीमानि सदसः इंद्रोपल
... तानि भवंति। आग्नीध्रं स्पृशति। वैश्वदेवमसि॥ इतउत्तरं षोडश धिष्ण्यमंत्राः तत्र श्रुतिः ते वै हि नामानो भवंतीति। आग्नी
ध्रे विभूरसि प्रवाहण ... विभवतीति विभूः। प्रवाहयति गमयतीति प्रवाहणः। तस्य हि दक्षिणत उत्तरतश्च विभोगं भवति। यस्मा
द्विभूश्च नामतः प्रवाहणश्चासि तं त्वा स्थापयामीति शेषः। एवमुत्तरेषु पियोज्यं। हव्यं द्विष्ण्याग्निरसि हव्यवाहनः। प्रशास्तुः श्वा

त्वा। आशुश्रिदिष्टमिति श्वायाः प्रवेत्ताः प्रहृष्टज्ञानः ब्राह्मणाश्रुतिनः तुथोसि विश्ववेदाः ब्रह्म वे तुरथ इति श्रुतिः। विश्ववेदाः सर्ववेदाः
सर्वधनो वा पोतुः। उशिगसि कविः। वशाकान्तो॥ तस्य कृतसंप्रसारणस्योशिक्॥ कान्तोसि। कविः क्रान्तदर्शनः। नेष्टु॥ अंघारिर
सि बंभारिः अंहः शब्दः पापवचनः तस्य हकारस्य घकारः। छान्दसः तस्य अरिः अंघारिः। बंभारिः दुभृञ् धारणपोषणयोः
त्वा। अछावाकस्य अवस्युरसि। दुवस्वान्। अवसं अन्नं तदिछति क्यच्। अवस्युः उप्रत्यय औणादिकः सहि पुरोडाशभागमि
छति। दुवस्वान् दुवस्य इतिह विनाम। दुवस्वान् हविष्मान्। अछावाको हि पुरोडाशभागं लभते॥ मार्जालीयः शुन्ध्युः शो
धनः मार्जालीयः मृज्यन्ते ह्यत्र पाणिः प्रक्षाल्यन्ते। तत्र उत्तरमनुदिशति॥ आहवनीयस सम्राडसि। कृशानुः सम्राट्॥ सं गत
दीप्तिः। कृशो यजमानः पयोव्रते उपक्षीणः। तमनुगच्छतीति कृशानुः बहिष्पवमानदेशः। परिषद्योसि। पवमानः परिसद
नीयः। उद्गानप्रवृत्तिः। पवमानः। प्रसिध्यो वा चात्वालः नभोसि प्रतक्वा। नभतीति नभः यद्वा नभ आकाशः आकाशरूपः प्रत
क्वा तकतीर्गत्यर्थः। प्रदक्षिणमनन्तकं तिनिर्गच्छतीति अविज्ञः। शामित्रदेशः। मृष्टोसि हव्यसूदनः। मृष्टो मृष्टकारी। शृतं हविः सूदय
ति हव्यसूदनः। सूदः सूपकारवत्। तेह विषः पक्ता वा। औदुम्बरी। ऋतधामासि स्वर्ज्योतिः। ऋतायज्ञस्तस्य धाम स्थानं जन्म
वा अनुमा। तत्र हि उद्गाता रायज्ञस्य कारणं मन्ता स्तिष्ठति। जः नयति वा यज्ञं स्वर्ज्योतिः आदित्यज्योतिः ब्रह्मसदनं। समु
द्रोसि विश्वव्यचाः समुद्र इव वमसि। सर्वव्यंवन। तत्र हि समुद्र इव गाधो ज्ञानेन ब्रह्मा वितिष्ठति। विश्वव्यचाः सर्वव्यचति। उ
गच्छति तत्ता हृत ग्र चायवेदरूपेण शालाद्वार्यः अजोस्येकपात्। अजः अज गतिक्षेपणयोः। अजनः अयमेवाहवनीयादि
वन अजति गच्छति एकपात्॥ एकः प्राजहितः एकपाति एकपात्॥ खप्यनुगत स्मात् उद्धियते प्राजहितं। अहिरसि बुध्न्यः
अहिः अयमः शालाद्वार्यादि तिक्ष्णविरति। बुध्न्यः बुध्नमादित्यः स्यते। तत्र भवः बुध्न्यः स हि प्रथमं मध्ये। हि। धर्यते॥
नाम्नेवाग्निधिष्ण्या नोक्ताः। वक्तीया। स्कतिस्कनो म्नावाबाधवकर्मरूपेः। सदोसि मन्मातिवागस्य इम सि॥ वा वा स्मि कुर्व
तीति वाकू। शाहे नानेदाप वारणसदोसि अधीयते ऐन्द्रमसि दवनासि प्राय सदासीति नाम। ब्युत्पत्यसि धाय॥ सीदन्त्यास्मि
न बलमाइतिसदः। मार्जालीयस्य॥ द्वारोरूत स्याय हस्या। येरपुवा द्वाता द्वारदेश स्थायिनो त मामा सर्वतसं। नवोसना

रवञेवशनिक्रमणंसखलुनालिप्रायः।अलिमंत्रणामुत्तरे।सूर्यमलिमंलु यते।अथनोहेसूर्यअथ द तेमार्गपते अध्व
नांसंचारणांमध्येवर्तमानमितिशेषः।प्रमातिर॥प्रबद्धूयस्वमांसंचरणंहिगच्छतोवृद्धिंठवत्येव।किंचयेत्रसादाश्च
त्ति॥अविनाशःमममाअस्मिन्पथिमार्गेदेवयानेदेवयानप्राप्यकेतृयात।ठवेत अचितः।मित्रस्यमो।मित्रस्यादि
त्यस्यसुखा।मांहदेवंद्धिमित्रस्यदिशांतेवः।धिष्ण्याःअग्नयःसगराःगःस्तो।समानगराःसमानस्तनयःकिंच
सूर्ये।समानस्तनयोठवथ॥तेसगरेणनाम्ना॥समानस्तनिनाम्नालिहिताःसंतःसमानंहिनामधिष्ण्याइतितेवेदिना
नाठवतीति।द्विनामताचरोडेणरुद्रदेवत्येनानीकनमुखेनपात।पालयत॥मांहेअग्नयःपिपृतनपूरयत।धनिःमांहेअ
ग्नयःगोपायातरक्षतमां।किंचहेअग्नयःनमोवोस्तु।अनमस्कारावःयुष्मभ्यंठवतु।मामाहिंसिष्ट।हिंसिहिंसायां।मा
हिंसिष्टमां।यदत्रपुनरुक्तंतदभ्यासेनवृया।समर्थमन्यतइतिपरिद्भियते।घृषदाज्यंमल्लातिज्योतिरसि।यथाचेअ
रतिआज्यचाल।यथावविश्वरूपंवेविश्याचमासि।एवविश्वषांदेवानांसमित।समिधमेसि।विसर्जनानिजुहोति।चंच
मसोमीगायत्री।यनवसातीहसामचीं॥रुत्पःहातिछेदनेनत्वशरंक्ततिछिंदंतियहकादयःतेतन्द्रतःतस्यागोपायचित्त
तदध्याद्धीयते।द्वेषस्योन्यक्ततेस्यःयानियद्वेष्यो।सिअन्यकृतानिदुर्जतानितन्यश्चगोपायतत्वंजरुयतासि।ब्रह्मकारं
यतासि।नियामकोसि।किंचवरूथंगदृश्वमेगोपाय।यद्धातन्चाशरीरेणक्रियंतेयानिद्वेष्योसि।अन्यकृतानिचपुत्रदार ३४प्रव
तिभिःकृतानितेभ्योगोपायेतिजुत्वं।द्वितीयंजुहोतिजुषाणः।एकपादाविराड्पदेवत्या॥अपथ्यावसोमजुषाणःसेवमानःश्रीय २
माणोवावत्तुःआज्ञोतिकृणंशीद्यंपीतःसरशरीरमिसत्तुःसोमःयाज्यस्यवेतुपिबतु॥तावयतिअग्नेनयेतिदेआग्नेय्योत्रि
ष्टुभो॥हेअग्नेनयप्रापय।सुपथाशोजनुनमार्गेण।रायेधनाययुप्रकाय।फलाय।अस्मान्विश्वानिसर्वाणिदेववदा
नादिगुणयुक्तं॥वयुना।निःवप्रकृष्टज्ञानानिविद्वान्जानानःनहिवितविज्ञानंज्ञानानांपरिमाणमसौयुत्तिप्रायः।किंच
याधिाबुध्यजान।पृथकुरु।अस्मत्तःजुहुराणमेनःकूर्मकोटिल्ये॥हूर्छौ।सनोलोपच्छेन्द्यो।लादिकेनरत्नचरमासि

दिः द्रुच्छिंतुमिच्छतीति कुटिलीकर्तुमिच्छतीत्यर्थः। येन नः पापं अभिलषित क्रियाबाधं बंधी। यद्वा यत् किंकारणमिति वेत्॥ भूयिष्ठां बहुत
मां ते तव नमउक्तिं विधेम। नमइत्येतन्नाम। वचभाषणे॥ अस्य स्त्रियां क्तिन् उक्तिः घोषणे। नमसाहविर्लक्षणेनाद्यतेन पुरोनु
वाक्ये साध्यवचनेन नमउक्तिः तां नमउक्तिं विधेम विदधातिः करोत्यर्थः करवाम। आग्नीध्रे यजुर्होति॥ अयन्नो अग्निः अस्माकं वरि
वः धनं कृणोतु करोतु। अयमेव मृधः संग्रामान् प्रभिंदन् पुर एतु अग्रतो यातु॥ अयमेवात्र वाजानि॥ अन्नानि जयतु। वाजसा
तौ। अन्नसंभजने सवने निमित्तभूते। अयमेव शत्रून् जयतु जहृषाणः हृष्यन् तुष्टो॥ अत्यर्थं हृष्यन् तुष्यन्॥ आहवनीये जुहो
ति उरु विष्णो। वैष्णवी अनुष्टुप्॥ हे विष्णो यज्ञ उरुमहत् त्वं विक्रमस्व। व्याप्नुहि। देवयानानि प्राप्यं त्रिलोकानि प्राप्यं वा॥
उरु विस्तीर्णं शरीराच्छादयाय सनिवासाय॥ नः अस्मान् कृधि कुरु॥ क्षयो निवास इत्याद्यदात्तं चोरक्षयशत्रोर्निवास
वचनं किंच घृतं पिब। घृतयोने अग्ने॥ अग्निर्यस्य योनेर् स्रष्ट्य ततस्तस्य घृतमुल्बमासीदिति श्रुतिः। प्रप्रयज्ञपतिं तिर॥ प्रस
मुपादः पादपूरणः इत्यथा सः। तिरतिर्वृद्ध्यर्थः प्रतिरप्रवर्द्धय यज्ञपतिं यजमानं॥ कुत्र पथादिति॥ सोम निदधाति देवस
वितः हे देवसवितः अयं तव सोमः समर्पितः तं रक्षस्व। गोपाय। माचादभन्॥ तस्मिन्नीश्वरक्षणकर्मणि पत्नीं चाभिमासुरादन्नुयु॥
दन्तातिर्विश्वकर्मा॥ यजमान उपतिष्ठते एतत्त्वं देव॥ हे देव सोम एतत्त्वं देवः सन् देवान् उपअगाः उपागतवानसि। स्वस्थेना
र्थेनाप्तिन येन दर्शयति इदमहं मनुष्यान् उपगच्छेयमित्यनुषंगः सहरायस्पोषेण सहितो धनपोषेण। निःक्रामति स्वाहा॥
निवार्वरुणस्य स्वाहास्वः अहं विमुच्य मनेस्वं वसनं अनेन देवानां सोमप्रदानेनात्मानं क्रियस्व॥ आत्मायोहमस्मि॥ अस्मा
द्रुहतो निर्मुच्ये॥ निर्मुक्तोहं वरुणस्य संबंधिनः पाशात्॥ यद्वा सुकृतः सोमो रक्ष॥ अहं विदानीमेव वरुणपाशान्निर्मुच्ये॥
समिधमादधाति॥ अग्ने व्रतपाः यजमानोग्निशरीरेण मम शरीरस्य कृतचारयोधन्तनं कर्मकलापं कृत्वाथेदानीं यथा
स्वशरीरेणानु कुर्वाण आह अग्ने व्रतपाः चेव्रतपाः यातवतन्वः व्रतयाः शाहस्यामेवितस्याभ्यासः अभ्यासेनूयांसमर्थं
मन्यत इत्यर्थः इत्यस्यार्थः हे इति द्वितीयार्थे श्रपञ्चयः॥ हे अग्ने अतिशयेन व्रतस्य त्वं यथा गोपायितं त्वां ब्रवीमि।

यातद संत चिनो तच्चर्मयि अन्दृत॥ किंवय॰ धाय यथंनो ब्रतपते इतानि॥ यस्त्वं यथा यथं॥ अथासौ यहे ब्रतपते अग्ने ब्रतानि
कर्माणि सुसत। किं च अनुमेदीक्षां दीक्षापतिर् मन्यौ॥ अनुमतवान्॥ मेममदीक्षां दीक्षापतिः सोमः॥ अनुतपस्तपस्पतिः॥ अ
नुमतवांश्च तप उपसदस्तपस्पतिः उपसर्पतिः सोमः॥ तपः प्रधान यान्नपः शाब्दनोपसद उच्यते॥ इदपाकुतिः॥ उरु विष्णो व्याख्याती॥
अतिमन्यातिदृपं अन्यात अभ्यगात्॥ अनीयान् स्पपद्यान्॥ उपगात्॥ उगतवानस्मि॥ किं च अर्वाकापरस्यो विदं यचत्
परं साह इ। तस्य स्यो आर्वाक्। अविदं विष्णुलो के विष्णुलोका र्थो ज्ञानार्थो वा लब्धवानस्मि॥ ज्ञातवान्वा॥ परः परस्ता
च्छ॥ अवरे स्य स्याम विदमित्यनुवर्तते॥ तं त्वां लक्षणं जुषामहे सोवामहे हे देव वनस्पते देवद्यानादिगुणयुक्त॥ वनस्प
ते देव यज्याये देवयागाय॥ किं च देवास्त्वां नवनं देवयागाय जुषन्तां सेवन्तां॥ उपस्थाय नि विष्टवचा तादर्थ्ये चतुर्थी॥
विष्णवे यज्ञाय॥ त्वामुपस्थास्यामीति शेषः॥ कुशतरुणमन्तर्दधाति॥ ओषधे त्राय स्वव्याख्याति॥ प्रहरति स्वधिते मेनं हिंसि
हिंसीः व्याख्याती॥ पतति मन्त्रिमं त्रयते॥ द्यां मा लेखीः॥ लिखअन्तरिक्षं विन्यसे॥ इहलु हिंसार्थः॥ द्युलोकं मा हिंहिंसीः॥ अं
तरिक्षलोकं मा हिंहिंसीः॥ पृथिव्या संभव सं गतो भव॥ वज्ररूप त्वाघृपस्य लोकानां शांतिमाशास्यते॥ कस्माच्च मेवमुच्यते
ते। द्यां मा लेखीरित्यत आह यं अयं ही तिहि शब्दो यस्मादर्थे॥ यस्मादयं त्वां स्वधितिर्वज्ररूपः कुठारः तेतिजानः तिजनि
शातेस्य हृत्साहार्थः तेतसहमानः प्रणिनाय प्रणयति महते सौभगाय॥ सुभगो यज्ञः तस्य हि महादैश्वर्यं वर्तते॥ श्रोत
नेन॥ स्वार्थे अण्॥ महते यज्ञाये त्यर्थः सौभाग्याये त्यर्थः स्थाणौ जुहोति अतस्त्वं देव वनस्पते॥ अतो स्मात्स्थाणो स्त्वं ॥४०॥
शतविशः॥ वक कुरः शतशाखे विरोहत्व यं च स दृर्शे वलिशा वङ्कुरा पुत्रपौत्रादिलि विरुहेम प्रजाये मही त्याशी॥ ॥
उक्त्वा दुतो मंत्र प्रा श्च पंचमोऽध्यायः॥ ॥ आनंदपुर वास्तव्य वज्रठ स्थ सूनुना॥ उअटेन कृतं ताच्च पदवाक्यं॥
निश्चितं॥ ॥अत्रिमादत्त॥ ॥ देवस्य चा परि लिखति दृढं नह यवानाव पति यवोसि॥ प्राकृति दिवेचा॥ शोधमासि
वति॥ शुंधंतां लोकाः पितृषदमाः दयाम्नाह्नि पतिपितृषदनमसि॥ एतानि यजूंषि व्याख्यातानि॥ प्रथमशाकलेश।

प्रास्यति ॥ अग्रेणीरसि । अग्रे प्रथमं यूपस्य छिद्यमानस्य नीयत इत्यग्रेणीः पुरःसर इत्यर्थः यस्त्वमग्रेणीरसि ॥ स्वावेशउन्
नेतृणां अध्वर्यूणां । ऊर्ध्वं नेतृणां स्वावेशः तेहि तस्मिन्यूपावटे सुखेनावेशयंति स्थापयंति ॥ स हि लघुप्रमाणो भवति । स त्वं हे यूप
शकल एतस्य वित्तात् ॥ विद ज्ञाने एतस्य कर्मणो विदितार्थो भव ॥ कृतमेतत्कर्मेति वेत्तु ॥ अधि त्वा स्थास्यति ॥ अधीत्युपरि
त्वमैश्वर्यं वा अधि उपरि यूपस्त्वां स्थास्यति यूपमनक्ति । अंजू व्यक्तिम्रक्षणकांतिगतिषु । देवस्त्वा देवः सविता ॥ मध्वा मधुस्वादे
नाज्येनानक्तु म्रक्षयतु ॥ चषालं प्रतिमुंचति ॥ सुपिप्पलाभ्यः शोभनफलाभ्य ओषधीभ्योऽर्थाय त्वां इति मुंचामीति वाक्यशे
षः ॥ उच्छ्रयति ॥ द्याममग्रेण यूपस्य महितो द्युतेर्द्योः द्युलोकं अग्रेण अस्पृक्षः स्पृष्टवानसि ॥ आ अंतरिक्षं मध्येन आप्राः आपूर
स्त ॥ पूरितवानसि ॥ अंतरिक्षं मध्येन पृथिवीं ॥ उपरेण उपरमित्यनेन प्रदेशेन यूपस्योपरशाह्नेनातष्टः प्रदेश उच्यते ॥
यूपस्य अदृंहीः दृढीकृतवानसि ॥ मिनोति यान्धामानि ॥ डुमिञ् प्रक्षेपणे ॥ त्रिष्टुप् ॥ यूपदेवत्या ॥ यूप उच्यते ॥ यानि
ते तव संबंधीनि धामानि स्थानानि मऊन्मध्यो विविधं नो धामशब्दः स्थानानीहाक्षिप्तानि ॥ उश्मसि कामये गमध्यै गमना
य ॥ यानि त्वदीयस्थानानि कामयामहे वयं गमनायेति यद्दृश्यो गावो दिहतदो कृत्रियो गोरवितुमर्हति ॥ तत्रैते भूरिशृंगा
वा रश्मयो भूरिशृंगा बहुदीप्तयः ज्वाला नामसु ॥ शृंगाणीति पठितं ॥ अयासः अयनागंतारः ॥ अत्राह तदुरुगायस्य वि
ष्णोः ॥ अत्र शाह्न तत्र शब्दस्यार्थे । परोक्षत्वात् ॥ अह इति विनिग्रहार्थीयः अप्रतिबंधं यस्तत्र विततम् ॥ उरुगायस्य महागते
र्विष्णोः संबंधि । परमं उत्कृष्टं पदं आदित्यमंडलाख्यमवाचीनं पार्श्वास्थं तकारस्य स्थाने रेफः ॥ रिफतिरेफ फकारः
छांदसः ॥ भूरि बहुप्रकारं ॥ पांसुलैः । पदं हति बल्लवनि वा व्याख्यातं ॥ पपदं ष्वति बल्लहंदहं व्याख्यातं ॥ वावयतिविवि
ह्माः कर्माणि ॥ द्वे गायत्र्यौ वैष्णव्यौ ॥ हे ऋत्विजः विष्णोर्यज्ञस्य कर्माणि वीर्याणि पश्यत यतस्तासिः धारणे आच्छादित्य उपसी
स्थानं वक्तव्यं । यतो येवी ये व्रतानि ॥ व्रतमिति कर्मनाम । आधानपशुसोमप्रभृतीनि कर्माणि आमानि पस्पृशे पशुबंधनेष्ट
दधार ॥ विष्णुर्हि अधिष्ठात्री देवता यज्ञानां यद्वा विष्णोर्वीर्याणि पश्यत ये व्रतानि कर्माणि अग्निवायुसूर्याणां स्थानि स्थान्य प्रमंत्रा

एतानि कुरुते इत्येवं ॥ यस्य येन निबद्धवान् ॥ किं वयस्य विष्णुरिंद्रस्य सखा ॥ वृत्रवधादिषु कर्मसु ॥ कथंभूतः सखा युज्यः योगार्हः
युजिर्योगे अनुरूप इत्यर्थः ॥ यस्वा अलमुदीरितेन विष्णोः पदः प्रतियोगिना ॥ एवं यद्दृष्टेन न रुवितव्यं ॥ यद्विज्ञानघन बहुलमा
वेदरहस्यतां वैत विष्णोः परमं पदं सदा पश्यंति सूरयः पंडिता वेदांतज्ञानरहस्य विद्दृत्तवद्घाटितसंपुटाः ॥ कथंभूतं पश्यंति
दिवीव घलोकमध्यगतमिव चक्षुः ॥ आदित्यमंडलं आततं विस्तारितं ॥ चक्षुशब्देनात्र आपि मंडलमुच्यत एव ॥ चक्षुर्मित्र
स्य वरुणस्याग्नेः ॥ तच्चक्षुर्देवहितमिति च ॥ यद्वा यद्वृत्तसंबंधाद्वितीयो अर्धर्चः प्रथमं व्याक्रियते ॥ परमं पद शब्देनादित्य उ
च्यते ॥ इव अनर्थकः यद्दिवि चक्षुरादित्य रथं विततं तत ॥ विष्णोः परमं तृतीयं पदं ॥ सदा पश्यंति सूरयः पंडिताः अधियज्ञविदः
परिव्ययंति ॥ परिवीरसि वेत्र संवरणे इत्यस्य कृत्यप्रत्ययार्थे क्विपि संप्रसारणं ॥ अस्माभिः परिवीतः परिवारितः परिवेष्टनीयो
वा त्वमसि ॥ अतः परिव्ययं च्याह यूपदेवी विशः देव्यावा एता विशो यत्पशव इति श्रुतिः ॥ त्वत्प्रसादात्त्वपरिव्ययं यं तां पर
रिवारयंतु ॥ इमं यज्ञमाइ राया धनानि मनुष्याणां मध्ये निद्धारणे षष्ठी जाता ॥ स्वरुत्वावगतिह तिदिवः स्तनुरसि ॥ द्विलोक
स्य त्वं स्तनुः पुत्रो सिद्धलोकाद्वर्षति तस्माद्यूपोजायते ॥ यूपास्वरुरित्यनेन क्रमेण प्रनाडिकया दिवः स्तनुः स्वरुः
द्वादश उपसार्य निदधाति एषतवच्छथिव्यां ॥ योक आश्रमस्थानमित्यर्थः पशवो वि यूपमुद्दयंतीति श्रुतिः यूपस्य पश्व
नान्नवितव्यमित्यत आह ॥ आरण्य स्तोतव्य पशुः ॥ ट्वणमादत्ते ॥ उपावसि उप समीपे वर्त्तितः अवतिरक्षतीति उपा
वीः द्वितीयः सखा त्वमसीत्यर्थः पशुमुपस्पृशति ॥ उपदेवान् । उपागुः उपगच्छंतु देवान् प्रति देवी विशः देव्या ॥५४२॥
वा एता विशो यत्पशव इति श्रुतिः कथंभूता नू देवान् ॥ उशिजः मेधाविनः वक्षितमानः ॥ वोढृतमान् ॥ वहंति हवि
र्मानं स्वर्गं प्रति कर्मण्ये जगता वसुपगच्छंतः हे देव चष्टः वसुरम ॥ पशुलक्षणं वसुरमय ॥ णि वो लोपः छांद
सः हव्यात् स्वदंता । सद स्वर्द आस्वादने ॥ णिचो लोपः ॥ आस्वादयंतु ॥ देवा इति शेषः ॥ रेवती रमध्व लिंग व्यत्य
यः हे रेवंता धनवंतः पशवा रता भाव ॥ त्वमपि बृहस्पते धारयं निश्चलीकुरु वसूनि पशुलक्षणानि ॥ पशुर्वब्रा

तिऋतस्य वा ॥ ऋतस्य यज्ञस्य पाशेन वा त्वा हे देव हविः हे पशो पाशेन प्रतिमुञ्चामि ॥ प्रति सर्वो मुञ्चेर्बधने वर्त्तते ॥ बध्नामि ॥
एवं पशुं संबोध्याथ मनुष्यस्य शमित्रादेः समर्पयति । धर्षा मानुषः धर्षति विकरणव्यत्ययः ॥ छांदसः प्रथमपुरुषस्य व
स्थाने मध्यमः हे तस्मात् शङ्का त्वां शमयितुं मानुषः यद्वा यस्मात् त्वस्य यज्ञस्य । वा हे देव हविः पाशेन बध्नामि प्रमुञ्चामि । तस्मात् हे
हेतु त्वां मानुषः हे पशो बध्नाति पशुं देवस्य त्वा व्याख्यातः अग्नीषोमाभ्यां जुष्टमभिरक्षितं नियुनज्मि । निबध्नाति पशुं यूपे प्राकृतिः अद्भ्यस्त्वौ
षधीभ्यः हे पशो प्रोक्षमाणं त्वां मातादयो मन्यतामिति ॥ आस्य उपगृह्णाति अपां पेरुः ॥ अपां पानशीलस्त्वमसि हे पशो अधस्तादुपो
क्षति अपो देवीः आपो देव्यः स्वदन्तु ॥ आस्वादयन्तु ऊर्ध्वं पुच्छेन पशुं ॥ कोणाद्व्यति वा ॥ स्वात्तं चित्सदेवं हविः आस्वादितं हि सन्नो
लनं देवानां हविः पुरुषलक्षणीक्रियात् ॥ पशुं समनक्ति । सं ते प्राणाः संगच्छतां तव प्राणा वातेन हे पशो समंगानि यजत्रैः संगच्छंतां
हे पशो तव गात्राणि यजत्रैः यागैः सं यज्ञपतिराशिषा । संगच्छतां यज्ञपतिर्यजमान आशिषा यज्ञफलेन्यस्य पशोः । सा स्य पशोः
ललाटमुपस्पृशति ॥ घृतेनाक्तौ सवुच्यते ॥ घृतेनाक्तौ मृदितौ सन्तौ पशून् प्रयोजनार्थं बद्धं वचनं ॥ पशून् त्रायेथां पाल
यथां ॥ यजमानं वा वयति रेवयति ॥ वाग्रेवती । हे वाक् रेवति धनवति यजमाने प्रियं धा आविश ॥ अस्मिन् यजमाने प्रियं मतिं प्रेतैधाः
धेहि आविश च यजमानं । उरोर्महतो अन्तरिक्षात् । गोपयेति शेषः । सजूर्देवेन वातेन समानप्रीतिर्देवेन वातेन च त्वा । किं च ॥ अस्य प
शुलक्षणस्य हविषः मनायज । स त्वष्टा देरात्मनः इत्याकारलोपः समस्य तन्वा च । समस्य चास्य पशोः तन्वा शरीरेण
। तनु कृतं भवति ॥ यजमानरूपेण पशुरूपेण वात्मना त्वा त्मनैव यज ॥ हे रेवती पश्चात् तृणमपास्यति वर्षो वर्षीयसि । तृण
मुच्यते । हे वर्षो वर्षज्ञ च अथवा विस्तीर्णे वर्षीयसि विस्तीर्णतरे यज्ञे यज्ञपतिं ॥ यजमानं धाः धेहि ॥ जुहोति स्वाहा देवेभ्यः देवी
यजुषी । नियोजनीं वा चाल प्रास्यति मा हिर्भूः रज्जुरुच्यते ॥ मा सर्पाकारा भूयाः । रज्जुर् अजगरः । पत्नी पशुं प्रति नयत्वा वयति
नमस्त आतान । पदान्ता लीनमस्कारादि ... राश्वोर्यज्ञं प्रति पति ॥ नमः तव हे आतान ... आतानः यज्ञेहितं ... इति
अतिः ॥ अनर्वा प्रेहि ॥ अनर्थां प्रस्तोत ... अनावृतः सन् अन्यस्मिन् ... आसमाप्तेः । घृतस्य कुल्या उपरुक्ते ॥ कुल्या

नद्यः घृतनदीतिष्ठमानाः। अदिः। वद्धवत्र्यघृतमाहतमित्यर्थः। प्रायः। ऋतस्य पथ्या अनु॥ ऋतस्य यज्ञस्य पथ्याः। पथिजवाः पथ्याः घृ
तकुल्याः सांनाय्यघृपदाज्यकुल्यपलक्षणार्थं॥ घृतकुल्या प्रहणां अनुप्रगच्छ॥ एवं यज्ञसंस्थाथेदानीमपः प्रहदेव्यः आपः शुद्धा
सप्ताः सपं वोढ्वं॥ वहप्रापणे वहत प्रापयत॥ एवं पशुं॥ कथं हताः सथः सुपरिविष्टाः साधु सर्वतो निविष्टाः पात्नेजनीपात्रे देवेषु
पशुं॥ प्रापयतेति संबंधः किं च वयमपि सुपरिविष्टाः देवेष्विति हाध्यनुवर्तते॥ देवेषु मध्ये वस्थिता स्नेरव सुपरिविष्टा देवाः तथा
मेव देवानां मध्यतः परिवेष्टारो भूयास्म वयमित्याशीः॥ पशोः प्राणान् शुंधतिपत्नी यथालिंगं॥ वाचं ते शुंधामि वाचं तव शोधयामि॥
उदकेन उदनेन एवं सर्वत्र व्याख्येयं॥ मेढ्रशब्देन शिश्नमुच्यते। पायुशब्देन हदनप्रदेशः। चरित्रशब्देन पादाश्चरंति॥ गछंत्येभिरिति
चरित्रशब्देन पादाः उच्यंते॥ अध्वर्युयजमानो पशुमाप्यायंत्यतः मनस्त मनस्त्व आप्यायतां॥ हे पशो एवं गात्रादीन्यपि व्याख्येयानि
अंगानि॥ यत्ते क्रूरं यत्ते हे पशो क्रूरं विकृतमशांतं वा॥ यच्चावयवरूपमास्थितं॥ अव्यवस्थितं शमित्राऽवस्थितः शमितेत्यर्थः॥
५२ तत्र वाप्यायतां निष्ट्यायतां शुध्येसं पाप्याते संहतं ऊवतु॥ संहतमेवतु॥ तच्चेव शुध्यतु॥ अथ नेन पशुमुदकेन निनयंतः शमहोस्य
शं सुखं अहरादिभ्यः कालविशेषेभ्यो अस्मात्कर्मन्विति शेषः पशो वा अहरादिभ्यः सुखं ऊवतु अग्रेणनाभिं तृणं निदधाति
ओषधेत्रायस्वव्याख्यातः। प्रकृतयामि निदधाति स्वधितेमेनं व्याख्यातः॥ रक्षसां भागः व्याख्यातं॥ अपास्यति निरस्तं
रक्षः। असुक्षेपणे। निरस्तं रक्षः यजमानो तिष्ठति॥ इदमहं यदेतन्तृणमतितिष्ठामि नदितमहं॥ रक्षः अभितिष्ठामि नके
वलमतिष्ठामि किंतर्हि इदमहं रक्षो अराचीनं वाधे एधमेव॥ इदमहं रक्षः अधमं अध्यानं लक्षणं निकृष्टं तमो नयामि॥ ॥४२॥
वपाश्रपण्यावाछादयति॥ वपयाघृतेन द्यावापृथिवी। वपाश्रपण्योर्द्यावापृथिव्यामुच्येते। हे द्यावापृथिव्यो युवां घृतेन उद
केन आसानं प्रोर्णुवाथां॥ ऊर्णुञ् आछादने॥ आछादयेथां परस्परं॥ आकृतिपरिणामाभिप्रायमेतत्॥ न थावोक्तं॥ ते वा
एते आकृतीकृते उक्रामतः इत्येकपक्षे स्यात् आकृतिपरिणाममिदं जगदि॥ तस्मात्प्रमध्वर्यु राहवनीये प्रास्यति वा यो वस्तो
कानां वा यां संबंधिनां ते स्वच्च पतिष्ठीतिव पामित्याधारयति॥ अग्निराज्य आहवनीयोग्निः। आज्यस्य वेतु। पिब तु स्वाहा। सु

दुतमेतद्दविरुवन्तु ॥ वपाश्र पण्यावनुप्रास्यति हि वपाश्रपण्यौ युवांस्वाहाहृतेसतौ आङ्गति नावमुपगच्छते स तौ ऊर्द्ध्वनभआका
शो यस्य स ऊर्द्धनभाः । तं ऊर्द्धनभसं आकाशं मारुतं वायुं वा गच्छतं धाक्षतं ॥ वायुर्हि प्रतिष्ठायज्ञस्य । वाचा ते मार्जयंते इदमापः
स्वरसाना महापंक्तिः अर्द्धर्चया पावमानस्यांत्यः पादः । हे आपः इदं पशुसंज्ञपननिमित्तं पापं प्रवहत ॥ अपनयत । किं च अवद्यं अ
वदनीयं च यत ॥ अभिशापादिमलं च यत यच्च मलं शरीरसलग्नं प्रक्षिप्तं तच्च प्रवहत । यच्च अभिदुद्रोह अनृतं दुह जिघांसा
यो । यदपि च । अभिदुग्धवानस्मि ॥ असत्यमुच्चार्य ॥ यच्च शेपे अभीरुणं ॥ शपथ आक्रोशे यच्च शपितवानस्मि । अभीरुणं
अनपराधिनं अतपराधी हि न बिभेतेति ॥ यद्वा अभिदुनोनि छिनत्ति [illegible] र्माणि यदुच्चरितं सतत न दत्ती रुणी ॥ आपः मा तस्मा
देनसः पापात्पवमानश्च मुञ्चतु पवमानस्य सामः वायुर्वा मा मुञ्चतु पृथक् करोतु ॥ पशुहृदयं उदयमाधारयति सं ते मनसं गच्छ
तां तेन वमनः मनसा अनेन पृषदाज्येन अभिघारिते ॥ संगच्छतां च प्राणः प्राणेन अनेन पृषदाज्येन अभिघारितस्य पशोः
प्राणः ॥ वसां ग्रहणाति रेडसि । रिषति हिंसार्थः यात्वं रिलासि हिंसितेवा नासि अल्पवातः ॥ अल्पत्वं च बहुत्वं श्रुतिः प्रति
पादयति ॥ रेडसीति लेलयेव हि ॥ घृतः लेलय शब्दश्चाल्पवचनः अग्नीषोमाभ्यां श्रीणातु ॥ या च द्यामग्निः स्वपर्यंत ॥ श्रीणाति
स्वयसीकरोति ॥ आपस्त्वा समरिणं ॥ यां च द्यामापः समरिणं समरुरं ॥ श्रीणाति विक्लितरथे आपे हि पच्यमानेभ्यः
पशुभ्यो गात्रायंर समुत्पादयंति ॥ आददते सा वसेन्चक्ष्यते ॥ तां वा वा तस्य आज्येग्रहणामी तिशेषः श्री जिगति वातस्यांत
रिक्षेण गतिर्भवति ॥ घृताः रह घे ॥ घृषादिस्यः रहतिर्गत्यर्थः आदित्यस्य घ्लोके नगतिर्भवति ग्रहणामि ऊष्मणो
व्यतिथिपत ॥ ऊष्मा अंतरिक्षं तद्धि ब्रह्मा ऊष्मेव अंतरिक्षार्थं च वसां ग्रहणते ॥ होमेमं अंतरिक्षस्य हविसीति लिंगात ॥ ऊ
ऊष्मणो अंतरिक्षस्य यानो ऽक्षो यक्तिसां व्यथयतु ॥ इयं वसां अंतरिक्षस्य प्रितं अंतरिक्षात् व विच्यर्थः ॥ अं
तरिक्षे च प्रेतस्य ऊर्वा दायुर्यो रपि ॥ स्वकर्मेक्षमताञ्जवति ॥ तस्माद्धुच्यते तात तस्य प्राज्याद इत्यादि पयोति प्रयुतं द्वेषः
हि पअ प्रीतो । वियुते पृथग्भूते ॥ वसायाद्वेषः ॥ वसां जुहोति घृतं घृतपावानः वसा धां हि घृतं विद्यते हिरसिघारणस्य वि

हितत्वात्। अत एवमाह घृतं पिबत। हे घृतपावानः पापाने। अतो मन्त्रः॥ कृषि निश्चैत्यादिना वनिष्ठु॥ पातार उपलोक्षारः वसां पिब
त हे वसापायाः पातारः देवसे त्वमंतरिक्षस्य हविरसि स्वाहा॥ स्रुहुतमे तद्धविरस्तु॥ दिशो व्याघारयति दिशः प्रदिशः अच
स्वाहाकारः सर्वत्र॥ साकांक्षत्वादिति कात्यायनः अत एव व्याख्या। दिग्भिः स्वाहा॥ प्रदिग्भिः स्वाहा। आदिग्भ्यः विदिग्भ्यः स्वा
हा उद्दिग्भ्यः स्वाहा दिग्भ्यः पशुं संमृशति॥ ऐन्द्रः प्राणः इन्द्र आत्मा तस्य संबन्धी ऐन्द्रः प्राणः अस्य पशोः अंगे अंगे वीक्षा
यावंति पशोरंगानि। तेषु सर्वेषु निदीध्यत्॥ दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः। अस्य धातोर्द्धात्वर्थे वर्त्तमानात्॥ कर्मणि निकारः
छांदसः निधीयते निहितः ऐन्द्र उदानः निधीतः अंगे अंगे निहितः। एवं तावदनेन यजुषा पश्वंगेषु प्राणोदानौ धाये
दानीं देव त्वष्टुरित्यादि। कया त्विष्टुर्जौ देवनत्वष्टारमाह त्वष्टा हि रूपाणामीष्टे देव त्वष्टः भूरि ते संसमेतु। बहुप्रकारं तव
सर्वं विरूपं यद्विकृतमसि नानात्मं गत्य एकीभवतु॥ कथंभूतं समानलक्षणं संघ द्विषरूपं नानारूपं भवति तत्समेव
तु पाठांतरं। तत् संबंधः एवं वा हे पशो प्राणे स्थानेऽनेन मंत्रेण हृदीकृतं तस्मीकृतं संतं देवत्रा यंतं देवान् प्रति गच्छंतं अ
वसे अवनाय प्रीत्यै सखायः समानख्यानाः पशवः अनुमदंतु॥ अन्वनु। ओनेतु। त्वां माता पितरश्च बहुवचनं पूजार्थं। प्रति
प्रस्थाता पयजति समुद्रं गच्छ। हविरुच्यते समुद्रं गच्छ तर्पणाय इति शेषः। एवमुत्तरेष्वपि योज्यं सर्वे विमृष्टे मनो मे मम
हार्द्दिं यच्छेति वषट्कृते। निवद्धमानादित्यादापतनात्स्यवनेनतथो होम यज्ञमानेनानुद्रष्टव्यं नीति श्रुतिः स्वरु
जुहोति दिवं ते धूमो गच्छतु॥ द्युलोकं तव धूमो गच्छतु॥ दिवो स्वर्ज्योतिः स्वः शब्देनादित्यो निधीयते ज्योतिश्चादित्यं गच्छ ॥४२
तु। तव पृथिवीं भस्मना आपृण। आपूरय स्वाहा॥ हृदयशूलमुपगृह्णति मापो मौषधीः। इदं वि पशोः संज्ञप्यमानस्य
चापक्रम्य हृदयशूलं शुक् समविलीयते अपक्रमतो सदमुष्य तेमा हिंसीरपः मा च ओषधीः हिंसीः। इदानीं वरुणमा
हहे वरुण राजन्॥ धाम्नो धाम्नः। धामशब्दः स्थानवचनः। यतो यतः पापसंभवितासंस्थानात्तद्धि नीमस्त तस्ततो मां विमुं
च॥ यदाहुर्यघ्न्या इति वारुणीरनवसाना। यदाहुरघ्न्या इति गो नाम प्रकरणादिहान्ये वध्या विषयं बहुवचनं

अघ्न्यं ध्या वाच्य वरुणाय वकुं वेअर्थवत्। एकान्तवध्यापक्षे तु शुक्रार्थं यद्देदस्मतिवाक्यान्याहुः अघ्न्या अरंत्या अवध्याव
ध्या वध्यथाः इत्यनीयाद्भितिशपामहे इति वरुणप्रदर्शनार्थः॥ शपति हि सार्थः एवमनेन विधिनाऽदस्मा अघ्न्या तत एव वयं
वोयाचामहे॥ ततो वरुण नो मुञ्च॥ ततस्तस्मादेनसो वरुण नोस्मान् विमुञ्च॥ अथाभिमन्त्रयन्ते। सुमित्रिया नः साधुमित्रत्वेना
वस्थिता: न अस्माकमाप ओषधयश्च सन्तु॥ दुर्मित्रिया दुष्टमित्रेनावस्थितास्तस्मै योस्मान् द्वेष्टि शत्रुः यं च वयं द्विष्मो
यं॥ वसतीवरीर्गृह्णाति हविष्मतीः अनुष्टुप्॥ लिङ्गोक्तदेवता हविष्मतीर्हविषासंयुक्ता इमा आपः यत्र वै यज्ञस्य शिरश्छि
न्नं तस्य रसो द्रुत्वापः प्राविशदित्येतदभिप्रायः हविष्मान् हविषासंयुक्तो यजमान आविवासति॥ विवासतिः परिचर्यायां॥
परिचर इति इमा आपः॥ हविष्मती हविषासंयुक्तो देवो अध्वरो यज्ञः आभिरद्भिः हविष्मान्॥ अस्तसूर्यः सूर्यः एतत्संभवेद
...तिय एषतपत्नी च्येतदभिप्रायो॥ शालाद्वार्यमध्ये एनिदधाति अग्नेर्वः॥ अग्नेर्वो युष्मान्॥ अपन्नगृहस्य पद्यते रे
तदूप आग्नीध्रे॥ अपतिगृहस्येति पर्यायः सदसि सीदंत्यस्मिन्निति सदः निकटस्थाने सादयामि॥ दक्षिणस्यामुत्तरवे
दिश्रोण्यो निदधाति। इन्द्राग्न्योर्भागधेयीस्थ इन्द्राग्न्योः संबन्धिनो भागस्य धारयित्र्यः स्थः हे आपः उत्तरस्यामुत्तरवेदिश्रोण्यां नि
दधाति मित्रावरुणयोर्भागधेयीस्थः॥ आग्नीध्रे निदधाति विश्वेषां देवानां भागधेयीस्थः॥ कुर्वन्तु अमूर्याः अद्भिर्वधाग्
यज्ञे॥ अभिनयेन दर्शयितव्याह अमूर्याः आपः उपसामीपे सूर्यस्येति तिन्निक्विव्यन्ययः याभिर्वा सूर्यः सह अन्ना पि समुच्चयो
र्थत्वतीति वा शब्दः समुच्चयार्थीयः याभिश्चाद्भिः सह सूर्यः या नित्ता आपो नः॥ अस्माकं हिन्वन्तु। हिंव तिस्तर्पणार्थः त
र्पयन्तु॥ अध्वरं यज्ञं॥ सोम मनुपावहरति॥ हृदे त्वासोम्य नुष्टुप्॥ ब्रह्मर्षयः त्वां पोनिश्चयात्मिकायै कामायः एतेन मनस्यादि
ति त्वासोम मनुपावहरामि मनसे त्वा संकल्पविकल्पात्मकाय मनसे त्वामुपावहरामि॥ दिवे त्वासो मदेवलोके देवलोकप्राप्तये त्वा
मुपावहरामि॥ सूर्याय सूर्यप्रमुखेभ्यो देवेभ्यः हे देव सोम त्वामुपावहरामि चयो पहलाभिष्टुत ऊर्ध्व मिममध्वरं यज्ञं कृ
त्वा दिवि देवलोके दक्षवे भुवहोत्राः वषट्कारया जिनोत्रहोत्राः स्थतेय च्छनिष्ठाहि॥ किं च हे सोम राजन् विश्वाः सर्वाः च प्र
जा उपावरोह॥ एव कक्षा नाभि अधितिष्ठ। आधिपत्याय राज्याय। विसृज्योपतिष्ठते विश्वाः त्वां प्रजा उपावरोहन्तु॥ प्रत्यक्षा

नत्तिवादेनां दिग्भिः जुहोति श्वत्निणोचग्निः त्रिष्टुप्। लिंगोक्तदेवता श्रणोतु॥ अनुज्ञानाचग्निः समिधा समित्॥ हर्विकयाकुर्यात
वमाह्ननं॥ मेमम॥ श्रण्वंत्वापः अनुज्ञानंतु॥ आपधिषणाश्चवाव: विसादिभ्यो वाचीसानिभ्यो वा देवी: देव्यः वशाहः समु
त्रयार्थे॥ ग्रोतायावाणः स्वयमपि श्रवणुता हे ग्रावाणः कथमिव विदुषो न यज्ञं॥ उपमार्थीयः उपरिष्टादुपचारेण का
र: विदितार्थो इव॥ परिदृष्टकारिणो यज्ञस्य प्रत्यक्षहतः पादो मध्यमपुरुषयोगात्॥ श्रृणोतु देव॥ सविता हवमाह्वानं मेम
म॥ स्वाहा॥ सुहुतमस्तु॥ स्वाहा वाग् आह॥ अभ्युजुहोति देवीरापः पंक्तिछंदः अहेवत्याः हे देव्यः। आपः अपांनपात् संज्ञकः यो
वः युष्माकमूर्मिः अपसंघातकल्लोलः तविष्यः यज्ञियः इंद्रियावान् इंद्रियशब्देन वीर्यमभिधीयते॥ इंद्रियवान्
वीर्यवान्॥ मदंदसं दीर्घचं॥ मदितमः मदयितृतमः तर्पयितृतमः स्पष्टवेने। तमूर्मिं दिवेभ्यः देवत्रा देव मनुष्येत्यादि
नात्र प्रत्ययः देवान् प्रति यायिनं दत्त प्रयच्छत॥ श्रक्रपेभ्यः श्रक्रशब्द उपलक्षणार्थः शक्रादि सोमपा पात्रिभ्यो देवेभ्यः
येषां च देवानां यूयं भागः स्थ भवथ तेभ्यो दत्तेति संबंधः॥ कार्षिरसि॥ अनुष्टुप् यथाविनियोगं देवता: चमसेना
उपमपोहति॥ कार्षिरसि हलषविलेखने हे आज्य अरूष्टं त्वमसि॥ वेदेवतया न दितमित्यर्थः॥ तेन समुद्रस्य
वा आपो वै समुद्र इति श्रुतिः वसतीवरीवलक्षणस्यापसु समुद्रस्य वी अक्षित्यै अनुपक्षीणतायै उन्नतायामित् हल्लाभि।
वसतीवरीणां हि कर्द्दितायै आपोग्रहं ते संसृजति॥ समापो अद्भिरग्मत संगच्छंतां आपो वसतीवरीरूपाभिरद्भिः मैत्राव
रुणचमसस्थाभिः॥ संगच्छंतां चौषधीभिः॥ व्रीहियवादिभिः ओषधीः समुद्रमत्सरादिकाः अपां कारणत्वात्तु दोष ॥४४॥
धीनामपि तथोपयोगो भवत्येतिचभिप्रायः॥ जुहोति॥ यमग्ने गायत्र्याग्नेयी॥ हे अग्ने यं मर्त्यं मनुष्यं पृत्सु संग्रामेषु
अनाः अवतेरक्षणार्थस्यैतद्रूपं॥ अवसि रक्षसि॥ वाजेषु वाजेषु अन्नानामाह विलक्षणेषु अन्येषु च कायते युधाय वपुरूपं॥ यं
जुनाजुनाति गत्यर्थः अभिगच्छसि॥ स पुरुषो यौनाजि नात्यंतं जन मेतमा धकदा न लात्॥ लब्धा सततं भवति शाश्वती॥
शाश्वती कं न माद्रिषः॥ अंभाति॥ अद्भिर्माद ते॥ देवस्यत्वा व्याख्याता। आददे ग्रावासि सरावासि। आसते दीनार्थस्य रावा। एत

देवद्वयं रासतइतिश्रुतेः आहुतीनां वदक्षिणां वदातासि॥गंभीरं गंभीरं। महांतं इममध्वरयज्ञं कृधिकुरु॥इंद्राय इंद्रा
थं सुतनमं॥सुरूपसर्गः इवं सुदुः। अभिषवे। अस्य निष्ठानकारलोपः छांदसं दीर्घश्चैव नमपिप्रत्यये अथ कोर्थः साधु अभि
तमतिक्षायेन। उत्तमेन उत्कृष्टेन पविना पावनेन। सोमेन परन शीक्ष्णेन वाऊर्ज्जस्वतं रसवंतं मधुमंतं मधुस्वादुना रसे
नोपेतं पयस्वंतं पयः स्वादुना रसेनोपेतं॥अध्वरं कृधीति संबंधः प्रत्येकं नियाम्यासुवावयति॥नियाम्यास्थ यस्मादिंद्रेण उरसिद्धयं गृहीता
स्तस्मान्नियाम्याउच्यंते॥यस्मादेवं बहुमाननामधेयं॥प्रतिप्रतिप्रासवेन युक्ता स्थ॥देवेभ्यश्च तास्तस्माद्बहुमानान्विताः सेयः
नर्पयत॥मा॥समासव्यासेन। मत्नामेममन र्पयत इति विस्तारव्यासेनोक्ता। समासेनाह॥आत्मानं पिंडं शरीरं॥प्रजां पशूंश्च। गर
णान्मनुष्यान् संघातान्। गणाश्च मे मा वितृषन्॥ न हृव्यदानेन ष्टरिता अपि संतो मा विगततृष्णा लवंतु॥अनुरक्तगणो हं तव यनि
यर्थः॥सोममिमीत इंद्रायत्वा॥इंद्रायत्वा वसुमते रुद्रवते मिमइति शेषः। इंद्रायत्वा आदित्यवते मिमे। प्रातःसवनमाध्यंदिनतृ
तीयसवनादेवतायुक्तार्थं ऽद्यापेच्यर्थः इंद्रायत्वाभिमातिघ्ने मिमे सपत्नावाभिमाति॥रितिश्रुतिः॥सपत्नस्य हंत्रे श्येनाय॥श्ये
नरूपीएये गायत्र्ये त्वां सोमस्तत ह यहोर्तं च्छदसिह स्यतिह। कारस्य लकारः सामहृतो सोमस्य हंत्र्ये गायत्र्ये मिमे अग्ने त्वा
रायस्पोषदे॥रायो धनं तस्य पोषो वृद्धिस्तं ददाति यस्तस्मै रायस्पोषदे॥अग्निशब्देनात्र गायत्र्यभिधीयते॥लक्ष्याश्रुतेः॥अथो
नान्यग्निरुक्तोन्य यं लोकः प्रातःसवनं वसंतो गायत्रीति मितालिंगनं॥यत्ते सोम॥सोमविपरीतावृहती॥शुचक्रमस्य मंत्र
स्य निदानं कारणं॥यदा किल देवानां माहा विरन्वैवन्॥सोमस्तदे द्युलोकेषु तिस्र स्तन्मर्थिन्यद्यात॥तासामनेनाप्तिः क्रिय
ते॥यत्ते तव सोम हे दिवि॥द्युलोक ज्योतिः यच्च पृथिव्यां ज्योतिः यच्च उरौ विस्तीर्णेंतरिक्षे॥तेन तेन चाख्यानज्योतिषा अस्मैय
जमानाय अस्य यजमानस्य संबंधिनी यज्ञे विस्तीर्णं कृत्स्नं शरीरमात्मानः॥कृधिकुरु॥रुचिजां च॥रायेदक्षिणा प्रात्रयक्षु
कृत्स्नं शरीरं कृधि कुरु॥स्वकीयं किंच॥अधिवाचेवोचः अधिवोचः अधिब्रूहि॥दात्रे यजमानाय कृत्स्नो हमागत इति॥आस्विं
वतिनियाम्याः श्वात्राः स्थ उपरिष्टाद्बृहती नियाम्या आपो देवताः या यूयं श्वात्रा स्थ॥श्वात्रमिति क्षिप्रनाम॥क्षिप्रकारिण्यो भवथ॥

शिवान्नवथ॥ हे अतुरः इवी निर्वयकर्मा॥ हे ग इष्यः रायाग्नत्री: रायो यनं उम्मिरिती निराधोग्नत्री: अमृतस्य पत्नी: अमृतत्वस्य पा
पालयित्र्यः ता हे देवी: वाजैदसी ति दीर्घत्वं देवत्रा देवान्॥ प्रति इमं यज्ञं नयत प्रापयत॥ किंच अध्वर्युणा उपहूता: सत्यः सोमस्य
पिबत॥ प्रहरति मान्त्रः॥ हे सोम मा वं त्रेषी: मा संविक्था: उ विजीनत्य चलनयोः॥ संस्पर्वः कपतमत्ति धत्ते॥ मा च त्वं कंपनं कृथाः॥
देवतर्पणार्थं महमत्ति शुण्णेमि॥ अन्तः कौं यस्त्वा॥ रसीषे हि॥ एवं सोम्यमंसं तो ब्यार्थं ठानी द्यावापृथिव्यो॥ संबोधयति॥
हे धिषणे हे द्यावापृथिवी दृढी सती विडयेथां विदुशह्ले दृढवचनः॥ उर्वी खत एव दृढो सती वीडयेथां दृढमास्मानं कुरुतं॥ अस्या
ग्रामणा उद्यतात्॥ किंच उर्जं दधाथां॥ रसं दधाथां॥ अस्मिन् सोमे अनेन तु आम्णावढ्रं संस्तूतेन पाप्मा यजमानस्य हतः॥ नतु सो
मः॥ निग्राभं वाचयति॥ प्रागपागुदकू द्वौ स्याम्नग्न्यामुल्मिकू॥ वृहती त्वी॥ प्रथमा सोमी द्वितीये द्वी॥ सोमो दिग्भिर्मिथुनमिच्छति॥
ततदेकाः संपादितवंतुः॥ तादतह चाप्यकं॥ हे सोम प्राकू प्रागेचनाः अपाकू॥ अपागेचनाः उदकू॥ उदगेचनाः अधराकू अध
रंचनाः एवं सर्वतः त्वां दिशः अधो वंतु॥ अग्निसमागच्छंतु॥ दिग्वासिनो वाजनाः किमत्ति ऊषमाणाः परस्परं मत्ति धावं
तु॥ औवनिष्परा हे अवधाप्याद् विशेषदिगत्ति याने निश्चिंच सोमपर ऊनसरायाः इत्यस्य एतद्रूपं पर्य॥ स्वेनांगे
रे तेसोमं किं प्रयोजनमिति चेत् समरी विद्वान्॥ प्रजा वा अरीरिति श्रुतिः॥ सौ विद्वांस विद्वली उाहुति: प्रजाः एतद्धु नवति॥
सोमस्समागमे अस्माकं सति॥ नाना दिग्वासिनो पिजनः संजानत एव॥ वमंगा हे इंद्रयतः वै अंग अगेति॥ द्विषन्नाम प्रशादिः स
षः प्रशंसत्ति देवः सन्॥ हे शविष्ठ बलिष्ठ॥ मर्त्यं मनुष्यं यजमानं॥ अतः कारणात् नचत त्वत्तः अन्यः हे मघवन् उत्त्वि वि ॥४५॥
घते॥ मृडिता मृडसुखनै॥ सुखयिता यजमानानां॥ इंद्र ब्रवीहि अस्य इतं॥ तव सौर्वी वच्वः वचनमार्षं॥ ॥ छं॥
ऊ अट हृतो मंत्र ना ष्ये षष्ठोध्यायः॥ वाचस्पतये॥ उपांशुग्रहस्य पुरोरुक्॥ अनुष्टुप्प्राण दवध्या महलीति॥ वाचस्पते
ये॥ पवस्व प्राणो वै वाचस्पतिरिति श्रुतिः॥ वाचस्पतये प्राणाय पवस्व पवनं गमनं देवता थी प्रवृत्तिः वृष्ण अद
शुभ्यां गभस्तिहस्तः यच्च विरको वर्षितु सोमस्याद्दिः अंशुभ्यां मद्धयुगभस्ति च्यां पूतः॥ पाणी वे गभस्ती इति श्रुतिः द्वितीयं स

ह्ल।।देवेवाय वेभ्यः पवस्व।देव सन्नु देवेभ्योऽर्थाय पवस्व ग्रहतिं कुरु।।नहि अदेवो देवान्।।तर्पयितुमर्हति केषां देवानां।।
येषां भागोऽसि।देवानां भागोसि।इतीत्यर्थः।इति मधुमतीः।मधुरस्वादोपेता नः।अस्माकम् इषः अन्नानि रुचिकुरु।।स्वच्छमानः अंशुरसो
मे निदधाति।तवाहं सोमस्य उपांशोः।मदन्तो दिति हिंसार्थः।अनुपहिंसितं मामकिं तं सोमेतिजं उपांशोः ग्रहणं शीघ्रे वा।।
अनुपहतं मानुषेण्ड नेतस्मै न तवाहं सोमाय स्वाहा इत्युक्त्वा निक्रामति उर्वन्तरिक्षमिति व्याख्या तत्र देमिस्वाहाकृतोऽसि।।स्व
यंकृतोऽसि प्राणेभ्यः देवसियकारलोपः स्वयमुत्पन्नोसि।विश्वेभ्यः इन्द्रियेभ्यः।सकाशात् दिव्येभ्यो देवेभ्यः सकाशात्
पार्थिवेभ्यो वि एवम् उभयदेवेभ्यः सकाशात् स्वयमुत्पन्नः।सा एतदुपवर्तते।यश्च यमेवस्वाचोक्तः कः।यो मनः।चाहम
नः।प्रजापतिः।त्वाप्यामोत्।प्रजापतिर्वि मनः।प्रजापतिं ध्यासु तां निरुक्तिः।स्वाहा त्वा सुभव सूर्याय।।स्वाहाकारेण त्वा
द्वे नीतिः इत्येषां देसोशोजनवगृह।सूर्याय प्राणुपमा हि।।मध्यमेपरिधौ।।देवेभ्यः त्वां देवेभ्यो मरीचिपेभ्योऽर्थाय
त्वामुपमार्जीति शेषः।।बाह्यादि श्लिष्टमध्यमलिवरं जुहुयात्।देवांशो।हे देवसोस्मात्सपस्ये वयाय त्वामीडे।।ईडे
स्तुत्या पालकर्म प्रार्थयामि।।तस्यसत्यस्य संविशेषः उपरिच्युताग्रवतिर्यग्यर्थः।उपर्युपरिगतेन तेन मे आमहे न हतो निहतः।
असाविति नामादेशः पुरः।विफल्ला विशरणे।।किर्वंतस्य तद्रूपं।।लङ्योरेकत्वात्।विशीर्यतु।।फडित्यतिरोरेस्वाहा
रस्य स्थाने प्रयुज्यते।।पयसादन।प्राणाय त्वा सादयामीति शेषः।उपांशु सवनं सादयति।।व्यानाय त्वा।।अंतर्याम गृहीतः।।
उपयामगृहीतोऽसि।उपयमतीत्युपयामः।उपयामेन गृहीतोसि।।इयं वा उपयाम इयं हीदं मिच्या इत्यादिश्रुतिः।अंतर्यच्छ मघवन्पाहि
मघवन्नंतर्मध्ये गृहपाणी।यच्छ गृहीथा।ततः पाहि गोपाय।।पाहि सोमं तनोनन्तरं उरुष्य राय।उरुष्य निर्गोपना।।
प्राणावा वे गायत्रीति श्रुतेः।गोपाय यथासुरभिः सोमं उरुष्य।।इषो अन्नानि।।तस्याभ्यवानप्रजा लक्षणा ध्याइषउतो।अत्रा
इषहति श्रुतिः।यज स्वयायकवांकुरु।।अस्मिं ऐश्वर्यात्प्राप्तत्वं व्याख्यातं।।अतः सोमगृहणं यद्यो मधुरोरुकू।।त्रि
द्रुप्।मघवन्द्वच्या।।यस्य तन्मां।।रूपां तं स्यात्मः।शरीरमध्ये ध्यावाद्य पृथिवी दधामि सृष्ट्या पयामि।।अन्तर्मध्ये वद्याद
न।

सि॥ उरु दिलस्त्रीर्ग मंतरिक्षं स… :समानजोषणाः सह प्रीयमाणाः देवत्रिदैवैः अतो त्रिसएस॥ ककुलं छंदसीति त्रिस॥ श्रव
वैदैपरे श्र॥ अवरैः पृथिवीस्थानैः परैर्द्युस्थानैः अंतर्यामे स्मिन्ग्रहे होमायोद्यते। देमघवन्। मादयस्व हर्षय स्वात्मानं। जुहोति।
…हूतो सि व्याख्यातः। पात्रमासादयति। उदा नाय चा। ऐंद्रवायवं गृह्णाति आवायो भूष॥ त्रिष्टुप् वायुदेवत्या हे वायो आभूष
अस्याकमस्व हे शुचिपाः शुचिः पवित्रं सोमं प्रथमं वषट्कारं वषट्कृतम प्राग्रमन्ये देवताविशेषः पिबन्तीति शुचिपाः उपनः उप
समीपे नोस्माकमस्यक्रमस्व तिसं दैवः केनाह क्रमस्वेति चेत्॥ सहस्रेते नियुतो विश्ववार॥ नइव रावनियुतः नायुतो अश्वा
विद्यंते हे विश्ववार विश्वं सर्वं वरणीति विश्वेः सर्वैर्वा व्रियते प्रार्थ्यते इति विश्ववारः तस्य संबोधने हे विश्ववार॥ किंच उपोते
अंधो मद्यमयामि॥ उपगमयामि च ते तव स्वत्वं तमंधो नं सोमलक्षणमद्यं मदनीयं कथं तं यस्य सोमस्य हे देव॥ हविषो
रयसि। पूर्वपेयं॥ प्रथमवषट्कारलक्षणे पूर्वपानं प्रथमवषट्कार एव ते सोमस्य राज्ञ इत्याशयः वायवेत्यति देवतादेशः द्विती
याद्युरारूक्॥ इंद्रवायू॥ ऐंद्रवायवी॥ गायत्री॥ हे इंद्रवायू इमे अभितः सोमा अत्र प्रकारणात् उपप्रयोभिरागतं॥ उपेच यमु
पसर्ग आगतमित्येनेन संबध्यते॥ उपागतं उपागछतं प्रयोभिः प्रयः शब्द एणु गताविति धातोः शतृप्रत्ययांतस्य इणोय
णित्ययणादेशे सति सर॥ ततस्तकारस्य छांदसः सकारः स्ततोरुत्वादि ततः प्रपूर्वस्य प्रयोभिरिति सिध्यति॥ प्रयद्भिरश्वैः शीघ्र
गन्तृभिः किं च इंद्र वां वामुशंतीति हि। हि शब्दो यस्मादर्थे। यस्मादिंदवः सोमाः वायु वामुशंतीत्यशकामयंते॥ यस्मादिं
दवा युवां प्रतीकंते तत्र इति॥ उपयामगृहीतोसि वायव इंद्रवायुभ्यां त्वा गृह्णामीति शेषः। सादयति एषते योनिः। एष ते सिथि ॥५६
दीलक्षणस्तेतव योनिः स्थापनीयो निशब्दो हि स्थानवचनः सजोषोभ्यां सह प्रीतिभ्यां त्वासादयामीति शेषः मैत्रावरुणस्य पुरो
रुक्। अयं वां॥ गायत्री मैत्रावरुणी॥ हे मित्रावरुणौ अयं वां॥ युवयोः अयं अभिषुतः सोम आ ते हे ऋतावृधौ सत्यवृधौ॥
वायत्तावृधौ॥ वा अतः कारणात्॥ ममइत् इह अतं इह वं इति निपातवार्थे ममेव इह यजमानानां मध्ये श्रुतं आह्वा
॥ उपयामगृहीतोसि। मित्रावरुणाभ्यां त्वा देवतादेशः॥ पयसा श्रीणातिरा याव यो॥ मैत्रावरुणी त्रिष्टुप्॥

उपरितनेर्द्धर्चेतद ॥ अवणा दिह यदोह्याहारः इहकामदुघां प्रार्थयति ॥ प्रार्थयति ॥ मैत्ररुक् ॥ ययोवन्चाग्र
हिसन्यारायावयंससवांसोमदेम ॥ रायाधनेनवयंससवांसः वनरवनसंभक्ताः ॥ सभक्ताः संतः ॥ हृष्टाः
स्यामः कथमिव ॥ हव्येनदेवा यथाहविषा सभक्ता एतदेवाहधति ॥ यथा वयंवसेनगवाश्वादिनागावः ॥ हे हान
बंति तां ॥ तथाभूतां धेनुं हे मित्रावरुणौ ॥ युवं युवां नः अस्मभ्यं विश्वाहा सर्वदा धनं दत्तं अनपस्फुरंतीं ॥ स्फुरतिर्गत्य
र्थः ॥ अपच्यावच्ययातु रूपात्पुरुषात्तरं गच्छति ॥ साअपस्फुरंती अन्य मिनीं दत्तमित्यर्थः विश्वाहेतिः सततं दानक्रि
यार्थं ॥ एषतेयोनिः ऋतायुभ्यां त्वा सादयामीति शेषः ॥ ऋतशब्देनात्र मित्रोऽभिधीयते ॥ आयुःशब्देन वरुणः ॥ अयं ताव
नसुक्तोऽभिप्रायः येनैवमाह ब्रह्म वा ऋतं ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्मो ह्यृतं वरुण एवायुरिति पदकारस्तु ऋतायुभ्यामि
त्येवं पदं हृतवान् तस्यायमभिप्रायः ॥ ऋतं सत्यं यज्ञं वा यो कामयतेतौ ऋतायू ॥ ताभ्यां ऋतायुभ्यां ॥ अश्विनस्
त्यधुरो रुक् ॥ या वां कशा ॥ गायत्री आश्विनी ॥ हे अश्विनौ वायुवयोः कशा ॥ कशेति वक्नाम ॥ सा
प्रकाशयन्त्यर्थान् ॥ मधुमती मधु ब्राह्मणोपनिषत्प्रशंसायुक्ता ॥ सूनृतावती ॥ नयायज्ञमिति ऋतं ॥
शोभनप्रियाऋतावती ॥ सत्यवती वयावाकृ सा सूनृतावती ॥ तया यज्ञं मिमिक्षतं ॥ सिंह सेवने
सिंचतं ॥ अश्विनो हि यज्ञेऽध्वर्यू ॥ अत एवमुच्यते ॥ ॥ उपयामगृहीतोसि स्य श्विभ्यां त्वा मध्वीभ्या
मिएतेयोनिः माध्वी त्वां वा सादयामि ॥ दध्यङ् वा आथर्वणो मधु नाम ब्राह्म णमुवाचे क
न्चकपक्रम्य ॥ तस्मान्मधुमन्त्ययज्ञामध्वीति ॥ माध्वीभ्यां त्वेति सादयतीत्याह ॥ श्रुतिः ॥ ॥

अत एव वैयाघ्रपद्य॥ मधुब्राह्मणं यावद्धीयाते॥ तो माध्वी सांवेति सामन्यत्नीच्यते इकारो च तद्धितः श्रुक्षं तत्क्लातिपुरो
रःकृतं प्रत्नथा॥ जगती अनिरुक्तो प्रकरणाद्व॥ सोमः श्रक्तो निधीयते॥ अनुव्यवहितिः पदेर्वा कर्यं नि प्रायशः कल्पते॥
हे सोम तमिंद्र ज्येष्ठ ताति॥ उत्कृष्ट ताति॥ उत्कृष्ट विस्तारं॥ अथवा वृकज्येष्ठा न्यां तिल्ली तिलो व छंदसी ति न द्धितः॥
प्रशंसायां ज्येष्ठताति॥ ज्येष्ठ प्रशंस्यं॥ बर्हिषदं॥ यज्ञेषु बर्हिषि सीदती ति बर्हिषदं स्व विंदं स्वशाब्देन घृलोको निधीय
ते॥ घृलोकं जानाति॥ तत्र हि तस्य निवासः॥ हनिमे ह्रत्र कृपने कंपयितारं॥ शत्रू मा भृ जयतं शीघ्रं जयेतं॥ जेत
थाति वस्त्र नितम वं गुण विशिष्ट मिंद्र हे सोम यास्वनु वर्द्धयसे॥ यासु विक्षुयेषु यजमानेषु वर्द्धसे पुनः पुनः
सद्धियसे॥ न मा ग्नित स्तासु तासु क्री यासु॥ तत्र प्रतीचीनं वृजनं दोहसे॥ प्रतीचीन माभ्मनो निमुखमिंद्र मे व श्रेष्ठ
या स्ववीर्येण तर्पयित्वा अस्मै यजमानाय वृजनं वृजन मिति बल नाम बलं वयुज्ञफलं तदोहसे प्रक्षार सि॥
कथं पुनर्दोहसे॥ तत्प्रत्नथा॥ र्थात् उपमार्थीयः॥ पत्नश इः उराण व्वनः विरं तनानामि व ऋषीणां त्वगुर
प्रत्नतीनामस्य यजमानस्य दोहसे॥ पूर्वथा पूर्वेषामेव ऋषीणां साध्यादीनां दोहसे प्रक्षारयसि॥
विश्वथा सर्वेषामृषीणां मृषीपुत्राणां च दोहसे॥ ॥ इमथा इदानींतनानां मिव यजमानानां दो ॥८९॥
हसे॥ अस्य यजमानस्य॥ उपयाम गृहीतो सि शंडाय त्वा म्ल्लामि॥ शंडासुरः एष ते योनिः वीर तां वीरतां पाहि॥
गो। पायसादयामीति शेषः॥ अपशाकलेना प मार्ष्टि॥ अपमृष्टः शंडः अापमाज नी हृतो स्य मृग
इस्य शंडासुरः निष्क्रमति देवास्वा देवाश्वो॥ हे यद श्रुक्रपाः पुनः प्रणयंतु॥ यजति स्थानं प्रापयंतु दक्षिणस्यां वेदिश्रोणावासादयति॥

ई

ऽनाधृष्टासि। अनुपहिंसितासि। केय एवं देवान्गच्छति। सुवीरो वीरो वीरान् हे ग्रह कस्मात् वीरः सन् त्वं यजमानस्य स्व वीरान्
प्रजनयन्। परिदुहि परिगच्छ। किंच अभिरायस्पोषेण यजमानं अभिपोनयस्व। धनस्य पोषेण यजमानं परीहि सन्वर्त्त
ति। अपरेण यूपमरत्निसेधन्तः। संजग्मानः अयं शुक्रः संगच्छमानः दिवा द्युलोकेन संगच्छमानः पृथिव्या पृथिवीकेन सं
गच्छमानश्च। कोसौ शुक्रः शुक्रशोचिषा शुक्रदीप्त्या प्रजाविनन्नीति शोघः। यूपशकलैर्निरस्तः निरस्तः शण्डः निःक्रियमाणः शो
ज्यायसा दीप्तिः। आहवनीयशोचिषं त्वा पास्यति। शुक्रस्याधिष्ठानमसि। शुक्रो ग्रहः शुक्रस्याधिष्ठानं। अधिकरणमसि। जगति
।अच्छिन्नस्य। हे देव सोम अच्छिन्नस्य संततस्यानवखण्डितस्य तेन वसुवीर्यस्य कल्याणप्रजावस्य रायस्पोषस्य धनपो
षस्य ददितारो स्याम। वत्प्रसादात् अयोन्यूनोपतस्य करणमातास्य ते। जुहोति सा प्रथमा। त्रिष्टुबैन्द्री। यस्येदं स्यसा
प्रथमा संस्कृतिः स प्रथमः सोमसंस्कारः क्रियते। सोमक्रये सादे विदे विमके आयस्य सोममिति। कथंनु तासां संस्कृतिः। विश्व
धारा विश्वैः सर्वैर्यत्र सोमो धीयते। अत्र विश्विः। आहुतिनिश्चया वृत्तोति सोमे क्रियमाणे यत्र जगदुत्पत्तिबीजं लक्षणा विश्व
धारा संस्कृतिः। स वव प्रथमो वरुणः। स वव प्रथमो मित्रः। स वव प्रथमोऽग्निः। यस्येदं स्यान्येषां देवगणानीजनः। स वव प्रथमो
ह बृहस्पतिः। विविक्तानुवेतनावान्। अल्पष्टधीरं येषां मंत्रगणानां यस्येदं इत्स्या तस्मै इंद्राय सुतमजिषुतं सोमे आजुहो
जुहोत। तारय तस्वाहाकारेण हे अध्वर्यवः जपति द्वंपंक्ते। होत्राः होत्र ऋत्विक् होत्रकयाज्या कं शंस्यन्ति धीयं तेदं पंक्ते।
र पट्टं पट्टसो। ट्टं पंङ्ग होत्राः याज्याकं शंसि मध्वः मधु सोममिश्रोपमिश्रं। मा घते मधुस्वादस्य सोमस्य। याः स्विष्टा
पाः शोननमिश्रपाः सुपीताः याः साधुपीताः। कथमेतत् सायते तरति वेतास्वुहुताय त स्वाहा साधुहुताय स्व
स्वाहाकारेण। प्रत्यङ्ङुपविशति। अयाडग्नीत्। एवं होतरवदथ। मध्यनेगृह्णाति। अयं वेनः। सोमो नया त्रिष्टु
नाधिदैवमधियज्ञे वाव स्थितः स्तूयते अधिदैवतावद्वेद्रासनासे स्त्रियते। अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः
वेनो वेनतेः कान्तिकर्मणः। अयं वै इमाः वेनः कान्तः चोदयात्। चुद संचोदने। प्रेरयति। पृश्निगर्भा द्युलोकगर्भा

वा। दक्षिणस्या दिशो वायव्या अपरत्वात् तस्या आदित्यगत्नी वा आपः ज्योतिर्वा वायुः ज्योतिरस्याः स्थानीयं
जयति यंद्रमसः रजसो विमाने उदकं रजे उच्यते तस्य विनिर्माणं काले आपो गतीष्वां तेऽदानीमधिपतिस्थि
तमुच्यते। इममेव च सोममपां च सूर्यस्य च संगमे गृहीतास्तिरश्चिं वसती वरील क्ष्णाणस्तिरस्मिषु तं सीते श्रि
स्तीनश्चि शुचि वविद्या मेध्य विनोक्ता सत्तामतिस्निःमति हवींषि कानि वो त्तिरिहति स्तुवंति। तत्र यस्मि
ः। रिहन्ति र्हि अवं तोः कर्मसु पठितं। वसतीव पश्चापः। अपी संगमे सूर्यस्य संगमे संगृह्यते। तत्र होवं प
च्यते। ताँ वेस्यंदमानानोऽगृह्णीयात्। दिवा गृह्णीयादित्य वं च उपयामगृहीतोसि मरुत्वापगृह्णामि मरुत्वी
सुरः॥ ॥सकृत्निःश्रीणाति। मनो न येषु। त्रिष्टुप्। शुक्रा मंथीश्च वारा थिपश्यानुवादि नी मनो न मनइव स्थि
तं येषु हवनेषु एषु सोमहवने षुद्दिग्मां तेजसः उत्साहकर्मणा तु साहयुक्तं। विपः विप श्चितो मेधाविनो ध
र्युःक्तं हसः श्रोत्राति पद्धि केकेदत्ता तो यः। व्याख्या। अस्विति कर्मणो नाम कर्मणो निमित्त च ते न च नुधः अ
च मपुरुषस्थानेम ध्यमपुरुषः कीदृसः च नुतः यानुता युपनाः शुक्रामन्थिकेहोमे इव न्नागच्छं तो ते धेवहा
निषु कर्त्तव्ये षु। आयः स्रायीनिस्तुविनमणो अस्यामी तीतयो ध सुः। आश्रणी तन्त्य थ्यानिरं गुलीभिः उ
विमृश्यं ज्ञौवी ति बहुनामा नमस्कृमिति धननामा। बहुधनो महादक्षितो अस्येति गृहनिर्दृताः। अस्यमं ति
नः आश्रीणीत आदित्यांश्र दितिदित्यं वच स्मि के तस्यत तः गन्तस्त्रो पात्रो। यद्यपि चाद्यमु श्रतिग्रस्थातारै
समान कर्मा तो तथापि यः श्रवता करोति स एव श्रयन मित्याद्यायः। एष ते योनिः प्रजाः पाहि यजमानस्यै
धिनीः प्रजा गोपाय। द्वयप्रस्त्रा कलेनाप मार्ष्टि। अपमृष्टो मर्कः अपामार्जनीन्त्रतो मर्कोसुरः। निष्कामति दश
स्या। सामि स्थि पाः। प्रणयं तु। यजति स्थानेम घती तिग्रह नाम। दधनाधृष्टासि। निर्विष्टो यो पूर्वेण गच्छति। सुप्रजाः
प्रजाः सुप्रजाः हंसं धिनं सुप्रजा अतस्त्वं सुप्रजा यजमानस्य प्रजयन्तु। परिदृष्टिपरिगतः। विश्वं अनिये

जयमस्व। यजनस्य पोषितारं यजमानं। परीहीस्वतु वर्त्तते। अपरेण मृणमरलिसेवन्त्रः। संक्रमानोः संगच्छमानो दिव्याद्यु
लोकेन संगच्छमान स्म पृथिव्यां पृथिवीलोकेन। कोसो मंथी। मंथिग्रहो विधाव। मंथिनः ग्रहो विद्धि मे त्विमग्नी
सुरः। आहवनीयेषास्यति। मंथिनो धिष्ण्या नमसि। मंथीग्रहः अधिष्ण्या नमधिकरतो। आग्रयणं गृह्णाति। ये देवा
सः। वैश्वदेवी त्रिष्टुप्। ये स्मयी हे देवासः। आजसे रसुकां दसः। दिवि द्युलोके एकादश संख्यया नवथा। पृथिव्या
मधि उपरि एकादश स्थ। येच यूयं अप्सुक्षितनः। अन्तरिक्षे तरिक्ष नाम। सुपठितं। क्षियति निवासार्थः। अंतरि
क्षे निवासिनः महिना महान्नाम्येन एकादशास्थ। महिनेति त्रिधपि स्थानेषु संवध्यतु। सर्वत्र हि महान्नाग्यपि
विशेषा तु। ते यूयं हे देवासः यज्ञमिमं माजुषध्वं लसतमासेवध्वं॥ ॥ उपयामगृहीतोसि व्याख्यातं। आग्रयणो
सीति नाम्नो संबोधनं। स्वाग्रयणो नामधेय यवति ले नो एस्य साधु श्री यायो गातं स्वाग्रयणः साधु आग्रयणो पस्मि नव्यपि
गृहीते आग्रेय प्रथम गावः। आयनमुत्सर्गः। अधयोः संजातः। यस्य मेवं साधुकारी रीतं त्वां ब्रवीमि। पाहि यज्ञं पाहि
यज्ञपतिं पाहि गोपाय। किंच विष्णुः त्वामिंद्रियेण पातु। विष्णुर्येन स्याधिष्ठातृत्वेनी चीदेवत। स त्वामिंद्रियेण वीर्येण पा
तु। विष्णुं त्वं पाहि। त्वं च विष्णुं गोपाय। अभिसवना निपाहि। आभितः सर्वतः सवनानि पाहि त्रीण्यपि वसर्वे षुहि सवने
षु गृह्यते सोमः पवते। पवत इति गतिकर्मा सुपठितं। गुरुपात्रेषु गच्छति। स्वकीयकर्मणि प्रवर्त्तते। अस्मै ब्रह्मणे उत्स्य
त्निस्थिः सर्थः पवते। अस्मै क्षत्राय पराव विद्याख्या। अस्मै सुन्वते यजमानाय। कामप्रीसर्थं पवते इषे ऊर्जे। अन्ना
य तदुपसेवनाय च द्वारादेः पवते। अद्भ्य ओषधीभ्यः पवते अद्भ्यो वृष्टिभ्यः ओषधीभ्यो व्रीहियवादिभ्यः उत्पत्ति
स्थितये पवते। द्यावापृथिवीभ्यां पवते। सुभूताय पवते किंवा बहुनोक्तेन सर्वस्मै साधु भवनाय पवते विश्वे
भ्यस्त्वा देवेभ्यः देवताद्देवाः। एष ते योनिः विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः सादयामीति शेषः। उक्थ्यं गृह्णाति। उपयामगृहीतो
सीन्द्राय त्वा गृह्णामीति संबंधः। कथंभूताय बृहद्वते बृहदिति सोमाभिप्रायं। वयस्वते विविधं संधो वनलक्षणीवी

यं.१ स्त तै२

सं सपेतं सदा कालं वचोयस्य सन्तदो त्तोः तस्मैव यच्छते। कथं न तेली गंमिदेवी। उज्ञानि मेत्रा वरुणा ज्ञो स्त
लोक ८ सर्पस्य ज्ञा वा कं संबधिनी। अव तिग्मे पायती स्युत्ता ठी। तत्रहसे त्यस्य विनियोगः यत्तेनवहेदं ड
ष्ट हतु तजितं वघो घोव नलत्ता। तस्मै लोगं ज्ञामि। अत्रचेत इदं इति युष्मदा मेचिता न्योऽस सत्तमिदम्मुग्र
ते ले तिच युष्मदादे शो पिडस सत्प वोच्यते। तयोः सामर्थ्यं कथमिति विवता। य इस्पेंदुस्य सह द यस्त स्तेली
गं ज्ञामीति पदद्वयस्य तस्मै लोगं ज्ञामीति पदद्वयस्य व्यस येन पदेन व्यत्ययः। विष्णु वेयज्ञा य वली गं ज्ञामी
ति शेषः। एव तेयो तिः उ चेत्यस्त्रं सादया मीति शेषः। विग्रहानि देवेभ्यस्तां देवेभ्यो व्यपितां देवा यी तयी
तं। मन्त्रस्यायुषे अनवच्छिन्नाय आकस्मिकत्रेषपरि समाप्तिः। यत्तस्या युर्यज्ञसमाप्ति त्तये गं ज्ञामि। यद्वा
वज्ञो शरीरं यजमानस्य। शरीरमिति यजमानस्या पुराणास्यते। उच्यविग्रहत्वाद्वितीयामेत्र विकल्पो मे त्रा वरु
णो ब्रह्मसत्तो कस्य ज्ञा वा काना यथा संख्यं। मित्रावरुणानी। इडावला इडाग्निनी सा इडा ब्रह्मस्यतिर्मेना य
ते पि रुजवः। एवं गं ज्ञातिस मूर्धानं दिवः वैश्वानरी त्रिष्टुप्। वैश्वानरस्यात्र सर्वात्मा अवस्थितं मूर्धानं शि स
स्यते। यं वैश्वानरमित्युच्यते जनपदे वाम्मूर्धानं दिवः द्युलोकस्य। स्वर्गस्था अवच्छितमूर्धानं शिरः आ
त्मसर्वविदः येव अरतिं पृथिव्याः पृथिवीं कृत्स्नां व्याप्त तरिक्ष मत्तिधीयते। पृथि तेवेनदं तरिक्ष नामाप्तं तत्तु
तरिक्षं आकाशं आपः पृथिवीति। अरतिं अलममतिं पर्यायमतिं पृथिव्या अंतरिक्षलोकस्य आहुः। तत्रहस्ये
त्रिलोके वृष्ट्या यथा काली पुण्यानि भूतानि वैश्वानरमृतं आज्ञातमग्निं। वेच वैश्वानरं कृ तेपदे आजानमुत्पन्नं यं
नरति इष्यात। अग्निमाहुः ये कवि क्रतं तद्भूतिमाहुः। सम्राजं सम्यग्जेधयंता पुत्रमाहुः यं वैश्व च अतिथिं
जनानामाहुः विज्ञापते ह्यग्निरतिथिरूपे ला गं ज्ञातु वैश्वदेवारातितस्योदकमाहरं सासेन्वापावं जन
यंतदेः वायाय सुकृगुत्ता वैश्वानरस्त मातृसनं आस्यता शृस्य पदनुदस्ता दिना [illegible] न्वादे स्त।

हाहुर

सममध्यात्प्राङुदस्तोलोपः । देवानामासनि ऽस्ये मुखे आस्नि मुख्येन पात्रं पा॰ ध्यते अनेनेति पात्रं विज्ञाय
तेति वमसो देवपानं द्रुति । वमसान्नहवायते नक्ते नदेवान्नयंतीति जनयं तदेवा इन्द्र उदयः ॥ ॥ उपया
मगृहीतोसि ध्रुवोसि नाम्नाकिंपाय मुञ्जमेतं तव नामेति मन्त्रोसा । ध्रुवक्षितिः । ध्रुवाणां क्षितिर्निवासग
स्यो । ध्रुवाणाम विलं ध्रुवक्षितिः । ध्रुवः निवासः । ध्रुवतमो च्युतानां अच्युतानाम त्वितमेव ध्रुवतमः अच्यु
तनमः अच्युतक्षित्तमः । अच्युतक्षियंती एष च्युतक्षित्तमः सादयति स्वते पानि विश्यायैन सायसोसा
दयतिस्त्सौ मीति ह्रोषः । ध्रुवं निनयति ध्रुवं ध्रुवेण बृहतीह वेदिर्द्धिः ध्रुवे देवसः उत्तरः ऐन्द्रः ध्रुवेणां ऽप
वनयामि ऽपवर्हिं वयामि ध्रुवेण एकाग्रेण मनसा वाचा तं मंत्रो चारणाइवणाय सामीशति । स हि होत्रव
मसे ऽववसिष्यते । द्वादशो रास्ये आयामः ऽथ सोमाके ऽववसितः सोमानां इन्द्र दुत इच्छध्य एवार्थे इन्द्र एव विश
ः मनुष्यान ऽसपत्नान सपत्नरहितान समनसः समनस्कान् वृहत्साध्रुवायुञ्जकानु करत करोतु ॥ वि
पु पूर्णां होमः पसेदुम्सः सोमीति पुरुष्य दुरेता । स्वाहा देवानामुत्क्रमणमसि । युतिपतोदे सोमयसोऽ
वइपसः विप्रुट् रसो रुद्र दे श्रीः सांदति क्रमीवा ६ ॥ पन्थवपतति । यस्य तव अप्रं शुः स्यं दति । ग्रावा च्युत
ग्रावणः च्युतः पतितः धिषणयोपरूपस्तात् ऽधिषवणे र्वणफलकयो रूपस्फादुसी गातायत
कुतश्चस्कंद नीस्यन्ति ग्रायः । तं ते जुहोमीति विप्रुषं तेन वसं वं धिनं ॥ ॥ अंशुना ऽग्नौ जुहोति मनसा स्वा
कृतयाप्नव षट्कृतं स्वाहा वषट्कारेण स्वाहाकारेण विप्रुषः । न एतां वा लोके ग्रास्यति देवानामुत्क्रमणमसि
सि । वाचा लनुच्यते अतो हि देवाः स्वर्गं लोकं मुपोद क्रामन् ॥ ग्रहां दर्शयिस्यवकाशांन्वाचयत् एव
स्ये तेषां यजमानस्य वा — वानस्यउपांशुं ग्राणस्य एता दर्शयति । आणायमेवद्धोदिताः ऽउपांशोय स्ये

स्वनावतएव वर्चोदि । अतो ब्रवीमि तं त्वां प्रालापमेनदीयाय वर्चसे ब्रपव स्यब्रवर्त्तयस्व । अनेन नऽ स्वा
स्या नाऽस्य काम्यः मंत्रः उपांशु वक्तनं यानचेम ऽतिधीमं । उदानाधिपमे देंऽ वायवं वायमे मित्रावरुणौत्र
उदस्यास्यां मे कामः । तत्रेरूप्य तु तस्य तस्य समृद्धिर्दद्यात् आत्रिन । श्रोत्रा पमे शुक्रमं थिनोपगापनं । विश्वे
भ्यो मे घो वा स्वनाव तएव वर्चोदसौ तो ब्रवीमि । विश्वान्मः सर्वाभ्यो मेम मऽजाभ्यो वर्चोदसो वर्चसे पदं
पांश वृत्तिं कुरुतं ॥ ॥ द्रोणकलशं । कोसि कतमोऽ ॥ पादो ... नु अनुष्टुप् । कोसि वर्द्धमानः उष्णिक् । अनुष्टु
प् । अध्यस्तं प्रजापतिः सुपं द्रोणकलशमाह ॥ कोसि कः प्रजापतिः स त्वमसि । कतमोसि अतिशयेन
प्रजापतिरसि । अन्नन्यकृतः प्रजापतिः नाकस्यासि । कस्य प्रजापतेरनन्यकृतोसि को नामासि । प्रजापतिनाम
सि । किंच यस्य ते तव नाम मन्महि । मनघानः शोने न विजानीमः । यं त्वा सोमेनातीतृपामः । तर्पितवंतः सोऽस्या
विदित नामानः कुरु तर्पयन्व ... कामोऽरतिश्चोऽघः । भूः स्वः स्वरिति व्याख्याता । तां सुप्रजा गृहां स्वयोदन्ता मिथिः
वै मित्रावरुण नामा । एव । उपयामगृहीतोसि मधवे त्वा । उपयामगृहीतोसि माधवाय त्वा इति कौ मधु मधु
... उच्यते । मधुश्च मधुमन्नं वसीते उसन्ते । इति मधुमाधवौ मासौ । शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मौ मासौ
उ नाव विश्राव तेषु अर्थस्या नन्न सेनन्न स्वाय वार्षिकौ मासौ नभस्य नभस्यौ इति मेघ प्रचुरत्वात् । तस्मा
न्न नो नन्न स्वाय इषश्च ऊर्जश्च शारदौ मासौ । इषमन्नं ऊर्जं तद्धु पसेवनं । इत्याद्दि तद्दि हप्रचुरं भवति । ५०
स्त्रि मनुष्यो पादन्ने दोपलाधीरा हो मासा वुच्येते । सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकौ मासौ सहते प्रसह्य नाथी
स्या । अलिनवतिस्यसौ ही तेन । तव सेतप स्याप स्यौ शिशिरो मासौ एतयोः हि बलिष्ठ तपति सूर्यः । अस्या
सहस्य पतये व्रयोदशो मासः अंहः पापं तस्य पतिः । अधिक त्रयोदशमासः पिपातयति । ऐंद्राग्नं ग्रहं गृ

श्री

वास्तोष्पते तः अविदाम देवान् ओ३म् मानीमः । पश्यामो देवानु । स्वः स्वर्गं प्रत्याम ज्योतिः । दिव्यलक्षणं ज्योतिः अविदाम स्तुवन्तो । दधि
लस्य हविर्द्धानस्याक्षेत्रं सर्पति । सुवं तमिन्द्रा पर्वता । इति केदः । द्विः अस्थिर्यो सवसा नापेंद्री । प्रथमो ऊर्द्ध्वः ऐंद्रा पर्वतः । हे इंद्र
पर्वतो युवं तं यत् तामनुतिष्ठत । ये न पत्नेन पुरा युधा पुरो अग्र तो मत यु ध्यातित तु पुरो युत्तेन पुरो युधा बलेन यो नः पृतन्यान् तं तमि
द्ध तमित्ति नदो वा प्राश्र वणा यद्दो पिवा स्राक्रियते यो पः श्रा तुरस्मा न्ह तं न्यात्सी ग्यामये । तं घाबयेत् । अपती तं अप हरतं तं विनाशयत
त शत्रुं । दूरं च ष्टा नर्थयः । वज्रेण तं तं दूरं तं वज्रेण त्ता सायुधानि यम गच्छ रणो मुन्म्मल नाय प्यारव्या तमन्यत । दूत उत्तरमर्ष्टिं द्रप्स स्तो व
ज्रस्य कर्त्तव्यं विवक्षितं परा स्पस तः । दूरे च न्नाय सं सत । यतिति गीतिकमी । दूरेगता पनश्राय शात्रवे । सत्रू छं दसि वाम नार्थी का मय
तां । हेदं इल दीयो वज्रः श्रा त्रवेवि नाशीं काम यतां । कथं परव न्नोव र्त्ते तद् इति वेतां । आत्मैवैषां रथ्या नवत्ति । आ त्मा प्य आ त्मायुवमि सदो षः
गहने यदि न त्तुतां । अगहनं वन मुच्यते उदकं वा । दृह नह्यतिः व्यापि कर्मान्नह्यतु इतिरूप सा दश्वया तु रु दके वर्नं वाया व तव्या व्यो तो । शत्रु
गहता रूपेण तस्यापि विनाशं काम यतां । वदीयो वज्रः अस्माकं शत्रु प्रत्सुर विष्यतो दर्मीदश्वी । हे म्ररल दीयो वज्रः अस्मा कं यश
त्र वस्तात्म परि दधी ष्टा । दृ वि दारण । परि विदार यत्र्ञा । कथं न्नतो वज्रो दर्मीद्दार ण ग्रीलः । कुतो वस्थिता नराधं नुविष्यतः सर्वतः सर्वत
कथं रज्ञस्य कर्त्तव्यमितिवेत् । आत्मैवेषां रथ्यो नवति आ त्मा प्य आ त्मा यु धमि सदोषः । जपतिमन्तुर्वः स्वः । स्वः प्रजाः प्रजानिः स्याम सु
वीरा वीरैः सुपोषाः पोषैः । दक्रूरयन्तां तो ख्या त्रेय पः दुह द्रव बहुव व नां तोपि । स ऋोत्कानं समान । परमेष्ठ्यनिषी तः । प्रजापति व्यो वि
तयो । उपधेहा चेनः सविता संन्यां विश्वकर्मा दीक्षायी सषा सोमक्रयण्यामिं द्रष्ट्र उपधयपसमाधातेत्ति लिकानि वसि ष्टस्यार्षेपुरं
अयाद्दि श्रुतिः । वज्रा स्त्रिरं सुसोमा वसनात्सुवत्सरी दद्दवता अयमिष्यातेनौ । सविता सर्वाचधीं नः अभिपद्यतः संकलि
तायजमानेन सोमो नोपनतमे त । वरों त्रिप्रद्वित्त तः अहे सोमेनयस्य इत्सुतोन वति अपके तः श्रकाशा तेपृ मुमितिश्रा कपुलिनः सोमम
लितं दृत्तो गत्तः सामी वा हुं इतो गतः । अन्यस्मेत उच्यते सविता सन्यां सनोति । संनगना वर्च्चः । सामसंनक्तो सत्त्यांसलि तदमृतः
गितो पनिमानः श्रा षं यसुतां । स्कं नमलिमृशा ति । यथो राजसी सावेर्कवका रूता विष्णुपू । यथार्विष्णु वरुणायो राजसाव
लिनस्क्रं त्ति तारजां सि । सौन्नौ । तिः स्तंभनार्थः । लोकरजां स्युच्यते ततानि तालोकानां चलनेनिल तः यौ च वीर्यैः स्वकीयैः वीरत
लिनाविश्वेष्वयो वसेनाव तूपर वर्त्तेषु पतः । अवतानोऽगतोऽनन्याम्निता सहोनिः स्वकीयैरेव बलैः स्तो विष्णु वरुणौ न

द्वितीयो

अन्यकार्यं चाहुतावपि विस्तरत्वात् अपि वक्तव्यो। द्वितीयो द्वितीयाद्वितीयाद्विवचने मे तत्। अग्नरगतो यज्ञः। यज्ञसाधनमन्तं तस्य तं द्वि
पशून् यज्ञो प्रेरितो न ते। सर्वं हुतो। सर्वस्मिन्नाह्वाने यावदन्तं सर्वं समेह यते तावद्विश्वं वरु तोऽन विश्वं वरुणा। वितिधति
यतो गतइ सर्वः। अथ यद्यप्येवं सर्वे हूयते इति सर्वं हुतो विश्वं वरसो प्रतिगच्छन्। गतो यत्र इति संबंधः। द्वितीयामं त्रविकल्पः
॥ देवांदिवी। देवानप्राप्याद्दिवं पुत्रलो कं गतायज्ञः। ततो मा द्रविता मह्यं। ततो युलोकात् द्रविता यज्ञफलमुत्तमं मां ज्ञनुप्र
प्राप्नोतु। मनुष्यानप्राप्य तरिक्षलोकं गतो यज्ञः। ततोऽन्तरिक्षाद्रुतं यज्ञफलं मा प्राप्नोतु। पितॄन् प्राप्य पृथिवी लोकमा ग
च्छति। ततस्तस्मात् यज्ञफलं प्राप्नोतु। अन्यमपि तस्य यं कंचलोकं गतो यज्ञफल विशेषः। ततो लोकात् ममन्त्र
न्तं तत्र वत्। महावीर नेहहामः। वत्सस्त्रिष्टुप् त्रिर्वाचिष्टुप्। वत्सस्त्रिष्टुप्। तत्त्वं तवो यज्ञस्य परमेष्ठ्यादयो येयज्ञं वितच्चि
रे वितेतियचउमं यज्ञं सत्ययते न वदंते। हृदहृन्नेद्रस्य सत्येतदूपं। पुण्यसत्यं सत्यपुण्यं ति। ते यांवितं त्वतां यच्छिन्नं तदेतत्सं
दधामि तकारेण घृविः। स्वाहा सुहुतमस्तु। घर्ममिह वीरो देवानपि गच्छतु॥ यज्ञस्य होममिति याव यतिद्वि
कुर्वा प्रथमेऽई वेपरोक्षो यज्ञो द्वितीये यज्ञ सारव्या तेषां प्रवर्ग्यस्यपरिहारिभिः क्रियते। यस्य तवयज्ञस्य सन्ततः होऽहुन्त्र
हुतिपरिणामो वितततः प्रसारितः पुरुषा बहुधा बहुधाद्दिसतीं अपर्यन्तो न तथा मो यज्ञपरिणाममये संनिधायः। सर्व
दा होदिं देहे नाकमभिधमानो पुलोकमन्वहतात्। तमिति तं ते रितं व्याप्य वियत्र स्य पुढिं विश्वे सर्वे खायुरसीय
वध्या पुण्यं तस्य सादात्॥ धर्मं स्तोरो हल्पे प्रपस्य होमः। आपवस्व। गायत्री सोमी पावमानी। हे सोम आपवस्व सदर
हिरण्यवद्विया विरोचला न्यतानिर्हिरण्यसंयुक्तं। अश्ववत् अश्वसंयुक्तं वीरवत् वीरसंयुक्तं। वाजमिन्नगोनिः से
युक्ते। आगर। यजमानाः रक्षिता। तिहस्वे लिहकारस्य नकारः। अत्र पवमानो हरा॥ ॥ आ इति अमुष्टम् तो मंत्राप्येणः
मोऽस्य॥ ॥ देवसवितः॥ वाजपेयका मंत्राः। एवं तान् तस्मात् हात ता यज्ञस्य तेरार्षमिदस्यलोक
मेतान् पुरस्ताद् हुतिं जुहोति। सावित्र्यस्त्रिष्टुप् हे देव सवितः प्रसुव च अप्यवजानीहि वाजपेयमहं। यज्ञपतिं यजमानं
भगाय भजनीयाय यज्ञफलाय। एवं पुरुषमुक्तार्हानी मंत्र मयमिति तस्य सादाच्चायं मेदमलत्तपादिको दिविजोगं

तेन

मंत्रं पुरोडाशुश्चा नामंथदधिपयो लक्षणं। यस्य सोमस्य सो नयोको मदाय मदेहि सदेति यो द्वान्नवतीन्द्रः। कथंभुत
पिब। अस्मिंनस्य जठरे उदरे मधुः मधुसोमगि सोपमिकं मा घतेः मधुस्वादस्य सोमस्य कुर्मि महा संघातं॥ वसि
सिक्तस्य सोमपानस्य मंत्रद्रष्टू हे इन्द्र माहर्तांग। जातोसि प्रतिपसुतानां। पूतस्य मेवराणाईश्वरोसि प्रतिपसुत्प्रतिष
पितिषिषु सुतानाम ध्वनि सुतानां किमु तव उर्दिन्नुयं ते निष्ठुतानां तव दृष्यो मेरस वोसुतिषि बुसोमानिषुयलद
सनिग्रायः। हृदोणा नाम पिप्रतिपद्धियते तदनिग्रायं चैततू। उपयामगृहीतादिव्याख्यातं। माहेंद्रग्रहणाति॥ ॥महा
रइंद्रः। त्रिष्टुप माहेंद्री। महानू प्रत्नावेंद्रः। तथान्ववत मनुष्ये वृद्धा हूयमानःभागच्छति। आवर्षणिप्राः। वर्षणयो
मनुष्याः। प्राम्ररंतो। आग सव। वर्षिणीनां मनुष्याणां पूरपिता कामैः। किंव उ ते दिव र्हिः अपि द्वयोः स्थानयोः
परिवृटो मध्यमेव स्थानेन ऊर्ध्वमेव स्थाने परिवृढः परिवृढोऽयमनः अमितः सहोत्तिः अमितामिनत्ता वः सहोनिर्बलैः अमि
कोलितबलः। सोर्ध्वयद्दा अनु पर्हिसितः। शत्रुबलैः अस्मद्र्यग्वावृधे वीर्याय। अस्मद्र्यनो सुकृः सन्। वर्द्धते वीर्याय
वीरकर्मणे इंद्रः सोस्मदीयैः कर्तृभिः स्तूयमानः। उरुः पृथुः प्रमाणेन। तः पृथुस्थविस्तारेण सुकृते तः गोत्ननकृतानिग्रायः कृतः
त्वपातः। उपयाम गृहीतादिव्याख्यातं। द्वितीयो मंत्र विनियोक्तव्यः॥ ॥महारइंद्रः। गायत्री माहेंद्री। महानू इंद्रायः प्रनावत:
२ ऊअसाबलेन पर्जन्यो वृष्टिमानिव यथा हि वृष्टिमान पर्जन्यो धारानिरपरिच्छिन्ना संरब्धः एवमोजसा संरब्धतः महाना
न्यनस्तोमैः स्तूयमानो वत्सस्य वसनतः त्वस्य यजमानस्य वा हवे वा वृधे वर्द्धते। उपयामगृहीतिसमानं। हो दादित्या
निजुहोति॥ ॥उदुत्यं॥ सोरीगायत्री। उदित्यं यमुपसर्गो वहति सनेनेन संबुध्यते। उदु हे तीत्यं तं सूर्यं जातवेदसं जा
तप्रज्ञानं देवं दातारं घुसुस्थानं या केतवो रश्मयः किमर्थमुद्वहंति। दृशे दर्शनाय विश्वाय। वहुपवित्र्यर्थी॥ विश्वस्य प्र
गातः द्वितीयं जुहोति। विश्वेदेवानां। सोरीगायत्री विश्वस्य परापरस्य पेणाव स्थितः स्तूयते। विश्वेदेवा

नामुरगाहनीकं । उदयकालादारभ्य तावद् परस्वरूपेणास्तूयते विचमिति क्रियाविशेषणं । यद्विचमुरगातु । हे नाथ नाम
नीकमितानयोः पदयोः संबंधः देवानां द्विसीनामनीकं मुखं । यद्वा चक्षुर्मित्रस्य वरुणाग्न्यादिकस्य सदेवमनुष्यस्य
जगतः आदित्योदये हि स्वरूपाण्युपलिक्ष्यंते । पश्चात् आप्रा द्यावापृथिवी अंतरिक्षं यद्वा उदयसमनंतरमेव त्रयाणां लोकानां आपूर
णं । आ इरितवान् स्वकीयप्रकाशेनैव द्यावापृथिव्यो अंतरिक्षं च अवस्थानानि वियोजितानि मंडलाभिप्रायेन पूर
णलिंगानि अन्तर्यामी इदानीं परस्वरूपेणास्तौति । सूर्यो सा पुरुषो चिन्मयो येन तत्जगत्जंगमस्य तस्थुषश्च स्थावरस्यैव
आत्मा । तथा च श्रुतिः । यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयते स इन्द्रः स प्रजापतिः तद् ब्रह्म स्वयं हि तन्मनेन मे नेत्रारण्याच्यु
तौ । सस्वर्योस्मद्वेनोपास्यपदं तावदधियज्ञं गतोऽप्ययं मंत्रोऽधिदैवतमावहे । आध्यसं ज्ञवक्ष्यति । योसावादित्ये पुरुष
ऽहमस्मि ॥ ॥ अग्ने नय । अग्ने नयां वयनो अग्निर् सुक्तोव मंत्रो वतस्रोप्यजुरं ताः स्वाहाकारेण प्रेयता त्वा ह्यौनि
हविर्भिर्यजते दक्षिणातः स्थिताः । दक्षिणास्वरूपेण वा स्तूयं । अग्नेः पशुवदासनोदानमसह्यमाना अन्यानि स्व लि
पणाद्दद्रिरे । तौ देवाः स्वैस्तैः अ सुपातिष्ठंत स्तै स्वैस्वरूपैराजस्नुरेनं निदानमस्यमंत्रस्यस्वरूपेण मद्यविः पुष्प
सं बंधिस्वरूपं अग्निगां आच्छागतं तः सर्वे स्थितं स्वरूपमागछतौ स्वनिश्चयः । किं वच उच्चायो विश्वेदेवा विजज्ञे । वा
तथा ब्रह्मा प्रजापतिः बोयुष्मान विश्वेदेवाः सर्वज्ञः विजज्ञे । यथा हि मस्थितं जागीरुरोजायं पंचेतज्ज्ञानानारुत पं॥।
स्य यज्ञस्य पथा मार्गेणैव नगछता । वेड दक्षिणाः । वेद्ड सुवर्णं यजमानस्य हस्तगतं दक्षिणी यापालिता । वेड दक्षिणा
दृतिर्यामेति वेड दक्षिणया सुर्भो । न्नाक पार्थिवादि शब्दे तत्र पदलोपी समासः । सर्दोग तिविस्व पद्मपद क्षितोय
ते । विपस्यामि त्वया दक्षिणया सोपानम्रं तथा स्वः स्वर्गं दिवयान्नमार्गं विपद्यामि वां तरिक्षलोके पितृयानमार्गं
पश्येति मध्यम पुरुष स्थाने उत्तमो व्यास्व्यातः । अश्नौ स्या सदासि स्थितानां ब्राह्मणानां नृहत्तेय नस्य सदस्यै

नदक्षिणा चेत। यत्तिरश्चे। तच्चानृतं यत्तमाविश। यथा सदक्षेः हविनैरितां व्यते। अग्नीध्रं गच्छति। ब्राह्मणस्य
२५ मधं। आहरणा अद्यास्मिन्नु सुवि विदेयं लनेयं। पितृमंतं अनुचिन्त्य न छलति विज्ञायेत न पितृजातं न किं कश्चिद्
नापि ज्ञायते। पितृमंतं संयस्य पितामह प्रजन्तयो वंश्याः श्रोत्रियाः सदेवोच्यते। ऋषिमार्षेयं। स ऋषिर्मंत्राणां व्या
ख्याः। आर्षेयो जा सामवरेष्वजातः। सुधातुदक्षिणं सोनं नं श्वानः। सुवर्णोदितं दक्षिणां दद्याति। अस्मद्राता म
धोने। हे दक्षिणाः। अस्मानिः राताः दत्ताः सत्यो देवत्रागच्छत देवान्प्रतिगच्छत। ततोनं तरं यद्रूपं यं तः प्र दा
तारमाविशतं प्रवर्षेणादातारं आविशत यजमानं। इत उत्तरं पंचप्रतिग्रहणमंत्राः हिरण्यं प्रतिग्रह्णाति।
। अग्नये त्वा मह्यं दात्रे। अग्निस्त्वापत्नामममह्यं हे हिरण्य त्वं वरुणो ददातु। वरुणो न हि हिरण्यमग्नये
दत्ते सर्वमतस्तेनैवासनाग्रहानो नत्रिप्याम्मीति देवताद्वाः सोमृतत्वमशीय सो हमनेन विधाने न प्र
ग्रहानो मृतत्वं व्याप्नुयां। आयुर्दा त्वयि आयुष्मान्दातो न वत्र। मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे मयः सुखं न
म सुखं दधिन्न व मह्यं प्रतिग्रहीत्रे। गां प्रतिग्रह्णाति। रुद्राय त्वा रुद्रन्नताय मह्यं रुद्गोः त्वं वरुणो ददात्विति। सो
हमनेन विधानेन रूपेण ग्रहानो मृतत्वं व्याप्नुयां। प्राणो दात्रे दधिप्राणो रूपो दात्रे न वा वयो मह्यं प्रति
ग्रहीत्रे। वाससं गृह्णाति। बृहस्पतये बृहस्पतिरूपापन्नाय मह्यं त्वां वरुणो ददातु। सोहमनेन विधानेन ग्रही हा ५
नो मृतत्वं व्याप्नुयां। त्वग्दात्रे दधि मयः सुखं नव मह्यं प्रतिग्रहीत्रे। अश्वं प्रतिग्रह्णाति। यमाय त्वा यमस्वरूपा ह ३
पन्नाय मह्यं त्वां वरुणो ददातु। सोहं यमस्वरूपापन्नः स्वन प्रतिग्रहानोमृतत्वं व्याप्नुयां। प्रयो अस्य दात्रे न वा
वयो नैपश्चल्लिन्व मह्यं प्रतिग्रहीत्रे। यद्यदन्यद्ददाति तदनेन प्रतिग्रह्णाति। कोदात्। कः पुरुषः अदात्। इद
न वानुः एकः प्रश्नः। कस्मै पुरुषाय अदात् तदनवान द्वितीयः प्रश्नः। कामोदान कामायादात्। द्वौ प्रतिप्रश्नौ। यथा

से

सरस्वं। एवं यो क्रामं रवद्दाता कामः प्रतिगृह्णीतावद्ध्ततो ब्रवीमिदं काम एतत्ते तेन वत्स मे ब्रूकिं विज्ञयो जनेन दद्या
सि तं सम मेव वदे न विज्ञयेजेनेन गृह्णासीति॥ ७॥ ७॥ कृष्णटव्हतोमंत्र नाघ्नसद्ब्रमो ण्मामः॥ ७॥ ७। आदित्यग्रह
सं स्रवोमास सर्वं प्रतिप्रस्थाता दि सपात्रेणा द्रोण कल शाद्धुपयामगृहीतोसि गृहीत्वादित्येभ्यस्त्वा ननु जुहोति। तत्रै
४ ये तेमं त्राः उपयामगृहीतोसी सादित्ये भ्यः त्वां गृह्णामीति द्वावाः। आदित्यस्थाल्या पात्रेणा पिदधाति विष्णू उरुगाय
। हेविष्णो उरुगाम नाय। एषतव सोमः स्मरक्षितः तं गोपाय गोपायनवृत्तीव त्वामा दभन्नुत्सु। रक्षां लिप्त्वा लिप्त
त्वा लिप्तिं सा कम्। आदित्यग्रहं गृह्णाति। कोदाव व्याख्यातो यमेचो यदि नाम ग्रधस्त्वा। दुर्दुःदुर्यास्थु
६ न विज्ञाषः। इहा वादि त्ये देवता यजुरंतः। आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः। द्वितीयं गृह्णाति। कदाचन स्तरीरसि आदित्यदे
वतायजुरंतः। आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः। कदा शब्दः कालवचनः। चनेति निपातः पुनरर्थे ऽभ्युत्थसि पुनरर्थेऽकृति
प्रमादार्थः। हिंसा गवनादित्यस्य कस्मि न्नहनि पुनः प्रमादयसि। उदयतापशुका वादी ननु गृह्णा स्त्रालि पुनकदाचिद्दि
वं सन्निधायः। दर्व्याकुगतेनविशेषणत्याख्यायं। अथवा कदाचनेति यकीर्तिमेतत्पदद्वयं व्याख्यायते। यन्न कांदृविदथी
सनेनार्थे नाद्ध्वतुष्टुतंच कारगतं सनि च लिं घसनं च अस्यनाग्यं वकारे नां न गतं निषस्यानीमिति यथा यस्येन द
द्धितेनकदाचित प्रमायसि। सदा यं कर्म मी इन्द्रेनयनितरां पासिजो पाय्यसि देवः मनुष्यसीवं धिनीजनमीनाउ
रा यं सविभक्तिको निर्देश्नः। अरी यंन आदित्यसवनं तव इं दियं चवता यत्तवे वं व आतस्को आलिंतां। उपम
मनस्त्रैरं विज्ञाना नं रमयस्वमा वंदित्यि युलोके आदित्य मंडलांतरस्थं। तद्दुन्ने वा। पाद्धोस्य विश्वाभूतानि त्रि
पादस्यामृतं दिवीति। एवं परा पर रूपा स्यामः आदित्ये ऽवस्थाय स्तुतिः। आदित्येभ्यस्त्वा गृह्णामीति द्वावाः
द कुम्भी	दाता। यज्ञो देवानां। विष्णुर्यजुरं तादित्य देवत्यादित्येभ्यस्त्वोमेति यजुः। यस्माद्यज्ञो देवता
नामादित्यः	नां पुम्न सुस्त्री करोतु प्रसेति। तस्माद्दे नोरे आदित्यासः आदित्यावद्वा दित्यासः आगे सेरस्र

५८

सू। नव तामरुउधैतः। मरुत्सुखने। जनोथैसन्नस्रुमूश्च सपोस्य आहसः। मरुत्पितारः सुखयितारो नव तास्माकं विवि
चक्षणो वर्यो सुमतिर्यह स्यात् आद तानव ज्ञो रायुरुक्तासु बंधिनी। सुमतिः अर्वाचीना अस्य जनि सुखा या २
च। अंहो स्त्रियाधा वरिवो विन्नरा सता अंहः पापकारी। विन्नदो प्रथी। अंहो: पापकारिणोपि सुमतिः
वरिवो वित्तरः वरी वरतिधननाम। अस्ति ह्यथ नधनस्य तत्सप्ताः समर्दिसे उस तनव ज्ञासा सुमति
अस्मद्भिमुखी आव वृत्स्यादिति संबंधः। उपी स्मु सेवने नगरुहनिः आयति विवस्वान्माद्दिसः तमीमिवि
वासयन्तीति चादि सउच्यते। हे आदित्य विवस्वे नरपते सोमपीथः प्रवपतीत त्र्व सोमपानं। तस्मिन्मदस्य
मदद्वशो। तृप्तिकुरु। शिश्रमातिरं सोमे अर्वे त्यपतिपत्नी अदस्मे नरः। जगती। आशीर्यजमानपत्नी विवृ
या। अदितिसराशिनाम सुपरितो। अद्धधम। अद्धधमनेकुरु कुरु तानेव नप्यकोत्रपसगे पजनान्
न वंती स नर्यको मंकारः। अद्ध कुरुत। अस्मेव वसो। हे नरो सहितकृयजमानाय। किमिस्यत आह। आशीर्दी आशीर्दूद्
नारौ दंपती यजमानौ वामं वननीयं अश्नुतो व्याप्नुतोयत्सफलं। किं च इहे व पुमान् पुत्रो जायते दुहिता पिपुत्र
श्राहेनो बनेरूससः पुमानिति विज्ञायते। विंदते च वसु लभते धनं। अधम अधेस्यतो छंद सिसमानार्थो। अ
पानं तरं विश्वाहा सर्वदा परः पोरप्रति पापनामनी नवलः। अपापः सन् एधते। एधः वृद्धौ। वर्द्धते। गृह एवाव
स्थितः। सा विश्वं गच्छतानि। वाममर्थाय। सा विश्री अनुरुषुप्। हे सवितः वामं वननीयं अस्मिन् नधवि। सावी
रिति संबंधः। वाम मुद्या। वामं वननीयः कालइति। हियस्य आह। किं च वामस्य हयस्य देव नरेः। भूयशब्दो निवास
व नः आपुद्रा नव्यात् तयो निवासइति हिपातिति रुद्रान्तरे स्मरति वामस्य च निवासस्याहे देव द्वा नादियुलायुक्तो। भूरेः
बहुनो धनस्य च प्रसिस्य दातायथेति शेषः। अयाधिया धी रिति कर्मनाम अनेन च सामर्थेन कर्मणा वामनाइः अ

त्निलषित वाजिनो वयं नवेम॥ ॥उपयामगृहीतोसि। सावित्रोसि। सवितृदेवत्योसि। चनोधा असि। चनोधा असि। चन इत्यन्ननाम
। अन्नस्यासि त्वं यां समर्थम न्यं ते अति प्रायेन चनो अन्नस्य धारयितासि। अतः चनोन्नं मयि धेहि स्थापय। किंच जिन्व यज्ञं। जिन्वतिः प्रीति
कर्मा। तर्पय यज्ञं तर्पय यज्ञपतिं यजमानं। भगाय यत्तत् फलो यद्देवाय सवित्रे त्वां गृह्णामीति शेषः। वैश्वदेवं गृह्णाति। उपया
मगृहीतोसीति व्याख्यातं। सुशर्मासि सुशर्मा योसि सुप्रतिष्ठानः। शोभनं प्रतिष्ठानं अस्येति सुप्रतिष्ठानः। महत्साधनसंपन्नः प्रा
णो वै सुशर्मा सुप्रतिष्ठान इति श्रुतिः। प्राणो हि बलात् प्राणेषु सज्यते। एवं बृहदुग्रहोत्तं च प्राणहेतुः। यस्मात्वं सुशर्मासि सुप्र
तिष्ठानश्च तस्मात् बृहदुक्षायनमः महासेचनाय जगदुत्पत्तिबीजाय प्रजापतये नमो नवितुं महीसीति शेषः॥ नमस्त्यं नामसु
पर्वितं प्रजापतिर्वै बृहदुक्षा इति श्रुतिः। विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति व्याख्यातं॥ पात्नीवतं गृह्णाति॥ उपयामगृहीतोसि व्याख्यातं॥ बृ
हस्पतिसुतस्य ब्रह्मणाभ्यनुज्ञातस्य हे देव सोम ते नव इन्दो इन्द्रियावनः वीर्यवतः पत्नीवतः पत्नीसंयुक्तस्य॥ सतो ग्रहा
न्यानुवाक्याप्रत्नीनूत्वाभ्यासि समर्द्धपेयी। अयं रातीरोषेरा गृह्णाति। अहे परस्तान्। विष्णुः प्रजापतिस्त्वे
णासानैपश्यन्नु वो गाति अहं परस्तात् अस्य जगतः अहं वाधस्तात्। यत्तेतदंतरिक्षं तदु मे। तदेव मपि पिता पातात्वं तु
भे ते अहं च त्वं सुनयातादर्शदिशी परस्तात् धस्ताच्च पश्यामि स्त्वयैस्य परस्तान्मम शिरइत्यभिप्रायः। यत्त्वेदं वा नी
परमं तद् एव अहमेव जुहोमि। अग्नाइ पत्नीवन्। स्वाहा दिष्टातिप्रुतः। हे अग्ने पत्नीसंयुक्त सजू
र्देवेन त्वष्ट्रा समानप्रीतिर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब स्वाहा। प्रयुक्तता रमै वेद्नते। यस्त्वं प्रजापतिः त्वष्टा चरेत सः सरे
तसरयितासि त्वं नाव तएव। अतस्त्वौ ब्रवीमि रेतो मयि धेहि स्थापय। प्रजापतेश्च तव त्वष्टोः सखेनुः रेतो धसं रे
तोधारयितुः। त्वन्तु ते रेतोधाः रेतसोधारयितारं पुत्रं अशीय प्राप्नुयां। हारियोजनं गृह्णाति। उपयामगृहीतोसि
हरितवलीसि। हरिः सोमो हरितवर्ण इति। हारियोजनः हरियोजनस्य वहारियोजनः स्वार्थे। द्वितीयस्तु। क्वासोमे वै
हरी इति श्रुतिः। पक्षः हरिभ्यां त्वां गृह्णामीति शेषः। धाना आवपति। हर्योर्द्धानाः हरितवर्णयोर्द्युम्नयोर्धाना नवय

मू. स्तेयं सोमेन वसतिः नाडूरापन्न वचा। आलनं मतः। यस्तोत्रं उक्थसनिः। यस्ते तव उक्थानां सनोति संभजते न त्वः यज्ञग
सनोति तस्य तन वसं वंधितौ। दुह यजुषट्पानि हि यज्ञं छिन्न वंति। स्तुत सोमस्य अस्मिन्न वसरे स्तुताः सोमानवं
तिः शास्तेः नः। स्य शास्त्रानि ह्यत्कानि जवंति उपहूतस्य च अन्यनुज्ञातस्य उपहूतो न्वहन्ती तो महयामि। शाकलाध्मानं
देवकृतस्य देव विषयकृतस्य एनसः सः पापस्य च अवयजनं अवधारणीयमिति नेनिर्दिश्यते। नाशनं न वसि। मनुष्यकृ
विषयकृतस्य पापस्य नाशनमसि। पितृपापविषयकृतस्य पापस्य नाशनमसि। आत्मविषयकृतस्य पापस्य ना
शनमसि निर्दिष्टदेनो नाशनमसि। एनस एनसः यावंति पापानि तावतां तेषां सर्वेषां नाशनमसि। यच्चाहं एनो न्यदप्यहं पापं
विद्वांश्चचकार कृतवान्। यच्चाविद्वान् अजानानस्तस्य सर्वस्य नाशनमसि। वमसानन्तिरं इति। संवर्चसा पया मू० ७
ख्यातं। नवसमिष्टयजूंषि जुहोति। समिंद्र णो यथाः षट् त्रिष्टुभः। तत्र त्रिष्टुभि सिंनिरितिरिख्वान माप्याययति।
त्रिष्टुप् निर्दिष्टा अस्य जंति समिंद्रणः ऐंद्री। सम्मिलयथ उपसर्जनेषु शीस्सने नाक्रियापदे न संबध्यते। हे भगवन् इंद्र त्वं
ब नेषि। संगमयसि। अस्मान् मनसा संगमयसि। वसु गोभिर्वा गवादिभिर्वा पशुभिः संगमयसि च सूरिभिः
पंडितैः हे मघवन् संगमयसि च स्वस्त्या। अविनाशाय स्वस्ति अविनाशनाम। संगमयसि च ब्रह्मणा। किं तत् ब्रह्म स
तच्च आह देवकृतं देवैर्दृष्टं त्रयीलक्षणं तद्देवस्य दृष्टयतिः यच्चिद् अस्ति सर्वथा। संगमयति वा देवानां सुमत्या च नीत्या या या परिल
नः ज्ञाननयाम स्वायत्क्रियानां यज्ञसंपादिनां परस्त्वमस्मान् एव देवैः सर्वैर्मनः प्रजनयति निः। संगमयसि तस्मै एवेतद्धविः
सुहुतमस्तु। मूलिश्च यः। संवर्चसा पयसा। व्याख्यातं। क्षनारातिः। षड्देवताः प्रत्याख्यानं विधत्तो सविता प्रजापतिः
रश्मिः त्वष्टा विष्णुः एते षट्। निचितपादेवा इदं समिष्टयजुर्लक्षितं रातिर्दिनेनं जुषंतां सेवंतां जुषि सावप्रजया संस्रावाः
यजमानसंबंधिन्या प्रजया संस्रावाः संभरेम माणाः यजमानसंबंधि एव दुवि त्वां दधातेति अयमपुरुषं षस्य छ
ने ममपुरुषः छांदसः। दधातु अस्काययत्र। एवं तावदस्य मंत्रस्य समस्य ज्योजनेन प्रतिनातिनः। सुगा वः हे देवाः

संगमनीयानि वो वसूनि सदनानि स्थानानि एवमुक्तवन्तो वयं यजमाना अग्मः । आगताः स्थ सवनमिदं जुषा
णाः यज्ञमेतं सर्वे वसानाः अध्वर्यो दानी परिसमाप्ते यज्ञे नरमाणा वहमाना हवींषि । येऽत्र स्थिनस्ते नरमा
णा वहमाना हवींषि येऽत्र स्थिनस्ते स्वं स्वं वसतिकासु हवींषि वहमानाः । अस्मे धत्त वसवो वसूनि । अस्मा
सु धत्त हे वसवो वसूनि अस्मासु हे देव सवो वा सवितारः वसूनि धनानि । यां आवह । अग्निरुच्यते । हे नग
यं यान्यानावह आहुतवानसि उशतः कामयमानान् हे देवान् तान्प्रेरय अनु भाज्यादिभिः स्व
कीयके सधस्थे सह स्थाने स्वे हे विमुच्य प्रेरयति । तदेतदाह स्वे सधस्थे जक्षिवांसः पक्षन् पपिवांसश्च पिवी
सश्च सोमं विश्वे सर्वे ते दूरानीय परिमाप्य असुं घर्मं स्वरातिष्ठतानु । अनुर्लक्षणे इति कर्मप्रवचनीय
इति संज्ञा । असुं प्राणं तं वा तमस्त्या आतिष्ठत स्वर्द्युलोकमन्वातिष्ठत । वयं हि त्वा ग्रहानि सनि जायः ॥
वयं हि त्वा अग्ने वयमेव त्वां प्रयति प्रगच्छति यज्ञे अस्मिन् हे अग्ने होतारं अवृणीमहि । ऋध
गिहाऽऽवृतवंतः इह मध्ये अग्निर्देवो देवानां होतेति । ऋधगयाः ऋधगुताशमिष्ठाः ऋधगुत स्पष्टं
यद्दं । ऋध्नुवंतः यद्ये यागस्य समर्द्धयति विद्वानसि । किंच ऋधगुत आशमिष्ठाः उत अपि च ऋधगुत ऋद्धं यस्मात्
शमयिष्ठा त्वं तु शमितवानसि । दूरानीय प्रजानन् यज्ञ परिसमाप्तिं च यज्ञमुपयाहि विद्वान् जानानः स्वाहेति कार्यं ।
देवा गातुविदो गातुं वित्त्वा गातुमित । [redacted] यज्ञ यज्ञं गच्छ । हे यज्ञ यज्ञमेव त्वं गच्छ । नन्वित्यं तान्यो स्थितास
वल्लीनाहि त्वमेव सन्निधाय यः यज्ञपतिं यजमानं गच्छ । स्वां योनिं गच्छ । देवी देवता हि यज्ञस्य स्वा योनिः ।
एष ते यज्ञः अयं तव शरीरभूतो यज्ञः संस्कृतः ऋत्विग्भिः । हे यज्ञपते सह सूक्तवाकः सीगः सर्ववीरः स
तेषु पत्नेषु पर्वतेषु सोमप्रभृतयो नीयमाना अध्वरो द्वावा राजतेऽत्र । तं जुषस्व सेवस्व । दर्शविषाणामेव लवेवार्त्त्या
वैः परेरसु ते तः सोम पशु सवनीयानीभ्यः पुरोडाशा वीरा उच्यन्ते । तं जुषस्व सेवस्व । एवं तावत्तत्र सवि
लेपास्य ति । माहिर्भूः इति व्याख्यातं । आपो वरुणमयन्न वा वयति उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थां

ग्राह्येन संबध्यते १२

स्तीर्णं हि । उरु इति । येन राजा वरुणश्चकार कृतवान् सूर्याय पन्थां पन्थानमन्वेतवा उ । सूर्यस्य पंथां पंथानं अन्वेतवान्
चरमागमनाय । अपदे पादा प्रतिधातवे कः । पत्रपदं दत्तं प्रतिसुद्रा न्यायेन दत्ते तस्मिन् पदे पथि अन्तरिक्षलोके
पादाः पादानां षष्ठी बहुवचनस्थाने आकारः प्रतिधातवे प्रतिनिधानाय अकः कृतवान् । आलंननमिति । उत वाः स
र्पस्येव । उतापवक्ता हृदयाविधश्चित् उत अपि च अपवक्ता अपवदिता । हृदयाविधश्चित् । चित् सर्पवधो हृदय
यो विध्यति । मर्मीलु अर्यः अर्थाय पिशुनः स्तत्स्याप्यं वेधिता किमुतान्ये मनुष्यकारिणामिति । यद्वा हे म्नतो वरुणः
सो वन्नपापतीर्थं हृदालिति । उषः । अपावमनयनं वाचयति नमो वरुणाय नमोऽस्तु वरुणाय अभिष्ठितः वरुणस्य पा
शो नाले बंधनाय । समिधं प्रस्थामि जुहोति । आग्नेयी रनीकं । अग्नेरनीकमिति परोक्षलिंगं इदमेदमसमिधं नेत्यग्नेः
सर्वेलिंगमेकस्मिन् वाक्ये अतएव व्याख्यायते । यस्य तवाग्नेयतः अनीकं मुखं अपः उदके ~~सन्निधानं इदं मदनेदने~~
मितिरक्षोभि आविवेश आविवेशाऽऽविवेश अपां संहितेश्च तिरश्च नु अत्यसुर्य असुरस्य सर्वं मार्याधादिकं । सत्समिद
नी दमेदमे दमे इति ग्रहनाम । गृहगृहे यज्ञगृहे अशून्यमेधविषया वीप्सा । तत्र तिनाव नयान्यहानि तव ति
। समिधं यति यत्र । यजतिः संगतिकरणार्थः । समिधं संगतौ कुरु । आप्राव यसानां ~~सखीयं पिबपवनं इदं स नेतरं~~ सु
कुरु । ततोनं तरं यतं प्रति ते तव जिह्वा ज्वालामुञ्चरं नयतु उच्चरं उस मिधः सकाशात् । रुजीषं पिब पवनं मूत्रनं तरं
रजीषम् उनं ज्ञापयति । समुद्रे ते । सोमीविराट् । नमो वाके विधेम यदि सर्वं निपातो हृदयं ~~हृदि सन्निवासस्थानं तेस्मन्~~
न हि गता तु हे सोम यत् हृदयं समुद्रे ते समुद्रे हृदयं व दिष्टं निवासस्थानं तव अप्सु अन्तः अपां च अन्तर्वर्त्तते । तत्र त्वां
गमयामि । तव वसुकं वलं सं विशं तु ओषधीः । उत ते तदपि च आपः । किं च यज्ञस्य च सूक्तो गानेन वचनो स्थीरस्ते
न नमो वाके ननम स्कारवचनेन विधेम । विधिधातिः स्थापनार्थः । हे यज्ञपते सोम विस्त ओपतिष्ठ नो देव
तापः पंति । वीहतीवा । अपां च सोमस्य संगतिं वदति । हे देव्यः आपः एष सोमो वायुमावीरानी विवर्त्तते । तं सुष्टु
तं साधु तथिति सुमते सुपुष्टे वि नतक्षरणा । हे देव सोम एष ते लोकः स्थानं तस्मिन् वत्वितः शं वं परि ववस्व

वद्व

वांसुखमस्मान्प्रतिवह।आपय परिवहस्व।अस्मन सर्वान्नीः अग्निन्नः वांवेधि सर्वा स्पषनआत्रिभ्योगोपायेतिअतिः।भद्रूयतिअ
वभथ।याख्यातं।समिधमादधातिदेवानांदेवीभूतामस्माकंसमियनेत्वमसी॥ ५१॥ इतउत्तरं अनूर्वध्यायदिगार्भणीस्यात तत्रशायाशि
रूयते।आतिष्ठेत्यतःप्राकृनिष्यमाणंगर्भमभिमंत्रयते।यवसानामहोपंक्तिः एजतुदशमास्यः एजतु कंपतु।एजतुकंपने। दशमा
सकालावछिन्नइवगर्भोजरायुणा।उ सहजरायुगर्भवेष्टनंकथंवलतु इत्यतउपमयादर्शयति।यथापवायुरेजतियथाचसमुद्रस्वल
ति।एतोहिसदाचलंतो।एवमयंदशमास्यःतमेतयंदशमास्यसंतं ब्रह्मणैवयजुषादशमास्यंकुरोतीतिश्रुतिः अथान्यश्रसंतर्तं
पंअवर्तया।अंसूत्र।अवतु।वाजरायुणासहअस्वतु असरतांगर्भवेष्टनेनसह।अवदानांन्यनुजुहोति यस्येतेयज्ञियःअनुष्टुप्पा व
सोच्यते।यस्याःस्तेतवयज्ञियोयज्ञार्होगर्भःयस्यतवयोनिर्हिरण्मयीक्रियते ब्रह्मणा यजुषा।तांत्वांगर्भिणीसंगमयामि।यस्य वगर्भसी
गात्रिअद्भुताअतानिअनवस्रवंत्तिता।निहूरः कंदसी द्रुआदेशः तंगमात्राअनूर्वध्यालक्षणयामात्रासमग्रौगर्भसंगमयामि॥
अथयोरिहाहोममर्जुहोति।गर्भंजुहोति गार्भस्यतइंद्रसंस्त्रवने।पुरुदस्मोबहुदानो विश्वरूपःबहुरूपोहिणार्भेनिवतिइंदु
सोमःपशोर्हत सोमसस्त्रवोविद्य तेअतरुदरेष्यवस्थितामहिमानंमहाभाग्यंआनंजु।अंजतेर्व्यक्तीकरणार्थस्येतद्रूपं।व्यक्ती
करोतिधीरः मेधावीइन्द्रः तं महिमानमानंजुधीरायेनैकपदीद्विपदीत्रिपदीमष्टापदीमपिवसा।गर्भाण्यचारूलरूपेणासुव
नानिभूतजाता।निअनुप्रथंतां।वसायागर्भंत्रप्रथं।ते ते हृद्दे रेतंभूतानांमविषणीत्यभिप्रायः।कथमित्यपंवसान्तप्य
दीसप्तीएकपद्यादिभिर्वैदेरुच्यते।अवत्यस्त्रूयतउर्णाभ्रमः वृसे स्येकपदी वपयाआंगेश्च द्विपदीनूपयथैमेश्चत्रिपदीन
उष्पदीसंयाजैश्चतुर्भिर्वापादैरष्टपदीउगर्भसंबंधिनिःपादेर्ज्ञेहोति मरुतोयस्यमारुतीगायत्रीहेमरुतःयस्यक्षयेनि
वासेगृहेक्षयोनिवासइत्यायद्युदात्तःपाथपापाने।शयालुकः।पिबथपादीन्ताकूरुथ।हेदिवोविमहसःकल्लोकस्यावि ५१
महयितारःससुगोनमोजनसंसुगुहतमोजमान्जनःयुष्मद्गुप्तानीनन्नु यमत्सीयाभिया॥अंगारैरग्निसमृद्धिनी।महीद्यौः
पृथिवीचन द्यावापृथिवीभ्यांगायत्रीमहीद्यौःपृथिवीचनःअस्माकं इमंयज्ञंमिमिक्षतां इहसेचनेसिंचेतां।सोस्ये भागो

दृतोऽन्नः। विन्नतां त्वुस्मान् नरीमभिः नरस्तोरेव हिरण्यय सुमन्युप्रदिभिः॥ समाप्तो निरूढोमनः॥ अथ षोडशी॥ उप
न्ने पवस्व सेत स्मात् प्राकू आतिष्ठ। तिस्रो देवो अनुष्टुभः। आतिष्ठ अधितिष्ठ आरोह हे वृत्रहन्। वृत्रहतः रथं। युक्ता
युक्तौ तेतव ब्रह्मणा उपील हतो तो न इंद्र गच्छे स्यादिना हरी हरितवर्णौ वश्यौ अर्वाचीनानि इंद्रस्यापश्च सुश्रामः आवपोनि
योजन कालयुक्ति मन्यमानो स्वयमेवात्मानं नियुङ्क्ते। अत एवमाह युक्ता ते ब्रह्मणा हरीति॥ अथानंतरं रथारूढस्य अर्वा
चीनान मस्मदभिमुख सुसाधु ते तव मनः। हे इंद्र ग्रावा सोमान्निषववकारी कृणोतु। वग्नुना वग्नुरिति वाङ्नाम सुपठितं
सोमानिषवनीनां। उपयामगृहीतोसि इंद्राय त्वा षोडशिने एष ते योनिरिंद्राय त्वा षोडशिने। अथ द्वितीया
यह त्वा मंत्रः। युक्ष्वाहि। युक्ष्व हि जितिकेशिनो ब्रलेवे केसरो हरी हरितवर्णौ वश्यौ वृषणौ वर्षितारौ रोसेक्तारौ कृत्वा। अ
श्वस्य संन्नाह रज्जुः प्राप्नरणो। कोसया वाचरय २ व १ त स्तो वेव मुख्यं तो। गोयुक्तारथेन मास्थाय। अथ समनंतर
मि व नो स्माके सोमपाः सोमपानशीलः गिरामुपश्रुतिं चर स्तुतिलक्षणां वाचं गिरमुपश्रुत्य चर आगच्छास्मद्यज्ञं हं। उप
यामेत्यादि समानं द्वितीयमंत्रे चविकल्पः॥ इंद्र मिद्धरी। इतऊर्ध्वं एवाय इंद्रमेव हरितवर्णौ वश्यौ वहतः प्रापयतः। कथं
भूतं इंद्रं अप्रतिधृष्टशवसं। न प्रतिधर्षयितुं शक्यते मन्यो बलीसो ऽप्रतिशवास्तम प्रतिधृष्टशवसं। ऋषीणां स्तु
ति रूपत आश्च … परयज्ञं। ता तीत्रं च श्रुतिः उपसमीपे यज्ञं च मानुषाणां मनुष्याणां यजमानानां उपस
मीपे इह व तउतिवर्न्नंतो। उपयामा …तिसमानं॥ षोडशी गृह्मुपतिष्ठते। यस्मान्न जातनः। त्रिष्टुप् षोडशी परब्रह्मरूपे
ण स्तूयते। यस्मात् अन्यः पर उत्कृष्टो जातो देवो नास्ति न विद्यते महिम्ना यस्य आविवेश आविवेशति भुवनानि तन्न जाता वि
नि विश्वानि विश्वानि सर्वाणि सर्वात्मनं तर्यामिरूपेण। तथा च श्रुतिः। यः सर्वेषु तिष्ठतीति। यश्च प्रजापतिर्नैव ति प्रजया संर
राणः क्रीडयन् पश्यन् ज्योतींषि अग्निवायुसूर्यलक्षणानि सचाति सेवते परमात्मरूपेण सो यं षोडशी गृहः सर्व
दिव्यार्थस्य गतीनिर्नैव तेन आख्यानसंयुक्ता॥ षोडशिनं यत्न यति इंद्रश्च सम्राट्। त्रिष्टुप् यजुरंतासहधालो नेतिशु
भुः इंद्रो वरुणो देवता षोडशिग्रहो वा। इंद्रश्च सम्राट् यो वाजपेयेन याजी वरुणश्च। वकारो समुच्चयार्थीयो। राजायः रा

शौ सृष्टपयाजी। राजा वै राजसूयेनेष्ट्वा भवति सम्राड्वाजपेयेनेति श्रुतिः। तौ इंद्रावरुणौ हे षोडशिग्रह नत्तं च क्रतुः। अग्ने प्रथमी
प तमिति नन्दैलौ सहसैवैधः। तमोनन्दाम नु कुर्वन्तु। अहं नत्तपामिमदीयेन वनन्देत वाग्देवौ वीतनुषाणां सेवमानासोम
स्पन्दप्पुगेसहव्यालोनवा॥ यथा प्रयोग्यः स्वपुरो स्वस्ति सोमाय आग्नेऽ स्नार्पदेव सोः अग्ने पवस्व। हे भगवन्नग्ने पद
स्वा पवतिः सुख स्यर्थी तन्नी वितरेवाप वस्य वर्त्तिया यस्मै स्वपाः सुकर्मा। अपयूति स्मर्नाम सुपठितं। अस्मे अस्मासु
वर्च्चः ब्रह्मवर्च्चसं सुवीर्यं त्रोन नवीर्यं दधत् पिमपि पोषं धारयन् उच्छापपन्न रपि वनंमपि पोषं पुष्टिं च धव वर्चस्वति
संबंधः। उपयामगृहीतोसि अग्नये त्वा वर्चस एष ते योनिरग्नये त्वा वर्चसे व्याख्यातं। नत्तमंत्रः। अग्ने वर्चस्विन् हे अग्ने
वर्चस्विन् संयुक्त यथाप्यात्वं देवेष्वसि वर्चस्विन् एवमहं मनुष्येषु भूयासं जनेषु स्वयं भूरसौ स्वस्मिन्मंत्रे वर्चोदा हे
सोतिववेः ग्राह्यो ब्रह्मवर्चसः पर्यायो वर्त्तितः॥ ॥ उत्तिष्ठन्नोजसा। मात्रसस्रीगादुत्तिष्ठन् ओजसा बलेन सह पीत्वी
शिप्रे अवेपयः। अनुनासिके वा। द्रवे प्रकंपने। शिप्रा नो हनू नासिके केपितवानसि। किं तदाह। सोमं पीत्वा अवेपयः सुत
त आह सोमं हे भगवन्निंद्र चमसुतं सोमं पीत्वा अवेपयः संतपद्युतिसंबंधः। उपयामगृहीतोसि इंद्राय त्वौजसे त्व
एषमर्थ यत्र रात्रेस्तोश्यते। अविविव्याव मल्पेलिषुतो प्रगुरान्त्रयति। हे इंद्र उत्तिष्ठ। उतिष्ठ येन ओजसा युक्तो यथा
जिष्णुस्त्वं देवेष्वसि एवमोजिष्ठोहं मनुष्येषु भूयासं॥ अदृश्रमस्य केतवः। द्वौ सूर्यदेवत्ये। अस्य कर्मणि प्रथमपुरुष
बहुवचनस्यानेकाद सीरूपं अदृश्रमिति दृश्यते। अस्य सूर्यस्य प्रज्ञान केतवो रश्मयः केतुरिति प्रज्ञानाम सुपठि
तं। विरश्मयः जनाननु। अनुगता भ्राजंतो दीप्यमानाः कथं अग्नयो यथा अग्नय इव। उपयामगृही
तोसि सूर्याय त्वा भ्राजाय हे सूर्य भ्राजिष्ठ इति व्याख्यातं भ्राजिष्ठो यथा त्वं भ्राजिष्ठोसि देवेष्वसि एवं भ्राजिष्ठोहं मनुष्येषु भूयासं
सं। विभ्रवरं ति मह्हेंगृहणाति। मधु सं ज्ञा तदव संइति व्याख्यातं देवा षडा। आजिघ्र कलशं। वाविशंतिद्रवः आविशंतु त्वा
इंदवः सोमाः पुनः तद्रोता कलशसेविधिनः। किं च पुनरपि ऊर्जे नदीं वे नसहिता अस्मात्प्रति निवर्तयस्व पोत्नामे वसि
मः सा नोस्माकं सहस्रं गवां च दे तदस्मानिर्दिते ततु भुक्ष्व। दुहतिर्दीनार्थः। तस्मान्कृहि त्वया सा दाग्राच्च उरुधारा बहुधा
रा पयस्वती पयसा सं पुन्ना पुनरपि आविशतात्। आविशत्वर्थितिर्धनी। दक्षिणा तस्याः कृत्वा यजमानो जपति इडेरंते। हे

इडे दुडा नामम नोदुहिता तयाजो रूवमीयते। इडे वद्धव मसि। रं ते मे रमयतीति रंता। हव्येद्धयं ते। स्यादि कारा यस्ते स्थितिर्ह
व्या। मर्त्या। मनुष्याः लोके सितासु कामाः सुप्रविष्टाः। वंदे वंदद्वा... दयंतीति वंद्या। ... धोते। सुतदी नो। त
स्य यो ता ऋद्धिति। एषदी नो सरस्वती सरद्रसुदकं नामा। सन्नस्ति इति। स हि महती विश्रुती विविधं [illegible]
स्वरूप तइति विश्रुतिः। एतानि ते तव हे अनिघ्ने अहे तव नामानि। अतिशय गुणयुक्तानि नामानि ते रमि हिता सत
देवेभ्यो मां सुकृतं सुकृतकारिणं ब्रूतात् ब्रूहि। मरुत्।८। अतीयेग स्तुति। विनइंद्र। अनुष्टुप्। इंद्रो विमरुत्। एतासु ना
देवता। विनइंद्र मृधो जहि। विजहि विनाशय। नोस्माकं। हे इंद्र मृधः संग्रामान्। किंच नीचा यच्छ यतं पृतः। पृतन्यतो नीचै
र्गमा मानिकृष्टीति। तस्य तन्यतः। तान् पृतन्यतो मनुष्यान् नीचाय छ नीचैर्निर्गच्छ। यो पश्चात् सा नः अभिदासति। दासत्वमुद्दे
शो उपक्षयति तं अधरं निकृष्टं अधमं अधस्तनं तमः प्रापय। उपयाम गृहीतोसि इंद्राय त्वा विमृधे। एष ते योनिरिंद्राय त्वा
विमृधे व्याख्याता। द्वितीयो मंत्र विकल्प्यः। यावस्पतिं। त्रिष्टुप्। वैश्वकर्मणी। स नो विश्वानीति तदः श्रवणा घेदो।९।
हारः कर्तव्यो निःसंदेहो धीयतेति। यं वाचोधिपतिं प्राणरूपेण वाग्ऽइंद्ररूपेण विचरते तस्मादाहुरिंद्रो वा गिरिति
तिः विश्वकर्माणि विश्वस्य सर्वस्य कर्तारिं। ऊतये अवनाय नाम तर्पणाय वाग्मनोजुवं मनसा वयस्य जवः सप्रसु
सुते मनोग त्विनमिसर्थः। ऊर्जो वाजो अन्नं अल्हिन्न सहाउतीपलक्षणं विषयं वा ते। अद्यास्मिन् यज्ञे हुवे मः प्राह्वमे
मा। स आहुतः स नोस्माकं विश्वानि सर्वाणि हवनानि आह्वानानि जोषत् जुषतु सेवतु। विश्वशंभुः शान्ति तिसुख ना
सर्वस्य सुखेन भावयिता। अवसे अवसइ रक्षण नाम। अस्माकमन्न दानाय साधुकर्मा शोभनकर्मा। उपयाम गृही
तोसीत्यादि व्याख्यातो। अपरो मंत्र विकल्प्यः॥ ॥विश्वकर्मन्। त्रिष्टुप्। वैंद्री विश्वकर्मणी। हे विश्वकर्मन् अने न
ह विषा मेह अनीयलक्षणेन वर्द्धनेनन॥ वर्द्धमित्रावानारं जगतद्रुदं अहल्लोः। लतवानसि। अवधं तस्मै वै प्रजाना वा
त्राव विश्वे मनुष्याः समनमीत सर्वे समनमीत। सर्वदिवे वसिष्ठ [illegible] जनयः इदानीतनाः अपि संतनाः अयसेवई उम्यः उअ
वजः विहव्य यस्य विविधेषु कार्येषु याहुतयइति विरुव्यः। यथा पंचम्यर्थे याम सययः। यतः वार ला तु अस्ति [illegible]

हे विश्वमे कर्मन् लब्धविः साम पर्यादिं इन्द्रस्यायं शन्ना अवरुत्यतिशायः। उपयामगृहीतोसीत्यादि व्याख्यातं॥ अदाभ्यांशुग्रहाविति देवानामसर्वेषयं उपयाम
गृहीतस्याग्नये त्वा गायत्रछंदसं गृह्णामि प्रकृतग्रहणं। इन्द्राय त्वा त्रिष्टुप्छंदसं गृह्णामिति द्वितीयं ग्रहणं। विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जगच्छंदसं गृ
ह्णामि तृतीयं ग्रहणं। एवं सवनदेवतानां पस छंदस्कं सोमं गृहीत्वा अथेदानीमाह अनुष्टुप्तेन तव हे सोम अपि गरः। गरस्तुतौ। अपि निष्टव
५९ रूपार्थः। यद्यपि इन्द्रः सवने नास्ति तदानुष्टुभमिति श्रुतिः। ग्रहणपात्रस्थं सुनिग्राभ्यासु। आप्यायनार्थो नोति। वेशीनां त्वा। मेधस्य वें अ
तउदरे शेरत इति वेशयः मेघोदरस्था आप उच्यंते। हे सोम वेशीनामपां त्वा अनुपत्ये आधूनोमि कंपयामि। कुकूननानां। कूर्डः शब्दे। अ
स्यार्थं कुवंतः शब्दं कुर्वाणा मनेनेश्च कूरनवंतीति कुकूननानाः मेध्या आप उच्यंते। नंदनानां। नदि कल्याणे मोदने च। कल्याणकारि
ण्यः सुखयित्र्यो वा नंदनाः मदिंतमानां। असर्थे मद इयी तितर्पयंति मदिंतमाः। मायसे तिनुडागमः। मधुंतमानां अतिशयेन मधुरस्वाप
ताः मधुंतमाः शुक्रं। शुक्रमग्निः एकमतीती त्वां शुक्रे अग्नौ शुक्रमेव नवति। सर्यस्यर [illegible] एवं नवति॥ कुकुनंस्
पं दृव नेस्परोचवते। हे ह कुकुनमिति मरुन्नाम सुपठितं। अस्य सोमस्य [illegible] कुकुनमदि सलेस [illegible] रूपं रोचवते। हे दीप्यते
हे हस्थना वतः शुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः। शुक्रः आदित्यः। शुक्रस्य सोमस्य पुरोगामी। सोमप्रवसोमस्य पुरोगामी न विद्मह इति लिः यस्मा
हे तस्मा [illegible] हे सोम अदाभ्यं अनुपहिंस्य नाम जागृविर्जागरणशीलं तस्मै त्वां गृह्णामि जुहोति। तस्मै ते तव सोम सोमाय
स्वाहा ततसो ममैव ते तान् सोमाय जुहोतीति निरुक्तिः। अलस्य पतसोममिति निदधाति उच्यते। वयस्कांतो। अस्य च्छिपि उच्छिति नचति [illegible]
कांतो वलसुन सर्वे [illegible] हे देव सोम मोस्माके नतो गमेः [illegible] पंपाथः अन्नमपि हि अपिगच्छ। वशीव वशाकांतो एवं व्याख्यातं। अस्मत्सखा।
अस्माकं सखा। शेषं प्रकाशितं गृह्णाति। सचोक्ता नैदेवा अर्धं गार्हपत्ये द्वे आहुती जुहोति। अहरति। उक्तमनेपश्याने नियमन्वेता। हे
यजमानेनवनतीरतिः। मरत्री रम्णाति संयमनकर्त्री। यतपदेवमत [illegible] हे वरमधी। [illegible] धृतिर्जुयात् [illegible] हे वसाधु [illegible]
[illegible] पश्नां यजमानविषया धृतिः साध्यते। द्वितीयं जुहोति। उष्णिक् आग्नेयी। उपसृजन् [illegible] धरुणं मातरंधयिंनी [illegible] मात्रेदधि ५१
[illegible] मातात चपृथिव्युच्यते। [illegible] पितानि माता [illegible] पृथिवीधयन्तुपिबन् रायस्पोषं [illegible] षडृतिश्रुतिः। पश्चनृचं
[illegible] दीधरन् [illegible] सत्वं स्पर्धि गायति। सत्वस्य सन्धिरिति वृहती। यजमानानामास्तुतिः। सत्रस्य समृद्धि [illegible] य२
यतः अगन्म अगताः ज्योतिरादित्यलक्षणं। अभूम ताः अमृताः अभूम [illegible] पृथिव्याः [illegible] आकाशात [illegible]

ग्रह्णाति॥ ॥इन्द्राग्नी आगतं। गायत्री। हे इन्द्राग्नी इन्द्राग्नी आगतं आगच्छतं सुतमभिषुतं सोमं प्रतिगी
र्भिर्वरेण्यं। नभ आदित्यो नभवतीति नेता नभसां ज्योतिषां गणस्य स्तुतीनां धीयमानं वैतत्। नभ इव आदित्य
मिव मरुत्पतीये सोमं। आगतं च अस्य सोमस्य पातं पिबतं। धियो धिता यजमानस्य संवन्धिन्या बुध्यस
रुचिता प्रचितौ सितौ। उपयामगृहीतोसीन्द्राग्निभ्यां त्वा गृह्णामि एष ते योनिः इन्द्राग्निभ्यां त्वेति साद
यामिगृहस्पद्धृतीयो मंत्रविकल्पः॥ ॥आ घा ये। आग्नेयी गायत्री आ घा ये। अग्निमिंधते। आ
इंधते। इंधी दीप्तौ। दीपयंति। ये अग्निमिष्टिपशुसोमयाज्ञमस्थे पंड्यानः। घ इति निपातो न
र्थकः। ये च स्तृणंति बर्हिः आनुषक्। अनुषगिति अनुपूर्वस्यानुषक्तं नवति। अनुक्रमेण च द्वी
णक्रमेण। किं तेषामिति तेषामिंद्रः युवा अनुपहतजरामृत्युः शरीरः सखा समानस्थानः नेतरेषामप
प ज्य नो उपयाम इति॥ वैश्वदेवं गृह्णाति। ओमासः। वैश्वदेवी गायत्री। ओमासः। अवितारस्तर्पयितारः चर्षणी २
या वा। चर्षणीधृतः। चर्षणयो मनुष्यास्तान् धारयंतीति ते चर्षणीधृतः। चर्षणीधृतः हे विश्वे देवा ओका
गच्छत। कथंभूता दाश्वांसः। दाम् दाने। दाश्वानिति निपात्यते। दत्तवंतो यजमानस्याभिषुतं सो
मं पीत्वा। उपयाम इति व्याख्यातं। द्वितीयो मंत्रविकल्पः॥ विश्वेदेवासः। वैश्वदेवी गायत्री। हे विश्वे देवा
सुतमागच्छत आगत्य च श्रुणुत मेमम इमं हवमाह्वानं मे आ धात्वर्थे आ नाचीदतइदमस्मा
दीयं बर्हिः। उपयामगृहीतोसीत्याख्यातं। मरुत्वतीयं गृह्णाति। इन्द्र मरुत्वः। मरुद्भिः सहित तं हे इन्द्र
— — — तारुतत्र तोरंति स्पृणामवां विष्णुनी इन्द्रार्थं डाकु माहं ज्ञाता हे इन्द्र इमं मरुत्वः। मत्र वसा रुः सं
शुद्धे छंदसा तिस्रु वल्लं। मरुत्वन्। मरुद्भिः सहित इंद्र इह अस्मिन् दिने यज्ञे पाहि पिब सोमं। कथं यथा पिबे सुतमाह यथा श

पीति अपिबः। आपीतो मानवकः तस्यापत्यं आपीतिः आर्ष्यातो ह वा इमं मानवो ग्रामेत्यध्वर्योरेति श्रुतिः। यथा येन शक्रो
रेण शार्यातेराज्ञो अपिबः पीतवानसि। सुतस्य सुतस्य सोमस्य सध मे शो। किंच तव प्रणीती प्रणयनेन तव
शर्मन् शर्मणि आर्त्विजे यज्ञगृहे आविवासन्ति परिचरन्ति। यो अभिमुख्ये नास्ति तात्वी परि चरन्ति
कवयः क्रान्तदर्शिनः सुयज्ञाः कल्याणयज्ञा यज्ञा। उपयामगृहीतोसीत्यादि व्याख्यातं। द्वितीयं मरुत्वतीयं गृह्णाति
51 मरुत्वन्तं मरुद्भिः तद्वन्तं इन्द्रं वृषभं रणाय वर्षितारं वा। वृषभं नं वर्द्धमानं। अकवारिं अकुत्सितारं अत्र वा पि अ
अकुत्सितारो वृत्रादयः। अथवा अकुत्सितदानं अथवा अकुत्सिते पथि। दिव्यं द्युलोकजं आसं शरा
सं नवेति आसितारं वा विश्वासाहं। सह तिरस्कुरु वार्थः। स्व धर्मयुत स्य सर्वस्याभिभवितारं उग्रं उद्गूर्ण
वज्रं सहोदां बलस्य दातारं यमिह ऊन तमिह माहुः। तं वसन्ते तनाय अवनाय विरं तनाय इह यज्ञगृहे हुवे
म आह्वयामः। उपयामगृहीतोसि मरुत्वते त्वा उग्रं तेन सङ्ग्रामाभिघोषः। ओज इति बलनाम। स्वकीयमोजोभि
भवन्तं इन्द्र इति मरुत आग्नाता सन्तो नेन गृहीतेन सबलानां ताः तेदेन धनुर्वेद ति। द्वितीयो मंत्र विकल्पः। स
जोषा इन्द्र। हे इन्द्र वृषभ सजोषः समानजोषाः समानप्रीतः समानप्रीयो गणः। अतस्त्वां अब्रवीमि सगणो मरुद्भिः
सोमं पिब समानगणो मरुद्भिः तमर्थं संज्ञानानः। ततः पीत्वा सोमं मरुद्भिः सहित इन्द्रोऽस्मान् अनुगमुखानु। अपम
धेनु शत्रून् अपनुद स्व। मुद स्वेर सतो। मघवः संग्रामात् हत्वा शत्रून् येहताव शिष्टाः शत्रवः तान् संग्रामा
सु रयस्व अथा नयं स्तुहि विश्वतो नः। अथानीतरं अनुकुरु सर्वतो अस्माकं। उपयामगृहीतोसीत्यादि व्याख्यातं।
मरुत्वां इन्द्र। हे इन्द्र वृषभ मरुत्वान् मरुत्वान् मरुद्गणो युक्तः वृषभ नस्य वर्षितः अस्य अपां। एतत्रिष्टेव स्थि
तः तं त्वां ब्रवीमि रणाय पिबन्सोमं रणे संग्रामं करिष्यामीति पिब सोमं। अनुष्वधं अनुपश्चात् स्वध

जी

वग्रीवी काग्रां रश्मीनां धारयिता केतः केतन ज्ञापनेनां न्नसुख ॥ते ज्ञानं न स्यप वितां केतमंन्नं नो स्माकं सुनाग्रा ग्रो यय न्तु।
।पंचपी वाजपेयकाः ग्रहाः रुद्रहंते पंचं ड्रा ॥ ध्रुवसदं त्वा सो मा हुति परिणाम न्त्ता रस पृथुलोके धाव न्तीमानं गृह्णामि
सोमाख्य स्तः ध्रुवे स्थिरे लोके सीदतीति ध्रुवसत् । ध्रुवसदं त्वा नृषदं मनुष्यसदं । मनसि सीदतीति मनःसदं । इंद्राय
त्वा जुष्टमभिरुचितं गृह्णामि । उपयामगृहीतोसीत्यस्य निरुक्तिः क्रमः । आदौ मैत्रावरुणयोरुक्षणः अर्थसंबंधात् । सादृ
श्यादि एषते योनिरिंद्राय त्वा मनिरुक्तिः ॥ ॥द्वितीयं गृह्णामीति ॥ अप्सुषदं त्वा उरुदंसदं त्वा घृतसदं त्वा नभसदं व्योम
सदं नोतरिक्षमनिधीयात ज्ञातव्यं व्याख्यातं ॥ ॥तृतीयं गृह्णाति पृथिवीसदं त्वा अंतरिक्षसदं दिविसदं देवसदं नाकसदं
।कमिति सुखनाम तत्प्रतिषिध्यते । यत्र गमनानामल्पमपि सुखं न विद्यते स नाकोलोकः स्वर्गलोकविशेषः सो वमहं ॥ ॥
चतुर्थं गृह्णाति । अपां रसं रसं देवस्य अनुगुपूरसः सारः । सत्यं वायुः एव तु वा अपां रसः पार्थिव वनं इति श्रुतिः । उद्वय
सं उत्कृष्टं वयो यस्मात्स उद्वयास्तं उद्वयसं वायुं सूर्ये संतं । समाहितमिति अनयोः पदयोर्व्यत्ययः अर्थसंबंधात् । सू
र्ये समाहितं समारोपितं संतं गृह्णामि मानिति वक्ष्यमाणेन संबंधः । अपां रसस्य यो रसः स्तं वो गृह्णामि उत्तमं अपां रसो
वायुस्तस्यापि यो रसः सारः प्रजापतिः सहि यज्ञो लोक कालात्मिन वायुर्यजुःसामादि वपुः तत्संबंधिनं हे आप
गृह्णामि उत्तमं उत्कृष्टतमं । यद्वा केवलं क्लेनत्रास्त्येनर्थकः अपां रसस्य वा यो यो रसः प्रजापतिस्तं गृह्णामीति तस्मिन्
यज्ञेयोजनात् उपयामगृह्णामीति समानं ॥ पंचमं गृह्णाति । ग्रहा ऊर्जाहुतयः । अपमृत्युम् हे ग्रहा ऊर्जाहुतयः
ऊर्जमिन्नं रसं धेन्त्या ऊर्जायेति ते ऊर्जाहुतयः । ते ततः पश्यंतो ज्ञानं तो विप्रास्ते यत्र विने इंद्राय मतिं वसिष्ठस्य यानवं य
नेति शेषः ॥ शिप्रे हनुनासिके वासुमुष्णमिरस्त्र हर्षे ब्रुवस्यते विगतं हनोः कर्मयेष्ठु गस्त्वुते विशिष्टाशियाः ब्राह्मणानां शि
ष्वसंस्कृतीतः सुष्टतायां विशिष्टा शिया उच्यते । तत्र हं ध नो मे पार सेन भवति तेषां च विशिष्टा शियातां सतां वः संबंधि
नां च अहं च दृष्यमन्नमस्योर्जं च रसं समग्र गृह्णामि इं त्राबंध्यारव्यातं । उपयामगृहीतोसीति व्याख्यातं । उप
ह्वरे हं सोमग्रहं करोमि सर्वेषु पीषां हुरा ग्रहं करोति सीपरे वैशस्त्रः । पर्व्वी सपर्वा यो युवी संघको सुखः त्वा

संघृ सं। संसृजं तं मारुद्भिरत्तं नेद्यौ नीयेन कस्मात् नतो पुनर्विहरतः पिबो स्थःयतो सुवान् विगतं सुवनिसी सर्गो सृकः तलोपिपा
मा नायच्छे विष्टं विगतसं संसर्जेपापं मा कुरु तो। रथसुपा वहरति इं रूस्य व ज्रो सिदं डोहियत्र वितरथयदुंडाहूरे सुप ऊम्सर जे २
यस्यनीयं वा मा वहेति यह जो तदिद मनिधीयते। यस्मिं रूस्यवज्रो सि वाजसा श्र वाजमं नसनोतीति वाजसा स्तं लां बवी
४ लघ्या मिलये यद् वज्रीमते नायं यजमानो वाजमन्नं सेतु। सनोतेः सिनो तेर्वा एतद्रूपं सनुया तूसं नजेदि त्यर्थः। धूर्गही तमस्मा वर्तयति
वाजेस्यनु। जग त्यति तिजगती वा पृथिवी वी वी। चतुर्थः पादः सावित्रः। वाजस्य भं अन्नस्य नुस्ते नर्थ कः। प्रसवे अनुज्ञायां यां वर्तमि
नाचूतिरोचः। यां मातरं जगन्निर्मी चीम हीं महती अदितिं मदीनां नाम समानं अनुकूलां वच सा देववा कये ना नेन करामाहे सुतव
सः साहसि वयः। आसन्नेपदं करोतेः। यस्यां वद्ददं विश्वं सुवनं म्लतजा ते अपि वेश। अदितिं तस्यां दृष्टि यां नो स्मा कं देवः दाना
दि गुणयुक्तः सवि ता सर्वस्य प्रसवि ता धर्मधारणमव स्तान्नेशीं साविशन्तप्रसुवतो। स्वधा न द्विरस्तुस्तति। आपच्छे तः अन्न
वसा नानुरू उक्थिः कु अश्वदेव सा। अप्सु अंतः अवस्थितं प्रमृतं अप्सुवे भेषजं रंतरवस्थितं तेरे अश्वायूयंन वत वाजिनः वाजमं
नं यविषिते ते वाजिनः अन्नवं तो यस्थ नन्नवते सर्पा। अपा मृत प्रशस्तिषु तु ने अपि अपां प्रशस्ते सुपवि त्रेषु नागेषु न वते सुनुव
र्त ते। द्वितीयः ओत्तलमं त्रं दे वीवीरापः। द्वितीया प्रथमार्थी हेदं व्यापः यो वः ऊर्मिः प्र तर्तिः यो युष्माकं ऊर्मिक स्रोलः म
हा हा तु दक सयातः अत्यर्तिः अतरणः ककु धा नू ककुदि ति स्व प नस्य स्कं धदेशः उन्नत उच्यते। न तसाम्पादुदक संघाता
पुन ततमः ककु दृ नो च्यते। बहुनिरु दकसी घाते निर्चये संयुक्तो भवत। प्रग्नारड त्यर्थः। वाजसाः ऊर्जस्य मंतको तेन
यमक्ष्यः ओक्तिं तो वाज मन्नं सेतु सनो तेः सिनो ते वा एतद्रूपं। सनुघातू सीन जेतु सिनुवाती वी धीयात्। अर्थी युनक्ति। वातो वा
अश्वस्तुतिः। वा वाशः समुद्रयार्थी यः। वात श्वमनश्चजं घवाश्च सप्तविं शति नक्षत्राली विरते लां युंजं उ वयिवजवमाद श्व
यतस्ते अग्रेत्र प्रथमं अश्वमयुजन् । ते अस्मिन् जवमादधुः तेव अस्मिन् जवं वेगं आहितवंतः। द्वितीयं युनक्ति। वातरंहा निक्षु
पू अश्वस्तुतिः रंहलिग त्यर्थः। वात जवो नव हे वाजिन् युज्यमानः स न इंद्रस्ये व वदक्षिणोश्वः श्रिया पदधिनव अस्य यजमानस्य
प्रसुजं उव लीमरुतो विश्वेश्चवेदसः सर्वधनो वा सर्वज्ञो वा प्राद धुउचा। ते तव लक्षायत्सुवादेषु जवं वेगं यं तस्य सतः। नृती
यं युनक्ति। जवो यस्ते ऽग्न तो अश्वस्तुतिः जवो वेगो यस्ते तव हे वाजिन्निहितः स्थापितः गुहा गुहायानि विनक्ति पस्तिला

मः गुणात्मा स्तोत्रः बृहस्पतेर्वचनः पश्चाद्यस्ये ने पत्तिलि परितः परिवृढस्य तनो तेरे तद्रूपं । पश्चि ततो वा ध्यर्वह्नितः ध्वरस्य वाते । पश्चाद्वा
तेसदीवोजवः स्वरत् तेन नमो वाजिनु बलवान्बलेन तेन वेगलक्षणेन बलेन बलवानुक्तो हे वाजिनः अस्माकं वाजजि
नवाक्षे न्नस्य व नवा सम नेव पारयिष्णुः संग्राममेव पारयितानवा वाही स्वं वरूमव आप्यति । वाजिनो वाजजितो हे वाजि
नो याः वाजिनां नस्य जेतारः वाजमन्नं जेष्यति सरिष्यतो बृहस्पतेर्नागं वरूमव जिघ्रत वाजस्तारपव रूमारोहति । देवस्याहं
ध्य सवितुः सवे अनुज्ञायां वर्तमानः सत्यसवसः सत्यानुज्ञानस्य वर्तमानः इति शेषः । बृहस्पते संबोधितमनमुत्तं ते
ममुत्तमं नाकं स्वर्गलोकं रुहेयं आरुहामि । देवस्याहं सवितुः सवे सत्यसवसः इन्द्रस्योत्तमं नाकं रुहेयं स्मतिर्देवतन्मात्रे
ति शेषः । रथचक्रात् देवतरइति । देवस्याहं सवितुः सवे सत्यसवसः बृहस्पतेरुत्तमं नाकमरुहं । प्रजापतेः प्रकर्षयितोत्तमः
अरुहमिति च नूतकालानिर्दिष्ट यो नूनं हि काले मा रुहवान स्मी सर्वथा । [illegible] रोहणमं [illegible] समन्वितं इन्द्रस्योत्तमं चेति
शेषः ॥ दुंदुभिमाहेत्येकं सर्वेषां च संस्कारः बहुवचनां तत्तानमं च स्य बृहस्पते वाजिं हे दुंदुभयः यूयं मुत्पत्ति बृहस्पतेर्वाज
मन्नं जयद्भुक्तं तां वाचं बृहस्पतये घोषयत वदत । बृहस्पतिर्वाजमन्नं जेष्यामीति जापयत । जपजल्पव्यक्तायां वाचि । जपतेर्हे
तुमन्निवे तिलिखितिलो [illegible] मघाम पुरुषस्य बहुवचनं जापयत उद्घृयत । दुंदुभीन् जयेतिदेवतामात्रविशेषः । दुंदुभिम्
बृहरति । एषा वः । [illegible] सत्यवितथा [illegible] वाकू [illegible] यया वाचा बृहस्पतिर्वाजमन्नं जे
ष्यामीति [illegible] जपत बृहस्पतिर्वाजमन्नं जेष्यामीति [illegible] बृहस्पतिना [illegible] नेव माख्यानो देवतामात्रविशेषः
ध्य । [illegible] देवस्याहं । देवस्य सवितुः सत्यसवसः प्रसवे हं वर्तमानो बृहस्पतेर्वाजजितो [illegible] संवी
धि वाजमन्नं जेषं । वाचयति । वाजिनो वाजजितः अश्वा उच्यंते हे वाजिनः वाजजितः अन्नस्य जेतारः अध्वनः मार्गान् स्कन्द
वंतः [illegible] ततः सस [illegible] योजनानि अति [illegible] यामिमानाः परिच्छिंदतः [illegible] गच्छत ।
[illegible] नोपि काको यतो [illegible] द्वाभ्यां जगतीभ्यां मश्वदेवत्याभ्यां जुहोति । एष स्य वाजी अयं स वाजी वेजनवान्
[illegible] पतितमनुक्रम्या [illegible] कथं [illegible] ग्रीवायां बद्धोपि [illegible]
ग्रीवायां उरो वरं धोला बद्धः । किं च क्रतुं दधिक्रा अनुसंसनिष्यदत् [illegible] करभ [illegible] सहि अश्वबा

यं दधिक्रामति अनिष्यदत्। स्वनेनेदं सत्तानो सर्वे वर्तमाना यद्रुकृन्निपात्यते। अथवा कोर्थः स्वकीयं कर्म इन्द्रो वा दधिक्रा अपस्वं
अनुसंतनोति। किंच यथा कामे स्वच्छापनापहलातपथा यानि कुटिलानि च क्रानि अतिशीघ्रतयाद्विपं आप्नोति। अनसर्वस्पर्ध
नानेर्गं सर्वस्पर्धकरीतरन्तं। उत स्मास्य। यजमानरथस्यायुक्तस्य उद्यीश्चानुगच्छति। किं च कार्यत्यक्त्वाः तद्धनिप्रायेण वस्त
नोमं चो व्याख्यालोपि नीयजुर्युक्षत्र्यामुनेव कृत्तोति। उपमिवस्य रथयुक्तस्याश्वस्य इव ततो गच्छतो अधसनं शिरं एवं तत्तः तत्
५ यं मस्तु वा नस्याधमनं ...स्येन स्वरनुवाति श्वगर्द्धिनः विरिति शकुनि नाम यं लीं यं तं पत्तः यं लामिव अङ्कुनेरथोनुवाति धी
नोद्धतः श्वगर्द्धिनः आर्जिर्ज्जंश्वगर्द्धोस्यास्तीति श्वगर्द्धी न्युक्तः तस्य श्वगर्द्धिनः यथा यद्वाङ्रानुनिविक्ता यं आमिषप्र
गर्द्धिनः शकुनेः सकाशामिषग्रहणार्थं मतिद्रायेन प्रत्यवपततस्तेनोपमीयते। दधिक्राप्रधिष्ठस्तोति उत स्मास्य द्रवतोद्रवेना। अश्वनस्य
व व्रजतो यथा द्युम्नस्य धृजतो व्रजतोनित्रायेन गच्छतः अंकसं आपुः शरीरववनः शारीरस्य सङ्कोचनदेशात्पयगृहीतं पद्विलेप
रिपद्वयंति तस्य दधिक्रा वृत्ता अश्वस्य सकं रथं परिपद्वयंति सहोर्जा तरित्रतः सहोन्नेन तरतोति शायेनाधमनानेत्रारं व
रुन वजिद्धानित दक्षिणायेला सहोर्जा सुनो। उत स्मास्य अश्वेन तानेवाश्या स्तोति। शानोन वंउ। त्रिष्टुप विराड्ढा। द्रुमितिसुख
नाम सुखरूपानवंउ नोस्माकं वाजिनोश्वा हवेषु आह्वानेषु देवताने वयह्नेमितद्धवः तेहि यह्नेमितंद्धवं। तिगच्छंतिसुखक
रं। स्वर्चीः सुरोचनाः स्वंच नावा॥ किंतर्ज्ञंनयंतः ज्ञानयंतोहित्व सर्पिः कंवरत्तां सिव। सनेमी तिपुराणा नामरूरु उक्लिडावस्य
रं। स्वर्चीः सुरोचनाः स्वंच नावा॥ किं च जयन्तः जयन्तोऽपि ... जगती
नः वाकवन्नातसनेमिक्लिडं अस्मान अस्मन्तः युवयवनापुरुषप्नावे। पृथक्कुर्वंत अमीवा व्याधीन्॥ तेनो अर्वंतः। जगती
। ते अर्वंतो श्वाः नोस्माकं हवनश्रुतः हवनमाह्वानं येरवावत एवं श्रुतंवंतितपवमुच्यते मितद्धवः श्रोहवनमाह्वा परा॥
नं विश्वे सर्वेश्रृण्वंतु। वाजिनोश्वाः मितद्रवः यजमानंपरिच्छिन्नं यं गच्छंति तत एवमुच्यते मितद्रवः श्रोतं गमनोवासहस्र
स्यसमन्विताः संनत्काराः मेधसातौ मेधोयज्ञः सपत्रपत्रसम्यते संनड्यनेसों मेधसातिः। तत्र मेधसातौ सहस्र
यं सा ज्ञातंः समासंतः सन्नकाराः। मन्होमहां नोधनं समिधेषु संग्रामेषु आनन्निरे आदृतवंतः। तेनो अर्वंतो इसत्तिवांने।
यमिअकारः। सनिमवः सं नत्काराः। महोमहां तो यधनं समिधेषु संग्रामेषु आनन्निरे आदृतवंतः। ते नो अर्वंतो हसत्तिवांनी।
अतिवचनं॥ ॥वाजे वाजे। त्रिष्टुप्। तन्ने अन्ने उपस्थिते। एवनपालयत हे वाजिनाश्वाः नोस्मान धनेषुच उपस्थितेषु पालय
....तदेविशामेधाविनः परिहर्षकाहिताः अमृताः अमरत्वाः धनानाः सुतृप्ताः सत्पथाः

यज्ञाँ द्वा वा। विं॰वा। अस्यनैवारस्वरूलैजत्तस्यम ग्रः धः मधुनः पिब्धवतमाद्यचं २ प्यचं नैवारस्वरूमवजिघ्रं स
ष्वास्त्वदन्निजायमेतनू २ सास्य सं वीतोयात्तपयिल्लिः दृवयानै दृवाध्वस्सितेः। यजमानो नैवारं चरुमालभते। आ
मा वाजस्य विद्धपु। आ जगम्यात्। आगछन्तो। मा मांडति वाजस्यान्न स्य ड स वो मनुज्ञा। आ इमे द्यावापृथिवी वि
श्वरूपे इत उत्तरचिन्नि: पादैः प्रजापतिमेवाप्नु त्या दृ पति। आगछेतां चरू मे द्यावापृथिवी विश्वरूपे सवरूपा आग
गं तां पितरामातेरा च आ गछेतां च मांडति मातापितरौ। पितरा मातरा च छंदसीति विरूपे कादृश्यो निपात्यते।
आमासोमो अमृतत्वेन गम्यात्। आगछन्तु मांडति सोमो अमृतत्वेन सह। अश्यानाध्यापयति नैवारं चरुं। वाजिनो
जजितो वाजस्यान्नस्य जेतारः वाजं मन्नं जेत्रो स सद्वांसः सत्तवंतः सं तो हृहस्पतेः सं बंधिनं भागं अवजिघ्रत। निमृजानाः
मृजू शुद्धौ। शोधयंतः चरुं यजमानं वा। द्वादश आहुतीर्जुहोति। आपमेस्वाहा प्रजापतेः संवत्सरस्य परस्य वै तानि नामानि
आप्नोती आप्तिः त्रनमाप्नोतिस्याप्तिः अपिजायते इति अपिजः ऋग्वेदस्य कल्याय स्वाहा वा वसुः वासयिता अहूंपतिरहर्पतिः
। आ क्रंसु ज्याय। सुहवेविसो दिनायमुग्धाय वैनं श्विनाय विनाशी संयुक्त धुवस ती तिवेन शरीरं नः आ स्याय नाय हं
अप्यनेन च वत्सो स्यायनः आ सा यन्नो वनाय त्वं तेनवौ संस्तुवनेन वो नो वनः उत्तनय विज्ञो षत्ताविन्नि। एष्मे वैकं नाम नुवन
सपतये प्रकदायं च दृष्टिः। आयुर्यज्ञेन कल्पतां मंत्री यमायुनैरनेन यज्ञेन क्लृप्तं नव त्रापद्यमुपरितनानि आत्मस्य
नि मुखनासिकी कार्भ्रतयो वायुः प्राणः चक्षुः श्रोत्रं कदायं च चक्षुः तरादिन्नाशरीरस्य वायुत्वं अयं वास्मां दी यज्ञो मा
वाजपेयास्येन यज्ञेन क्लृप्तो न व त्र। स्वयं यजमान आरोहति प्रजापतेः प्रजा अभूमा क्षत सिहा स्मा कमतो वयं प्रजापते गु
रपत्यभूताः संजाताः गोमानुपस्यद्याति स्वर्देवा हे देवाः स्वः स्वर्गलोकं मगन्म गताः शिरसा सूच्यं जिलोते अमृताः
भूम अमृता यस्संजाताः दृश्यानुवीक्षते। अस्मे वो अस्त्विंद्रियं। अस्म अस्मासु वो युष्मत्संबंधी चास्तु जवनेद्रियं
वीर्यं अस्मेन क्ष्मां अस्मासु वर्धनी युष्मत्संबंधिनं वत्त्विसनुषंगः उत्तरक्रत्वं आ त्वा त्व कर्मयुष्मत्संबंधि मवत्तुः अस्मे
वर्वांसि संत्वः अस्मासु वर्चांसि तेजांसि न वं त्र युष्मत्सं बंधिनी। पृथिवीमवेक्षते यजमानो नमो मात्रे पृथिव्योद्दपृथिवी मा
तरं ब्रवीमिति। मयस्यारीति अन्यास नलं ध्या। यां समर्थं मन्यं तद्दृति द्विवचनं श्रो सहूं वरीमा सं दी बस्ता वर्मन्द्रत्ता नो

इयं ते राट् इत्युचमिति लिंगमस्य। इदं तेतव राट् राज्यं अग्निविष्णोसि। त्वमिसेनलं यच्छतीति सुन्वमस्या उपवेशयति। यंतासि यं
तो त्वमसि यमयिं तं तव अनवच्छिन्नं यमनं कालोन्तरेरपि। ध्रुवोसि स्थिरोसि धरुणः धारणकोसि कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा रय्यै
त्वा पोषाय त्वा कर्षणाय क्षेमाय वा धनाय पुष्ट्यर्थं चोपवेशयामीति कुर्षः। वाजस्य प्रसवः सत्याय निजुहोति॥ ॥वाजस्येमं। त्रिरं
त्रिष्टुप्सोवानः प्रसवीयदेवत्याः। उत्तरायणाय शमवहितानोपदानोसंबंधः। वाजस्यान्नस्य संबंधी प्रसवः अभ्यनुज्ञानं इमं सोमं रा
जानं ओषधीषु अप्सु सुषुवे सुषुवाणः गर्भविमोचनं इत्येतद्रूपं जनितवानिति सार्थः। कुतः सुषुवे ओषधीषु सुषुवे ओषधीषु वनस्पतिम
ज्ञानं अग्रे प्रथमं सुषुवे सुषुवाणः गर्भविमोचनं इत्येतद्रूपं जनितवानिति सार्थः। कुतः सुषुवे ओषधीषु ओषधीषु वनस्पतिम
नं अप्सु वर्तमानं यदुक्तं मन्ताः सोमस्य जननं सोधि पयः आपश्च ता अस्मभ्यं मधुमतीः रसवलोनवंतु। जोग्यावानवंतु। वयं वनी
नं अप्सु वर्तमानं यदुक्तं। मन्ताः सोमस्य जननं सोपि पयः आपश्चता अस्मभ्यं मधुमतीः रसवतो नवंतु ओग्या वानवंतु। वयं वनी
मिरस्थिरनिषिक्ताः संतः स्वकीये राष्ट्रे जाग्याम। अप्रमत्ताः स्याम। पुरोहिताः अग्रतो वस्थिताः अप्रमत्ताः स्यर्थः॥ ॥वाजस्येमां
॥प्रसवः प्रसवस्य वाजस्यान्नस्य संबंधी प्रसवः अभ्यनुज्ञानं शिश्रिये। इमां पृथिवीं दिवं धुलोकं च इमा च विश्वा भुवनानि सर्वा इमानि
वस्त्रवीर्ण्यन्तजातानि शिश्रिये आश्रयति सम्राट् लत्वणः यस्य अदितिं तं दापयति प्रजा नन्दस्यमधिकारं सनो रयिं सर्ववीरं नि
पच्छतु। सा सम्यं धनं सर्वे वा वीरैः संयुक्तं विघ्छतु नियच्छतु ददातु इत्यर्थः॥ ॥वाजस्यनु॥ प्रसवः आबभूव। यो सो वाजस्यान्नस्य
प्रसवः अभ्यनुज्ञानं। विसर्गो वानुइति स्वयार्थः आबभूव बभूव। उरू वत्सं बभूव जातः तेन इमा च विश्वा भुवनानि सर्वतः। इमानि
विश्वानि भूतानि हिरण्ययो गर्भ प्रजनन्ती निस्तंभयर्थं तानि बभ्रुवे सनुवन्ति सर्वतो वस्थितानि। स नेमि राजा परियाति विद्वान्
न विश्वानि भूतानि हिरण्ययो गर्भ प्रजनन्ती निःस्तंभयर्थं तानि बभ्रुवे सनुवन्ति सर्वतो वस्थितानि। स नेमि राजा परियाति सर्वतो गतिश्चेच्छावारी सनु विद्वान स्वमधिकारं जाना
सः नेमीति पुराणं वनः सोयमं नस्य प्रसवविर्घिरं ततो राजा परियाति सर्वतो गतिस्वेच्छावारी सनु विद्वान स्वमधिकारं जाना
नः प्रजां च पुष्टिं वर्धमानः अस्मे अस्माकं॥ ॥सोमो राजानं अनुष्टुप् लिंगोक्त देवता सोमं राजानं अवसे तर्पणाय। अग्निं
न प्रजां च पुष्टिं वर्धमानः अस्मे अस्माकं॥ ॥अर्यमणं बृहस्पतिं अनुष्टुप् लिंगोक्तदेवता अर्यमणं बृहस्पतिं इंद्रं दानाय
न अन्वारभामहे तर्पणायेति सर्वेषां संबंधः॥ ॥अर्यमणं बृहस्पतिं अनुष्टुप् लिंगोक्त देवता अर्यमणं बृहस्पतिं इंद्रं दानाय
च अन्वारभामहे तर्पणायेति सर्वेषां संबंधः॥ ॥अर्यमणं बृहस्पतिं अनुष्टुप् लिंगोक्तदेवता अर्यमणं बृहस्पतिं इंद्रं दानाय
न अन्वारभामहे तर्पणायेति सर्वेषां संबंधः॥
देवा वोदपश्चरया। आहुतिरिष्यते। वाचं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च वाजिनो भ्याः॥ ॥अग्ने अच्छ॥ अनुष्टुप् आग्नेयी। अच्छ नेराधु
मितिराकपणिः अग्ने अभिवदाइहावस्थितान् अभिसंधानु अस्मान् प्रति नः सुमना भव। प्रतिनः इत्यनयोः पदयोर्मे
यः कर्तव्यः अस्मान् प्रति सुमनाः शोभनमना मनस्को भव॥ ॥प्रनोयच्छ। सहस्रजिता अयं बृहद्दिनः अस्मभ्यं हे सहस्रजि
त् बहुनो वसुनोजेतः त्वं हि धनदा असि हि शासीयस्मात् यस्मात्त्वमेव धनस्य दाता सि नान्यः कश्चिद्देवता विद्य

षः॥ ॥ध्र्नोयच्छ। गायत्रीलिंगोक्तदेवताध्यच्छ नोऽस्मान्यमर्यमाध्यच्छउ इत्याध्यच्छ उच बृहस्पतिः प्रकर्षेण च वाग्देवी रा
नो दिगुणायुक्ताद्दाति नोऽस्मभ्यं अश्वेनं पदि त्रिधिक्षेनाभिषिंचति देवस्य त्वेति व्याख्यातं। सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रेण सरस्वत्या वाचो
नियमनकर्त्र्या यंत्रियेनियमनेन दक्षमिस्थापयामि बृहस्पतेष्ट्वा बृहस्पतेस्त्वा साम्राज्येन समाभ्यावेन अभिषिंचा
मि असावितिनामग्रहणं। अथोर्ध्वं - वाचमति॥ ॥ अग्निरेकाक्षरेण॥ श्रावयेति चतुरक्षरं। अस्तु श्रौषडिति प
ञ्चेति चतुरक्षरं। येयजामह इति पंचाक्षरं। द्व्यक्षरो वषट्कारः। स एष सप्तदशः प्रजापतिरधियज्ञं। समास व्याख्यामु
क्तीयते। अग्निरेकाक्षरेणच्छंदसा प्राणमुदजयत्। तमहमेकाक्षरेणच्छंदसा उज्जेषं। एवं सप्तदशोज्जितिर्व्या
ख्येया॥ वाजपेयः समाप्तः॥ ॥ अथ राजसूयः। वरुणोपहूयत्। एष ते निर्ऋते भागः। तं च सेव स्या। पंचधा हवनीयं
व्युह्य पञ्चदिक्षु जुहोति॥ अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यो देवा यज्ञिया श्यानात्। अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः अग्निर्नेत्रा नयपथानेता अग्नि
र्नेता येभ्यः सुहुतमस्तु॥ अथ दक्षिणार्द्धे जुहोति। यमनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पश्चिमे स्वाहा व्याख्यातं॥ अथ पश्चार्द्धे जुहोति। विश्वदेवने
त्रेभ्यो देवेभ्यः। अथोत्तरार्द्धे जुहोति। मित्रावरुणनेत्रेभ्यो मरुन्नेत्रेभ्यो वा देवेभ्यः। अथ मध्ये जुहोति। सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्य
स उपरिसद्भ्यः दुवस्वद्भ्यः। दुवः कर्म छेनह विर्लक्षणं निधीयते। तद्येषु विद्यते ते दुवस्वंतः तेभ्यो दुवस्वद्भ्यः। साधें समुह्य जुहोति॥
ये देवाः अग्निनेत्राः पुरःसदस्तेभ्यः स्वाहा। पृतनाः संग्रामान्। किंच पुरःसदस्तेभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु पूर्वं व्याख्यातं। पंच मंत्रा स्तत्र चे
। अथापामार्गहोमः॥ उल्मुके कृमादत्ते॥ ॥ अग्ने सहस्व पृतनाः। अग्ने त्वं तु पृतनाः हे अग्ने सहस्वाभिभव पृतनाः संग्रा
नी मान्। किंच अभिमा रपास्यास पत्नो नि माभिरूच्यते सपत्नोस्याः पवास्या। असुर्दे पत्नोदूतस्यै तद्रूपे अपत्तिपा
त्वे स्मात्पुनरेवं मुच्यसे। अत आह दुस्तरस्तरन्नराती। तरतेः स्त्रुणोते वादुस्तरः। अद्भ्रो क्रतिक्रिये दुर्निवारस्त्वं किंकुर्वी
नूतरन्नरातीः विनाशयन् शत्रुसेनाः। किंच वर्चो धा यज्ञवाहसि। वर्च इति अन्नं नामसु पठितं। अन्नस्य धाता धाता। वर्चसे वाजसो ते
याधारयिताऽसि यज्ञवाहसि यज्ञं वहतीति यज्ञवाहस्तस्मिन् यज्ञवाहसि यजमाने। जुहोति। देवस्य त्वेति व्याख्यातं। उपांशो

त
दीलाजुहोमि। उपांशु नामग्रहणमोग्रहस्तास्य वीर्येण जुहोमि। ऋतेन हतं हिंसितं रक्षः सुहुतं चैतद्धविर्नवक्त। सन्नं वोऽपामायतने। दीक्षा २
सांत्वा वयमर्थं आस्यामीति शेषः। प्रत्यागच्छति। प्रवर्धिषम् हतवंतो वयं यैरस्तैः ज्ञातावेकवचनं। अवधिषम् अमुमितिनामग्रहणं
असावितिवा। कोऽर्थः। हतवंतो वयं खदिरवर्माणं खदिरवर्मीव हतोऽस्मानिः॥ हविरासादयति। यजमानमाहुं गृहपतीः। सविता
त्वा सवितानो प्रसवानामाधिपत्ये सुवतां प्रसुवतां सम्यग्नुजानातु। सहितेषामीशः। अग्निर्गृहपतीनामाधिपत्ये सुवताम्। ज्ञातिभ्यः
सुवतिः सोमो वनस्पतीनामाधिपत्ये सुवतां बृहस्पतिर्वाचे वागर्थं समनुजानातु। इंद्रो ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठ्यानां गार्थं सुवतां। रुद्रः
पशुभ्यः पश्वर्थं सुवतां। मित्रः सत्यः सत्यायेति विभक्तिव्यत्ययः सत्यार्थं सुवतां। वरुणो धर्मपतीनामाधिपत्ये सुवतां॥ ॥
इमं राजानं। इमं देवा असपत्नं सुवध्वं। इमं राजानं हे देवा असपत्नं सपत्नरहितं यथा सुवध्वं महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय
ज्येष्ठभावाय महते जानराज्याय इंद्रस्य इंद्रियाय वीर्याय सुवध्वमिति शेषः। इमममुष्य पुत्रं अ
मुष्यै पुत्रमिति यजमानस्य मातुर्नामग्रहः। अस्यै विशे इति जनपदनामग्रहः। एषः अमी राजा एषवः कुरवो राजा सोमः अस्माकं
अस्माकं ब्राह्मणानां राजा॥ ॥छ॥ ॥इति श्रीउअटकृतौ मंत्रभाष्ये नवमोऽध्यायः॥ ॥अपो देवा मधुमती॥ अपो
देवा वरुणस्यार्षं आद्यौ रकसौ त्रामत्यः अवहृताः त्रिष्टुप्। या आपः देवी देव्यः मधुमतीः मधुस्वादोदकाः अगृ
ह्णा नूगृहीतवंतः ऊर्जस्वतीः अन्नवतीः राजस्वराजानं यः स्ववंति जनयंति ताः राजस्वः चितानाः चेतयमानाः अ
१न्न रिह कारिण्यः। यैर्यां विनिरद्रुमित्रावरुणौ अभिषिषिचतुः अनेन अभिषिंचनेन अभिषिक्तवंतः देवा इंद्रमनुवर्तंति। याभि
रिंद्रं अत्यराती। अतीत्य अरातीः अदानवतीः शत्रुसेनाः प्रजा तथा देवा देवानीताः गृह्णामीति शेषः। अनेन मंत्रेणे
सारस्वतीं गृह्णीतापनं तरं हुत्वा षोडशापो गृह्णंते। तत्र प्रथमहोममंत्राः। द्वितीयाग्रहणमंत्राः। अनदीप्रवाहे च
स्थितस्य पशोर्वा पुरुषस्य वा ऊर्मिं व्यदनः तो गृह्णामि सयः आदत्तं गृह्णामि॥ ॥वृष्ण ऊर्मिरसि। पश्यो वृष्णो वर्षि
तुः सेनुः सं बंधो ऊर्मिरसि। वृषा हि यदि पुरुषो यदि पशुः राष्ट्रदा राष्ट्रं जनपदः तस्य सत्ता वतप्रवदातासि। तं

५४॥

ओं अमो राष्ट्रं मे महं देहि स्वाहा गृह्णामि इत्यङ्गुष्ठेन शिरसि राष्ट्रदा स्थ मम मुखेऽमुष्मा इति यजमानस्य नामग्रहः। देहि एवमुपरि
लनाऽपि मन्त्रा व्याख्येयाः। द्वितीयमभिमन्त्रणं गृह्णाति वृषभसेनोऽसि। वृषाऽवोच्यते। वृषभप्रधाना सेना यस्य स वृषभसेनः स्पन्दमा
नः। आर्षं तत्त्वं। अर्थप्रयोजनं निष्पाद्यत्वं येन तिष्ठन्ति ता अर्थेताः अपस्त्वोषधीबहुवचनं स्थ। राष्ट्रदा इदं पि बहुवचनं रा
ष्ट्रं मे दत्त। दत्तेति दद्राते बहुवचनं। व्याख्यातमन्यत्। अपपत्नीः आपः पतिरत्र पतिवत् हितोः हे आपः याः स्वयं परिवाहिन्यः परिसर्व
तोहवहे नद्यीलाः स्थ। उत्तमन्यत्। नदीपतिः समुद्रः पतिरस्य सिन्धुः ज्वर्थः। निविष्ठा। वे द्वे वेधवेधस्यतिः पूर्वस्य तत्पायस्यानि वेधथ
द्या वर्तते। स्यन्दमानः प्रसातु पैः। सूर्यत्वचसस्थ। सूर्यवत् वर्चो यासां ताः सूर्यत्वचसस्थ। आतपवर्णाः सूर्यवर्चसः सूर्य मों
स्ता वर्तते। सूर्यस्य वर्चसः। सूर्यस्येव वर्चस्तेजो यासां तास्सूर्यवर्चसः। सरस्याः मांदास्थ। मन्दते मोदनाय स्यमंदः तत्र हि मोदं ते मत्तो मां
स्य दाः। सूर्यस्येव वर्चसः सूर्यस्येव वर्चस्तेजो यासां तास्सूर्यवर्चसः। सरस्याः मांदास्थ। मंदते मोदनाय स्यमंदः तत्र हि मोदंते मत्ता
निवहन्ति दकुल्या नतत्र नवा सा या मो मादाः कूप्याः गृह्णाति व्रजक्षित स्थ। व्रजक्षित इति मेघनाम सुपठितं मेदूदूहो कूपोदकवचनः
निवहन्ति दकल्यानतत्र नवा सा या मो मादाः कूप्याः गृह्णाति व्रजक्षित स्थ। व्रज इति मेघनामसु पठितं ... कूपोदक वचनः
साम मा न्यासाद्दपठ्यते व्रजसंयतेति व्रजक्षितः। पुष्प्याऽवस्या यावाशा स्थ। वशाकोशो कामिताः ... स्थ। ...
वरिवकामयते अन्नेहेऽलात्। मधुशाविष्ठाः स्थ। शावरति बलनाम शाविष्ठाः बलिष्ठाः मधुत्रिदोषघ्नाम नलात्। उत्तमं वा
त्रिदोषघ्नं मधुजातके विदिषंति वातलाः। गोरुल्व्याग्रह्णाति मूघरी स्थ। शक्करीर्जा ... तामनिपुच्छन्नि पश्चा अन्यज्जोट
स्यतरतिवनिपू। वनोरवेतिडिन्पूरे पश्चा। शक्कुवंतिविद्या बीज गर्द्द वाहहृतदत्त सिदिः। पयः जननं तः जना न लिपयोदि
वृतिबाल्ये। घृतं विश्वभृतः विश्वं सर्वं देवादि आप्यायतं बिभर्ति। मरीचीः स्था पः स्वराजस्था। हे आपः याप्यस्वरा जस्थाः स्व
र्यं यमेव राजन्यं यासां ताः स्वराजः। व्याख्यातमन्यत्। शेष्ठं ... वरेपात्रे समासिंचनेनाः। मधु
मती मधुरस्वादुवस्यः मधुरसवतीनिः। महिमन्तु तत्रं तक्रियायराज्ञे वचानाः वनोतेः संत्रमजोना यस्या। संततमान
मती मधुरस्वादुवस्यः मधुरसवतीनिः। अनाधृष्टा स्वनाधर्षितार ... तउपविशात। सहोजसः सवीर्याः
। मे त्रावरुणस्य धिष्ण्यस्य पुरस्तान्निदधाति। अनाधृष्टा अनाधर्षिताः ... सप्तपर्यं सः। व्याघ्रचर्माः रोहति सोमवि ... सोमस्य दीप्ति
सहबलेन। किं कुर्वाणा महिमत्तृत्वं तक्रिया यराजेदधतीः स्थ। एवं सः। व्याघ्रचर्मारोहति सोमविधिः। सोमस्य दीप्ति वेर
मेव सि। यतस्त्वं वरवयया तचलिविः एवं मे मम त्विषि र्भूयात्। यन्नदिसोमद्वैम सावतसयत्ततः शार्दूलः सम
वत्रेनसोमस्य त्विषिरितिश्रुतिः। पंचदूपुरस्ताद्दनिं वै बकस्य पार्थिवानि जुहोत्यग्नये स्वाहेति प्रतिमंत्रं। प्रत्युपरिष्टा

रा ५

दिंद्राय स्वाहेति प्रतिमंत्रं। पवित्रे करोति पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ व्याख्यातं उत्पुनातु सवितुर्वः व्याख्यातं॥ ॥अर्थेतिस्थ एम
सि। अत्र मंत्रावयववाक्यवचनानां ताः असा बहुवचनांता व्याख्याताः आपो वाजिध्या इति तत्वा तोस्मानिरपिश्रुत
क्रियते। [illegible] व्याख्यातः अनिमृष्टमसीति। कोर्थः पुनाः [illegible] रक्षो नि वीवो बंधुः वाच
४ वनु बंधुश्रुताः यावेशालेष्वायोग्यस्येते। तावद्वावदतीतिश्रुतिः। मतपोजाः तपः [illegible] नाचाग्निरुत्पद्यते। तस्माज्जायते तेजो
वीर्यं भोजाय तद्देसादिश्रुतिः। स्वाहाकारैर्दत्ताः स्वस्थः राजस्वोत्पत्त्वयः राजानं याः सुवंति जनयंति ताः राजस्वः। अभि
षेचनीयेष्वनाप्यायते। सधमादो द्युम्निनीः [illegible] वारुणी त्रिषुप् याप्नाः सधमादः सह मदनाः। सह दकस्मि
५ द्युम्ने न्यात्रैर्मदंतिनाति मानं कुर्वंति यथ द्युम्निनीः वीर्यवत्यः आपः एताः अर्वाना धृष्टाः अनमिमृष्टाः रक्षोभिः अपस्यः अप
इति कर्मनाम तत्र साधुः अपस्या वसानाः [illegible] वसाः आच्छादने। आच्छादयंत्यः पात्राण्यवस्थिताः तास्वप्रु परि वसा स्था
सुपस्थमितिग्रहनाम सुप्रतिष्ठितं। [illegible] सुविश्रुतां [illegible] वस्थिता सुवर्चस [illegible] जो सधस्थं सदस्थं स्थ
नं प्रतिष्ठां। कथं [illegible] तो वरूत्रीः अपां शिशुः अपो वापर्चषद्भिर्भवति योराजसूये नयजनं तद्गति मा [illegible] मासुत्रिति स्व
[illegible] येन निमग्नि[illegible]। श्वेत [illegible] सधस्थमिति संबंधः। [illegible] तां परिधापयति। क्षत्रस्योल्बमसि। उल्वं गर्भवेष्टन
सुदकं पाडुं परिधापयति। क्षत्रस्य जरायवसि। जरायु [illegible] विकृतं। अधिवासं प्रतिमुंचति। क्षत्रस्य योरसि। गर्भसंभवस्था
नं योनिः। उष्णीषं [illegible] वरस्त्वा इव गृह्णाति। क्षत्रस्य नाभिरसि। [illegible] धि [illegible] नाभ्या संनद्धा [illegible] ग नर्तिर्यं यत इत्याहुः। अ
थ धनुरधितनोति। इंद्रस्य वार्त्रघ्नमसि। इंद्रस्य संबंधि [illegible] धनुर्वत्रोयेन हतवदिति वार्त्रघ्नं [illegible] धनुरासीत तत्व
मसीति शेषः॥ ॥बाहू विमार्ष्टि मित्रस्यासि। मित्रसंबंधीत्वमसि। वरुणोसि। वरुणसंबंधीत्वमसीति। [illegible] धनुः प्र ५५।
यच्छति त्वया यं वृत्रं वधेत्। त्वया धनुषा यं यजमानो वृत्रं शत्रुं वधेत् हन्यात्। तिस्र इषूः प्रयच्छति। द्रवासि। द्रविदार
रो। द्रवतीति द्रवा। रुजासि। रुजो भंगे। अस्य रुजां हुमासि। [illegible] क्षुमापीविद्धतेने। अस्य त्वमा। यजमानायप्रय
च्छति। पातैनं प्राचं पातपालयत एनं यजमानं प्राग्गच्छंतं। प्रत्यंचं तिर्यंचं नं दिग्भ्यः पात अन्योन्याभ्यो दिग्भ्यः पालय
त। अथैनमाविदो वाचयति। आविर्मर्या आ वेदयति ज्ञापयति यजमानमेतास्तां तासां देवतानामिसाविदः

।आविर्मर्या मर्या इति मनुष्यनामसु मर्याः। आविः प्रकाशः प्रकटो यथा यजमानो पुरुषः समन्तं कथ्यते। च्युतिर्वे
श्रुतिः। आयोजने नवदति सोऽस्मै स च मनुमन्यत इत्याद्येकवचनादिभिः सवीज मउ श्रुतिरिति यावत्। आविर्त्तो अग्निर्गृ
हपतिः। सुतौ विनादि। स सचेतयाख्यायेते। आविर्दितो अपि नो नये गृहपतये यजमानः। आविर्त्त इन्द्रः। आवि
दितनु द्गाय वृद्धश्रवसे वृद्धं श्रवो धनं यस्य स वृद्धश्रवाः। आविर्त्तो मित्रावरुणौ। आविर्त्तो मित्रावरुणा नो धृतव्र
व्रताभ्यां धृतं व्रतं इति कर्मनाम। धारितकर्मभ्यां। आविर्त्तः पूषा। आविर्दितः। पूष्णे विश्ववेदसे सर्वज्ञाय सर्वधनाय वा
।आविर्त्ते द्यावापृथिवी आविर्दितो द्यावापृथिवी द्वीभ्यां विश्वाभ्यां ताभ्यां सर्वसुखेन नाववर्धयित्रीभ्यां। आविर्त्तादिति
आविर्दितो दितये उरु शर्मणे उरु पृथु महत्। शर्मेति शरणं यस्याः सा तथा का। सर्वापि वा विदुः। असालजलपाथ्या
आख्यायते। तद्यथा। आविर्मर्या इत्यादावनिरुक्तो। प्रजापतिर्वा अनिरुक्त इत्यादिस्तथा व्याख्येयः। एवं वा मन्त्रा
लं अश्वस्य शिरो व्याता। कशा वा सिलोहाय समाविदधाति। अवेक्षा दंदशूकाः। मावी मारो हस्ति गायत्री लावत्तो। अ
वृष्णः। अवद्यं पिजिनशिनेवर्तते। नाहिता दंदशूकाः असर्पदक्षा नशीलाः मस वह हानिद्रताः तपोमलुर्यी
वधस्य मेव तद्यती लिख्यते। सुच्चं तमा क्रंदयनादिज्ञो वावयंति। मावी मारो हस्मा वींदि रामा क्रमयस्व आक मम मा म
लं च ते गायत्री अवत्त पालयत्त रथन्तरं वसाम सामवत्त। त्रिरु स्तोमः सामवत्त। वसंत ऋतु सामवत्त। ब्रह्म द्रविणं जा दि
सिता जातिः साधनन्न तत्साम वत्त इति कास्थेषः। सो धनन्नावाद्धनमुक्तमुच्यते। एवं द्रविणं लोमारोति। व्रतस्त्रः कंडिकाः
छंदसां स्तोमः। मन्त्र विणम्मतिलिखितैर्निर्दिष्टत्वं कंकिकायां फलं हविर्विलासिति पठ्यते। तत्र धनन्यफलं
वायत्त फलं वानिडोतं वर्जितविलासिति चापितेजो वा ब्रह्मवर्चसं वानिडोतं। सीसंति स्वरस्यातिशयस्तं असुत्तेपत्तोध्र
तिग्मशृङ्गः। नमुचेरसुरस्य शिरः। आद्यच मारो हयति सोमस्य लिखिरजिसि। आख्याता तमनता रुक्मम् मघः पदं कुरुते
मूर्धः पाहि हे रुक्मम् सोऽसकानातू मांगोपाय। शिरः सिवरस्कं च करोति। ऊर्जोसि ऊर्ज प्रतिमनो देहि ऊर्जेष्या मघ स्यामि

लियशोनामासि सहइति बाहोर्बलेनुच्यते। आप्नवमितिप्रकृतार्थः। बाहू निगृह्णातीति हिरण्यरूपा उषसो विरोक उ आदि
त्य उदितः सूर्यश्च आरोहतं। हिरण्यरूपो मित्रावरुणौ त्रिष्टुप्। यजुरंतामि त्रोमित्र वरुणोसीति यजुः। हे हिरण्यरूपौ मित्राव
रुणौ योयुवां उषसो विरोके उषसो व्युष्टानकाले उ नावपि हेदुंजो। इदिमरमे ग्रंथः परमेश्वरो उदितः उदुक्तेतः। स्त
र्थश्चयं योस्यगर्त्तायु वयोः कार्यसंपादनाय सूर्यउदेति तो युवां आरोहत्वं हतं। हे वरुण हे मित्र गर्त्तं पुरुषं बाहू वै मित्रा
वरुणौ पुरुषो गर्त्तइति श्रुतिः। आध्यात्मिकं व्याचष्टे। अधिदैवं गर्त्तारोहणस्तन्त्रस्वाध्यामदितिं दितिं च। तदेतन्नंत
रंपश्यं तं अदितिं दितिं अदीनं स्वकर्मविहितानुष्ठातारं। नास्तिकं वृत्तिं अमुमेवार्थं श्रुतिराह ततः पश्यतं स्वचारतो च ते
दाह उपरो मंत्रविकल्पः। मित्रोसि वरुणोसि बाहू एवोच्यते मित्रस्समसि वरुणस्यासि। यं यजमानमभिषिंचति
सोमस्य त्वा द्युम्नेन। द्युम्नं योततं यशो वान्नं वा सोमस्य त्वा द्युम्नेनाभिषिंचाम्यग्नेर्भ्राजसा आदित्यस्य वर्चसा स्
र्यस्य वर्चसा ते विद्युतया इंद्रस्य इंद्रियेण वीर्येण क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधीति व्याख्यातानि अभिषिंचामीति सर्वत्रैवः क्षत्राणां स
र्वेषां क्षत्रपतिरेधि नव। अतिदिद्यून्पाहि अतीत्य अतिक्रम्य दिद्यून् इषून् पाहि गोपाय त्वानां। इषवो वै दिद्यव इषवो वधमे
वैतदविनयतीति। इमं देवा इति व्याख्यातं। कं इदं यत्पात्रमभिषेकेण प्रपतन्ति तेन प्रपर्वतस्या हार स्या अनुष्टुप्पादता आ
हुति पिरिलोमकेता आपः पर्वतस्य पर्वतो मिगते पार्थिवस्य सहिपर्वतानुपोसिमास्या माचा ह्य मा स्यपर्वतिः दे
वेनस्य वर्धितुः प्रहार वज्र छायेति ग्रावः। नावः। तुस्तुतो। सूर्ये धनेस्तोत्रमंत्रचा स्तुहानेमंत्रेरिति नावः। आहुति
परिलोमकेता आपश्चरंति गच्छंति। आदित्यमंडलेन निस्वसिव ग्रस्यमेवसिंचतीति स्वसिवः इया नाः इत्युगता।
ता श्रीत्य वयोवच नादीना वानं गगमनन्द्रीलाः ताहि आदित्यमंडलं प्राप्य मध्यस्थानमागच्छंति मध्यस्था नातुहृषि वो। त
थावां नं॥ अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः। इति
आवइयानाः। इन्द्रं वृत्रघरा इन्द्रशुद्दक्। आदित्यमंडलं प्राप्य ताद्दवावर्त्तते। अथरांवः आश्वेनं चनाः उदकौ उदी
र्क्षेद्दनेन त्रिष्टुप् उदनेन क्षेदनेनतिमनेनास्यत्वा आपः अहिंबुध्न्यं। अहिर्मेघः बुध्न्यं मां तरिक्षं तत्र ज्ञानवोमेघः अनु ध्या: १

तं बुध्नं मे घं। मध्यस्थानमनुरीयमाणाः। रीयतिर्गत्यर्थः। अनुशब्दे नृत्यमेव प्रतिद्वेर्गच्छं सोमस्तिं जाग्रुवंती तिष्ठो यः। अप्यया आदि
त्यः पर्वतरात्रैर्नोद्यते। पाप्ताः पर्वतस्यादित्यस्यच्छेषनत्वस्य पश्चात् इयानाः निर्गच्छंत्यः। नावः न [illegible] ख्या। आपः अवरंतिस्वतो
२ स्व गच्छंति [illegible] यंबसेत्यं तयः। नाव्या आदित्यस्योपरिष्टाद्या आपस्ता उच्यंते। तथा च श्रुतिः। नाव्याप्रवया सुप्रस्यइष्टकाइत्यु
पक्रम्यचैवस्य स्याहवै श्रोत्रिविश्वालादित्यं नाव्या सोमरक्षंती सा हताः। आरुह्य द्वौ लोकौ वर्त्तंते अथ स्त्रीवत उदकाः। व्यस्तयः अहि
रिघं बुध्नं अनुरीयमाणाः अनुशब्दे नृत्यसविष्वेरेनिर्गच्छंत्यः। अथवा याः पर्वतस्य हिमवद्धिं ध्वसङ्ग हे यजस्ववर्षितैः सेतुं दृष्ट्वा
नुद्र्यानानावस्थरं तिनावो या तामहा डवरं तिस्थयं सेतवः। तथ राजस्य याज्ञिनो नाय आवर्तंते गच्छमानाः अनिषेकप
विषु उदकाः उच्छ्रिताः। उत्तरवर्त्स्यां च तेरे तद्रूपं। अधराञ्चं अधरां चः अमी वनाः। अहिं आहंतारं यजमानं शत्रुलां बुध्नं बु
ध्नमा इनाचमलमुच्यते। तं च नवं यजमानं बुध्नं प्राप्तानमिसृष्टाः। अनुरीयमाणा यमानेप्रसज्जितिविध्यमानाः ता आवव त्वमिस
त्यादित्यं बंधनीयं। वर्षिर्त्तिविक्रमयति यजमानं विष्णोर्विक्रमणोसि विस्तार्य तस्य यदि क्रमस्त्वा यश्चविक्रांतं यश्च क्रांतं तस्य वै
बो मृत्सि तिमौजना। जुहोति॥ ॥प्रजापते न त्वदे तानि। प्राजापत्या त्रिष्टुप् यजुरंताः। अयमनुष्यपिता सावस्य पिते ति यजुः। हे प्रजा
न त्वं सत्त्व त्वन्यो देवताविशेषा [illegible] एतानि सर्वाणि रूपाणि जातानि नाना जातीयानि वर्त्तमानकालसंबंधीनि [illegible] रिसमंतात् रूपाणि
परिबभूव। यान्यनुत्पन्नानि उत्पत्स्यंते वा ब त्वं अत्र नकारः संबध्यते न बभूव न त्वं भवति न भविष्यसि। स त्वं पृथग्भूत नयस्मादतो ब्रवी
मि। यत्कामास्ते जुहुमः येन कामेन तव जुहुमस्तत्कामो [illegible] कामहस्तं जुहुमः रूपमस्माकमस्तु। यजुः कंठ [illegible] आख्यायते। अयम
नुष्यपितेति। तामयं पुत्रः अमुष्य यजमानस्य पिता असावस्य पिता असौ यजमानस्य पिता च असौ पुत्रस्यपितास पिता स
पुत्रावयमेवास्मामत्वेमपतयोरयीणां वनानां जुहोति रुद्र यत्ते। हे रुद्र अग्नेनृरुद्र यत्ते तव क्रिवि। क्रिविर्हिंसाकरणायां क
र्हिं स्त्रि वा। परमुत्तमं नाम न एवं संबोध्यस्यैवानीं इयमाह। तस्मिन्नाग्निहुतं असि अमेष्टमसि। अमा गृहाः सो गृहव
वनः गृहे हुतं असिस्वाहा॥ रथमुपावहरति। इंद्रस्य वज्रोसि वाजसास्त्वया यमेतत्। तन्निमुर्यानक्ति। मित्रावरुणयोः त्वा

न

स्त्रास्त्वौः अत्रिः। आयुश्यासेने न पुनर्स्थित मानिषुतिः उ व्याये। अथ यद्दुःखं न यच्च पत स्येयोः। अन्तर्याय उपवपला
यय वालां उपधि तिष्ठामि। स्वधाये एवं तरसा यव त्वामधिधि तिष्ठामीति योषः। अरिष्टो नु परिहिंसितः अर्जुनो जननूलिः
। अर्जुनो ह वै नाम इन्द्र इति श्रुतिः। दक्षिणं भूर्यं भ्राजतिः। मरुतां प्रसवे न जयम मरुतां संबंधिन्या मन्यनुज्ञायां वर्तमानः
सन् शत्रुं जयाम येन वा भुञ्जति। आपो मे मनसा या वक्ष्यते वं तो मनसा वयं दुःख परिक्रान्तं। जगीः धनुरात्यागामुप
स्थाः। ह ति समिं द्वितीयेन संगताः सा त्रयं यमिंडे ला वी पेतिः। अग्ने लगालामुप च तिर्या मा तद्दं द्वेहैं शत्रिंशुपू अत्र द्वितीय
ई द्वितीयः प्रथमं अथ व्याख्यायते यउभ्यस्यागरतातिद्वार प्रमधिद्वियं बक्रद्वहस्त्तः। लिंगांडः पेलो टू। यं रथमधिष्ठितिस्थि
वन्त्र हस्तमु स्लिंप्याव स्थितं द्वारस्थीनं हव प्रमसः। आयमसि आयच्छसि रश्मीन्संगृह्णन् हे देवं वस्येयानं शौन नाम्नां
पुरानं त्रयं मोर्द्ध चो व्याख्या यंति। व्यवस्थितपदसंबंधः साय। तस्मिन् रथे तव स्थन्ते वयं आयुक्तासः आयुक्तो एव आयुक्त
सः प्राज्ञ सेर स्तु कुमाविदसामद सान पत्तये कर्मत्रिल कालः। माविदस्य द्वितीय पक्षीयहि। कं इंद्र उराद् लसंसिरह तनुति
उरापाद्व नस्य संबोधनं हे उरापाद्। तेंदुनि द्विपदे पदे अत्रानुदात्ते तयोरेकानर्थकं। माविदस्य महीयसुतो तदुष्पमया
दर्शि चित्रमाह अब्रह्म तालुदोपमेमे तत्र अब्रह्मते वा। ब्रह्मज्ञानं नंदस्व न्तावमधिनं नश्वरं तस्य स्वन्तानो ब्रह्मतानब्र
सतां अब्रह्मतायथा ब्रह्मत्ता वा दम्पद्दि दसे महीसुप मानार्थः। चलाहिरथ विमोचनीयानि जुहोति। अग्नये गृहपतये
स्वा स्वाहा॥ ॥सोमाय वनस्पतिस्वापाय मरुतां संबंधिने इन्द्रस्य संबंधिने इन्द्रियाय वीर्याय। यमं मिमवेन्नतेर्ष्य
विमातमीहिंसीर्मा मो अहं त्वामाच त्वामहं हिंसिषं। इय व तरति। हंसः शुचिषत् सयत्र वपरब्रह्मोनि ध्यस्यनी अ
त्यति छंदो अतिजगतीति श्रुतिः। हंसः शुचिषत् हं सधम निति हंसो अग वा नादि सः। शुचिषत्। शुचौ दीप्तौ सीदतीति
शुचिषत् यजादित्यरूपेण। शुचिषत् पश्चवसु वीसपितावायुरूपेणांतरिक्षे सीदति। यश्चदन्ते मस्ते सीदति य
श्चो मसु चंतरिक्षेषु सर्वेषु सीदति एवं सर्वत्र स्थिति नावे नस्तु त्वाप्येद्दानीं सर्व श्रोमतिद्वारेण स्तोति। पश्य अब्जा अस्सु
जायत इस ब्जाय ध्वगविपथियां वब्जविधन्न तग्गामत्ता जायते यश्च नृ तसरे जायते यश्च अद्रौपाषाण्त अग्निरूपेणागोः

५७॥

ह्न

यतेमेघोप्यद्विरुच्यते मेघोवा अद्रकरूपेण जायते ततः सृतं त्वगतो सर्वत्रोगतं परं ब्रह्म [illegible] इह तत्परिष्वङ्गं अनंतपर्यं
तं एवं परं ब्रह्मवादितास्य मंत्रस्य ततः परं ब्रह्मणस्य वर्तोरामीति वाक्यशेषः। उपस्थापयति आत्मानो इयदसि दीप
तं एवं परं ब्रह्मवादि … मीमेवव नो पं आप्नः आत्मानमसि। आयुरसि। आयुर्हि हिरण्यमिति श्रुतिः। आयुर्मे धेहि। हि। यो हिरण्य
दितिपरिमाणेनामीमेवचनो … तस्मात्तमानं हिरण्यं हिरण्यमसि तस्मात् तु आता … पदि माता मायुर्मयि धेहि।
सीसं सासको भवति सततद्वावमुत्सहतियस्मात्तमानं … हिरण्यमसि … वर्चोसि वर्चस्तेजः यस्मात्तत्वं वर्चोतोस्मानिः आर्कीं
मुञ्जसि पुनन्ते यज्ञसंजारनिवोचेन दक्षिणादानेन चेतीह मुञ्जसि वर्चोसि वर्चस्तेजः यस्मात्तत्वं वर्चोतो स्मानिः आर्की
मुञ्जसि पुनन्ते यज्ञसंजारनिवोचेनदक्षिणादानेन … ऊर्गस्यूर्जं मयि धेहि। ऊर्गमन्नमुच्यते। अवहरति। बाहू इन्द्रस्य वां
सि वर्चो मयि धेहि॥ औंदुम्बरी शाखामुपस्थापयति। ऊर्गस्यूर्जं मयि धेहि। ऊर्गमन्नमुच्यते। अवहरति। बाहू इन्द्रस्य वां
सि वर्चो मयि धेहि॥ औंदुम्बरी शाखामुपस्थापयति। … संबंधिनौ बाहू तौ अमित्रपावहरामि मे आवरुणीवयस्याशत्रु
यो इन्द्रस्य यजमानस्य वां वीर्यं कृतौ वीर्यकार्यं सिरागः संबंधिनौ बाहूतौ अमित्रपावहरामि मे आवरुणीवयस्याः शत्रु
यो इन्द्रस्य यजमानस्य वा वीर्यं कृतो वीर्यकार्यं … सुखनयस्यां सीदंति स्मातयोकाः … स्य
सदीमा दधाति। स्योनासि। स्योनामिति सुखमित्ति नाम सुखरूपासि सुषदासि सुखेन यस्यां सीदंति सा तयोक्ता। स्य
सदीमासंदं दधाति। स्योनासि। … स्योनामासीद सुषदा सुखरूपामासंदीमासीद अधिरोह सुखदामधिरोह
निस्कानमसि सुन्वेतमस्यामुपवेशयति। स्योनामासीद सुषदा सुखरूपामासंदीमासीद अधिरोह सुखदामधिरोह
निस्कानमसि सुन्वे तमस्यामुपवेशयति। … रयति जपति निषसाद धृतव्रतः वारुणी गायत्री अभियज्ञं॥ यजमा
नस्यस्थानमधिरोह। यजमानस्य उरोऽभिमृश्यति जपति निषसाद धृतव्रतः वारुणी गायत्री अभियज्ञं॥ यजमा
नस्य स्थानमधिरोह। यजमानस्य … धृतं व्रतं कर्म येन सततयोक्तः धृतव्रतो विराजानवा एष सर्वस्माद्वव
नो वरुणः निषसाद निषण्णः धृतव्रत धृतं व्रतं कर्म येन सततयोक्तः धृतव्रतो विराजानवा एष सर्वस्माइवव
नो वरुणः निषसाद निषण्णः … यत्तस्मै वा एष च श्रोत्रियश्चेति श्रुति॥ वरुणः
दनायन सर्वस्मादेव कर्मणाय दवसाधुवदेत्तस्मात्साधुकृत्यत्तस्मै वा एष च श्रोत्रियश्चेति श्रुति॥ वरुणः
दनायन सर्वस्मादेव कर्मणाय … साम्राज्याय संघाज्ञा वा याराज्यायेति श्रुति॥ सुक्रतुः सु
प स्यात्सुदिक्षु आधिपत्येन स्वपस गाथः परिपूर्तिः साम्राज्याय संघाज्ञा वा याराज्यायेति श्रुति॥ सुक्रतुः सु
प स्यात्सुदिक्षु आधिपत्येन … कृत त्रेता द्वापर कलयश्चत्वारो ज्ञाः पंच
कर्मशोकनप्रज्ञोवा॥ छ॥ पंचाख्यानापाणावावयति। अभिभूरसि॥ कृत त्रेता द्वापर कलयश्चत्वारो ज्ञाः पंच
कर्मशोकनप्रज्ञोवा॥ छ॥ … सर्वान् अभिभवति सउच्यात यतमानो वा तस्मै बधेन अभिभूरसि अभिभवति
मारमणस्तत्रकलिः सर्वायवान् अभिभवति सउच्यात यतमानो वा तस्मै बधेन अभिभूरसि अभिभवति
मारमणस्तत्र कलिः … कृताज्ञवेद॥ ब्रह्मन्॥ प्रथम मामंत्रयाति यजमानः त्वं ब्रह्मासि
सि॥ एतास्ते वर्पं च दिशः कपटोपलक्षिताः कृताज्ञवेद॥ ब्रह्मन्॥ प्रथम मामंत्रयाति यजमानः त्वं ब्रह्मासि
सविता सि॥ सत्यप्रसव इति ब्रह्मा रुत्वामव ब्रह्मासित्वं सिसविता वासित्याम्यनुज्ञः॥ छ॥ द्वितीयं प्रस्याद॥

त्वं ब्रह्मासि वरुणोसि सत्यौजाः । ऋतीयं प्रसाहा । त्वं ब्रह्मासि इंद्रस्य त्वमसि । विश्वौजाः । विश्वमोजो यस्य स विश्वौजाः इति द्वि
तो विश्वौजाः इत्येन्नाऽयं समासः ततः पदकारो नावग्रहोति । चतुर्थं प्रसाहा । त्वं ब्रह्मासि रुद्रस्य त्वमसि । सुसुशेवः
शेव इति सुखनाम । शोभनेन सुखयिता । सुमंगलनामानः । कुर्यति बहुकारः । बहु करोतीति बहुकारः । श्रेयस्करः
श्रेयः करोतीति श्रेयस्करः । भूयस्करोतीति भूयस्करः । तेषां षां संबोधने । बहुकार श्रेयस्कर भूयस्कराः । स्पृ मस्पैश्च यं
च्छति इंद्रस्य वज्रोसि । एतद्रं द्रोह यत्र वृत्राय वज्रं प्रहरत्प्रहरेत्सुप क्रम्य तस्य स्पंच रतीयं च प्राद्दिनाक्रान्तिगच्छन थ
उक्तः । तस्मात् अब्रवीमि तेन हेऽनाते मम यजमानेरध्यति वृत्रागमने वशावर्त्तिनं कुरु । मघवे राजा ब्राह्मणाद बली
यानुमित्रेभ्यो वे स बलीयान्भवतीति श्रुतिः ॥ हिरण्यमस्मिन्निधाय यानि जुहोति ॥ अग्निः पृथुः यो यं देवतानि
पृथुः पृथुरिति तस्मादग्नेर्द्धर्मणस्पतिः धारणस्य पतिः स [illegible] जुबाणः सेवमानः प्रीयमाणो वा गिः [illegible]
पृथुर्द्धर्मणस्पतिः आज्यस्य द्यतस्य वेत्त्वपिबत्त्व स्वाहा । सुरु [illegible] तं मे सुवैतं दुर्विनिर्वदं । असा निर्वपति ।
स्वाहाकृताः हे इंद्रोः स्वाहाकारसर्वं कियाहुत्या तर्पिताः । [illegible] स ते सूर्यरश्मिनिर्यत घं स्पर्द्धीं कुरुतात्सजा
तानां समानजन्मनां च त्वाहृतां तृतियांलां वाम ध्यमेन नमध्यम मध्यमेन वो मध्यमस्म ध्यमे प्रदे [illegible] शे वस्त्वा ना
य यजमानस्य पतंश्च एतद्ध्यमि संतनुवर्त्ते । स यतेति सवि त्वा ब्रह्म विचा सवि चात्रु पतनुन्यस्ताम् तस्य कर्णौ ब्रह्म ततः ससपो मि
इ सरस्वत्या हस्ति योजनीयं । इंद्रेणास्मि । [illegible] इति इन्द्र तृतीयां तं इंद्रेण मघवा त्रेधं सुबोधी । इत [illegible] तरं च [illegible] रक सो य
मलीयं । अश्विनो राज्ञं सुरां संदधाति । अश्विभ्यां पच्यस्व । पाको नामांन्यपरिणामः । अग्नेरु तासरस्वत्ये इंद्राय सुत्रामा
णं न त्रा यत्नाय सुत्रा त्राणाय यस्ते षडूपं हो इंद्रस्य वर्त्तते । सो त्रामत्यं सुत्रापुनाति । वायुः पूतः । सोमो गायत्री । यः सो
मः वायुना पूतः सोमः प्रथमं पतिगे पत्र्यासीत्ततोदेवे वैयुरस्ते । अपद्रत विरूपगंधे सोमं कुर्वीताततो
वायुनोपहृतः सोमस्य गंधः पेंद्र वायव ब्राह्मणेषु तत्र तिपादितं । तदेतदस्मादिति व्याख्यातं । विनक्ति यस्य
ये नवौ यद्वाचा वायुरूपः सोमः पवित्रेणात्रसपङ्ः नाच्चैरश्वेमुखः प्रतिष्ठतिः । ऋगतो । अतिक्रम्य गतः

स सोमः इंद्रस्य समानयोगी च सखा च। समानस्थानः कथमिंद्रः हि न स्यादिति शेषः। गृहं गृहं ह्वाति। कुविदिति अश्वि
रुक्तो सोमी त्रिष्टुप्। कुविदिति बहुनाम अंग इति क्षिप्रनाम। हे सोम यथा केचिज्जनपदाः वा विष्णुजुत्वं यंगेदि
यवमंत बहुयवाः यतः सोमः यवं चित्। विच्छेदेति तद्वत्। यवं चित् यथा दांति। दाप लवने। दांति अनुपूर्वं आनुपू
र्व्येण वियूय पृथक्कृत्य लुनंति सप वं इहेहैषां कृणुहि भोजनानि। इहवइहच आहारयधनानि ये बर्हिर्यजमानां कुस
भोजनानि भोज्यानि वस्तूनि ये बर्हिषो नमउक्तिं यजंति ये यजमाना बर्हिषः परिस्तीर्णा तानि सं ततः नमउक्तिं नम
स्कारनाम। उक्तिर्वचने। हविर्लक्षणं अन्नमादाय नमउक्तिं व्याख्यानिमत्तिधायय यजंति यागं कुर्वंति। उपयामगृ
हीतोसि। व्याख्यातं। युवं सुरामं। अनुवाक पुत्रमिव माध्यानुष्टुप् आश्विनौ। अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्य तच्चेति
हासमाचक्षते। नमुचिनामासुरः सखिरिंद्रस्य विश्वस्तस्यासुरस्य तवीर्यं प्रपौ यथा सोमश्विनौ च स
रस्वती चोपाघ्नवत्। पीतवीर्य इंद्रं नमुचिना तालोपावपी फेनेन कालमस्तिवतत् ते नैतेन नमुचेः शिरश्छिद्य तन्नलो
हितमिश्रः सुरासोमातिष्ठत तदेतद्वाहते। हे अश्विनौ युवां सुराममीर्ध्यं सोमं सुरमनीयं वा नमुचावासुरे अप
वक्तितं सवासह विपिपानाः विधि पिबिलि सरस्वती अश्विनौ इंद्रं कर्मसु निविनतेषु
कर्मकरणार्थं आवतं पालयतं स्य कर्मरिसां कुरुतं तन्ि पुत्रमिव पितरौ यथा मातापितरौ पुत्रं पालयत
तः एवमुक्ता वृषणश्विनौ हे इंद्रं त्वां अवथुः पुरुष पालितवंतौ काव्यैः कविकर्मभिः स्वैरिस्य पौः।
यदैवं मवगम्यते अश्विनौ त्वां पालितवंतौ तावित्यते आह यत्सुरामं [illegible] पिबन्ह वीनिः यत्सुरामं सुरामं सुरामयं
विविधं पीतवानसि। शचीभिः कर्मभिः नमुचेः शिरश्छेदनकर्मभिः त्वा सुवीर्येण नसहदत्तैः एत
तोद्र अनिभायः। सरस्वती त्वा मघवन्निभिष्णक् सरस्वती च त्वां हे मघवन् अभि कुर्वादिहु

व्यते तस्यैतद्रूपं। दरूकाय सा अनिषन्ध्यत। अनिषक्तिनवतीसत्स्यतीन्वतो॥ ॥छ॥श्री॥छ॥छ॥श्री॥

59 इति श्री उवटकृतौ मंत्रभाष्ये द्वादशोऽध्यायः समाप्तः॥ ॥छ॥ आनंदपुरवास्तव्य वज्रटा-

ख्यस्य सूनुना। उवटेन कृतं भाष्यं पदवाक्यैः सुनिश्चितैः॥१॥ अथाष्टावध्याया अनि

संबंधस्तो प्रजापतिर्दृष्ट्वा। सामध्यस्वा ऋषयः प्रजापतेः सगोत्रत्ताः पश्य पंचभस्द र्धिनिः प्रजापतिः पु॰

वंचमं

अथाष्टावध्याया अग्निसंस्कारान्प्रजापतिर्ददर्श। साध्या वा ऋषयः प्रजापतेः प्राणभूता अथ पंच आदर्शितः
प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत् प्रजापतिरेवैतस्यार्षेयं इंद्राग्नी च विश्वकर्मा च द्वितीयां चितिमपश्यत् तृ॥ त
एवैतस्यार्षेयं आर्षेयं ऋषयस्तृतीयां चितिमपश्यन् ऋषय एवैतस्या आर्षेयं परमेष्ठी पंचमीं चितिमपश्यत्
त परमेष्ठ्येवैतस्या आर्षेयमिति॥ अथवा प्रतिकर्म ददर्शितः सवितृ तानि सावित्राण्येव पश्यन्निति युंजानः
प्रथमं॥ अष्टौ कंडिका सवित्रा दृष्टाः सवितृदेवत्याः ताभिः संततैः आज्याहुतीर्हूयात प्रथमानुष्टुप् अ
९ सा ग्नि रं ते च सविता युंजानः प्रथमं मनः ततो नं तरं तन्वाय ततनु विस्तारे॥ वाय पूर्वं तत्सः ऊ पेऊनः तनित्वा तद
विस्तार्य धिया बुद्धिर्मनसा पर्यालोच्य बुध्वाऽवधायेत्यर्थः॥ अग्नेर्ज्योतिः॥ अग्निसंबंधं ज्योतिः पंचसु प
शुषु प्रविष्टं निवाप्य उपलभ्य यथा वा अग्निः समिद्धो दीप्यत इत्यादिना ततः पृथिव्या अधि सिद्धयां चितायां च
थिव्या अध्याभरत्॥ अध्याहृतवानग्निः इष्टकाः कृत्वा चितवानग्निः अतो प्रजापतिः कर्मोपदिष्टः तदनु
कृता इदानीं तं नाय यजमाना उपदिश्यते॥ प्रजापतिर्वै युंजान इतिगुणतः अति व्याख्याय॥ युक्तेन मनसा देव
स्य सवितुः सावे॥ प्रसावे वर्तमानाः स्वर्ग्याय स्वर्गसाधनाय कर्मणे शक्त्या यथाशक्त्या प्रयत्नं कुर्म इति
शेषः॥ ३॥ युक्त्वाय सविता अनुष्टुप् सविता प्रसुवाति तानि तिततो दर्शनाद्यदा योगः कर्तव्यः नित्यसंबंधो
हि यत्तदो॥ युक्त्वाय कारत्नपदे नाथेत्तरवचनः युक्त्वा सविता यान्वादवानग्निकर्मा पुण्येन कर्मणा
स्वर्यतः॥ स्वर्गलोकं गच्छतः धिया बुध्या कर्मणा वा दिवं द्योतनं स्वर्गं बृहत् भूमहत् ज्योतिरादित्यलक्षणं॥
आत्मत्वेन करिष्यतः॥ संस्करिष्यतः सविता प्रसुवाति प्रसौति अभ्यनुजानाति तानेवादेवान्॥ ३॥ ५
युंजते मन इत्यादि व्याख्यातं॥ इयान्तु विशेषः॥ प्रजापतिर्वि प्रः॥ बृहद्विपश्चिदित्येवातादेवा विप्राः॥

युंज वा त्रिष्टुप् दंपती यजमानौ वा मित्यनेन पादेनोच्यते॥ युजे युक्त्यै॥ वां युवाभ्यामर्थाय। ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिः अ
न्नैः सत्तत्र पचो ब्राह्मणा ब्रह्मशब्देनोच्यते॥ पूर्व्यं शब्देन च॥ नमोभिरन्नैः सहितं इयाम याज्ञतिरन्नशब्दे
नोच्यते॥ पूर्व्यशब्देन च॥ नमोभिरन्नैः सहितं इयाम याज्ञतिरन्नशब्देनोच्यते॥ किं प्रयोजनमिति चेत्॥ वि
श्लोक एतु पथ्येव सूरेः॥ विविधं एतु आगच्छतु श्लोकः॥ कीर्त्तिः सूरेः पंडितस्य यजमानस्य कथमिव प
थ्येव पथः॥ अनपेता पथ्या यथा यज्ञमार्गप्रवृत्ताज्जनिरुभयलोकसंचारिणी भवति एवं यजमानस्योभय
६ब लोकसंचारी श्लोको भवत्विति तात्पर्यार्थः॥ शृण्वंतु विश्वे सार्वे अमृतस्यामरणधारिणः पुत्रा देवाः
कीर्त्तिताः॥ आये धामानि दिव्यानि तस्थुः आस्थिताः देवा धामानि स्थानानि दिव्यानि। यस्य प्रयाणं॥ ज
८वा गतां॥ सवितेव प्रजापतिरन्याभिप्रयात्॥ व्यवहितपदप्रायमिदं मंत्रवाक्यं॥ यस्य देवस्य प्रयाणं प्रस्थानमी
गमनमनु अन्ये देवा ययुः॥ जग्मुः इह स्तोनर्थकः महिमानमोजसा महिमानं महाभाग्यं विहितं ओजसा ब
लेन यजुः देवा॥ यश्च सविता देवः पार्थिवानि रजांसि विममामामहित्वनालोकान् रजोस्य चोत पृथिवी प्रभं
तीलोकानुमिमीते॥ स्वकीयमहाभाग्येन शतशः एतज्जगत् स्थावरजंगमं प्राणभावेन रोषइति स सविता एत ॥ २०।
जगद्देव एकं भ्यूंस्थितं तौ तदुक्तं धाता अस्य स्यामध्यस्य। शीर इत्यादि स्तुरादृश्यं वस वानिरतष्टेति चा ६॥
देव सवित इति व्याख्यातं॥ इयांस्तु विशेषः॥ वाचस्पति र्वाचं नः स्वदत्विति वाग्वा इदं कर्म प्राणो वाच
स्पतिरिति॥ ७॥ इमं नो देव॥ अवसाना यजुः इमं यज्ञं नोस्माकं हे देव सवितः। प्रणय प्रापय॥ कथंभू
तं यज्ञं देवाव्यं॥ देवा अस्मिन्न व्यंतितर्पंतिसा देवाव्यः सखिविदं। सखायो यस्य विद्यंते। स सखीन्वि
या विंदति स सखिविद्॥ तं सखिविदं॥ सत्राजितं। सत्रा शब्दः सत्यवचनः सत्यं ब्रह्म जयति यः। स सत्रा
५ दनजितं स्वर्जितं। यद्वा धनजातं स्वर्जनाम। सुखमितं। सोम स्त्वेतत् सर्वं मस्तमेत जगद्दत्रामजम्॥ ५

६२

जिन्वं॥ तं सत्याजिं तं धनं योगवादि योऽजयतीति स धनञ्जित्॥ तं धनञ्जितं स्वर्जितं स्वर्गे लोके यो ऽजेति सो स्व
र्जित्॥ तं स्वर्जितं रिचाऽस्तोमं॥ गायत्री अनवसानाश्चिचत्वारोऽग्वेदनसहस्तोमं त्रिवदास्सेदि समर्द्ध
३.८ य गायत्रेण साम्नासह॥ रथंतरं समर्द्ध्या॥ बृहद्महद्॥ कथंभूतं॥ बृहद्गायत्रवर्त्तनी॥ गायत्रं छन्दो यस्य
बृहतो वर्त्मनि वर्त्म भूतं॥ ७॥ अभ्रिमादत्ते॥ देवस्य त्वा व्याख्यातं॥ आददे गृह्णाम्यहं त्वां॥ गायत्रेण छन्दसा
ङ्गिरस्वत्॥ अंगिरसां तुल्यं॥ अंगिरोवदिति प्राप्ते॥ अस्मयादीनि छंदसीति भसंज्ञा॥ ८॥ अभ्रातोऽ अनि
वदिति व्याख्यातं॥ अभ्रिरूप्यात्वं वयं गृहीतास्स पृथिव्याः सधस्थात्समानस्थानात्॥ अग्निं पुरी
ष्यं पराव्यं अंगिरस्वदाभर॥ अंगिरसां तुल्यं अग्निवद्वा आभर आहर ग्रहोर्भः॥ छंदसि हस्य हकारस्य
भकारः आभर त्रैष्टुभेन छंदसांगिरस्वत्॥ ९॥ नारी स्त्री च त्वमसि॥ किंच त्वया वयमग्निं शकेम खनि
तुं सधस्थे॥ आसमानस्थानेषु वर्त्तमानं पृथिव्याः आकारोऽनर्थकः॥ जागतेन छंदसांगिरस्वत्॥ १०॥
अभ्रिमभिमंत्रयात्। हस्त आधाय अनुष्टुपा यजुरंता॥ आनुष्टुभेनेत्यादि यजुः॥ हस्ते आदाय स
विता तनस्ताभवाभ्रिं बिभ्रदाहरयतु॥ हिरण्मयीं अमृतमयीं छंदोमयीं वा अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य निचाय्य
दृष्ट्वा ततः पृथिव्या अधिसकाशात्॥ आभरतु आहृतवान्॥ अनुष्टुभेन छंदसांगिरस्वत्॥ ११॥ अश्व
गर्दभाजानभिमंत्रयात यथा ऋग्व्यं॥ प्रतूर्त्तं वाजिन्निति तिसृभिर्गोभिः स्तिस्र एवात्र देवता आद्या आ
स्तारपंक्तिः॥ हे वाजिन् प्रतूर्त्तं त्वरिततरे तद्रूपं॥ प्रकर्षेण तूर्णं आद्रव आगच्छ॥ वरिष्ठां मनु संवतं॥ व
रिष्ठानुरूपं तमोनुसंवतमनुसंभूवं स्यवनो तः किंविधं तद्रूपं संभजनमनुव्याप्त॥ दिवि प्रतमं वाजिनो गच्छ॥
उत्कृष्टतमं संभजनमास्त्वित्यपि चायं तदुत्कृष्टं संभजनमधनादयं यित्वमाह॥ दिवि दि॥ तं लोकं तत्र

मि. ८

61

व आदित्यरूपेण जन्म भविष्यति आगतस्यास्मतः परमं च सधस्थं किंच अंतरिक्षे देवनाभिः पृथिव्यां अधि
रियो निःस्थानं पादादित्यर्थः ॥ इदिति पाददूरणे ॥ विराड्रूपेणाश्वस्तूयते ॥ तदुक्तं उरवा वा अश्वस्याम्
अश्वस्य शिर इति ॥ ६ ॥ रासभमभिमंत्रयाते ॥ युंजाथां गायत्री ॥ अध्वर्यु यजमानावुच्येते ॥ युंजाथां रास
भं गर्दभं ॥ युवं युवां अस्मिन्यज्ञे अस्मिन्यज्ञकर्मणि ॥ वृष एव स वृषा सेक्ता गर्दभं ॥ स्वयशो वेसुवध
नेतो वृष एव स्तुतयाः संबोधने हे वृष एव स ॥ कथंभूते रासभं ॥ अग्निं भरंतं अस्मयुं ॥ अस्मत्का
मयमानं अस्मिन्नभिषितमिति श्रुतिः ॥ युंजाथामिति संबंधः ॥ अजमभिमंत्रयते ॥ योगायोगे गाय
त्री नवइति बलनाम ॥ कर्मणि कर्मणि बलवत्तरमादृतं तमतं आजे वाजे वाजे हवामहे अन्ने अन्ने हान
व्ये दानव्यादानो मनुष्याणां चाह्वयामः ॥ हे सखायः ऋत्विग्यजमानाः इंद्रं इंद्रियवंतं वीतेजताय अ
वनाय आह्वयामइतिसंबंधः ॥ अश्वरासभावुत्क्रामयति प्रतूर्वं तदहीति विराड्रूपा यजुर्गर्भा ॥ उर्वंतरिक्षं
वीहिति यजुः ॥ अश्वधर्मेणाश्वस्तूयते ॥ प्रतूर्वं नु प्रत्वरमाण एहि आगच्छ ॥ अवक्रामन्नु अशस्तीः पा ॥ ६६ ॥
दिरवष्टभ्य अशस्तीः पाप्मनो दुष्टान् ॥ आगमने कारणं इति चात्र रुद्रस्य भगवतो गाणपत्यं गणप
त्वं लप्स्यस इति शेषः ॥ अनेन मयोभूः सुखस्य भावयिता भूत्वा ॥ १ ॥ रासभमुत्क्रामयति उरु विस्तीर्णं अं
तरिक्षं रोदसीभिरनाकलितं ॥ वाहि विविधमागच्छ ॥ स्वस्ति गव्यूतिः स्वस्त्या विनाभयेन मार्गव्यूतिमार्गो
नयवर्जितः ॥ १ ॥ प्रत्तूतयः सादयं मार्गं सेवंतं अभयानि कर्वेतु ऋत्विग्यजमानानां सधस्थात् पृथिव्याः सयु

पि२ ग४

आसमानयोगिन्या सहानिकः अनिपद्यतो ध्यानमित्येतद्दर्शयति ॥ ७ ॥ अजमुत्क्रमयति ॥ पृथिव्याः सधस्थात् ॥ अग
्निं व्याख्यातं ॥ ब्रह्माध्वर्युयजमानान् गच्छति ॥ अग्निपुरीष्यं अच्छाभरामस्तु मिति शाकपुणिः अग्निं पशव्यं अंगि
राइवाभिगच्छामः ॥ यद्वा आनुगच्छामः ॥ अनड्वान्पुरीषमीहतां । अग्निं पुरीष्यं अंगिरावत् संभरिष्यामः ॥ वल्मी
कवपामादाय पिंडेन पिंडमीहतां । अन्नवाग्निं आग्नेयी त्रिष्टुप् ॥ प्रजापतिरूपेणाग्निं त्र्यो स्तूयात ॥ उषसम
ग्रमनु अग्निः अख्यात् ख्यात् उर्धं पवने ॥ चकपितः उषसामग्रं । आदित्यं अनुयोग्निर्दीप्यत इत्यर्थः । यश्च
८५ अहान्यनुदीप्यत प्रेमः आप्यः जातवेदा जातप्रज्ञानः अनु सूर्यस्य पुरुत्रा च रश्मीन् ॥ यश्च सूर्यस्य रश्मिन
७५ रश्मीन् पुरुत्रा बहुधा दीप्यते ॥ अनु द्यावापृथिवी आततंथ ॥ अश्वं द्यावापृथिव्यौ अनु स्वकीयं रश्मिजालं आततंथ
॥ आततनोति बभूव ॥ ततंथ ति छंदसि निपात्यन्ते ॥ तमग्निं पश्यामः इति शेषः ॥ ७ ॥ अश्वमभिमंत्रयते आग
त्य वाजी वजनवानश्च अध्वानं पंथानं सर्वा मृधः सर्वान् संग्रामान् आपनः अमानु विधूनुत अपनयति
तस्माद्दुर्हृतः दम्भस्य त्वाविधूनुत इति श्रुतिः ॥ ततो गतः अमः स्तानू ॥ अग्निं सधस्थे सह स्थाने पृथिव्यां वर्त
मानं महति उत्कृष्टे च देशे वर्तमानं चक्षुषा निचिकीषात पश्यति छांदसोयं धातुः पश्यतीत्यर्थः ॥ अश्वे
न पिंडमधिस्थापयति ॥ आक्रम्य वाजिन् अनुष्टुप् ॥ आक्रम्याश्वमाह वाजिन् ॥ अश्व पृथिवीमग्निमिच्छ
॥ अग्नेरन्वेषणं कुरु । रुचिदीप्तौ । क्षिपू दीप्त्या सह यद्वा दीप्त्या भिनितं भूतयान्वेषये हि ॥ किंच भूम्याः स्थायत्वं
हुन वर्तने कायप ॥ स्थासनार्थे वृत्तिः ॥ भूम्याः स्थानात् पदेः खनाम सयितवानः ॥ अस्माकं बूहि कपप ॥ अतः अस्मात्
दशा दू ॥ खनन मतं अग्निं वयं ॥ ७ ॥ अश्वं द्यौस्ते पृष्ठेस्य पाणिं धारयन् ॥ द्यौस्ते पृष्ठं वहती ॥ यस्य न वधोः पृष्ठं

पृथिवी च सधस्थं॥ सधस्थानं पादो आत्मां तस्मिंश्च समुद्र उदकं सदनस्थानं योनि ऋतात्। तिस्थाने व्योम वं च भा वं चन्द्रमा
दिव्या य चक्षुषा निशीतया चक्षुषा त्वं अभितिष्ठ पादैः पृथुं तं न्यतः पृतनं संग्रामे य कर्तुमिच्छेति तत पृतनान्यतस्मा
न्नू पृतनान्यतः पुरुषान्॥ ७॥ अश्वमुत्क्रमयति। उक्रामं त्रिष्टुप्॥ विराड्वा। उत्क्राम उत्क्रम महते सौभगाय॥ मह
ते ऐश्वर्याय। भगशब्दस्यैश्वर्यवचनः अस्मादास्थानादस्मा ॰दधिस्थानात्॥ यत्र त्वेति ष्ठे सिद्धविणो धनं
62 ददातीति द्रविणोदाः यस्त्वं द्रविणोदा॥ वाजिन् नूकिं चक्रांत ॰ त्वयि वयं स्याम भवे मस्तु मातौ पृथिव्यां भ
शोभनायां मतौ पृथिव्यां॥ अग्निं खनंतः अग्न्यर्थं पिंडं खनंतः॥ उपस्थे उत्संगे अस्याः पृथिव्याः शो
७.म भनायां मतौ पृथिव्याः॥ ८॥ अयं मश्वमुत्क्रांतमभिमंत्रयते। उदक्रमीन् त्रिष्टुप् यतः प्रदेशात् उदक्रमीत्
उत्क्रांतवान्॥ द्रविणोदा द्रविणस्य धनस्य दाता। वाजी वेजनवान् अश्वः। अर्वा अरणशीलः॥ चंच ब्दइत्यर्थः॥
अकः कृतवान् सुलोकं शोभनं लोकं स्थानं। सुकृतं पृथिव्यां। ततस्तस्मात् स्थानाद् शात्॥ खनेम सुप्र
तीकं सुमुखं च तीकं अग्निं स्याद्वहाणाः॥ स्वर्गं लोकं रोहंतः॥ अधि अधीत्य परि भाव आमिश्वर्यवाना॥ ६२॥
५ स्वं कं। कमिति सुखनाम। न अनेकं। अस्मासु पत्रगतानां भवति। सना को लोकः॥ उत्तमं पृष्ठं इच्छं भूतस्य लोक
स्य धाताय एतत्कर्मेत्यभिधायः॥ ९॥ मृदमभिजुहोति॥ आत्वा जिघर्मि। त्रिष्टुभो। आग्नेयो। पूर्हर एवादी
त्योः। आजिघर्मि आसिंचामि॥ त्वां घृतेन श्रद्धा चाहं पिबे नसा प्रति हियंतं भुवनानि॥ विश्वा॥ प्रत्येक
२ नि शो निवसंतं भूतानि सर्वाणि। पृथुं रश्मिमंतं तिर्यं गंचनेन ज्योतिषा वयसा बृहंतं। वयसा धामन बृहंतं॥
इत्तावा अयमस्य हुरनाः सिंचंति दृश्मं सामुत्र दृष्टिर्भवति। येन दभिजायं। व्यचिष्ठं व्यंचनवं तं अवकाशवंतं॥

अग्नेरभैः संरभस्व॥ अग्ने घृतादिभिः हविर्भिः सम्यगाहुवंतं॥ बहुभिरप्यग्नेः हविर्भिर्नास्यराक्षि परिहाणं भव त्वं नी यभिचायः दर्शानुदर्शनीयं दृश्यमानं वा दृष्टा अन्यादेवता अयंत्र दृश्यत इति ७॥ त्वतिगतं घृतिमहाभाग्ये नरहृ सामनस्यातजुाषत अक्रुध्यमाने नत्वसंनेन मनस्यातहृ विर्डुषस्य भद्रयस्य यस्त्वं मर्यश्रीमैर्यैमनुष्यैराश्रयणीयः स्पृहृयद्वर्णः स्पृहणीयवर्णश्चा अग्निरिति साभिप्रायं॥ अग्निर्वेदेवानां मध्येहृदयतम इत्यादिगुणान्व्यापनार्थं नाभिसंबोते न्याङ्गुराणः न चाभिमर्शनाय भवसि तेन्याशरीरेण ज्वालालक्षणेन नङ्भुराणः जभजंभीगाच विनाम॥ इति तस्यैतस्य गतं नू॥८॥ परिलिखति तिसृभिराग्नेयीभिर्गायत्र्यनुष्टुब्जगतीभिः परिवाजपतिः अन्नस्य पतिः कविः क्रांतदर्शनः किंकर्वनू हवींषि अकमीनूददत्तु दधत्तु रत्नानि रमणीयानि धनानि दाशुषे हवींषि। धत्तवानू। यजमानाय। ९। परिहा अग्न। परित्य स्यापसर्गस्य धीमही त्येनेन संबंधः॥ ध्यापतिरयं संवत्सारंशं छंदसे॥ परि सर्वतो ध्यायमः॥ त्यात्वांहृ अग्नेपुरं पुरेणावस्थिताः अग्निमथ्यो हिपुरोरक्षि कामभवंति वयं विप्रं मेधाविनं॥ ब्राह्मणजातिं वाहृ सहस्यसहसि बले भवः तं॥ सहस्योग्निः स हिमथ्यमानो भ्योनाजायात। तस्य सं बोधनं हे सहस्य स्वदृष्टं णीं त्रहस्सनू दिवादिवे अहन्यहनि। हंतारं भंगुराव तां। भंगुरं अनवस्थितं। मनो येषांतं भंगुरावतः। तद्यां भंगुरावतीं अनवस्थितचित्तवृत्तीनामित्यर्थः॥१०॥ त्वमग्ने हे भगवन्नग्ने त्वं घृभिरहोभिर्निमित्तभूतैर्मथ्यमानो जायसे त्वामेव आशुशुक्षणिः आशुः शीघ्रं चाशुदीप्त्या हृणोति हिनाः स्तिसनोतिसंभजानवा आशुशुक्षणिरूच्यान॥ त्वमद्भ्यश्च विघ्नदाश्मनाजाय न त्वमश्मनः पाषाणात्वारिजायसे त्वं वनेभ्यः अरणिभ्यो जायसे त्वमोषधीभ्यो वंशादिभ्यो जायसे त्वं नृणां मनुष्याणामन्विरहानि

णां जायसे तदुक्तं पुत्रो हे ष स नूनं सपुनः पिता भवतीति। हन्तृपातन्त्रणां पायते शुचिर्निषत्तपाद्भा॥ अथापरो
व्याख्यामार्गः। आशुशुक्षणिः आ स्यपं चमर्थे प्रथमा तथा वाक्यस्य संयोगः। अथ आङ् उपसर्गः। शुचः शोच
तिः स नं तः। आशुशुक्षणे आदिदीपयिषोर्जो यासा। सर्वेषामनुग्रहीतो हितत्वमित्यभिप्रायः। त्वमग्ने घामि
र्जो यासस्त्वं आदिदीपयिषितोर्जो यासः॥ एवं त्वमस्मनो वनेभ्यः ओषधीभ्यो नृणां पुत्रत्वेन प्रतपुत्रत्वेन
जायासे शुचिर्दीप्त इति योजना॥ ३॥ नवनतिादवस्य व्याख्या व्याख्याते॥ दधि व्याः सधस्थानीं तू अग्निं पश
व्यं अंगिरस्वात्तल्यं खनामि ज्योतिष्मन्तं ज्योतिषा संयुक्तं त्वां हे अग्ने सुप्रतीके सुमुखं अजस्रेण अनुप
दीप्तेन भानुना दीप्यादीप्यं तं दीप्यमानं शिवं प्रजाभ्यः शान्तं प्रजाभ्यः अहिंसंतं प्राणिने दधि व्याः स
हस्थानादपि अग्निपशव्यं अंगिरस्वावल्लं खनामः॥ ४॥ पुष्करपर्णे ... रिष्टात्सौपयति॥ ५॥ अ
पां पृष्ठं स्वराट्पंक्तिः यन्तः अपां पृष्ठमसि उपर्यवस्थानात्॥ योनिस्थानं योग्नेः आग्न्यर्थस्य पिंडस्य अत
स्त्वां ब्रवीमि॥ समुद्रमभितः पिन्वमानं उपपदविभक्तिर्द्वितीया समुद्रस्योदकस्य तत्र तत्र सिंचतत्वं व ॥ ६ ॥
र्धमानो महान्भव॥ आसीद्वपुष्करे उदकसहितस्यायानिः आकारः आह ख्यात आकारोभि
न्नक्रमः॥ विमाविष्टिएनेचतुर्थे न पदेन द्विवोमात्र यो फल्लोकस्य परिमाणेन वरिमाउरुत्वेन च प्रथस्व
वर्द्धस्व॥ ७॥ उभे व्युवस्वती संवसाथां भरतमग्निं पुरीष्यं॥ शर्म च स्थः योयुवां शरणं च भवथः सन्ता
हस्य॥ अच्छिद्रे बहुले शाकले मह्यां प्रमाणे चत्र मे अपिनोयुवां ब्रवीमि व्यचस्वती अवकाशवती भूत्वा
संवसाथां॥ आच्छादयंतं। आच्छाद्य च भरतमग्निं॥ ८॥ पशव्यं संवसाथां स्वर्विदा संवसाथामाच्छाद

८ तामतमग्निं पिंडरूपं ॥ स्वर्विदा । यज्ञस्सूर्यादवार्हवर्चनः स्वस्राद्धः स्वर्वेत्तीति स्वर्विन् । स्वर्विदारूपाए । यद्वा दि
वचनस्थानं आकारः स्वर्वीदी भूत्वा यद्वा स्वर्विदी भूत्वो समीची सम्यग् चेनेन एकचित्तो भूत्वा तस्मात्मन
चा । किं च अग्निं पिंडं अग्निमेंध्यतः भरिष्यंती धारयमाणा ज्योतिष्मंतं अजस्रं अनुद्दीप्तं ऊरूतमितिं शेषः
इ द्विति पादपूरणः ॥ ३ ॥ पिंडमभिमन्त्रयति । पुरीष्योसि पशव्यस्त्वमसि ॥ विश्वभराः सर्वस्य धारकः पोषको
वा । अथर्वा च प्राणः त्वां प्रथमो निरमंथत् हे अग्ने ॥ ४ ॥ पिंडं हरति पंक्तिं गाग्नेयीभिः तत्रतिस्रो गायत्र्यः
द्वे त्रिष्टुभौ एका बृहती ॥ त्वामग्ने हे अग्ने त्वां पुष्करात् उदकात् अधिसकाशात् । अथर्वा अतनवाक
त्रो णो निरमंथत नानिर्जंतनिर्तवान् । आपो वै पुष्करं प्राणो धर्मेतिश्रुतिः । मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः वाघत
इत्यृत्विग्नामसु पठितं । वाघतः ऋत्विक्भूतः ऊर्ध्वः । शिरस्तः अरं एपाजनयति सर्वस्य कर्मणां गन्तं ५ ॥ तमु त्वा ॥
त्वामचल्याद ध्यङ्ङा मात्स्यर्षिः मंत्राणां द्रष्टा पुत्रो इधे अथर्वणः पुत्र इधे इंधी दीप्तो आदिपयति । कथं भू
तं त्वा आदीपयति वृत्रहणं पापमनो हंतारं खुरं च पुरं च दारयितारं । वाग्वेद ध्यङ्ङाथर्वण इति ॥ ६ ॥
च नमु त्वा पाथ्यो वृषा मनस्या द्विपुत्रः प्रथमुपलभ्यात नदुक्तं मनस्सेवा नु द्वष्यामिति मनस्याभिलक्षणी १० ॥
यं अभिषिंचतीति वृषा मनः समीधे सदीपयति तदस्युहंतमं दस्युहंतमं धनं संजेतारं संग्राम
शा ॥ ७ ॥ सीद होतः उपविशाह होतः अग्ने स्वउलोकउकाराविनिग्रहार्थं यः स्वकीय एव जो केस्वेहि
क्ताजिन चिकिचान् ॥ चेतनावान् परिदृष्टकः स्वमधिकारं जानानः किं च सादया यज्ञं स्वापयज्ञयज्ञं सु

हुतस्य साधु हुतस्य कर्मणः यानो स्थाने हुत्वा डिनेह त्वा जिनेविष्टु हुतस्य यानि रिति श्रुतिः ॥ यज्ञे हविर्न्यमा त॰
ने च स्थान एष एतं सोम निधानं बहुत्वा डिन एव भवनीत्य तदभि त्रायाम तद्युच्यात ॥ ध्रुवत्वाद् वावीः दे य २
द वानम मनेवें ऽस्तृप एणश्री लः द वान्हविषा यजा सियज सितं त्वां पुनः प्रार्थयामि हे अग्ने त्वं हुतम हत्वा
यजमाने वयः आयुरं त्वं वा धाः धेहि ॥ छ ॥ निहोता ॥ नीत्ययं पसर्ग अवदद्दित्यने नाख्यातेन बध्यते
न्यसदन् निषण्ण उपविष्टः हे अग्ने होतः षदने होता यस्मिन्सीदति तद्धोतृषदनं ॥ विदानं ज्ञा
नानः स्वमधिकारं त्वेषः दीप्तिपुञ्जः दीदिवान् दे दीप्यमानः असदत्सु दक्षः साधुः दीप्त न
कारी अदब्धव्रतमतिः प्रतिवासिष्ठः वसुतमः सहस्रंभरः सर्वे बिभर्ति शुचिः जिह्वः यो
यं न्वा नादेवत्वा निह वीषि अन्वव दरति ॥ नयो छेषयति सप्तु विजिह्वः शुचिजिह्वा यस्य सः
शुचिजिह्वः शुचिजिह्व इति राक्यात यवदितं अग्निरिति विस्मितइ तियष्टे ॥ छ ॥ सदि
सीदस्व संसीदस्व हे अग्ने संगत्यासीदस्व ॥ यतस्त्वं महानसि शोचस्व दीप्यस्व ॥ यतस्त्वं देववी ॥ ६४ ॥
मः तयः ॥ अतीशाय नाद वानोंतर्पयिता ॥ विसृज च विमुञ्च च धूमं अरुषं अरोचनं मियेध्यं यज्ञियं
मेधां इति प्राप्ते षाद स्रा वि प्रकर्षः ॥ हे प्रशस्त लक्षण दर्शतं आकृति परिणाम हतो इतावा
अयमस्मर्द्धर तः । सिंचति धूमं सामुत्र वृष्टिर्भवतीति श्रुतिः ॥ छ ॥ अवटेषु । आसिंचति । अ
पादर्वीः अहे व त्या हत्ती ॥ विधूममग्ने अरुषं मियध्य त्यानंतर्यादग्निरुच्यात्तधो वा अ

पोऽदवीउपसृज विहिप। त्वष्टिरूपा मधुमतीः रसवतीः आरोग्यदात्रीः अयक्ष्मा प्रजाभ्यः। यक्ष्मा
द्याः [illegible]ः भावप्रत्ययलोपः अयक्ष्मत्वार्थं प्रजानामिति विभक्तिव्यत्ययः। तासां भूमिगतानामास्था
नादधिष्ठानादुत्क्रान्ताः कजः छेत्र॥ ३॥ ओषधयः सुपिप्पलाः साधुफलाः पिप्पलं फलमुच्यते॥ ७॥
वायुना संदधाति॥ संते वायुस्त्रिष्टुप्॥ अर्हद्भिः पार्थिवोऽर्हद्भ्यो वायुर्देवत्यः संदधातु॥ तव मातरि
श्वा वायुः पृथिवि विउत्तानायाः सत्या यादृते हृदयमवष्टम्भेन विकस्तं विकसितं वायुरुच्यते योऽदि
त्यानां यश्चत्वेऽदेवानां च रश्मित्राणे न त्राणत्वेन थकारो भावप्रत्ययार्थः॥ हे देव तस्मै प्रजापत
ये त्वं प्रदेहि इयं पृथिवी वषड्कृता। वषट्कृता भवतु। नैहेतावत्याऽजनिरस्ति॥ यथो पृतिङ्गतिः॥ अस्त्री
र्णयोरेतानुहाति॥ सुजातो ज्योतिषा त्रिष्टुप्॥ आग्नेयी अयमग्निः सुजन्मा ज्योतिषा सह॥ संयु
क्तः। शर्म शरणं वरूथं वरणीयं गृहं आसदत्॥ स्वः स्वर्गः स्वर्ग्यः॥ यो क्षेणपनयति वासो
अग्ने। हे अग्ने विभावसो विभूतिधन वासो विभूयः विश्वरूपं नानारूपं विचित्रं संव्ययस्व॥ वे
न्नस्वं वरणेन परिधत्स्व॥ ७॥ अथ नामादायाप्तिष्ठति॥ उदु तिष्ठ आग्नेयी बृहती॥ उत्तिष्ठस्व उकारः पा
६ दपूरणः॥ हे स्वध्वर सु पद्धियन ततज्ञाय। अवपालयनोऽस्मान्नूदव्याधियातु॥ हयाकिं च दृष्टोद
= र्शनाय अस्माकं भासा बृहता शुभ्र मानि चारुसंदीप्तः। आयाहि आगच्छ हे अग्ने सुशक्ति
[illegible]भिः साधुस्तिष्ठ रक्षेः॥ ७॥ अथ नमित ऊर्ध्वं चा चं गृह्णाति॥ ऊर्ध्व ऊ षु णः बृहती आग्नेयी ऊर्ध्व ऊति
ऊ

ष्ठस्तुपदस्तरणः नः ऊतये अस्माकमवनाय। कथं सूर्य्य इति तिष्ठादेवो न सविता नकार उपमार्थः॥ देव इव सवि
ता ऊर्ध्वः स्थितः॥ वाजस्यान्नस्य सनिता संभक्ता भविष्यसीति शेषः॥ यदंजिभिः यस्मादंजिभिर्व्यंजकैर्दृश्यमाणां ३२
रश्मिभिर्व्याघ्नद्भिर्हविषां वोढृभिः सहितं विह्वयामहे विविधमाह्वयामः। तदूर्ध्व
स्तिष्ठेति संबंधः॥ ७॥ अश्वमभिमंत्रयते स जातो गर्भः त्रिष्टुप्॥ अंगीकृत्याश्वं स्तौति॥ अध्याहार व्यवहितपदानि
ज्ञेयो मंत्रः॥ यस्त्वं रोदस्योः द्यावापृथिव्योः गर्भो जातोसि यश्च त्वं हे अग्ने चारुः रुच्यो मनः विभृतः विहृतः हृग्रहोर्भ
श्छंदसि हृस्येति हकारस्य भकारः ओषधीषु पुरोडाशलक्षणासु होतव्यविषयासु भवसि यश्च त्वं चित्रो
नानारूपः शिशुः शंसनीयः परेण तमांसि अक्तून् रात्रीः अतिरोचसे स त्वं मातृभ्यः अधि ओषधिवन
स्पतिभ्यः सकाशात् कनिक्रदत् अत्यर्थं शब्दं कुर्वन् गाः प्रयाहि॥ ८॥ रासभमभिमंत्रयते॥ स्थिरो भव॥ उष्णिक्॥
अनुष्टुब्वा। स्थिरो भव निश्चलो भव वीड्वंगः निश्चलांगश्च भव॥ आशुः शीघ्रश्च भव वाजी वेजनवांश्च भव। हे अर्व
न् पदार्थं प्रति प्रत्ययतीति अर्वा पृथुः पृष्ठश्च भव॥ सुषदः सुखासनश्च भव॥ य ~~त्वं~~ त्वं अग्नेः पुरीषवाहणः प्रसार्वा॥ ६५॥
यवसं हं वहनीति पुरीषवाहणः रासभः॥ ९॥ अजमभिमंत्रयते॥ शिवो भव॥ अनुष्टुप्॥ बृहती वा॥ हे अजा
४ भ्यो शिवः शांतो भव प्रजाभ्यो मानुषीभ्यो अर्थाय यस्त्वं हे अंगिरः अंगिरा वा अग्निरग्नेर्यो जज्ञ इति श्रुतिः प्रजा
षी भ्यो मानुषीभ्यो अर्थाय ति व्याख्यातं। मा च त्वं द्यावापृथिवी अभिशोचीः अभिसंतापय॥ मा चांतरिक्ष
३ दी मा च वनस्पतीन्॥ १०॥ एतेषां पशूनामुपरि शास्त्रं गृह्णाति॥ प्रैतु वाजी॥ अवसानानां महापंक्तिः॥ अर्द्धर्चौ वा स्या
द्वत्यौ॥ प्रकर्षेण एतु आगच्छतु॥ वाजी अश्वः कनिक्रदत् अत्यर्थं हेषितं शब्दं कुर्वन् अयं च रासभो

६

अयवसाहवनार्थं चकेर्षणे वागच्छन्नानदन्नू। सोपहासमुच्यते। गर्द्दभरटितेन सर्वा दिशो नादयं
न्नू॥ रासभः यत्नापतनशीलस्तद अस्य यद्दुषि रासभं निराहनज्ञासभेऽस्य चं दधाति॥ निरुक्तिः भरं नग्निं पुरीष्यं
अयं चाश्वो भरन्नू धारयन्नू अग्निं पुरीष्यं परावपमा पादिमा विनशयतु॥ आयुषः पुरा आयुः शब्देन कृत्याचक
र्माभिहितं यज्ञसंयोगे नहि अश्वादीनां कृतिः आयुषः पुरा आसमाप्तेः कर्मणो रासभ उच्यते॥ वृषासक्ताग्निं
वृषणं सेक्तारं आकृतिपरिणामयंभित्वा यं भरन्नू धारयन्नू अपांमध्ये गर्भ उच्यते ससमुद्रियं॥ हविस्स
मुद्रा आग्नेयः शुशुषामिचेतदभिप्रायेतत्र भवः समुद्रियः स्वरादाहरति॥ अग्न आहि एकपादाग्नेयी गाय
त्री हे अग्ने आगच्छ वीतये हविरूपभोगाय॥ ४॥ छागस्योपरिधारयन्नू उपतिस्सतं सत्यं अग्निं सत्य
मादित्यं॥ यद्वादित्यं सतं अग्निं सत्यं तं भयरूपमप्याहरामीति शेषः अनड्वान्पुरीषमीहात अग्निं पुरीषं
व्याख्यातं॥ ५॥ उपावहरति ॐ ओषधयः द्वाभ्यां त्रिष्टुभ्यां ॐ ओषधि द्वत्याभ्यां द्वितीयोर्द्धर्च अग्नेयः प्रतिमो
मोदध्वं। प्रतिहर्षयत प्रत्युत्थानादिभिः एतमग्निं शिवं यान्तं आयान्तमच्युषान्नू अभ्यागच्छन्तं अस्मै
उषे वस्थितानां एवमर्द्धर्चेनौषधीरुक्त्वा इदानीमग्नित्वमपि व्यस्यानुविहि पनू विश्वाः सर्वा अनिराइरत्य
म न्ननामभवति अन्नैयाभिः सतीभिरवृष्टिभिर्निदाघाशनित्र ...ति ग्रहात विहि पनू अमीवा व्याधीन्नूनि
षीदन्नू निविशमान अस्य नो अपद्रुर्मतिं जहि अपजहि अपनयद्दुर्मतिं नास्तिदत्तं कृतमित्यादिकं॥ ६॥ ॐ ओषध
यः प्रतिहृतॐ ओषधय एतमग्निं प्रतिगृह्णीत आदरवत्यः सत्यपुष्पवतीः सुपिप्पलाः पुष्पवत्यः शोभनफला

यच्छता अयं द्विषो युष्माकं राभेदशत्रियः शतव्यः आप्तकालाः चत्वं पुराणां शाम्यति कं सधस्थे सदृशं स्थानमा
सददिति। ७। अथेनं विष्यति वि पाजसा वीत्ययमुपसर्गो बाधस्वेत्यनेन संबध्यात वि बाधस्व पाजसा पाज इति
बलनाम॥ बलेन पृथुना विस्तीर्णेन शोशुचानो दीप्यमानः द्विषो द्वेष्यानूरक्षसः अमीवा व्याधीनू एवं
चत्यक्ते वा चित्याथेदानीं पराद्वीरुत्या। शिषमारास्त॥ सुशर्मणः साधुशरणस्य बृहतो महतः शर्मणि शर
णस्यो भावये अग्नेः अहं सुहवस्य स्वाह्वानस्य प्रणीतौ प्रणयने अभ्यनुज्ञायां॥ ७॥ अप एप स्तुजति
आपो हि अब्दैवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः आपो हि ष्ठा मयोभुवः। द्वितीयपादे तच्छब्दश्रवणे यदो चाध्याहारः
कर्त्तव्यः॥ हे आपः या यूयं मयोभुवः मय इति सुखनाम सुखस्य भावयित्र्यः स्थ॥ भवथ। सर्वप्राणिनां। छेदः
पूर्त्तिकारो हि यस्मात्। ता नः अस्मानू ऊर्जे अन्नाय दधातन॥ स्थापयत। यथा वयं सर्वस्यान्नस्य भोगस्य भो
क्तारो भवेम तथा कुरुतेत्यभिप्रायः॥ महे रणाय चरमणीयाय चक्षसे दर्शनाय अस्मानू धातनेत्यनु
वर्त्तत एतदुक्तं भवति महद्य॥ यत्तदर्शनं परं ब्रह्म तरणं रणीयं तदस्माकं कुरुतेति॥ अथ वा हि शब्दो यस्माद ॥ ६६ ॥
र्थे द्रष्टव्या व्याख्यायते॥ नहि वेदमातुस्स्यानर्थकं संभवति॥ संभावसति॥ आपो हि॥ हे आपः हि यस्मान्म
यो भुवता न ऊर्जे ता दाधृस्य पंचम्यास हेतिः तस्माद्धेतोरस्मान् भावं स्थापयता महे तचरमणीयाय चक्षसे
दर्शनाय॥ ७॥ यो वः यद्युष्माकं शिवतमः शान्ततमः रसस्तस्य भोजयत भागिनः। रजरूताइहेह वस्थितानस्मा
स्मानू उशतीरिव वशकांतो रुतसंप्रसारणस्यैतद्रूपं॥ कामयमाना इव मातरः। मातृशब्दः संबधिवच

नः॥ यथा कामयमाना मातरः॥ पुत्रस्य कल्याणं तेस्तैरसैर्भोजयेयुरेवं भोजयत॥ ५१॥ तस्मा अरं॥ अलमिति त्राणे
लकारस्य रफः छांदसः हे आपस्तत्र रसस्तस्याधनूर्स्ते मंत्रयाचितस्य चोयुष्मा स्वं बंधिनो अलं पर्याप्तिं यस्य
क्षयाय जिन्वथ। क्षयो निवास इत्याद्यर्थतः षष्ठ्यर्थे सा चतुर्थी। यस्येति सामानाधिकरण्याद्दर्शः यस्य आकृति
परिणाम भूतस्य क्षयस्य निवासस्यैकादशेन जिन्वथ जिन्वतिः प्रीति कर्मा तर्पयथ पंचाङ्गतिपरिणामेनाम णोदं बला
दिस्तंभ पर्यंतं जगत्॥ तत्राह आपः जनयतनोस्मानुमोक्षत्वेन आजानादवत्स्मा त्रास्यात॥ ५२॥ अज लोमिः सं
सृज निमित्रः संऽसृज्यामि चीउ परिष्टा कृहती॥ अध्वर्युराह॥ मित्र आदित्यः संसृज्य एकीकृत्य पृथिवी मृल्लोकां
तरिक्ष भूमि वचनः पृथिवीशब्दः इहत्र मृल्लोकवचनो गृह्यात पृथिवी मृल्लोकं भूमिं च मां ज्योतिषा अज लोमैः
सह संसृज्य महत्पत्र यद्गच्छित्विति शेषः अजस्याग्ने यत्या लोमानि तानि ज्योतिः शब्देन भणितं शब्द कोतत। अहमपि च
गृहीत्वा सुजातं कल्याणजातं त्वां जातवेदसं जातप्रज्ञानं अग्निं अजलोमाप्येंस्त्ये संसृजामि अयक्ष्माय अव्या
धिताय प्रजाभ्यः प्रजानामिति सन्नतिः निः॥ ५३॥ निः शार्करायोरस्मात्मचूर्णैः संसृष्टिरुद्राः संसृज्य अनुष्टुप्॥
रौद्री रुद्राः संसृज्य एकीकृत्य शार्करायोरस्मात्मचूर्णैः पृथिवी पार्थिवं पिंडं बृहत्तु महज्ज्योतिः अग्निलक्षणं उष्ण
यो समीधिरे संदीप्तवंतः उषास्तमग्निं संवत्सरं धारितवंतः तेषामिदानीं फलमाह तेषां रुद्राणां भानुर्दीप्तिः अज
स्य इदं जस्रं उपक्षेणा इत्युक्तं एवार्थे अनुपक्षीण एव शुक्रः दैवषुनि धीरणो स्तमीरोचानाददीप्यता॥ ५४॥ तिसृ
भिरनुष्टुब्भिः सिनीवाल्यादिति देवत्या मृदं संयोतिसर्दः संसृष्टां वसुभिः संसृष्टां संसेवितां वसुभिः रुद्रैश्च धीरैर्बु
द्धिमद्भिः धीरा बुद्धिवचनः॥ कर्मन्यथा यः कर्मण्यां या कर्मणा संपद्यते सा कर्मण्या मृदं हस्तिकाहस्ताभ्यां मृदं सृष्टीमल
त्वा सिनीवाली कृणोतु करोतु। या सिनीवाली सुकस्तु कपर्दा कपर्दः केशसंयमप्रकारः॥ साध केशसंयमना॥ वेणिर्वा कपर्दः

न३

क्वास्ते संयमप्रकारः॥ साधकेष्वासंयमेन॥ वर्णिर्वो कपर्दैः सुकुरीरा कपर्दशिरोमुकुटः शोभनमुकुटा स्त्यो पन्नाशोभ
न मुपन्नोते॥ या सा स्त्यो पन्ना किदत्ता वायने करणे कंठकूजितादिभिर्विभास्ते ः साव भ्यं ह अदित महिमरुति
उरेवां दधातु स्थापयतु हस्तयोः॥ ७॥ उरेवां दशोणाउ करो उरा स्या सामर्थ्ये बाहुभ्यां अदितिः धियाबुध्या च कृता स
ती॥ माता पुत्रं यथा उपस्थे उत्संगे अग्निं बिभर्तु धारयतु। गर्भ आ आकारे॥ आत्मनो योग्यां क्रियामादिपति
आधारः। गर्भ आहो उरवा रख्यांतरवचनः॥ मखस्य शिरोमादत्ते मखस्य यज्ञस्य शिरोसि॥ आहवनीयो यज्ञस्य शि
रः। तद्धारणादिहा अपित्र वर्त्तत॥ लक्षणया शिरः आहुः॥ ८॥ तं प्रथयन्ति वसवस्त्वां कृण्वन्तु छंदसस्वे गाय
त्रेण छंदसांगिरस्वत्। यथांगिरसा कृतायतनस्थलं कृता सतीध्रुवा स्थिरासि पृथिवी यासि॥
अतस्त्वां ब्रवीमि॥ धारय स्थापय मयि यजमानायेति यद्वृतु ध्ये तेपदमनु परिष्टात्कृत्य यात तदिदं सप्र
म्यं ते पकृत्वा योज्यात॥ समानाधिकरण्यात्। यजमाने प्रजो धनस्य पुष्टिं गोपत्यं वर्शान्तनं च। वीर्यं
वीर कर्मसंजानानां॥ समानजातान्॥ त्वाष्टनं धारयति सर्वेत्रामित्ति संबध्यातउत्तरेषु मंत्रेषु वि
शेषः॥ ९॥ रुद्रस्त्वा मंतरिक्ष मसि आदित्यास्त्वां द्यौरसि विश्वेत्वा। देवा विश्वानराः नयंतीति विश्वा। ॥६९॥
नरा देशोसीति वित्त येतत्तरे वर्त्ति सर्वतः करोति॥ १०॥ अदित्यैरास्ना सीत्याख्यानं॥ बिलं गृ
ह्णातु। अदितिरदिनादेवमाता ते तव बिलं मध्यं गृह्णातु निदधातु॥ कृत्वाय सा उखि मन्तुक्रु
पा आदित्या यात्र कृगुणाः अदितिः सा कृत्वां प कोयामिति छोदसः॥ उप ज्ञनः कृत्वा महीम
दती॥ उषा मन्मयी योनिस्कृनं अग्नये अग्न्याधिपुत्रेभ्यः त्रायवत्। प्रादात्। श्रपयान् श्रपयंतु॥
इति प्रयोजनं रख्यापनार्थः॥ ११॥ सप्तन्निरश्वशकृदिरुं रेवां धूपयति सप्तन्निर्यजुर्भिः प्र

तिमंत्र वस्सवस्त्वा अज्यर्थानि यजूंषि॥३॥ अथ प्राग्धर्मं खनति। अदितिष्ट्वा। अदितिस्त्वां देवी विश्व
देव्यावतीः विश्वैर्देवैः सहिता पृथिव्याः सहस्थाने अंगिरा इव खनतु। हे अवट अवटाकृत उखाम्
वहधाति देवानां त्वा इत्युत्तरं पंचसु यजुःषु अश्रुतान्यभिधेयानि व्याख्यातानि॥ ओषधयो वा दिवा
नां पत्न्यः दधतु स्थापयंतु। उखे। अग्नीनादीपयति धिषणास्त्वा॥ धिषणा वचः इंधी दीप्तौ॥ श्रपयन्ति
वरूत्रीष्ट्वा। अहोरात्राणि वरूत्र्यः तानि हि पृष्ट एवंति॥ पचंति देव्यो ग्नास्त्वा छंदांसि विग्नाः छंदो
भिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छंति जनयस्त्वा नक्षत्राणि जनयः। अच्छिन्नपत्राः अनवच्छिन्नपतनाः।
सततयानिनः॥३॥ आचरति मित्रस्य चर्षणीधृतः मैत्री गायत्री मित्रस्यादित्यस्य चर्षणीधृतः मनु सं स्य
ष्याणां धारयितुः धीहृत तस्य अवः रक्षणं देवस्य सानसिं सनातनं पुराणं द्युम्नं च यशः अन्नं वा
चित्रश्रवस्तमं अतिशयेन चायनीयं श्रवणीयं च वयं स्मह इति वाक्यशेषः याचेमहीति वा। यद्वा
यस्य मित्रस्य चर्षणीधृतः पालनं देवस्य पुराणमस्ति द्युम्नं चित्रश्रवस्तमं अतिशयेन चायनीयं
श्रवणीयं च वयं स्मः यजमानस्याभिप्रेतमर्थं साधयतु॥३॥ बृहती उ देवस्त्वा त्वां भवती
य मुद्वपतु॥ उद्वपनेन प्रकाशीकरोतु सुपाणिः शोभनपाणिः स्वंगुरिः शोभनांगुलिः लकारस्य रेफः
छांदसः सुबाहुः उत शक्त्या अपि बुध्येत्यतः शब्दः समुच्चयार्थ उद्वपयत्विंत्यनुवर्तते। त्वं च उखे
सवित्रा सती अव्यथमाना अचलं ति पृथिव्यां स्थिता आशा दिशश्च आपूरण आपूरय ऊर्जतिर

सं ना॥ उच्छन्तिउच्छायच्छू हतीश्र्वो र्द्धी उस्य उत्तरो मित्रः एतस्मादुद्दपनस्थानाच्छच्छाय बृहतीम हतीभवत
न उदुतिष्ठ त्व वर्त्तस्व स्व कीयकर्म णि यत स्त्वं ध्रुवासि स्थिरासि स्व भावतः पात्रे करोति मित्रितां नेह मित्र
एतो तत त्वमुखो परिददामि त्वय च्छामि॥ अभीत्ये अभेदनाय॥ एषाचो षात्व चया गृहीतास्सती माभिदं माभि
द्यतो॥ ७॥ आश्रृणात्तिवसवस्त्वा निगद व्याख्यातं॥ ३॥ उग्रेण निहुहाति आकूतिमग्निं आकूतिं॥ आ
कुवन माकूतिः॥ आत्मनो धर्मो मनसः प्रेरणहेतुः॥ स एवाग्निः प्रयुंक्ते तत्कर्मणि प्रयुंक्ते। कर्मणि
प्रयुंक्ते स्वाहाजुतं करोमीति व्याख्यातं मनः स्वक्तिस्वाहेत्यादिना वाउपपदविभक्तिस्वत्र थीं॥ आकूत्यै अ
ग्नये प्रयुजे स्वाहा। एव उपरितना अपि मंत्रा व्याख्येयाः मनो मधां तं ता मनसः प्रवृत्तिर्मेधायाश्च वित्तं
विज्ञानं तत वित्तस्य चिंतनस्य संस्कारस्या, वाविज्ञानस्य च प्रवृत्तिः वाचो विष्टतिं ततो वाचा विधारायताग्निः
प्रकाशको भवति प्रजापतये मंत्रं तरकारिणे॥ अग्नये विश्वानरपुत्राय॥ ३॥ विश्वोदवस्येति व्याख्यातं॥
७॥ उरवा माद्रवनीये धिश्रयति मास्तु भिन्नाइति गायत्री त्रिष्टुप् छन्दां उरवादवत्याभ्यां अग्निश्चदमि ति पृ॥ ६९ ।
द अग्नेर्युष्य। हे उरवे मा त्वं भिन्नाः भिदु दू विदारे माभिद्य स्वास्तु कारोनर्थकः माचरिषः रिषति हिंसा कौ
र्मा मा चलं विनश्यस्व। हे अंब अंबेति वियोषायाः आमंत्रणं। इष्ट स्तु च गल्भं वीरयस्व। वीरकर्म उरु।
अग्निधारणलक्षणं। किं च उत्तरं अग्निश्च त्वं च इदं कर्म आसमाप्तेः कारिष्याथ एवं [illegible] ६६ हस्व हे
उरवे दं हस्व दृढीकुरु आत्मनं देवी छ पृथिवी कार्यकारणपचारा वर्णनार्थः स्वस्ताय अविनाशाय वे

२

स्मात्त्वमिदमुच्यसे यत आस्तुरीमा या आस्तुः प्राणोरे फउ पड नः प्राणसंबोधिनी माया प्रज्ञास्वधया अंने
ननिमित्त भूतानन हता सि॥ किंच हुष्टं प्रियं दावभ्यो हितं इदं हव्यं हविः अस्कोत्वस्कन्ना दाभूया अग्नौ आहुतये
हूयते॥ नाउ च्युं तरं तास्त्वमपि च अरिष्टा अनवस्कं डिताउदि हिउज्ञ छा॥ यदि ऽ। स्मिंन्वर्तमानाः॥ ७॥ उषे गैनोव
४६ चोदशासमिध आध धाति त्रयोदशाभिशाग्नेयीभिर्ऋग्भिर्दिगाय ओड्डवन्नः सर्पिरासुतिः सर्पिर्घृतं आसव
स्थानीयं यस्य सर्पिरासुतिः प्रत्नः पुराणः होता देवानामाह्वाता वरेण्यो वरेणीयः स ह सस्सुत्रः मथ्यमानो जाय २५
त तस्मादेवमुच्यते अद्भुतो नन्यसमः॥ यद्दं भूताग्निः सकामुकीभहृयं त्वितिशेषः॥ विकंकतमादधाति॥ पर
स्या अधि संवत इति संग्रामनामस्तु पठितं संसर्वस्य वनान गत्यर्थस्य संगच्छन्ते हित च योधाः॥ परस्याः संबंधिन्याः
संवतो॥ धिसकाशात्॥ अवरान्नूनं स्मदीयान्॥ अभ्यातर आभ्यागच्छतानाय त्र जन पादहमस्मितान वपाल्लयनपि
यवा॥ ७॥ उदुंबरीमाधोदेति॥ परमस्यास्ति सौ तुष्टुभः परावर नामसु पठितं परमस्याः परावतः परं यंहृरं नस्या ६
तूहेरोहिदश्वरोहिताह्यग्ने रथः॥ इह आगहि॥ आगच्छायत स्त्वं पुरीष्यः पशव्योसि पुरुत्रियश्च बहुशानप्रियश्च
॥ उदंबरे च बहून्येषामानानितथैतत्सर्वानूवनस्पतीनू त्रति प्रच्यत इत्यादिश्रुतिः॥ आगत्य च हे अग्ने त
रविनाविनाशयाम्तृधः संग्रामान्॥ ७॥ अपरश्चल्क्षामादधाति॥ यदग्ने यच्च द्वृ आ इध्मसीत्यनेन संबध्यानयदाद
भस्ति य दाद ध्मः॥ हे अग्ने कानेत वदारूणि कानि कानिचित्॥ चिछ्छो अनवक्लेन्तो॥ यानि कानिचि दित्यभिज्ञायः॥
सर्वं तदस्मत व घृतं तनु जुषस्व॥ स वस्व हे यविष्ठ्य स्याथेयः प्रत्ययः युवतमः॥ ८॥ अधश्शायमाधोदेति यददन्ति यच्छ र
यति कष्ठं उपजिह्विकादीप्ति कायच्च स्य प मः वल्मीकः अतिसर्पति अतीत्यवर्त्तते॥ सर्वं तदिति व्याख्यातं॥ ९॥ पा
जाशयच्चरा भवंति॥ अहरहः॥ त्रिष्टुभो अस्मिं मंत्रे द्वितीयचतुर्थयोः पादयोर्विरोधः अश्वायेव तिष्ठते घास

मस्मै॥ अप्रतिष्ठात अस्मैद्वे पदे परो ब्रह्ममग्निं ब्रूतः तथाग्नेमात प्रतिवेशारिषामति अग्नेते इति प्रत्यक्षमग्निं ब्रूतः
न च वा क्वभेदनार्थः संभवति॥ अनादयोः पदयोर्लौकिकया रूढ्या व्याख्यायात॥ अहरहः सततं अप्रयावं अ
प्रमत्ताभरंता दानानि कथमिवांतद्रूपमयादर्शयति॥ अश्वायेव तिष्ठात अश्वस्येव स्थापयेनो वयं घासं यवसं। अ
स्सतवा। किंच रायस्पोषेण समिषामदंत इत्यादिना पृथिव्या इति॥ नाभौ पृथिव्याः एषा हि नाभिः पृथिव्या यत्रेष
एतस्समिध्यात समिदाधाने संदीप्यमान आहवनीयाख्ये अग्नौ रायस्पोषाय धनस्य पोषाय बृहन्तं महांतं
ातहवामहे आह्वयामः अग्ने योधिष्ठात्री देवता तदभिप्रायामतत्॥ कथंभूतमग्निमित्यत आह॥ इरंमदंड्र
स्याम अन्नेन माद्यतिल्पतिरुद्रकं महस्त्रं यजत्रं यजनीयं जेतारं पृतनासु संग्रामेषु सासहिं सोढारं अभ
भिभावितारं समिंधाने ग्नाविति आहवनीयविषयोग्निशब्दः जेतारमग्निमिति अधिष्ठात्र्यि विषयः॥ शा॥०
याः सेना अभीत्वरीः॥ अनुष्टुभः वागंभ्रं प्रतिर्या या साढत परिष्टा बृहतीयाः सेना अभीत्वरीः इ एनम
शर्जिं स्वर्त्तिभ्य इत्यादिना घरप्रत्ययः इ णः अभियाहि आव्याधिनीः आविध्यंति या उगणा उ गंतरो द्वेशे
प्यर्थे अपि च उग्रः गणगुणाः पृषादराति पाठात्॥ मध्यपदलोपः ये च स्तेना श्चौराः ये च तस्कराः स्तस्के स्तांको ॥ द्वी ॥
स्रोतीति यच त्यात कमिति निरुक्ताः त्वन्नूस र्वान्नूततन व हे अग्ने अपिदधामि प्रक्षिपामि। आस्यमुखभ हर्षाणा
याशद द्वाभ्यां दशनशीलाभ्यां दा डाभ्यां राहसिके इति श्रेउच्यात मलिघ्लुन् म्लुच स्तेनतया म्लोचयंति अप
दरया भवंति जनेषु कक्षेषु वायेजं भ्यै स्तस्करान्॥ जंभा वर्त्ति समाप्ति नां जंभास्ताभि स्तस्करान् खादतु॥ अपि च क्र
तुभ्यां हननशीलाभ्यां स्तेनान् हे भगवन् महादेव्यर्य युक्त आजूसे वेसु क्रास्तेना एव स्तेनाः सः स्तस्करावनोवनो
॥श्रिनाः ये च कक्षेषु नदीपर्वतकुहिषु अहं यवंछंदासपरे णायामिति वक्तव्यमिति अघदाद्वा क्यवाकाछंद
या स्य नू

69

सीतिउग्रच्चयः॥ अघेपरस्मिटकति॥ अथायुष्मान्तनवदधामि। स्थापयामि ॐ भयोर्लक्षणाय॥ ७॥ योस्मभ्यं
योमनुष्यास्मान्नुभ्यं अस्मदर्थे अरातीयात् अरातिरिवाचरेत्॥ अरातिः शत्रुः यश्च नोस्मान्द्वेषात्द्वेष्टि योनः
निंदात् यः नः अस्मान्निंदति यः अस्मान्धिप्सात् दम्भोतः सनि अभ्यासलोपः दभितुमिच्छति च यः सर्वांमतं शत्रु
जातं भस्मसा कुरु भस्मसेति भस्मसात्कुरु करणे डाज् तः यथा भस्मसात्भवति तथा कुर्वित्यर्थः। पुरोहितस्याद्धाति
संशितं मोत्कुरु करणोः उपसर्गव्यत्ययः। निशितं तीक्ष्णीकृतं मम ब्रह्म निशितं च वीर्यं वीरकर्म बलं निशितं च क्षत्रं जिष्णु
जयशीलं। यस्याहं भवामि पुरोहितः॥ ७॥ उदेषांहतिरयस्यउदतिरं उद्धृतिं तवान् अस्मि एषां योद्धृणां बाहू उद्वर्चः उ
द्धृतिं तवान्वर्चः अथो अपि बलं क्षिणोमि च विनाशयामि॥ ब्रह्मणा पुरोहितसक्तेन अमित्रान् उन्नयामि
म ऊर्ध्वं यामि स्वान्पुत्रादीन् अहं॥ ७॥ समिधमादधाति अन्नपत अग्ने अन्नपते अन्नस्य त्वं मे देहि अन्नोस्मभ्यं देहि अ
-नमीवस्य अमीवा व्याधिः व्याधिरहितस्य शुष्मिणः शुष्ममिति बलनाम। बलवतः। किंच प्रप्रदातारं तारिषः
अतिशयार्थमुपसर्गाभ्यासः मत्प्रकर्षेण अन्नस्य दातारं। प्रतारय प्रवर्द्धय किंच ऊर्जमन्नं नः धेहि द्विप
दे चतुष्पादे। द्विपाद्भ्यश्चतुष्पाद्भ्यश्च इति मंत्रः॥ इति मंत्रभाष्ये एकादशोध्यायः॥ ७॥ ७॥ यजमानं कंठे
रुक्मं प्रतिमुंचति॥ दृशानो रुक्मः त्रिष्टुप्॥ आदित्याध्यासेन रुक्मं स्तौति॥ यो दृशानो दृश्यमानः प्रत्यक्षेण
उपलभ्यमानः रुक्मः रोचनशीलः महत्या दीप्त्या व्यद्यौत् विद्योततयश्च दुर्मर्षं अनवस्थंडितं आयुः जीवनं मायुः
श्रिये रुचानः यश्च जनेभ्यः श्रियं दातुं रोचते॥ सोयमग्निरमृतः अमरणधर्मा अभवत्। वयोभिरन्नैः प
शुपुरोडाशप्रभृतिभिः यदेनं द्यौरजनयत्॥ यच्च एनमग्निं द्यौः उनितवती। सुरेताः शोभनरेताः सुरेता ह्येषा
यस्या अग्निरेतः एतद्द्वितीयं रुक्मं प्रतिमुचकार एनमग्निं ज्ञाभ्यां परिगृह्णाति। नक्तोषासा आग्नेयी त्रिष्टुप्। नक्ता रात्रिः

स्वल्कमहः धापयेत पाययेत सायं प्रातरग्निहोत्रादिकर्मभिः त्रिष्टुब्बालमिव मातापितरौ एकं अग्निलक्षणं समी
चीनस्य गेचने स्सतिष्ठ चयेइस्तं श्रृंताभ्यां गृह्णामीति शेषः हरन्नूजपति घावा द्यौ मो वा शामा घावा पृथिव्योः योरुक्तः
शोचनदीप्तः अतर्विभाति अन्नरादी प्यातं तं हरामीति शेषः निदधाति दैवा अग्निं धारयन्द्रविणोदा द्रविणमि
तिधननाम धनस्य दाता अस्मन्मह्नं धारयामीति शेषः ॥३॥ विश्वपा रूपाणि प्रतिमुंचात विश्वा रूपाणि जगती सावित्रीयः
७० विश्वानि रूपाणि सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रतिमुंचात प्रतिबध्नाति द्व्येषु आह सुवः श्रेयं तमः प्रकाशयतीत्यर्थः।
कविः क्रांतदर्शनः। यश्च प्रसौति भद्रं भंदनीयं द्विपादे चतुष्पादे शंभुः स्वरूपाभावे प्रणाम एव न स्यात् अतः शंसु
खं भवति यस्मात् सर्वं शंभुस्ते शंभुं ॥ ननु सत्यं रूढो योगस्य दुर्बलत्वं निरूपितं शंभुशब्दः द्विपाद्भ्यश्चतुष्पाद्भ्यश्च
विनाकमरख्यत्सविता वरेण्यो वरणीयः अनुप्रयाणं सुखं सो विराजति स सविता उषसः प्रयाणं प्रगमनमनुप
श्चाद्विराजति दीप्यतेउषा सविता पुरोगामिनी तिष्ठति यत्रास्थे न्हृतः सविता स सौम्यं प्रतिमुंचति इति शेषः विहत्या
१२७ भिमंत्रयते इति श्रुतेरसाना। सुपर्णोसि सुपतत्त्वमसि। गरुत्मान्। गरणवान्। अस्मिन्नवानू त्रिवृत्स्तोम ॥१०॥
स्तव शिरः गायत्रं चक्षुः बृहद्रथंतरे साम्नी पक्षौ पंचविंशस्तोमः आत्मा छंदांसि एकविंशतिरंगानि यजूं
नाम यान्देनमग्निरित्याचक्षत तदस्य यजूंषि नाम साम तनूः वामदेव्यं यज्ञायज्ञियं पुच्छं धिष्ण्याः आ
ग्नेयः शफाः खुराः यस्मात्त्वं सुपर्णोसि गरुत्मान् अतो ब्रवीमि। दिवं गच्छ स्वर्गं लोकं पत ॥१॥ विष्णुक्रमा
न् क्रमते विष्णोः क्रमोसि विष्णोरग्नेस्स्याग्नेयतः क्रमोसि सपत्नहा शत्रुघातकश्च। अतो गायत्रं छंद आरोह पृ २१२
थिवीमनुविक्रमस्व॥ अभिमातिहा अभिमातिरपि केनचिद्गुणविशेषेण शत्रुरेवोच्यते अजन्यत्॥ अरा
तीयतो हंता अस्मान्प्रति वा चरति अरातीयात अरातिः शत्रुः तस्याः शत्रीयतः हंता शत्रूयतो हंता अधस्तनेन व्या

ख्यातं॥ ७॥ उर्द्धुवाजः प्रदिदिवि गाप्रगल्भा त्यग्निं अक्रंददग्निः त्रिष्टुप्॥ अस्यां मन्त्रे अग्निः पर्जन्यायत॥
अक्रंददेत विस्फूर्जति अग्निः स्तनयन्निव द्यौः शब्दं नात्र पर्जन्यस्त्रः यथा स्तनयन्पर्जन्यः शब्दं करोति
एवमग्निः शब्दं करोति॥ एवं पर्जन्यायत पर्जन्यवदग्निः अपाम्नापि पार्जन्या निरूपाणि अग्नेरुद ६
र्यंति क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन्॥ क्षामा पृथिवी॥ द्वितीयार्थे च प्रथमा॥ लिह आस्वादे॥ यथा पर्जन्यउ
दकाभावमुपगच्छन्नत्यर्थं पृथिवीं लेढि लिहति लढ आस्वादयति वीरुधः समञ्जन्व्याप्नुवन्॥ एवमग्निः
पृथिवीमत्यर्थमास्वादयति॥ स्वकीयेन ज्वालासमूहेन ओषधीर्व्याप्नुवन्॥ अन्यदप्याख्यात सद्यो जज्ञा
नो विहीमिद्धो अख्यत्॥ यथा पर्जन्यः सद्य एवाभ्ररूपेण जायमानो व्यख्यत् विरूपसर्गः ख्यातिना सं
बध्यत॥ अनेन विख्यापयतीदं॥ इं इ धारा सहस्रैः इत्पदपूरणौ निपातौ॥ एवमयमग्निः सद्य एव
जायमानः सन् इदं सर्वं व्याख्यापयति॥ अन्यच्च आरोदसी भानुना भात्यंतः यथा पर्जन्य आभाति
भानुना विद्युद्रूपेण आरोदसी द्यावापृथिव्यो अंतर्व्यवस्थित एवमयमग्निराभाति भानुना द्यावापृथि
व्यो अंतर्व्यवस्थितः एवमयमग्निः पर्जन्य एवरूप्यात आर्षिणा॥ ७॥ अवहरति पंच अग्ने
य्यः परा अग्नेभ्यावर्त्तिन्नूर्ध्वं वहंति॥ हे अग्ने अभ्यावर्त्तनशील अभि निवर्त्तस्व मां॥ प्रति अप
षा वर्चसा अन्नेन प्रजया धनेन सन्या लाभेन मेधया रय्या सुवर्णाद्यं कारैः पोषेण धनपुष्ट्या॥ ७॥ अग्ने मा ६
अंगिरः महातरुहनी हे अग्ने अंगिर अंगानां रसभूत शतं तव संवसंद आवृतः आवर्तनानि
शतसंख्याकं संख्यानविषयः सहस्रं ते बहूनि च उपावर्तनानि संतु॥ अध अथ समानार्थौ अथै
वं भूयाभूयः करणेनावर्त्तमानः पोषस्य पोषेण अनवच्छिन्नधनागमेन सह पुनः नोस्माकं न

नष्टं हे अग्ने अधि आगमय रयिं धनं पुनरागमय ॥ करोति गर्भिनि कर्मणि ९॥ पुनरूर्जा गायत्र्यो ॥ पुनः पुनरभ्यासो नववेदार्थः
रहि मा पुनरपि ऊर्जा दध्या धियां सह रय्या सह धनेन निवर्तस्व ॥ किं चाह अग्ने पिन्वस्व सेचनार्थः तां च सिंच वसो हरय्या च२
अनवच्छिन्नदानेन निवर्तस्व ॥ पुनः पुनराप्यायस्वेत्यभिप्रायः ॥ कथंभूतया रय्या विश्वप्स्न्या । सर्वाभक्षणे सर्व
जनोपभोग्यया ॥ विश्वतस्परि सर्वतोधिगतेरर्थैः पूर्यमाणया रय्या । ९॥ उपरि नाभि धारय त्रिभिर्मंत्रैर्यात नचि ४
॥ आत्वाहार्षमनुष्टुप् ॥ आ हार्षं त्वा । यो यतः घृतलोकात् ॥ त्वं च अंतः नाभ्या उपरि शरीरमध्ये भूता अभूः अतो
ब्रवीमि ॥ ध्रुवस्तिष्ठ स्थिरस्तिष्ठ अविचाचलिः अविचलन्नशीलः किं च विशस्त्वां सर्वा वाञ्छंतु अन्नं तत्रोपतिष्ठतु ॥
सर्वे मा त्वत्तो राष्ट्रं श्रीः जनपदसमूहः अविभ्रशात् अविभ्रश्यतु ॥ पाशात् विमुंचति ॥ उदुत्तमं । वारुणी
त्रिष्टुप् ॥ उदित्ययमुपसर्गः श्रथायेति संबध्यते ॥ हे वरुण उत्तमं नाव पाशं उन्मिथय उन्मिथय उर्द्ध्वं नय ॥
अवाधमं ॥ अधमं च पाशं अवाचीनं श्लथय विमध्यमं ॥ स्थानस्थितमवविश्लथय । मध्यमं । अथैवं कृतस
ति । वयं हे आदित्य अदितपुत्र आतत वा तव कर्मणि वर्तमाना अनागसः अनपराधाः संतः अदितास अ
दीतेन नायिस्याम भावम ॥ ९॥ अग्रे बृहन्नुषसां त्रिष्टुप् ॥ आदित्यास नाग्नेः स्तुतिः । सः अ
ग्निः उषसां बृहन्महान् प्रभाव ऊर्द्ध्वः अस्थात् ॥ स्थितः यः निर्जगन्वान् तमसः निर्गतः रात्रिलक्षणात्तमसः ॥७॥
अहर्लक्षणेन ज्योतिषा सह आगात् सो ग्निः भानुना रुशता तारोचिष्णुना स्वंगः शोभनांगः आजातो विश्वस
त्वान्यप्राः आ अप्राः आपूरणे आपूरितवान् जातः संजातः रश्मिः विश्वा सद्मानि । इमे वि लोका विश्वा सद्मा
नानीति श्रुतिः सर्वाणि सदनानीति श्रुतिः । ९॥ अवहति ॥ हंसः जगती यजुरंतो बृहदिति यजुः जगत्या
जगती इमाल्लोकानीति श्रुतिः तथा बृहदिति निदधातीति । राजसूये तु अति छंदसेत्यक्तं व्याख्यानमंत्रार्थः ॥ ९॥
उपतिष्ठ तत्सीदचं ॥ त्रिभिराग्नेयीभिरेकाः त्रिष्टुप् ॥ द्वे अनुष्टुभौ सीद त्वं ॥ अवस्थानं कुरु त्वं अस्या उपस्थाय

मातुरुपस्थे उत्संगे विश्वानि सर्वाणि हे अग्ने वयुनानि विद्वान् प्रज्ञानानि प्रजानन्नूपदार्थस्यातत्त्ववेदी सन्तु किं
च उषायाम वस्थानेऽज्वं च नू माएनां तपसा मार्चिषाभि शोचीः माभिशोचीः मा अभिसंतापय एनां उखां तपसा ताप
नमार्चिषा ज्वालया किं चांतरस्यां मध्ये अस्या मुखवायां व्यवस्थितः शुक्रज्योतिः शुक्लं कर्म एषां धनज्योतिर्विभा
हि विविधं दीप्यस्व ॥ १५ ॥ अंतरग्ने । व्यवहितपदप्रायोयं मंत्रो हे अग्ने यस्या उखायास्त्वमंतर्मध्यतः रुचा दीप्त्या
सहितः सदने स्वस्वकीये स्थाने वर्तसे । तस्या एव उखायाः चं हरसा ज्योतिषा तपन् हे जातवेदः जातं जातं विद्यमा
नं शिवो भव ॥ १६ ॥ शिवो भूत्वा ॥ शिवः शांतो भूत्वा मह्यं हे अग्ने अथो अपि च सीद उपविश उखायां शिवः त्वं शिवाश्च
कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिं स्थानं इह आसदः सीद । वात्सप्रेणोपतिष्ठति दिवस्परि ॥ द्वादशाग्नेय्यः त्रिष्टुभः दिवः
परि दिवोधि दिवः सकाशात् प्रथमं जज्ञे जातः अग्निः प्राणो वै दिवः प्राणाद्धुवा एष प्रथममजायतेति श्रुतिः तं च
जानमभि प्राणिति प्राणे वा अग्निर्जातमेव नाम तत्संतं जनयतीत्येतदभिप्रायं । अस्मद् द्वितीयं परि जातवेदाः अस्म
त् अस्मत्तः पुरुषविधात् ॥ द्वितीयं परि जातवेदाः जातः प्रादनमदो द्वितीयं पुरुषविधो जनयतीति श्रुतिः समुखाद्धयो
नेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजत च यं पुरुषविधः तृतीयमप्सु व्यवस्थितं जनयति यदेनमदस्तृतीयमद्भ्यो जनयदिति तं
श्रुतिः अपयागर्भोत्तरूनाम्नीनू स्रोग्निरस्कृतेत्येतनूक्त्यभिप्रायं ॥ नृमणा अजस्रं । नृषु मनो यस्येति नृमणाः प्र
जापतिः अजस्रमनुपक्षीणमग्निं प्रजापतिर्वै नृमणा अग्निरजस्र इति श्रुतिः तृतीयमप्सु नर्य्यो वा स्थितं जनयति ॥
उ नृमणाः अस्वमितिवा कार्थः य एवं बहूं न्माग्निः इंधान आदीपयन्यजमानमग्निं जरातजनयस्महि धातोरर्थो तरे
हृतिः स्वाधीः शोभना आधीनाधी बुद्धिर्यस्य स्वाधीः विद्मा ते विद्मजानीमां तन तव हे अग्ने त्रेधा त्रयाणि त्रिधा प्रविभक्ता
नि त्रीणि रूपाणि अग्निवायुसूर्याख्यानि विद्मा ते धाम विजानीमश्च ॥ धाम धामानि च याणि भवंति स्थानानि नामानि
जं न्माजीनि वा जन्मान्यत्राभिप्रेतानि धामानि जन्मानि आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्न्यतिप्रणीतधिष्ण्यस्थूपत्र ष्ठतीति

नि

स्कंदः ४

विभ्रता विहृतानि पुरूत्रा बहुरूपाणि विजानीमश्च तत्त्वं नाम परमं गुहा यामि वयश्च वस्थितं यविष्ठ इति वा अस्य तं त्वा
मवि जातमुत्सं विजानीमश्च तमुत्स्यं दनमं यूपस्थानं यतस्त्वा माजगंथ आगतवानसि हे अग्ने ॥१॥ समुद्रे त्वा हे अ
ग्ने समुद्रे त्वा रवर्त्तमाने पूर्वं नृमणाः प्रजापतिः ईधे दीपयामास त्वा प्रोक्ष्य जातरूपं क्रम्यत स्मादग्निरग्निर्हि वित
मग्निरित्याचक्षते इत्येतदभिप्रायं अप्स्वग्नेः नृचक्षा ईधे। अप्सु त्वं वर्त्तमानं भवंतं नृचक्षाः प्रजापतिरेव ईं
धे आदीप्तिं ग्रानूतमस्त्वा उपोदास्त्वं पुष्करं पर्णाविवेदित्यादिश्रुतिः॥ उदितादिवा अग्ने उधनूष्णलोकस्य उधस्मिन्महोद
के चेदेश आदित्यात्मना प्रजापतिरेव ईधे तृतीये त्वा रजसि तस्थिवांसं॥ तृतीये च त्वा ष्णलोके आत्मादित्यात्मना स्थितं त्वं त्व
पां उपस्थे उत्संगेन यां नाम पोमध्ये वस्थितं महिषं महांतं तः प्राणा अवर्द्धन्नवर्द्धयां चक्रुः प्राविमहिष इत्यादिश्रुतिः॥२॥ अक्रंदद
ग्निरिति व्याख्यातं॥३॥ श्रीणामुदारः॥ श्रीणां लक्ष्मीनामुदारः अत्यर्थं दाता धरुणो रयीणां धारयिता च धनानां मनीषा
णां प्रार्थ्यमाणानामिच्छितं न वा न...यि भवति न तु दाता अपि तु मनसा एषितानामभिलषितानां काम्यानां प्रापयिता सोमगोपाः
धिष्ण्या अग्नयः सोमं गोपायंति तदभिप्रायमेतत् सोमिनो वा गोपायति वसुः वासयिता यद्वा वसुर्धने सत्येवाग्निः
यथान्यानि धनानि उपकारं कुर्वंतु विद्यमानं संनयानं गमनादीनि एवमयमप्युपकारोति भूतानां तापपाप प्रकारोर
तो वसुः सूनुः सहसः पुत्रो बलस्य मथ्यमानो जायते तस्मादेवमुच्यते अप्सु राजा अप्सु स्थितो वरुणात्मना रा
जा॥ तथा चोक्तं त्वमग्ने वरुणो जायसे यदिति विभात्यग्रउषसां आदित्यात्मना इधानः। इंधी दीप्तौ दीप्यमानः यद्वा
रेवंषः काले अग्निनी प्राहुः करणं क्रियते तदभिप्रायमेतत्॥४॥ विश्वस्य केतुः चतुर्थः पादोत्र प्रथमं व्याख्येयो
यष्टव्ययोगात् जन्मीनाय दग्निमजरं तं पंच यदित्यविभक्तिको निर्देशः यमग्निं पंचजनाः चत्वारो वर्णा निषाद
पंचमाः पंचजना उच्यंते॥ अयं जन इष्टः त्वं तः स विश्वस्य केतुः सर्वस्य प्राणजातस्य केतुः प्रज्ञान...ग्न्या
त्मना भुवनस्य गर्भः भूतजातस्य वा धात्मना गर्भः स हि प्राणभावेन भूतानामंतः संचरति। ...दसीयो
दणाज्जायमानः स एव वपूरयति घा वा। ष्टिपि यो जायमाना आदित्यात्मना स एव मध्यस्थानमाकृष्य... आत्मना

नौ ५

विडुं चिन्नू दृढमपि अद्रिं आदारयितव्यं मेघं अभिनत् विदारयति पाराय नूपरानूपरतो गच्छतु॥ ६॥ त्रिशोकः॥ वशाश्वौ
तौ॥ अस्य हूत संचसारणस्येन द्रुपं यत्र शिवकोतः मेधावी वा पाकः प्रावयिता अरतिः अलक्ष्मोतिः पर्याप्तमतिः सुमेधाः
कल्याणप्रज्ञः साधु प्रज्ञो वा मर्त्येषु मरणधर्मिषु मनुष्येषु अग्निः कथंभूतः अमृतः अमरणधर्मा निधायि निहितः देवैः
चेन्नो अस्य लोकस्य अध्यक्षणे एधीति सहयर्त्ति उद्दियर्त्ति उज्जमयति धूमं अरुषं आरोचनं भरित्रतु॥ धारयन्नि
५ धूमर्छ दं जगत् इतो वा इयमर्हद्देदेनः सिंचतिस्मा मेमुच दृष्टिर्भवतीत्येतस्तृच्यभिप्रायो यमं चः ऋक्केण यशो चिषा द्योंघलोके
इनदत्र आप्नुवन्नन्तरुच्चग्रहचंडतारकसंबंधिनं धूममुदियर्त्तीत्संबध्यान॥ ३॥ तः चदानाद्दिदेवाउपजीवंतीत्येतन्व
ऋत्यभिप्रायो मंत्रः॥ ३॥ दृशानो रुक्म इति व्याख्यातं॥ ४॥ यस्ते यज्ञ॥ यस्ते वेति पदिकृ एवन्नू। हृणीति भद्रशोच भ
द्नी। हे अपूर्ध हे देव घृतवंतं हे अग्ने। स आज्यस्योपस्तीर्य द्विहविषो वदानाथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयती
त्येतदृत्यभिप्रायं॥ तं नय। नयसीति प्राप्ति छांदसो लोट्॥ प्रणयासि तं यजमानं प्रतरं अतितरां स्यायस्तुभ्य
मेयाघ्नमिति शाकपूणिः वसीयं स्थानमभिवसृष्टतरस्थानमभिवासनिवासेत्लन्तृत्वं छंदसीति इयस्तु नृउपिष्ट
६ म मयास्थितिल्लोपः वसीय इति सिद्धंति सलोकमागच्छत्यशोकाद्दिमेनाऽस्मिन्नस्तिरात्श्वतीः समाः अयं वसी
यो लोकः अभिस्तुम्नं देवभक्तं अभिनयासि चस्तुम्नं स्तुम्नं वं देवभक्तं देवसेवितं हे यविष्ठ युवतमः अथवा मिश्र
यितृतमः॥ ५॥ आतं भज यदः स्थाने त दोष्टत्तिः लट् स्थाने लोट् हे अग्ने आभजसि यंजमानं सौश्रवसेषु साधु स ४
श्रवणीयेषु यज्ञकर्मसु उक्थउक्थे आभज। ततस्ते प्रियं यज्ञकर्मसु उक्थे उक्थे शस्यमाने आभजसि आसे वसेय
जमानः प्रियः सूर्यस्य भवति प्रियश्च अग्नेर्भवति किंच उद्भीतनभिन्दत्वा उद्भिनत्वा धमार्थ कामोंजातन॥ अया
पुत्रस्यप्रसवोतन उजनितिः उद्भिनत्ति वजनि पौर्जनि अपमाणः पौत्र प्रपौत्र संदेशोर्व दार्थान्नू। प्रजा प्यस्य स्वर्ग यापि

९४ यि नीव-वती त्यभि प्राय॥ ३॥ याम ग्ने हे अग्ने त्वां वयं यजमाना अरंकृतमं अन्व हं अहन्य हनि विश्वानि वसूनि धनानि दधि
रे धारयंति भूमि गोहिरण्यादीनि वीर्याणि वरणीयानि किं च त्वया वसहं इवि एं यज्ञफलं इच्छमानाः कामयमानाः
ऊर्जं गो मंतं ऊर्जत्यनेन सुकृतिन इति ऊर्जो देवयानो मार्गः गोमंतं गावो रश्मय आदित्य संबंधिनस्तैर्युक्तं संयुतं
॥ उशिजो मेधाविनः ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः विवभ्रुः विभिदुः आदित्यमंडलस्य मार्गं कृतवंतः इत्यर्थः॥
इति तदुक्तं न पुनरावर्तन्ते इति ... उपक्रम्य देवलोकादादित्यमिति॥ ४॥ अस्तावि स्तुतोऽग्निर्वैश्वानरः नराशंसः स्तु
त्यो वः मनुष्याणां शोभनं सुखयिता ऋषिभिः ऋत्विग्यजमानैः सोमस्य गोपायिता अद्वेषेण आदाश्लिगात्काद्व
तो यातानि स्कृतः अतः अद्वेषाद्द्वेषरहितं द्यावापृथिव्यौ कुर्वि म आहूयामे आहूयामस्त्वदाश्रय मैककर्म ज्ञात्वा
र्थं हृदं वाऽसर्यं यमपि धत्त रयिं धनं अस्मे अस्मभ्यं सुवीरं शोभनपुत्रं वनीवा वनीवाहने आग्नेयः पंचकंडि
काः समिधाग्निं व्याख्यातं॥ उपस्थितिउदुत्वा अनुष्टुप् हे अग्ने उक्तरेसु त्वां विश्वादवावित्तिभिः प्रज्ञानैः ये रग्निरु
ग्नि यातस त्वं विश्वेदेविरुग्नियमणः नः अस्माकं भव गिरवः शांतः सुप्रतीकः शोभनसुखः विभावसुर्विभूतधनश्च
॥ ५॥ प्रयाति प्रेदग्ने॥ अनुष्टुप् पर्याहि हे अग्ने त्वं शोतिषानुभूत्या शिवभिरर्चिभिः शिवैः शांतैः सुखकारैः अ ७३॥
त्रि भिर्गच्छस्व त्वं बृहद्भिर्भानुभिरर्चिभिर्भासनूदीप्यमानः मा हिंसीस्तथा च शरीरेण प्रजाः॥ ६॥ अकंद दग्निरि
ति व्याख्यातं॥ समिधमादधाति त्रयायं त्रिष्टुप्॥ प्रकर्षेण महता अयमग्निः भरतस्य प्रजा ... पतिः कृ एव कृणो
ति वचनं कथम वसीदात यथा प्रजापतिः कृणोति वचनमिति विय स्सूर्यो न रोचत बृहद्भाः यस्मिदाधानसम
नंतरामववि रोचात सूर्यो न सूर्य इव बृहद्भाः महादीप्तिः यश्च अभितस्थौ पुरुमसुररसां पृतनासु संग्रामेषु
एतया समिधा आप्यासितः यस्मात्प्रदिप्तयदीप्यात दैव्यः देवसंबंधी अधर्मजनो नो शिवः शांतः नः अस्माकं भव

९१

तस्माज्ज्ञापातं वचनं शृणोति ॥७॥ आपो देवीरित्यादिकंडिका भस्माभ्यवहरणं आपो देवीः अष्टवत्या त्रिष्टुप् । हे आ-
पः देव्यः प्रतिगृह्णीत भस्म एतस्यागतादिभिः अयं हि त्रिव्यवहारः ततः स्यागत्यादिभिः परिगृह्य स्योने कृणुध्वं स्यो-
ने सुखस्थाने कृणुध्वं स्थापयत उकारः समुच्चयार्थः सुरभौ शोभनगंधेषु पुष्पप्रकारैः लोके स्थाने शय्यायां तस्मै नमंतां तदस्था-
ने एतद्भयोगप्रयोगः प्रहृतचात् ॥ अस्मै भस्मरूपायाग्नये नमंतां जनयः उपतिष्ठंतु जायाः सुपत्नीः शोभनपत्न्यः रूपला-
वण्ययौवनालंकारादिसंपन्नाः स्वयं यामातृवपुत्रं बिभृतं धारयत पानभोजनवाससा । निर्गोपायकेन च अप्सु स्या मा-
नि एतद्भस्म ॥७॥ अयदग्ने । अधस्तेन नमेत्रेण भस्माति । पित्येना प्सुवस्थापाथे हानीगाय अनुष्टुभ्यामग्नेः सर्वगतत्वे प्रकाशायत्तु भस्मा-
भ्यवहरणमवाप्तुत अप्सु हे अग्ने संधि समाने स्थाने तव त्सौषधीरनु रुध्यात सत्वं बीजमवस्थाय औषधीरनुरुध्यसे औष-
धीरनुरुध्य । सत्त्व औषधीपरिणाममविपरीणामसे तनोगर्भे सन्विधमानः जायसे पुनरपि ॥८॥ किंचगर्भः भवसि औषधीनां गर्भ-
स्य वनस्पतीनां गर्भश्च विश्वस्य भूतग्रामस्य हे अग्ने गर्भः अपां असि ॥९॥ अपादत्त्वसघ चतस्रभिराग्नेयीभिः द्वे अनुष्टु-
भौ द्वे गायत्र्यौ प्रसह अवस्थाप्य भस्मना भस्मरूपेण योनिस्थानं अपश्च पृथिवीं च हे अग्ने संसृज्य संगत्य च मातृभिरद्भि-
स्त्वं ज्योतिष्मान् भूत्वा पुनरस्मासु रवायामासदः ॥१०॥ पुनरासद्य पुनरागत्य स्थायसदनं स्थानं अपश्च पृथिवीं च हे अग्ने तनोऽनंतरं
शेषे शीङ् स्वप्ने इव यस्यैतद्रूपं स्वपिषि मातुः यथा उपस्थे उत्संगे अंतर्मध्ये अस्यामुख्यायां शिवतमः शांततमः ॥११॥ पुनरूर्जा व्याख्या-
यातः ॥ आस्याघायामुपनिष्ठानबोधामइत्यिद्वाभ्यां त्रिष्टुप् । गायत्री । यजुर्यंता विश्वकर्मणः स्याहितियजुः बोधामेबोध्यस्ताम
म अस्य वचसः किमभिप्रायो हे त्वं वीमिदे यविष्ठ मिश्रयितत्तम अथवा युवतम मैहिष्ठस्य महयिष्ठस्य प्रभृतस्य श्लोकप-
थं प्राप्तिं तस्य हे स्वधावः अन्नवन् किंच पीयतित्वः पीयतिराक्रोशकर्मा आक्रोशातित्वः एकः पुरुषः त्वां हे अग्ने अनुलो-
मं एणाति स्तौति त्वं एकः पुरुषः श्लोके स्वभावः कश्चिदाक्रोशति कश्चित् स्तौति एवं वसति वसेदारुः वंदनशीलः सन्नूतन
स्त्वं शरीरं वंदे ॥१२॥ स बोधय स्त्वं सूरिः । पंडितः मघवा धनवान् अस्य बोधि बुध्यस्व अवगच्छ हे वसुपात वसुदावन् ।

वनस्पातः वुधा वयुवोधिष्ठशुष्कुरः। अस्मत्तु अस्मत्तः द्वेषांसि द्वेष्याणि अभीतः सन्॥ समिधा उपहृत्य आज्यं जुहे-
ति विश्वकर्मणे स्वाहा॥७। आदधाति समिधं। पुनस्त्वा आग्नेयी त्रिष्टुप्॥ निर्वाणं त्वा पुनः समिंधं तां संदीपयतु। आदित्या रु-
द्रा वसवः पुनश्च ब्रह्माणः ब्राह्मणास्त्विगपजमानाः। हे वसुनीथ नीथाः क्ततिरूच्यातां। वसुलाभनिमित्ताय स्थितिः स वसु-
नीथः। यज्ञैर्यागैः घृतेन च त्वं शरीरं वर्द्धस्व सत्याः संतु यजमानस्य कामाः। ये भस्मादप्यवहरण व्यवस्थितचिन्ताः॥७। पला-
शशाखया गार्हपत्यं व्यूहति अपेत त्रिष्टुप्॥ अर्द्धर्चेनोदस्य सर्पिणं च तृतीयपादेन यमः पादेनैनपितरः। अपइत अप-
गच्छत विइतु विगच्छत विच सर्पतातः विसर्पत। ये च अत्र स्थानात्। ये च अत्र ये पूर्व अ॒ अत्र स्था भवथ पुराणाश्चिरंतनाः
ये च नूतना इदानीन्तनाः कस्मादपसर्पाम इति चेत् अत आह। अदात् दत्तवान्। यमः अवसानं स्थानं अवस्थानं यस्मि-
न्नित्यवसानं तत् पृथिव्याः अस्मै यजमानाय अक्रन् कृतवन्तश्च पितरः इमं लोकं स्थानं अस्मै यजमानाय अतो अपगच्छतेति।७
उख्यां निवपति उख्यसंस्तवः पशुसंस्तवः पुरुषसंस्तवश्चातः तेषां मतस्तोत्रियव्याख्यायां संज्ञानमसि त्रीणि यजूंषि॥ षछिस-
मिच्येकीकृत्य भावमाचष्टे यतः संज्ञानमकमसि॥ उख्यसंस्तवात्। तस्मादुसमानोख्यसमवज्ञानं तदिति श्रुतिः कामधरणं का-
मे धारयतीति संपादयति। कामधरणं पशवो वा उख्याः पशवः कामधरणमिति श्रुतिः॥ आता मयि तिनन तव कामधरणं। भूया- ॥७४॥
त् मयि तव पशवो भूयासुरिति श्रुतिः। उख्याभिप्रायामेकवचनं॥ सिकता निवपति अग्नेर्भस्मासि। जस्य भस्म दीप्तयः॥ भ-
सितं भस्म सादयत्॥ सिकता भस्मत्वेनोक्ताः अग्नेर्भस्मपुरीषं पूर्णमसि॥ भस्माभिप्रायामेकवचनं। परिश्रित उपदधा-
ति तस्थौ॥ चितं च यने। अस्य त्रिष्टुप्॥ बहुवचनं या यूयं चितो भवथ परिसर्वतश्च वितत्य अंत ऊर्ध्वं चितो भूत्वा एनमग्नि-
माश्रयध्वं॥७॥ गार्हपत्यमिष्टकाभिश्चीयात। अयं सो अग्निः षड्ऋचमाग्नेयं त्रैष्टुभं चत्वार्यो षष्ठिः आनुष्टुभो इष्टका उपधा-
नं ऊर्ध्वेन भिन्नये नवदर्शयति अयं सः गार्हपत्याग्निश्चीयात यस्मिन्ष्टियानस्य ति अभिषुतं। सो मं इंद्रः इध्ये धारय

तिजठरेउदरे वाउदरे वावसानः कामयमानः। कथंभूतं सोमदेवसहस्त्रियं सहस्रार्हं वाजमन्नभूतं सर्वजगतः। अयं न्नसत्तिं नकारः॥
सत्यर्थे। अनं नरं नृणां हितमदकरं। सत्तिं प्राणोत्पत्तिकरं न केवलं यज्ञिमस्थितं। इदं इः सोमं जठरे धारयति किं तर्हि त्वमपि अस्मदा
सेनुः हविंषि संभजमानः॥ संस्तृयसे अग्नित्वियजमानैः हे जातवेदः। अयं तावदस्य मंत्रस्य गुणार्थः। ॥३॥ श्रुतिस्तु आजुनिपरिणा
माभिप्रायेण व्याचष्टे॥ अयं वै लोको गार्हपत्यः आपः सोमस्तु तास्मिंस्तु लोके अप इंद्रो धत्ते जठरे वावसान इति मध्यं वि जठर
मित्यादि। अयं स लोको गार्हपत्याग्निः यस्मिंल्लोके अभिषुतः सोमपरिणामभूताः अपः इंद्र जठरे॥ मध्यादेव स्वापयति सिहस्त्रि
यं वाजमित्यन्नं सत्तिमिति॥ आपो वि सहस्त्रियो वाजः। अपां विशेषणानि सस्त्रवासनु संस्तृयसे जातवेद इति व्याचष्टे। चितः सं
श्चीयसे जातवेद इति गार्हपत्यरूपेण। चितः सन् चीयसे आहवनीयस्य आहवनीयरूपेणेति वार्थान्तरनिवृत्तित्वं॥३॥ अ
ग्न यत्ते। हे अग्ने यत्ते तव दिवि द्युलोके आ आदित्यलक्षणं वर्चः यच्च पृथिव्यां अग्निलक्षणं वर्चः यच्च ओषधीषु अन्तर्व
स्थितं यच्चाप्सु अंतर्व स्थितं आयजत्र। आयष्टव्यं मर्यादया यष्टव्यं॥ एतान्यधस्तादुक्तानि वर्चांसि तव लघीयांसि येन त्व
वर्चसा अंतरिक्षं उरु विस्तीर्णं आततंथ आतनोषि। त्वेषः स भानुः महत्तद्दर्शः अर्णवः अर्णस्वान् उदकवान् अरणवानुगम
नवानु वायुः स इति श्रुतिः॥ नृचक्षाः नृणां शुभाशुभकर्मद्रष्टा त्रिस्थानोग्निस्तु तः॥४॥ आग्ने दिवः हे अग्ने दिवो द्युलोक
स्य संबंधी अर्णउदकं अच्छजिगासि॥ अच्छाभेराप्तुरिति शाकपूणिः। अभिजिगासि। अभिगच्छसि। आपो वा अस्य दि
वो अर्णस्ता एष धूमनानेतीति श्रुतिः। अच्छा देवानूचिषे अभिजिगासि च वानुकतमानृदेवानित्यत आह। आचि धिष्ण्या यउयां
न इति लिंगवचनयोर्व्यत्ययः। उच्यते येधिष्ण्या अग्नयः। किंच या रोचने लोके स्थितस्य सूर्यस्य परस्तादापउपतिष्ठंते ला
याश्च अधस्तादुपतिष्ठंते ताश्च त्वमभिजिगासि त्वमेव तिस्ररूपः परिणमन्नसौत्यभिप्रायः॥४॥ पुरीष्यासः बहुवचनं॥
इष्टयकाएतं। ये पुरीष्याः पशव्याः पशुभ्यो हितास्ते अग्नय इष्टकाः प्रावणोभिः जुषंतो जवणैर्गमनैर्लोकव्याप्तिभिः॥
सजोषसः समानप्रीता यासमानसेविनो वा समानं हितेलोकं सेवंत अद्रुह द्रोहिताश्च तस्त्रिस्तोष्ठुषं तां सेवंतां यज्ञं यज्ञु
हः॥ अहिंसितारः अनमीवाश्च अनशनायाश्च बहु भुक्तानि दृतिकराइषः अन्नभक्ताः महीर्महती त्रिरूता॥ ॥५॥ पश्चिमानवे

पदधाति। इडामग्ने इडां मे अग्ने हे अग्ने अपुरुदंसं बहुकर्मसाधनभूतं चतुष्कत्यामुक्तं पदं वा इडे इति तद्वष्ठी वर्द्धे ऋचा घृत
इत्यनेन हे अग्ने नाम सनिं गोः गोः संबंधिनी चस निंदानेन पयो दधि घृतादिके शश्वत्तमं॥ श्वो॰ शाश्वतनमं शाश्वतिकंकर्म अनप
यिनं हवमानाय यजमानाय चसन्दिदवानाद्धयति साध असाधु य एतदुक्तं भवति अनन्सोपसेचनं शाश्वति कतमं यजमानाय
ददहि किं चस्यांन्नः सूनुस्तनयः भवेद्यास्माकंपुत्रः औरसः विजवानू प्रजापतिमानूयद्वा विजयशीलः पितरं वा योजयति वीर्ये
ण य यास्तुमत्यातामनं करोषि सा हि अग्ने तव भूनभूयात् अस्मे अस्मासु हे द्वितीयासु पदधाति अयं न व्याख्यातं॥ ७॥ पु
येरस्तादपदधाति। चिदसि चितवयं नसादयंनित याद्वतया साहितास्ताती अगिरस्वत् ध्रुवा आएवत्॥ यथाहि सर्वं मंगंव्या
प्यस्थितः एवत्वमपि ध्रुवासीदनि विश्वास्वतयाद्वततयति वाप्यिकाद्वतां गिरस्वदिति प्राणो वा अंगिरा इति श्रुतिः द्वितीया
यासु पदधाति परिचिदसि परि सर्वतः चितासितयाद्वतया द्वततायति व्याख्यातं॥ ७॥ लोकंपृणासु पदधाति लोकंपृणा अ
नुष्टुप्॥ पद्यादि लोकं पृणापूरयच्छिद्रं च पृण स्तरय अरवयव भूता भव अथो पि च सीदनि विश्वास्वधृवा निश्चलत्वं इंद्राग्नी च
त्वां बृहस्पतिश्च अस्मिन्योनौ स्थाने आसीषदनू आसादयंतु। नहि मानुषा ध्वर्युस्त्वांसादयितुं समर्थ इत्यभिप्रायः॥ ७॥ स्र
द्दोहसाधिवदति॥ ता अस्य अनुष्टुप् यज्ञाऊति परिणामभूता आपत्रयांता। अवहितपद्प्रायो मंत्रः यद्रूपरिणामभूताविकारिणीः विकृतिविमू
ऋदिवइत्यंतं पदइहसंबध्यात॥ दिवः घुलोकाव् अमुनाः सूददोहसः आपाविस्रूदोन्नंदोहइति श्रुतिः अन्नसहिता आ ॥७५॥
प अस्य पदस्य विश इत्यनेन संबंधः प्रजा वै विश इति श्रुतिः अस्य विशः अस्य यजस्य संबंधिने सोमं श्री णंति मिश्र
यंति वश्नयः अन्नं वै श्रीरिति श्रुतिः एतदुक्तं भवति॥ अस्मिल्लोके पतित्वापः ओषधिवनस्पत्यंनभूताः सोमस्यापक्रुर्वंति॥
कस्मिन्काले श्रीणंति जन्मदेवानां संवत्सरो वै देवानां जन्मेति श्रुति संवत्सरप्रभृतिनः संवत्सरे सोमयागस्तदभिप्रायमेतत्॥ त्रि
षारोचने सवनानि वै त्रीणि रोचनानीति श्रुतिः त्रिषारोचने षिति वचनव्यत्ययः त्रिषु सवनेषु एवं श्रुतितो यमंत्रो व्याख्या
तः॥ ७॥ पुरीषं निवपति इंद्रं विश्वा ऐंद्र्यनुष्टुप् इंद्रं विश्वाः ऐंद्र्यनुष्टुप् इंद्रं विश्वाः सर्वा गिरस्तुतयः अग्यवृधः सामलक्षणा अवी
वृधं वर्द्धयंति समुद्रव्यचसं। समुद्रमिव बंधेनं ना। नागतिं अन्नाभ्य बलं वा रथीनमं रथीनांम ध्येरथीन मंयुद्धलब्धा नितरां॥

वाजिनां सत्पतिं पतिं वाजानां मन्नानां पतिं सन्तं च पतिं श्रुतिस्मृतिविहीनकर्मानुष्ठातारः स्तेनतस्कराः। ७। चित्रेयग्ना सुखे चित्रवसे निरस
मितमिति च तस्मिन् रक्षितुमुपरिशाद्वृत्त्याः क्तिकां ङ्गिभिः। ग्निर्ग्निदेवपित्र्यभिः इतीयाउत्तराग्निदेवत्या। समितेद्वितीयपाद अनुष्टु
व्याख्येयं। युवां सिधियोः संगच्छेत त्रियोराचिक्षुरा च नश्शीलो चेतो सुमनस्यमानो परस्परं श्रो भनं चिन्तयं नो॥ इषमूर्जं तदुपसेचनं च
सर्पिरादित्यं अभिसंवसानो अभ्यवहरं तो वस्त्र रथीनरे। छूत्तिः एतत्कुर्वाणो स्वमितिं इणगतो॥ संगतिं॥ ऊरुतं॥ संकल्पो थां च ए
कसंकल्पौ च भवतमिचेतदाशास्महे॥ ७॥ सं वां अस समस्कारं अभिमुख्यनस्थित्वा संस्कृतं वं। नुदसिसुवयोः कर्माणि समुचितान्ये
चित्तशोह्नने॥ वांयुवयोर्मनांसि बुध्यहे कारमनीसीतिबहुवचनं संवताव्रतमिति कर्मनाम॥ संस्कृतं वां युवयोः कर्माणि समुचिता
तान्यचित्तशाहुन संस्कारामनोगताउच्यात॥ संस्कृत २ वाच्या स्मिमनोगतानु संस्कारानु। उकारः समुच्चयार्थीयः। एवं वे मनः कर्मसं
स्कारे रेकीभूतेनरेकीभूतं त्वामेकादेवताभिमानिनं संचार्थये॥ हे अग्ने पुरीष्य पशव्य अधिपाभव अधिपतिर्भव। त्वं न अस्म
भ्यं इषं चोर्जं च यजमानाय च धेहि देहि इषमूर्जं तदुपसेचनं दध्यादि। ७। अग्नेत्वं हे अग्ने रयिमां श्च धनवानू पुष्टिमां श्चासि
यतः अतश्शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिमिह आसदइति व्याख्याता॥ ७। भवतं न इति व्याख्यातं॥ ७। उख्यां त्रिकर्णां हिमुंच
तिमातेव पुत्रं त्रिष्टुप्॥ उख्यां स्कन्तिः ये यमुख्यामाता इव पुत्रं पृथिवीरूपमास्थायमृन्मयी भूत्वा पुरीष्यं पशव्यमग्निं स्वयोनौ स्वकी
यत्सङ्गे हृत्वा अभाः प्रथमपुरुषस्य तद्रूपं उख्याशब्द सामानाधिकरण्यानु अभारु अभार्षीत् धारितवती तामिदानीं कृतकृत्यां स
तीं विश्वैर्देवैः ऋतुभिः संविदानः अहोमहन्तकर्म कृतमित्येवं संवादं कुर्वनु प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमुंचतु त्रिकया नु ७ नेऽकृती
नामिष्टकानां मुपधानिं तिसृभि स्त्रिष्टुब्भि अस्त्वेतं सोमाभिषवणाम मन्कं यां अयजमानं चान्ये यं ऋतुभिः इत्युपरि गृह्णीष
॥ किंच स्तेनस्यत्यामं। न्विहि स्तेनस्य चोरस्य इत्यांइतिं अनु कर्वनु प्रपलाय याहि तस्करस्य तादव पश्चोर कर्म करोति नान्यत
स तस्करः स नूत्यस्कोऽरइत्याचात। पुनरप्याह। अन्यपुरुषं अस्मत्तः इच्छया गृहीतुं सानतन वइत्यागतिः। इतिदं उगर्भमुस्का
थे दानीं साम्ना हननामा द्रुवीनिर्ऋतत्र्यम स्त्का॥ ७॥ नमोस्तु ता। तव नमस्कारः शोभनं स्तव निर्ऋते अस्तु॥ निर्ऋतिः कृष्णापत्ति

भूमिर्वा तिग्मतेजसा हवत्तेजो यस्याः सा तिग्मतेजाः तस्याः संबोधनं हे तिग्मतेजः अयस्मयं बिभृत अयोमयं बिभृत अयोमयं
वि छृधि बंधं एतं एनं तयेनो हं बद्धः आयो आजीवजीवीभावलक्षणेन जानित्याम्रियंतां मृत्वा जायत इति॥ किं च यमना ग्नि
ना त्वं यम्या पृथिव्या संविदाना एकमती भूय उत्तमं नाकेत उत्कृष्टं सुखरूपं स्वर्गं अधिरोहय एनं यजमानं॥ १॥ यस्या
स्ते यस्यास्ते वह घोरे विमनसीभूत्वा आसन्नु आस्येषु स्वजु होमि हविः एषां वै धानाम वसृजनाय विमोकाय यस्मात्त्वमतान्च धा
नस्म तो विसृज॥ किं च यां त्वां जनो लोकः भूमिरिति कृत्वा चमं दतेस्तौति तां त्वामहमपि स्तौमि च तथैव प्रतिष्ठाभूतानां जन
यित्री मातव वौ वि भर्त्री त्यादिभिर्गुणैः किं च निर्ऋतिं त्वामहं परिवेद परिजानामि विश्वतः सर्वतः निर्ऋतिर्हि विदित आ
मंत्रितो हि नस्यतीत्यत एतान्बंधानवसृजास्मत्तः॥ ३॥ शिक्यरूकमपाशे द्वासंदी परि एस्यति॥ यं त देवी त्रिष्टुप्॥ यजमा
नउच्याते॥ यं तन्त वाद्वी निर्ऋतिः आबबंध आबद्धवती शिक्यपाशैरुकर्णपाशं च ग्रीवास्वकंठे आसक्तं चतीयेदने
अविकेद्यं अवेनं स्वंडनीयामनवं विद्धुषो तं ते तव विष्यामि विमुंचामि आयुषो नमध्यात् अग्निर्वा आयुस्तस्ये
तन्मध्यं यश्चितो गार्हपत्यो भवति अचित आहवनीयः नकारः संप्रत्यर्थे॥ अग्नेर्मध्यात् अपो मुक्तपाशः सन् ॥७६॥
अग्निरूपमवस्थापय यजमानं एतं पितुं अन्नं अधि भक्षय॥ प्रसूतो भवतु शनो नि कृत्या॥ अंत रात्मेष्ट एक
मुत्तिष्ठंति नमो भूत्यै विराडेकपदा विभूतिदेवत्यानमो भूत्यै॥ श्रिये याइदं अग्निलक्षणं कर्म च कारघृतवती श्री
भ्याः॥ ३॥ द्वार्योपस्थाने॥ निवेशनः त्रिष्टुप्॥ पृथिवी लोकसंस्कृता यमग्निः यो मग्निर्निवशानः निविशा तस्मि
निति निवेशनः त्रिष्टुप्॥ पृथिवी लोकसंस्कृतो यमग्निः योमग्निर्निविशानः निविशंतास्मिनिति निवेशनः संगच्छात
स्मिनिति संगमनः केषां वसूनां धनानां॥ यस्याय विश्वा रूपा सर्वाणि रूपाणि आहवनीयदक्षिणाग्न्यनि चयणी
तागनीध्रधिष्ण्यप्रभृतीनि त्यभिचष्टे अभिपश्यति राचीभिः कर्मभिः स्वैः स्वैर्युक्तान् कथं पश्यति देव इव सविता
सत्यधर्मा अवितथाधर्मकारी यथा इंद्रो न इंद्र इव तस्थौ स्थितवान् समरे संग्रामे पथिनां परिपंथिभिः सह तं

वयं स्याम इति वाक्यशेषः॥४॥ सीरं युंज्यमानमभिमंत्रयते गायत्रीत्रिष्टुभ्यां। सीरा युंजंति सीरा लांगलानि युंजंति।
कवयो मेधाविनः युगा वितन्वते युगानि च वितन्वंति पृथक् नानाकर्षकृताः कवयो युंजंति धीराः धीमंतः अग्निहो
त्रविदः किमर्थं युंजंति। देवेषु सुम्नया सुम्नमिति सुखनाम द्वितीयार्थे या। देवेषु सुखं कर्तुमिति शेषः॥ सीर
शब्दः कृषिशब्दयोर्बहुवचनं छांदसार्थं युगानि च बहून्यपि प्रद्रष्टेव भवंति॥५॥ युनक्त सीरा सीरा युनक्त। वितनुध्वं
योगानि सम्यग्योक्त्राणि चर्मरतिभिः ततः कृते योनौ वाहनादिभिः वपत इह क्षेत्रे बीजं व्रीह्यादि॥ गिरा च वाचा च या
ओषधीरित्यादिकया। चराष्ट्री इमा सन्नच वपनं तानथा च वपैनयथा स्रष्टिः अन्नजातिर्व्रीह्यादिका सभराः स
भरसा फलकेन नवर्त्तत इति सभराः सभरा इयं स्त्रीलिंगशब्दः आनामित फलेत्यर्थः असन् भवन्तु नः अ
स्माकं यथा नेदीयः अंतिकतमं इत्श्रुष्टीनर्थकः श्रृ एयः दात्रात् पक्वं ओषधं आइयात् आगच्छतु॥६॥ एतदुक्तं भ
वति। अतीघनत्वात् ओषधीनां निकटतामं दात्रं भ्रमत्स्वदात्रस्य परं पक्वं ओषधं आगच्छेद्यथा तथा वपत ति॥७॥
चतस्रः सीताः कृषति॥ चतसृभिर्मंत्रैः तत्राद्या त्रिष्टुभोत्तरतीयाः पंक्त्यां ड्रिः चत्वार्यनुष्टुप्॥ शुनं सुफालाः
शुनमिति सुखनाम सुखेन नो भन फालाः लांगलाग्रस्थिताः विविधं कृषंतु विलिखंतु भूमिं सुखेन च भू
मिं कीनाशा हलीनः अभिगच्छंतु वाहैरनडुद्भिः सहिताः अथैवं लोष्टदेवे सति शुनासीरा सुनो वायुः सुप
र्यंतरिक्षे सीरः आदित्यस्मरणात् वायादित्यौ हविषा उदकेन तोषमानौ तोषाती वधकर्मा निघ्नंता भूमिं सुपि
प्पलाः पि प्पलमहीफलं ज्याता॥ ओषधीः कर्तंनिज्ञ करतः द्वयोर्बहुवचनं छांदसं। अस्मे अस्माकं॥८॥ घृतेन
सीता अनुमंतां परो हाभिधायिनी त्रीणि पदानि सीत अर्वाचीत इत्यादाभिधायिनी द्वे पादे एकस्मिं मंत्र
वाक्ये न त्रावरेशेषिं समवायेन भूयसां स्यात्सधर्मित्वमिति न्यायात्प्रथमं वा नियंमेन कारण व्यक्तिक्रमस्यादि

तिचव्याख्यातात्तस्मादुपक्रममितिचव्याख्यायात॥ घृतेनोदकेनसीतामधुनामधुरोदकेनसमस्यतांसिच्यतांविश्वैःसाविदेवैः
अनुमता अभ्यवर्ततामिति पुरुषव्यत्ययः॥ ७१॥ लांगलं सीरं पवीरवत् पविर्वज्रो स्यात् स्यात् अस्तीति पविरं फालः शो
मनयर्थी॥ तदस्य लांगलस्य पवीरमस्तीति पवीरवत् फलसंयुक्तमित्यर्थः॥ अतिस्कलहएण सुसमः सुखेन नयन्नशील लक्ष्मण्या इति
पाठः लांगलेरयिमदितिसुशेवं शेवमिति सुखनाम सोमनं सुखकरं॥ सोमपित्सरु सोमं पिबतीति सोमपाः तस्मिन् सो
मपि यजमाने त्सरणशीलः त्सरुरुच्यात॥ यस्य सोमाप यजमाने पांसं रतिनाशयतीति सोमपित्सरु यद्वा सोमः पीयात
नेनसमसेनससोमपिः तस्य सोमापः त्सरुः छत्ते लांगले। नहि लांगलस्य कर्मांतरेण सोमचमसाः स्युः यदि- छो भूती
लांगलं तदुद्वपति उत्कृष्यति। गां अविं प्रफर्व्यं च पीवरीं प्रफर्वति गतिकर्मा प्रकर्षेण फर्व्यं गम्यः प्रफर्व्यं च धनस्तन्वतिउ
छून स्तनकपोलानामुद्वपति प्रस्थावत् रथवाहणं प्रस्थानसंयुक्तं शुष्कृष्टजवोपेतं च रथवाहनमश्वमुद्वपतीत्यनुषज्यात॥
७१॥ कामं कामं सीतोच्यात॥ हे कामदुघे कामानां प्रपूरणि कामं दुह्य प्रपूरयके षांमित्यत आह मित्राय वरुणाय च इन्द्राया
श्विभ्यां पूष्णे प्रजाभ्य ओषधीभ्यः चकारः समुच्चयार्थः॥ ७२॥ अनड्हो विमुंचति विमुच्यध्वं॥ गायत्री। अ॰ वं॰ ज गर्द॰ तः॥ स्थि
ति निमित्तभूतां कृषिमभिनिवर्त्य कृतकृत्याः संतो विमुच्यध्वं युगात् हे अघ्न्याः अहंतव्याः देवयानाः देवकर्मकारिणः॥ ॥७०॥
यद्वा देवयानमार्गनिमित्तभूताः अगन्म गतवंतः अतराना योऽस्वात्तमसः पारं अस्य॥ तदुक्तं योऽत्रानायापि पासत्रोके
मोहं डरो महत्रमत्ये ततादेवस्य दृष्ट्यतिज्योतिरुपाम ज्ञात्तवंतः परमात्मलक्षणं यज्ञलक्षणं देवलक्षणं च वा॥ ७३॥ अबा
स्तोबेद्धुहोति सजूरब्दः सजूरेन सजूः समानजोषणः अब्दः संवत्सरः सहि अपां दाति अवयवोभिः यवाश्च॥
अयवाश्च अर्द्धमासा मासाश्चोच्यंत॥ सजूररुणा अरुणवर्णाभिर्गोभिः सजोषसो अग्निनोदं सोभिः कर्मभिः सजूः
सूर्य एतशेन अश्वेन सजूर्वैश्वानर इडया आग्नेयी पृथिवी स्थानास्त्रियः तत्र यत्र ग्रहणं युक्तरूपतमीगोर्वीऽन्तेच
ऽऽऽ इडयाह्नोच्यते॥ घृतेन हविषा स्वाहा सुहुतमस्तु॥ ७४॥ देवेत्रसर्वाबधं वप

ति सप्तविंशतिरनुष्टुभः ओषधीस्तुतिः पंचदशापवने नियुक्ताः या ओषधीः या ओषधयः पूर्वाः प्रथमा जाता अन्याभ्य ओषधीभ्यो भविष्यत्कालसंबंधिनीभ्यः देवभ्यस्त्रृतुभ्यः ऋतवो वै देवा इति श्रुतिः ऋतुभ्योर्थायस्ततव ओषधीः समुद्भूताः कर्तव्या इति त्रियुगं पुराशीती त्रियुगानि समाहृतानि त्रियुगं त्रिकालमित्यर्थः वसंते प्रावृषि पुरा पूर्वे वसंतादिषु पूर्वस्मिन् हि संवत्सरे उत्पन्ना ओषधयोग्निक्षेत्रउत्पन्ना॥ किं तासामित्यत आह मनै नु॥ मन्ये जानामि तासां बभ्रूणां बभ्रुवर्णानां बभ्रुः सोमः शतं धामानि धामशब्दः स्थानपर्यायः संवत्सरोपलक्षितमेकैकं स्थानं शतायुः शताघः शतवीर्यः पुरुष एतानि शतं धामानि पुष्पवतीः प्रसूवरीः पुष्पवत्यः प्रसववत्यः फलवत्यः ततोनंतरं अश्वा इव संग्राम्याः स जित्वरीः सहजयनशीला भूत्वा विरिधं व्याधिं निरुधंतीति वीरुधः पारयिष्णवः पारगा शीघ्रं लाभवत अस्माकमिति शेषः॥ ७६॥ ओषधीरिति हे ओषधयो या यूयं इतीत्थं अम्बानामानच्याश्रुपगमादिभिरुपकर्त्र्यो मातरो जगन्निर्मात्र्यः तद्वो देवीः युष्मान् हे देव्यः उपसंगम्य ब्रुवे अब्रवीमि प्रार्थयामि सनेयं सनेऽयं अश्वं गां वासः आत्मानं च तव यज्ञपुरुष प्रजापतिरूपिणं॥ ७७॥ अश्वत्थे वः चतुर्थः पादोत्र प्रथमं व्याख्यायते॥ यत्सनवथ पुरुषं॥ यद्यप्ययं सनव प संसेवध्वं पुरुषं यजमानं अथ अश्वत्थे वः युष्माकं निषदनं अवस्थानं आश्वत्थ्यामुपभृति हविर्भिः तानामुपस्थानं पर्णे वः पलाशपर्णमय्यां जुह्वां वः युष्माकं वसतिः स्थितिः होमार्थमध्वर्युणाहृता। अश्वत्थपर्णयास्तस्थित लोपः छांदसः अथापि तत्स्थिते नहु स्त्रवं न्निगमा भवंतीति गोभाज इति किलासथ इत्यर्थः पादपूरणः कालनिविधा त्रकर्षतनो मनोजनाः सत्योगोभाजः गोशब्देनादित्योभिधीयते॥ आदित्यभाजः सूर्यं किल भवथ तदुक्तं॥ अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते॥ आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति॥ यद्वा अश्वत्थे वो निषदनं तथाहि अश्वत्थे फलिते सर्वा ओषधयः फलवत्यो भवंति। पर्णे फलिनकोद्रवादयः फलिता भवंतीति गोभाजः पृथिवीभाजस्तत्र जाताः सत्यः किलः किल भवथ तदुक्तं॥ यदा पुरुषं संसेवध्वं भोजनादिभिरुपकारैरेवं कुरुथ वा पार्यगवयाहृयमित्यभिप्राय ॥ ७८॥ यत्रौषधीः यत्र यस्मिन् पुरुषे भेषज्यकर्तरि ओषधयो यूयं संगमत समागच्छत॥ व्याधिं जेतुं॥ कथमिव राजानः समिताविव यथा राजानः समितौ संग्रामे शत्रून् जेतुं समागच्छंति॥ किं तत्रेत्यत आह विप्रो ब्राह्मणः स उच्यते भिषग्वैद्यः रक्षोहा च अमीवचातनश्च अमीवं व्याधिं चात

नयति नाशयति व्याधिनाशनः ॥ ८१ ॥ अश्वावतीः सर्वा ओषधीरिति बहुवचनोपादानादिहापि बहुवचनं भवति या ओषधयः अश्वा
वत्यः अश्वसंपादिन्यः उदोजसः उज्जनं ओजो यासां ता उदोजसः ताः सर्वा ओषधीरहं आ अवित्सि हे वनिजा नामिविदित्वा
च अस्मै अरिष्टतातये रिष्टविनाशनार्थः नरिष्टं अरिष्टं अविनाशस्तस्य तननं अरिष्टतातिः तस्मै अरिष्टतातये अ
विनाशायैनतायसे एव्यं करोमीति शेषः ॥ ८२ ॥ उच्छुष्मा उत्तिष्ठंति रद्दीत्तादवनयो रित्यनेन संबध्यते उदीरत उच्छतिप्रका
शीभवति शुष्मा वीर्याणि ओषधीनां संबंधीनि कथमिव गावः गोष्ठादिव निष्क्रामन्तः किं जयंती वेनीनां धनं सनिष्यंतीनां संभज
नीमानानां यजमानार्थं आत्मानं च संभजमानानां यजमानपुरुष ॥ ८३ ॥ इष्कृतिर्नाम उपसर्गे कादेशलोपः छांदसः निष्कृतयो
वीर्याणि ओषधीनां विनाशं व्याध्यादेः करोतीति निष्कृतिर्निष्कृतिस्तावद्युष्मदीया या माता नाम वृत्ता त्वमपि अथो
अपि च यूयं स्थ भवथ निष्कृतीः व्याधिनिष्क्रयमीणाः किं च सीराः सहद्वर यान्ते नवर्त्तंत इति सीराः पतत्रिणः पतनशीलाः
स्थन भवथ अरुत नेत्यनर्थकाउपजनाभवंतीति न कारउपजनः कस्मिन्काले यूयमित्थंभूता भवथ यत आहयद्दामयति आ
मरोगेयदा आमयाविनि आस्थितं व्याधिं निर्नाशयथा ॥ ८४ ॥ अति विश्वाः यदा ऽत्यक्रमुः आक्रमंत तस्तृषि विश्वाः सर्वाः
परिष्ठाः परि सर्वतो व्याधीन् ॥ अधितिष्ठयति ष्ठंतीति ओषधयः कथमिव स्तेन इव व्रजं यथा स्तेनस्तस्करः व्रजमतिक्रामन्
परिमुमोषिषया एवमत्यक्रमुः अथानंतरमेव ओषधयः प्राच्युच्यवुः च्यावयंति यत्किंचिनन्वं यं शारीरस्य रपः शापारि प्रति ।।७९।।
तिपापनामनी भवतः पापजनितं व्याधिमित्यर्थः ॥ ८५ ॥ यदिमा यदिव इमा वाजयन्नहज यन्नु अहं ओषधीर्हस्त आदधे आ
त्मा पयामि ॥ अथानंतरमेवाथ आत्मा यक्ष्मस्य व्याधेः नश्यति कथमिव पुराजीवगृभो यथाजीवं न्ने व हि सार्थे यो गृह
तपशुर्वान्यो वा मानुषादिः स जीवगृभः स्तस्य जीवगृभः आगे ववि द्धाति विषदान्महताहमितिमेन्यमानस्य यथात्मानेश्य
देव व्याधेरात्मानश्यति यथा यदाहमोषधीर्हस्त आदध इति संबंधः ॥ ८६ ॥ यस्यौषधीः यस्य रोगिणो हे ओषधयः प्रसर्प
थ अंगमंगं परुः परुः सर्वाण्यंगानि सर्वाणि च पर्वाणि अक्तं भवति परुःशब्दः पर्ववचनः तस्य रोगिणस्ततो यक्ष्मं विबा
धध्वं ततस्तस्मादंगपर्वसमुदायात् व्याध्यपगमं कुरुध्वं ॥ कथमिव उग्रो मध्यमशीरिव उग्रः हंत्रियाबहूगोधांगुलित्राणः

स एव विशेष्यान मध्यमशी भागं स्पृशतीति मध्यमशीः स यथा शाशुत्रूनू॥ बाधात एवं सूयमपि रोगिणो रोगं विबाधध्वं। इत्य
पमार्थः यद्वा उग्रो रुद्रः स एव त्रिशूलमध्यामनस्थ एणातीति मध्यमशीः स यथा युगांतस्ते वे जगत् भस्मसात्करोत्येवं सूयमपि व्या
धिं जरूधं॥ ७॥ साकं य दक्ष्म साकं सहेत्यर्थः हे यक्ष्म सहचाषेण किकिदिविना चाषेण पक्षिणा किकिदिविना शाद्वानु
कारिणामतनूं किकि एवं योदीव्यति तन सह त्वं पत सहित व स्तार्थउ वित स्या केवान स्यधा ज्या गत्या प्रपतश काकेन सप्तपलीहि॥
निहाकया निहन्ति कार्यं इति निहाकानि ऋतिः कृष्णापत्तिः तथा हत्वा पत्या॥ सह नश्य। हे यक्ष्म यद्वा शाद्वानुकरणामतनूहाक सं नि
न्निहतोहं कया ओषधा एवं रूपया शाद्वानुकरणं नश्यासन नश्य हे यक्ष्म अपुनरागमनाय॥ ८॥ अन्यावः। हे ओषधयः
अन्याओषधीः वयुष्माकं। अन्या ओषधी। अवतु पालयतु। अन्याओषधीः अन्यस्या ओषध्याः प्रतावेज पावावितिपुरु
यतवचाः वचन मार्ष॥ ९॥ याः फलिनीः या ओषधयः फलवत्यः याश्च अफलाः फलरहिताः याः पुष्पाः पुष्परहि
त्यवादमंत्राः तेषां लिंगान्नो विनियोगः मुंचंतु मा शपथ्यात्॥ विमुंचंतु मां शपथनिमित्तात्॥ किल्बिषात् अथो
अपियवरुण्यात् वरुणनिबंधनात् उता यो पिवयमस्य संबंधिनः पड्बीशात् बंधनात् पड्बीश बंधनवचनः सं दान
सर्वं तेपड्बीशामिति दृश्यात॥ किं यसर्वस्माद्देवनिमित्तात् किल्बिषात् मुंचंतु॥ पचिं चिह्नित्पापे कर्तुः संबंधिनीत कि
ल्बिषमिस्कच्यात ब्रह्महत्यादि॥ ७॥ अवपातंति अवाचीनं पतंत्यः अरन्तरिक्षचत्यः दिवः परि दिवो वद्ध लोकात् ओषधयः कि
मवदन्नित्य आह यं जीवमनुक्रोंतं प्राणं अश्नवामहे व्याप्नुमः न स विनश्यति पुरुषः शीर्षसंधीर्घत्वं च। ७। याओषधयसोम
राज्ञः सोमो राजा आसामिति सोमराज्ञः बहु अनंतानं शतविचक्षणाः वज्र वीर्याणां तासामोषधीनाम् ध्येत्वं भवसि उत्तमाय
तः अतः अप्नं कामाय भवान्तोचसु त्वं चहृदयाय भव॥ ७॥ याओषधीः या ए यह ओषधयः हे सोमराज्ञः विष्ठिना विविधस्थिता

ताः पृथिवी अनुताः बृहस्पतिप्रसूता अस्यै ओषध्यै संदत्तवीर्यं येन यं बहुवीर्या भवतीत्यभिप्रायः॥६॥ या ओषधय इदं वच उपश्रं एवं
तिसमीपस्थिताः याश्च अतिदूरे परागताः देशव्यवहिताः ताः संनिधानीकृत्याहं ब्रवीमि सर्वाः संगत्य संभूय हे विरुध विरोहणा
अस्यै संदत्तवीर्यं प्रभाव॥७॥ मा वा रिषत्नूमा रिषतू उमा विनश्यतु वः युष्माकं खनिता यस्मै च पुरुषायाहं खनामि वः युष्मान्
किं च द्विपान् स्त्रीपुंसं चतुष्पान् गवादिसंख्यासु सर्वस्येति पादशष्टांतलोपः अस्माकं सर्वं अस्तु अनातुरं अनाकुलं युष्म
त्प्रसादात् इति शेषः॥८॥ ओषधयः समवदन्त संवादं कृतवत्यः सोमेन सह राज्ञा॥ सोमो ह्योषधीनां राजा॥ किं समवदन्त यस्मै
पुरुषाय भेषजं कृणोति करोति ब्राह्मणः तं आतुरं हे सोम राजन् पारयामसि पारयामो उत्तरयामो व्याधेः सोमेन सह संवा
दः व्याध्यपगमदृष्टीकरणार्थः॥९॥ नाशयित्री॥ नाशयित्री बलासस्य। बलमस्यतीति क्षिपतीति बलासः हृदयः अर्शसः शूलव्या
धिः उपचितां शरीरे उपचीयते श्वयथुगदश्लीपदाः प्रभृतयः तेषां च त्वं नाशिनी भवसि अथ शतस्य यक्ष्माणामपि च ब
हूनां व्याधीनां नाशयित्री च मसि॥ पाकपरा अरूः क्षतमुच्यते मुखपाकहननात् नाशिनी च मसि॥ यद्वा रुच दीप्तौ॥ अन्नपाकस्य
अरुः अदीप्तिर्मन्दाग्निश्च ता। तस्याः त्वं नाशिनी भवसि।॥१०॥ यतस्त्वं इच्छन्तासि अनन्तास्त्वां गंधर्वा अखनन् अभिष्टुषि
न कामप्राप्त्यर्थं त्वां च इंद्रः त्वां च बृहस्पतिः त्वां च हे ओषधे सोमो राजा विद्वान् जानानः उपयोगं यस्मै त्वा तु महाव्याधे र
रक्षुच्यतमुक्तः॥ सहस्व यतस्त्वं मितं भूता च अतोहं याचे। सहस्व अभिभव मम अरातीः अदानशीलाः राक्षसेनाः सहस्व च॥ ॥७०॥
अभिभव पृतनायतः संग्रामः कांक्षिणः शत्रून् सहस्व अभिभव च पाप्मानं सर्वमञ्जसं कस्मादभिभवनकर्मणि च मन्यस्मा
भिर्नियुज्यत इति चेत् ब्रूयतः सहमानासि अभिभवनशीलासि त्वं हे ओषधे। दीर्घायुष्कः। पुनरपि त्वां प्रार्थयामः दीर्घायुस्त्व
रव वहे ओषधे खनिता अहं त्वया सं यस्मै च आतुराय चात्वां हं अखनामि स च दीर्घायुर्भूयात्॥ अथापि च त्वं दीर्घायुर्भूत्वा
न यत्खंडिता शतवल्लिशा बल्लिशा शाखाः उरवचनः बहूनां कंदराविरोहणात् विरोहः॥ उच्योक्तानङ्गा रोहिणीत्यादिना तातं उरःशः
अनवखंडितमूलात्यमने किरंजरेः संतिष्ठस्व त्वाशीः॥११॥ त्वमुत्तमा॥ त्वमुत्तमोऽसि ओषधे तव वृक्षाः शातना
सनतमालादयः उपस्तयः उपकाराय ओषधीनां तिष्ठन्तीति उपस्तयः तत्र हिताः प्रसर्पन्ति नव वृक्षाणां भोग्या भवन्ति यथा

तापेन दह्यमानस्य एवं त्वं अस्मादारात् उपस्थितः अमित्रपुरुषः अस्माकं यः अस्मान् अभि दासति दस्यून् उपक्षये अभि
हंति ॥ ७ ॥ चतस्रो लोकेऽष्टकाश्चतस्र इभिर्ऽस्त्रिरुपदधाति ॥ मामा ॥ काद्यी त्रिष्टुप् ॥ मा मा हिंसीः पूर्ववत्प्रतिषेधार्थः ॥ यः उत्तरः ।
अस्मदादेशः मा हिंसीत् मा जनिता यः पृथिव्याः जनिता मंत्र इति वा लोपः जनिता यः पृथिव्याः प्रजापतिः यो वा दिवं सत्य
धर्मा व्यानट् वा शब्दः समुच्चयार्थः यः व्यानडिति व्याप्तिकर्मास्मात् सृजातेरर्थे व्याख्यातः यश्च दिवं सत्यधर्मा सत्य
धारणः व्यानट् ॥ अस्मज्जनुः यश्च आपश्चंद्राः प्रथमो जज्ञान मनुष्या वा आपश्चंद्रा इति श्रुतिः मनुष्या एव हि यज्ञेना
प्नुवंति चंद्रलोके पितृमार्गानुसारिणः यदा यश्च आपः वापनीयाः प्रथमः शरीरं जनितवान् ॥ अपां वापनीयानां कारणा
भूतानां जनने यो मनुष्यान् जनितवानिति कार्यकारणोपकारः कस्मै देवाय हविषा विधेम यः इत्थंभूतः कः प्रजाप
तिः कस्मै कायेति प्राप्ते अस्मै आदेशः छांदसः सर्वनाम्नः स्मै इति हि पाणिनिः तस्मै तस्मै वा देवनात्प्रजापत
ये हविषा हविरिति विभक्तिव्यत्ययः विधतिर्दानकर्मा तस्मै प्रजापतये हविर्दद्म इति संबंधः ॥ ८ ॥ दक्षिणतउपद
धाति अभ्यावर्तस्व पार्थिवी आग्नेयी ॥ वा परोष्णिक् ॥ अग्निः इषितः प्रजापतिप्रेषित आरोहत्व आरूढवान् ॥ ९ ॥
पश्चादुपदधाति ॥ आग्नेयी गायत्री ॥ हे अग्ने यत्ते शुक्रं सारं शुक्लं वा यच्च चंद्रं आह्लादनीयं यच्च पूतं पवित्रं य
च्च यज्ञियं यज्ञार्हं तत् देवेभ्योर्थाय देवेभ्यो वा सकाशात् भरामसि संभरामः ॥ १० ॥ उत्तरतउपदधाति ॥ इषमू
र्जं त्रिष्टुप् ॥ आशीः प्रायो मंत्रः अस्मिन्मंत्रे विशेषणविशेष्यभावात् यत्तदोरभ्यां वाक्यापरिपूर्तिः क्रियात
यश्च इषमन्नं यश्च ऊर्जं तदुपसेचनं दधिपयोघृतादिकं अहं इत उदीच्या दिशः ॥ आदं आददे गृहीतवा
न् यच्च ऋतस्य सत्यस्य योनिं स्थानं तिस्रो विद्याः अहमाददे यज्ञमहिषस्य महत इच्छावतस्तस्याग्नेर्धारामाहुतिं
अहं आददे उदीच्या दिशः एतत्सर्वं आ मा गोषु विशतु आतनूषु आविशतु मां गोषु च तनूषु च पुत्रपौत्रादिकासु ॥
सिकताप्रध्वंसयति जहामि परित्यजामि उदीच्यां दिशि स्थापयामि सेदिं अवसादं अनिरां अवमानिं अमीवां व्याधिं ॥ ११ ॥

आग्नेयेन षडृचेन सिकता निवपति अग्नेतवप्रथाम विष्टारपंक्ती तिस्रः सतोबृहत्यः षष्ट्युपरिष्टाज्ज्योतिः हे अग्ने तव
संबंधिनो धूमः श्रवो वयः अमुष्मिन्लोके श्रावयतीति श्रवः वयोन्नं तस्याहुतिपरिणामद्वारेण निमित्तभूतत्वात्
धूमो वय इत्युच्यते॥ धूमो वा अस्य श्रवो वयः स हि एनममुष्मिंल्लोके श्रावयतीति श्रुतिः एवंभावस्त्वावसद्धूमः अथ महि
महत् भाजंतन्न अर्चयः अर्ची ष्टिति लिंगव्यत्ययः हे विभावसो विभूतधन किंच हे अग्ने यस्त्वं णवकवर्चाः पावक
शोचिः शुक्रवर्चाश्च शुक्लशोचिश्च अनूनवर्चाश्च अपरिहीणशक्तिः सन् अन्यूनशक्तिर्वा समुदियर्षि उच्छ
सि। भानुना दीप्त्या यश्च त्वं पुत्र इव मातरौ मातापितरौ उत्तमेव यसि विचरन्नुद्भव पाचसि उपसंगम्यापालयसि स
देवमनुष्यं जगत् यश्च त्वं पृणक्षि हे स्वरयसि रोदसी द्यावापृथिव्यौ उभे अपि इमे द्यावापृथिवी रोदसी एष इमे पृण
क्ति हमे नाम्ने पृष्ठे मामिति श्रुतिः तं त्वां स्तुम इति वाक्यशेषः॥ ७॥ ऊर्जोनिपानपानूर्ज शब्देनापउच्यंते तच्च नपाछ
४० हेन चापोत्रः हे अपां पौत्र अद्भ्यः ओषधीवनस्पतयो जायते ओषधिवनस्पतिभ्योग्निर्जायते तेन एवमपान्नपा
दग्निः जातवेदः जातप्रज्ञानः सुशस्तिभिः साधुसंशंसनेस्तव इति शेषः मंदस्व दीप्यस्व दीधितिभिः कर्मभिः
निमित्तभूते हितः निहितः स्थापितः कस्मात्त्वं वयमेव भूमइत्येवं हत्वे इषः संदधुर्भूरिवर्पसः च यदिइषः अन्नानि द ॥८०॥
विलक्षणानि संदधुः धृदधुर्भूरिवर्पसः वर्प इति रूपनाम बहुरूपा यजमानाः जगृभ्रे नोपगताः चित्रोतयः चायनी
यानि अवनानि तर्पणानि येषांते चित्रोतयः वामजाताः वननीयजन्मानः विशिष्टादृशाजातिकुलोत्पन्नाः अ
स्त्वं मे दस्येति संबंधः॥९॥ इरज्यन्नू० अनउपरितनोर्द्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते सइत्यस्य च पदस्य स्थाने य
दो वृत्तिः सर्वनामसीमान्याद्याक्यवशान्चयी विभक्तिव्यत्ययोत्र कर्त्तव्यः सदर्शनस्य वपुषो विराजसि यस्त्वं
दर्शनीयेन च वपुषा शरीरेण ज्वालालक्षणेन विराजसि दीप्यसे पृणक्षि हे स्वरयसि सानसिं चरंतं केतेसं

कल्पं तत्वां ब्रवीमि इरज्यन्नृह्दीपमानो हे अग्ने प्रथयस्व पृथुर्भव स्वार्थे णिच् ऊर्जमभिमनुष्यैरध्वर्युप्रभृतिभिः श्रीयातैर्मान
इति शेषः अस्मे अस्मासु च धारयो धनानि धारयन्नुस्थापयन्नूत्रथयस्वेत्यनुषज्यते॥ ४॥ इष्कर्त्तारं यत्वां इष्कर्त्तारं निरुप
सर्गस्यादिलोपः निश्चयेन कर्त्तारं अध्वरस्य यज्ञस्य प्रचेतसं प्रकृष्टप्रज्ञानं क्षयंतं क्षि निवासगत्योः क्षियंतिं निवसंतं राध
सामहः राध इति धननाम सप्तम्यर्थे षष्ठी राधसि महति स्कमः सचं रातिं दानं दधासि कस्य संबंधिनीं वामस्य वननीयस्य धन
त्रः संबंधिनी कथंभूतां स्तु भगां भगशब्दो धनवचनः शोभनधनां किंच महिमिषं महतीं च इष्टं इष्टिमंनं वा दधासि सानसिं
पुराणं चरयिष्णं अस्मे यमाएविषयं निधानलक्षणं दधासि॥ ५॥ ऋतावानं॥ यंत्वा ऋतावानं सत्यवंतं महिषं महांतं विश्वद
र्शनं सर्वस्य दर्शनीयं अग्निं अन्यदेवतानिरत्यर्थो ग्निशब्दः सुम्नाय यज्ञाय दधिरे संस्थापितवंतः पुरोगत आहवनीया
त्मना जना यजमानाः ते त्वां श्रुत्कर्णं श्रुण्वंतौ कर्णौ यस्य धाउतिष्ठति यः सप्रथस्तमं सर्वतः पृथुतमं तिर्यगूर्ध्वम
धो न विहितं न गति विज्ञातं गिरा वाचा स्तुत्या देवं देवं स्वार्थे यत्प्रत्ययः मानुषा मनुष्या युगाः युगशब्दः कालवचनः काले नि
मित्तभूते दर्शपूर्णमास्यादिभिरादधुः याम॥ ६॥ सिकता अभिमृशति आप्यायस्व त्रिस्रः सोम्या गायत्र्यः त्रिष्टुब् गायत्र्यः
द्वाभ्यां विनियोगः आप्यायस्व आत्मानमभिवर्धय कथं कृत्वा सामंतात् समागच्छतु ते विश्वतः सर्वतः हे सोम वृष्ण्यं सर्वभूतं वी
स र्यं ततस्त्वं सर्वभूतोत्पत्तिना वृष्ण्येन भव वाजस्य अन्नस्य संगथे संगमने अन्नभावं प्राप्नुहि अन्नवान् प्राप्नुहि॥ ७॥ सं ते पयांसि सं यं
त्रान तव पयांसि रसाः सारभूताः संयंतु च वाजाः अन्नानि संयंतु च वृष्ण्यानि अभिमातिषाहः पाप्मनोभिभवत
सोमस्य तव स्वैः पयोभिः रत्नैः आप्यायमानः अमृताय भव प्रजाभ्यो अमरणधर्मिणे भव प्रजाभ्यस्त्वं दधाति तस्मा अग्रा
ति रस्मात तिश्रुतिः हे भ सोम तनो दिवि फले लोके श्रवांसि चंद्ररूपाणि उत्तमानि आहुतिपरिणामजने धिषधारयस्व॥ ८॥
आप्यायस्वाह सोमत्व मात्मानं आप्यायस्व मदिंतम मादयितृतम यद्वा मदोस्यास्तीति मदी यैं अतिशयेन मदी मदिंतम॥
नाघास्तोनुवृविश्वेभिः सोविरंशुभिः ततः समर्थः सन्नू भव नोस्माकं सप्रथस्तमः सखा सर्वतः प्रथयितृतमः सखा वृधे वृद्धमा

मानाय ॥५॥ होत्यं आनवत्सः अग्ने अस्ति स्तोगाय त्र्यः हे अग्ने आयमनूढ्ही वानूततवत्सः पयोजीवनः सामान्यो न्याय जमा
नो वत्सउक्तः स हि पयो व्रतो भवति मन। अंतष्करणं परस्माच्चिरस्थस्थानात् चिरस्थो प्यर्थे परस्माद पि सदस्थाना दाहूत्ये तित्रो ॥
सहस्थाने दावेः समानस्थाने धर्मकलाग्निः केनवत्सोमन आयमदित्यत आहूत्योकामयात्वोम्त्को स्तोतुं कामयमानया गिरावत्सा।
॥६॥ त्र्यं ता॥ उभ्यं दृवी पिदलो यजमाने स्तोनं नतरं ताः स्कतयः हे अग्ने गिरस्त्वामिवस्वाः सर्वा स्तुहितयः जोशोभनन निवसूनाः
स्थानकरणानु त्र्यदानवत्योदय वया थात्मसंनानवित्तनगर्भाः पृथुकूनानाम् ता हे अग्ने कामायकामपरिपूरणार्थवित्यव
ये मिरे कर्मणि च्छकारः निर्यमं ता॥ स्कतयः ॥७॥ अग्निः प्रियेषु धिष्ठितपु धामसु स्थानेषु अवस्थितानो कामः कामप
रिपूरकः सम्भृतो तं नस्य आणिजानस्य भव्यस्य भविष्यतश्च संराट् दूसे गतराज्यभाव सनूएक एवासहायः विराजानइ
ष्टे रधिपतिः विविधं दीप्यातवा॥८॥ उ अष्टकस्य अष्टमे भाष्ये द्वादशो मोध्यायः ॥ ९॥ ॥ ९॥ तोर्नि दृष्ट्वाति स्वर्पा नृशोचनेदि
वः शोचनो रुनामि षलोको यच्चे षएतत्त्पति येच स्वर्य रश्मिषु स्थिताः येषां च अप्सु सदस्कृतं उदके स्थाने कृतं नमः सर्पेभ्यो
नमः ॥१॥ कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवाँ इभेन। तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः ॥ कृणुष्व पाज
इति बलनामसु पठितं ॥ कृणुष्व पाज
स्वं। प्रसितं न पृथ्वीं प्रसितिः प्रहसना तंतुर्वाजाळं वा नकारउपमार्थीयः उपरिष्टादुपचारः अथ कोर्थः कृणुष्व बलं
प्रसितिं न पृथ्वीं विस्तीर्णां याहि राजेव अमवान् अमात्यवान् इभेन हस्तिना वा यात्वा अभ्यमनेश्शत्रूणां भयादपत्तिपरुकरणं गृहवा नेन्या भूताशत्रून्प्रतियाहि इभेन इभनयेन बलेन यद्वा इभेन
हस्तिना ॥ गत्वा च तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणानः तृष्वी प्रसितिस्त्वेति विभक्तिव्यत्ययो द्रूणानः इति हिंसाकर्मा॥ यतः त्वं तृष्वा
क्षिप्रया प्रसित्यानं उनाजलेन द्रूणानो हिंसन् अस्ता असि हत्ता असि विकर्ष्टः कृतास्त्रो सि अतो ब्रवीमि विध्य ता
डय हिंधि रक्षसः तपिष्ठैः तप्ततमैः प्रहारैः यज्वति अनिमिर तिशयेन क्लेशकरैः ॥ तव भ्रमासः हे अग्नेयेन ए
वर्भ्रमासः भ्रमणशीलाः ज्वालाः आसन्नहः आशुयाः आशवः यशस्थाने याः पतंति इतश्चेतश्च गच्छंति तित रनु
स्पृश अनिमिरवाधृषता धृष्टेन ज्वालासमूहेन शोचा नोदेदीप्यमानकस्यानुस्पृशो दित्यत आहृतपः तापयि

तापयितृ। तीरक्षोसि तुकास्कुयाद्दहृयमानाः इति शेषः॥ एतं गातूपतनगमनानि रक्षोसि किंच असंदितो अवद्रस्वंडनेन
वरखेडितश्च सन्नु विसृजति विद्विषाविषक्तानां नाश्वनः। अंचेति गत्यर्थः नानागमनाः तिर्यगूर्ध्वमधश्चेत्यर्थः। तुन्का रक्षसा
रक्षोसि घातय॥ ७॥ प्रतिस्पशः। अच्चरस्तीयः पादः प्रथमो व्याख्यातः युष्मद्योगात्। यो नो दूरे अघशंसः। तं प्रतिस्प
शः विसृज॥ स्पशो बंधनेन स्पाशयतीति स्पशः प्रलीधीनू अध्यक्षान् विसृज प्रेरय॥ तूर्णितमः अतिशये नत्वरन् नू किंच
भवापायुः पालयिता विशः जनपदजातः अस्मामदीयायाः अदब्धः अनुपहिंसितः॥ एवं च तव अस्मदनुग्रहप्रवृत्तस्य
सतः हे अग्ने मा किः मा कश्चित् ते तव व्यथिः व्यथयिता शत्रुः आदधर्षीत् न अस्यनीको भूयात्॥ ८॥ उदग्ने तिष्ठ हे अग्ने
किं च प्रत्यातनुष्व प्रत्यातनुहि विस्तारय ज्वालाः [illegible] किंच न्यमित्रान् ओषतात् न्योषतात् नि दह अमित्रान् हे तिग्म
हेते आयुधं निग्मं तज्जनीयं कर्मणः तस्मात् स्वैव तमायुधं यस्य सत्त्वो धाकः। किंच यः नैनश्चनोऽस्मभ्यं अरातिं अदा
नेनके नदहातृ शत्रुचक्र्चः हे समिधान समिध्यमान नीचा नीचैस्त्वं तं धक्षि दह अतसं न अतसं श्वः [illegible] नकारस्तु एमाथ
यः [illegible]॥ ९॥ ऊर्ध्वो भव ऊर्ध्वस्तिष्ठ स्थित्वा च प्रतिविध्य प्रतिताडय अधि अस्मत् अस्मत्तः परि व्यवस्थितान्।
किं च आविष्कृणुष्व प्रकाशीकुरु दैव्यानि कर्माणि अग्ने किंच अवस्थिरा तनुहि अवतारय स्थिराणि धनूंषि यातु
जृम्भां यातुधानानां जवनं प्रधानानां किंच यः यज्ञस्य जामिमजामिं शत्रुः पुनरुक्तवचनः पुनरुक्तममपुनरुक्तं स्तुचाप्रमर्णा
हिमं [illegible] प्रमारय शत्रून्॥ प्रथमं मंत्रत्रयं पदधाति आग्नेयेन यजुषा चाव अग्नेष्ट्वा अग्नेः सं। बधिना
तेजसा तेजसा सादयामि स्वकं॥ ११॥ अग्निर्मूर्द्धा व्याख्यातं॥ १२॥ द्वितीयामुपदधाति ऐंद्रेण यजुषा अग्नेर्या च त्विषु भा
इंद्रस्य त्वा ओजसा बलेन सादयामि॥ १३॥ भुवो यज्ञस्य चतुर्थः पादः प्रथमो व्याख्यातः॥ अर्थसंबंधात्॥ यदाङ्गिरो
ज्योतिः [illegible] हे अग्ने चक्षुषे करोषि हव्यवाहं हविषां वोढ्रे॥ अथानंतरामवभुवः भवसि यज्ञस्य इत्यादि
वतात्यागात् [illegible] नादवयानपितृयाणमार्गानुसारिणः रजसश्चोदकस्य च यज्ञपरिणामभूतस्य नेता भवसि ऽत
गच्छति अर्थेऽतेनानाताम वसीत्यत आह यत्र यास्मिन् स्थाने नियुद्भिर्नियं एवविशिष्टाभिरयस्थाभिः श्रीवाभिः सहितं

वायुं स्ववसे सेवस्व नियुतो वायुः वास्मादित्यादि स्तोमयजनानीति नियुद्भिर्वा युक्ते स्यात वायुनांतरिक्षं यत्र च दिवि द्युलोके
मूर्द्धानमादधिषे धारयसि स्वर्षाः स्वः द्युलोकं सनोतीति स्वःसां त्वं स्वःसा तत्र च भवसि यज्ञस्य रजसश्च नेतीति तं यस्य न धेत
कर्म तं तं त्वां सादयामि इति शेषः ॥७॥ स्वयमातृण्णां द्वितीये चीसं स्कृतामिष्टकामुपदधाति ध्रुवासीतीति स्तृप् तिसृभिः। निरूढेब
हत्यनुष्टुपू प्रस्तारपंक्तिभिः विश्वस्मै प्राणायेत्यादिना च यजुषा ॥ ध्रुवासि स्थिरासि स्वत एव धरुणा च अन्येषां च धार
यित्री आस्तृता विश्वकर्मणोपहिता चासि विश्वकर्मणा प्रजापतिना सर्वस्य कर्त्रा एवं चेदतो ब्रवीमि मा त्वा समुद्र उद्वधी
नू उद्वधीत् नूरूको समुद्रः पुरुषः सुपर्ण इति श्रुतिः त्वं च अव्यथमाना अच्छं नीपृथिवीं दृंह दृढीकुरु त्वं रक्षकत्वात्
सा रक्षा वा त्वमिपयः ॥८॥ प्रजापतिष्ट्वा प्रजापतिः त्वां सीदतु तत्र हि त्वामासादयितुं समर्थः अपां पृष्ठे अपामुपरि समु
द्रस्य समुंदनस्योदकसंघातस्य एतमङ्गु एमनिंद्रणः मनिनसत्तमे कवचनं अवस्थाने कथं भूतामासादयतु व्यस्वच
तीव्यचनवतीं प्रथस्वतीं प्रथुत्वयुक्तां त्वं चासादिना प्रजापतिना प्रथस्व पृथ्वी भव ॥ यतश्च पृथिव्यसि अतो ब्रवीमि ॥७॥
भूरसि भूमिरसि अदितिरसि विश्वधायाः विश्वमस्यां निहितमिति विश्वधायाः विश्वस्य च भुवनस्य भूतग्रामस्य च धा
धर्त्री धारयित्री यतश्चत्वमि यमि वातइदमुक्तं भवसि पृथिवीं यच्छ आत्मानं निगृह्णीष्व पृथिवीं दृंह आत्मानं दृढीकुरु
पृथिवीं मा हिंसीः आत्मानं मा हिंसीः ॥९॥ विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय
७२ चरणाय चांसादयामीति शेषः किं च अग्निस्त्वा अभिपातु अभिपालयतु मह्या महत्या स्वस्त्या अविनाशेन छर्दिषा
स्तुस्तामनगृहेण स्तुस्वनामहेतु भूतेन सादयतितया देवतया अंगिरस्वत् ॥७॥ अग्निना दत्त्वा दूर्वेष्टकामुपदधा   १२ ॥
ति द्वाभ्यामनुष्टुब्भ्यां कांडात्कांडात् प्ररोहंती परुषः परुषः परि प्रतनोहं तीयथा तानोऽमरात्वं भवासि एवं नो ऽस्मान्नूहदूर्वे पतनुविस्तारय पुत्र   २
पौत्रनष्टैः सहस्रेण सतेन च ॥९॥ या शतेन ॥ यात्वंशतेन कांडानां प्रतनोषि पृथ्वी सहस्रेण चांकुराणां विरोहसि
तस्यास्ते वाहादेवि इष्टके विधेम स्थानं हविषा सहसं ॥७॥ द्वियजुषमुपदधाति इंद्राग्नी याद्दद्वाभ्यामनुष्टुब्भ्यां म

२२

र्ग्निर्लिंगोक्तादेवता॥ यां यास्ते अग्ने याया स्तनवहे अग्ने सूर्ये या स्त्विना रुचो दीप्तयो दिवं द्युलोकमातन्वंति प्रकाशयंति रश्मिभि
स्ताभिः सनः अस्मान् अद्यास्मिन् दिने रुचिरोचनया रुधि जनाय नस्कृधि जनानां च मोदकनुर अस्मान् रुधि॥ या वो दे
वाः हे देवाः या वः युष्माकं सूर्ये रुचो दीप्तयः गोषु अश्वेषु याः रुचः हे इंद्राग्नी हे बृहस्पते ताभिः सर्वाभिः नः अस्मभ्यं दत्त॥
धारेतःसिचाउपदधाति विराट् ज्योतिरधारयत् असौ वै लोकः स्वराट् सोमादित्यं ज्योतिर्धारयति विश्वज्योतिषमुपद
धाति प्रजापतिः त्वां सादयतु पृष्ठे पृथिव्याः उपरि धार्यं पृथिव्याः ज्योतिष्मतीं ज्योतिषा संयुक्तां किमर्थं विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणाय
अपानाय व्यानाय किं च विश्वं ज्योतिर्यच्छ नियच्छ अग्निस्त्वत्वाधिपतिः भावयति तया देवतया अंगिरस्वत् ध्रुवासीद
॥१॥ ऋतव्ये उपदधाति॥ मधश्च वसंत चैत्र उच्यते॥ यस्त्वं मधुश्च माधवश्च वैशाखश्च वसंतऋतुः स्वार्थे तद्धितः ऋतू इति द्वि
वचनमेकवचनस्य स्थाने अर्थसंबंधानुयच्छत्वं अग्नेः संवत्सरस्य अंतःश्लेषोसि अंतर्मध्ये व्यवस्थितः श्लेषको
सि तस्य तव कल्पेतां द्यावापृथिवी ज्येष्ठभावाय त्वदनुषंगः कल्पंतां च आप ओषधयः ज्येष्ठाय कल्पंतां च अग्नयः पृथु कु
मनाज्येष्ठ्याः अग्नयो हितपृथग्यादता इष्टका इति श्रुतिः मम ताव्रति प्रात्तममेति व्यत्ययः रुधांदसः अथ कोर्थः कल्पं
तां इष्टका यास्य यमाल्पेणादयः नानाभूतास्त्व ज्येष्ठ्याय सबताः समानकर्माणः समानं द्यौकर्म इष्टकानाम अग्निचयनेना
मत्केचये अग्नयः अन्येपि चिताः ~~समानमनसः~~ समानमनस्का अंतराम ध्ये द्यावापृथिव्योः इमे वर्तंते तानपि वसंतमृतु कल्प
नाः वासंतिकाविति स्वार्थे तद्धितः ऋतू इति द्विवचनमेकवचनस्यार्थे अभिकल्पमानाः संविशंचिति संबंधः कथमिव इंद्र
मिव देवा यथा इंद्रं देवानां राजानं परिचरणाय देवा अभिविशंति एवं वसंतऋतुमं न्या इष्टकाः परिचरणाया भिविशं
तु॥ ३॥ चिदसि तया देवतया व्याख्याता॥ ४॥ अषाढामुपदधाति अषाढासि॥ सविता विश्वेदेवा वार्ष्या एतेनु अनुष्टुप् अषाढा
सि नाम्ना मादसहं ते तस्मादषाढेत्येतदु त्वभिप्रायेण नामकथने सहमाना च अभीभवनशीला चासि स्वभावेनायतः अ
स्त्वां ब्रवीमि सहस्वारातीः अभिभव अदानशीलान् अभिभववचनः पृतनायतः पृतनां संग्राममिच्छतः किं च याचत्वं

सहस्रवीर्योऽसि सा त्वं मां जिन्व जिन्वति प्रीतिकर्मा त्रीणि हि॥ ७॥ कूर्मं दधिमधुघृतैरनक्ति॥ मधु वाता इति तिसृभिः। वमधु मधुवा
वांछितिति शेषः। कस्मै ऋतायते यज्ञमिच्छते मधु क्षरंति मधुरं उदकं क्षरंतु सिंधवः स्यंदनाः। माध्वीर्नः मधुमत्यो अस्माकं संतु
ओषधीः॥ ८॥ मधु नक्तमुतोषसो मधु नक्तं उत अपि। उषसः नक्तं रात्रिः उषसः मधुमत्यः संतु मधुमत्पार्थिवं रजः पार्थिवं रजो
लोकः मधुमत् अस्माकं अस्तु भूतं मधुमदित्यर्थः सर्वेषां मधु द्यौरस्तु अमृतवचनं मधु द्यौरस्तु नः पिता मधुमती द्यौरस्तु
रस्तु नः पिता मधुमती द्यौरस्तु नः पिता॥ ९॥ मधुमान्नो वनस्पतिः अस्माकं वनस्पतयः यज्ञस्य साधनभूता मधुमान् मधुमं
तोऽस्तु संतु ज्ञानात् एकवचनं। लोके सूर्यः भूवनपतिर्मधुमान् अस्तु त्रिसप्तलोकसाधनभूतः माध्वीर्गावो भवंतु नः॥ माध्वी
र्मधुपं दिस्व वंत्यो गावः भवंतु यज्ञस्य साधनभूताः सत्यः मधुदारणाग्नी पयस्विनीर्भवंतु। नोऽस्माकं विरस्सो
मधु इति श्रुतिः वाक्यार्णवः नोऽस्माकं माध्वीः माध्व्यानि संविति शेषः॥ १०॥ उपदधाति अपां गंभन्। त्रिभिः एकैकं त्रिष्टुपुगा
यत्रीभिः कूर्मादवत्यो। कूर्मश्च प्रजापतिरादित्यो वा उत्तमा धामा धावापृथिवी या अपां गंभे अपां गंभीरे प्रसीदन्सीदत्वं उपविश्य
एवंभूत संविष्टः स्वयं वियत्र एषस्तत पतीति श्रुतिः तत्र चोपविष्टं सतं मा त्वा तो सूर्य अभिताप्सीत् अग्निना पयेत्त्वा मा च अ
ग्निर्वैश्वानरः त्वं च अच्छिन्नपत्राः स्वजात अव्यवच्छिन्नाः प्रजाः अच्छिन्नपत्राः प्रजा अनुवीक्षस्व प्रजाइ
ष्टका उच्यंते॥ अच्छिन्नपत्रा इति व्याख्यानं॥ कृत्या अरिष्टा अनार्त्ता अस्माकं अनवखंडिता यागहेमा इष्टका दर्शितेन
कवीत्यर्थः अनु त्वा दिव्या वृष्टिः सचंतां अनुसेवंतां दिव्यादिविभवा वृष्टिः दिव्या वृष्टिरिति प्रियवचनमिति
॥ ११॥ एजयति त्रीनू समुद्रान् यस्त्वं त्रीनू समुद्रान् लोकानु समस्पन् समस्पद् इति परूपव्यत्ययः संस्पृत्तोसि यस्य
त्वे अपांपतिः वृषभश्च वर्षिता भर्ता इऽष्टकानां तं त्वां जवीभिः पुरीषं वसानः शिवं नाम हृदयं स्वकृतस्य शोभनन
हृतस्याग्नेर्लोके स्थाने। क्षिप्त्वा तत्र गच्छ यत्र पूर्वे कूर्मा अन्येष्वग्निषु उपहिताः संतः परेताः परागताः॥ १२॥ मही

न ही घो र्व्याख्यातं॥७॥ उलूखलमुसले उपदधाति। विष्णोः कर्माणि व्याख्यातं॥७॥ उखामुपदधाति ध्रुवासीति द्वाभ्यां त्रिष्टुब्बृहतीभ्यां
ध्रुवासि ध्रुवासि धरुणा धारणी च। इदानीमन्यपरत्वाद्वारेण खास्तूयते॥ यद्दत्तं खातः उद्धृतः प्रथमं नवनीतं नवतरं एभ्यो
लोकेभ्यो अधिसकाशात्। जातवेदा जातप्रज्ञानः स इदानीं गायत्र्या। त्रिष्टुभा अनुष्टुभा बृहत्या च सहितः। देवेभ्योऽर्थाय हव्यं
वहतु। प्राजापत्यं तत्प्रजानन्नु अस्य मधिकारं जानानः॥७॥ इषे राये उ॰ खा व्याख्यात॥ इषे अन्नाय राये धनाय रमस्व रतिं बध्नीहि सह
से बलाय घृम्ने घृम्नं धातनेर्यशो वो अन्नं वा तन्ने उपसेचनाय पयोदधि घृतादेः अपत्याय पुत्रपौत्रादेः रमस्वेति सर्वत्र संबध्य
ते॥ किंच स आडसि सं गतरा उपभावासि स्वराड सि स्वराडपुष्कासि सारस्वतो वसरस्वती संबंधिनो वर्णोऽ प्रोऽस्य दंतो कूपौ
मनस्य वा कूचमनस्कावस्तवेद्या अस्य परिज्ञातं कूपद्वयोऽस्यं ददतिवाग पितनाति पादनं कुर्वतीमनोविसरस्वानुवाकु सरस्वत्ये तौ सामनस्य
तोऽस्यावितिष्ठतिः आवर्तं अवितः पाव्य नार्थः॥७॥ द्वाभ्यामाग्नेयीभ्यां जुहोति अग्ने युक्ष्वहि राजः पादप्ररणः येत वस्य भूता
अश्वासः अश्वा एवाश्वासः आशुसेरस्तु कुह देवदानी दिगुणयुक्तः साधवः ज्ञातिगुणसमन्विताः यशस्ता अवं च पर्याप्तं
वहंतिमन्य वेदि तयेकाधायवा।७॥ युक्ष्वा हि देवहूतमाँ अतिशयेन येदेवानाह्वयंति तानयुक्ष्वा अश्वान्हे अग्ने रथीः इव
कोरामन्च थायः कस्मात्पुनस्त्वेम वमुच्यते॥ यतोऽसि होता हव्यः सदः निषदः निषदसि होतृषदने होता सन् पूर्व्यमासु षा
द्वतः प्रथमः अग्न्यः तदुक्तं अयाद्यइ॥ जातवेदा अन्तरः पूर्वोऽस्मिन्निषद्येति॥७॥ सम्युस्रवं त्यतिष्ठुस प्रस्तु प्राणायनने पुस
तहिरण्यद्भाकालानु प्रास्यति॥ सम्यक्स्रवंति॥ त्रिष्टुप्हिरण्मयपुरुषाध्यासेनायमंत्रो व्याख्यायते। सम्यक् संगताः स्र
वंति हृदे लिकथमिव सरितो नयथा सरितो नयः समुद्रमभिस्रवंति धेनाअन्नानि अन्नं विधेनाइतिश्रुतिः अंति हृदामन
सा पूयमानाः यजमानसंबंधिना अंतर्व्यवस्थितेन हृदा मनसा हृदयप्रतिष्ठितेन मनसा पूयमानाः पवित्रीक्रियमाणा
अन्तर्वहृदयेन मनसा स्सऽ तां ऽ न्नं हृतं रजुः यजमानो मनोवाक्काय मां कर्मभिरेकवृत्तिर्न केवलं धेनाः स्रवंति किं तस्य घृत
स्य धाराः स्रवत्यः अहमभिचाकशीमि पश्यामि यो यं हिरण्मयः हिरण्मयः रेतसः पुरुषः मध्ये अग्नेर्निहितः तत्र स्रवंत्या
घृतस्य धारा अभिचाकशीमीति संबंधः॥७॥ सचेत्वा हृत्ती नासिकयोः प्रास्यति रुचे स्म रेदायत्वो प्रास्यामीति शेषः रूचदीत्ये॥

चक्षुषा भासे त्वां ज्योतिषि त्वां उत्थाशोषः श्रोत्रं श्रोत्रयोरऋतुः इदं श्रोत्रं विश्वस्य भुवनस्य ऋतजातस्य वाजिनं वाजम ऋतु अयमग्नि
वैश्वानरः इत्युपक्रम्य तस्य एषा धा भवतीति य एतच्छ्रवधिक्रमेणाती त्येतदभिप्रायं॥७॥ अग्निर्ज्योतिषा उष्णिक्॥ द्वितीयः श्रो
त्रप्रासनमन्त्रः अग्निरिव ज्योतिषा ज्योतिष्मानु अस्तु॥ रुक्म इव वर्चसा वर्चस्वान् स्तु॥ श्रोत्रं॥ पुरुषश्रोत्रमुपजुह्वातिम
हस्वसौ दा अस्मि बहुनो दाताऽस्मि एवंवेदतः सहस्राय त्वामुपजुह्वाति॥ ८॥ पुरुषशीर्षमुपदधाति॥ आदित्यं गर्भं
इत्यत्र त्रिष्टुभः आदित्यः एष्यन्निति आदित्यः आदित्य इव बहुधा इष्टः सर्वेषामिति अदित्यं गर्भं पयसा
ति एष्यन्निति गर्भः। चित्योऽग्निरुच्यते॥ आदित्यं गर्भं पयसा दुग्धेन समङ्ग्धि संस्वदिप यस्मि पुरुषमभिदधातीत्ये
तदभिप्रायं॥ सहस्रस्य प्रमाऽसि प्रतिमां बहुनः प्रतिमा ऋतं विश्वरूपं सर्वरूपं सर्वो॥ णिहि रूपाण्यादित्यस्यादित्यं
वत्वा ये स्कूयात॥ परिवृङ्ग्धि हरसा परिरत्यज एनं हरसा वीर्यापहारके ज्योतिरग्नेर्ह रइ स्यात॥ माभिमंस्थाः अभ
भि हर्वो मनिति हिं स्वार्थः माहिंसीः सर्वथा ममायुषं रुणु दृंहि चीयमान॥ ९॥ अश्वमुपदधाति वातस्य जूतिं जूतिर्गतिः श्री
निर्वा वातस्य गति ऋतं श्रीति जनकं वरुणस्य नाभिं वरुणस्य नाभिमिवांतरं अश्वं जज्ञानं सरिरस्य मध्ये अश्वं
जायमाने सरिरस्योदकस्य मध्ये शिशुः पुत्रः नदीनां हरिं हरितवर्णं अद्रिबुध्नं अद्रिः पर्वतः तस्य बुध्नमादित
त्रभवा आपः अद्रिबुध्ना इहत्त अग्नौ जातास्तेषामपत्यत्वं यत्प्रलोपादद्रिबुध्न मात्र नाम्न एवाद्यात प्रकरणात्॥
हे अग्ने चित त्वं मा हिंसीः मा मा वधीः परमे व्योमन् निषीदतं इमा विरला लोकाः परमे व्योमत्यभिलोके व्याख्या
तं॥ ७॥ गामुपदधाति यस्य तवसं स्वस्कारार्थमज स्वमन्तुपत्नी एणं इडं स्तोमं चेदमस्तं अरुषं अशोचने भुरण्युं भ
र्तारं वाहदोहादिभिः अग्निं आग्नेयी तद्धितलोपः इड या वामित्युपधानाय पूर्वं चित्तिं अपारूपयन्नं प्रा
चमग्निस्तुहरो नीति अग्न्याधासेन गोस्कृतिः नमोभिः अन्नैरन्नफघानैः सत्त्वामनाभि पक्वेष्टकाभिः पूर्वमं

८४।

ताभिः स्तूयमानाः सन्तो वदन्तो कल्प्यमानः अस्माभिः कल्प्यमानः गां मा हिंसीः अदितिं अदीनां विराडं तस्मैश्रमं
तस्य स्वर इत्यादि दक्षावीर्याभिचार्य ॥ ७ ॥ अविमुपदधाति वरूत्रीं धरोरुणातीति वाकं वरुणादिना आच्छादय
ति त्वष्टुर्वरुणस्य नाभिमहनं वारुणीं हिंसीत्वा स्त्रीचा विरिति श्रुतिः अविं जज्ञानं जायमानं रजसः परस्माद्द्वाश्रो
चं विपुरं रजोदिशो विश्वात्रं दिशः परे रज इति श्रुतिः महीं महतीं साहस्रीं सहस्र्यापकारकर्मां असुरस्य
असुतेव स्वा एवतः प्रज्ञावेता वा वरुणस्य मायां प्रज्ञां हे अग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन्निश्चति व्याख्या
तं ॥ ७ ॥ अजमुपदधाति योऽग्निः सोऽजः अग्निः अग्नेः अधिसकाशात् अजायत तं त्वं शोकात् दृष्टिं व्या
अध्याजायत ॥ जनवादि वसारि अपि च दिव्याध्यजायत ॥ यद्वा प्रजापतेः शोकादजोऽयत तद्दिवश्च दृष्टि पश्ये
च शोकादजायतेति श्रुतिः ॥ येनाजे न विश्वकर्माऽजातिश्रुतिः ॥ ८ तमजं हेड अग्नेर्हेडः क्रोधः परिवृणक्तु परिवर्ज
यत्र तत्र वसंबंधिनी चित्रं देवानां होमं व्याख्यातं ॥ ७ ॥ अथ पंच पशूनां उभौ सर्गः इमं मा हिंसीः पंच त्रिष्टुभः
घावसानादुत्तराणि यजूंषि पुरुषस्योत्सृजति ॥ इमं पुरुषं मा हिंसीः ऋचा ॥ द्विपादं पशुं द्विपाद्वा एष पशुर्यत्पु
रुषः सहस्राक्षः सन्नु हि रथप शकले वा एष सहस्राक्षः मेधाय यज्ञाय अन्नाय वा चीयमानः चयनेन सं
स्क्रियमाणः मयुं पशुं सुमेधं हे अग्ने जुषस्व ॥ किंपुरुषो वि मयुः तेन किंपुरुषेण चिन्वानः ॥ तन्वो निषीद
आत्मानं संस्कुरुष्व इतः उत्तरं यजुः मयुं तेन तव शुक्संतापः शुक्तु गच्छतु । किंच यं पुरुषं वयं द्विष्मः तं च तव शुगृ
च्छतु अस्यार्थः ऋक् दिता रं याडि जेवे गवयं वे गवे स्तु मध्ये व्यवस्थितं गौरं गौर म्रगं आरण्यं अनुदिशामि तेन त्व
तेन चिन्वान इत्यादि व्याख्यातं ॥ ७ ॥ अथ गोः इमं गां साहस्रं सहस्रार्हं शतधारमुत्सं उत्सः कूपः बहुस्रोतसमीच
कूप ॥ पुपकारकं वा हदो होदिभिः व्यच्यमानं सरिरस्य मध्ये विविधे मच्यमानं उपजीव्यमानं ॥ सरीरस्य मध्ये इमा वि लो

लोकाः स्तरिमित्यादि श्रुतिः घृतं दुग्धानां अदितिर्मृदीनां जनायमुष्येभ्योर्थाय पुल्लिंगस्त्रीलिंगाभ्यां मेत्रेणी गोन्दूयात। अथे
माहिंसीरित्यादि व्याख्यातं॥९॥ अथावेः इमं ऊर्णायुजं र्णावंतं वरुणस्य नहनं अपचं त्वचं पशूनां द्विपदां चतुष्पदां चतुःभ
यरूपाणां पशूनां चयग्रहणं करोतीति कंबलो लादिनेत्याशयः किंच त्वचः प्रजानां प्रथमं जनित्रं एतत्वष्टा प्रथमं रूपं विच
कारेति श्रुतिः व्याख्यातमन्यत्॥०॥ अथाजस्य यः अजः अग्नेः अजः निष्प्रजातः शोकात् संतापात् यद्वै प्रजापतेः
शोकादजायत तदग्नेः शोकादजायतेति श्रुतिः हिशब्दः पादपूरणः स अपश्यत्पूर्वं जनितारं च सवितारं प्रजापतिं अथैनं प्र
थमं यथासौ दृष्टव्यः तेन च देवा इन्द्रादयः देवा अग्रमायन्मनाय देवात्ताद्विति स्वार्थिकः किं तर्हि तस्य भावस्तत्त्वं वि
तिभावप्रत्ययः षष्ठ्यर्थे चेयं द्वितीया देवत्वस्याग्रमायन्निति रोहः प्रतारणा तेन वा तेन वाजेन रोहं स्वर्गमुपागच्छन् मेध्या
सयज्ञिया देवाः लोकत्रसिद्धाः शरभादयो व्याख्येयाः। चियोपस्थानं॥१॥ त्वं यविष्ठ गायत्री आग्नेयी अग्ने रक्षो त्वं हे
यविष्ठ युवतम यद्वा सुमिश्रणो अतिशायेन मिश्रयितृतम दाशुषः दत्तवतो हवींषि यजमानस्य नॄन्मनुष्यान्पाहि
पाळय श्रुधि च गिरः स्तुतिलक्षणाः वाचः किंच रक्षाणां हे वीकं अपत्यं तत्तन्मनः अपि वात्मानं रक्षेति श्रुत्याको विभक्ति
व्यत्ययः॥२॥ पंचदशभिर्यजुर्भिः रूपं दधाति। अपां त्वेमन्सादयामि श्रुत्युक्तो न्यायमभिधेयानि अपां त्वा एमन्तु॥ सप्तम्या लुक् एम
निड्डु गमने अस्य मनिन्तु प्रत्ययांतस्येन इदं रूपं वायुर्वा अपां एमन् वायौ गां सादयति। अपां त्वोद्मन्तु उंदी क्लेदने उ
एधयै वा आपां अथ न रूढत्य व्याख्यानमन्यन्तु भस्मन् भष भस्सन दीप्त्योः अथ वाऽपां भस्म ज्योतिषि विद्युत् दाऽपांऽयोनिः
अयने इयं पृथिवी अपामयनं अर्णवे वाणवाऽ अर्णवः समुद्रे मनो वै समुद्रः सरिरे वाग्वै सरिरं हृदये चक्षुषी अ
पां ह्ययोनिवासः सधिषि श्रोत्रं वाऽपां सधिः सदने द्यौर्वाऽपां सदनं सधस्थे अन्तरिक्षं वा अपां सधस्थं योनौ समुद्रो वा
ऽपां योनिः पुरीषे सिकता वाऽपां पुरीषं पाथसि अन्नं वा अपां पाथो ऽन्नेनासादयति पंचच्छन्दस्या पंचभिर्यजुर्भिः रूपं
दधाति गायत्रेण छन्दसा सादयामीत्यादि॥३॥ प्राणभृतः पंचाशदिष्टका उपदधाति पंचाशद्भिर्यजुर्भिः अयं पुरोभु

वः अग्निर्विपुरः तद्यत्तमाह पुर इत्यादि द्विवचनं। तस्य प्राणः अपत्यं भौवायनः वसंतः प्राणायनः वसंतर्तुः प्राणस्यापत्यं भौवा
यनः वसंतः प्राणायनः वसंतर्तुः प्राणस्यापत्यं नडादित्वात् फक् गायत्री वासंती गायत्री च वसंतस्यापत्यं गायत्रे गायत्रे गायत्र्याः
सकाशाज्जायते साम निरमिमीत गायत्राद्रुपांशुः गायत्रात्साम्नाउपांशुग्रहं निरमिमीत उपांशोः त्रिवृत्स्तोम उपांशोर्ग्रहान्त्रिवृत्स्तो
स्तोमं निरम(मि)मीत त्रिवृतो रथंतरं त्रिवृतः स्तोमात् रथंतरं पृष्ठं निरमिमीत वसिष्ठऋषिः प्राणो वै वसिष्ठऋषिः प्रजापतिगृही
तया त्वया गृह्णामि स्वसृजे च वचनः प्रजापतिसृष्टया त्वया प्राणं गृह्णामि प्रजाभ्यः अयं पुरो भव इत्यादिभिर्दशभिर्मंत्रैः प्राणमेवैक
मविभक्तेषु प्राणं गृह्णामि प्रजाभ्यो विभक्तेषु प्राणं वा स्थितं॥ अथ दक्षिणतः अयं दक्षिणा विश्वकर्मा अयं वै वायुर्विश्वकर्मा यो यं पव
ते एष हीदं सर्वं करोति तद्यत्तमाह दक्षिणेति तस्मादेष दक्षिणो वन्हे यिष्ठं वात्यार्यां वहन्तस्य मनो वै विश्वकर्मेत्यादि उक्तं व्या
ख्यानं। च तस्य चपिकं डिकास्त्र॥१॥ अयं पश्चाद्विश्वव्यचाः असौ वा आदित्यो विश्वव्यचाः यदा ह्येवैष उदेति अथेदं सर्वं व्यचो
भवति तद्यत्तमाह पश्चादिति यानि दृष्टः अथोत्तरतः इदमुत्तरात्स्वः दिशो वा उत्तरात् तद्यत्तमाहोत्तरादि उत्तराचेत्स्या दिशः अथ यच्च स्व
रित्याह स्वर्गो हि लोको दिशः॥ अथमध्ये इयमुपरि चेदं मा वा उपरि तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि चेदं मा॥ अथ यन्मतिरित्याह वाग्वै म
तिः समानं व्याख्याने॥ लोके वा इमे कति स्वः पृतीक गृहीताः लोकं पृणाछिद्रं पृणामिति॥ अस्य स्वदेदोहसः इंद्र विश्वा अविवृध
न्॥ ॥इति उवटकृतौ मंत्रभाष्ये त्रयोदशोध्यायः ॥१३॥ द्वितीयां चितिं दधा अपराननु अस्यां चितौ पंचाश्विन्योरयजुरं
ना अश्विनाध्वर्यु इत्यादि यजुः प्रथमा विराट् द्वितीया चाश्वतस्रः त्रिष्टुभः ध्रुवक्षितिः यात्वं ध्रुवक्षितिः स्थिरनिवासा ध्रुवयो
निश्च अतस्त्वं ध्रुवस्थाना ध्रुवा चासि स्थित एवं तां त्वां ब्रवीमि ध्रुवं स्थिरं निवासस्थानमासीद अधितिष्ठ साधुया साधुतया इति तृतीये
कवचनस्य स्थाने। या उख्यस्याग्नेः केतुं प्रज्ञानं प्रथमं आधं दुग्धाणा सेवमाना उख्यस्याग्नेः प्रज्ञानेन यासि च प्रथमा चितित
स्याश्चोपरि स्थितां चितिं यात तस्मादेवमुच्यात उत्तरं यजुः किंच अश्विनो चाध्वर्यू सादयतां इह त्वेतः स्निग्ध वल्ला यां त्वां कविश्च
प्रथमेतं पादं कल्पायंति त्रिष्टुभं च॥२॥ कुलायिनी कुलायं गृहं तत्र तां करी कुलायिनी साहि इतरतः सिग्वल्लायामिष्टकाभिरुपहिताभिर्गृ
हीकारा भवंति। घृतवती भविष्यता यो गेन इह हि वसो द्वीरा घा आहुत या होष्यं तत् पुरं ध्रिः बजभिर्बहुभिरिष्टकाजातमिष्यधा

रयति चितिसंबन्धयात्वमिन्द्रं भूतानां चक्षुर्भूमः स्योनेसीदसदने पृथिव्याः सुदक्षरूपे यशास्योने पृथिवीं व्याः किंच अभितोमि
गृणन्तु नां रुद्रा इत्यः किंच इमा इमा निश्रुत्वा एपी पिहि आप्यायस्व असौ भगाय महते ऐश्वर्याय अश्विनेति यजुः ॥७॥ स्वे दक्षे ॥
स्वे वीर्ये दक्षपिना वीर्यस्य पान्हयित्री सती इन्द्रदिवी यीं चितासीद अवस्थानं कुरु । दक्षे राष्ट्रे इन्द्रवीर्ये वचनः प्रयाजनमाहुर्देवा
नो सुम्न सुरवा या कथं तु नाम देवाः सुखं आप्नुयुरिति बृहते रणाय महते च रमणीयाय यज्ञकर्तावा । किंच पितेव धिस्नूनवे । इ
दमवपुत्राय आस्तु रवामयो दया साधु सुखयित्री किं च स्वावेशानेति विभक्तिव्यत्ययः तन्वा आत्मना संविशस्व अवस्थानं कु
रु अश्विनावध्वर्यू उदर्कः ॥८॥ पृथिव्याः पुरीषं यात्वं पृथिव्याः प्रथमायाश्चितेः पुरीषमिवासि पृथिवी वै प्रथमा चितिस्तस्या
एतत्पुरीषमिवासि पृथिवी वै प्रथमा चितिस्तस्या एतत्पुरीषमिव यद्द्वितीयस्कृतिः अप्सो नाम रसो नाम रसो नाम अप्सु
इ द्युतिरसपर्यायं दर्शयति अप्सः अप [illegible] सनोतीत्यपीरसो गुणस्तस्य वा एतद्यजुषो रसएवोपलिपदि [illegible] तेन तज्ज्ञापयतिः
दर्शयति ॥ ॐ त्वां तोपधीयमानो विश्वेदेवा अभिगृणन्तु अभिष्टवन्तु यमपि च स्तोमपृष्ठा घृतवती चेह सीद द्वितीय
यस्यां चितौ यस्तोमस्तस्यां तस्य मानो भवतीति रेणा स्तोमपृष्ठा घृतवती च साङ्गैरादिभिर्होमैस्ततः प्रजावदस्मदु
तिणादं यजस्व ॥ प्रजासंयुक्तां अस्मभ्यं द्रविणानि इह यजति दानार्थः शेषमुदर्कः ॥९॥ अदित्यास्त्वा यात्वमूर्मिः कल्को
न्तराशिः इषुः रसः अपां असि यः स्याश्चात नवविश्वकर्मा प्रजापतिऋषिर्ऋष्टा । तान्याम दित्याः पृथिव्याः पृष्ठे प्र
थमायाश्चितेः रूपरि सादयामीति कथं भूतामित्यत आह अन्तरिक्षस्य वदि ग्रामधिपत्नीं दिशां मं गिनीं भूतजाता-
नां च समनन्तरं दर्वः ॥१॥ कुलव्याउपदधाति ऋक्कथ्य ऋचि श्च व्याख्याता ॥ विश्वदेवी रूपदधाति विश्वे शं देवाना
मार्षस जः ईद्वि चर्योनाधेः । देवा वयो नाधाः जाणानीदं सर्वं वयुतं अथो शं दासि विदेवा वया नाना सं दा भिहि
दं सर्वं युतं प्रज्ञानं नहं एवं महद्भ्यो पिः एताभिर्द्वितीयाभिः समानप्रीतिर्भर्त्या उपदधामि अग्नये वैश्वानराय वत्वा
त्वा संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः अश्विनो च अध्वर्युर्वसादयतां इह त्वां एवमुत्तरत्रापि मंत्रेषु चा रुद्र आदित्यास्त्रि
देवायाज्याः प्राणभृत उपदधाति प्राणं मे पाहि गोपाय अपानं मे पाहि विभावय प्राणं मम मस्ताकं च इति श्लोकमिति वा नागृना
मस्तुपठितं ॥

श्लोकं पाहि॥ श्रोत्रं जरु॥ अपस्यामुपदधाति॥ अपः पिन्व पिन्वतिः सेचनार्थः ७॥ ओषधीर्जिन्व जिन्वतिः प्रीतिकर्मा। द्विपादवद्वि
पदमिति विभक्तिव्यत्ययः अवगोपाय चतुष्पात्पाहि चतुष्पदं गोपाय दिवो वृष्टिमेरय द्युलोकाद्वृष्टिं आईरय आ
गमय। वयस्यामुपदधाति। अत्र श्रुत्युक्तं निदा प्रजापतिः विस्रस्तात्प्रजावरुद्धकामो छंदोभिर्न्यानोतो गायत्री छंदो भू
त्वा वयस्ता नो प्रजापतिर्मूर्धा वयः प्रजापतिश्छंदः चतुर्भिर्मन्त्रैर्गायत्रीरूपः प्रजापतिः कल्प्यते मूर्धा प्रजापतिः प्राधान्यात्प्र
वयः क्षारीवस्था प्रजापतिः स्वयाम वष्ठं छंदः क्षत्रं वयः प्रजापतिर्वै क्षत्रं सवया भवतु मङ यइ छंदः अनिरुक्तत्वात्प्र
जापतिमये सुखवेदातीति मयंदः विष्टंभो वयः प्रजापतिर्विष्टंभः सहौ द संवेविष्टा न्नोति अधिपतिश्छंदः प्रजापतिर्वा
अधिपतिर्विश्वकर्मा वयः प्रजापतिर्विश्वकर्मा परमेष्ठी छंदः आपो वै प्रजापतिः परमेष्ठी अयमष्टाव यवो गायत्री
रूपः प्रजापतिः पंचदशावत्यामाणानूपम्नूग्ह्लाति वयस्तावयावस्थया जरयात स्माजीर्णं पशुं वयस्तात्त इत्या
चक्षत इति श्रुतिः ५ बस्तो वयो विवलं छंदः बस्तः पशुर्विवलं छंदो रूपमाश्रित्योदक्राम प्रजापतिर्गायत्रीरूपो
वस्तो भूत एकपादावेविवलं छंदः तद्धि विधं बरमुच्चदं पुरुषसंबेधि हितं छंदः एवमुत्तरपर्यायमन्त्रेषु योज्यं। वृ
ष्णिर्वयो विशालं छंदः॥ वृष्णिर्मेषस्तं वयस्ता विशालं द्विपदां छंद आप्नोति॥ ७॥ पुरुषो वयस्तंद्रं छंदः पंक्तिः व्याघ्रो वयो
नाधृष्टं छंदः विराडा अनाधृष्टं छंदः। सिंहो वयस्तो विशालं द्विपदां छंदो आप्नोति॥ ८॥ पुरुषो वयस्तंद्रं छंदः पंक्तिः
व्याघ्रो वयो नाधृष्टं छंदो विराडा अनुष्टुप्छंदः सिंहो वयश्छदिश्छंदः अतिछंदः अथातो निरुक्तानेव पश्चान्नि
रुक्तानि छंदांसि स्वपुदधाति पक्षवाहाय इत्यादि द्रष्टानिगदव्याख्याताः लोकंता इंद्रमित्येका॥ १॥ तृतीयां चि
तिमिंद्राग्नी विश्वकर्मा वा अपश्यन् तत्र स्वयमातृण्णा प्रथमा इंद्राग्नी अव्यथमाना अनुष्टुप् पूर्वार्धर्चे उत्तर ऐ
न्द्राग्नः स्वयमातृण्णायाः स्तत्र उत्तरो ह्यर्चः प्रथमं व्याख्याय यः तत्र विवाधनइत्पुरुषव्यत्ययः यो यं पृथु नवा
वा पृथिवी अंतरिक्षं चविवा अभिवर्धति तां हे इंद्राग्नी अव्यथमाना अवष्टती इष्टकां दृंहतं दृंहतं अरु

तस्य वेत्युवां॥ ७॥ विश्वकर्मा प्रजापतिः त्वां सादयत्विति पूर्ववद्व्याख्येयं॥ अंतरिक्षस्य पृष्ठे वायुः चाइतिश्लो ८॥
पंचदशं वायुः अपश्यन्॥ राज्ञ्यसीति पंचमंत्रैर्विश्वज्योतिषमुपदधाति विश्वकर्मा त्वा वायुर्देवत्या दृष्टवा
एं भूतन आयुर्मेपाहि गोपाय वाचं मे पिन्वः त्रयीलक्षणां वाचं मम पिन्व्यां सं चक्षा मेः हृदयमनोमडिन्वडिन्वतिः प्री
तिकर्मा ज्योतिर्मे यच्छ दिदिक्षुरस्य बोधनं मन्यन्॥ एकद्विंशाछंदस्याउपदधाति॥ मा छंदः अयं लोको मितइ
व मा छंदनानु प्रथमा छंदः अंतरिक्षलोको वै प्रमा अंतरिक्षलोकात्स्मात्लोकात्प्रमितइव दृश्यात॥
प्रतिमा छंदः द्यौः प्रतिमा साध्यं। नरिक्षलोके प्रतिमिता अस्त्रीवयश्छंदः अन्नमस्त्रीवयः वादभ्या लो
केभ्य आज्ञतिपरिणाममस्तमन्नं स्रवति तदस्त्रीवयः परतानिरुक्तानि छंदांसि पंक्तिरादीनि॥ पृथिवी
छंद इति यान्युक्तदेवत्यानि छंदांसि तान्युपदधाति छंदयंतीति छंदांस्युच्यंत॥ अग्निर्देवता वातो देव
वतोदेवताइत्येतावेदेवछंदांसि ता अपि छादयंति॥ ९॥ चत्रुद्रावालखिल्याउपदधाति द्वाभ्यामनु
ष्टुप्पुरोक्षिभ्यां मूर्द्धासि राड् मूर्द्धासि विशेषो भूता सि राट् राजदीनो दीप्ता वासि ऊ वा क्षि रा।सि। धरुणाच
धारयित्रीवधरित्रीधारयित्री असि धारणी च विधरणी च। मर्यादभूतात्व। एवं त्रिलोकसंस्तवस्तिस्रणा
मिष्टकानां आयुषे त्वा वर्चसे त्वा कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा उपदधामीति शेषः एतामवनम्रणा वालखिल्याना
अत्रस्तवः॥ ९॥ परनोपितिस्पस्टणो एक लोकप्रभृति लोकसंस्तव॥ ९॥ यंत्री राड्यमनी दीप्ता सि। यंत्री
यासि यमनी ध्रुवा असि धरित्रीप्रशंसास्तवः पूर्ववनूइषत्वाऊर्जेत्वारप्ये त्वापोषायत्वालोकं ताइड्मिति व्याख्या
तं॥ ९॥ चतुर्थ्या चितिमृषयो पश्यतु आशुस्त्रिवृदित्यष्टदशेष्टकाः प्रतिमंत्रमुपदधाति॥ स्तोमसंख्यालहितामे
त्रैः सोमाउपदध्यादितीतिश्रुतिः॥ प्रकृतार्थमंत्राः कृत्याच व्याख्याता तत्र थापि किंचित्किंचिदुच्यत आशुस्त्रिवृत्

य एव त्रिवृत्स्तोमाः सोनेमेत्रणो पदधाति एकं व्याख्यानं॥ अथो वायुर्वा आपास्तुः आशीघ्रः त्रिवृत्स्तोमः संचारी ए
वमुपरितनानि व्याख्येयानि। भांतः पंचदशः चेडमाउच्यान स हि भाति च॥ पंचदशाहान्यापूर्यन्ते अपक्षीयन्ते च व्योमा
सप्तदशः संवत्सर उक्तः स हि विविधमेदति प्राणिनः सप्तदशावयवश्च॥ धरुण एकविंशः स्तोमः आदित्यो वा प्र
शामासाहिभिः एकविंशावयवश्च परतः संवत्सररूपाणि व्याख्येयानि प्रतूर्तिः संवत्सरः स हि सर्वाणि भूतानि प्रति
रति प्रवर्षयति तपः संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि तपति त्रिणाकवर्षैः आभीवर्तं संवत्सरो हि सर्वाणि भूतान्यभिवर्तत
ते न हि अभिवृत्तनतैः अतुलिंगानि भूतानुदर्शयात। वर्चः संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां वर्चस्विनमइति श्रुतिः ब्रुब्रून॥
सहस्रो शेदर्शयति॥ वरर्चस्वी महाभाग्यवान्। संभरणः संवत्सरः सर्वाणि भूतानि संभरति उत्पादयति संहरति वा
विनाशयति यानि स्थानं संवत्सरः गर्भः संवत्सरः त्रयोदशमासइत्युच्यते। स च गर्भो भूत्वा अनुप्रविशति
कथं पुनस्त्रयोदशमासाः अनुप्रविशति उच्यते एकाच षष्ठ्याहोरात्रैर्भवंशो द्वादशराशीन्विधमति स चांड्र अ
तुभिः संवत्सरो भवति। तत्रैकस्मिन्नृतौ सौरचांद्रो ऋतुर्भवति। तिथिद्वयं च एवं ऋतुषु द्वादशतिथयः। प्रवि
शन्ति अपरेषु षट्सु च यत्राशि त्रिद्वादश अपरेषु ऋतुषु षट्तिथयः स एषोर्ध्वतीयेषु संवत्सरेषु चांद्रो मासः प्रविश
ति स एवाधिकमासः॥ स एव त्रयोदशमासः सोशान्ततृतूदाभ्यां तिथीभ्यां प्रविशति। ओजः अथाधिमत्को प
पः ओजस्वी संवत्सरः आढ्यः संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि करोतीति श्रुतिः॥ प्रतिष्ठावस्थानं ब्रध्नस्य विष्टपं स्वा
राज्यं तेष ब्रध्नस्य विष्टपं॥ स्वाराज्यं स्वतंत्रता नाकः काम्य इति कं सुखं तद्धि परीतम कं दुःखं नास्य कम सर्वं॥
यस्मिन्निति नाकः विवर्तः विविधं वर्तंते तत्रगतानि भूतानीति विवर्तः पितृयाणः षट्तु धारणं चतुष्टोम ध्येनु रुत्तरस्तो
मश्चतुष्टोमउत्तपदलोपी मासाः स्पृतः दश इष्टका उपदधाति दशभिर्मंत्रै रग्नेर्भागोसीत्यादिभिस्तत्रार्थवादः प्र
जापति भागमेकेभ्यो देवेभ्यः आधिपत्यमेकेभ्यः कल्पयित्वा ब्रह्म च भूतानि भूतानि पाप्मनो व्यवृत्त्रिवृदादिभिः

स्तोमे विष्टकोऽस्यात्॥ याश्चेऽग्ने भर्गोसि यस्यां चतस्रो दीक्षाया आधिपत्यं यया च त्वया बलं जातमाहरणं स्थितं पापनो मस्तो
रपनीतं त्रिवृत्स्तोममेनेति विभक्तिव्यत्ययः स्तोत्रामुपदधामीमीत्येषः॥ यद्वा याहमग्ने भर्गोसि यस्याश्चतवत्त्रिवृत्स्तो
मे यस्यां चतस्रो दीक्षाया आधिपत्यं यया च त्वया बलं मत्योर्मा चितं तां त्वामुपदधामीति। एवमन्यदपि व्याख्येयं। उ
नित्रं आतुर्यं णं जायते इति उनित्रं यवाः ऽर्वप हाः स्युवशुवाः अपरपहाः आतव्यसहश्च सहस्यश्चेति। स्तृष्टीकृ पर्धर्द्वे
ति सप्तदशेष्टकाः सप्तदशाभिर्मन्त्रैः कयात्वक्रवतेत्यादिभिर्मन्त्रैस्तत्र निदानभूताश्रुतिः ऐन्द्रे प्रजापतिरिरेष एकमा तद्दे ५
तविकेनं स्तोष्यामहे इति मयाचेवय एषां आभिश्चिततथेतितश्रा ऐन्द्रे व प्रजापतिनास्तवातति एकया वाया स्तवत
स्तवतवानूकः समर्थ्यास्प्रजापतिः इदानीं फलमाह प्रजा अधीयंन याग भीरूताः प्रजाः प्रजापतरासनूताः प्र
जास्वर्थं अस्त्राप्यं तस्थिताः प्रजापतिरधिपतिरासीत्॥ अस्यां श्रुतो एवं षोडशानामिष्टकानां मन्त्रा एकत्र व्याख्याताः॥ ७॥
॥ इत्युत्र अष्टकृते मन्त्रभाष्ये चतुर्दशोऽध्यायः॥ ७॥ ॥ अग्ने जातानूप्र चमीचितिं परमेष्ठी पश्यत्। तत्रादौ पंच सप
त्नोऽपेधीयाना तत्रादौ द्वे त्रिष्टुभौ पूर्वा वाग्नेयोपुरस्तादुपदधाति हे अग्ने जातानुत्पन्नान् प्र णुद प्रेरय नाशय अपु
नरागमनाय। नः अस्माकं सपत्नान् समानपतित्वात् समानपतित्वदर्शिनः प्रहनु प्रत्यजातान् प्रतिज्ञाय अजाताननुत्प
न्नान् जनिष्यमाणान् नुद प्रेरय। हे जातवेदः किंच अधि नो ब्रूहि सुमना हेडन्। एवं निर्हृतेषु नसपत्नेषु गृही
तेषु च तद्धनेषु अधिब्रूहि अधिवद उपदिशाः शङ्कः स्वं वैधिनमिन कर्तव्यता॥ नः अस्माकं सुमनाः स्नेहानु २८
बंधमनाः अहेडन् अक्रुष्टान् तव च स्याम भवेम शर्मशरणे आश्रये त्रिवरूथे वरूथं गृहं त्रिगृहे त्रिपुरुज्ञो
द्विपदचतुष्पदधनधान्योपेतशालो। यद्वा त्रिवरूथे यज्ञगृहे स्याम त्रीणि हि यज्ञगृहाणि सदो हविर्धानाग्नीध्री
णोउडोउन्नेतरि अन्येषां यज्ञकर्तॄणां॥ ७॥ सहसा जातान् बले नो कृतशालीनान् प्रणाशय अस्माकं सपत्नान् हे य
द्वा सहसा बलेन स्वरा तयाउतां न्नाने प्रेरयास्मत् शत्रून् प्रत्यजातान् जातवेदो नुदस्व। प्रतिनुदस्व। अजातानानु
त्पन्नान् हे जातवेदः अधि नो ब्रूहि सुमनस्यमानः अधिब्रूहि अधिवद नः अस्माकं सुमनस्यमानः शोभनम

चित्तः यथा च वयमेव भवेम तथा तथा कुरु॥ भूयो भूयश्च प्रणुदन अस्मत्के सपत्नान्॥ दक्षिणतः षोडशी स्तोमयस्या
स्तव षोडशी आदित्यः पञ्चदशाकपालस्य वज्रस्य भर्ता स्तोमस्तं ओजो बलञ्चेद्द्रविणं धनं च तां त्वामुपदधाति। उत्तरतश्चतुश्च
त्वारिंशः यस्याश्च तव चतुश्चत्वारिंशः त्रिष्टुप्वज्रा हर संमितः स्तोमवर्चश्चेद्द्रविणं तां त्वामुपदधाति पञ्चमी अग्नेः पुरीषं
त्रिष्टुप्पूर्यात्मनाग्निः पञ्चदशाकपालरूपस्य पूरयित्री व्याख्यानमन्यत्॥ चत्वारिंशाद्विराजश्चत्वारिंशाद्वियजुर्भिः रूपदधा
ति एवं चसूदः यथाहुति व्याख्येयेः याचामवचनात् पृथिवीलोकः छन्दः छदनात् तां त्वामुपदधामीति व्याख्या धर्म प्रदर्श्य नि
एकोनत्रिंशत्त्रिंशः स्तोमभागानुपदधाति रश्मिनासत्याय त्वा सत्यं जिन्वेति अत्र कानि हुता व्याख्या अमुं भाजोजिश्च अदोस्या
मुष्मै त्वा अदः असि अमुष्यै याचि व्यन्ते त्वा वाक्यधर्मः यतः त्रिवृदसि त्रिगुणासि। अन्नं हि त्रिगुणं॥ इष्टि वृष्टि वीजं।
अन्नं च त्वं अतः त्रिवृत्तदर्थाय त्वामुपदधाति। प्रणयातिं भूतानीति प्रवृत् अन्नं यतस्त्वं प्रवृदसि अत प्रवृत्तदर्थाय त्वामु
पदधातीति लक्षणयो व्याख्यायते अधिपतिना। ईश्वरेण उर्जा अन्नं रसेनोर्जं अन्नं रसं जिन्व तर्पय अभिधेयगतान्नि
यां पर्यालोच्याभिधानस्तुत्यानि कर्त्तव्या नाकसदमुपदधाति राज्ञ्यसि यात्वं राज्ञी राजदीप्तौ ईश्वरी असि प्राची वदि
कु॥ यस्याश्च वसवः तत्र वादवा अधिपतयः अधिष्ठातारः यश्चास्याश्च अग्निर्हेतीनामस्त्राणां बधहेतुभूतानां प्रतिधा
रयितानि धारयिता तां त्वां त्रिवृदसि त्रिवृत् स्तोमः पृथिव्यां श्रयतु आज्यं च उक्थं अव्यथाये अवचनायस्तभ्नातु स्थिरी
करोतु रथन्तरं च साम प्रतिष्ठित्ये प्रतिष्ठानाय स्तभ्नातु अन्तरिक्षे लोके ऋषयश्च त्वा प्रथमजाः प्राणा वा ऋषयः प्रथम
जा देवेषु मध्ये दिवः पृथिव्याः लोकस्य मात्रया याथावरिम्णा उरुत्वेन च प्रथन्तु पृथ्वीं कुर्वन्तु प्रथयन्तु चिति प्राते। एना लोपः वि
धर्त्ता चायमधिपतिश्च विधत्तां वा कुर्वन्तु अधिपतिर्मनः तएत च प्रथयन्तां तएते वस्याद्योकाः सर्वे संविदानाः एकम
त्येन नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानं च त्वा स्थादयन्तु उत्तरास्तु कण्डिका स्पृदे वाहनीनां प्रतिधर्त्रीः स्तोमा
उक्थानि समानि चान्यानि भविष्यन्ति समानमन्यत्। पञ्च चूडा उपदधाति अयं पुरः यो यमग्निः पुरः पुरस्तादुपधायो प्र
र्यत इति पुर इत्युक्तं हरिकेशश्च हरितज्वालः सुवर्णवर्णा र्चिरिति यावत्। सूर्य रश्मिश्च सूर्यस्य वाग्नेर्रश्मय

स्तस्याग्नेरथगृत्सश्च रथेवस्थितो गृत्सो मेधावी गृणातेः स्तुतिकर्मणः रथमुद्दिश्य कुशलइत्यर्थः रथौजाश्च रथौ ओज यस्ये
ति रथौजाः चकारौ समुच्चयार्थौ यौ सेनानी ग्रामण्यौ सेनां नयतीति सेनानीः ग्रामं नयती ग्रामणीः वासंतिकावृ
तू इति श्रुतिः पुंजिकस्थला च क्रतुस्थला चाप्सरसौ पुंजीकृतस्थला व एषा सा नाम पुरुणा स्थला क्रतूर्वनो संकल्पानां स्थल
मिव स्थीइव्यरूपादिशाने संकल्पा कृत्तन्मूलत्वा कामः दिशाश्च उपदिशाश्चेति माहिद्धि : सेनाचसमितिश्चेति श्रु
तिः दंदशावः दंदशनशीलाः पशवो हेतिः वधसाधनं आयुधं पौरुषेयः पुरुषजनितः वधो विनाशः प्रहेतिः प्रकृष्टमा
युधं तेभ्यो नमो अस्त्विति भ्यो हेतिः प्रहेतिभ्यः नमस्कारोस्तु ते च नो अस्मान् अवन्तु गोपायन्तु ते नमृडयन्तु । ते वयं द्वे
ति चहतिभिर्गुप्यमाना यं पुरुषं द्विष्मः यस्यानिष्टं चिंतयामः यश्च पुरुषः नो अस्मान् द्वेष्टि अस्मान् प्रति च अप्रीतिं
करोति तं पुरुषं एषां हेतिप्रहेतीनां वयं जंभे दंष्ट्राकरालमुखे दध्मः प्रक्षिपामः तत्र पुरु॥ अयं दक्षिणा दक्षिणतो
विश्वकर्मा सर्वस्य कर्त्ता वायुस्तस्य याऽयो रथस्वनः रथे वसितो महास्वनः स्वनः शब्दः चित्ररथे वसितो विचि
त्रयोधी मनकाच सहजन्या च सेनामान्यं यौ नास्समानां जनानां सहजन्या अप्सरोहि सोमान्याः यातुधाना रक्षां
सि॥ अयं पश्चाद्विश्वव्यचाः॥ आदित्यो विश्वव्यचाः॥ सर्वाद येन सर्वं व्याचनं प्रकाशयति तस्य रथप्रोतश्च रथेवसि
तुः प्रोतइव असमरथः अन्यो रथः तस्य तुल्यरथः प्रम्लोचन्ती चानुम्लोचन्ती च तं तं पुमांसं प्रत्यात्मानं प्रम्लो
चंती चदर्शयंती । सहितस्यां स्वनावः अनुम्लोचन्ती च तुल्यव्याख्याने॥ व्याघ्रान्नु अयमुत्तरात्॥ अयं यज्ञः उत्तरतः
सं यद्वसुः सं यंति वसूनि नोनाधनस्यलिप्ससं गायतीति संयद्वसुः यज्ञः दीयते हितत्र प्रसस्ते भ्यः तार्क्ष्यः नीर्ये
तरिक्षे क्षियति अरिष्टनेमिः अनुपहिंसिता युधः विश्वाचीच सर्वत्र प्रचरनशीलाः साधारणा हिंसा॥
घृताचीच घृतं वनाच्चं तं चाप्सरसामं तथा चोर्वशीवाक्यं॥ घृतस्य स्नोके सरुदन्तः अयमामीति आपश्चातः
॥ मध्यमयमुपरि अयं पज्ज्यैन्यः उपरि अर्वाक्वसुः अर्वाग् चितं च वसु वेन सुदकलक्षणं प्रजाभ्यो ददाति र

ददातीत्याचक्षते : पर्जन्यः तस्य सेनजिच्च सेनानयनीति सेनजित् सुषेणश्च शोभनसेनः उर्वशी च उरुः पृ
थुः वशाः कान्या स्यादिति उर्वशी पूर्वचित्तिश्च पूर्वं प्रथमं पुंसी चेतनस्तादप्सु पतिः ॥ ॐ दस्यात् उपदधाति अग्निर्मूर्धा
आग्नेयं चारूपञ्च चैनपस्यश्चेत्यतः प्रथमस्तृचो गायत्रः प्रथमो व्याख्यातः अयमग्निरृषिरामेनयेन दर्शयति।
अयमग्निः सहस्रिणः सहस्राणि बहूनि विधेतयस्य तस्य वाजस्यान्नस्य दातिनश्च पतिरधिपतिर्मूर्धा चरयीणां ध
नानां प्रधानभूतस्य धनानां अर्हि सार्वषां धनानां प्रधानं धनं हरष्टा हृष्टसी धनं हि कविः क्रान्तदर्शनश्च अतस्तमः ॥ त्वा
मग्ने पुष्करात् व्याख्यानं ॥ भुवो यज्ञस्य त्रैष्टुभस्तृचः प्रथमो व्याख्यातः अबोध्यग्निः यायमग्निः अबोधि प्रतिबु
ध्यात कर्मणि स्वमधिकारं समिधा समिंधनेन जनानामग्निहोतॄणां सत्यातिथि भोजनाः ज्ञातश्च ह्यासं एन्नानां कथमि
व प्रतिबुध्यात। धेनुमध्यातनस्याहुतिदानस्य यह्वा इव प्रवयामुज्जिहानाः जुह्व इति महतोनाम। यथा महान्तः ज्ञानपक्षाः
पक्षिणः वयाः शुच्छाखामुज्जिहानाः पुरित्यजेतः ऊर्ध्वं गच्छेयुः एवं प्रभानवः सिस्यते प्रति सिस्यति प्रतिसर्पति भान
वः अर्चिषि महाति नाकमच्छ। अच्छाहरासुमेति नाकरूपिणः स्वर्गलोकमभि॥ अवाचाम कवये जानानेरोभ्यौ वंति अ
वोचाम कवये वृं नो वयं कवये क्रान्तदर्शनाय मेध्याय यज्ञियाय वचस्तुतिलक्षणं वा कंस्येव दारु वेद नश्शी खं वृषभाय
वर्णितं आहुतिपरिणामाभि यायमेन तत् स्तोत्रे से ऋयूने परिणाम रहिताय इदानीं गविष्ठिरः होता रोगविष्ठिरः अ
आयाव्यः तस्य हि अग्निरधिष्ठाचीद वनानमसा अग्नेन संयुक्तं स्तोमे स्तुतिः अग्ने आहनीयाख्ये अंश्रेनु आसंज
पिष्यति अग्निं संबद्धं करिष्यति कथमिव दिवी रुक्मं यथा घे लोके रुक्मं रोचनमादित्यं उरुध्यं चेबद्धीभिः स्तुतिभ
क्तिभिर्युक्तं स्वरसोष्टवादियुक्तं स्तोमं आदि ~~[illegible]~~ येनोपमीयात॥ अयमिह जागतस्तृचः प्रथमो व्याख्या
तः ॥ अग्ने जनस्य गोपा गोपायिता अजनिष्ट जातः जागृविः जागरणशीलः अग्निष्ट ज्ञानः आग्निं सुदक्षः शोभनोत्सा
हः सुविताय नव्यसे सुप्रभूताय कर्मणो नवतराय सघृतप्रतीको घृतमुखः बृहता महता भानुना दिविस्पृशा दि

विस्पृशादिवं स्पृशतीति दिविस्पृक् आतनदिविस्पृशादिवं स्पृशतीति घर्मद्धिभाति कीदृशमर्कैर्मनेषु विविधं दीप्य
ते भृशानत्यस्त्विग्भ्यो र्थायशुचिः बहून्यपि हवींषि भक्षयन्तुष्टिष्टो न भवति शोधकावायद्वा यो सो यजमानस्य गा
पायिता अजनिष्ट भरतान्भ्यः सुषिभ्यः सकाशात् स त्विग्यजमानेभ्यो वा जातरविः अग्निः सुदृहः सुभृतायुक्कर्म
णा नवतरायघृतस्य चरेवा महता भानुना दिविस्पृशा घर्मद्धिभाति शुचिः शोचतर्ज्वलतिकर्मणः यद्वा मनुष्यात्वाधि
जायमानो मनुष्यसंबद्धेर्द्दीप्तिर्नलिप्यात्॥ ६॥ त्वामग्न यं चत्वां हे अग्ने अंगिरसः ऋषयगुहाहितं निगूढं प्रदे
शेवा स्थितं अप्सु अग्निर्दैवेभ्य उदक्रामत्सोपः प्राविशादित्येवमादिनिदानमस्य मंत्रस्य। अन्वविंदन्॥
लब्धवंतं पुनरपि निष्टंसंतं शिश्रियाणं वनेवने अवस्थितमोषधिवनस्पतिषु अन्वविन्दन्नंगिरस इति वर्त्त
ते स त्वमीदानीमपि जायसे अरणिकाष्ठेभ्यो मथ्यमानः सहो महत् सहसा बलेन महतात्वइति विभक्ति व्य
त्ययः अतश्च त्वां आहुः ऋषयः सहसः पुत्रं बलस्य पुत्रं हे अंगिरइति अग्निसंबोधनं॥ ६॥ सखायः
स अनुष्टुभः स्रुचः यजमानः ऋत्विजः संबोधयति हे अं (गिरः) ग्नेसखायः संगत्यः ऋण्वतवः युष्मान्
ब्रवीमि संम्यंचं संगतं एकीभूतं इषं हविर्लक्षणमन्नं स्तोमं चत्रिवृत्तोचदशादि अग्नये भरत कथं भूताय
न्नयवर्षिष्ठाय क्षितीनां पृथुनामां मनुष्याणां ऊर्जो नप्त्रे अपां पोत्राय अप्सु ओषधिवनस्पतयो जायंते तेभ्योग्निः सह
स्वते बलवते॥ ६॥ संसमिद्युव॥ आसमुपोदः पादपूरणः इत्येषसर्गाभ्यां सं इद् इति पदपूरणः युवसइति विकरणव्यत्ययः य
स्त्वं संयोषि संगमयति हे वृषन् वर्षितः अग्ने विश्वानि वसूनि अर्यईश्वरः संमालोच्यालोच्य। यजमानानां इडायाश्चगो
पादकमार्थं समिध्यसे। यद्वा इडायाः पृथिव्याः पादकभूतरवेदौ संदीप्यसे स नः अस्मभ्यं वसूनि धनानि आभरदेहि॥ ६॥
त्वा चित्रश्रवस्तम हे अग्ने चित्रश्रवस्तम चित्रं नानारूपं श्रवो धनं अतिशयेन यस्यास चित्रश्रवस्तमस्तस्य संबोधनं हवि
त्रश्रवस्तमं त्वां हवंते आह्वयंति। विक्षु मनुष्येषु मध्ये वस्थितं जंतवो मनुष्याः कथं भूतं शोचिष्केशं शोचं तिदीप्यंत इच्छा रः के
शा संस्थास्थानीयायं अस्यपति शोचिष्केशास्तं शोचिष्केशं हे पुरुप्रिय बहवो यजमानाः प्रिया अस्य बहूनां वा यजमानानां

प्रियः बहुव्रीहिः प्रियमस्येति समासविशेषात् तस्य संबोधनं पुरुप्रिय किमर्थमाह्वयंतीति हव्याय वोढवे हवींषि वोढुं परिण
मः॥ ३॥ एना वः प्रगाथो यं। तत्र प्रथमा बृहती पूर्वा सतोबृहत्य उत्तरास्तासां च प्रगाथनधर्मेण तिस्रो बृहत्यः संपादिता द्वयोर्ऋचोः व्याख्या
नेन द्विशास्त्रे व्यूहनेन मंत्राणामर्थानंतरं विद्यत इति। तथा च आपस्तंबादि धर्मेण तिस्रो व्यतिषक्ताभ्यां द्वाभ्यामनुक्ता ऋग्भ्यां मव
व्याख्यानेन करोति। अतः ऋगुणे व्याख्यायाता। एना अनेन नमसा अनेन ना व इति पदपूरणार्थः संभवानुं॥ अग्निं ऊर्जो नपातं अपां
पौत्रं आजुवे आह्वयामि॥ सर्वजनप्रियं चेतिष्ठं अतिशयेन चेतनावंतं अरतिं अलंमतिं पर्याप्तमतिं स्वध्वरं शोभनयज्ञं अस्य
विधेत इति स्वध्वरः। विश्वस्य सर्वस्य यजमानजनस्य दूतं स्यूरं अमृतं अमरणधर्माणं॥ स योजते स एवाग्निः योजते युनक्ति अ
रुषा वक्रौ धनौ अश्वौ रथे विश्वभोजसा सर्वस्य सर्वस्य भोक्तारौ द्वितीयाद्विवचनस्य स्थाने दया प्रातिपदिकयोराकारः स एव च प्र
द्रुवत् द्रवति गच्छति स्वाहुतः शोभनेन प्रकारेणाहूतः सन् द्रुगच्छतीत्यनत्वाहुयत्र सुब्रह्मा सुष्टु परिवृढः सर्वे विगुपज
णार्थः शोभनर्चिग्यज्ञः सुशमी च शमीति कर्मनाम शोभनानि कर्माणि यस्मिन् यज्ञे स च सुशमी वसूनां धनानां मादित्यानां देवानां य
स्मिन् यज्ञे ऋत्वन्तानि सवनानि एवमध्याहारेण विभक्तिव्यत्ययेन च वाक्यसामंजस्ये राधो जनानां राधो धनं च यं ऋजनो नौ उपल
नीतं च संयोजत इति संबंधः॥ ४॥ अग्ने वाजस्य उक्थिहस्व च हे अग्ने यस्त्वं वाजस्यान्नस्य गोमतो गोभिर्युक्तस्य ईशान ईश्व
रः हे सहसो यहो बलस्य पुत्र सहस् इति बलनाम यह्व इति पुत्रस्य मध्यमानो जायते तस्माद्बलनामा सहसः पुत्रमित्यादि स त्वमस्मे
धेहि मस्मभ्यं देहि हे जातवेदः महि महद्भूश्रवो भूतलं धनं गोभिः संयुक्तं॥ स इधानः यं उक्तगुणः स इधानो दीप्यमानो वसुः
उपस्कारभूतो समिता वा कविः मेधावी अग्निः ईड्यः स्तुत्यः गिरा वाचा अत्र यीत्वरूपाता त्राप्ये वादः प्रत्यर्हतः अनीकं न्नेवा
क्षेने यरपिमनूधनं अस्मभ्यं अस्मदर्थं हे पूर्वणीक बहुमुख अनीकं मुखं पुरुबहुनाम। यताह्येव बहुनश्चाग्नावग्नाव प्यादधाति
ततु। व घ दहनीति श्रुतिः सी दिहि दीप्यस्व एकं वा वाक्यं कृत्वा व्याख्यायाता यत्तदोर्व्यत्ययेन यस्त्वं इधानो दीप्यमानो वसु
धनं तापापकवत्रकारोरूपकारकः क्रांतदर्शनः अग्न ईड्यः स्तुत्यः अधिभिर्गिरा वाचा नेतौ अभवीमिरे वहन वदस्यार्थे प्रव
र्णीयकीयस्व॥ ५॥ क्षपो राजन्नु यस्त्वं क्षपः क्षपाः रात्रीः पिताहे राजन् रक्षसां उत त्मना आत्मनैव वस्तुभाव त एव हे अग्ने वस्तोः अ
हस्सं बंधिनीरद्धस्तां उत तथा उषसः संबंधिनाः स हे तिग्मजंभ वज्रं दंष्ट्र तिग्ममिति वज्रनाम रक्षसो दह प्रत्येति॥ ६॥ भद्रो नः देवके चोप
र्तिकिजपुरानोष्टं त्यक्त्वा रातिस्वः कल्पः संपादितः सुभगोनि चित्तसंबोध्यत्रार्थयति॥ भद्रः भंदनीयः नः अस्माकं अग्नि

आहुतः भवति इति शेषः। भद्रा रातिः रा दाने रातिर्दानं भवतु हे सुभग महदैश्वर्ययुक्त ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियं
ज्ञानोदस्यादित्यस्य षण्णां भग इतीरणा। भद्रश्चाध्वरो यज्ञो भवतु॥ ॥ किंच भद्रा उत अपि प्रशस्तयः प्रशंसा नाभि भूवेलस्माकं
भद्रं मनः। भद्रं स्फुतं मनः कृणुष्व कुरुष्व वृत्रतूर्ये। शत्रुवधाय तूर्यति वेधकं मां। येन मनसा समत्सु संग्रामेषु सासहः सः प्रहर्षणो दस्याभि
भवे अभिभवेभेसि॥ किंच अवस्थिरा तनुहि अवतारय। स्थिराणि कठिनानि धनूंषि भूरि शर्द्धतां॥ बहु प्रकारं बलमानिकुर्वतो
अर्द्दयिति बहूनाम् अभिबध्यमानो। ततो वयं शत्रुवैभिर ऋतिबध्यमानावनेमसंभजमरितानेवचरा रूचूतेनव अपि
स्तुतिभिः। अभिष्टयागेः अग्निं तेमन्ये॥ पङ्क्तिस्कृचः तमहमाग्नेमन्येजानेयावस्तुः धनं तापपोप चकारो रूपकुर्वेनूधनामि
त्यात्यातयद्वावस्तुर्वासपिता अस्तं यंयंति धेनवः पं चाग्निं स्तुहृतं ज्ञात्वा चातो स्माकं दोहकाल इति अस्तं यंतीं गृहं यंति
धेनवः अस्तं गृहमर्वंतः अश्वाः आशवः शीघ्रा यंति स्वामी हि पश्चनाम ग्निः यत्रजातः पश्वूनिं दत्तं स्यापक्रमयतस्मात्सर्वानृत्व
नाद्वावाग्निमभिसर्पत इति श्रुतिः। अस्तं सनित्यासः शाश्वतिकाः स्तुहयास्त्वेत्वावाभि धायमतूतू यउपास्यमान एतत्स्तूर्वेयप
रयें जमानस्यात्स्यादयति तमग्निं मन्ये अधस्तनाश्चत्वारः पादाः परोहस्तनामयंतु त्रयरूहस्ते ध्याहारेण परिदृत्तिः य 91
दि सत्वमग्निः इषमग्ने त्वं स्तोतृभ्य आभरताहि॥ सो अग्निः स एवाग्निः यो वस्तुरिति गीयतस्तोतृभिः संयमायंति धेन
वः समायंति च धेनवः समर्वंतो लघुद्रवः समायंति च अर्वंतो अश्वाः लघुद्रवणाः समागच्छंति च सुजाताः कल्याणजन्मा
नस्तुरयः पंडिताः एतदुक्तं भवति॥ किंतनाग्निनाय एतत्सर्वेमात्मद्वारेण यजमानस्य नोपनयति सोवित्वं इषं स्तोतृभ्य आभर॥ ६१
त्र भेस्तुश्चंद्र॥ इ अग्ने स्तुचंद्रश्चो मनचंद्रइ वधनामुत्पादयेंकश्चो भनेति चंद्रमसिधनां न्कृत्यधंतु इति ज्योतिः शोस्त्वविदः च
ति जानाति॥ यद्वा कल्याणात्मादनमभेदवातभोहस्तो दर्याकारो शुत्यात्र्श्री णीषश्रयासि आश्लेषयामस॥ आशानि आ
स्य मुखे सर्पिषः पानायउतोनतनुहूर्या अपि चेवं आप यदि नामतृतद्धि पुस्तर्पिषा भांडमिति स्यार्थमे जलिसरायरस्मा
कंस्तु स्वाध्याकृतं स्यातुतच्छेषु यत्रषु हशोव सस्यातबलस्ये वैपतेयघवेइषं स्तोचैतूभ्य आभर॥ अग्ने नमधो यद्गुणकस्त्व
त्वः हे अग्ने तं पावकं यज्ञं अत्ययिंद्यामः समहद्ययमहि। कथमिव अश्वन्न स्तोमैः यथाश्वमाश्वमेधिकं स्तुतिभिः समहईयेयुरेव
समहईयेमहि॥ ऋतुन भद्रं ऋतं संकल्पमिव भद्रेह दिस्त्वहीहृदि आसमास्त्वस्व रयतो बहुकालाभिध्यानं यथासमधईय

पुरेव समहृद्ध्येम हितेन वस्रं बे। धिभिर्यो हे वं हेरेत द्रूपं चापरोः त्वं नामबंधु कर्मरूपसंभक्ताभिस्तुतिभिर्दक्षिणाभिर्यज्ञे समर्द्ध
यो हो तिसमस्तार्थः अथाग्ने अथा समनंतरमेव हिपदद्वरणं हे अग्ने कृतो भद्रस्य संकल्पनीयस्य भंदनीयस्य तस्यैव सम
र्द्धस्य सम्रुद्धा हि संकल्पाद्दक्षस्यातसाधोरतिशयनयुक्तस्य रथीरथीइव बभूथ भवन्नतस्य कृहतो भवा। एभिर्नः एभिर
र्कैर्मंत्रैर्नः अस्माकं संबोधिभिः स्तूयमान इति शेषः भव अस्मान्नः अर्थानुअभिमुखं वा चनः कथमिव स्वः एज्योतिरुदयाद्
रभ्याद्युगंचनेस्वर्व चाणिनोनुगृह्णाति एवं भवार्वागंच नोनुग्रहपरतया। हे अग्ने विश्वेभिरनीकैः सर्वैर्मुखैः अनीकं मुखं स्त
मनाः शोभनमनस्कः सन्॥ अग्निं होतारं। अतिसंदा अष्टिरित्युष्टिर्वा तम ह मग्निं होतारं मन्ये जानामि दास्वंतं दानवंतं वसुं वा
सयितारं सूनुं सहसो बलस्य पुत्रं जातावद संजातप्रज्ञानं विप्रं नजानवेद संविप्रमिव जानप्रज्ञानं यः देवः शनादि गुणयुक्तः ऊर्ध्व
याज्वालया स्वरध्वरः साधुयज्ञः देवाच्या कृपा देवान्प्रतिगतया कृपा कल्पितया घृतस्य विभ्राष्टिमनुवष्टि शोः। चिणा घृतस्य विलंसं
पातं प्रत्यनुकामयेत दीप्त्या आशुह्वानस्य आह्वयमानस्य सर्पिषा घृतस्य महमग्निं होतारं मन्ये इति संबंधः अग्ने त्वं द्विपदास्त्वो
व्याख्यातः येनऋषयः चितिश्वीयात॥ तत्रष्टुविष्टुभोत्र्यनुष्टुभो येन तपसा ऋषयो वसिष्ठ प्रभृतयः चितिश्वीयात सत्रं
आगतवंतः इंधाना अग्निं दीपयंतः। ग्निंरूर्स्व स्वराभरंतः स्वर्लोकं आभरतः स्वीकुर्वाणाः। तेनेवाहं तपसा सत्रमागत्या
ग्निं संदीप्य स्वर्लोकं च स्वीकृत्य तस्मिन्नहं। निदधे स्थापयामि नाके नविद्यात् अकं यत्र गतानां सनाकः स्वर्गो लोकः यमाहुर्म
नवाः मनन प्रधानाः सीर्णबर्हिषं सार्व यज्ञसाधनैः संपादितसर्वस्वमित्यर्थः तं पत्नीभिः तदभिन्नवणा घृदाध्याहारः द्विनी
यादर्द्धर्चोत्र व्याख्या॥ यं नाकं गच्छतानाः स्वीकुर्वाणाः सप्तयः सुकृतस्य लोके साधुकृतस्य स्थाने ऌतीय पृष्ठे अधिरो
चने वस्थितादिव एकदेशी भूतन यत्रादित्यस्तपनीति तं पत्नीभिः सह अनुगच्छेम हृदयाः पुत्रैर्भ्रातृभिः अपि च हिरण्यैः॥ आ
वाचो मध्यमरुहन्तु आरुहत्॥ वाचो मध्यं एतद्वाचो मध्यं यत्रैष एतच्छ्रीयात चरण्युर्भर्त्ता अयमग्निः सत्पतिः शोभनानां पतिः चकि
तानः चेतयमानः किंच स्तुष्ट स्वपृथिव्यानिहितः स्थापितः दिदिद्युत दद दीप्यमानः अधस्पदं पादयोरधः कृणुतां करोतु
ये पृतंन्यवयेपाप्मानः तान् सर्वान्॥ अयमग्निः अयमग्निर्वीरतम अतिशयेनवीरः वयोधाः वयोन्नं हविर्लक्षणं अस्मिन्नुर्वी
यातसहस्त्रियः सहस्रार्हः द्योतनो दीप्यतां। अत्रयुच्छन्नु प्रमत्तः किं च विभ्राजमानः सरिरस्य मध्ये इमाविलोकाः सरिरं दी
प्यमान एषु लोकेषु उप प्रयाहि याहि इति पुरुष व्यत्ययः परो दशः तत्वान्मंत्रस्य निध्यानिधानानी तिव बहुवचनेन सत्वनिरुक्ता

नानीतिर्थपर्यायः॥ संचरध्वमध्वं॥ सखीनाहमंत्रस्य कुसंप्रच्यवध्वमनेनमग्निउपचयात। चंचहे अग्ने पथः देवयानान् सखी
त्वां करु इति बहुवचनव्यत्ययः किंचपुनरपि रूनाः कर्मणां स्रष्टयः पितरो युवानः वाकुचमनश्चपितरो युवानेति श्रुतिः॥
वाङ्मनसी युवानातरुणे अयातयामे अन्योन्यसंगते वासंगात त्रिवाकू चमनश्च यइं साधयतन् अन्चाद्दतां द्दः सीत्वयि तद्धाम
ते अन्चावेत्तत्वयि वा तंत्रे यज्ञामतेरुहे अग्ने॥ उद्बुध्यस्व प्रतिबुद्धो भव हे अग्ने प्रतिजागृहि चलं तत्वइष्टापूर्ते संसृजेथां
त्वं रवस्माः द्वा यजमानेन अयं चयजमान इष्टापूर्ताभ्यां संसृष्टो भवत॥ ततः संसृष्टो इष्टापूर्ता यगत कल्मषः सन्
अस्मिन्सधस्थे सहस्थाने द्योवपुनरपि वि। शिनष्टि अधुत्तरस्मिन् सर्वोत्कृष्टे आदित्यलोके विश्वेदेवा यजमानश्चसी
दत विश्वेदेवैर्यजमानस्य समानलोकता प्राप्यात्॥ येन वोढासि येन रुत्तनासामर्थ्ये नवावसि आप परिसर त्वंयेन च
हे अग्ने सर्ववेदसं सर्वधनं तनइमं यज्ञं नः अस्मत्संबंधिनं नय प्रापय स्वर्देवेषु गंतवे॥ देवान्प्रतिगमनाय यज्ञेन हि स्व
र्गलोकं गात स्मात्कमपि गमनं भवति तदुक्तं सौम्य पयज्ञो देवलोकमेवाभि जायते ति॥ तदन्नं चीदक्षिणां यां ददाति सैतिद
क्षिणामेनं चारभ्य यजमान इति॥ अयं नइति व्याख्यातं॥ सत व्येनपथ्यनपस्व खेति व्याख्यातं॥ विश्वज्योतिषं परमेष्ठी त्वति
व्याख्यातं। लोकं पृणता अस्य इंद्रं विश्वा इति व्याख्यातं। विकर्णीमुपदधाति आधद्यृचः आग्नेयी त्रिष्टुप् मथ्यमानोग्निर
त्राच्यात॥ आ पतिः शब्दार्थः शब्दायतेऽग्निः अथमानवयसे विश्वपवन्। अन्य इव यवसे घासे विषये हृत अधिष्य
नूयतायास्मिन्कालेमहृतसेचरणानुसंक्रियात्। अस्मिन्नग्निरिति संवर्णामराणिकाष्ठमुच्यत॥ अरणिकाष्ठानूय
स्तान् व्युत्तिष्ठति चकाशीभवति अनन्तरं। धानं तरमेव अस्याग्नेः वातं अनुवाति। शोचिः संदीपनः अध अथ समा
नार्थो छिद। सिस्मनिपातानर्थकः तेन स्यात्यर्थः नह्य युष्मदः प्रयोगः प्रशोकृत नत्वां मंत्रस्य श्रुतिरप्यमुमर्थं द्रढी
यति अथ तस्यात्ज्जनं कृष्णं भवतीति व्रजनं तृगच्छत्यनेनेति व्रजनं कृष्णं भवति॥ स्वयमातृणामुपदधाति आयाद्यामासी
त्रकाण्डपत्तियात्वै द्यां ध्यालोकं आ पृथिवीरं तृमसंयुक्तो आयो अयस्यादित्यस्य त्वासदने अवस्थाने सादयामि अग्नु
तः अवनस्य पाक्षरीत्वदीप्यानवा गायायो अश्रये। समुद्र अस्य हृदये समुद्रनादिस्यादित्यस्य हृदये प्रधानप्रदेशो
अदित्यो हि स वै समुद्रतीति समुद्रं इत्याप्त परमेष्ठी त्वा सादयत्विति व्याख्यातं॥ अग्निं ओ हूति हि र एप शकल सत

स्त्रेण शतेन हे देव अनीकीरति सहस्येति प्रतिमंत्रं सहस्रस्य प्रमाणेन नवसि सहस्रस्य प्रतिमानेन भवसि सहस्रस्य उन्मा उन्मा
नेन तु ल्वेमानेन भवासि सहस्राहर्षि यतः अतसहस्राय त्वां प्रोक्षामि॥ ॥ॐ अथ रुद्रतो मंत्र भाष्ये पंचदशमोऽध्यायः॥१५॥ [illegible]
ड्यहोमः॥ अथातः शतरुद्रियं जुहोतीत्युपक्रम्य एषोऽत्राग्निश्चितो बुभुक्षमाणो रुद्ररूपेणावतिष्ठते तस्य तर्पणाद
ति: हुतं द्वितीयं दर्शनेय दैवित छत्र रुद्रियं जुहोतीत्युपक्रम्य प्रजापतेर्विस्रस्तादित्यभिधाय मंत्रार्थानुगुण्येन श्रुतिर्भव
तिस एव शतशीर्षो रुद्रः समभवदिति नमस्ते रुद्र मन्यवै रौद्रोऽध्यायः परमेष्ठिन आर्षो देवानां वा प्रजापतेर्वा आर्षोऽनुवा
कः षोडशभिरनुभिर्गितिस्तत्र एकरुद्रो देवता एका गायत्री तिस्र आनुष्टुभः तिस्रः पंक्तयः सप्तानुष्टुभो । द्वे जगत्यो नमो
स्ते हे रुद्र तव संबंधिने मन्यवे क्रोधाय । उतो अपि च ते तव संबंधिने इषवे कांडाय नमोऽस्तु नमोऽस्तु बाहुभ्यां उत अपि च ते
तव संबंधिने नमोऽस्तु॥ या ते या तव हे रुद्र शिवा शांता तनूः शरीरं अघोरा अविषमा अपापकाशिनी न पापकाशिनी तया नः अ
स्या नूतन्वा शंतमया सुखतमया सुखयितृतमया अतिशयेन सुखयित्र्या हे गिरिशंत गिरौ पर्वते कैलासाख्ये वस्थि
तः सुखं तनोतीति गिरिशंत। यद्वा गिरिवाच्यस्थितः सुखं तनोति यद्वा गिरौ मेघे वा स्थितो वृष्टिद्वारेण सुखं तनोतीति गिरि
शंत। यद्वा गिरिवाच्यस्थितः तस्य संबोधने हे गिरिशंत॥ अभि चाकशीहि अभिपश्य सुखयितुमिति शेषः चाकश्यतिः पश्यतिकर्मा धू
यामि सुं॥ या इषुं कांडं गिरिशंत गिरौ पर्वते वस्थितः कैलासाख्ये सुखं तनोतीति गिरिशंतः तस्य संबोधनं हे गिरिशंत हस्ते बिभर्षि
धारयसि अस्तवे असितुं क्षेप्तुमित्यर्थः। शिवां हे गिरित्र। कैलासाख्ये वस्थितः त्रायते भक्तानिति गिरित्रः तस्य संबोधनं
हे गिरित्र तां तु रु किं च मा हिंसीः मा वधीः पुरुषं जगत् जंगमं च गवादि॥ शिवेन वचसा शिवेन वचनेन त्वा हे गिरिश गिरौ
कैलासाख्ये शेत इति गिरिशः तस्य संबोधनं हे गिरिश अच्छा वदामसि। अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः इदं वा
मसि तथा अस्मिन् वदामः येन प्रकारेण नः अस्माकं सर्वं इदं॥ इत् एवार्थे सर्वमपि जगत् जंगमादि अयक्ष्मं यक्ष्मो व्या
धिः व्याधिरहितं सुमनाश्च शोभनमनस्कं असत् भवेत् यथा॥ ३॥ अथ अध्यवोचत् अधीत्यपरी रिभाषिता वा मे अधिवक्तु अधिव

किंचिरुचकीयं पुरुषो भगवान् रुद्र अं अधिवक्ता ऐश्वर्ये णो वचो वदितुं जानाति प्रथमो दैव्यो भिषकुसुस्थो देवस्य बंधी
भिषकुर्वद्युः किमभिवदत्विचयन आह अहींश्च सर्वान् जंभयन् जंभजुं भगागात्र चिनाम सर्वान् सर्वप्रकारान् नाशय
मून् सर्वांश्च यातुधान्यो राक्षसांर्जभयन् अधराचीः अधोचनाः कृत्वा परास्तुव परान्दिपाय यद्वा रुद्र एवोच्यात अधिवदत्
ईश्वरो वक्ता मंगलमिति शेषः प्रथमो दैवस्वं बंधी भिषकु अहींश्च सर्वान् जंभयन् सर्वांश्च यातुधान्यो अधराचीः परास्तुवप
रान्दिपाय यद्वा रुद्र एवोच्यात अधिवदत्तु ईश्वरो वक्ता मे मंगलमिति शेषः प्रथमो दैवस्वं बंधी भिषकु अहींश्च सर्वान् जंभयन्
सर्वांश्च यातुधान्यो अधराचीः परास्तुवरान्दिपत्॥ ६॥ असौ च आदित्यरूपेणात्र रुद्रः स्तूयते अभिनयेन दर्शयन्नाह
असौ यः ताम्रः ताम्रवर्णः उदयकाले ऽस्तमयकाले च अरुणः अरुणवर्ण उतरक्तः अपि च बभ्रुवर्णः कपिलवर्णः सुमं
गलः शोभनानि मंगलानि अस्येति सुमंगलः अथास्य रुद्र ईमहे इत्यनुषंगः ये च एनं भगवंतं आदित्यं रुद्रा रश्मयः अ
भितइनक्ष्चेत श्चदिक्षु सर्वासु च श्रिताः सहस्रशो असंख्याताः अवहे एषां ऽहेड ईमहे अवईमहे अवनयामः एषां
संबंधी हेडः क्रोधः हेड इति क्रोधनामसु पठितं यद्वा रुद्र एवोच्यात॥ असौ यस्ताम्रवर्णः अरुणवर्णः अपि च बभ्रु
वर्णः सुमंगलः अनेकानि हि रूपाणि रुद्रः करोति कार्यवशात् समंजस्यमंन्यत्॥ ७॥ असौ य आदित्यो वाचीनं सर्पति ग
च्छत्यस्तमयकाले ऽनीलग्रीवइ वास्तंगच्छन् लक्ष्यात धारणामात्रेणावात्तविलोहितमंगलाभिप्राय उतैनं गोपा अदृश्य
न् अपश्यं गोपालाः पश्यंति गवां प्रवेशनकाले मन्युमा अदृश्यं अनु दहार्य हारन्नागमशोंदसः पश्यंति च उदकपात्र्यः
भद्रान्यः आगोपालं मंगनादि प्रसिद्ध इत्यर्थः सदृष्टो दृष्टमात्रः मृड याति मृडसुखेन सुखयति नोऽस्मान् अत्यंतं मृडहृद
यनमई च अभिप्रायः यद्वा रुद्र एवोच्यते॥ ऋषिराह असौ य अवाचीनं सर्पति अभिमुखमागच्छति नीलवर्णः विलोहितः वि
नकुल्लुषभावः समंजसमंन्यत्॥ ८॥ नमोऽस्तु नमस्कारोऽस्तु नीलग्रीवाय नीलकंठाय सहस्राक्षाय बहुदायमीढुषे मिह
सेचने सेक्त्रे नरूणाय अवि परिणामीनि स्तयान। अथो ये च येऽस्य सत्वानः सत्चभृता रुद्रा अहं तेभ्यो करं करं करोमि

नमस्कारः॥ ७॥ प्रमुंच विमुंच त्वं धन्वनः धनुषस्त्वं उभयोः उभयोरार्त्न्योः धनुरंतयोः ज्यां गुणं याश्च ते तव हस्ते इषवः परा ता भग
वो वप। परा वप। पराक्षिप ताः हे भगवन् महदैश्वर्ययुक्त॥ ७॥ विज्यं धनुः विगुणं धनुः कपर्दिनः कपर्दोस्यास्तीति कपर्दी कप
र्दो जटाबंधः विशल्यः शल्यरहितः शल्यं फलं बाणवान् इषुधिः उतापि च अनेनशन् अदर्शने॥ नष्टा अस्या इषवः आभुः
रिक्तः अस्य निषंगधिः निषज्यत इति निषंगः खड्गः स्यात् तद्यस्मिन् धीयते स निषंगधिः न्यस्तसर्वशस्त्र इत्यभिप्रायः॥ ७॥
या ते॥ या ते तव हेतिरायुधं हे मीढुष्टम मीढुः सेचने सत्कृतम युवतम परिणामनिवषधद्वारस्कतिः हस्ते बभूव भूता तेइ
ति अनर्थकः धनुरिति हेतिविशेषणं तया हेत्या अस्मान् विश्वतः सर्वतः त्वं अयक्ष्मया यक्ष्मा व्याधिः व्याधिरहितया भरि
भुज परिपालय॥ ७॥ परि ते। परि वृणक्तु परिवर्जयतु ते तव धन्वनः धनुषः संबंधिनी हेतिः आयुधं कौडलकं एव अस्मा
न् विश्वतः सर्वतः अथो अपि च य इषुधिः बाणवान् तव आरे दूरे अस्मत् अस्मत्तः निधेहि स्थापय तं॥ ७॥ अवतत्य॥ अवता
र्य धनुः त्वं हे सहस्राक्ष शतेषुधे शतसंख्या बहुपर्यायः निशीर्य शल्यानां मुखानि॥ शातयित्वा शल्यानां मुखानि शिवः शान्तः
नः अस्माकं सुमनाः शोभनमनस्कश्च भव॥ ७॥ नमस्ते॥ नमोस्तु ते तव आयुधाय अनातताय अवतारिताय धृष्णवे धर्षणशी
लाय च गल्भाय उत अपि च ते तव नमोस्तु॥ बाहुभ्यां तव धन्वने धनुषे नम इत्यनुवर्तत॥ ७॥ मा नः मा वधीः नः अस्माकं महां
तं वृद्धं वयः प्रभृतिभिः उत मा नो अर्भकं अपि च मा वधीर्नोस्माकं अर्भकं अल्पं मा न उक्षंतं मा वधीः अस्माकं उक्षंतं सेच
चने क्षमं सिंचंतं तरुणमिति यावत् उत मा न उक्षितं अपि च मा वधीर्नोस्माकं उक्षितं सिक्तं गर्भस्थमित्यर्थः मा नो वधीः पितरं
मा च रुद्र रीरिषः रिष हिंसार्थः मा रीरिषः मा हिंसीः अस्माकं तोके पुत्रविषये मा हिंसीः नोस्माकं आयुषि विषये भूते मा
नो गोषु मा हिंसीर्नोस्माकं वीरान् हे रुद्र क्रोधसंयुक्तान् भामः क्रोधकः त्वत्प्रकार इति च तुह॥ हविष्मंतः हविषा संयुक्ताः सं
तः सदमित् सदा कालं इत् नु शब्द एवार्थे त्वाम् आह्वयामहे आह्वयामो यागार्थं अनन्यशरणाश्च वयमित्यभिप्रायः॥ ७॥ नमो हिरण्य
बाहवे॥ इत उत्तरं यजूंषि॥ द्रोण अंधसस्पात इति च यावत् द्वयोर्द्वयो रुद्रोऽभ्यस्यतिः तिस्रोशीतियारुद्राणां देवे
डिकायां अष्टौ रुद्राः तेषां चतुर्थ्ययनो नमस्कारा अन्यो न्यत नमस्कारा अन्ये रुद्रास्ते चारा अशांतनं नशयच भयतो नमस्का

राइति॥ नमो हिरण्यालंकारभूषितबाहवे सेनान्ये सेनां नयतीति सेनानीः दिशां च पतये नमो नमो वृक्षेभ्यो हरिके-
भ्यः वृक्षरूपेभ्यो रुद्रेभ्यो नमस्कारः हरितानि पर्णानि केशाइव येषां ... पशूनां पतये नमो नमः॥ शष्पिंजराय नवतृ-
णानि तृणानि चैः राषं नवतृणवर्णाय त्विषीमते दीप्तिमते पथीनां पतये नमः पथामिति प्राप्ते॥ नमो हरिकेशाय हरितकेशाय लोहि-
तकेशाय उपवीतिने यज्ञोपवीतिने पुष्टानां पतये नमः॥ ७॥ नमो बभ्लुशाय बभ्रुवर्णाय बभ्रुकपिलः व्याधिने विध्यतीति व्याधि-
न्यमन्नानां पतये नमो नमो भवस्य हेत्यै भवः संसारः हेतिरायुधं संसारस्य छेत्रे जगतां पतये नमः जगतां जंगमानां नमो रु-
द्रायाततायिने आततेन धनुषा चरति एतीत्याततायी ... आयुधाय ... क्षेत्राणां पतये नमः सूताय सूतो सारथिः अहन्त्यै अ-
हन्त्रे न हिंस्रतः किंचिदपि हन्ति वनानां पतये नमः॥ ७॥ नमो रोहिताय वर्णतो ... ईशः स्थपतये ... वृक्षाणां पतये
नमः नमो भुवंतये भुवं ... विस्तारयतीति भुवंतिः वारिवस्कृताय वारि ... वोधनं ... वारिवस्कृतः दीर्घत्वं
● छांदसं ओषधीनां पतये नमः नदीकच्छः पर्वतकच्छो वा नमः उच्चैर्घोषाय महाशब्दाय आक्रंदयात आक्रंदः ... सिद्धः प-
त्तीनां पतये नमः हस्त्यश्वरथपदातिः सेव्या पत्तिः॥ ७॥ नमः कृत्स्नायतया॥ कृत्स्नायततयेति प्राप्ते तकारलोपः छांदसः
कृत्स्नस्य सर्वस्य आयतनस्य कृत्स्नायतः तस्य भावः कृत्स्नायतता तया हेतुभूतया धावते॥ आकर्णपूरितेन धनुषेत्यर्थः॥
सत्वानां पतये नमः नमः सहमानाय अभिभवनशीलाय निव्याधिने नितरां विध्यतीति निव्याधी आव्याधीनां पतये नमः॥ ६८
आविध्यंतीति याः सेनास्ता आविध्यन्यः नमो निषंगिणे निषंगः खड्गः ककुभाय ककुभ इति महन्नामसु पठितं स्तेनानां पतये न-
मः स्तेनाश्चोरा नमो निचेरवे नितरां चरतीति निचेरुः परिचराय सर्वतो गंत्रे अरण्यानां पतये नमः तस्करश्चौर एव॥ ७॥
नमो वंचते वंचति गच्छतीत्यर्थः गंत्रे परिवंचते सर्वतो गंत्रे स्तायूनां पतये नमः स्तायुश्चौर एव नमो निषंगिणे खड्गिने इषुधिम-
ते इषुधिः सास्तीति इषुधिमान् तस्कराणां पतये नमः तस्करश्चौर एव॥ सृकायिभ्यः सृक इति वज्रनामसु पठितं तस्के-
नानां ... येन गृहीतेन ... मोषणमिति स्वकायिनः जिघांसंतु ... मुष्णतां पतये नमः मुष्णंत्ये-

ये नमो ऽसिमद्भ्यः खड्गिभ्यः नक्तंचरद्भ्यः रात्रौ गच्छद्भ्यः विकृन्तानां पतये नमः विकर्त्तनशीला विकृन्ताः ॥ ७ ॥ नम उष्णीषि
णे उष्णीषो ऽस्यास्तीति उष्णीषी उष्णीषः शिरोवेष्टनं ॥ गिरिचराय गिरौ पर्वते चरतीति कुलुञ्चानां पतये नमः कुत्सितं लु
ञ्चति कुलानि वा लुञ्चति कुले च ॥ नम इषुमद्भ्यः धन्वायिभ्यश्च वो नमः व्याख्या धर्मः प्रदर्श्यते नमो स्तकेय सर्व इषुमन्तस्ते
भ्य इषुमद्भ्यः धनुर्ग्रहीतृन् एतेन शीघ्रमेषामिति धन्वायिनः वायशा यामिति धनुषो धन्वनं धन्वायिभ्यः चकारः
समुच्चयार्थाय वः युष्मभ्यं नमो नम आतन्वानेभ्यः उद्धृतज्याकानि धनूंषि कुर्वाणेभ्यः प्रतिदधानेभ्यो वो नमः
प्रतिदधानाः संधानं कुर्वाणाः नम आयच्छद्भ्यः आकर्षद्भ्यो धनूंषि अस्यद्भ्यश्च वो नमः अस्तु क्षेपणं ॥ कां
डानि क्षेपद्भ्यः ॥ ८ ॥ नमो विसृजद्भ्यः काण्डानि क्षिपद्भ्यो यो बाणं प्रतिविध्यद्भ्यश्च वो नमो विध्यन्ति ताडयन्ति ये शत्रूं
स्तेभ्यो विध्यद्भ्यः नमः स्वपद्भ्यो जाग्रद्भ्यश्च वो नमो नमः शयानेभ्य आसीनेभ्यश्च वो नमो नमः तिष्ठद्भ्यो धाव
द्भ्यश्च वो नमो नमः शत्रुशीघ्रचारित्वेन निपद्यानि सज्जन्ये वा ॥ इत उत्तरं जातिभ्यो रुद्ररूपीति जातानां जातविशेषास्तद्रू
पत्वान् रुद्रेण प्रतिपादनाय रुद्रलोके किल इच्छं महता रुद्राः संतीति तद्युक्तं ॥ एषा एवं स्थिता निरूपणं जातो ॥ ९ ॥ न
मः सभाभ्यः सभादिभ्यो रुद्रदृष्टिः कर्त्तव्येति तात्पर्यार्थः ॥ सभापतिभ्यश्च वो नमो नमः अश्वेभ्यो ऽश्वपतिभ्यश्च वो
नमो नम आव्याधिनीभ्यः आवि विध्यन्तीत्या विविध्यंतिभ्यः सेनाविविध्यन्तीभ्यश्च वो नमः विविधं विध्यन्तीति विग्रहः सेना
एवाभिधेया नम उगणाभ्य उन्नूपसर्गस्य तत्र लोपः उत्कृष्टा गणाः समूहा यासां सेनास्ता एव मुच्यन्ते ॥ तृंहतीभ्य
श्च वो नमः तृंहति हिंसा कर्मा हिंसतीभ्यः ॥ १० ॥ नमो गणेभ्यः गणाः समूहः गणपतिभ्यश्च वो नमः ॥ व्रातेभ्यो व्रातमा
नि व्राताः नानागणविशेषाः व्रातपतिभ्यश्च वो नमो नमो गृत्सेभ्यो गृत्सपतिभ्यश्च वो नमो गृत्सा मेधावी नमो विरूपेभ्यो वि
कृष्टरूपेभ्यो नानारूपेभ्यो वा विश्वरूपेभ्यश्च वो नमः सेनां वयन्तीति सेनानीः नमो रथिभ्यो रथा येषां सन्तीति

रथीनः तेभ्यः अरथेभ्यश्च वो नमः अरथा रथवर्जिता योद्धारः नमः क्षत्तृभ्यः रथानामधिष्ठातारः क्षत्तारः संग्रही
तृभ्यश्च वो नमः संग्रहीतारः सारथयः नमो महद्भ्यो महान्तो जातिविद्यादिभिरुत्कृष्टः अर्भकेभ्यश्च वो नमः अर्भ
काः अल्पकाः प्रमाणादिभिः॥ २६॥ नमस्तक्षभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमः रथकाराः रथंकेशनीति तक्ष्णो विशेष एव।
नमः कुलालेभ्यः कर्मारेभ्यश्च वो नमः कुलालाः कुंभकाराः कर्माराः लोहकाराः॥ नमो निषादेभ्यः पुंजिष्ठेभ्यश्च वो नमः
निषादा मांसिकाः पुंजिष्ठाः जात्यंतरसंबद्धाः पुल्कशादयः नमः श्वनिभ्यः श्वानो नयंतीति श्वन्यः नयतेर्डिः स्वत्वे शो
दसंश्चगणिकाउच्यंते मृगयुभ्यश्च वो नमः इदं सुरिदं कामयमान इति यद्वा मृगान्कामयंतीति मृगयवः पापर्द्धि
कारिभ्यो मृगयुभ्यः॥ २७॥ नमः श्वभ्यः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वो नमः उभयत्र नमस्काराः समाप्ताः॥ नमः इषुम
द्भ्यो धन्वायिभ्यश्च वो नमः इत आरभ्य येयवः शब्दा अनुक्रांताः स्ते रुद्रावचना वा नद्युक्षमशाद्देशा घइतउत्तरं रुद्रना
मानि॥ नमो भवाय च रुद्राय च नमः शर्वाय च पशुपतये च नमो नीलग्रीवाय च। शितिकंठाय च नीलग्रीवः हल
ग्रीवः। शितिकंठः श्वेतकंठः॥ २८॥ कपर्दिने च व्युप्तकेशाय च कपर्दी जटामुकुटधारी व्युप्तकेशः मुंडि
तकेशः नमः सहस्राक्षाय च शतधन्वने च बहुहस्ताय बहुधनुष्काय। नमो गिरिशयाय च शिपि
विष्टाय च। गिरौ शेते इति गिरिशयः। शिपिविष्टः शेप इव निर्वेष्टितः खल्वतिरभिधेयः यद्वा उदितमात्र आ
आदित्य उच्यते शिपिशब्देन बालरश्मय उच्यंते॥ नमो मीढुष्टमाय चेषुमते च मीढुष्टमः सेक्तृतमः युवा परिणामरहि
तः सर्पः इषुमान् इषुसंयुक्तः॥ २९॥ नमो ह्रस्वाय च वामनाय च रूपेण नमस्काराः ह्रस्वो लघुप्रमाणः वामनः सं
कुचितावयवः नमो बृहते च वर्षीयसे च बृहन्महान्त वर्षीयसे वृद्धतमाय नमो वृद्धाय च सवृधे च॥
वृद्धः प्रासि[illegible] वृद्धेन समानवयाः नमो ग्र्याय च प्रथमाय च अग्रे भवो ग्र्यः प्रथमो मुख्यः॥ नमं आशवे च॥

ङिराय च शीघ्रनामनी आशुरथो शुनको व्यापारः अजिरः अजगतिरूप एयोः अजतीत्यजिरः मनः शीघ्र्याय च शीभ्या
य च शीघ्रशीभ्रत्वाच्छीघ्रनामनी एवं तत्र भवइ तिशोदसोय प्रत्ययः अधिष्ठात्री देवताद्वयनउपरितनेष्वेवमेवयो
नम ऊर्म्याय चावस्वन्याय च ऊर्मिर्जलकल्लोलः अर्वाचीनमुदकस्य गच्छतः स्वनः ध्वनिः अवस्वन्यः नमो नादेया
द्वीप्याय च नद्यां भवः द्वीपे भवः द्वीपो नदीमध्ये उदकरहितप्रदेशः ॥ ९॥ नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च यो वृद्धा। भेद्रा
याः पट्टनमस्काराः नमः पूर्वजाय चापरजाय चापरजाय च पूर्वजातः पूर्वजः अपराजातः अपरजः नमो मध्यमाय चापगल्भ ग
ल्भा भाय च मध्ये भवो मध्यमः अपगत प्रौढो गर्भो ऽपगल्भः एकगर्भांतरितः नमो जघन्याय च बुध्न्याय च जघनः पश्चाद्भागः बुध्न
मादिः तत्र भव इति द्वादशावयवस्य मांतारूढाः ॥ नमः सोभ्याय च प्रतिसर्याय च । सोभ इति गंधर्वनगरं सुभ ऽयं इति
वा अभिचारकर्म॥ प्रतिसरः प्रत्यभिचारः नमो याम्याय च क्षेम्याय च नमः श्लोक्याय चावसान्याय च श्लोकः शा
स्त्रः अवसानसमाप्तिः । नम उर्वर्याय च खल्याय च । उर्वरः सर्वसस्याढ्या । सिता याः भवः अंतरा । खलो धान्यखलः
॥ नमो वन्याय च कक्ष्याय च वनं वृक्षसमूह उदकं वा कक्षो नदीकच्छः पर्वतकक्षो वा । नमः श्रवाय च प्रतिश्रवाय च । श्र
वः शब्दः प्रतिशब्दकरः नम आशुषेणाय चाशुरथाय च आशुसेनः शीघ्रसेनः आशुरथः शीघ्ररथः नमः शूराय चा
वभेदिने च शूरः श्रवातः अवाचीनं भक्त्वा नमस्यति अवभेदी ॥ नमो बिल्मिने च कवचिने च बिल्म स्यास्तीति बिल्मी । बिल्म
भिल्मं भासनं उत्तरांगमुच्यते ॥ कवचं पटरक्षितंगर्भासं गर्भ नमो वर्मिणे च वरूथिने च वर्म लोहं वरूथं हस्तिनउपरिगृ
हाकारः कोष्टकः नमः श्रुताय च श्रुतसेनाय च । श्रुताय सर्वलोकविदिताय श्रुतसेनः त्रसिद्धास्य सेना स्य नमो दुंदुभ्याय चाह
नन्याय च । दुंदुभौ भवः दुंदुभ्यः आहनने भव आहनन्यः नमो धृष्णवे च प्रमृशाय च धृष्णुप्रगल्भः सर्वं पुरिमृशाति प्रंडित
इत्यर्थः नमो निषंगिणे चेषुधिमते च निषंगः खड्गं तदस्यास्तीति निषंगी इषुः इषुधिमानु इषवः धीयंते ऽनेनेति इषुधिः
नमस्तीक्ष्णेषवे चायुधिने च तीक्ष्णा इषवो ऽस्य विद्यंते आयुधानि अस्यास्तीति आयुधी । नमः स्वायुधाय च सुधन्वने च शोभनायुधः

स्वायुधः शोभनधनुः सुधन्वा ॥ ७ ॥ नमः स्रुत्याय च पथ्याय च नद्या एकदेशोदकवाहिनी स्रुतिः तत्र भवः ~ स्रुत्यः पथि भवः पथ्याः
नमः काट्याय च नीप्याय च कटे भवः काट्यः कटः कूपः नीचैर्यतीति यत्रापः स नीपः तत्र भवो नीप्यः नमः कुल्याय च सरस्याय च कुल्या
यां भवः कुल्यः सरसि भवः सरस्यः नमो नादेयाय च वैशन्ताय च नद्यां भवो नादेयः स्त्रीभ्योदकं वेशन्तस्तडागस्तत्र भवो वैशन्तः
॥ ८ ॥ नमः कूप्याय चावट्याय च कूपे भवः कूप्यः अवटे भवः अवट्यः अवटो गर्त्तः नमो वीध्र्याय चातप्याय च इंधी दीप्तौ विगतदीप्ति
वीध्रः घनागमस्तत्र भवो वीध्र्यः आतपे भव आतप्यः नमो मेघ्याय च विद्युत्याय च निगदव्याख्यातं ॥ नमो वर्ष्याय चावर्ष्याय च वर्षे भवः व
र्ष्यः अवर्षे भव अवर्ष्यः ॥ नमो वात्याय च रेष्म्याय च वाते भवो वात्यः रिष्यतिर्हिंसार्थः अस्य भ्योपि दृश्यत इति मन्त्रे रेष्मः
तत्र भवो रेष्म्यः नमो वास्तव्याय च वास्तुपाय च वास्तु यद्गृहं तत्र भवो वास्तव्यः वास्तु पाति वास्तुपः नमः सोमाय च रुद्राय च ना
मतो नमस्कारः नमस्ताम्राय चारुणाय च वर्णतो नमस्कारः ॥ ९ ॥ नमः शङ्गवे च पशुपतये च शं सुखं गवां करोतीति शङ्गुः पशूनां पतिः
नमः उग्राय च भीमाय च उग्रः क्रूरः भीमः भीषणः नमो अग्रेवधाय च दूरेवधाय च अग्रे वक्षितो हन्ति अग्रेवधः दूरे वक्षितो हं
ति दूरेवधः नमो हन्त्रे च हनीयसे च हन्तीति हन्ता हनीयान् हन्तृतरः नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः हरितवर्णानि पत्राणि येषां
क्षा एतान् नम एवमुच्यते। नमस्ताराय च तारयतीति तारः तारयति संसारात्तारः ॥ १० ॥ नमः शम्भवाय च मयोभवाय च। शमु दसुख नामे अस्य
शं सुखनाम शमस्माद्भवतीति शंभवः शमात्सुखमेव न वा भावयतीति वा शंभवः यद्वा शं च आनन्दरूपश्च कालादेशानवच्छिन्नभव
न भक्तिश्च आनन्दविज्ञानमित्यर्थः इयमेव व्याख्या मयोभवशब्दस्य। नमः शंकराय च शं करोतीति शंकरः मयः करोतीति मयस्करः
नमः शिवाय च शिवतराय च शिवः शान्तः निर्विकारः शिवतरस्ततोप्यधिकः निरतिशयः सर्वज्ञः बीजः ॥ ११ ॥ नमः पार्याय चावार्या
य च पारे भवः पार्यः आवारे भव आवार्यः नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च प्रतरन्ति येन तत्प्रतरणं तरण्डकमुच्यते उत्तरन्ति येन त
दुत्तरणं नौ रूच्यते। नमस्तीर्थ्याय च कूल्याय च तीर्थे भवस्तीर्थ्यः कूले भवः कूल्यः नमः शष्प्याय च फेन्याय च नवस्तृणानि
तृणानि शष्पाणि तत्र भवः शष्प्यः फेने भवः फेन्यः ॥ नमः सिकत्याय च प्रवाह्याय च सिकतासु भवः सिकत्यः प्रवाहे भवः प्रवाह्यः न
मः किंशिलाय च क्षयणाय च किमेतदुदकं हिमीभूतं तत्र शिले तिय च। चितं क्षुः स किंशिलः यद्वा किं शिलातत्तककरः क्षयं त्यस्मि

न्याप इति हृदयगाः। नमः कपर्दिने च पुलस्तये च कपर्दी जटामुकुटधारी पुरस्तिष्ठतीति पुलस्तिस्तस्मै नाम्रमदिह हृया नम इरिण्याय
च प्रपथ्याय च इरिणे भव इरिण्यः निरुदक ऊषरदेश इरिणं प्रपथ्यः नमो व्रज्याय च गोष्ठ्याय च व्रजे भवो व्रज्यः गावस्तिष्ठन्ति यस्मिन्नि
ति गोष्ठस्तत्र भवो गोष्ठ्यः नमस्तल्प्याय च गेह्याय च तल्पः शयनं गर्भगृहं तत्र भव इति तद्धितः नमो हृदय्याय च हृदये भवो हृदय्यः
निवेष्प्ये भवः निवेष्प्यः निवेष्ट आवर्त्तः नमः काट्याय च गह्वरेष्ठाय च काटे भवः काट्यः काटः कूपः गह्वरे तिष्ठतीति गह्वरेष्ठः गह्व
रं महदुदरं कं ॥ ९ ॥ नमः शुष्क्याय च हरित्याय च शुष्के भवः शुष्क्यः हरिते भवः हरित्यः हरितमार्द्रं नमः पांसव्याय च रजस्याय
पांसुषु भवः पांसव्यः रजसि भवः रजस्यः नमो लोप्याय चोलप्याय च लोपे भवो लोप्यः लुप्यत इति लोपः उलपे भव उलप्यः
न ऊर्ध्वं लुप्यात ऊर्ध्वं तन्नलोप्य इवाभवणमुपेत्य लुप्यः नम ऊर्व्याय च सूर्व्याय च ऊर्वे भव ऊर्व्यः ऊर्वो वाडवाग्निः सु
एव शोभनः सूर्व्यः तत्र भवः सूर्व्यः ॥ १० ॥ नमः पर्ण्याय च पर्णशदाय च पर्णे प्रसिद्धे पर्णशदः पतितपर्णवस्थानवान्।
नम उद्गुरमाणाय चाभिघ्नते च उद्गुरमाण उद्यमनशीलः अभिघ्नतश्च अभिहननं कुर्वन् नम आखिदते च प्रखि
दते च खिदन्ते न्या दैन्यभावं कुर्वते अभक्तानां प्रकर्षेण दैन्यभावं कुर्वते निषिद्धसेविनां नम इषुकृद्भ्यो धनुष्कृद्भ्
यश्च वो नम इषूं नयो कुर्वन्तीति इषुकृतः तेभ्यो नमः ये धनुः कृतः तेभ्यो वा युष्मभ्यं नमः युष्मदादेशयोगात्त्र च द्ध एते रु
द्राः समानाः क्षितिस्थावृतयो रुद्राणां हृदयभूतानो अग्निवायुसूर्याणां संबंधीने यजूंषि श्रुयन्ते ॥ नमो वः युष्मभ्यं यूयं वः
किरिकाः कुर्वन्तीदं जगत्सृष्ट्या धपकारेण किरिका रुद्राणां हृदयभूताः नमो विचिन्वत्केभ्यः विचिन्वन्ति पृथक्कुर्वन्ति ध
र्मकारिणां अधर्मकारिणां च विचिन्वत्काः नमो विक्षिणत्केभ्यः विविधं क्षयं ति हिंसंति याः विक्षिणत्काः नम आनिर्हतेभ्यः
हं ति गत्यर्थः एते हि अग्निवायुसूर्याः सर्गादि आभिमुख्येन ... तेभ्यो लोकेभ्यो निर्गतेः ॥ ११ ॥ द्रापे अंधसस्पात स द्राकं डि
रुद्र का एवै... ति उपरिष्टात्ब्राह्मणं हे द्रापे द्रावक नो पापयतीति द्रापि अयथोक्तकारिणां कुत्सितां गतिं नयतीति हे अन्ध
सस्पात सोमस्य पात हे दरिद्र निष्परिग्रह हे नीललोहित नामानि चास्येतानि रूपाणि चेति श्रुतिः एवं संबोध्य रुद्रमर्थ्ये

दानीं न मर्धया चात आस्माकं नामे षां चाक्रमदीयानां पशूनां मा मेः मा वधीः मा रीरिषः रुद्रो ॥ मे । ०० बि भ्य च मा हं रुद्रः मा वं भि
धीः माउचनः किंचनाम मनूमाचनोस्माकं किंचन अपत्यादिकं आममनूअमरोगे आमीः माचास्मा कमपत्यादिकं रोगमाचनोस्मा कं किं
चन अपत्यादिकं आममनूअमरोगे आमीः माचास्मा कमपत्यादिकं रोगसंयुक्तं कुरु था इत्यर्थः ॥ ३ ॥ इमा रुद्राय इमाम ती यमि स्तूयतनां रुद्राय
तवसे महान बलवान वाउ मयचनवः शब्दः पद्यात । कपर्दिने जटामुकुटधारिणे च क्षयद्वीराय क्षयेति वसंत्यस्मिन्वीरा इति क्षयद्वीरः त
स्मै क्षयद्वीराय प्र भरामहे प्रभरयामः तथा वयं प्रभरयामः यथायेन प्रकारेण शं सुखं असत् भवति द्विपदे चतुष्पदे द्विपदां चतुष्पदां
यथा च विश्वं सर्वं पुष्टं ग्रामे अस्मिन् अनातुरं आपदहितं स्वस्थं भवति ॥ ४ ॥ या ते रुद्र अनुष्टुप् ॥ हे रुद्र या ते तव शिवा शान्ता तनूः शरीरं
शिवा इति अतिशयार्थे पुनर्वचनं ॥ विश्वाहा भेषजी सर्वदा भिषक्त्वेन वर्तते शिवा रुद्रस्य व्याधेः भेषजी सर्वदा व्याधिवचनः य
द्वा शिवा रुद्रस्य शिवा पीरुत रा रुद्रस्य भेषजी अपशाकनहंत्री इत्यर्थः तया तन्वा नो अस्मान् मृड सुखय जीवसे जीवनाय ॥ ५ ॥ परि नः त्रि
ष्टुप् ॥ परिवृणक्तु परिवर्जयतु नः अस्मान् रुद्रस्य हेतिः आयुधं परित्वेषस्य दुर्मतिरघायोः परिवृणक्तु त्वेषस्य क्रोधस्य नोज्व
लितस्य दुष्टा मतिः अघायोः अघशब्दः पापवचनः अघं पापं यः कामयते परस्मै कर्तुं स अघायुः तस्य अघायोः उत्तरोर्द्धर्च
प्रत्यक्षकृतो हि तीयं वाक्यं ॥ अव स्थिरा मघवद्भ्यस्तनुष्व अव तनुष्व अवतारय शिथिलीकुरु स्थिरा स्थिराणि दृढानि धनूंषि
केभ्यो र्थाय अवतनुष्व मघवं तमघं धनं हविर्लक्षणं येषामस्ति ते मघवन्तस्तेभ्यो मघवद्भ्यो यजमानेभ्यो र्थाय तउ अया ६७
नशीलेभ्यः अति षिद्धसे विभ्यः किंच मीढ्वो मिहसेचने सेक्तुम ध्वस्थानो वा वृष्टिकर्मणा स्तोतानयुवापास्त्वा अपरि ण
मिलेन स्तूयतस्तोकाय स्तनं तनं न प्रायमृड तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय मृड सुखयस्व ॥ ६ ॥ मीढुष्टमा दवमध्या त्रिष्टुप् ॥
हे मीढुष्टम सेक्तृतम हे शिवतम शिवो नोस्माकं सुमनाः शोभनमनस्क भव किंच परमे वृक्षे दूरे शावस्थायिनी आयु
धं निधाय स्थापयित्वा कृत्तिं वसान आचर आचरमनुष्ठानपिनाकं बिभ्रत् पिनाको दंडः तं धारयन् आगहि आगच्छ ॥ ७ ॥ विकिरि
द अनुष्टुभौ ॥ हे विकिरिद विकिरन्निपून् द्रावयतीति विकिरिदः विलोहितः विगतलोहितः प्रभावनमस्ते अस्तु हे भगवन् एवमभिष्टु

त्वा अथ या चेते। यास्तव सहस्रं हेतयः हेतिरायुधं सहस्रशब्दानं तवचनः अन्यमस्मन्निवपं तु ताः अस्मत्तोऽन्यं पुरुषं निवपं तु ताः॥ ७
सहस्राणि बहूनि सहस्रशः संख्येकवचनाद्यवीप्सायामिति शासू॥ ७॥ असंख्याता निसहस्राणि अनंतत्व प्रतिपादनार्थं बाहो: त
व हेतय आयुधानि तासां हेतीनां ईशान सन्नू हे भगवन्मुत्तवसोरुः संबुद्धौ छंदसीति विसर्जनीयः भगवन्नूपराचीनानि परांचि तानि पराङ्मु
खानि कुरु। असंख्याता बहु रुद्रा दवस्याद शानुष्टु भः पृथिवीस्थानानं नमस्कारः असंख्याता निसहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्यां भूम्या
मुपरि स्थिताः तेषां सहस्रयोजने धन्व अवस्थितानामनेन हविषा अवधन्वानितन्मसि। अवतन्मसि अवतनुमः अवतारयामः
धन्वानि धन्वेषि। ७॥ अस्मिन्महत्यर्णव॥ अर्णः उदकं। व्योम चर्यर्थे। अर्णवति अंतरिक्षे भवा रुद्रा अधिउपरि स्थिताः येतेषामिवं
ति कृतव्याख्यानं॥ ७॥ नीलग्रीवाः घनस्थानाद्व्योत॥ नीलग्रीवा हृस्वविवचनो नीलश्याम् शितिकंठाः श्वेतवचनः शितिशब्दः दि
फलोकं रुद्रा अधिश्रीता अध्याश्रिताः येतेषामित्युक्तं॥ ७॥ नीलग्रीवाः पृथिव्या अधो ये रुद्राः तेऽवच्यंत। नीलग्रीवाः शितिकंठाः
शर्वा रुद्रा अधः क्षमाचराः सर्पाः पृथिव्यां संचरंति येतेषामित्युक्तं। ७ ये वृक्षेषु आसते शष्पिञ्जराः शष्पं वत्पिंजरवर्णा नवतृक्ष
णानि लणानि शष्पं। नीलग्रीवाविलोहिता विगतकलुषभावा विवधं वालोहिताः लोहितेन वाधातवोल्लक्षणात्वग्लोहितमज्जादि वि
युक्ता इत्यर्थ तेषामित्युक्तं॥ ७॥ ये भूतानां प्राणामधिपतयः ईश्वराः विशिखासः विशिखा एव विशिखासः सर्वमंडा इत्यर्थः
कपर्दिने जटिलास्तेषामित्युक्तं। ७ ये पथां ये रुद्राः पंथां मार्गाणां अधिपतये इति शेषः येच पथिरक्षयः पंथानं ये रक्षंति ऐलबृ
दाः इलानामन्नानां समूह ऐलं तन्नु येबिभ्रति ते ऐलभृतः संतोपि परोक्षवृत्तिना शब्देनई ऐलवृदा इत्युच्यंत॥ आयुर्युधः आयु
र्जीवनं पण्यीकृत्य ये युध्यंति त आयुर्युधः चोरादयो वा रुद्रा वा तेषामित्युक्तं॥ ७॥ ये तीर्थानि ये रुद्रास्तीर्थानि प्रयागप्रभृती
नि प्रचरंति सृकाहस्ताः सृकाइत्यायुधनाम आयुधहस्ताः निषंगिणः खड्गिनः तेषामित्युक्तं॥ ७ ये अन्नेषु अवस्थिताः विविध्यं
ति अति शायेन विध्यंति ताडयंति येषामयमधिकारः अन्नस्य भक्षयितारो व्याधिभिर्गृहीत व्याइति पात्रेषु च स्थिताः पिबंतो
जनान्नूये विध्यंति तेषामित्युक्तं॥ ७॥ य एतावंतश्च ये रुद्रा एतावंतश्च भूयांसश्च बहुतराश्चोक्तेभ्यः दिशः रुद्रा वितस्थिरे

विष्टम्भस्थिताः तेषामित्युक्तं ॥ ७ ॥ इत उत्तरं त्रीणि यजूंषि त्रिस्थानाश्रु रुद्रास्तूयंते नमो रुद्रेभ्यः ये दिवि द्युलोके येषां रुद्रा
णां वर्षं वृष्टिः इषवः आयुधस्थानीयं तेभ्यो रुद्रेभ्यो दश प्राचीरंगुलीः करोमि नमस्कारार्थमिति सर्वत्र संबंधः दश दक्षि
णा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्द्ध्वा इति तेभ्यो नमः अस्तु ते नोऽस्मान् अवंतु ते अस्मान् मृडयंतु ते चस्ते तर्पिताः संतः यं पुरुषं द्विष्मः
यश्च नोऽस्मान् द्वेष्टि तमेषां रुद्राणां जंभे मुखे दध्मः यद्वा ते रुद्रा वयं च यं द्विष्मः यश्च नो द्वेष्टि तमेषां रुद्राणां जंभे दध्मः समंजस
नेव ॥ हृदके डिकेउक्तार्थे ॥ ७ ॥ ॥ ॐ अत्र दृतेनं च नाष्ट षोडशोऽध्यायः ॥ ७ ॥ अश्मन्नूर्जं पर्वते ॥ एतन्नूर्जं ॥ यजुर्मारुत ॥ तान्नइ
षमूर्जं धत्तेति तद्दः श्रवणाद्यदोत्राध्याहारः कर्त्तव्यः अश्मन्नश्मनवति संघेज रूकुंउदकूलरूपे शिश्रियाणा आश्रिताया वर्षे
तपर्वतवति मेघे शिश्रियाणाम् आश्रितामुदकलक्षणां वया च अद्भ्यः अधिसकाशात् ओषधिभ्यो अधिसकाशात् वनस्पति
भ्यः अधिसकाशात् संभृतं पयः संभृतापयोलक्षणा गोद्वारेण गोर्हि अपः पिबति ओषधीर्वनस्पत्यादीनि खादति अप पयो
जायात ॥ तन्न इषमूर्जं धत्त तामेतामुदकरूपां मेघे च भवामुदकलक्षणेन नः अस्मभ्यं इषमूर्जं इहितमूर्जं दत्त हे मरुतः मरुतो
हवि वर्षस्य शातं संरराणाः अश्मनि मंस्थापयति अश्मंस्ते क्षुत् हे अश्मन् तेनव क्षुत् अशनाया अस्तु। आदत्ते ऊर्जं मं मयि
तऊर्जं तव संबंधिनी ऊर्कु मयि अस्त्विति शेषः ऊं मं च द्विषः तिर्यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु यं पुरुषं द्विष्मस्तं तव संबंधिनी शुक्रुशो
कुस ऋच्छतु गच्छतु ॥ ७ ॥ इमामृद्भ्यां कंडिकाभ्यां अग्निमाभिमंत्र्य इष्टका धेनूः करोति तत्र प्रथमं यजुः द्वितीया बृहती वा पंक्तिर्वा द्वि. र्वा
॥ अग्निस्थासां धेनूकरणस्येष्टे इत्यग्निरुच्यते ॥ इमा मे अग्न इष्टका धेनवः धेनुरिवोपजीवनीयाः संत्वस्मिंल्लोके
इति शेषः किं संख्याकाः एका च दश च दश च शतं च शतं च सहस्रं च सहस्रं चायुतं चायुतं च नियुतं च प्रयुतं चार्बुदं च न्यर्बु
दं च समुद्रश्च मध्यं च अंतश्च परार्द्धं च एकैका व्यष्टति दशसंख्यागुणितपरार्द्धपर्यंतं उत्तरोत्तरसंख्यास्याः संख्याविशेषसमुचितं
च वर्द्धमा संख्या यनिष्ठं संख्याजातमभिधायाग्निमाह एता मम हे अग्ने इष्टकाधेनवः संतु अमुत्र चामुष्मिंल्लोके अमुत्रेति जन्मा
तरनिर्देशः अमुष्मिंल्लोक इति लोकनिर्देशः ॥ ऋतवः स्थ ॥ या ऋतवः स्थ ऋतावृधः ऋतवो नवथ सत्यस्य वर्द्धयित्र्यश्च भवथ

सद्य आस्थ च सदा उप तिष्ठन्तीति सदस्थाः स्थ भवथ यूयं तारथ अनिशयार्थं पुनर्वचनं ॥ घृतश्चुतः मधुश्चुतश्च सत्याः घृतं याश्चे
तति ता घृतश्चुतः मधुश्चुतश्च स्थ । विराजो नाम नाम्ना च विराज इति व्याख्याताः सत्याः ओदने लोके चुणाठं उप ... ता
तदभि चायामतं नामकरणे कामदुघाः कामानां दोग्ध्र्यो भवथ अक्षीयमाणाश्च ॥ ६ ॥ अग्निर्देवेति स्त्रो अग्निर्विकर्षन्याग्ने
इमिस्त आपो गायत्र्यो समुद्रस्य त्वा ॥ हे अग्ने यं त्वा समुद्रस्य समुद्रनस्य उदकस्य अवकया परि व्ययामसि । परिव्ययामः स त्वं
परिवीतः पावकः पावयिता अस्मभ्यं शिवः शं नो भव ॥ ७ ॥ हिमस्य त्वा । यं त्वां हिमस्य जरायुणा शीतस्य पत्रीतेन हे अग्ने परि
व्ययामसि परिवेष्टयामः स त्वं परिवीतः सन् पावकः अस्मभ्यं शिवो भव ॥ ७ ॥ उप यं त्वं हिमस्य चायं त्वां हिमस्य जरायुणा शीत
स्य प्रशीतिन हे अग्ने इति व्याख्यायात । उपज्मन्नु जगती वा त्रिष्टुप् वा । उपज्मन्नु । उपावतर । ज्मन्नु । उपात ज्माच पृथिवीष्वौ
८ बको उपचावतसे उत्पात्रतर चाव । तासां वितं सशाखायां मंडूकोवितसौ शाखास्तत्र बहो भवति वशो तदयं मन्त्रोभिवदति नदीष्वा
आ उपसर्गः अध्यर्थे अवतर नदीष्वा अधिशब्देनात्र लक्षणया अवकाउच्यं । ता तत्र भव त्वा वृ कस्मात्त्वामेव मस्माभिः प्रार्थ्यसि
इत्यत आह हे अग्ने पित्तं अपां असि या यस्यावयवान्तो भवति नमस्तद्धि नस्ति तद्धर्मा च भवति एवमग्निसंबन्धो ध्यायेदानीं
मंडूकीमाह हे मंडूकी ताभिरद्भिः सहिता आयाहि यासामग्निः पित्तं याभिर्वा सह त्वमुत्तं नाया च चमग्नेः शांत्यर्थं । इतश्च तच्चनीय
सेसा इमं नः अस्माकं यज्ञं च यमलक्षणं समुद्रस्य उदकनिधेर्निवेशनं निविशां । तस्मिन्निति निविशनं । यत एवमतो ब्रवीमि अं
न्यानुरूणानूतेनव अस्मत्तः तपन्तु हेतयः अस्मात्तो अर्चींषि ते च पावकः पावयिता सन् अस्मभ्यं शिवो भव ॥ ८ ॥ अग्ने पावक
देगायत्र्यो हे अग्ने पावक पावयितः रोचिषा शोचने ज्वाला आसन् आहवनीयात्मना स्थितः इति शेषः मंद्रया च मदनीयया
दूदेवजिह्वया होत्रचेनावस्थितः इति शेषः आदेवान्यक्षि यक्षि च ॥ देवान्यक्षि त्वमावह च देवान्यज चेति है
ह्यग्नेरधिकारो होत्रं चाहवनीयरूपेणाहविर्हरता वा ॥ तत एवं स्तूयते ॥ ९ ॥ स नः पावक ॥ यस्त्वमुक्तोधिकारः
स नः अस्माकं हे पावक पावयितः दीदिवः दीप्तिमन् हे अग्ने देवान् इह आवह उपयज्ञं यज्ञसमीपं ततो नतरं ह
विश्वास्मसंबेधि देवान् प्रापयेति शेषः ॥ १० ॥ पावकया जगती ॥ पावकया पावयित्र्या योग्निः चितयन्त्या परिहृ हेका

एषा क्रियया समर्थया हवुः सामर्थ्यं अस्य कणिद्वतीयाद्यामनुष्टुभि व्याद्यामे तिष्टुभि वीनामरुकचेदीप्यातउषसोनभानु
नाउषसस्इव ज्योतिषा येश्च तूर्वन्नयामन्वेवरमाणइव आधानकर्मणीयामश्रद्धः कर्मवचनः एतश्रास्याश्वस्यानु अनर्थ
कः श्रशाणे रमणीये पदे आधीयात अध्वर्युणा आहितश्चयः घृणेन घृणिरिति दीप्तिनाम ॥ नइत्यनर्थकः घृणया दीप्त्या
हशाणः दृष्यन्रूपिणस्तुः पूर्णाकृतिं हणीजत्या ज्वनं तत्र समयणीत्वा च अजरः संणघातायूतमवकादिभिः क्षामया
मइति शेषः ॥ ७ ॥ नमस्ते चित्यारो हणीस्रहत्यो अग्ने नमः तवहरसे च शोचिषे च नमः तत्व अस्तु अर्चिषे च ॥ हरति
हरः शोचात शोचिः अन्यां स्त इति व्याख्याता ॥ ८ ॥ स्च यमात् णायांजुहोति पंच भिर्भिर्यजुर्भिः अग्ने यीन्त्षदेवे
दूं न्त्षमनुष्येषु सीदतीति न्त्षदे वेडितिपरो हंवषड्कारः अप्सु उदके सीदति बर्हिषाद ओषधयो बर्हिः वनस
द वनं वहत्समहः स्वर्विदे स्वः शब्दो व्ययं इहादित्य वचनः विद्यादित रवत्रहणं सीदति नाधसंनिकर्षादिस्व
रादित्ये विद्यातयाग्निस्तस्मै स्वर्विदे ॥ ९ ॥ दधिमधुघृतानाग्निंघो हुति द्वाभ्यां देवीभ्यां जग ॥ तीभ्यां येदेवाः
प्राणः देवानां उत्कृष्टाय शियाय यज्ञियानां यज्ञार्हाश्च यज्ञियाना अतिशयार्थवचनं ॥ संवत्सरीणं संवत्सरेण प्राप्य
तइति संवत्सरीणं भागः संवत्सरं हि न्त्वाग्निश्चीयत उपभागमास तत्वणासत भागं तत् अकृतादः अन्यदेवाः
अग्निप्राप्तामाकृतिमदंति ॥ प्राणस्तु सादादंनमदंति हविषः स्वर्मशयइस्मिन्स्वयंपिबंति मधुनोघृतस्य धून्दे स्वे
ति शेषः ॥ १० ॥ ये देवा देवेषु अधि उपरि अधिष्ठातृत्वेन देवत्वं देवभावमुपायन्नुपगताः ये ब्राह्मणः पुरएता शे अ
य च ब्रह्मणः अयमग्निर्ब्रह्मनस्येति पुरएतारइति श्रुतिः प्राणा हि प्राणिः पुरएतारएवायेभ्यश्च प्राणेभ्यः नऋ
ते वियोगे पर्वततवृत्तान धाम स्थानं ऋत्म वा किंचन न किंचन रुपीत्याभिप्रायः इच्छं भूताः प्राणादेवाः क्षपुनस्तो आ
सानन्दीवः घलोकस्याश्रयणीयेषु प्रदेशेषु न च पृथिव्या श्रयणीयेषु प्रदेशेषु पलभ्यंत ॥ अधि स्तुष्ठु प्रचुरेणत्र
स्य वीणिस्नोतांसि च हराद्दीनि आणायतनानीतषु पलभ्यंते ॥ संहितेषां विशिष्टः प्रदेशः ॥ ११ ॥ अव रोःतिप्राण

दा आग्नेयी बृहती पंक्तिर्वा यस्त्वं प्राणदा अपानदा व्यानदा वर्चोदा अन्नस्य दातासि वरिवोदा वरिवो धनं तस्य दातासि
तं त्वां ब्रवीमि॥ अन्यांस्ते अस्मदिति व्याख्याता॥३१॥ पञ्चगृहीतं भवति अग्निस्तिग्मेन आग्नेयी गायत्री अग्निस्तिग्मेन ति
ग्मेन तेजसा कर्मणः उत्साहवता शोचिषा यासत् तूयमनुपद्य उपद्रावयति विश्वं सर्वं न्यत्रिणं नितरामत्रिणमत्ता
रं रक्षादकं उपद्रवकारिणं॥ अग्निः अस्मभ्यं वनते वनतिर्दानार्थः ददातिरयं धनं॥३२॥ षोडश अष्ट हीनं जुहोति
य इमा विश्वा पञ्चदशभिर्विश्वकर्मणो भिस्त्रिष्टुब्भिः कल्यान्तरीणां यजमानं ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणं विश्वकर्मभावभाव
मात्मत्वेनोपास्य तदुपासकत्वेन वा प्रदर्शयित कल्मषं कल्यादावभिव्यज्यमानं धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्ययुक्तः स्तुवन् स्तौति
बहुन्यायेनापरोक्षज्ञानमात्मत्वेनोपगताः प्रजाः स्वजमानमृषिः पश्यन्नाचष्टे य इमा॥ य इमानि विश्वानि भुवना
नि भूतजातान्यात्मनि जुह्वदात्मत्वेन पश्यन्नृषिः आदाह्नत वर्माहोता आ ज्ञाता देवानां कल्यादौ न्यसीदन् निषसः
पिता नोऽस्मान्यप्रभृतीनां एष एवमनुष्यादिभावमुपगतः सन् यज्ञसंबन्धिन्या आशिषा द्रविणं यज्ञफलं इच्छमानः प्रथ
छत् प्रथमच्छादकः प्रथमो मूर्तो मूर्तशरीरस्याहो अवरान् द्विपदचतुष्पदस्थावरादीन् आविवेश आविष्टो विपरिणाम
तः॥३३॥ एवं विश्वकर्माद्वितमुक्त्वा अथेदानीं यथा जगत्सृष्टिः तं प्रश्नपूर्वकं प्रश्नाभ्यामाह किं स्विदिति वितर्के किं
पुनरासीत् अधिष्ठानं अधितिष्ठत्यस्मिन्निति अधिष्ठानमधिकरणं विश्वकर्मणो द्यावापृथिव्योः सृजतः अधिष्ठानम
दिनाइदानीं तनाः कर्तारो न किंचिदपि द्रव्यं नासीत् आरम्भणं कतमत् स्वित् आरभ्यते अस्मादित्यारम्भणं प्र
कृतिद्रव्यं मृद्घटादीनां कथासीत् कथं भूता च तत्र क्रियासीत् चक्रसलिलसूत्रादि॥ भिद्यादयो निष्पाद्य
ता। यतो भूमिं जनयन् विश्वकर्मा याता यदेत्यर्थः यतो भूमिं द्यां च जनयन् विश्वकर्मा वि द्यामौर्णोत् ऊर्णोत् ऊर्णु
ञ् आच्छादने। आच्छादितवान् द्यां च पृथिवीं च स्वाध्याहारः महिम्ना महाभाग्येन ए विश्वचक्षुरुतः स
र्वतो दर्शनः अतीतानागतवर्तमानकालानां युगपत् ज्ञाता॥३४॥ अन्त्रे तरं ददाति॥ विश्वतश्चक्षुः सर्वतश्चक्षुः उत विश्वतो

सुखः अपि च सर्वतोमुखः विश्वतोबाहुः अपि च सर्वतः पादः सं धमति बाहुभ्यां धमतिर्गत्यर्थः संगमयति बाहुभ्यां सं
गच्छति । पत्रैः पतत्रैः संगच्छते पतत्रैः पक्षिः ऐश्वर्ययोगाद्बहुबाहुर्बहुपादः सं भवति द्यावाभूमी जनयन्देव ए
कः आदितीयः ॥ ३ ॥ किं स्विदत्र अयमृषिमत्रः प्रश्नरूपेण । किं पुनस्तद्वनं कश्च स वृक्ष आस अभूत् यतः द्यावापृथि
वी निष्टतक्षुः तक्षतिः करोतिकर्मा बहुवचनं पूजार्थं यस्माद्द्यां च पृथिवीं च निष्टक्ष चकार । यद्यपि वनं वृक्षो वा भ
वेत्तदा एवमप्याशङ्क्यात ततहृत्ता हि वृक्षाद्यमस्यादिनि करोयति अयं त्वात्मारं भरणाज्जर्णनाभवदिति स्वाभिप्रायः ॥
विस्मितस्य ऋषिर्द्वितीयं प्रश्नं करोति हे मनीषिणो मेधाविनः मनसा पर्यालोच्य पृच्छत इत्युत एतद्यदध्यतिष्ठद्यस्या
र्थः यदध्यतिष्ठनु यन्भुवनानि भूतजातानि सह द्यावापृथिवीभ्यां धारयन्नुपरिष्टादास्ते ॥ ४ ॥ या ते धामानि
ते तव धामानि स्थानानि परमाणि उत्कृष्टानि यावमा यानि पावनानि कनीयांसि यामध्यमा यानि मध्यमानि हे विश्व
कर्मन्नुतेमा अपि चेमानि यानि भयहन्तउपलभ्यन्ते तान्भ्योऽद्व्यमुपादाय शिक्षा सखिभ्यो देहि समानख्याने
भ्यो यजमानेभ्यो हविषि अभ्युद्यते हे स्वधावः अन्नवन्नु कउपकार इति चेत्तनोस्य हे व तन्वं वृधानः यज इति कोपि
नाम मनुष्यस्त्वा यष्टुं समर्थो न एवं ब्रवीमि स्वयं यजस्व तन्वं शरीरं वा वृधानः वर्द्धयमानः उपसंजातहर्षः सन्न १००
दीये यज्ञे स्वयमेव यजस्व महत्तु गत्वा यत्पृथिवीं पृथिव्या आश्रयाणि भूतानि उत द्यां अपि च द्युलोकाश्रयाणि भूतानि
किं च त्वत्प्रसादाद्देवास्माकं मुह्यन्तु मोहमपगच्छन्तु अन्ये अभितो वस्थिताः सर्वतः सपत्नाः परिपन्थिनः किं च त्वत्प्र
सादादिह एवं इह अस्माकं मघवा धनवान् इन्द्रः सूरिः पण्डितः आत्मज्ञानोपदेशकः ॥ ६ ॥ वाचस्पतिं व्या
ख्यातं ॥ ७ ॥ चक्षुषः पिता अष्टद्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमो व्याख्यातः ॥ यच्छब्दयोगात्तु यदा इत्यध्याहर्तव्यः वाक्यार्थः यदे
वं अन्ना अन्नानीति द्वितीया द्यावापृथिव्यो अदृंहन्त दृढे अकरोत् तदा पूर्वे ॥ इत्थी अन्तवन्तः केयुः पूर्वे यदा दी
र्घा भ्यन्तयः अनु अमेथेत्यर्थः अथानन्तरं द्यावापृथिव्यो अप्रथेतां ॥ द्यावापृथिव्यौ अनन्ता ततोऽनन्तरं

चक्षुषः पिता चक्षुर्नो मनऋषिस्तस्य पिता पालकः घृतं। यास्त्रयात मनसा हि धीरः मनस्वी च धीमान् घृतमेने अजनयन् घृतमुदकं एने द्यावा
पृथिव्यौ पाति अजनयन् जगद्धृतुरेण यन्नमन्नमाने नममाने च विष्कंभयमिति शेषः ॥३॥ विश्वकर्मा विमना विभूतमनाः अनुविहायाआपि
च महन् व्यापकः धीनाधारयिता विधाता विदधाति कर्माणि परमात संदृक् परमस्थ संदृष्टा भूतानां तेषामिष्टानि समिषा मदन्ति। येषां
भूतानां विश्वकर्मा इष्टानां भूतानां नामध्येयानि इष्टानि अभिमतानि दमदान इत्यादिभिर्युक्तानि तान्नेनिइषांमिन्नेन राकृति रसस्त
न नसंमोदन्त सर्वदं द्विमुक्तानि भूतानि संमादन्ते यत्र यस्मिन्न्त्रदेशेस्स त्तकषीन् विश्वकर्मणः प्राणभूतानन्चरिष्टभूतेनैव तीनुं परः प
रे एविश्वकर्मणा एकमाहुः एकं भवति स हि साध्यानां लोकः तपि विश्वकर्मत्वं प्रार्थयंति ॥४॥ यो नः योस्माकं पिता जनिता जनयिता यश्च
विधातो विवरणां मंत्रः यश्च धामानि स्थानानि वेद जानाति भुवनानि भूतजातानि विश्वा विश्वानि यश्च देवानां नामधाः नामानि दधाति करोति
नाम च पितेव करोति यश्च एक एवाद्वितीयः तं विश्वकर्माणं संप्रश्नं स्वाधिकारसंप्रश्नयितु भुवना भूतजातान्यागच्छंति अन्या अन्या
यम एव स्वाधिकारेषु नियुक्ते त्वभिप्रायः ॥५॥ त आयजंत अत्र द्वितीयार्थे चैः प्रथमो व्याख्यायात् ॥ यच्छंद्योगान् असुर्ये असुसमी
रितो अस्तु प्राणाः स त्तद्द्राक लिंगयुक्ता वाता भनः स्वर्गे स्तुष्टु समीतरजस्यंतरिक्षलोके निषक्ते निगते केसत्ताके वा निरालंबने नि
सत्तनिषण्णमनुत प्रदर्ते सूर्ते भूतानि छंदसीत्यादिना निपातितं। यच्चास्थिताः संतो ये भूनि संवृ एव नरहतवंत इमानि ते आयजंतय
जति दर्शनार्थः आभिमुख्येन दत्तवंतास्त्वि एंधनमुदकलङ एंडीवनायास्मे भूतग्रामाय ऋषयः पूर्वे वासिष्ठप्रभृतयः जरितारः पं स्तो
तारः न भूतानाम त्यर्थं बहुधा त्वया कामं वर्षित्वेनेत्यर्थः ये वसिष्ठादयो भूतानि सृजंति त एवादकदानेन जीवयंतीति समस्तार्थः ॥६॥
परो दिवा प्रश्न प्रतिप्रश्नरूपा मंत्राः परब्रह्मविषय प्रश्नमंत्रः विभक्तिव्यत्ययः बहुलाय मंत्रः। परः सूक्ष्मादिवो दिवः परस्यादस्याः ना
पृथिव्याः परस्मादेवेभ्यः परस्मासुरेभ्यः यदस्ति यच्च सदाकालमस्ति एवं तत्परं ब्रह्मेति शेषः। किंस्विन्। किंचिच्छब्दो वितर्के। किंपु नग
र्भं दध्रे धारितवत्यः आपः यत्र गर्भे देवाः संगताः प्रजापतिना अपश्यंत दृष्टवंतो जगदिदं सर्वं प्रथमजाः तदु कं आपो ह वा इदमग्रे
सलिलमवासेत्यादिना। इति प्रश्नः तमिमं गर्भं इच्छे शब्दो निपात आश्चर्यवचनः तमाश्चर्यभूतं प्रथमं गर्भं दध्रे आपः यत्र देवाः समगच्छंत
संगताः विश्वे सर्वे न त्वस्या जस्याद्भिः सहितस्य आधार इत्याचां कायामाह अजस्य न जायते इत्यजः नाभौ मध्ये अधित एरिए
कं अ अविभक्तं अनन्यभूतं अर्पितं यस्मिन् नजे ब्रह्माणि विश्वानि भूतजातानि तस्थुः स्थितवंति ॥ अन्यब्रह्मांडाश्रितानि न‍ञ्जुतस्यापं

न्य आधार इति स्वप्रतिष्ठं द्विपदं अन्नानां इदानीं विश्वकर्मा मनुष्याणां उपदेशं दर्शयति न तं विदाथ न विदाथ न जानथ तं परं पुरुषं। य इमा
नि भूतजातानि जजान जनयति उपसंहरति च॥ अतः कारणात् युष्माकं तस्य च पुरुषस्य अन्यं महदंतरं बभूव पुरुषो जनको दूरंगं
न्याः पुरुषो नाम कोऽयं अन्याः यदि उ ज्ञात्वा स्मलेनोपास्य धूनस्संस्तुतिः स्यादित्यभिप्रायः॥ एवं प्रश्ने कृते उच्यते इदानीं परोक्षान
भिनयेन दर्शयं नाह येच्चितनीहारेणाविद्यया प्रावृता अवगुंठिताये च जल्याशास्त्रनाः प्रपद् हेतुदृष्टान्ते शाब्दज्ञानं जल्पिः कृता
र्किकाभिप्रायमेतन्न्याये च असुतृपः असून्प्राणान्तर्पयंति असुतृपः अन्नं करिकबस्ते रपि स्म हमरुदेवांतरे बभूव ये उक्थशा
सः उक्थानां शंसितारः उक्थानि चैव यज्ञ शस्यानां तयज्वानो ग्रहोतायं यज्ञशीलास्ते पुरुषं प्रतिविचरंति ये पुरुषं विदस्ते पुरुषाम
व भवंति निर्हारप्रावृतास्ते न ए कथयन्ति॥ ३॥ विश्वकर्मा हि विश्वकर्मा आदित्यां तरपुरुषः अजनिष्ट जातः देवः हादित्येष्वायुक्तः आ
दृष्टन्निष्पन्नो अथानंतरं गंधर्वः गो थों गोधारयिता पृथिव्या वा धारयिता गंधर्वो ग्निर्गो ना द्वा गंधर्वो ग्निः आघा आह्नः गंधर्वो
ग्निरेवास्ये दृष्ट्सर्वः हृदस्ते मन्यमानो गाय त्यादित्या दिकृतिः अभवद्द्वितीयः स्ताहाय्यायं तृतीयः पिता पालयिता जनयिता च ओ
षधीनां पर्जन्य अभवत्स चोत्पन्नः सं न्नपामाकृति परिणाम भूता नां गर्भे विज दधातृ धारयाति पुरुत्रा बहूनां नाना रूपा अपां गर्भे विद
धाति पृथिव्यां बहुप्रकारं॥ ३॥ आशुः शिशानः॥ ऐंद्रा प्रतिरथो ए तय तुमर्मा। एतद्ब्रूयत अदितोऽग्रा दशो ऽश्चः त्रिष्टुभो ब्रह्माद
दृएतोजपति आशुः शीघ्रः शिशानः शातन्कुर रणनिरपानो वक्रः वृषभो न भीमः वृषभइव भीषणः भीमो बिभ्यत्यस्मादि
ति घनाघनः हन्ता हन्ते निवक्ता। यद्वा घनशरीरः क्षोभणश्चर्षणीनां संचालकश्च मनुष्याणां संक्रंदनः समाह्वाता सङ्ग्रामकारिणां १०९
आह्वयच अनिमिषः देवः एकवीरः एक एवासहायो विक्रांतः य इदं गत्व एण विविशः सयाते ब ह्यः सेना अजयत् साकं सोऽस्माकं
इ द्रः॥ संक्रंदनेन नराष्ट्रु कारिणा अनिमिषेण एकचित्ते तैन च्यवनमार्धनावाडि स्तुनाजयन शीलेन युत्कारेणायुधसंप्रहार असूरा
क्षिपु मनुसंप्रहारकारिणा दुश्च्यवनेन अप्राप्यायेन अप्रच्युत स्वभावेन वावृष्णा। ना प्रस हनशीलेन तदिद्वं एनं जयत इदं गत्वा विदिषा
स्थेनेंद्रेण तज्जयति दुर्जयति शेषः तश्च सहधृतं स्नाभिभवताहे युधः युधसंप्रहारइत्यस्य नविधि पि बहुवचनं। हे योद्धारः पादाती
वामंत्रिणस्य चेत्यादिरुदातः॥ हे नरः मनुष्या इषुहस्तेनेंद्रेण हृष्णा मनुष्येण धर्षणशीलेन वा॥ ३॥ स इषुहस्तैः स इदं इषु

हस्तैः योद्धृभिः संसृष्टैः संसृजति इषुहस्तानां वा योद्धृृणां स एवेन्द्रो निषंगिभिः खड्गिभिः संसृजति निषंगिण एव योद्धृ
न्‌स्यान्‌॥ किं च वशी जितः सर्वज न त्रियः स्वतंत्रो वा नगरहीनारिषड्वर्गो वा ईश्वरो वा स एवेन्द्रो युधः योद्धृन्स्यान्द्रोतृगणेन
संसृष्टा॥ किं च संसृष्टजित्॥ संसृष्टान् जयतीति शत्रून् सोमपाः बाहुशर्धी शर्धी च बाहुबलः संयोगि बलनिरूपेण ऊः
ग्रा इति बलनाम॥ उग्रधन्वा उद्यतधनुः प्रतिहिताभिरस्ता शत्रून् अस्तारीरिषुभिः प्रतिहिताभिरिषुभिरिन्द्रः अस्ता न्‌ हंत
त्यनुमीयात लघुसंधानील क्ष्यपातीचेत्याशयः॥३॥ बृहस्पते हे बृहस्पते परिदीयाः दीयतिर्गतिकर्मा परियाहि रथेन
रक्षोहा रक्षसां हंता अमित्रान् शत्रून् अपबाधमानः किं च प्रभंजन् प्रमर्दयन् सेनाः प्रमृण प्रमृणाति हिंसा
र्थः तस्य छिपि द्वितीया बहुवचनं॥ प्रमृणं हिंसकान् युधा युद्धेन जयन् अस्माकं एधि भव अविता अविता गोप्ता रथानां ब्र
हस्पतिरपीन्द्रस्य पुरोहित इतीन्द्र संबंधेनैव स्तूयात॥४॥ बलविज्ञायः॥ यस्त्वं बलामविः स्फुर्वन् विज्ञायसे अयमिन्द्र इ
ति स्थविरः स्थविरः वृद्धः प्रवृद्धो वा सेकः सर्वमान्यो वा चिरेतनो वा प्रवीरः प्रकृष्टो वीरः सहस्वान् सहस्वान् बलवान् वाजी च बवजान्वा
न्‌सहमानः योद्धा अभिभवन्‌ रुद्र इव अभिवीरः अभिवीरं वीरं अभिअभि। वीरः अभिसत्वा च सत्वं सत्वं अभिअभि सत्वा सहो
जाश्च सह इति बलनाम बलाज्जातः न त्वन्यस्माज्जातं इन्द्र बलः स्यात् सत्वं जैत्रं जेतारं हे इन्द्र रथं आतिष्ठ गोविन्द स्त
तिवित्सन्‌गोशब्दो वाग्वचनः॥ गोत्रभिदं असुरगोत्रं भिनत्तीति गोत्रभित् यद्वा गोत्र इति मेघनाम। सिद्धगाअपः त्याया
स्य गोत्रस्य भेत्तारं ... गोविदं उपलक्षणं यद्वा वा गिरं ... वज्रबाहुं वज्रपाणिं जयन्तं अज्म अज्मेति संग्रा
मनाम जयातगत्यर्थस्य प्रमृणंतं अरक्षसामृणातीति हिंसार्थः प्रमर्दयन्तं बले न इमं इन्द्रं हे सजाताः समानजन्मानो दे
वाः अनुवीरयध्वं वीरकर्मणा वा एनमनुगम्य वीरकर्मणि वा प्रोत्साहयत हे सखायः समानख्यानादेवा अनु संरभध्वं
अनु संगम्य संरभस्व जरन्ता॥६॥ अभिगोत्राणि अभिगाहमानः गोत्राणि असुरकुलानि मेघवृन्दानि वा सहसा बलेन दयो
निस्त्रिंशः। वीरः विक्रांतः शतमन्युः बहुक्रोधः इन्द्रः दुश्च्यवनः अप्रच्याव्यः पृतनाषाट् पृतनां संग्रामं सहात्‌ अभिभव
ति अयुध्यः अविद्यमान प्रतियोधः यद्वा ... इन्द्रः सोऽस्माकं सेना अवतु प्र युत्सु युद्धेषु॥७॥ इन्द्र आसां देवासना

नां स्वरूर चनानू इंद्र आसां नेता भवतु बृहस्पतिश्च मंत्रित्रणी नीतिहि कार्याणि राजा करोति दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः पुरस्ताद्गच्छतु
सोमः यद्वाच दक्षिणा पुरस्तादेतु यज्ञश्च सोमश्च केषामित्यत आह देवसेनानामभिभंजतीनां भंजो आमर्दनेन जयंतीनां मरुतः गणा अग्र
ताः यंतु अग्रे निरुध्य ॥ ९ ॥ इंद्रस्य वृष्णः इंद्रस्य वर्षितुः वरुणस्य च राज्ञः आदित्यानां मरुतां च शर्द्धः बलं हस्त्यश्वरथपदातिलक्षणं उग्रं
गेज ह्रर्णीयु धंउ दस्थादित्यनुषंगः । यदा चैतदुदस्थात् तथा नेतरे मेव महामनसां अलिष्टमनसां भुवनच्यवानां भुवनस्यच्यावनसमर्थानां घो
षः शब्दः देवानां जयतां उदस्थात् उत्थितः । जितं जितमिति ॥ १० ॥ उद्धर्षय उज्जनय हर्षं नूतनं हे मघवन् आयुधानि उत्सत्वनां उदीर्य च सत्वा
मनुष्याणां मामकानां मदीयानां मनांसि उद्धर्षय च वृत्रहन् च रथा वाजिनाम अश्वानां । वाजिनानि वेजन वलानि चंचलत्वं हस्त्यश्वस्य गुणाः उद्
थानां उद्यंतु घोषाः शब्दाः ॥ ११ ॥ अस्माकमिंद्रः अस्माकं ता वज्रसमृतेषु संगतेषु ध्वजेषु ध्वजवत्सु बलध्वजलोलीभू
तेषु इंद्रो रक्षिता भवतु इंद्र प्रसादाद्वा अस्माकं याः इषवः ताः जयंतु अस्माकं च वीरा उत्तरे विजयिनो भवंतु अस्मान् उविनियता
यौ यउकारः अस्मान् वेहे देवा अवत रक्षत हवेषु आह्वानेषु ॥ १२ ॥ अमीषां चित्तं प्राद्यादेवता सा च पुनः व्याधिर्भयं वा यस्माद्देवतया
विद्धो व्याप्तः अपचीयतं तया भयमा णस्तस्मात्तथा अप वा शाद्वात्य कारलोपो वेत्तरुत्तरः । रक्षोभिः रूपणात् दश भवंतीति श्रुतिरियमपीडः
सेनानां संबंधिनी । अमीषां शत्रु बल संबंधिनी मनुष्याणां चित्तं चित्तानीति विभक्तिव्यत्ययः प्रतिलोभयंती लुभ विमोहने विमा
हयना ग्रहाणाशत्रूणां अंगानि हे अप्वे ततः परे हि परगच्छ परतराननू शाद्नू ग्रहीत्वमतो भूयोभूयः करणेने ता ने वशत्रून् १०२
अभित्रेहि निर्दहस्व शोकैः हृदयानि शोकैः हृस्विति सप्तमी बहुवचनं द्वितीया बहुवचनस्य स्थाने ॥ यथांधे नाध्या नलक्षणेन अमित्राः
तमसा सचंतां तमसा संगं सच्यंतां तमसा संश्लिष्यंतां । हाः दश्मो ड्युः समाप्ताः ॥ १३ ॥ अस्य विनियोगमंत्राः ॥ अवसृष्टा इषुदेवत्यानु
ब्रम ष्टुप् । अवसृष्टा परा पत परा गच्छ । हे शरमयी इषु शरव्याहे ब्रह्मसंशिते ब्रह्मणा मंत्रेणाभिमंत्र्याति तरां तीक्ष्णी कृता गच्छ परापत गच्छ
त्यति शायार्थे एकार्थयोः शरव्यातयोर्वचनं ॥ अमित्रान् च प्र पद्यस्व । मा चामीषाममित्राणां किंचनोच्छिषः उच्छेषय उद्धृत्य व्यानू
उर्वीत्यभिप्रायः ॥ १४ ॥ प्रेत यात अनुष्टुप् हे नरः मनुष्याः प्रेत प्रगच्छत जयत च ॥ इंद्रश्च वः शर्म शरणं परित्राणं यच्छतु ददातु
उग्राउग्रायुधाः वः युष्माकं संतु बाहवः अनाधृष्याः अप्रधृष्या यथा यूयं अथ संभवथ ॥ तथा उग्रा वः संतु बाहवः इत्यनुषंगः ॥ १५

असौ या मरुतो त्रिष्टुप्। असौ या सेना हे मरुतः परेषां शत्रूणाम् अभ्येति अभ्यागच्छति अस्मान्प्रति॥ ओजसा बलेन वर्द्धमाना तां सेनां गूह
त व्याप्नुत तमसापव्रतेन व्रतमिति कर्मनाम। अपगतकर्मणा॥ येन तमसा व्याप्तानो न स्यंति कर्माणि न दृष्टं तेन तमसः तथा गूहत यथामी
सैनिका अन्योन्यं परस्परं न जानीयुः॥ ७॥ यत्र बाणाः लिंगोक्तदेवता पंच बाणा इषवः संपतंति अनिर्मर्यादं॥ कथमिव कुमारा विशि
खा इव यथा कुमारा अदृष्टपरकारिणः विगतशिखाः स्वेच्छया क्रीडार्थं तं तं मर्थं संनिपतंति एवं संपतंति तत्र नच्यत्रेत्यर्थः नः
अस्मा इंद्रः शर्म शरणं यच्छतु। बृहस्पतिः शर्म यच्छतु अदितिः शर्म यच्छतु विश्वाहा सदा काले च शर्म यच्छतु इंद्रः बृहस्पतिरदि
तिः॥ ८॥ मर्माणि ते लिंगोक्तदेवता त्रिष्टुप्। कवचं प्रयच्छति। मर्माणि ते तव वर्मणा कवचेन छादयामि॥ सोमश्च राजा त्वामृतेन अ
नुवस्तां आच्छादयतु॥ किंच उरोर्वरीयः उरोरपि प्रथियो वरुणस्ते तव कवचं करोति किंच जयंतं त्वां अनु मदंतु उत्साहयंतु देवाः॥
९॥ उदेनं॥ समिधमादधाति तिसृभिरनुष्टुब्भिस्तत्र प्रथमाग्नेयी द्वितीयैंद्री तृतीया लिंगोक्तदेवता॥ उदेनमुत्तरां नय एनं यजमानं
उत्तराम् ऊर्द्ध्वं नय। हे अग्ने घृतेन आहुत संबंधेन त्वं होतारेन रूपेण त्वं देवताय रायस्पोषेण च धनपुष्ट्या संसृज प्रजया च बहुपुत्रैः सं
कलं कृधि कुरु॥ १०॥ इंद्रेमं॥ हे इंद्र इमं यजमानं प्रतरां नय सजातानां च समानजन्मनां असत् नु भवतु वशी कांत ईश्वरो वा किंच समेनं व
र्चसा सृज संसृज च एनं यजमानं वर्चसा स्वेन कर्मणा वर्णानां मुख्येर्वर्द्धः देवानां भागदा असत् भवतु॥ यो इतः समाप्तिं च प्र
सादात् आप्नोति इत्यर्थः॥ ११॥ यस्य कुर्मः यस्य यजमानस्य कुर्मः गृहे हविः तं हे अग्ने वर्द्धय त्वं यजमानं पश्चाभिश्च तस्मै देवा अधि ब्रुव
न्तु उपरिभावेन यस्त्र अस्त कल्याणेन प्रब्रुवंतु॥ अयं च ब्रह्मणस्पतिरग्निः॥ अग्निमुखं छति। उदु त्वेति व्याख्याते॥ १२॥ चित्रं गच्छ
ति पंचभिः ऋग्भिः यज्ञाग्निः साधनवादिनीभिः॥ पंच दिशः देवीः त्रिष्टुभो पंच दिशो देवानां संबधिन्यः यज्ञं अवंतु पाद्ययंतु स्वयं तु स्वयं
तु च अदित्यः किं कुर्वाणाः यज्ञं अवंतु अपामतिं दुर्मतिं बाधमानाः अमतिं अमननं अज्ञानं दुर्मतिं मतिं च॥ किंच रायस्पोषे धनस्य पुष्टये
यज्ञपतिं यजमानं आभजंती भागिनं कुर्वंत्यः रायस्पोषे च अधि यज्ञः अस्थात् तिष्ठतु दिग्भिरेव रक्षणीतः अभिगुप्तः॥ १३॥
समिद्धे अग्नौ॥ असूनि प्राणानि वा ... यथायोगं संबद्धानि भवंति यः समिद्धे ... अग्नौ प्रणीयमाने अधि मामहानः
यजमानो विमामहानः इति श्रुतिः॥ मरुतः प्रजायां॥ उपरिभावेन देवानां मत्यर्थं ... आत्मानं वा कृतकृत्यं मन्यमानोग्निमनु
गच्छति यस्य उक्थयश्चाग्निः प्रणीयमानः अग्निष्टोमः उक्थानि भवंति तद् गच्छत एवायमग्निः इंद्रः यग्नियः गृहीतवान् धार्य

र्थं पार्यतां वमानस्य च तत्तेरूचितं घर्मपरिगृह्य परीरास्ताभ्यां अयजं नमस्विद्रुः यस्य चरुऊं न अनैन्नेन हविर्भिल हरोणं नयइं यज्ञं
न सगतं हुतवंतः द्वस्विद्रुसो यं हुतहुत्यइ तिशेषः ७॥ दिव्या यध धत्रे हूहनी। वापं द्विः वी। यस्मै अग्नये देव्याय द्वस्बंधिने
यत्रे धारयित्रे जगतः ओष्ठ्रेओषयित्र तमायपरोदाना ८र्थनीय तद्दति वाक्यशेषः यस्य देवश्रीः देवाअस्य श्रियः श्रीमनाभके यः
-श्रियं दातुकामः श्रीर्वा यस्य मनसि वसति शांतपयाः बहूनि पयांसि अन्नानि यस्यासौ बहुपयाः पुंचपरिगृह्य गृहीत्वा द
वा ऋत्विग्यजमानाः यज्ञं कर्तुमागच्छंति तं द्वा ऋत्विग्यजमानाद्व्याभ्यां यज्ञं कर्तुकामाः देवेभ्यो ध्यर्यतः अध्वरं कामयमानाः॥
अस्तुः परिवायं स्त्रितुः॥ ७॥ वीतं हविः हूहती। वीतं कामितं इष्टं अभिप्रेतं हविः शमितं सुसंस्कृतं मंत्रैः समिनासमित्रेति वत्
यो वाक्यशेषान्न यज्ञ ध्येयागायत्री यस्याः य यज्ञो भवति यत्र इष्टं भृतं हविरेति अध्वर्युः पुरस्ता घृतं षिञ्जपति होता पश्चाद्व
न्चा अस्तादिद्धिणाता प्रतिरथं जपति एष एव त्रुरी यस्य चवर्यो यज्ञः तस्माद्य यज्ञादु च्छिनावाकावचनानि संप्यद्रुः सामलदृणानि आ
103 शिषश्चनोस्मान्नु द्रुपं तां सेवं तां यज्ञफलमस्मानालिंग यत्यर्थः॥ ७॥ सूर्यरश्मिर्हरिकेशः त्रिष्टुप् सो वा आदित्यएषोग्निरिति श्रुतिः॥
यः सूर्यरश्मिः सूर्यस्य सदृशा रश्मिः हरिकेशः हरितवर्णकेशः सपुरस्तात्सविता रूपेणज्योतिरुदयान्दृत्कच्छति अजस्रं अप्रतिपद्यो गु
तस्य चाग्नेः प्रषाभूसवे याति विद्वान् स्वयमधिकारं जानानः पशवा वाविष्पेति श्रुतिः लक्षणायाः सचाग्निर्यो निचीयमानः संपश्यन्॥ वि
श्वाविश्वानि भूतानि जातजातानि गोपायिता समस्तस्य जगतः॥ आग्नीध्रे अन्नमानं ष्टं श्मिसुपदधोद्याति विमानएषरतिद्वाभ्यां त्रि
ष्टुभ्यां आदित्य द्वताभ्यां य एष आदित्यो विमानो निर्माता हूतग्रामस्य दिवामध्य आस्ते घलोकस्य मध्ये आस्ते आपत्रिवानूचाप १०२
रतो आप्तरपोदसी घावापृथिव्यो अंतरिक्षं च वस्य कीयेन प्रकाशेनापहत्या त्यार्वेरं तमः सविश्वाचीरभीचष्टे घृताचीः विश्व
हविरं चिनमस्यामिति विश्वाचीर्वदीः घृतमस्यामेचितमिति घृताचीः स्रुकु वेदिश्च स्रुक् चिश्चाभिपश्यति यज्ञ यः कर्तं तं गृहीतं पश्यप
तीत्यर्थः अंतरा पूर्वमपरं च केतुं॥ अंतरा मंत्रेण पूर्वमिमे लोकं अपरं च इमं लोकं यत्किंचितं जनानां तच्च सर्वमभिचष्टे अ
भिपश्यतिअथा यज्ञे इमे तहि चीयात यज्ञादः पूर्वमय चीयातानिति। ७॥ उक्षा समुद्रः यतदय कालेउशासेचनः समुद्रो भवति
तस्मिन् काले अवस्याया अतिनरां पतं तिनद्भिजायमतनूअरुणः वर्णतोनिर्दृशाः सुपर्णः सुपतनः यश्च पूर्वस्य पूर्व स्य
घलोकस्य योनिस्थाने पितुः पितृस्तस्य ततो हि जायमानउपलभ्यात आदित्य इति पिता घलोकः आविवेश आविशति उदित

मात्रं यस्य घृ लोकस्य निर्दिनो वस्थितः दृष्टिः समस्त रश्मिसंज्ञको लोको विचित्रः अनुमा अग्ने नो चाप उ उस्यात् सवितृ क्रमेव क्रमम
णः रजसः रंजनस्य लोकत्रयस्य पति गोणायति अग्नो अग्नानि याह अन्या न्यानि समध्यं यात्येव नि धाय नमति कामति यति
स्थोभिः इदं विश्वा इति व्याख्यातं॥ देवहू यज्ञः॥ तिस्रो त्रिष्टुप् भो आद्ये द्वे उष्णिहौ वा॥ यो देवहूः देवानाह्वयति यः स आ च
वहत्वा आ वहतु च॥ देवान् यज तु चेति चकारस्यता समुच्चयार्थः॥ यः स्वः सुम्न दुः सुम्नमिति सुखनाम सुखमाह्वयति यज्ञः
स आ वहतु च देवान् यजतु किं च यः हन्यजतु च अग्निर्देवः देवान् आ च वहतु आ वहतु च॥ ७॥ वाजस्य मा॥ वाजस्यान्नं
स्य मा मां प्रसवः प्रसूतिः उत्पत्तिः अभ्यनुज्ञा वा उज्ज्ञो मे एा उज्ज्वहरेण नज उद्दृ ह्यिं पूर्वस्य दीयत इति उज्ज्वहरणेने न्यर्थः उद्
ग्रहीतवान् ग्रहीयात् उद्ग्राभः॥ छंदसि हस्यतिर्णो दसो हरस्य भः॥ अथ सपत्नं नतरमेव स पद्मान् इन्द्रः मे मम निग्रहेणान नी
चैग्रहेण नीचैः कृतवान् हृत्वा भिन्दात् दिग्ध्वा तविहुतया या॥ अनंतया च अध्वनानु अ योगमना नूअ कः करोतु॥ ७॥ उग्रं मे च
॥ अग्निहविषं निगामं चैवात्र विषयं ब्रह्मचर्यं लत्मायं यद्व विषये देवा अविरोधं धनू वर्हयं तु असपत्नान् इन्द्राग्नी मम विष्
टुप्॥ तु जयति गयजमानः क्रमधृधा क्रमधं अग्निना चिचेयं लोककालान्यादि व त्वषा नाकं दिवं उरवे उन्नायां तंत मग्निसु
रवं इह तेपुवि घनः धारयन्नेोनानतो दिवः पृष्ठं मा रुह्य स्वर्गलोके गच्छामि श्राः समानेलोकस्यानात्मुषः देवैः सह आधं अ
सं अरुना देवी न्हूना आसे रनहूपं मिति सकारलोपेन॥ ७॥ प्राचीमनु त्रिष्टुप्॥ प्राचीं दिशमनु प्र हि प्र गच्छ विद्वान् स्वयम
धिकारं जानानः अग्नेः इहा का त्वल नरूपस्यरु अग्नेर्ट्स्यः नृणीयमानः पुरो अग्निः पुरोगामी अग्निर्भव इह यज्ञेन तो विश्वाः
सर्वा आशा दिशः दीद्यानः आ भाससन् विभाहि विविधं दीप्यस्व ऊर्जं च नः धेहि द्विपदे चतुष्पदे द्विपाद्भ्यश्चतुष्पाद्भ्यश्च
॥ ७॥ पृथिव्या अहं अ॥ पिप्पीपीलिमध्याच्छहती यजमान आह पृथिव्याः सकाशात् अहं उदंतरिक्षमारुहं उर्द्धं क्रमेणा अंत
रिक्षमारुहं अंतरिक्षाद्दिवमारुहं। द्युलोकमारुहं। दिवनाकस्य पृष्ठः आअरुहं। नाकस्य पृष्ठात् स्वरादित्यरूपं
ज्योतिः आगां आतः प्राप्तो हं॥ हेमी भूतः॥ गार्हपत्यादाग्नीध्रमाग च्छत्यग्नीध्रीयाद्धवनीयमित्यादि क्रतिरा गिनीनांलोकसंना
वंदनार्थेति॥ स्वर्यंतः॥ अनुष्टुप्॥ अत्र द्विती यौ ईर्द्धं वः अथ मोव्याख्यो यातयज्ञ यो गातृ॥ यज्ञं ये यजमाना विश्वातो धारं॥

सर्वतोधारं आहुतिदक्षिणान्नानि यज्ञस्य धाराः ताभिस्त्वेष वर्षति यद्वा विश्वस्य जगतो धारयितारं वैश्वानरमाहुतवसोर्द्ध
शवाङ्ग्रसवीर्याणि वा धारा यज्ञस्य सुविद्वांसः स्तोत्रानकर्मसमुच्चयकारिणः वितनेरवितन्वेतितास्त्वर्येनः स्वर्गं लोकं गच्छ
तो नापद्यतातत्पुत्र पश्चादिह तत्वस्थानं ॥ आमे हे तिर्धारादस्मीदिव एव एतद्विशेषणं नन्तु धावापृथिव्योर्याध्याः अभिनि
धानं । दिव इति स्वराट्पादानस्मामर्थ्यात् ॥ कथं स्तां धामाशेष्टितिरोधोऽजरामृत्यौ कादीनां ॥ ६९ ॥ अग्ने प्रेहि ॥ हे अग्ने प्रेहि (
प्रयाहि ॥ प्रथमः देवयतानानूदवानूयष्ठुमिछतां यस्त्वं चक्षुः देवानामपि च मनुष्याणां ननस्त्वयि प्रथुसंजातस्सन् इयदमाणा
भृगुभिर्योगिजर्वाणाम्युयहणामोषयानेचा नजाखलेणापल्लहणार्थं सजोषाः समानजोषणा स्वादिवैः संतः स्वर्गे लोके
उत्तुयजमानाः स्वस्तिअविनाशेन ॥ पयसाभिजुहोति नक्तोषासा व्याख्याता ॥ अग्ने सहस्राक्ष ॥ आ आग्नेयी विराट् ॥ हे
अग्ने सहस्राक्ष हविरेऽयमाकलेवा एष सहस्राक्षः शतमूर्धन्नूयद्यतेदः शतशीर्षा पर्वीरुद्रो न्यू उनयस्यत्व नु व शतं प्राणाः
सहस्रं व्यानाः यस्त्वं साहस्रस्य रायो धनस्य हविर्लंहणस्य इति शेषः तस्मै ते तुभ्यं विधेम विदधति दानु कुर्मो इत्
वाजाय वाजमिति विभक्तिव्यत्ययः वाजं हविर्लंहणं स्वाहा स्वाहुतमस्तु ॥ स्वयमातृण्णामग्निं निदधाति सुपर्णोऽसीति द्वा
भ्यामाग्नेयीभ्यां पाङ्क्ती त्रिष्टुभ्यां । यस्त्वं सुपर्णोऽसि दिवसि गरुत्मानुगरुत्मान् ‒ अशनायाशरीरः स पृष्ठे पृथिव्याः सी
द अव स्थानं कुरु भासा च दीप्त्या अन्तरिक्षं मा पृण आपूरय । ज्योतिषा च दिवं उत्तभान उत्तम्भानं भयाम तेजसा दिशा
उदृंह दृढीकुरु आदीपनार्थो वा दृंहेतिः ॥ ७१ ॥ आजुह्वानः अभिह्वयमानः सुप्रतीकः सुमुखः सन् पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि
हे अग्ने योनिआसीदधितिष्ठ साधु क्रियाविशेषणं खेन कृत्यान्याख्यातं ॥ यूयमपि च हे विश्वेदेवाः यजमानश्च सीद ١٠٤
तअवस्थानं कुरुत अस्मिंस्सधस्थे सहस्थानेऽधि पृष्ठे स्वर्गस्य स्वर्गे विलोकः सधस्थ इति श्रुतिः अध्युत्तरस्मिन्
सर्वोत्कृष्टे अत्र तृतीयः पादः पश्चाद्व्याख्यायात तथैव संबंधात् ॥ तिस्त्रः स्वमिध आदधाति तिसृभिर्ऋग्भिः एकैक एवः सावि
त्र्यास्त्रिष्टुभा पुरस्ताज्जो षा धेनुं कामदोहनीं पयोधेयां चेताः सवितुः तां सवितुः स वंधिनी वरेण्यस्य वरणी
यस्य चित्रां चायनीयां आवृणे आवृणोमि स्वीकरोम्यहं सुमतिमिति विश्वजन्यां सर्वजनेभ्यो हितां यां सुमतिं ता यस्य
सवितुः संवंधिनी कण्वः अदुहत् दुग्धवान् । प्रपीनां हरितां पयसा सहस्रधारां बहुनोवाकृत बस्य धारयित्री महीं

५५

मरुतो गं॥ विधेमात॥ त्रिस्थानोग्निर्देवता त्रिष्टुप् विधेम विदधाति दीनकर्मा। हे अग्ने ते तव भ्यं परमेजन्मन् हे अग्ने परमे जन्मनि
ज्ञाताय आदित्यात्मना स्थिताय द्योर्वा अस्य परमं जन्म विधि धेम स्तोमस्तो। तिमि अवरे सधस्थे वा स्थिताय विधेम तात्मना अंतरिक्षं वा
ना अवरं सधस्थं यस्मात् योनेः उदारिथाः उद्गतासि त्वं स्यत् तद्रूपं यस्माच्च स्थानात् उद्गतोसि यजेत तत्स्थानं महे इष्टं वा स्थे स्वा योनिः इष्ट
मिचेत्योग्निरुच्यान॥ किंच प्रत्वे हवींषि जुहुरे समिद्धे जुहोमि त्वयि हवींषि समिद्धे त्वं दीप्त॥ प्रेद्धो अग्ने। आग्नेयी विराट्। चकर्णि ता
३ ईद्धो दीदिहि सनूहे अग्ने भूयो पिदीदिहि पश्च पुरो गतास्माकं च्यवस्थितः एतया अजस्रया अनुपदी एतयास्रस्या समि काष्ठि
कया स्रस्या शब्दः काष्ठवचनः स्रसी त्व छंतीवा क्लिष्यादिति च स्मृतिः हे यविष्ठ युवं तमय तस्य त्वाम वद्य श्वंतः स्यो शौ ति काल
पर्यंति वाजा अन्नानि उत तो दीदिदितिसंबंधः। तिस्र आहुती जुहोति॥ अग्ने तमद्येति व्याख्यानं॥ चित्तं जुहोमि विश्वकर्मा एति उक्त
वा चित्तं एषां सचिग्यजमानानां जुहोमि अग्निसंबंधं करोमि अग्निं तत्परिज्ञानं नू चित्तसंतानं करोमीत्यर्थः मनसा च घृतेन च स
हतथा जुहोमि यथा देवा इहागमन् इहागच्छयुः। कथं भूताः। वीतिहोत्राः करोमि च यज्ञाः होत्र इति यज्ञनाम स्तुप ऋठिनौ ज्ञाता
चंचः सत्यवृधः किंच पत्ये विश्वस्य भूमनो जुहोमि विश्वकर्मणो अधिपतिभूताय विश्वस्य भूतग्रामस्य जुहोमि विश्वकर्मणे विश्वा
तास्वर्वदा शब्दा न्यं अनुपदी अनुपदा एं हविः॥ सप्तात त्रिष्टुप् आग्नेयी॥ सप्त तत व हे अग्ने समिधः समिंधनाः प्राणा यतस्संति य तस्य स
प्तजिह्वाः सप्त वसंति। यतश्च सप्त जिह्वास्तव संति सप्त पुरुषानूसंहत्यैके हेताय मग्निस्तारम् इमि प्रायमेतवच्च तस्य सप्तऋषयस्तवच
ष्टारः संति यतश्च सप्त धामानि प्रियाणि सप्त छंदांसि तव संति यतश्च सप्तहोत्राधाम मानि प्रियाणि सप्त छंदांसि त्वा आग्नेय पर्यन्तगः
स मे धा कुचायजं ति अतो ब्रवीमि सप्तयोनिः सप्तवती आपृण स्य आपूरय स्य घृतेन स्वाहा स्रुकृतं चेतं ईद्दृ विभ्र ब्रवा॥ ७॥ मारुत्यं जुहोति
शुक्रज्योतिरिति षड्भिर्मारुती। भिन्नत्वचेकैकस्यां द्विचिस्तत्सतमरुतः प्रथमा ऊक्लिकु चतुर्थी च द्वितीया तृतीया गायत्र्यो पंचमी जगती ष
ष्ठी गाय। त्र्य क्लिकु वा शुक्रज्योतिः पुरोडाशश्च स्थम यो म थच चित्र ज्योति श्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्मांश्च शुक्रश्च ऋतपाश्च अत्यपाश्च अथे
कपाद नीकृतं शुक्रज्योतिर्यस्य शुक्रस्य र वा ज्योतिर्यस्य शुक्रज्योतिः सत्यज्योतिः ज्योतिष्मान् ज्योति पात द्दान शुक्रः शुक्रत्वतया सत्य
य शूक्ष्णं वायाति। अत्यंहाः अतीत्य रुष्णापं वर्ततइति अत्यंहा॥ ७॥ ईदृंङ् दृङ्॥ अन्ये नाने नच समानदर्शिनः ईदृङ् ईदृङ् च पुरोडाशस्य
स्य मशो प्रतिष्टल्लात्व अन्यादृङ् समानदृर्शनः अन्यादृङ् सदृङ्ङ् प्रतिसदल्मितश्च एकी भावेन मितः संमितः सभाराः सह वि

बिभर्त्ति स भरः ॥ ८ ॥ ऋतश्च ॥ ऋतस्य सत्यमंत्रं पुरोडाशस्य आम्नानं ॥ सत्यस्य ध्रुवस्य धरुणस्य धर्त्ता च विधर्त्ता च विधारयः । विविधं धारयंतीति
विधारयः ॥ ८ ॥ ऋतजिच्च ॥ ऋतं जयति ऋतजित् सत्यजित् सेनजित् सुषेण एवमन्यत्र ॥ शोभना सेना यस्य सः । अंतिमित्रश्च अंतिकं मित्रं । सादृरूपेण ना
च मरुतः स्तूयंते ये ईदृक्षासः इदं दर्शनाः सर्व एवाय च एतादृक्षासः एतद्दर्शनाः सर्व एव कष एतानि पदानि छंदः परिहृत्यर्थं ऊर्ध्वं
ति य च स्तूयं सदृक्षासः समानदर्शनाः स एव एव प च स्तूयं प्रतिसदृक्षासः प्रतिसमानदर्शनाः सर्व एव य च स्तूयं मितासः प्रमाणतः
सर्व एव वयं च संमितासः संगत्या मिताः सर्व एव य च सभरसः समानमलंकारा दीप्तिमंत ता सूक्तवीमि वत नो अद्य मद्य मरुतो
यज्ञे यस्मिन् एत नः आगच्छत नः अस्माकं अत्र अस्मिं धियवि हे मरुतः यज्ञ अस्मिन् एवं व्यवहितानि पदानि पश्चात्स्वैरिव स्वबंध
नीयानि ॥ ८ ॥ स्वतवांश्च ॥ स्वकीयं तवो बलं यस्य स स्वतवान् सूक्तमंत्रं पुरोडाशस्य प्रकृतित्रयासीन्व ... अदनं प्रकर्षेण अ
नशीलः । सांतपनश्च गृहमेधी च क्रीडी च शाकी च चातुर्मास्यदेवताः शाकी च उज्जेषी च ... ॥ ८ ॥ इंद्रं दैवीरिति मारुतस्य
स्तुर्जयति ॥ इंद्रराजानं दैवीर्विशः मरुतो मरुद्गणा अनुवर्त्मानः अनुपश्चाद्वर्त्म वर्त्तनं यासां ता अनुवर्त्मानः अनुगामिन्य इत्यर्थः अ
105 नुष्ठरूपस्यापनमेतत् यथा इंद्रं दैवीर्विशः मरुतः अनुवर्त्मानः अभवन् अप्यमानं एवं इमं यजमानं दैवीश्च विशः मरुतो मानुषीश्च मनु
ष्या अनुवर्त्मानः अनुगामिन्यः भवंत्विति प्रार्थना ॥ ८ ॥ इमं स्तनं षोडशाग्नेय्यः त्रिष्टुभो यजमानं वाचयति घृतस्तुतिश्च दृष्य
ते वसा होरानंतरं भविष्यति तदभिवादिन्यो वाचसोर्धारास्रुचा हूयन्तां स्वाचकल्पन रूपतत्यास्काउक्तः इमं स्कं ग्तस्पं स्तनं
ऊर्जस्वंतं बलवंतं धय पिब दुग्धपाने पिब ॥ अपां प्रपीनं अशहूदनघृतमुक्तं सादृश्यात् ॥ अथवा अपि पीनं हितेन रूमूबं निगमा भवंतीति ह
स्त्रवं । निगमः घृतप्रस्रितं हे अग्ने सरिरस्य मध्ये वर्त्तमान इमावि लोकाः सरिरमिति श्रुतिः । एषु लोकेषु मध्ये वर्त्तमानः किं च उ १०५
त्सं जुषस्व उत्स्यंदनं स्कंगलत्क्षरणं कूपं जुषस्व सेवस्व मधुमंतं मधुस्वादुं घृतेन युक्तं हे अर्वन् तुरंगतो अस्य नद्रूपं अर्णः सर्वे लोका
ती किं च समुद्रियं समुद्रसंबंधिनं सदनं गृहं आविवेश स्त्रवस्वस्त्र त्रयो हाव समुद्रा अग्निर्यजूंषि महानं साम्नां महद्धुक्थं चामित्येत
दभिप्रायं अंतरिक्षं वा समुद्रं ॥ ८ ॥ घृतं मिमिक्षे ॥ सिंचामि यस्य घृतं योनिरुत्पत्तिस्थानं अग्निर्यस्य योनेः स्रजनतनस्य घृतमुल्बमा
सीनूदित्येतदभिप्रायं घृताश्रितः अवस्थितः यस्य चास्य घृतमेव धाम तेजः दीप्तिनामवानमग्निं अनुष्वधमावह हे अध्वर्यो अनुषर्थं
अन्नं स्वन्नं सर्वमन्नमुपकल्पयित्वा पश्चाद्वह्नय आहूय स्वच मादस्व न पर्ययानपर्यायित्वा चैवं जुहि स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण अभिहुतं हे

वृषभमवर्षि नः वर्षि च इत्यो हविः देवानां वहनं चेद्वानामित्यग्नेः कर्मणी ॥ ७ ॥ समुद्रादूर्मिः अन्नाभ्यासेन घृतमंत्रस्तूयात । आणाभ्या सेन
चाग्निः । यस्मात् समुद्रात् घृतमयात् अहीणात्वात् घृतस्य समुद्रे गायमानं अन्न देवत्याभि आयं वाला स्तनुपदीणे वक्रर्मिः सहस्राग्नि
घृतकल्लोलः मधुमानूरस्सवानूत दारनूऊजं नूऊजत्य चऊपांशुना सममूहते ॥ मानद्युमपसमानद्युउपसंख्यानोऽऊ ॥ अंसु
प्राणान ऊगस्त्राणमृते नाग्निना एकीभूय अमृतत्वं अमरणधर्मित्वं आणश्चानं चेकीभूयामृतत्वं प्राप्नुत इत्यर्थः ॥ तस्य घृतस्य
नामगुह्यमविज्ञानं विधि द्वद्भिः ऋतिमं त्रपरिपृष्ठितं यदक्षितदहं वा पिजिह्का देवानां अन्याभि लीलापाजिह्कात्वान निमित्तं देवा
नां अन्यभिलापाजिह्काच्चान निमित्तं देवानां अग्नेर्जिह्कासीनि यदावा एत द्ग्नेर्जुह्वतिअपाग्नेर्जिह्काः वातिष्ठं तीति यश्च
सर्वं च कारां तद्यथ हं वा प्रिअमृतस्य नाभिः अमरणधर्मित्वस्य नहनं वे धनं यो हिरु घृतमन्नातिसदीर्चाऋगु भवति रा
धधार्ह्ये नमं त्रस्तूयात दं न घृतंमेत्रस्य समुद्रात् अग्निकानू यत्तुः समुद्रात् यऊर्मिः अग्नं सं घातः नामान्यात्प्रलगनिपा
त लहणउपमा त्रेधा रूप काधलं कारो णेनः मधुमानूरस्स वानूवा कांगुणोयुक्तः ऊदीरनू तदागातदुस्वनः स एव ठपांशुनासव
नेनक्रियमाणः तदेत घृकूरूपाः स्य निरूक्तमितिवचनात स्वा धो दमृतञ्चमनोऽग्निदिविद्भिः च कारानीयः घृतस्य यना
मगुह्यं यदक्षितदपि जिह्कान्वान निमित्तं देवानां विभुनस्मा हादूमः ॥ अथ स्य घृतकीर्ती वेदाग्निर्वैश्वानरो मुरगाद्रुज
ज्योलेत्येतदभि आयं वचनं अमृतत्वस्य नाभिर्न हनं यऊ माना नामताग्निर्विद्भिः हर्षयेत स्तूयात च ॥ ७ वयं नाम यत्ना ना
मा चारणमपि घृतस्य प्रियं देवाना मतो वयं नाम प्रब्रवाम घृतस्यास्मिनू यज्ञे ॥ धारयाम च यज्ञे नमोभिः हविर्भिः किं
पक्षणोऽत्र चैतन्स्याचं बाह्मासचिकू वाच्यमानं यथा चत्वारः ऋगः यश्च ऋत्विजास्य श्रृंगाणि अचमीनऊजेः रतिशद्रूपरिणा
माभि प्रायं गौरः गो स्वर्णः एतत्कृते ॥ ७ ॥ चत्वारि शृंगाः ४ चत्वारः शृंगा । आसादे त्रयः कोचत्वः शृंगं यज्ञरूपार्धः स्व
र्ण वा अतिपादयिमाह यस्यास्य च द्वद्वे शीर्षे ह सिरूह्स्ता इ वा ॥ यश्चा यं त्रिधात्रिप्रकारं बद्धो विद्वान प्रवर्ग्यः सावत्स्य
शान्नास तहस्ता: स प्रोहतानारोह स्वाइवथा त्रियीतायधासरा छंदांसि हस्ताइ व यस्य यंत्रिधात्रिप्रकारं बद्धः प्रात
सवनमाध्यं दिनं तृतीयसवनैः वृषभो वर्षिता रोरवीतिरूशब्दअत्यर्थं शब्दं करोतिस्ता यं महादेवो मर्त्यादेवाहिर

एषगर्भस्थः बपर्येतानांजातिनापेमुंजीव्यः ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणांशरीरं भूत्वैतं मर्त्यान्मनुष्यानाविशति॥ शाब्दत्वाभावाभिधे
यः॥ चत्वारिशृंगाणिनामाख्यातोपसर्गनिपाताः। त्रयोऽस्यपादाः प्रथममध्यमोत्तमपुरुषाः द्वेशीर्षेनामाख्यातस्सप्तहस्तासः सप्तविभक्त
यः त्रिधाबद्धः एकवचनद्विवचनबहुवचनैः वृषभएवायमर्थानुअन्यानिशास्त्राएषधःपुदीकृत्यरोरवीतियज्ञक्रतुगुणैःसो
यंमहोदेवोमहान्देवोमहादेवोमर्त्यानाविशति प्रतिपादनायेति॥४॥ त्रिधाहितं॥ यद्गुपरिणामेभूतंयथाघृतंतथारुचि
धानिहितंस्थापितानामसुलोकेषुपणिभिरसुभिरसुरैर्गुह्यमानंगोप्यमानंगविदेवाः घृतंअन्वविदन्अनुलब्धवन्तः
यतस्यघृतस्यइंद्रएकंभागंजजानजनयतिवाएतआज्यतीजेतत्कामतः तेतरिद्माण्ड्याद्याकृतिरिंद्रस्यजनकत्वं।
दर्शयतिसूर्यएकंभागंजनयतितेनतत्कामतस्तोदिवमाविशनइंद्याद्याकृतिःसूर्यस्यजनकत्वंदर्शयतिवेनाद्वेदाग्नेर्यज्ञस्य
साधनभूताद्वेदकंभागंस्वधयान्नेनआज्यतिलहोणेननिष्ठतक्षुः निकर्षितवन्तोद्विजातयः यस्मातेः पुत्रोजायतसलोकःतत्कार्या
यीत्येनदत्तेभवति॥ एताअर्षन्तिजर्मयोयाएतावाचअर्षन्तिगच्छंतिहृद्यात्समुद्रात्अन्तरिक्षेदकलुतादेवतायायात्माचिंतनसं
तानगर्भानिगमनिरुक्तनिघंटव्याकरणशिक्षाछंदोभिःपरिपावनस्थानैः परिहृताः शतव्रजाः बहुगतयोः बहुधायाश्चितअ
र्षन्त्यारिपुणाकुतार्किकवृंदशत्रुसंघेननाचवहेनापवदितुं॥ शाक्याः ता घृतस्यचधारादेवानांतृप्तिकराअभिचाकशीमिअह
मभिगच्छामिहिरण्मयश्चवेतसोग्निर्मध्येआसांवाग्व्यक्तीनांविद्यमानंचाकशीमि१ अहमभिपश्यामि। अग्निर्हिवाचामधिष्ठा
त्रिदेवतायदाघृतस्यधाराएवोच्यातां। याएताअर्षन्तिगच्छंतिहृद्यात्समुद्रात्हृदयेनहिसंकल्प्यपश्चाघजातताएवमुच्यन्ते। शत १०८
व्रजाबहुगतयः याश्चेतारिपुणायुद्धपरिपंथिनानावचक्षुताननतद्धुंशक्यानि॥ ताघृतस्यधाराअहमपिचाकशीमिपश्यामि॥ यथायाहि
रण्मयोवेतसोअग्निरहवनीयाख्यामध्येआसांव्यवतिष्ठाननमप्यहंपश्याम्यभिमियथात्मनोहृदयेदेवतांपश्यामीत्युक्तंभवति॥
।७॥ सम्यक्स्रवंतियाएताः साधुस्त्रवंतिसरितोनधेनानघइवानवधीन्नोदकसंतानप्रवहाः॥ धेनावाचः धेनाइतिवाग्नामसुपठित
अंतर्हृदामनसापूयमानाः अंतर्व्यवस्थितनहृदयेनपरिपवनस्थानीयेनमनसापूयमानाविविच्यमानाशब्ददोषेभ्यः अनुतोमि
मेवस्त्वंतीतिशेषः॥ येचैतअर्षन्तिगच्छंतिऊर्मयः संघाताघृतस्यस्रुक्परिनष्टाम्रगाइवपक्षिणोव्याधान्इषमाणाःपक्षा

यमानानत्यग्निं नर्पयंतीति शेषः। एतदुक्तं भवति स्तुतिरूपं वाचं अग्न्यमे च॥६॥ सिंधोरिव। प्राध्वने। सिंधोरिव नद्याः। आध्वने प्र
गतोऽध्वा महोदकप्रपातनस्तस्मिन्नु महोदकाप्रपातस्थ घनासः शूघ्र इति क्षिप्रनाम हन्तेर्गत्यर्थस्य घनादि प्रघना वातप्रमीयः मी
ङ् हिंसायां वातेन याः प्रमीयंत इति वातप्रमीयः तरंगा वीथ्यः पतयंति स्वार्थे णिच् प्रपूतं तिडिकामरुत्वः स्कःश्च स्वात्परि
नष्ठा घृतधारास्तोत्र्यः पतंतीरग्नौ नाग्निः कइव पतत आह अरुषो न वाजी न करस्थ पमाध्यो यः यथा आरोह बीजात्यादिभिरु
हृष्टो वाजी वेगवानश्वः पुनरप्यश्वं विशिनष्टि काष्ठा भिंदन् आघ्नानश्चिदस्य नूर्मिभिः पिन्वमानः आघ्नेन विभेदे
न श्रमया गाढस्वेदादकोर्मिभिः पिन्वमानः सिंचन्नूर्मिं यधेत दृणु विशिष्टाश्वानेवमग्निरपश्यानीति वाक्या पर्ग॥
नत्तु हीनोपमानमग्नेरश्वः ज्यायान्नूनत्रगुणाभित्र तइति परिहृतं यस्केन॥७॥ अभि प्रवंत। ना अभिनमंत्या यंति प्र
ह्वीभवंति काः पुनस्ताः घृतस्य धाराः कमभिप्रह्वीभवंति अग्निं कथमिव समनेव योषाः समानमनस्काइव योषा एकभ
र्त्तारं प्रति संगममनसः कल्याण्यः रूपयौवनसंपन्नाः स्मयमानाः स्मिङ् ईषद्धसने ईषद्धसमानाः समिधः समि
धनाः एवंभूता धाराः अग्निमभिप्रह्वीभूय ततस्तामवाग्निं नसंत नसतिराप्नोति कर्मा वा नतिकर्मा वा व्याप्नुवंति ताश्च
धारा जुषाणाः सेवमानः हर्यति जातवेदाः हर्यति प्रसाकर्मा प्रस्नति चति कामयान नास्य ग्रहणमक्ति परिपूर्णाः स्युस्ती
त्यभिप्रायः जातवेदा नोऽग्निः॥८॥ कन्याइव। वहतुम् एतवाउ। कन्या इव नवपरिणीता इव वहतुं वोढारं भर्त्तारं प्रति एविनं
शागमनाय। अंजि अंजनं अंजानाः व्यक्तं कुर्वाणाः अभीचाकशीमि अभिपश्यामि ताघृतस्य धाराः सत्यसोमः स्तूयात य
त्र सोमः एषा स्वायद्रुः स्तायात अभि तत्पवंते तितंत्र तत्रेत्यर्थः अभि तत्पवंत अभिगच्छंत यद्यज्ञ सहस्रचमूरीतावान तस्य धा
रा इत्यभिप्रायः॥९॥ अभ्यर्षत। हे देवा अभ्यर्षत अभ्यागच्छत। एतां सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं एतां च गव्यमाजिं गोविकार
र्द्धतिर्जनितं गव्यं आज्यमानयनु अभ्यागच्छत अभ्यागत्य अस्मासु भद्रा भद्राणि द्रविणानि धनानि धत्त स्थापयत त
च वा किंच इमं यज्ञं नयत तत्र्याद्देवा देवान् अस्माकं अस्मानि ष्टोवर्ध्य लोकं गतं इत्यर्थः यासु येना घृतस्य धारा
मधुमत्यो वांततास्यानसमक्षितं तलोकेन यान्तत्यनुवर्तनेन॥१०॥ आकृति परिणाम भूतं जगत्कृत्स्नादिरलंवपर्यते मन्यमा
न आह धामन्निविभुव्यं ततन विश्वं भुवनं भूतजातमधिश्रितं अश्रितं स्थितं यज्ञेन समुद्रे समुद्रस्य मध्ये

किंचित् यच्च हृदि स्थितं किं च नः पस्य आयुषि अन्तः किंचित्तदग्निधाम नित्यं यज्ञ अधिश्रितमित्यनुवर्त्तते यन एवम तस्मात् उवीमिर
अग्नामनीके मुखे वर्त्तमानो यज्ञ र्मिर्वाहन: ।स मिह्व मग्नो तेच पणिभि: सह वर्त्तमानो यज्ञर्मे वाहन: । न दुक्ते त्रिधातु
हितं पणिभि गुह्यमानमिति । तं अश्याम मधुमया मध्वा पृथुयाम वाम घृतमं तं रसवंतं तात ।। तस्तं वेधिनम्हर्त्ति हे घृत । ह
विपरिणामिनो रसस्य वयं भोक्तारो भवेम द्रवत्वं च अनुपायामनि वक्तो तया ग्राह्यति ॥ ७ ॥ उवट कृतौ मन्त्र भा
ष्ये सप्तदशो ऽध्यायः ॥ ७ ॥ इतउत्तरे वसोर्धारिका । ता यजूंषि सविता निरुक्तेडिका । वाजश्च मे वाजोन्नं च म
प्रसवः अन्नं विप्रया भ्यनुज्ञा हि यतां भुज्यता मिति च यतिश्च मे । प्रसितिश्च मे प्रयतनं प्रयति: आज्ञा प्रसयन्त प्र
सिति: तंतु वीजालं वा तेन च बध्नन् सेवध नं स्नेह कृपल ह्यते । धीतिश्च क्रतुश्च मे ध्येयं चिन्तायां तस्य धीति: स्वरश्च सा
रण्यां स्वरं । क्रतु: संकल्प: संस्कारो वा स्वरश्च श्लोकश्च मे साधुशब्द: स्वर: श्लोक: गद्यपद्यनिबंध: श्रवश्च
श्रुतिश्च मे श्रवो दाम्ना च श्रुति ज्ञानं ज्योतिश्च मे स्वश्च मे ज्योतिरादित्यादि: स्वश्च द्युलोका दिर्दो हाकामो संयुन
क्ति अव्ययवच्च दाचयथा व्योकसो संयुद वमिति श्रुति: दोहाकामो अभिरूपेणा संयुनच कारेण समुच्चिनोति अव्यय
तुदाय अनुपद यायथा कश्चिद्विजाति: व्योकसो संयुज्यात् अकइति निवासनाम विगत ॐ क — गृहं यया: कुमारीक
मारयोनो व्योकसो नाना गृहनिवासिनो संयुज्यात् यो विधातिचयतुिद वंचकारेण संचिनोति यज्ञेन कल्पं
वाजः प्रभृतीनि चकार समुच्चितानि मम यज्ञेन कल्पंतां ॥ सर्वेषा भवंतु यज्ञं निर्वर्त्तयंतु वा ॥ अनेन च चात्वारिंशन्म
न्ने न ज्ञाने नचत्वाभिषिचाम्य नेनचेत्यस्याश्रातर भि प्रायेण व्याख्यातं अथ द्वितीयम देहीदं च मे इत्यस्याश्रातर
भिप्रायेण व्याख्यास्यामः ॥ वाज प्रभृतीनी चत्वाद्य समुच्चितानि मम यज्ञेनानेन दत्तानि भवंतु यज्ञो समभ्यामनेन
दाता भवत्वित्यर्थः ॥ एवमस्माभिर्दिग्मात्रं दर्शितं मंत्रव्याख्यायां ॥ अथाह ब्राह्मणं जोहोति इमं देहीदं मे [illegible] न्यद
वा अग्निश्च मे इन्द्रश्च म इति अथ ग्रहांजुहोति अंशुश्च म इति अथ नान्यज्ञत्रं जुहोति अग्निश्च मे घर्मश्च म इति अथा
युज स्तोमांजुहोति एका च मे तिस्रश्च म इति अथ युग्मतोजुहोति चतस्रश्च मे ऽष्टौ च म इति दर्वे दर्वे होता रततेर [illegible]

बध्नाति यथा दृढतरा इदं भुवनानामुत्तरं ग्रावाणस्समा लभन्नारोहंत्वाहरु द्विभक्ता अयोऽ नमाः इ ऋति॥ः अथ वयांसि जुहोति॥
बध्नाति यथा दृढतराः इदं भुवनानामुत्तरं ग्रावाणस्समालभं नारोहंत्वाहकु द्विभक्ता अयोऽनमाः इति॥ अथ वयांसि जुहोति॥
आयु यज्ञेन कल्पतामिति आयुरादीनि यज्ञेन मम
अविश्च मइति अथ नाम ग्राहं जुहोति वाजाय स्वाहा अथ कल्याद्धुज्होति आयुर्यज्ञेन कल्पतामिति आयुरादीनि यज्ञेन मम
अविश्च मइति अथ नाम ग्राहं जुहोति वाजाय स्वाहा अथ कल्प्याजुहोति आयुर्यज्ञेन कल्पतामिति आयुरादीनि यज्ञेन मम
अविश्चमइति अथ नामग्राहं जुहोति वाजाय स्वाहा अथ कल्प्याजुहोति आयुर्यज्ञेन कल्पतामिति आयुरादीनि यज्ञेन मम

स्या आशा दिशः वाजपतिस्सन् जयेयमिति त्याशीः ॥ वाजः पुरस्तात् ॥ अग्निचैरो पः ॥ ३ उत्तम मध्यतो नः अपि च मध्यतो ऽस्मा
कमस्तु वाजः वाजस्याद् वान् हविषा वर्द्धयतु अस्माकं वाजस्य मांसर्वं वीरं च कर्म करोतु नः आशा दिशः प्रजापतिः सन्
भवेयं देगएना आर्थ्यात ॥ सनू ॥ विराजो आग्नेयो वा सोऽहं वाजमितिन छन्दू योगा घदोध्याहारः ॥ संमास्टजामि च मा
मां आत्मानं अद्भिः अं ३० ष धीभिश्च सोऽहं संस्टष्टः पयः ३ जामन्ती शीः नः वाजं सने यं सं भजे यं ॥ हे अग्ने त्व
नू चस्मा दानू यदाग्निरे वोच्यागन ॥ अस्म दादे गस्य माहुरा दृस्यत्वा रादे हृत्या युक्तन रमेनद्या स्थानं यो रुद्र अग्ने
संस्टजामित्वो पयसा पृथिव्याः संस्टजामित्यो अद्भिः अषधीभिश्च होमाः ते पाय स्स सर्गः सोऽहं वाजं सने यमिति
॥ ३ पयः पृथिव्यां ॥ विराट् अग्निरुच्यात हाविर्वा पयः पृथिव्यां निधेहि पयश्च ३० षधीषु धाः पयो दिवि धाः आज्ञांत
परिणामाभिप्रायमेतनू किंचपय स्यतीः पयः संयुक्ताः प्रदिशो भवन्तु मह्यं ॥ ३ ॥ अभिषिंचनि यजमानो ॥ देवस्य त्वा व्या
ख्यातं ॥ सरस्वत्यै वाचो यंतुर्यंत्रेणा पमनेन अग्नेश्च साम्राज्येनाभिषिंचामि ॥ रा ३ ४ ४ ४ २ नेनोक्तानि ॥ द्वादशाय जूंषि
स तोऽभुवनस्पत इत्येतस्याः प्रागुक्ता षाडित्या द्वैनि अग्निरुच्यात ॥ यः ऋताषाट् ऋतं सत्यं सहत इति ॥ ऋता
षाट् ऋतधामा ऋतं सत्यं धाम स्थानं यस्य सत्तथोक्तः अग्निर्गंधर्वस्तस्य चाग्नेर्गंधर्वस्य ओषधयो ऽप्सरसः ता
सां च मुदो नाम ओषधिभिर्हि इदं सर्वं मोदत इदं सर्वमुदः सो ऽग्निर्गंधर्वः नोऽस्माकं इदं ब्रह्म इदं च क्षत्रं पातु तस्मै
स्वाहा ताभ्य ओषधीभ्यश्च स्वाहा ॥ ४ ॥ संहितो विश्वसामा ॥ यः सूर्यः संहित एव अहोरात्रे संदधातीति संहितः सू १०८
र्यः विश्वसामा एषह्येव सर्वं साम तस्य मरीचयो ऽप्सरसः मरीचयश्चसरे णवः आयुवो नाम आयुवाना इव हि मरीच
यः प्लवंत इत्यायुवः अभिश्रयंत इत्यर्थः ॥ तेभ्यो व्याख्यानमन्यत् ॥ ४ ॥ सुषुम्णः सूर्यरश्मिः यः सुषुम्णः सुखय
ज्ञियः सूर्यरश्मिः सूर्यस्य वह्निश्चंद्रमसो रश्मयः चंद्रमा गंधर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसः भेकुरयो नाम भानि
नक्षत्राणि कुर्वंतीति भेकुरयो नक्षत्राणि ॥ तुल्यमन्यत् ॥ ५ ॥ इषिरो विश्वव्यचाः इषिरः क्षिप्रः इषुगतो नतस्य
तस्य इषिरः विश्वव्यचाः सर्वतोगमनः ॥ वातो गंधर्वः तस्यापो ऽप्सरसः ऊर्जो नाम आपो वा ऊर्जो ह्यापोऽग्नि
र्जायते तुल्यमन्यत् ॥ ५ ॥ भुज्युः सुपर्णः यज्ञो विभुज्यः यज्ञो हवि सर्वाणि भूतानि भुनक्ति पालयति सुपर्णः शोभनपतन

च॥ यज्ञो गंधर्वः तस्य दक्षिणा अप्सरसः स्तावा नाम दक्षिणा चेत्स्तावा दक्षिणाभिर्हि यज्ञः स्तूयते यथा यो वै कश्चिन्न दक्षि
णां ददाति स्तूयत एव स उल्लल्यमन्यत॥ प्रजापतिर्विश्वकर्मा प्रजापतिर्हि विश्वकर्मा स हीदं सर्वमकरोत्। मनो गंध
र्वस्तस्य ऋक्सामान्यप्सरस एष्टयो नाम ऋक्सामानि वा एष्टयः ऋक्सामैर्ह्याशासत इति नाहं तेनोष्टिं ति उल्लुसमन्य
तु॥ रथाशिरासिजुहोति। स नो भुवनस्य पत इहास्मिंल्लोकस्य चत्यं नोस्माकं व्योवहिनो यस्य बृधः॥ अस्मै ब्रह्मणे अस्मै क्ष
त्राय महि महत् शर्म शरणं यच्छ देहि स्वाहा॥ ७॥ वातहोमान् जुहोति समुद्रोसि यजूंषि त्रिलोकस्थानं वायुलोकद्वारे ए
स्त्रवंति। हे वायो समुद्रोसि समुद्रनोसि नभस्वान् पवनम इति नत्त्वा एकं चान। नानिहिंविन संभाति तेयुं को नभस्वान्॥ आ
र्द्रदानुश्च एव स्याइं। ददाति वृष्टि वरुया याति॥ तेत्वाशाधये संभूः मयोभूश्च भूत्वा संभावयतीति संभूः यः स्त्वं भा
वयनीतिमयोभूः अभिमा वाहि अभिमां वाहि स्वाहा॥ मारुतोसि॥ यस्त्वं मारुतोसि मरुतां पुरोवातप्रवृत्तीनां वा
तानां प्रवृत्ति भूतोसि॥ मरुतां श्लोके ऽज्योतिः। प्रवृत्तीनां गणोसि। तं त्वां ब्रवीमि संभूर्य यो भूश्च भूत्वा अभिमां वाहि स्वा
हा॥ ७॥ अवस्यूरसि। यस्त्वं अवस्यूरसि। अवनं तर्पणं सीव्यतीति अवस्यूः षिवु तंतुसंताने॥ इत्यतो ऽः शृङ्गुना
सिकेवेति॥ ककुटि हुने संप्रसारणं च अवस्यूः दुवस्वांश्च दुवइति हविर्लक्षणा मन्तुर्मुच्यत हविर्लक्षणेना
न्नेन यत्कृश्च आ इदानुश्च तं त्वां यावे संभूरित्यादि॥ रुकमनी ७ जुहोमि॥ याम्तेहव्यो स्वा नरुचे नः अनुष्टुवाग्ने
यी। रुचं दीप्तिं नो स्माकं ब्राह्मणेषु धेहि। रुचं राजसूनः संबधिषु हुधि ... रुचं विश्येषु शूद्र विश्येषु विश्ये
षु शूद्रेषु च नः संबंधिषु हुधि मयि च धेहि रुचदार्दी तेषां स इहदास्ते अनुच्छिन्न धर्माणामथावयदीस्यामवेमत
धा ऊ वा त्याराधः यज्ञल णा प्र भूतिषु या क्नतामा स्माकं धेहि सर्वथा बहुनो केनमप्यवधेहि। ७। रुचंस ततं रुवं॥
वारुणार्चास्त्रिष्टुप्छंदु भाजुहोति॥ तत्वा यामि ब्रह्मणा इति त दः श्रवणाहि यद्द प्रयोगः यन्त्र योजनत्वोयनामि ब्राह्मणात्रयी
लक्षणेन वदमानः स्तवेनूद देवाय यजमान आशास्ते॥ हविर्भिरन्यकार्यैते। अत अहेडमानः अक्रुध्यन्निह वरु
इह कर्मणि वर्त्तमानः ... आयुः प्रमोमोषीः॥ मास्माकमायुरवखंडय॥ ७॥ अथाकाश्यामधयोः संततीर्जुहोति पंचभि

र्यजुर्भिः। ३। स्वर्णं यज्ञः स्वर्दिवयोर्द्वा स्तामादित्यस्त्वा पयामि स्वर्णं स्त्रुचो वयः स्त्रुक स्तमादित्यएव जुहोमि स्वर्णः स्वर्गि
वयो ज्योतिरिवाग्निस्तमग्नावेव जुहोमि। स्वर्णः स्वर्दिवयः स्वर्यस्तस्तु तमं करोमि स्वर्यो हृदेव वचनः स्वर्द्वाः स्वरि
वयो घर्म आदित्य स्वमग्नौ जुहोमि स्वाहाकारेण॥ ३॥ अग्निं युनज्मि निरुभिराग्नेयीभिर्द्वाभ्यां त्रिष्टुभ्यां तृतीया पं ८ तया
यमग्निं युनज्मि। २- यो वसा बलेन घृतेन च विश्वं हि विभर्ति सुपर्णं सुपतनं वयसा बृहन्तं वयसा धूमेन महान्तं धू
मेन हि महानग्निर्ज्ञायते॥ अग्नेर्वै धूमो जायते धूमादभ्रमभ्राद्वृष्टिरिति तेनाग्निं नायुकेन वयं गमेम गाम धूमं बु
ध्नस्यादित्यस्य विष्टपं विगतसंतापं स्वर्गं द्योपलक्षणस्तापातनो प्यधि स्वर्गलोकं रूहाणा आरोहन्तः नाकमुत्त
मं गमेम सत्यमनुवर्त्तनात्॥ यत्र गतान अर्को स्तुवन्त्या नुवन्ति स्वर्नाकोलोकः॥ इमौ ते पक्ष इमौ तत् तव पक्षौ अजरौ जराहि
तौ पतत्रिणौ पतनशीलौ याभ्यां चरत्याः सिह अग्निता भ्यां पक्षाभ्यां पातमतुत्तमं स्तुकृतां उलोकं सुस्तुकृति नामं
१०९ वस्थानं। यत्रान्यपि ऋषयः जग्मुः प्रथमजाः पुराणाः॥ ६॥ इंदुईः यतः इंदुः इदि परमैश्वर्ये परमेश्वरः
इन्द्रो वा दक्ष स्वसाहवान्वेतासनो यगतिः त्वा नाना न्यञ्च वानद्य दक्षवान्चाहिर एव पक्षः नाकुनः आकृत्या मुर
एकः॥ भर्त्ता महान् प्रभावतः सध स्तब ललणा सदृ अविभक्तस्थानक्ष व ज्ञनिषणः स्थिर आनिषणः तस्मै नम
स्ते अस्तु। मा मां हिंसीः असामानादि। त्वयुज्ञानं विमुंचति द्वाभ्यामाग्नेयीभ्यां पुरोष्णिग्गतीभ्यां दिवोमू
र्द्धासि पृथ्लोकस्यात्तमो ममासि। पृथिव्यानाभिः नहनंजके रसः सारः अपां ओषधीनां चविश्वायुश्च सव प्राणिनां १०५
मायुजीवनं शर्म त्रारणं च सन्नथाश्च सर्वतः पृथुः तिर्यगूर्द्ध्वमधश्वान वस्थितविभव तस्मै ते नमः पथे अग्निं अमुमेवा
देवयानः पंथाः॥ ७॥ विश्वस्य मूर्द्धनु। यस्त्वं विश्वस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य मूर्द्धनु मूर्द्धनि अधि अत्र परितिष्ठसि
श्रितः आश्रितः बुद्धीद्रियाणि स्थुस्तु मन्नावानाडी पुरस्य मूर्द्धनु मूर्द्धनि अधिष्ठणि समुद्रं मुदनेअंतरिक्षेन वहृदयं
अप्सु च आयुर्जीवनं। तत्वां याचे अपां दत्त अपो देहीति वचनव्यत्ययः एकोग्निः रिहादेवताकथमिति चेतदुदधिं
भिंत्तउदकं धत्त इत्येदधिः उदकस्य उदादेव्याः मेघ उच्यानि॥ अत्रापि भिन्द्धीति त्वं तेभिंदत विदारणार्थस्य व

वचनं शंदसं॥ एवं दिवः पर्जन्यात्। अन्तरिक्षात्पृथिव्या अन्यत्रापि येनादृष्टिरूप लभ्यतु ततस्तत्पापादायतोऽस्मान् रक्ष
स्था। अवपालयेह अग्ने। ७ इष्टो यज्ञो हे समिष्टयजुषी यज्ञादि देवत्यं दक्षिणायञ्चो अध्वर्यु यजमानविषयानां शिक्ष
करोति यस्यास्य स्तुवपदानस्य यजमानस्य इष्टः संपादितः यज्ञः भृगुभिः भृगुगोत्रब्राह्मणैः आशिषां च दानावस्तु
प्रभृतिभिर्द्देवताविशेषः कृतः तस्यास्य यजमानस्यास्माकमभिप्रेतस्य प्रीतस्य च अस्मान् प्रति प्रीतिः स्निग्ध
उप्यान याज्य याजकयोः स्नेहस्य। पनु परिमिदं का कामुका धेदानीं इविणमादत्स्वमपि हे इविणाहे यज
माने आगमेः आगमे कृथाः स्थानमिदं धानानामित्यभिप्रायः। ७ यद्वा यद्वष्टाय यज्ञा भृगुभिरग्ने येब्राह्म
णैः आशीर्दा वसुभिश्च विभक्तिव्यत्ययः प्रायपर्वोर्द्धर्चः सोऽस्माकमभिष्टः प्रीतस्य इडविणमिह आगम
यात्विति॥ ७॥ इष्टो अग्निः इष्टफलयागः आहुत आभिहुतः अपिपिपर्त्तु स्वरयत्व॥ न अस्मान् इष्टं हविः अस्मान् रक्षय
नु स्वगं देवेभ्यो नमः स्वर्गगामि च इदं समिष्टयजुर्लेरुणं देवेभ्यो नमः हविर्भवतु॥ यदाकृतान् अश्लेषि विश्वकर्मणा
निष्कृहोति॥ विश्वकर्माग्निर्देवतानस्तौति यादेवी वाआ याजगतीनिश्चास्त्रिष्टुभश्च नस्तोनुष्टुभः। यदाकृतानू यत्कर्म आ
हूतान् अकृतान्नो मन्त्राज्ञानस्सः प्रवक्ते रात्मनो धर्मो मनः प्रवर्त्तिहेतुः समस्तुस्तोतून् समस्त्वव नून् हे सवा बुद्धेर्मेन सम्बा
समस्तु स्वावादित्यनुवर्त्तते। संभृतं च हुणावासं भारः संभृतं सघ चक्षुरादिभ्य इन्द्रियेभ्यः समस्तुस्त्वो प्रजा यात
दत्तु येन तत्प्रजापतिना कृतं कर्मानुगच्छन् सुकृतामलोके स्थाने। यत्र त्र्न ऋचोऽजगमुर्ये चान्येपि ऋषयो गताः अथ
मज्ञाः पुराणाः। ७॥ एतं सधस्थ॥ एतं यजमानं हे सधस्थे समानस्थाने देवानां स्वर्गं तत्परिददामि नवपरिदानं च
रणार्थं॥ यं च आहवानून् आनरेतून् सेवधिं सुरवनिधिं आहुति परिणाम भृतं सेवइति सुरवनाम जातवेदा अग्नि
तं च परिददामि एवं स्वगा… स्वं स्थानमुक्ताधेदानीं स्थानिदो देवतानाहु॥ ७॥ अच्चागंताकर्मसमाप्त्यनुपदमं
व आगंताय यज्ञपतिर्वो युष्माकं मध्ये स्थितानां तं स्म जानीत परमे व्योम्नि स्थाने वस्थितं सन्तं॥ ७॥ एतं जानाथाद

ते वत्य। एनं यजमानं जानीथ परमे व्योमन् स्थानेन नेवस्थितं सन्तं। हे देवाः सधस्थाः समानस्थानाः किं च विदरूपं अस्य
जानीत रूपमस्य यजमानस्य इत्यभिप्रायः ततो विदितरूपः यदागच्छात्॥ यदागच्छान् पथिभिर्देवयानैः इत्यर्थं बहुवचनं। अ
स्मान्नभोगमेद्वाद्वा। अथ परः स्थापूर्ते क्रण्वाथ अरमाविः त्रकावश्योले असमे॥ १७ उद्बुध्यस्वाग्ने इत्याग्नेयी यनवहस्तीति व्याख्या
तं॥ १८॥ यस्त्वारेण परिधिनाच स्वाचा। ववर्हिषारवाग्नं गादिभिर्मचेच्छद्मं यज्ञेनोस्माकं संबंधिनं। नयेहे अग्नेस्वर्ग
लोकं देवेषु गंतावत्यवान्प्रतिगमना यज्ञदित्यात यजमानोह्यित एवसदितस्य शरीरमित्यभिप्रायः॥ यदत्तं माया
जा मात्पुत्रं त्रान्तीभ्यः यच्च पुरादानं दीनांधकृपणेभ्यो दयया च यदत्तं स्मातिविहितं आलस्ये मोज नादियाश्च दक्षिणा
यज्ञान्तर्गताः तत्सर्वमग्निर्विश्वगर्मणः विश्वकर्म वविश्वकर्मणः स्यार्थेन हितः स्वर्गे लोके देव एमध्ये नास्मद्द
अस्मा केवाद तू दधातु॥ फल। लो प नोगार्थ॥ १९॥ यत्र धाराः॥ यस्मिं ह्येधाराः अनपेता अनुपदी णाउ पसुइप मा
ना अपि हृयंत यांतिमधोः मधुनः घृतस्य च याप्यान्याः सोमादीनां तत्र वं अग्निर्विश्वकर्मणः स्वः स्वर्गे लोके देव
षु मध्ये अस्मान् दधातु अविनियुक्तत्वात् अग्नि त्रकारणाच्च यजमानदर्शनामतनू॥ २०॥ अग्निरस्मि त्रिष्टुप्। आग्ने
यी। अग्निरहमास्मि जन्मनाउतात्यवजातवेदाः अथ घृतिरतः सिक्तश्चोणान्चवराहतितहिंदेवतप ज्ञानं जातं
विंदात तस्मात् जातवेदा इत्येततदभिप्रायः। यतश्चाहमग्निरस्मि अतो घृतं मम मम च चक्षुः घृतहोसि नमद्दयस्या
मीत्यभिप्रायः अमृतं च मम आसनि आस्य मुखे यादिमममुखे हविर्जुहोति नमहम्मृतंकरोमीतिविं वअर्कः अर्चनीयः यज्ञ आ [१०]
अस्मि प्राणान्त्रिधातुः अग्यजुः साम भिः रजसा विमानः उदकस्य निर्माता विं घृहविः अजस्रः अनुपदी णाः घर्मदीनुउद्र
रक्णावाञ्चा दित्यः अहमस्मि नाम्ना किञ्चरुचिरप्यहमास्मि नामहेड इत्याआवर्तयामस्मिआवर्तयामो नामधरात्तुस्यक्ष्योनविमन्ते
यत्वयस्यास्मिन्रात्रुस्यं च सर्वत्र मस्तु धः एवमन्यादूत मत्रार्थः॥ ऋचोनामास्मि॥ यजूंषि सर्वनाथी यं ऋगवदनामास्मि यजूंषि वेद
नामास्मि। सामवेदनोमास्मि। चित्यमग्निमुपतिष्ठते॥ ये अग्नयः आग्नेयी अनुष्टुप्। ये अग्नयः पांचजन्याः पंचचितिका अंतरि

क्षिति:॥ अस्यां पृथिव्याम् अन्तरिक्षे परिस्थिता: तेषाम् अग्निर्नाम उत्तमोऽस्मि यत: अत: आर्थ्यस्माभि स्तं चेनाऽजी
वातावस्तु वयं स्तुवसा बलं न हन्यते तनूवा इत्यस्य शवस्कोऽस्मे वा वृहत्याय शवसे प्रतनाणा प्रतनवसा यत्र प्रतना:
संग्रामा: । यन शवसा अभिभूयति तनू प्रतनासहं बलं तस्मै प्रतनासहनाय बलाय सहतिरभि भवार्थ:॥ ७॥
सह दानु सह इति बलनाम। बलस्य दातारं युद्धे स्वीयस्थाने नसहत्यं त्वसं हू णी बलेलोयं चतुर्थ बले इत्यवयं: अत्रु
भयतु सहदा तु:: तं सहदानुं॥ यद्वा एकीभूय योद्धुमें चान दशति स सहदानुस्तं सहदानु शत्रुं हे पुरुहूत बज्रभिराहूत
स्तुयते नियसं तं इह वइह स्तं कृत्वा युद्ध ननिर्जित्यसाणे एकु सपिंडिअ णा केन एनं दुर्व चाभि धायिने॥ एवं नावाद नं
अका। अथ पुनरपरो वृत्र: तं अभिभूय स्तं चं वर्द्धमानं पिया के पियुतिहिं सा कर्मादवानां हिंसितारं अणदें कृत्वा नमना
समर्थ॥ कृचा नवसा बलेन अघं पजहि॥ ८॥ विनइंद्र॥ मृगो न भीम इति द्वे ऋचौ॥ हे अद्भुत पुत्रिष्टुभौ॥ पूर्वाव्या
ख्या॥ ९॥ मृगो न मृग इव व्याघ्रवासी हा वा भीमो भीषण: कुचर: कुत्सितचारी हि स्न: प्राणिवध कृजीवन: गिरिष्ठा:
पर्वताश्रय: स यथा कोप्सि देव स्तानूचा। एनि विशेषान् हंति तिरनभिभूत: एवं त्वं परावत: दूर दूर प्रदेश दा हू
यमान एव त्वं आजगंथ आगच्छ॥ आगत्य च सृक उ या तू प्रार्थ्यस्माभि: स्तकं दारएं वज्रं संशाय। वानन्नू क
र्ण॥ नीक्ष्णीकृत्य पवीं शत्रु का य पुनेतारं हे इंद्र तिग्मतेजनं वा हवेनं तनो तिशा स्वून्। ताढि विताढि। ताडयोतहिं
साकर्मण एतर्ड रूपं विमृधो तु इस्य चायु रयेत्यमृध: संग्रामान्॥ अघुनरागमनाय॥ ७॥ वैश्वानरो न: वैश्वानरा
दृयोगाय नीविष्टुभौ॥ वैश्वानरोऽग्निर्नोऽस्माकं भूतये अनायतनऐ एा य आय याउ आपरशुउपरावन:॥ किंच न: सु
ती रुप। अस्माकं च शोभना: स्तुति रूपश्रोत्रं आप्रयात्विति॥ ८॥ पृष्ठो दिवि पृष्ठोऽग्निर्वैश्वानर: पृष्ठ: को यमितिहिं
दि आदित्यात्मना व्यवस्थितो पृथुमुष्टुभिस्तत्र होवश्रूयात पमेतमादित्यं रूपं वेद यमतं स: इंद्र स: प्रजापति: स
व इति॥ यश्च वैश्वानरो ग्नि: विघ्यदात्मना पाञ्चषिस्थित: पृथिव्यामं नरिकुलोके पृथिवीं तरिङ्गनाम स्तुप

ष्ठितउदकार्थिभिः कार्यं चतुष्पथराजीवने हुतः यस्मा। ग्ने वैश्वानरोस्मिं लोके व्यवस्थितः पृष्टो ग्नि हाथिभि म्हे षप
र्थेनि कायं नापणकारो रूपहत्य विश्वा अपधीरावि वशा अविष्टः यश्च वैश्वानरो ग्निः सहसा बलेन मथ्यमानो ध
युएणा कायं निर्मथ इति पृष्टो दिवि हठुमिः स नो अस्मन्नु दिवा अहनि पातु रक्षतु सचन कौ रात्रौ पातु रिषः विनाशा नक्तं
षितर्हिंसाकार्मा दिवानक्तमिति संततार्थवचने॥ अश्याम तद्द आग्नेयी त्रिष्टुभौ कामदेवत्यौ अश्याम प्राप्नवाम तं का
मं२ यत्कामा एतत्कर्मः हे अग्ने तव ऊती त्वया अवनेन पालनेन अश्याम च रयिं धनं हे रयिवः धनवन् सुवीरं कर्मपुत्रे
अश्याम व वाजमन्नं अभिवाजयंतः वाजतिरर्चतिकर्मा अभिपूजयन्तोऽग्निम् अन्यानपि पूजयितव्यं॥ अश्याम च द्युम्नं यश
राः हे अजर जरारहिताग्ने अजरं घस्म विशेषणमेतन्नू अनुच्छित्तिधर्मा तत न प्रश्यादानू॥८। वयं ते॥ हिराझाय
स्मादर्थं यस्माद्वयं ते प्यजय घरमिमरा हने॥ ददिम कामं पर स्तुत्य हविः कामः प्रास्य यं वा हविः कामशब्दो नोऽस्य
ना। उत्तानहस्ताः ऊर्ध्वकरतला एवंभावाः अबहुमुष्टिकाः असंवृतांगुलय इति। यावन्नूनं नमस्कारेणाञ्जलिपानेन
उपनिषद्य उपसंगम्य निषद्य नेत्यात्। अतः यजिष्ठ न यष्टतमेन मनसा यज्ञिय यज देवान् अस्ते वाज स्वर्गं न न्यगातन
देवता याथात्म्य चिंतनलक्षणेन करसेन मम नामनने न विप्रः स नू मे धावी संनु हे अग्ने।९। धामच्छन्नूव स्याद
यान्तुष्टुप् धामच्छन्नू धाम शब्दः स्थानवचनः स्थानानि छन्नानि छदयति अतिरक्तानि समीकरोति यः स धामच्छन्नू देव शब्द
सर्वत्र संबध्यते यो ग्निरिंद्रो धामच्छन्नू यश्च इन्द्रः यश्च ब्रह्मा यश्च बृहस्पतिः एते सचेतसः समानचेतस्काः चेतः श्री
रात्रः प्रज्ञावचनः विश्वे देवा यज्ञं प्रावंतु॥१०॥ अन्यूनातिरिक्तं उर्वं तुनो अस्माकं शुभे स्विष्टे वस्थापयतु। त्वं यविष्ठ त्य तं १११
नलघुप्रत्ययद्व मस्य स्त्रेषरतपसो प्यपक्रमस्य त्वयो विधः प्रशस्यो भवतीति चाभिधायाहुतास्मा घहे व किं चो स्य वान्
ना स्य हत्यार्थं तद्भवतीत्यतो यमार्षयो यं ऋषि इति विद्वद्भिरादरणीयः॥११॥ अतः उद्धृतो मंत्रभाष्य अष्टादशमो
ध्यायः॥१२॥ अथ सौत्रामणी त्रिभिरध्यायैः प्रक्रियते॥ अग्निं चित्वा सौत्रामण्या प्रजापतिर्ऋषिः अथापरस्मिं
ड मे घज्यार्थं माश्विनौ सरस्वती च सौत्रामणी दृष्टः तत्र सुरा संधीयते॥ स्वादीं त्वा स्वादुना तीव्रां तीव्रेणामृतामृतेन

मष्टवचनः स्वादुरसां त्वां स्वादुना मृष्टेन तीव्रेण तीव्रारसः पटुवचनः पटुं तीव्रमहं सृजामि करोमि तीव्रेण पटुरसे
न अमृतां अमृतेन मधुमतीं मधुरस्वादोपेतां मधुमता मधुरस्वादोपेतेन चतुर्णां वा क्यानां द्वितीयैकवचनान्तत्वात् सृजा
मि संसृष्टः सोमेन मधुरस्वादोपेतां सोमेन तत्संबन्धान्तोः छेदसि पुरेपीत्युपसर्गसंज्ञा संसृजामि साधीं
चां सुरां स्वादुना सोमेन त्वां चक्रुत्तरं घृपि योज्यं॥ यजुष्युत्तराणि सोमोऽसि यतः सुत्वे मं यच्चेणाकः सोमोऽसि
सोम सं सर्गाद्भवस्त्वां ब्रवीमि॥ सोमोऽसि अश्विभ्यामर्थायपच्यस्वपाकाविपरिणामः सरस्वत्यैपच्यस्वेन्द्रा
सुत्राम्णेपच्यस्व॥ एकस्याः प चास्यापाह्वातनाश्विनेनपरिषिंचति। परितः सोमी वृहती द्वितीयपादस्त्रा
न्त्यात्वाद्यत्राद्यागानुयः सोमवन्तमेहविःस र्वेषां हवां यस्य ॥ ध न्वानूधारितवा' स्वज्ञमानेयस्यनुर्यान्त्व्या
हितः यमधर्युः अपसु अंतर्वे वसिष्ठ तंस तं आत्मन्वा वज्र अभिषुतवानू सोमं मज्जिः या चभिं तं परि षिंचतः अभि षुतं सो
मं इतः गोरूवसः आदाय परिस्रुतिः॥ वायो पूतः तिरश्चिगायत्री भिः परिस्रुतं पुनाति। या यं वायोः पवित्रेण
इर्षा वतवर्त्तिना पूतः सन्नूप्रत्यहं अधोसुरवुः सोमः अभिहुतः अभिगतः यः सइन्द्रस्ययुजः इन्द्रेण सह योगमर्ह
मर्हति॥ सरवा सह पांसुक्रीडितः अगर्ह्यः। ३। सोमवासिनः पुनाति वायोः इतेन हत्यांतव्ये वसिष्ठेन दृतन्त्राडू जोगच
नः सुरवतः सोमः यस इन्द्रस्ययुजः योगार्हः सरवा ४। समृद्धिकामस्यपुनाति। पुनाति ते यजमानस्य च ष्टेध ध्वर्युः पु
नाति। न परिस्रुतं सोमाभमिवति॥ यद्वा पुनाति तव परिस्रुतं सोमरूपापन्नं। मंत्रसंस्कारैः सूर्यस्य दुहिता श्रद्धा
वि सूर्यस्य दुहिता वारेण गोस्य वालवालेन शश्वता शाश्वतिके न तनातनेति धननाम धनोत्पत्तिनिमित्त भूतेन॥ ४॥ अजा
विलाक्रमपवित्रेणायः पुनाति ब्रह्म हत्रं च व वहितप द्वाय: त्रयमाहुर्वेः यस्मात्कारणा सोमः सुतोः सोमाभिषु
तः ब्रह्म हत्रं प वात तज इं द्रियं पावति ईनार्थः ब्रह्म जनयति सौ हत्रं चातेज श्च इं द्रियं यस्मात् स्सुरयास्सुतः
सुरया तीव्रीकृतो मदाय भवति मदजनको भवति अ नष्टुब्के पगो चिमती दीप्तिमता रूपेणा मंत्रज नितेन हेदेवदेवता
ः पिप्रीयचीणि हिरसेन अन्नयजमानाय धेहि॥ ५॥ पयोग्रहान्ग्रहाति॥ कविद्र ग व्या स्व्यानं॥ ६॥ उपयामगृहीतो

श्विभ्यांत्वासरस्वत्यैत्वाइंद्रायत्वासुत्राम्णेआमनंत्वाएमस्यअश्विभ्यांसरस्वत्याचहुतमितिसुत्रामा।७।साद ... रुषातेयो
निःतेजसेत्वासादयामिवीर्यायत्वाबलायत्वा।७।सुत्रामग्रहानुग्रहेणातिनानाहिंहिंसाद्यायस्मादर्थेयस्मान्नाना ... ।४।वायु
वयाःसुरासोमयाःदेवहितेदेवानांएषोदैवेवोहितेधारितेनस्थापितंमसुदःस्थानेहुतंदहिवेदिभवतःस्वराप ... नीना
म्नानअनाब्रवीमिमांसंसृष्टाथांमासर्संसृजकः।तपरामृव्यामनंपरस्थानेआहवनीयाख्येदक्षिणाग्नेःसुनाहुत ... नि
चयनश्चसुरात्वमसिशुष्मिणीबलवतीआशीनातस्मात्सुरापीत्वामेऽमनाइतिसामर्थ्येवत्रस्थानगुणः।मानःअतोब्रवीमि
सर्वथामामाहिंसीः।सोमस्यचयोनिस्थानंआविद्रितीसतीमावोच्छानुदासीनर्थकः।।उपयामगृहीतोसिआश्विनंतेजःसा
रस्वतमितिशेषःसचेत्रसारस्वतंवीर्यंऐंद्रंबलं।।सादयतिएषतेयोनिःमोदायत्वाआनंदायत्वामहसेत्वामहत्वाय
सादयामीतिसर्वत्र।७।पयोग्रहांस्तुरणाति।तेजोसियतोनस्वयंब्रवीमितेजोमयिधेहियाहियदात्मकःसतत्रनियोगेम
र्द्ति।वीर्यमसिवीर्यंमयिधेहिबलमसिबलंमयिधेहि।मन्युरसिमन्युंमयिधेहिसहोसिसहोमयिधेहि।ओजःक्रो
112 कोष्ठंमानसंमन्युःकोपःसहोबलं।७।श्येनपत्राभ्यांपावयातयजमानं।।याव्याघ्रंअनुष्टुप्।।विषूचिकारुकतिःविष्वक्
वनिपातोनानावचनःअंचतिर्गत्यर्थःअन्नव्यापत्तिर्नानाचनाविषूचिकेत्युच्यतव्याधिविशेषः।याविषूचिकाव्या
घ्रंवृकंचउभावपरिहन्तिनहिंतयोरपरिणामजनिताअन्नव्यापत्तिः।।किमेतावेवयारक्षतिनेत्याहश्येनंपतत्रिणंपतन्
त्रीलंसिंहीवधजीवनःप्राणिनोगृहीत्वाभवश्येपततिसिंहंचसाइमंयजमानंपातुअंहसःपापान्नुपापस्मरूहव्यापत्ते
ःव्याधिनामधिष्ठात्र्योदेवताःसंतिताःप्रार्थ्यंते।।७।अग्निर्जोहूयति।यदापिपिपेष।आग्नेयीबृहतीपिपेषति।लो
डर्थमधुमृषेकवचनं।।यदहमपिपेषआपिष्टवान्उपभस्त्यांमातरंपुत्रःप्रमुदितःप्रहृष्टःसन्धयन्पिबन्स्तनं७त
दतृत्तवसमर्त्तेंऽहेअग्नेअनृणःअनण्वयगृहितःरुनहत्योभवामियूनएवमतोब्रवीमितज्जित्यमुंडअहतोअहि
सितोभवतइत्यभिप्रायः।।पयोग्रहसमर्क्षेनेसंपृचस्थंसंपृचीसंपर्केसंस्चतीतिसंपृचःस्वयाक्रियायाव्यापदितयोत।।
पृस्पर्यंसंपृचस्थतानरंब्रवीमिसमाभद्रेणपंडुःसंपृंक्तसंस्थतमांभद्रेणभंजनीयकल्याणेनासुत्रामग्रहानुसं ... स्थ
रातिविपृचस्थेपसंपृंविपृचःविगकारिणःस्थतानहंब्रवीमिविमापाप्मनापृंक्तविपृक्तविगतसंसर्गपाप्मनाऽ

कृतां देवाय यज्ञं विदधाति त्वष्टा भः सोमसंपन्नो यामं एपा हवीनां धेनि दानवतीम् अंगाणां दर्वैनि दाने वक्तव्यं त्वष्टु अर्थस्य त्वष्टा
न वो धाया। इन्द्रस्य किलानुपहूतं सोमपानादि त्वष्टुस्य नमुचिर त्वष्टुर्मोपिबत्तमत्तं वीर्यं तत्रादौ विरिंद्रस्य भेषजं कृतं त
दाश्विनो भेषजो सरस्वती चतुःपृथं सौत्रामणि। यज्ञो देवा यज्ञमतन्वत विस्तारितवंतः भेषजं भिषज्ञं भिषजं स्य कर्तारं
सौत्रामण्या स्वं अपतदाभिषज्य॥ भिषजा वैद्यौ अश्विना अश्विनौ इह चतुर्थः पाहराबद्ध्या तादृ रूवना तत्वा
नू। इन्द्राय इन्द्रियाणि दधत्त धत्त॥ वावचनयीः [illegible] ह ए - यासरस्वती तदा। भेषजं अकृत्व॥ १३॥ दीक्षायै रूपं॥
व्यानि दीक्षाया रूपं शष्पाणि नवप्ररूढानि व्रीहयः शष्पाणि प्रायणीयस्य तोक्मानि नवप्ररूढाय वः तो
वनानि क्रयस्य रूपं सोमस्य सोमक्रयस्येति समासे प्राप्ते व्यत्ययो रूपं शब्दे न च व्यवधानं छांदसं॥
सोमक्रयस्य रूपं लाजाः सोमांशव लाजा एवं मधुरस्वादः॥ १४॥ आतिथ्यरूपं मासरं बहिर्घ्रयामाकोदनानां
मन्त्रणो सर्गो मासरं। धर्मस्य आवीनस्य नग्नहुः किंत्वहान नग्नहुः शौण्डिकानां प्रसिद्धः रूपमु पसदामेतत् क्रियते स्यो
स्त्र्यागस्य भिषुता इति स्तुति। १५। सोमस्य रूपं। सोमं क्रीतस्य न [illegible] इन्द्राय नूपारुविस्तनूपरिषिच्यात॥ पयसा केन पयसा यद
। [illegible] भेषजं चैन्द्राय। यज्ञेन्द्र पयः दुग्धं इन्द्राय चैव भेषजं। १६। आसंदी रूपं यजमाना भिषिषकासंदी रूपं आसंदीको
मासुत्या वेद्य [illegible] कुंभी सुराधानी। कुंभी सुराधानी सोमिका यावद रूपे बुधा अंतरः मध्यं उत्तरा वेद्या रूपं कोशेन रः सुरा पाव
नः भिषक इन्द्रस्य यजमानस्य वा॥ १७॥ वेद्या वेदिः अनया वेद्या वेदिः सोमिकी समाप्यात बर्हिषा च बर्हिः समाप्यात॥
इन्द्रियं वीर्यं यूपेन च यूपं आप्यात॥ प्रणीतश्चाग्निः अग्निना आप्यात। १८। हविर्धानं यदश्विना यदश्विनोर्देवता तेन
हविर्धानं आप्यात। यत्सरस्वती देवता तेनाग्नीध्रं आप्यात। यदिन्द्राय हविः तेन ऐन्द्रं सदः कृतं आप्यात पत्नीशालं च
गार्हपत्यश्च आप्यात॥ १९॥ प्रैषेभिः प्रैषान् आप्नोति आप्रीभिः आप्रीः सोमयज्ञस्य। आप्रयः प्रायार जपाघाः [illegible] याज
भिः अनुयाजाननुप्रयाजैः प्रयाजानाप्नोति अनुयाजैरनुयाजानाप्नोति वषट्कारेभिराहुतीः वषट्कारे वेषद [illegible] नाम्ना
तिधानाः करंभ [illegible] उती भिराहुतीभिराहुती नाम्नां एकवचनं णीचाक्य। नामहे [illegible] लोपः॥ २०॥ पशुभिः पशून् आ [illegible]

पुरोडाशैर्हवींषि आप्नोति होमैः ... सामिधेनीभिः सामिधेनीः याज्याभिर्याज्या वषट्कारैर्वषट्कारा नाना तिष्ठ। धानाः
करंभः उदमंथः करंभः सक्तवः परिवापः हविष्पंक्तिः दधिः पयः दधि सोमस्य रूपं हविष्यात्रूपमामिक्षा। पयस्या वाजि
नम् ... वाजिन विशेषणमानं नपन्नीसा ... मसे स्तवाद्य॥ धानानां रूपं अधस्तनमं जो कानां सोम हविषां सो
मस्य च संपत्तिः सोचामणीं ङ्वघाहधानानां रूपं कुवलं अवलं बदरं पद्रीवापस्य रूपं। प्रियसो रूपं ... नाः
सक्तूनां रूपं बदरउपवाकाः करंभस्य रूपं उपवाकायवाः करंभस्य रूपं पयसो रूपं यद्यवाद धानारूपं कर्कंधूनि कर्कंधू
बदरे विशेषः। सोमस्य रूपं वाजिनं सोमस्य च रूपं आमिक्षा। पयस्यायाः। ७। आश्रावया॥ इदानीं शेस्त्रसंपत्तिः क्रिय
ते। ओश्राव यइतिशब्दः अदर्शनार्थः स्तोत्रियाः अत्याश्रावः अस्तुश्रौषट् अनुरूपः यजे ति धाय्या रूपं निष्केवल्य
स्तोत्रियानुरूपयोरनंतरं धाय्याशस्यात॥ प्रगाथा याये यजामहाः ये यजामहे प्रगथाः। ७। अर्द्धर्चैः अर्द्धर्चैः
उक्थानां रूपं आप्नोति पदे शनोति॥ पदैः शनोति निविदः ... उच्यंते॥ त्रेणा ... कारैः शस्त्राणां रूपं प
यसा सोम आप्यात। ७। अग्निर्भ्यां प्रातःसवनं प्रातः ऐडे ऐडमाध्यंदिनंसवनं ... विश्वदेवत्यतीयंसवनं
सरस्वत्या॥ ... आप्तं॥ ७॥ वायव्यैः। सर्वेषां सोमपात्राणां वायव्यानीति संज्ञा। वायव्यैः पात्रैर्वायव्य
निपात्राण्याप्नोति। स्रातः द्रोणकलशं वैत संपात्रं स तद्रूपमुच्यते॥ ऊंभी भ्यां सुराधानीभ्यां शतातृणीभ्यां
... सोम पूतभृदाधवनीया उच्यते। अभीषुते सोमे ये भवतः तो आप्नोति। स्थालीभिस्थालीराप्नो
ति उभयत्र ... स्थाल्यो भवंति॥ ७॥ यजुर्भिरापयंति। यजुर्भिर्यजूंष्यापयंते ग्रहाग्रहैराप्यंते॥ ७
ति स्तोमांश्च विष्टुतीश्च छंदोभिः ... साम्ना ... साम्नासाम ... आप्यंते ...

नावधः॥ इडाभिर्भक्षानाप्नोति इडा आप्नोति पत्नीसंयाजैः पत्नीसंयाजानाप्नोति समिष्टयजुषा संस्था-

माप्नोति॥ ॥ व्रतेन हुतो छिद्रयज्ञस्य त्रिरात्रमग्निहोत्रं जुहोति अनेन व्रतेन दीक्षामाप्नोति दक्षिणां दक्षिणयेति। वि-

लक्षणमेषः। श्रद्धामाप्नोति श्रदिति सत्यनाम सुपठितं नन्दस्याधीयते आस्तिक्येन एवं चमेतदिति सा श्रद्धा पुरुषस्य तांम-

नो विशेषः। श्रद्धया सत्यमाप्यते। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मत्रयीलक्षणं वा एतावत्तत्परिमाणं प्रज्ञा वत् इत्यं सोमस्य

यद्वै वेदस्य ब्राह्मणावकाशपतिना। स्तौ तीर्दर्शनकरणयोः को विशेष इति चेत् सुधस्य पतिबुद्ध्यायेन दर्शनं करणं

तु बुद्धिपूर्वकं तदेतत्सर्वमाप्नोति यज्ञे सौत्रामण्यां स्वर्वसवत्सदीर्घे आदेशः छोदसः सौत्रामण्यां रसे सुते सुरासो-

मान्निषुते॥ पयोग्रहाननुजुहोति स्वः वंतं त्रिष्टुप्। अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या यत्र सुरावंतं बर्हिषदं सुरावानीय

ष बर्हिष यज्ञीयं सौत्रामणी। सुरां वीरं कल्याणं वीरं यज्ञं हिन्वंति वर्द्धयंति वा सखिजः नमोभिर्नमस्का-

रैरन्नैर्वा दधानाः धयंतः सोमं दिवि देवतासु तन्त्रदैर्मं मत्सवयं इन्द्रं यजमानाः स्वधाभिः शोभनाश्चीनाः कल्पा

ण मंत्राः॥ सु ॥ सुरग्रहाननुजुहोति। यस्ते रसः सुरावंतं। त्रिष्टुप्। उक्तदेवतो मंत्रः दृश्या धस्ताननयानेन

रे यस्त्वं रसः सं भृतस्य ओषधीषु वर्त्तमानः सोमस्य च यः शुष्मः बलं सुरया सहानिषुतस्य तेन

नरसेन बलेन रसेन बलेन त्वविजिंन्वं प्रीणीहि यजमानं मदेन सुरे त्वे नसरस्वती च अश्विनौ चेन्द्रं शक्तिमन्न-

पयोगृहान्नयन्ति द्यावांचित्तु ष्ठां स्निग्धमानाः । अश्विना । नमुचिरसुर इंद्रस्येंद्रियं वीर्यमपिबत्
तस्य दिवरसिंचित्लोहितमिश्रः सोमो निष्ठ्यूतये यतिवंतः तद्दग्निवादिनी एषा सकूयं अश्विना अश्वि
नौ नमुचेर : सुरात् असुरपुत्रा नु अधिसकाशात् सा इदत्स्य सरस्वतीव असंसुनो तृ अन्यपुलात्
इंद्रियाय च वीर्याय इंद्र नैषज्याय वादमेतं शुक्रं शुक्रै अस अमृतलोहितं मधुमंतं रसवंतं इंदुं इद्दि परमेष्ठ
यं परमेष्ठं सोमं राजानं इह नलयामि ॥ जै पजमानो नयपतियदत्रा । यत् अत्र अस्यां सुरायां रिप्तं लिप्तं
नं रसिनः रसवतः सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य पश्च इंद्रो पिबद्धचोहि सोमः शचीभिः कर्मभिः अहं तनूय
तदिति सुविज्ञातेन पुंसके कलिंगता अस्य मनसा क्लिबेन सोमं राजानमिति षष्ठ्याः विपरिणामो वा
कारसंबंधम तु सोमस्य पररस्य दृह नलयामि । अंगारषु बहिः परिधिसु राजुहोतिपि तृस्यः पे आलिप्य
जंक्ष्यस्तौ कुड्ड कार्यो ॥ पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधां प्रतिगमनशीलाः स्वधायिनः । सुष्वज्ञाते लिनि-
स्ता छील्ये स्वधां नमादि ताः पितरः अतीतृपंत तर्पिताः पितरः उपतिपितरः हे पितरः शुंधध्वं पा ११४ ॥
लिग्र स्वालनं कुरुध्वं ॥ ब्राह्मणवर्धे वाचपति । पावमानं पुनंतु मा ॥ द्वे पे आवनुह्यतो । पुनंतु पितरः
सोम्यासः ॥ ॥ खारुष्ठं मैत्रैलो कस्संस्थन को खिलानी छगदाधिनेशो मन महागणपतये नमः कुलेश्वर्यै व

हृपिवरः अंधवं सलिप्रस्तोलंपुरस्तं। ज्ञानवर्द्धं मानपतिपावमानं। पुनंतु मा देवजनाः पुनंतु मा पितरः सोमासः

सोमसंपादिनः पुनंतु मा पितामहाः पुनंतु प्रपितामहाः। पावनेन पाया पवित्रेण शुद्धिः फलग्रहणयोग्यता। केन पुनंतु पवित्रे

णकथंभूतेन शतायुषा येन हृतं शतायुर्जीवितिं तत्सवित्रं तत्साधनत्वात् शतायुरेव॥ ॐ॥ पुनंतु मा। पुनंतु मां पितामहाः पुनं

तु प्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा आदरार्थो व्यासः। विशेषार्थो वा। तथा मां पितृपितामहप्रपितामहाः पुनंतु। यथा विश्वं

सर्वमायुरहं व्यश्नवै प्राप्नुयां॥ ॐ॥ अग्न आयूंषि आग्नेयी गायत्री। हे अग्ने पवमान त्वं आयूंषि पवसे आपुः आपकारिका कमी

ति वेदरूप सेचनीवतः। ऊर्ज तत्सायथयै। आसुव च न अनुजानीहि। ऊर्जं दध्यम घृतपयसेचनं। इषं च अनीलिमादि नो अस्मा कं दूरे

क्षिणीनह तु सर्वं निघायः। किं च आदूरे एवास्मि तं संतं बाधस्व ते स्तेरूपायैः दुच्छुनां दुष्टं श्वानं श्वानाचार दुर्जनं तया लव

ता रहिता हि पुरुषः परमायुः प्राप्नोति। पुनंतु मा लिंगोक्त देवता अनुष्टुप्। पुनंतु मां देवजनाः देवानां जननाद्देवानुगामिनः पुनंतु

मनसा संयुक्ता धियः बुद्धयः कर्माणि च पुनंतु विश्वानि भूतानि व प्रसिद्धे जातवेदः पुनीहि। ॐ॥ पवित्रेण आग्नेयी गायत्री। प

वित्रेण पुनीहि मां शुक्रेण शुक्रेण विषमताश्च चेतनमंत्रा बलेनते देवदीप्यातु दीप्यमानः हे अग्ने कत्वा क्रिया यथाकर्म एव क्रतूं स्त्रांसमां

श्च कत्वनु अनु। ॐ॥ मन्त्रे। आग्नेयी। ब्रह्मसवृतीयः पादः गायत्रीय त्तेतव पवित्रं अर्ध विहिरग्ने वितत अंतरा मध्ये ब्रह्म

त्रयी तत्तेन परं वातेन पवित्रेण अस्मान् पुनातु मां॥ ॐ॥ पवमानः सोमदेवत्या गायत्री। तृतीयः पादो वा यव्यः। स पवमानः

सोमः अद्य अस्मिन्नूर्ध्व पवित्रेण विचर्षणिः। दृष्टा कृता कृतस्य सपवे तः पुना तु यः पोता स पुनातु मां वायुः

ॐ नात्वां सावित्री गायत्री। हे देव सवितः। ॐ नात्वां पवित्रेण सवेन चास्य नुद्वयावमां पुनीहि विश्वतः सर्वतः। ॐ। वैश्वदेवी त्रिष्टुप् अस्म

निर्ज ता निघेयावद्हि के वातन्त्रं कां विदेवतामं गी स्तस्व नमेरु। शतानृ स्वाकुनीद क्षिण स्याग्नेरूप रिहता नूह्वरति। सावानिये

घासो मस्तीवा गव्या। ॐ वा वस्वादि। विश्वेभ्यो देवेभ्यः आगतानि हिताश्च वैश्वदेवी सुराकुणीपुन तीपावनं कुर्वाणा आगात् आगता

यस्या निमा धारा बल्हाधाराः तन्वः पुरः वीतपृष्ठाः कामि न शरीराः। कामं तेहि सुरा धरराः तया मदं तः तया सह मोदमानः

सधमादेषु सधमादस्थो धोरसीतिसह सधमादेवाः सह मदनेषु वयं स्याम पतयः रयीणां धनानां॥ ॐ॥ दक्षिणा ग्नेयजमा

नानुवृत्ते होति। ये समानाः अनुष्टुब्धेत्री। ये समाना नाना याहि निःसमनसः समान मन स्काः पितरः यमराज्ये यमलोके यमस्यदि

स्मिंल्लोके राजन्ते ते बां पितॄणां लोक आयतनं स्वधा नमः स्वधया ह्येष पत्न्दितं तमं नमस्कृता यद्धा ते षां पितॄणां लोके आयतने स्वधा
कारो पलक्षितं तमं नमस्कु। नमस्कारोपलक्षिता स्तुतिरेव वा यज्ञ स्तुकल्पतां सम्यक् न वज्रं॥ उत्तरेण्ता बाज्याह्तिं जुहोति ये सम
ना समनसो। यजमाना व्रीहिः ये समानाः समनसः जीवा जीवन वं तः जीवेषु जीवन वत्सु मध्यमा मम का मयी श्रीर्या स्तोषां सं वं धि
नीः श्रीमयि कुम्भान वज्रा। तान्पारिसन्धमास्थपद्धि सर्पिः। यामामा नो हि जानत्रिलोकेन वं ति। कुन किं यं तं कालमिसतमाह अ
स्मिन्नु लोके शतं समाः समानाङ्गः संवत्सरवचनः। पयः समं न्यार क्वेषु होति द्धे स्तनी विष्णुपस्थाने ब्रवीति ये एते शुकू सद्भोस्त्वती
यो ए तो देवयान पितृयाणौ यथा नो अस्मणावं पितॄणां रुतिवां केभ्यः स्पृहे ये देवयानो वा पितृयाणौ वा पंथा उति देवानां देवयान
गामिनां उत अपि च मर्त्यानां मरणधर्मिणां पितृयाणगामिनां। ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति स्थाने यदोर न्तिः। ताभ्यां पथिभ्यां मि न द
दं सर्वं एजन्नु क्रियावत्समेति संगच्छते यत् अंतरा पितरं मातरं च। द्यौः पिता पृथ्वी माता तां सुहुनं ता भ्यां स्वति न्यामस्तु॥ ज्येष्ठं यु
जमानो जनयति। इदं हविः प्रजननं मे अस्तु दशवीरं सर्वगणं स्वस्तये आत्मसनि प्रजासनि इदं पयो जलं हविः ऋषभजननं उ सादकं मे ममास्तु। दशवीरं या लो
विइ दशवीराः सर्वं गणं अंगानि वेसर्वगणाः स्वस्तये अविनाशाय पुनरपि हविर्विशेष्यते। आत्मसनि आत्मानं यद्धविः संभवद
ति तदा सनिरसि। पशुसनि लोकसनि अभयसनि अस्तनय मधुनरा इ ति। अग्निः प्रजां बहुलां प्रतिप्रवृद्धां मम करोतु अयं स्वह
विनः अन्नं पयो रेतो अस्मासु धत्त॥ ७॥ उदीरतां। त्रयोदशापे न्याः। त्रिष्टु जो जगत्स्य काद शीं यजमानवा चं उदीरतां। दूरग
तो। उदत्त पस्रगात्परः ऊर्ध्वं क्रमं तां ऊर्ध्वं गिष्ठेत्रा। अवरे यस्मिन्लोके वसन्ति ताः पितरः उत्परा सः परा एव परासः ये पितरो स्मिन
लोके वसन्ति ताः पितरः पि उदीरतां तस्मात्पितृस्थानाद्विशिष्टतरं स्थानं गच्छन्तु मध्यमा मध्यमे वा मध्यमाः ये पिमध्यमा
स्ते पितरो विशिष्टतरस्थानं गच्छन्तु। पितरः सोम्यासः सोमसंपादिनः असुं ये ईयुः ये पितरः सुञ्जाणां मन्वियुः वाता मानं
अवृका अमित्राः परं मध्यस्थानमास्थिताः सत्कृताः सत्कृता वा स्वधया पतिष्ठा पत्नि निष्ठा वा ते पितरो विशिष्टतरं स्थानं मधु
ऊर्ध्वं छन्त्वा। तएवं वत्सकीयेन कर्मणा अस्मदीयेन नयन्तिं प्राणाः। ते नो स्मान वीतु पाल ये त्रे पितरः हवेषु आहा न्तेषु। ७
अंगिरसो नः अंगिरासः सर्पिः तस्याप स्थानि बहून्यंगिरसः नो स्मा के हे पितरः नवग्वाः नवगतयः पुनः पुनर पुनरागस्सा
गच्छन्ति। नवनीया स्तोतव्या वा गतिर्येषां ते तथोक्ताः। येन रुगवः रुगौर्वहूमपस्यानि सोम्यासः सोमसंपादिनः तेषां पितॄणां वयं
सुमतौ कल्याणमतौ स्याम यज्ञियानां यज्ञसंपादिनां मपि न द्रे जं देनीये सौमनसे कल्याणमनसि स्याम न्वे मा॥ ७॥ येनः ११५॥

र्वे । ये नोऽस्माकं पूर्वे पितरः सोम्यासः सोमसंपादिनस्ते वां पितॄणां अनु ऊहिरे । वस्वापत्नो देवाननु प्रापितवंतः सोमपीथं
सोमपानं वसिष्ठाः वसिष्ठस्य बहून्यपत्यानि वसिष्ठाः । वसिष्ठः पुनर्वसिष्ठतमः कृतोऽस्य देवो वसति तेनैते वसिष्ठाः य
मः संवरणः संक्रीयमाणः हवींषि कुर्वन्तो यमः उशना । वरू कौ नौ । अस्य तु तसंप्रसारणोऽस्यैतत्रूपं कामयमानः कुर्व
न्तो वसिष्ठैः उशद्भिः कथमच्छ प्रति कामं यथाकामं मंदयन्त्व ॥ ७ ॥ त्वं सोम हे सोम प्र चिकितः । कित ज्ञाने । प्रकर्षेण ज्ञातो
सि । या वनू ज्ञातव्यं मनीषा मनीषया प्रज्ञया । त्वं रजिष्ठं ऋजुतमं देवयानस्य पंथं अनुनेषि अनुनयसि । पंथां पंथानं । किंच त
व प्रणीतिः प्रणयनेन तवानुज्ञया स्वानुज्ञानेन पितरः नोऽस्माकं हे इंदो कर्मविद्भिर्देवेषु मध्ये रत्नं रमणीयं फलं तम न
जंता धीरा धीमंतः ॥ ८ ॥ त्वया हि । यस्मात् त्वया आश्रयभूतेन नोऽस्माकं पितरः हे सोम पूर्वे वीराः कर्माणि चक्रुः कृतवंतः
हे पवमान धीरा धीमंतः अवातः अप्रार्थ्यो । वन्वन् संभजमानः तानि तानि कर्माण्यस्मदीयानि अवातः वाताद्युपद्रवरहितः
त्वं परिधीन् सर्वतो निहितान् यज्ञोपद्रवकारिणः अपोर्णु अपोर्णुहि अपाच्छादने । अपगमय । वीरैः वीरैर
श्वैश्च सहितः मघवा धनवान् भव नः अस्माकं ॥ ७ ॥ यो यस्य ददाति स तस्य धनवानिति मतिः । त्वं सोम । यस्त्वं हे सोम
पितृभिः संविदानः संवादं कुर्वाणः अनु द्यावापृथिवी आ ततंथ । तनु विस्तारे । आ समंतात् तनोषि । दृढीकर्तासि द्यावापृथि
व्यौ । तस्मै ते तव हे इंदो हविषा विधेम हविर्दद्मः इति वाक्यार्थः । वयं च हविः प्रदानादनंतरं स्याम पतयो धनानां सोम
वतां पितॄणां मध्ये स्याम ॥ बर्हिषदः । तिस्र ऋचो बर्हिषदो हविर्यज्ञयाजिनो बर्हिषदः बर्हिषि सीदंतीति बर्हिषदः पितरः
ऊत्या कं गमनाय अर्वाक् अभिमुखा आगच्छत । को हेतुरागमने इति चेत् इमा इमानि वो युष्माकं हव्या हवींषि चकृम । तानि
जुषध्वं आसेवध्वं ये यूयमुष्मानिरवस्तानानि बर्हिष्याविताननि ते यूयं पुनरपि आहूयमाना आगत ता अवसा अन्नेन हवि
र्लं सतो न शंतमेन शंतममिति सुखनाम । सुखयितृतमेन हेतुभूतेन यज्ञस्य परितृप्ता यज्ञसमाप्त्युत्तरकाले नोऽस्माकं
शं योपद्रव्यमेव तत् । शमनं च रोगाणां दधत । अन्यदपि किंचिद्देयः अपापं तदस्माकं दधात ॥ ७ ॥ आहं । आ अवित्सि
आभिमुख्येन वेद्मि विदितवानस्मि । अहं पितॄन् सुविदत्रान् सुविदत्रः कल्याणदानः कल्याणदानान् नपातं च विक्रम
णं च विष्णोः विष्णोः अपि यज्ञस्य न विद्यते यज्ञोपगतानां सनपातः देवयानः पंथाः विविधं क्रमणं यत्र गतानां स

वित्रा। मतः पितृयाणाः पंथाः। तत्र हि अरपद यटी बहुतरा धर्मशालिनो गच्छंति देवयानपितृयाणौ पंथानौ यद्वसं बं
धिनाव हं वेद्मि तज्जामि नम्य पितृन्यतरवम तो ऊवीमि बर्हिषदो ये पितरः स्वधया न्नेन सह सुत्यधनी यस्तह्लोनसु
तस्याभिषुतस्य चरुं ते सेवं ते पिन्वः पानं सोमपानं ते ऊह कर्मत्॥ आजमिष्ठा आगच्छंति सा ख्यात संन्नतिः॥ ७३ प
हू ता ये यज्ञत्र पह ता आहूताः पितरः सोम्यासः सोमसंपादिनः बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु। हविर्विशेषणा
न्येतानि बर्हिष्येषु प्रियेषु बर्हिष्येषु बर्हिषि साधितेषु हविःषु स्यर्थः। निधिस्तेषु पितृणां प्रियेषु अनिरूवि
तेषु ते पितरस्तत्र त्तो। आगच्छंतु। आगत्य च ते इह श्रवं तु अधिब्रुवंतु अस्मदीयानि वचांसि। ... च अ
धिब्रुवंतु। यद्वा ... पितृन् निःपुत्राणां ... सर्वतः अस्मान्॥ ७४॥ आयंतु नः। चतस्रो त्रिष्टु
ते न्यः। आयंतु आगच्छंतु अस्मान् पितरः सोम्यासः सोमसंपादिनः अग्निष्वात्ताः अग्निष्वात्ताः पुनः पानग्नि
गिरि रवदहं हव्यं दयति। न हि ते श्रोतस्मात्कर्मकारिणः पथिभिर्मार्गैः देवयानैर्देवसहगमनैर्देवसहयु
धिनस्तेपि तरोय या मे कर्म ... पते पुत्रपौत्रप्रपौत्रैः ... पुत्रेणालोकं नयति पौत्रेणानेस ममद्भुतेषु
त्रपौत्रेषु बुधूस्मान्नोति विष्णुपद इति। आग ... स्वधया मदंतः तृप्यंतः परिवृणाः अधिब्रुवंतु ते
तस्मानिति व्याख्यातं॥ ७५॥ अग्निष्वात्ताः। अग्निष्वात्ताः पितरः आइहगच्छत आगच्छत तेऊह सदः सदः गृहे
अतिसदत उपविशत। हे सुप्रणीतयः साधुप्रणयनाः ततः सुखोपविष्टाः ... यतः हवींषि प्रयतानि ११६
प्रयतानि ... बर्हिषि संन्नानि प्रयत्नस्थानीतः रयिं धनं सर्ववीरं ...
रउपजनः। ये अग्निष्वात्ताः अग्निनाक्षास्वादिताः ये चानग्निष्वात्ताः श्मशानकर्मणा ... मध्ये दिवः द्युलोके
स्यस्वधया स्वकर्मफलोपभोगेन मादयंते सुखं संसेवंते तेभ्यामिति विभक्तिव्यत्ययः। स्वराट् स्वयमेव राजते
इति स्वराट् अनन्त ... यः सद्य ... असुनीतिप्रतमामसुनोदितीयं ...
नयती असुनीतिः एतामिति लिंगव्यत्ययः। यथावशं यथाकामं यथारुचि तन्वं शरीरं कल्पयाति कल्पयतु॥ ७६

अग्निष्वात्तान्। अग्निष्वात्तान् पितरः ऋतुमतः ऋतुसंयुक्तान् हवामहे आह्वयामः नाराशंसे मम से सोमपीथं सोमपानं ये आसुः प्रा-
पुः। नाराशंसे चमसे पितॄणां नराः शस्यन्ते अथ यदि नाराशंसेषु संन्नः सुप्रकम्प्य पितरो नाराशंसा इति नेदा हूयमाना वि-
द्वांसः संधनविनः सुहवाः स्वाह्वाना नः वयं च एवंभूते वयं स्याम पतयो रयीणां॥ आच्या जानु दक्षतो निषद्य को नव ऋषि आद्य हीन-
ष्टुगायत्री द्वितीया तृतीये नवमी चानुष्टुब् त्रिष्टुभः। इतराः पितर उच्यन्ते। आच्या जानु सर्वे आजानुका स पातयि हा दक्षि-
णतो निषद्य दक्षिणतो नोवस्थाने नत्वा एतो यं निर्दिष्टः स्व सं च नावा ह्येते पितरः आवी नावी तिनः सव्यं जानु चाच्या पा-
सीदन्निति श्रुतिः। इमम स्मदीयं यज्ञं अभिगृणीत अभिष्टुवत दक्षिणतो काल कर्म हविर्यज्ञमानो ऋषिः साध्याय
यज्ञ इति विश्वस वै सोमवन्तः बर्हिषदः अग्निष्वात्ता सोमपा बर्हिषि आव हिंसीकुरुत हे पितरः केन चित् पितो ऽस्मान्
यद्यपि वो युष्माकं आगः अपराधः आगः इत्सपराध नाम पुरुषता विजानति लोपः। पुरुषत्वेन चपलत्वेन तया कु-
राम कुर्मः॥ ७॥ आसीनासः ये यूयमासीना अरुणीनां उपस्थे हिता कुसीनं वं तिपालिः कुतपाः क्रियन्ते। कुतपड्डियाथ्री
पितरः कुतपे वासने दद्यादिति स्मृतिः। यद्वा अरुणसीनीर उष्णीनां उपस्थे उत्संगे आसीना आदित्यलोकजि-
तः पितर उच्यन्ते। रयिं धनं च धत्त दत्त दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय न मर्त्याय मनुष्याय पुत्रेभ्यः स्वाहेति पि-
तरः यजमानार्थं पुत्रवचनं सर्वे हि पितॄणां पुत्रा यजमानाः यजमानस्य तस्य वसु प्रयच्छत तद्दत्त। यदग्निष्वात्तं वसु तेषां स
अस्मदीये यज्ञे ऊर्ध्वं दधात पचत॥ यमग्ने। कव्यवाहनः क्षिन्नो दग्निरुच्यते। व त सनिरुक्तिः। हे अग्ने कव्य-
वाहन कव्यं वोढव्यमिति अधिकारो यस्य स एवमुच्यते। यः त्वं हविर्लिङ्गात्तौ रयिं धनं लब्धि वित त्वमसि मन्यसे
अवगच्छसि। साधुत्वाकाले तेन श्रेयःप्राप्नुमिति तं हविर्लिप्तं रयिं धनं नोऽस्माकं स्व तं गीर्निर्वाचि पुरोनुवाक्या
याज्या वषट्कारलक्षणाभिः अवाची हविर्विविक्षोबलामेनत अवलीय। देवत्रा देवेभ्यः पानं दहि पनतिर्दीनकर्मणि
यथायोगं॥ ॥ ये अग्नेः कव्यवाहनः कव्यं पितॄणां हविरुच्यते। पद्ये हविःपितृ न्यत्ते इष्टा नूक्ता वृधः स सवृत्ति
वा मन्त्रो द्विअम्बा द्वितीया बहुवचनमेततु। सदृदामीत्रे दुह ब्यानि वोच लिङ वोचत्र उदवः वीत्रे हव्यानि हवींषि देवेभ्य
यपि रन्य आसन्नस्थे यार्थ्यो। यज्ञाकारं देवेभ्यः पितृभ्यः इमानि देवेभ्य इमानि पितृभ्य इति॥ त्वमग्ने ईड

स्वधां कृत्वा अग्ने इडितः सन् कव्यवाहनः अवाट्। वहनं परि अस्य एतत् कृतवानसि। त्वया निहितानि हवींषि देवेभ्यः सु
रभीणि सुगन्धीनि कृत्वा वह त्वं हवींषि प्रादाः प्रदत्तवानसि। पितृभ्यः स्वधेयं पितृभ्यो त्रेताने च पितरः अदन्तु अन्तर्दत्तो
नन्दितवन्तः अद्धि त्वं नक्तम् प्रहेदेव प्रयतानि प्रयतानि हवींषि॥ ॥ये चेह ये च पितरः ह्रस्मि समीपे इह लोके आस
ते ये च नेह यांश्च पितॄन् विद्म नवगच्छामि। यान् उ च पितृ ह्वरणः न च विद्म न प्रज्ञानीमः त्वं वेत्थ यति ते जातवेदः ते सा वे ४
प्रादेशिकयते द्विती यी तो वा कव्य वलीय स्मात्। तान् त्वं वेत्थ वेत्सि। यति अविनाशि को निर्दिष्टः। यती कृस्त्वा नु निसने
मित्तिक कर्म करणो निर्दिष्ट स्वकल्म षान्। हे जातवेदः एतत् एवमुच्यसे स्वधा निः पितृसंबद्धैः विनिर्दिष्टं तं पितृ यज्ञं सु
कृतं साधु कृतं जुषस्व सेवस्व॥ ॥ उद्दे पितृत्वेः। उदमि तिष्ठ प्रदत्तो निर्दिष्टः। पितृभ्यो नमः। अत्र च हविर्लक्षणं अस्तु अद्य घ
अद्यतनं चे पितरस्त्वं वसिः सर्वमीयुः स्वर्गं येऽवरा उपरास उपरि तनाः परासः तत्तकः सा। परं वह्लः इयुः यानः। ये च पा नि
र्थिवे रजसि। पार्थिवमिदं नव पार्थिवं रजः ज्योतिरग्निस्तत्र आ निषत्ताः आनिमुख्येन निषण्णाः। अग्निलोके प्राप्ताः इत्य
र्थः। ये वा ये च नूनं निश्चयेन सुवृजनासु साधुवृत्तासु विक्षु यजमानेषु निषण्णाः स्तेभ्य इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वित्येतैः सं
बन्धः॥ ॥ अध स्यधी। अथैवं संतियथा य नप्र कारेण अस्माकं पितरः परासः परा एव यस सत्तु छक्रुष्टाः प्रत्नासः पुराणाः
हे अग्ने ऋतेम् ऋतं आशुषाणाः व्याप्नुवन्तः शुचि अयन्निति कोनि दिष्टाः। शुचिदीधिनं आस्यरं। दुनन्ता व्यपवार्थी अयनआगताः। वि
धाश्रता दीधितिं आदित्य रश्मिं तन्मप्रादि समंतलं पष्टिहि देवयानः पंथा उक्तः ता ऊजाः तानि ये संति। तेउक्तः सः पितृणां धि
वि रोषणोमे तता एवं वयमपि हे अग्ने त्वत्प्रसादात् उत्तमानि दीधितःस माओ विन्नित्ति निर्दिष्टाः। ना माश्रचिधीन्दिंतः यज्ञं
स्वीयं करतामनुतिष्ठं तद्र स्पर्धः। अरुणी अरो च ना दीधितीः रश्मीनु अपव्रजन् अप चरन्तु माऊप्र स्वस्वर श्मीनु देवं पंथानं
अनुतिष्ठाम इति समस्तार्थः॥ ॥ उशन्तस्त्वा। वज्राकांनो। तस्मैप्रसारणस्ये तदूपं। कामयमाना एवस मिधीमहि सदीपयामः
। नत स्वमपि उशन् कामयमान एव अश्या आवह पितॄन्। किमर्थमिति वेत्। हविषे त्ववेउ हविषम्प्रदनाय॥ ॥ प्रथमे द्रोणिंत्रः
सोम्याने सस्य विदानस्य कः पठ्यते। अपांफेनेन चतुर्थी पाद इत्यधि व्याख्या। यत्तुष्णु योगात् विश्वाः सर्वाः यद्यदा अजयः
स्पृधः संग्रामान् अथ तदा अपां फेनेन फेनेन मुचेरसुरस्य शिरः हे इन्द्र त्वं उदवर्तयः उद्धृतवानसि उत्सवे दिह नि
च्छेदने वर्तते। इन्द्रमीमंतं वसां च वत्समाल्यात्वानु वाकस्म तिः संबध्नाति। तस्य शिरो विच्छिन्नेन लोहितमिश्रः सोमो ति

117

११२॥

तस्मादृषीन्मन्त्रां एतदंधसोविपानमपक्रम्य सोमो राजामृतं सुत इति ते नैवं स्वरूपस्यास्यानादृश्यतेति॥ ॥सोमो राजा
। ऊरुग्रहोपस्थानं। अश्विसरस्वतीन्द्रा अपकृष्यनु ज्ञापयन्ति स्म व्याहु। सः पंचभ्या वज्र ध्ये प्रतिजगृह्यो रोष उ इतिशाखेयो
यथा एको कारणा निवर्त्तन्ते विविधमानानि दृष्टं ते। यथा वृक्षस्य तानि संसृष्टानि पुनर्विविधमानानि दृश्यन्ते। एवंममय
नपिलोहितमिश्रे ते ~~[illegible]~~ सोमः सोम एवे सतु वा व्यार्थः सोमो राजा सुतः अभिषुतः अमृतं संपद्यते रसानावातु स्थूलस्यापि स्व
रूपमतामृतीनावः ऋजीषरूपेण वृजहातिस्रजतिमृत्युं मृत्युतां दृजीषता वायुरूपसत्यमेतत् अनेन वसूतेनसत्येनसत्यमेतत् सं जा
तं इंद्रियं वीर्यं विपानं क्तितं लोहितोत्सोमपानं पानमपं वा विपानं शुक्रंमंरजो रक्तितं अंधसः अन्नास्यं न तन्न पातु अस्यं इन्द्रस्य
इंद्रियं पयः अमृतं मधुनवत्॥ ॥ अद्भ्यः क्षीरं क्षीरोदकयोः संसृष्टयोरद्भ्यः सकाशात् क्षीरं व्यपिबत् अपिबत्पीतवानाः क्रुङ्
ङ् सः हंसजातो माजायः आंगिरसः प्राणः स हि अंगानां रसः धिया प्रज्ञया उ कुंचनाति। तस्य शक्तेः तस्यां ज्ञा सामिव क्लि तस्यानव
तिसत्यमेतत्। अनेन ऋतेन सत्यमिंद्रियं विपानं शुक्रमंधसः सं नृतं न पातु अपि इंद्रियं पयः अमृतं मधुनः पातु॥ ॥सोमम
द्भ्यः सोमोदकयोः संसृष्टयोः सोमं व्यपिबत् अपिबत्पीतवान् अद्भ्यः सकाशात् छंदसा छंदोभिर्वेदेन वेदेन हंसः आदित्यः शुचिषत्
तस्स सं सतेने सादिसमानं॥ ॥अन्नात्परिस्रुतः अन्नाद्विलीनस्य सं परिस्रुतः रसं ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन व्यपिबत् क्षत्रि
नेम सममितिसमानं॥ ॥रेतोमूत्रं व्यवहितपदप्रायं रेतः विजहाति सृजति योनिं स्त्रीप्रजननं प्रविशत् इंद्रियं त्रिशंयो नि प्रवेशात् इन्द्र
मूत्रं विजहाति उभस्थद्वारयोरपि मूत्रं पुरेतसोर्मूत्रस्थानं हित्वान्यत्रावतिष्ठतेरेतः सत्यमेतत्। ततः गर्भः जरायुणा वृतः वेष्टि
तः जरायुं वृत उल्वं वजहाति सृजति जन्मनाप्रवेशेन सत्यमेतत्। नानास्थाना नानामैमै कर्द्दौ रात्तौ प्रथममुदाहरणं एकस्थानामा
मेक द्वारत्वं द्वितीयं सतेनेति व्याख्यातं॥ ॥दृष्ट्वा रूपे। दृष्ट्वा उपलभ्य रूपे सत्यानृतयोरिदं सत्यमेवं रूपं इदमनृतमेवं रूप
मिति व्याकरोत् व्याकरणं पृथक्कार्यं व्यवस्थानं कथं व्याकरोत्। अश्रद्धामनृते अदधात्। अनृते विनिन्दाय दधाति। श्रद्धां सत्ये
अदधात्। सत्यनिमित्तत्वात् श्रद्धायाः श्रद्धा अस्तीति अदधात् प्रजापतिः। सत्यमेतत् व्याख्यातं। ऋतेनेति व्याख्यातं॥ ॥वेदे
न परिज्ञानेन त्रय्यां वा विद्यया रूपे सुतायाः सुतयोर्व्यपिबत्। सुतः सोम उच्यते। पयः असुतः परिस्रुतः प्रजापतिः स
त्यममेवेतत्। अनेन ऋतेनेति व्याख्यातं॥ ॥दृष्ट्वा परिस्रुतः दृष्ट्वा रसं शुक्रेण अमलं शुक्रेणा शुक्रममलं व्यपिबत्पयः
न

सामं हि डाजापतिः स त्वमेतत्‌ ज्ञातेनेति व्याख्यातं ॥ ॥ खुरैर्वेसाग्रहानन्तरं त्रिंशतं जुहोति सीसेनेतिडा सुवं घो ऊर्णा जगत्यः पथें
इन्द्रस्येदेषड्पंचियते। तथा निरूप्यते पडीपटे पुनरूप्यते शयना यार विसी सेन ऊर्णास्त्रेण तं त्रमि वयवीपरेः स्त्रैर्द्दिविदो
नैरेश्यव यंति किं वयंति यद्देवे वयंति मनीषिणः मेधाविनः कवयः क्रांतदर्शीः मनसा पश्यन्त्या पर्य्यालोच्य गुदानु
कोथे हानीनाम तत्राह अश्विनौ सविता सरस्वती वरुणश्च किंभूतं पुरस्कृत्य यज्ञं वयंति इंद्रस्य रूपं भिषज्यन् ॥ ॥ तदस्या
न तु अस्य इंद्रस्य रूपं अमृतं अमरता धर्मि शचीभिः कर्मभिः तिस्रो देवताः संदधुः संरराणाः संरममाणाः अश्विनौ
सरस्वती च कथं संदधुः लोमानि तावत्‌ शष्पैः संदधुः बहुधा न तोक्मभिः कान्तिः त्वचमस्य। नकारः समुच्चयः उपमाध्य समा
सैः। लवमिति विद्वन् क्रियायः बहुधानतो कान्तिभिस्तत्वमस्य इंद्रस्य संदधुः मीसि अभवन्न लाजाः ॥ ॥ तदश्विना रूपं अस्थं
इंद्रस्य अश्विनौ भिषजौ रुद्रवर्तनी रुद्रस्य ववर्तनि मार्गो ययोस्तौ रुद्रवर्तनी। कर्करो रूपमात्मात्व तेतद्रूति वा सी
118 रस्वती च वयति। वयति बहुवचनमेकवचनस्य स्थाने ति पेशो अन्तरं अन्तरं। किं वयति अस्थि मज्जानं च तावत्‌
मांसरैस्तु कारोतरेण यथा कर्म वयंति किं कुर्वाणाः दधतः स्थापयतः गवां त्वचि चर्मणि सुरां ॥ ॥ सरस्व
ती मनसा। सरस्वती मनसा पर्य्यालोच्य पेशलं पेश इति हिरण्यनाम रूपनाम च हिरण्यवद्वा रूपवद्वा वसु धनं नास
त्याभ्यां महि वा च वयति पठति वसत्यजति दर्शनीयं वपुः दर्शनीयं च वपुः शरीरं इंद्रस्य रसं परिस्रुता न रोहितं इंद्रो वेदं सु
पठ्यते नग्नहोः। कर्तव्यमिह विवक्षितं द्विवचनात्‌ यायाः कारका तिस्र वीति। तद्‌ रसेन वेम च कुविंदानीनां प्रसिद्धं। पयसा शु
क्रं दुग्धेन कारस्तान्‌ तेन मधुकं च अमृतं तं च जनित्रं अजनयत अश्विनौ सरस्वती वडावत लाद्दिंद्रस्य स्तेषड्यः सु ११८॥
रया चमर ज्ञात्मूत्रं च मिति साधुमेढ्रं रेतश्च जनयंतः। किंच अपामतिं दुर्मतिं बाधमानाः अमतिं अमननं सौख्यं दुर्मतिं
च ऊवध्यं आमाशयगतं मलं वातं सह रिवितं सब्वं पक्वाशयगतं अभुवित उदरात्‌ देतत्सुरया जनयंतः असुरा सुरा सं
निकर्षात्‌ संनिकर्षो हि गंधस्य इति ॥ ॥ इंद्रस्य जज्ञान जनयति सत्ये इंद्रः सुत्रामा ॥ पशुपुरोडाशो देवता इंद्रं निष
ति हृदयेन हृदयमिति विनक्ति व्यत्ययः। इंद्र इंद्रस्य जज्ञानं जनयति सत्ये इंद्रस्य पुरोडाशेन सविता जनयति यत्कि

लोमानं वक्तव्यमिति सूत्रेणः इत्येतेषु वक्ष्यमाणानां सर्वेषु पित्तवायवोः ऊर्ध्वपात्रैः ऊर्ध्वपात्राणां लोमिकानां वायव्यानीलिङ्गा
नमितानि निर्मिमीते स्म जति॥ ॥आं त्रालि स्फालीः। स्फाल्यः आंत्रालि स्मतवनू। किंकुवीलाः मधुपिञ्चमानाःपि
वति। सेवनार्थः। गुदाः पात्रालि स्मनवनूः गुदं पावधेत्तुः इति स्मवग्रादि सस्यो गुदास्मनवनू स्थेनसा
वपत्रनम्लीहासमनवनू। रसीनि विदिरस्य वतद् रं वमाता। वत्रासीं दीक्षोनि विच्य तेन तस्तेतो जायते। मुखं सम्रू
अस्येन्द्रस्य मुखं सत॥ ॥कुंभोवनिष्टुः। सुरासंधानकुंभो वनिष्टुः जनितावजनकश्चनू वीतिः सुनते रेवकर्म निर्ये स्मिन्ची
न अग्नेवपमं मो गर्भः अन्नमध्ये सुरालक्षणः उषिता। किंच प्लाशि व्यः सः स्पष्टः। गतधारउत्सः कूपः वहुश्रोतस्ता
नूकूपउत्सः। दुहेन कुंभी स्वधां पिन्वमानः॥ ॥मुखं सन्। अस्येन्द्रस्य मुखं। एकलोपः। शतमितिशाखा। तथा च श्रुतिः। मुखं
शतजिह्वापवित्रं वयं पायुर्वस्ति वीलन्दुतिश्रुतिः। शिरं इत्त्र शतेन जिह्वा पवित्रमस्मिनोऽऽसन्न स्य सरस्वतीव पा
सुनि षगस्यवालं वस्ति। श्वरेपा हरसी तरस्वी वालस्यापि धापयि वस्तिप्ररोपह्यदिनामत्रोपेह सरस्
वीर्येण तरस्वी वेगवान्॥ ॥अस्थिमज्जा क्रियते कोजनरविषाश्नेन हविषा तेन पचो नःपार पक्षमालायचष्टुषःल मा
निजगृमैः संस्क्रियते। तुवलेर्वदरक्षोतिः नुतानि विष्टानि पक्ष्मसु रोमाणि संस्क्रियते। पेषो न शुक्रमसितिं वसाने पे
शो नरूपं कत्तुषः शुकं [illegible] कु असितिं वदन् कृष्णं वसाते आकादृयते। शक्तावस्थि नो॥ ॥अविर्न[illegible] मेषः सारस्व
तेऽन्नतिना सिकायां वीर्यमस्थितः। प्राणस्य पंथाः अमृतं ग्रहाभ्यां सारस्वताभ्यां क्रियते। सरस्वती च उपवाकैः व्यानं
नस्यानि नासिकाग्रन्थ वा पित्तैव बर्हिः बदरैर्जनयति॥ ॥इन्द्रस्यरूपं संस्करोति। ऋषभः बलाय चाति
श्चेतेकर्णसांवक्रो चं ऋषभं अतीतानागतवर्तमानश्च ग्राहि गतान्पा पेंद्राभ्यां स्थापितं यवा बर्हिश्च वव। लेरप्पा
ने लोमानि च अनवनू। कर्कन्धु च यथेन मधु सारघं मुखात् कर्कन्धु बदरं स्वयमेव जनौ रं द्रस्य मुखात्। मधु लाला
ष्मादिमधुना घेनोवाच्यते। सारघं या सारघं। सरघाः भ्रमराः यथा सारघं मधु इ तश्रोतस्य आहुतं च वति। एवं सा
लादि सर्वेस्मादंगात् संभवति। आस्यं नु पक्त। आस्यं नु पक्त वपानि लोमानि तानि इन्द्रस्य लोमानि लोमनि जा। दा

मेकवचनं। मुखेनमश्रुणि चयानि तानि यस्य लोमानि केशा न शीर्षन्नु यव केशाः शिरसि निहिता यास श्रिये तोरवानि
हिताया वलिविधिरीप्सोयानि वेदियानि तानि तदेतत्सोमस्य हृस्व लोम॥ ॥अङ्गान्यात्मन्नु अङ्गानि यस्मिन्ना समिन्निभिजो बेधो
अश्विनो समधयतां तदात्मानं अङ्गैः समधत्सरस्वती एवं इन्द्रस्य रूपं शतमानं बहुधातिमानं अश्विनो सरस्वती वचन तु
वेद लोहिरण्मयेन ज्योतिरस्मनं द्धसना॥ ॥सरस्वती च वहितपदप्राप्यः सरस्वती यं योनिं इन्द्रलवत्तां गर्भं अन्तम
ये अश्विन्यां पत्नी न तासु सुकृतं बिन्दन्दिभिर पतितमेवं इन्द्र जनयन् श्रिये विन्दस्य सेवत्सलाग्नि अप्सुराज्ञा अपां रसेन च सोम्मा
न विमर्शिः॥ ॥तेजः पशूनां। तेजः पशूनामुपादायहविद्य इन्द्रियावत्नीयवत्नु उपादाय परिस्रुता हविर्न्तयापयसा
वहविर्न्तेन सारघमिवमधु व अश्विन्यां दुग्धं सारघा चमरास्ते पथा अद्भ्य ई षधीन्यश्च रसमादाय द्रहं हंति। एवमेत
न्मोरक्ये सोऽश्विन्यां दुग्धं सौत्रामणी लक्ष्यतां। कथं नु तान्यां निषञ्जानि सञ्पस रस्वतीसा च। किं च सुतासुतान्यां परिस्रु
स्कृतिः॥ क। श्री। इ सोऽष्टत्ततो मंत्रभाष्ये एकोनविंशतितमोऽध्यायः॥ क। श्री। क्षत्रस्य योनिरसि। गायत्री। आसंदी वेदो
रूपदधात स्वीनक्षत्रस्य त्वं योनिरुत्पत्तिस्थानमसि। आसीद्धामनिषि द्वोहितुलाधर्मनि हितिराजे सेतदनिडायं। योनिश्च क्षत्रस्य नामित्य
नेहनं लमसि। कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति। मा हिंसीनुः कृष्णाजिनमुच्यते। मा लामियमासीदी हिंसीः मा च त्वं मां हिंसीः यज्ञो धासौत्र
न्माजिनस्यं यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञश्चैवासनश्यति स्यायाद्विति श्रुतिः॥ ॥आसीद्धामुपविशति। निषसाद्धृति याख्याता। पाद्द्वोरुकम
सुपास्यतिमृत्योः पाहि गोपाय। मृत्युराक्षेना क्षत्रानिस्स्यते विद्युतः पाहि॥ ॥अभिषिंचतिदेवस्य त्वेति व्याख्याता।
अश्विनोर्भैषज्येनाभिषिंचति भैषज्येनाभिषिंचामीति। ते नन्नैषज्येनाभिषिंचामीति संबधः किमर्थमित्यत आह तेजसे ब्रह्म
वर्चसाय च सरस्वत्यै भैषज्येन वीर्यायान्नाद्यायाभिषिंचामि। सरस्वत्यैरतिषष्ठ्यर्थे चतुर्थी। इन्द्रस्येन्द्रियेणा वीर्येण बलाय
वादानां वहवे हि प्रजापतयः। कस्मै प्रजापतिपदज्ञाप्यते। तामनि विन्नेवानहां। यतः काय लोके प्रजापतिनाचाय लामनि विक्रम्य

न नासिके। प्रतः सुश्लोके साल्पश्च कथयति। हे कल्याण त्वं हृदे मंगल हे सम्राट् सम्राट् स्तुमः। त्वमीश्वरो राजा मे स्था॥ ॥ मुदा गानि वा बात्
न्नते। यथाऽलिंगं शिरो मे श्रीर्वर्त्तता स्त्वीयामात्र यशो महानं त्विषिस्व वसमानाः स्मरुत्पुनो वसमात्या इंद्रो निषकं इत्याला नं राजा मे अमृतं
प्रसन्नाऽहा शिरो मे श्रीर्वर्त्तते यशो मुखं वर्त्तते। त्विषिर्दीप्तिः केशाश्च श्मश्रूणि च वर्त्तन्ते राजा मे प्राणोऽमृतं वर्त्तते सम्राट् चक्षुः गतं २
पत्र सम्राड्विराट् श्रोत्रं चैव वर्त्तते मनुर्वर्त्तते मन्युः क्रोधः प्रलयाः वर्त्तते क्रोधः स्वाराडपेत्तमो वर्त्तते जिह्वा शक्तिरेहि नौ
पिकुप्यति मानं। वोढुहति सेवक जनेष्वपि। अर्थर्तिहितो पि कर्मणि मोदं जानाति विधिं विडंबयिष्ये॥ ॥ मोदाः प्रमोदाः अंगुलि
यः सुगानि वसमवर्त्तते मित्रं मे सहः मित्रं बलं मम मुख्यं लोमानि जित्वा विश्व वर्त्तते॥ ॥ बाहू मे। मम बाहू वर्त्तते इंद्रियं च व
र्त्तते हस्तौ मे कर्म वीर्यं च वर्त्तते। आत्मा क्षत्रं सार्त्तं चैव वर्त्तते उरश्च मम वर्त्तते॥ ॥ पृष्ठिर्मे यत्पृष्ठदेशो मे राष्ट्रं वर्त्तते
उदरं च मे सो ग्रीवाश्च श्रोणी च ऊरू च अरत्नी जानुनी च अरत्नी च विशो मे वर्त्तते। अन्याय्यंगानि यानि सर्वतः॥ ॥ नाभिर्मे। मम नाभिश्चि
त्तं च विज्ञानं वर्त्तते। चित्तविज्ञानयोः को विशेषः इति चेत् विज्ञानं विशद्धिः तज्ज्ञानः संस्कारः चित्तं। पायुर्मे अपचिति
र्भसच्च वर्त्तते। पायुरिह नष्टदेशाः अपचितिः प्रजाः। भसत् शेफ नस्वजननं गोडा आहुः। नव प्रजमानस्य नटू व ति
अतः पत्नीविशेषत्वात्मे ततः आनंदनंदौ आंडौ मे वर्त्तते। भगः सौभाग्यं च सर्वोपक्षोवर्त्तते। नगामहर प्य यं
सौभाग्यस मं। पसः पसपतेः स्पृशति कर्मणः। जंघाभ्यां पद्भ्यां च धर्मः अस्मि धर्म प्रति षोडि
त्वा च वर्त्तति विशि राजा प्रतितिष्ठामि॥ ॥ प्रति क्षत्रे इति। प्रति तत्र इति पदानुषजति तिष्ठामि च राष्ट्रे प्रति तिष्ठा
मि वा अश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु प्रतितिष्ठामि अंगेषु प्रतितिष्ठामि आत्मनि प्रतितिष्ठामि प्राणेषु प्रतितिष्ठामि पुष्टे
प्रतितिष्ठामि। द्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठामि यज्ञे॥ ॥ त्रया देवा एकादश त्रयस्त्रिंशते गुह्यो तिपि तथा रत्रय सानामदे आपदे
ए पत्नु षास्त्वा हाकारो तेन व्यवहित पदयाः॥ येषु कद्रा देवा पुरुष कोद्रत त्रयस्त्रिं यः सैष पदं ते सुराधसः
शोभनधनानि राधः इति धननाम। राध्नुवंति येन धनेन बृहस्पतिपुरोहिता स्तोदेवस्य सवितुः प्रसवे च तमि मानाद
यो देवैस्त्र मा तैः सह अवंतु पाल यंतु मां॥ प्रथम पं प्रथमा देवाः द्वितीयैः सहिताः अवंतु द्वितीयास्तृतीयैः तृतीयास्त्येन सह

यद्ग्रामेनयज्ञो यजुर्भिर्यजे विसामभिः सामानि रुग्भिः रुचः पुरोनुवाक्याभिः एवमेकादृशा संख्येष्टिः अक्लौरेद्वृविरुत्तरपालिता जुहुतदोने
काः मासैवद्दैवेनयः सुकृतमस्तु॥ ॥यज्जमानेगारे संनवति लोमानिवपति। अनुष्टुप्पूष्ठ्यानिलोमानिवपति र्वत्रे तेवपति अयलं: लंक्षे आ
२न आनमैस्सानतिः लगिवसर्वा लोमम चतानि आनतानी मन्त्रिवाय:। आगतिचरद्याद्रे मांसमेवपानतिर्वत्रे तेउपनमनं तेहिममन्त्र तानिव
सुवनानि अस्थि ममवर्ततामज्जामे आनतिः। इतउत्तरमवच्नरथः ॥ मासरकुंतं पूर्ववयति यद्देवाखिलस्तो तुष्टुजो अग्नि वायुसूर्य देवसा
देवा देवासः दे आमंत्रितेत्रिष्टुप् नानपदे वान्संबोधयंतियच्चिंविता। हेदेवासः देवहेडनं देवापधंचद्दमकृतवंतोवयं अग्निमीतस्मा
देनसः पापाद्धिया सर्वस्मात् मुंचतु अंहसः पापात् यदि दिवा यदि नक्तं हनि यदि रात्रौ एनांसि पापानिवद्रमकृतवंतोवयं वायुर्मातस्मा
त्समानव्याख्यातं॥ ॥यदिजाग्रत् यदि जाग्रदवस्थायां यदिस्वप्नावस्थायां एनांसितिसमानव्याख्यानं सूर्यरूपेवविन्नो षः अृतिस्तुलक्ष
णयाव्याख्येया मनुष्याविजागरितेपितरः सुप्तंमनुष्यं किल्बिषाद्वेवंपितृ किल्बिषाद्धमुंचंतिलि। यद्ग्रामे यदरण्ये त्पपस्तमायां यतु इद्रिये इ
द्रियविषये देवविषयेश्रुतिश्रुतिः यतृश्रद्रेयद्दृये यद्द्रंधर्मः स्वामिवेद्रूपोः यच्च इतद्धतिरिक्तमेनः चक्रमकृतवंतोवयं यच्चापस्य
आवयोः पत्नीयजमानयोः अधिजन्मनि एनस्तस्याएनसः अवयजनमसि अवयह्वीयजिनीशनेवर्तते॥ ॥यदापःव्याख्याताः॥ अवभृ
थनिचुंपुण व्याख्यातं। इयं ऋग्विशेषः अयस्तीतियजते रिदंरूपं पर्ववितृपानेः अयासिषमिति॥ ॥समुद्रेतेहृदयं विराट् सुमियानद्र
त्यपंजक्तिनात। यत्दुर्भित्रियांद्वेष्यं प्रतिविंचति॥ ॥द्रुपदादिवअनुष्टुप् अंवद्रव्यावागोपासांनि वाङ्ममयः पदः
द्रुपदः पादुकाउच्यते। तथायास्कः कनीनकेवविद्रवेनवद्रुपदइतिमुमुचानः पथामयः पदा मुच्यमानः पुरुषः स्नाने स्वेदात्तीर्थंरसीवध्यम
नः इचयज्ञवेतं यथाच स्विन्नः श्रविन्नः पुरुषः स्नानान्मलोनुरुष यज्ञवेतु प्रस्विन्नस्य हि दत्त स्नो मलोपैति यथाच घ्रतं पवित्रेणा कंवल १२०॥
मयेन आज्यं घृतं इवयज्ञवेलीटिकीतःएवमापः शुंधंतुइदं यक्षुर्वद्यमापनसः पापात्॥ ॥उत्तरतिउद्वयमनुष्टुप् सौरीउदुआख्या
तेनसंबंधः उद्वयंमउन्नमतस्मवयंतमसस्पतितमसोधितमो बहुलादस्माल्लोका स्वःरूपं स्वर्गलोकं पश्यंतउत्तरं उत्तममुदुत्तम
मस्मालोकात् ततोपि देवं सूर्यं देवत्रादेवे बुउदगन्मज्योतिः उत्तमं सर्वेभ्योज्योतिर्भ्यो इत्याहवनीयमुपतिष्ठते। अपोअद्या। पंक्तिः
२ अ३ आग्नेयीवात्रुहे अपःअद्यास्मिन्नहनि अन्वारिषं अनुचरितवानस्मि अनेनावभृथकर्मणा यथ्याहं अर्जेनरसेनसमस्ट्यमहि सप
उवानस्मिपयस्वान्उदकवान् सःअ हे अग्ने आगमं आगतवानस्मि तमां आगतवंतंसंतं संसृजवर्चसाप्रजया
च धनेनच॥ ॥समिधमाहरे। एधोसि। एधः समिंधनमस्याग्नेः एवं वेदतः साधनमुपादायएधिषीमहि। आहवनातिसमिदसि।

यतग्नसमिंधनमस्याग्नेः तेनग्न्यासि पुण्येदि स संयोगेनाग्निर्द्दीप्यतीत्येतदभिप्रायः अतस्तौ द्वे अग्नी भिन्ने जोमयिधेच्छि । जुहोति सम
वर्त्तते गायत्री यस्मात् समावर्त्तते नश्वर हादिवं पृथिवी च यस्मात् समावर्त्तते उषा आपस्मात् च समावर्त्तते पर्वे सूर्यः यस्मात् च स
मावर्त्तते एवं विश्वमिदं जगत् जंगमादि यतो वैश्वानरस्य ज्योतिः भासं सवैश्वानरः परं ब्रह्म सोऽहम् इत्युपनिषदः विन्नू कामान्
यमन्वि वक्ष्यू यां तं नरन मा वाशि सं धिने सुहुतमस्तु ॥ ॥ सोम्यामं एष्या रंजे यजमानं आहवनीयेति स्त्रः समिधस्यादृघसि
। तिस्टन्निरनुष्टुब्विराजेयी नि: अथ माब्रत ग्रहणी याये नैताम भ्यादधमिसमिधं । हे अग्ने ब्रतपते मत्वपि त्वनया ब्रतीव क्र
हंव अपगच्छामि । ततइंधेत्वा अहं दीप्तितः सन् ॥ ॥ यत्र ब्रह्म च क्षत्रं च सन्ति मत् सत्रं च सम्यंचौ समीचीनौ रतिमृ दोलिंगव्यस
पः चरतः सह ब्रह्म वियोगेन तं लोकं पुण्यं प्रज्ञेषं प्रज्ञातानि वाचा नामं भवती सतस्तं लोकं कामनं अर्थात । यत्र देवाः सहाग्निना
चरंति ॥ ॥ यत्रेंद्रः यत्रेंद्रश्च वायुश्च सम्यंचौ चरतः सह । अपि पुण्यो तं लोकं पुण्यं प्राप्नुयां यत्र सेदिर्न विद्यते । अन्नलानि
मितं सदनं कातयति सादिः ॥ ॥ अंशुनाते । द्वितीया सुध रा सिधने अनुष्टुप् । सोमस्यांशुनाते तव हे सुर अंशुः पृच्यतां संयु
ज्यतां परुषा च परुः पर्वणा पर्वसे पृच्यतां । हे च कु स्या गंधस्तव सोमं अवतु संघत्त कुस मा लिंगतां मदाय च रसः अच्यु
तः अनश्वर आलिंगतां ॥ ॥ सूता मादत्तो । सिंचति परि । अनुष्टुप् । सोमी देवता । सिंचंति पा आवा मा व सुपगतां आवी
मुचलाये पन्थ्यर्थे व उभी मदे अवस्थितं इंद्रः किंलोवदति किंलः इति किं ब्रः इति वदति किंतो कस्पवं ब्रूहीति वदति ॥ ॥ धनावं
तं करं भिंतो । देवी गायत्री । प्रातः सवने पुरोडाशानां पुरोनुवाक्या । धनावंतं धनानि सीधुनी करंभिंतो करं भो स पुरो
रूपवंतं अयपेन सीयुक्तं उक्थिनं वचन वंतं स्तुति मंते हे इंद्र जागंगातः सवने जुषस्व नोस्माकं ॥ ॥ बृहदिंद्राय ऐंद्री
बृहत्यां गायती तिसाम्नः ३ पंयानि बृहत्साम इंद्राय गायथ । तत्र प्रथम त हे मरुतः ब्रतिजो म वामरुतः वृत्रहंतमं
वृत्रं प्रति अतिशयेन हंतिगच्छतीति हे च रं तमः एवमेव व्याख्येयं मेने वैपदकारः पर्दं च ने वृत्र हंतम मिति मकारो
वा चपद ग्रहतां । अथ कोर्थः ऋषा प्मानं प्रति अतिशयेन गंतारं समस्माय तेति येन साम्ना ज्योतिरजनयत् ऋतावृधा वृ २
: सत्य वृधो वा यज्ञ वृधो वा इंद्रस्य यद्वा ऋतावृधः देवाः कथं तं ज्योतिरजनयत । एदेवं दात्रे देवायइंद्राय दात्रा । प्रिजाग

विांजगरता द्धीलैस्याधिकारावहितविसं॥ ॥ऊ नुमीत्रतां अद्येर्योत्रादिनिः इंद्रीगायत्री है अद्ययीत्रादिनिःग्रविाभः
सुतं चाभिषुतं सोमंपवित्रे आनय त्वामिवा ततःपुनाहिपुनाति इंद्रायपातवे इंद्रस्यपानाय॥ ॥त्रयस्त्रिंशत्तुवसाग्नहे
ष्टहोति। योच्चतानां पंक्तिः।अस्मिञ्जवाढायो नूथतानां। चतुःप्रकारानां अधिपतिः यस्मिन्लोका अधिउपरि स्थिताः
स्थिताःयश्चईत्रोमहतीं नोविकारजातस्यरुद्र एवमहान्तेनजक्षमित्वों अहं हेगारुमपिचपरब्रह्मालेज्ञानमुपगतेक
क्षमित्यी ब्रुहं॥ ॥उपयाम गृहीतोसि व्याख्यातं॥ सक्षत्रिनःप्राणान्संनन्तर्येतिप्राणपाइमेतिद्वाभ्यां अनुष्टुबुप
रिष्टाद्बृहतीभ्यां प्राणादिपरिदया यस्यैप्राणपानमासि अपानपाश्च सुषाश्रो चपाद्मे वारथ्यमेविश्वसेषजमसे
वजकारोमनश्चासिविनायकः स्विष्टकृद्रपतो सवेकरत्यबुसेन्द्रषकः॥ ॥अग्नेकिंच। अग्निनस्तस्यतेनक्षारउपजमः
करोतिदिनीनार्थः। अग्निर्वृहस्पतेसर्वेस्वतिवृहस्पते इडेरा सुत्राम्ण। वृहस्पतेउपहूतस्यान्यनुज्ञात एता निर्दवता
निरुपहूतस्यस्वसोमस्य ऋत्विजोग्निनेत्सयामि॥ ॥समिद्धइंद्रः। इतउत्तरं होरोमैत्रावरुणोचसौ त्रामत्वाभ्यमे
वनतन्त्रेइंद्रस्यघोरेकादशप्रयाजातत्रेताछन्दोयाज्यायेंउष्णिक्छन्दः याक्षु आपिदेवताः।द्रुधमतन्नपातुनराशंसः
॥ ॥इडोबर्हिर्द्वारः। उखासानक्ता देव्याहोतारा तिस्रो देवीः त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतवे इति नामधायोगेविभोषैरे
स्थलेन व्याख्यायेते। धिस्त्यान इंद्रो चस्त्वयतो यःसमिधःसीदीदः आदित्यानीलं भिंद्रः उखसानमनीके उखेउखसाहित
असुखं तत्रेनजवानादित्योवतिष्ठतो पुरोरुचा अग्रताग्निम्पादी स्यावावृक्षमनयिइतिसिवधः। पूर्वेनत्र पूर्वदिद्री
करोति। तदुदयोपलक्षिता हि पूर्वाहिकसंता भवति। स एव मध्यस्थानसीनत्रिन्निर्देवैः त्रैविरूपान् विरूपानकेसे
सहितः त्रिधातावसहितः वज्रेबाहु वेज्रे पाणिः न घानवृत्रं मेधी विदुरोववारहत्वावृत्तिकीदसीसप्रसारतो॥ ॥न
शंसः।यश्चायज्ञो नवति।नरा आसिन्नासीनाःशंसंतीतिप्रतिअनिमानिनोगणायनूपस्यधमस्थानेगोप्रन्तीतिःधेपश्चासी
हवं विदस्मनू विदतान करोतविद्धुरः धारालिस्तोतासितस्यैवं।घद्वारत्रातस्यद्वुरः

बोधिति विधापार्जिवं पावानुहिरं तये वयाहु वैय श्चा सन नम्र तैश्चद्री। वंइ इति हिरण्य नामा। य श्च म्नरइंद्रस्तं नपानु।
घृतं वतिम धुना घृतस्वादे घृतेन समनयथ नुहवी विगोर वहन्त्र स्यते। ततो अस्यां लोगास्त स्वान्पयो जायते।
पयसश्चा इर्पू ना यत इति तं शूरमिंद्रं। यजमानो जयति प्रवेताः प्रवक्तानः॥ ॥ इडितो देवैः। इडितः स्तजितो देवैर्हरिवान्
हरी इंद्राश्वौ तद्वन्निशा यो मे जो वसो नि जायावा। अग्निष्टि शुर्भिन मनन शन अश्वेषणावान्या। आ हुह्यान
शा हूयमानो हविर्भाग निमित्तं आह्वानेन ह्वईमानः। अभिवलाय मानः आर्इ इति बल नाम। पुरंदरः पुरं दारयिता गोत्र
भित् मेघानुनिन निष्ठ इयर्थी वज्रबाहुर्यः स आ यातु उप यज्ञमुप नो जुषाणः यज्ञेनः सर्वेविनं उपसे वमानः॥ ॥
जुषाणो बर्हिः। जुषाणः सेवमानो बर्हिः हरिवानु हरी इंद्राश्वौ ताभ्यां संयुक्तः नः अस्माकं इंद्रः प्राचीनं प्रागे वनं दे श्रो सीद
त्। आसीदिं नीं मुप दिशातु पृथिव्या देवयजनत्वेन उरु प्रथा उरु विस्तीर्ण प्रथमस्येति उरुप्रथाः इड विशेषणमेतत्। बर्हि
र्विशेषणं न्युत्तरात्रिप्रथमानस्यानं सुखेरूपमादिभ्यः उ तेन। वसुभिश्च बर्हि षो जनमे ग्रेणा आदित्यावसवश्च सीदं
तु दिन्त्राय मे तत्। स बर्हिरं गतो बर्हिषा घृतेन समादिसे वसुनिरिन्यद्य समं ज्ञः। सजोषाः सहशीयमानः इंद्र
विशेषणमेतत्। इंद्रं द्वुरः संप्रसारणं छंदसं। यज्ञगृहद्वारः कवष्यः। कुषति छवी। कुषिताः ससुषिराः धमवमाना
आ दरवत्सः वृषाणं वर्षितारं ये उ यजमानः। नयः सुपत्नीत्व ह्यापयेत देव्यः अजित इति द्वे तश्च विश्रयं तां विश्रिये
तां सुवीराः इति ग्नित्वीर मिंद्रं प्रति चयमानाः। द्वपोन वैत्यः महो निर्मसौ सवैः॥ ॥ उषासानक्ता उ रवाभ्यामिति स
द्र नोसानिः उरवाश्च रात्रिः उरवा शुराविश्व बृहतीमहसौ बृहंतें महांतौ पयस्वसौ जयेंद्र कवसौ उपवस्या यवसौ सुदुघे
साधुदोहने शूरं इंद्रं तं उसतौ तुलोपमे वेतत्। तेउ मिवततौ। पदार्थं सत्तं घसा तितमिव। पेशसा विचित्रेण रूपेण सुवर्णे
सचयंती सेजग्ध्यं यसौ हृदानां देवमिंद्रं यज्ञतः संगतं कुरुतः पुनः घृदयतह सर्वः। सुरुक्मे सुपीयने॥ ॥ दैव्या रो २
मिमाना। अवहित पदद्वियोमं त्रा। दैव्या होतारौ अयं वाग्निरसौ वायुमध्यमः दैव्या होतारौ मिमानौ निर्मा तारौ यज्ञम

१८ सुतः सधमा न सस्रमदनः सहनो तननः अस्तु मरः विक्रांतः वा वृषभनः वर्द्धमानः स्वबलैः तविषीर्यस्य १८
ति २

नुषः। तद्धितलोपः वीक्षायाश्च अनुष्यस्य यजमानाय पुरुत्रा बहुप्रकारं प्रथमौ मानुताङ्क्तेः सुवाचा साधु वाचो मर्द्ई नि
गच्छन्तां जे यजस्य इ.इ.मधुना अन्नसहितं हधना स्रुपयं तौ प्राचीनं आहवनीयारम्भं अग्नेर्हविषा वृषभनः वर्द्धयंतः॥ ॥
तिस्रो देवीः। यास्तिस्रो देव्यः हविषा अस्मिन् वर्द्धयमानाः इडूं यजुषाणाः सेवमानाः जनयो न पत्नीजयायूव पत्न्यः
ग्नेनाः उच्छिन्नं तं उवितते विप्रस्तंयज्ञं पयसा हविषा कुर्वे उक तमास्ता स्तिस्रो देव्यः इडा सैत आहस्रर स्वती च इडा चा देवी
हानादिगुणपुष्टा भारती च अदिदिं सप्तविश्वम् त्रिः सर्वतस्तु तीयाप्यिनी अग्रव्यातम त्रेनास्य तोष्म हुतं॥ ॥ त्वष्टारः यतु
त्वष्टानतः करे सर्धस्य यस्य वृष्टा हवनुमार यन शुष्मं वलमिंद्राय इंद्रार्थं च दधत् सेक्तो। कपं त्वष्टा अपाकः पाकर्ड
तिप्रशस्य नाम। न विद्यते यस्मात् वक्तुरनः पाकः प्रशस्यः सो पाकः नञो स्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वा चोत्तरपदलोपश्चेति
समासः। पूर्वं विद्वषुः पूर्वविवस्वान शरीरः सेवन वीलोवायश्च सेच इंद्रापुरुहूति बहूनि जिघन्याम्यकरोदिति त्वाष्ट्रः॥ वन
से क्तो त्वष्टा यजनवृष्टस्ते सेक्ता [illegible] इंद्रं च रिरेताः सर्वजनकस्त्वष्टा समूह इति [illegible] आहवनीये समनन्तु तत्र यच्छ
हविः सहितेना [illegible] नरदेवान् अनक्ति जोज नार्यः आहवनीया सनाहितो जो नयित्रं देवानिति आर्थः। वनस्पतिरिव सृष्टे
वनस्पतिर्यूपः अवसृष्टः अनन्यनुज्ञातः वपात्रो [illegible] मध्यगुणा दं पशु दासन्था आस नास मजन [illegible] संगमयन्नुसेव
[illegible] मितानदे [illegible] यथास्तमिता देवः अपाः पशुं [illegible] संगमयेद्देवे। द्वि च इंद्रस्य जठरं उदरं [illegible]
नः [illegible] हातियज्ञं समनंतु [illegible] मधुना वर सेन [illegible] ते [illegible]॥ ॥स्तोकानामिंदुं वपास्तोकानां संबंधि [illegible] प्रतिसो
मं प्रति [illegible] सोमसेस्त वस्तु [illegible] ततागमनाय [illegible] विक्रांतः इंद्रो वृषाय [illegible] वृषभः सर्वतो
क यास [illegible] उराषाट् [illegible] सहस्रतिनवनीति उराषाट् सहं [illegible] निर्मीय [illegible] तपुषा
[illegible] तावय [illegible] सामोदमाना [illegible] स्वाहा [illegible] निर्देशः। स्वाहा [illegible] तिनिर्दिष्टा [illegible] मरणधर्माणः
मद्यं [illegible]॥ ॥आयात्विंद्र [illegible] इंद्रस्य [illegible] वायुरो [illegible] नो [illegible] आगच्छतु
इंद्र [illegible] पनः समीपस्माकं आगतं [illegible] विषीति बलनाम। तवते [illegible]
[illegible] बलानि [illegible] स्वबलैः तविषी [illegible] दीनि [illegible] रिति [illegible] यस्मादीयंदृ

अत्रिवन्ति अत्रिवन्ति विरह अत्रिनवनवीरम पितृ आमनुष्कृतानि अस्मावं स आ यातिरिति संबंधः॥ ॥आ न इंद्र॥ आ उपर्गो यास इत्स
नेन संबध्यते आयाससनु आयाहि नो अस्माकं इंद्रः दूरात् द्युलोकादेः आ न आसात् आयासस्य आ साहि संतिकनाम। आ न छन्
स्माकं समीपायायाहि दूरेयपर्द्धिं धंति केइसर्थः। अत्रिद्रित नतु अनिलिपित पदार्थकारी। अरसे अस्वनाय ऋज्ञापरी वा। उग्रः
विषमः स एइंद्रिज्ञो स्वेन नस्मितनमे वरौः उपेतः नपतिः वज्रबाहुः संरक्षे संग्रामे लिमितसुप्त दपिसंग्रामनामा एकस्मिन्नीगपि
बहुयुद्धयुगपदुपस्थिते युद्धे वलि नृषाविनिः नृसि संयुगाः इति तन्मनुसंग्रामनयतः या इन्न॥ ॥आ न इंद्र॥ आयाहि नः अस्मान् अभि
इंद्र हरिभिर्हरितवर्णैरश्वैः अच्छान्तेरथै सचा अस्मान् नतीति अर्वाचीनः अर्वागंचनः अवसे अन्नाय राधसे धनाय च हा नाथं रव
तिष्ठातिति तिष्ठ उवज्रायम घवान् धनवानन विरप्शी विरमहान्त्रीव इमंयज्ञं अनुअति नो अस्मान् वा अस्मातो अन्तसी तन्ननतिमिति नतेः।
॥ ॥ त्रातारमिंद्र॥ त्रातारं रक्षितारं इंद्र यतः कथयंति आविता रंच यत इंद्र कथयंति हवेह वे सुहवे आह्वाने आह्वाने शोभनाह्वा नीय
तरं इंद्र कथयंति शूरं विक्रांतं इंद्र यतः कथयंति जनाः अतो ह्वयामि तमहं शक्रं पुरुहूतं बहुभिराहूतं इंद्रं सवाहतं सन्नः स्वस्ति नो अस्माकं
मघोनिर्विनेः सुमृडीकः शोभनसुखकारी। कमविनाशं मघवानं धनवानं धनवान् धत्तउ इति धत्तउ इंद्रः॥ ॥इंद्रः सुत्रामा॥ इंद्रः साधु त्राताः स्व
वान् धनवान् अवोभिर्निः सुमृडीकः शोभनसुखकारी॥ नवद्वे विश्ववेदाः सर्वधनः। किंचाधनतामपनय उद्वेषः द्वेषिणं नय
न्नलोकमरोउरुबलमहा सादा सुवीर्यस्य धनस्य पतयः स्याम॥ ॥तस्य वयीतस्वं इंद्रस्य सुत्रावन्तः वयं सुमतौ कल्याणमतौ स्याम। न
यस्य अज्ञसंपादिनः अपि वा स्य भद्रे भंदनीये सौमनसे कल्याणमनसि स्याम वयं। ततोनुग्राह्यबुद्धौ कर्मानानामस्माकं सुत्रामा
शोभनत्राणः स्ववान् धनवान् इंद्रः अस्मे अस्मत्तः आराच्चिन् दूरादपि द्वेषो द्वेष्टारं नित्यं नव वर्तमानं सनुतरिभिर्निर्त्तिता नहि तेन
नये पं अंतर्हितं च सा य पोनुयद्वादूरे पि वर्तमानं द्वेषं भर्त्यं प्रकेट एता यूयोतु पृथक्करोतु॥ ॥आमंद्रः॥ हे हस्तेंद्र॥ आया
याहि मंद्रैः मंदनीयैः इंद्र हरिभिर्हरितवर्णैरश्वै मयूररोमभिः मयूरवद्रोमभिः। किंच मा त्वा च के विनिंयमन्निंत पाशिनः
मा च त्वा मा गच्छेनतसी त्वं केविन्निवधीः। कथमिव विरतिः शकुनिनाम। शकुनिमिवपाशाः प्रतिबंधकाः आस्वेदिनः आधकेनि
रिपाश्चिमो नवे या अतिवनूवेवताउतिः अतीयतान् इति अत्तउ कथमिव वैधइवमघावं वैति रुद्रकदेशं परिस्थायाव्
म मा गच्छेयुरेवमा गच्छेदिति॥ एवेनू इन्द्री विषुपाः एवमनेन प्रकारेण इंद्र तृपद्वरताः। इंद्रं वृषती वर्त्तितारं वज्रबाहुं वर्त्तास

६२
प्रासः वसिष्ठस्यापत्यानि बहूनि मद्रा। वस्व तमः। सषपः अन्यस्त्रीति। खनिष्ठु वंति अर्कमंत्रैः सनोऽस्माभिर्यं स्तुतः वीर वत्सा पुपुत्रै
पुत्रं। यस्त्र उद्दद्दा उचनं गोमत्र्यो गोमुक्तीर्वरत्वं विनिः पादे तंद् मन्तिष्ठुसाधेद्दानी येषाज्यं तितानाह म्र पं पानपा लयतस्व स्तिरुलि
रविनाशे सदा कालीनोऽस्मान्॥ ॥सुतउत्र्यो नरं त्रिपश्च राजस्याकृद्वदशा या नुष्टुब्जोऽश्विसरस्वतींद्रदेवत्याः। समिद्धः संदीप्तोऽग्नि
हे विः तपत्रा समर्थः हे अश्विनौ। विन तप्तो घर्मस्य वर्ग्यः विराट् सोमो निष्पुतः। वीर्य दुहे स्रवय तिव धेनुः सरस्वती सोमं शुक्रं
शीरहदद्रियं वीर्यं अश्विनाव स्वरूप तयो होतारकयपतिय तु संपत्तिः॥ ॥तनूपा भिषजा तनूनां पातारो भिषजो नसुते निषुते न ५
सोमेऽश्विनौ उभौ सरस्वती वमध्वा रसेन रजांसि भूरपलंद्रो प न्नोग्याल्लोकार जां सपुष्टं तेद्र ती हल्लोकवव नो रजः ब्रास्थः। इंद्रि
री यं वीर्यं इंद्राय पायना यं पथिभिर्मार्गैरुद्भिर्वहतां। ॥इंद्रायेंदुं॥ इंद्रार्थं इंदुं सोमं सरस्वती अभिषुत्याहि ति वाक्यपरिपूर्तिः।
नाराशंसेन यज्ञेन सहितानग्नहुं किं त्वे अधातां सुरयां अश्विनौ मधुरसरूपं भेषजरूपं च भिषजौ वैद्यो सुतेऽभिषुते सोमेदं
द सनुष्ठेगो विन्नि व्यस्येन। आजुह्वानो व्याह्वा यंती सरस्वती इंद्रायेंद्रियाणि च कुः अश्विनानि वीर्यं च वीरकर्मं इडाभिर्यहि याभि
रिळभिः ता नि रश्विनेव सहाणरुता पादाय संदधुः इषं बीजं च संदधुः ऊर्जं व तद्रूपं सेवनं दध्रु सहिसंद धुः संदधुः रयिं ध
नं॥ ॥अश्विना नमुचेः। यं अश्विनौ नमुचेरसुरस्य सुतमभिषुतं सोमं शुक्रं ममलिनं परिस्रुता सहितं स्थापितवंतौ सरस्व
ती तमाहरत् बर्हिषास्तरणार्थेन सहिता इंद्राय पातवे इंद्रपानार्थं। ॥कवष्यो न गृहद्वार उच्यते। कवष्या नाकुषानि
षेसमुच्चयार्थो नकारः अश्वाम विस सुखिराश्च व्यंचनवत्यः अश्विभ्यां न अश्विभ्यां वा चर्षुण्यां सहितादुरः द्वाररदेवताः
।द्वारः निहिंदेशो लक्ष्य ते उ स तष्व मुक्तः इंद्रो न इंद्रस्य या सु द्याः सु व्यव स्थिता रोदसी द्यावापृथिव्यौ उभे अपि दुहे दोग्धि कामा १२३॥
मावसरस्वती दुहे इंद्रायाय पातावय प्रयज्ञ्यस्य द्वाररूढ्देना मकुर्वतीति शेषः॥ ॥उषासानक्ता। उषा उषाः सा आदित्यश्च नानाक्तं
त्रिः रे अश्विनौ उषाश्चरात्रिश्च सुपेशसा सारूप्येण क्तेन उषा त्वक्तेन रात्रिः किमिंद्रं उषाश्च रात्रिश्च के व ले पव समं जाते ने सा
ह सरस्वत्या वसहसमंजाते॥ ॥पातं नः। अस्मान् हे अश्विनो दिवा अह्नि पातं पालयतं इंद्रं सचा सह हे सर्व्वः। सुते निषुते
सोमे॥ ॥तिस्रस्त्रेधा तिस्रो देव्यः सरस्वती वमध्यस्था नाना रती आदित्यवन्नाद्युस्थाना इडा पृथिवीस्थाना एताः त्रिषुस्थानेषु
स्थिताः। अश्विनौ सतीव्रं पटुतमं परिस्रुता सहितं सोममिंद्राय सुषुवुः अभिषुतवंतः मदं तर्पकं॥ ॥अश्विना भेषजं मधु॥

रन्तरा ख्यातं तस्याः दधुरिति परिलोमभ्य अदधुः अश्विनौ सरस्वती च स्त्रीचेषु इमा ऊर्देवता। किमदधुः अश्विनौ तावद्भेषजं मधुरूपं भेष
जं नो सारसं वधिनी सरस्वती च दधुः वपया। श्रियं रूपं च कस्मिन्न दधुः इन्द्रे कस्मिन्न वसरे सुते अभिषुते सोमे॥ ॥ ऋतु धेन्द्रः। ऋतौ
देवकाले इन्द्राय तिविन्तक्ति व्याख्यपयः। वनस्पतिः समानः समयमानः ऋत्व न्यरिस्कृतासां धनं ऋतया कीलालमन्नरसं दुहे इन्द्रसंन
गः अश्विन्यां च सहिता मधु दुदुहे धीदो गिघुचे नु ऊर्जं वा सरस्वती। मधुवश्व॥ ॥ गोभिर्न निनी गोवचनति निम्नपशुभिः सोमं संहितं मासां
लेपरिस्त्रुताव। कथं भूतं स्कृतं मधु अलि सुतं मधुस्वादु हे अश्विनौ युवां समधत्तं कस्मिन्नु मधत्तां इन्द्रे किं केवलाव अश्विनौ समधत्तं
तं ने याः सरस्वत्या कृतिस्वाहाकृतिप्रयोजनं सार्द्धं॥ ॥ अश्विनाहविः। तिस्त्रो वपानं याज्या सुवाक्या अनुष्टुभः। एकैकाश्चिस
रस्वतीन्द्रदेवत्या आङ्गिरश्चा ख्यातपदेन सर्वाणि पदानि संबध्यन्ते। अश्विनौ सरस्वती च आजन्मिरिरे हविरिन्द्रियं
चं सुक्रतं अमलिनं वसुधनं च मधीमरुनीयेकुत आजन्मिरेन सुवे रसुरात् कमाहे उत्तमतया आजन्मिरे धियाबुद्ध्या कस्मै
जन्मिरे इन्द्राय॥ ॥ यमश्विना। यमश्विनौ सरस्वती च हविषा वर्द्धयन्। सविद्दे नेद। निर्दिश्विहारणे। विदारितवान्। तया
द्विविनत्ति। व्यस्यपः। नमुचिना असुरेण सह बलं विजेद इति॥ ॥ तमिन्द्रं। तमुग्गुलामिन्द्रं पशवः कर्मागिन्न्वताः गोमेषाजा
द्यविनति। व्यस्यपः। नमुचिना असुरेण सह बलं विजेदेति। अश्विनौ च सरस्वती च दधानाः धनरयं तं ततः अभ्यतन्त्रत तन्त्रपति स्वधार्थः अभिवर्द्धयन्ति केन हवि
षा कस्मिन्न्यज्ञे इन्द्रियेवावर्द्धिः॥ ॥ यइन्द्रइति तिस्त्रोनुष्टुभः। पशुपुरोडाशानीयाज्याः। अनुवाक्या रुद्रसविर वरुणदेवत्याः। स
यो यइन्द्रइन्द्रियं दधुः स्थापितवन्तः सविता वरुणः नगः नगस्य याश्वेना त्वं दोलक्ष्यते। तं यजमानं वायन्दृधातु विवाक्य
यः। स सुत्रामा यश्च सुत्रामा इन्द्रः हविष्मतिः हविषः स्वामी सयजमानमितिविनक्ति व्यस्यपः। स एव नसतामिति पुरु
च वचनव्यस्ययः। एवमेतेति वि षमाभे त्रालन्तया याख्यपाः॥ सविता वरुणः द्वितीयोऽर्द्धर्चः प्रथमो व्याख्येयः। यत् आव
तनमुचेः सकाशात् च सबनं बलं वे इन्द्रियं च। सुत्रामा इन्द्रः तत् सविर वरुणप्रन्तय पः पुरोडाशदेवता दधतु इन्द्र दद
प्रमानाय दाशुषे हविं षिदनवेते॥ ॥ वरुणः क्षत्रं। वरुणः सविता च सुत्रामा च दधाना इन्द्रे यजमाने वा यजमानस्येत्
मतां त्रासतव्याप्तनं धीतः। कीदृधानाः वरुणः क्षत्रं इन्द्रियं च सविता नगेन धनेन सहितौ श्रियं सुत्रामा यशसा स

हितं बलं॥ ॥अश्विना गोभिः॥ तिस्रोनुष्टुभः। हविषा पाङ्क्ता नुवाकाः। अश्वि सरस्वतीन्द्रदेवत्याः। अश्विनौ सरस्वती च गोभिः गोभि
र्मतिभिः इन्द्रियं इन्द्रियेण विनक्तं वीर्यं स्वयं वाक्यसंबन्धः। अश्विभिः अश्वदत्तिभिः आयुर्बलं वीर्यं हविषा पशुभिः गोभिः ग्रा
इन्द्रं शुक्रमानमवर्द्धयन्॥ ॥ता नासत्या॥ तौ नासत्यौ सुपेशसा सुपेशसौ सुरूपौ हिरण्यवर्त्तनी हिरण्यपदानौ पक्षेषु तत्वंशा
नौ तौ नराङ्गुलयुक्तौ नरोकारौ वा सरस्वती च हविष्मती हविर्भिः संयुक्ता एते त्रयः पादाः परोक्षदेवताः चतुर्थः पादः प्रत्यक्ष
कृतः। सतोवाक्यस्येदं तौ नासत्यावुरुगुणौ सरस्वती च कर्मसु वर्त्तमाना नोऽस्मान् अवत अवन्तु इति पुरुषव्यत्ययः। ततो द्वितीयं
वाक्यं इन्द्रं कर्मसु नोऽवत। हे इन्द्र त्वमपि कर्मसु वर्त्तमाना नः अस्मान् अवत अवेति व्यत्ययः॥ ॥ता भिषजो॥ तौ भिषजौ सुकर्माणौ
कल्याणकर्माणौ सा च सुदुघा साधुदोग्ध्री सरस्वती सा च वृत्रहा तत्र त्रयः बहु कर्म इन्द्राय दधुः इन्द्रियं वीर्यं। ननु सरस्वती
हन्ता न कथं तस्य इन्द्राय दधुरिति इन्द्रियमितीन्द्र इन्द्राय ददातीत्येतन्नोपपद्यते। उत्तरं। कश्चित्तरीपदं इदं तत्कल्याणं च वार्येन्द्राय ददातीत्य
सहोव। विनवो वादेवा सर्वं सम्प्रत्ययः। एकस्य द्विस्त्र बहुधा वा नवेषु। एवमन्यत्र विरोधः परिहर्त्तव्यः॥ ॥अहा तां पाष्मा नुवा
क्याः॥ युवं सुराममश्विना॥ पुत्रमिव पितरौ॥ अनुष्टुप्त्रिष्टुभौ। अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्ये। युवं यत्पमिति विनक्तिव्यत्ययः। सरस्वती भिः अश्व
यै मदयन्तीया हे अश्विसरस्वत्यः सुरामं सुगमं मिमेन सुचौ असुरे वर्त्तमाने सवासहविषि पिवानाः विविधं पिपि वंतः कर्मसु
वर्त्तमानाः इन्द्रं अवत पालयत॥ ॥पुत्रमिव॥ पुत्रमिव पितरौ आरयातं। यम्रु स्थितं ऋतौ। यस्मिन्नश्वास ऋषभास उक्षाणो
वशामेषा अवसृष्टास आवद्धायावदाय च हरव तेर्निर्दिष्टा आहुताः आदायादाय हुताः तस्मै अग्नये कीलालपे कीला
लमन्नरसं पिबतीति कीलालपाः सोमपृष्ठः। आयसोमाहुतयो यस्य पृष्ठे ह्रूयन्ते। मेधसे मेधाविने हृदामतिं जनय हृदयेन
तिएवं केस्तोमं जनय वास्मद्गनये॥ ॥अहाव्यग्ने॥ यस्य ते तव आस्ये मुखे हे अग्ने अहाविहु तं मया हविः कथमिव स्रुवी
व घृतं यथा स्रुचि निषिक्तं घृतं वं मद्वा च सोमः च माभिव यथा अनिषवणे वर्ततिनिषिक्तः सोमः। एवं तं ता
व्यामि वाजसनिं वाजमन्नं सेवते तेवाजसनिं धने अस्मे सुवीरं वीरजनं वीरं प्रशस्तं धेहि स्थापय। सवः यशो वे सोमो रा २
हितं महीति॥ ॥अश्विना तेजसा॥ एकादश्या ऋत्। आद्यानुष्टुप् वश्वि सरस्वतीन्द्रदेवत्या। द्वितीयास्त्वयरे वागाम अस्यो १२४॥

...सरस्वती इदं वसायध्यास सखा अग्निना वह्निनो तेजसा नवसहवसु शालेन सह वीर्य सहसरस्वती वा वा वसुर बले न्वक्षति
नियतवसुरग्निद्धरेलं ऊर्जा नदधुरिंद्रियं॥ ॥जोमदनु हे नासत्यो गोमद्वंदं दिवंदन संस्कृत। उभुपदपरतो। अस्य वह्नुघनं संद
सन्नूपासः॥ ॥नयसरः। यन्नेनपरः खेतरेण असिबद्धः नवत्रं तरः सिबद्धः अद धर्षतु आ धृष्णुपातु अनिन्दप न्हीप
नः हे वषना सुवर्षणं वृष्टियं मो वसु धनं ते तपो नः। यथा वृष्टि द्वारेण वासयितारो दुःखं समतः हुर्षमसि वेंदु रीसतिय
नं संदृष्टो धनेकस्य संदर्शनं तु धिषणा धियल्या स्य हे ऊन्रू तं नवति॥ ॥पावकानः। या पावका पावयित्री सरस्वती
वाजेभिरन्नैः वाजिनीवती अन्नवती सा नः अस्माकं यज्ञं वष्टु वकामयतो यो हि यद्दि इच्छति स तदागच्छति धियावसु कर्म
वना॥ ॥चोदयित्री। चोदयित्री प्रेरयित्री सूनृतानां प्रियान्नानां ऋतानी वचसां चयीलमनलाल्यवाग्विन्नवस्य चोदयि
नी सर्वेः। सा चेतयंती चेतयमाना ज्ञानमती नां यज्ञं दधे धारयति सरस्वती॥ ॥महो अर्णः। यो महत् अर्णः महीतमु
दकं सधातं सरस्वती चेतयति प्रज्ञापयति केन कर्मणा प्रज्ञया वा महस्त्वानी नदी वा यथा च धियः बुद्धीर्विश्वाः सर्वाः सर्वा
णि धवस्थिता विराजति विराजति दीप्यति ध्वंतनि वितत्ययज्ञे दृष्टः विधीदीपयति विकाशयति वा तां वयं स्तुम
स्तिशेषः। इंद्रायाहि। हे इंद्र आयाहि आगच्छ चित्रभानो चित्रदीप्ते। किं कारणं सुता अभिषुता इमे सोमाः त्वायवः त्वां का
मयमानाः यदि नामं इंद्रो स्मानभिवेदि सर्वकामयमानाः सर्वः। नवाभिषुता एव के वर्तीकि न हि स्पृष्ट्वी भिस्तनाभ्रता
सः अनुवइ सीगुलि नाम। अंगुलि भिस्तनावचनदाने नवधृतानः पवित्रीकृताः यदासनाभ्याशे न दशापवित्रमभिधीयते अं
गुलिभिर्दशापवित्रेण च धृतानि सर्वेः॥ ॥इंद्रायाहि। इंद्र हे आगच्छ धिया स्वकीय बुद्ध्या इषितः अन्येन प्रेरि
तः सन्निप्रायः विप्रजूतः जूतिर्गतिः सर्वेः। प्रीतिमेध्ये वाग्घनतः सुआवतः अभिषुतवतो यजमानस्य यज्ञे। किं कारणं अभि
तिचेत उपसमीपे ब्रह्माणि इह वीर्यं वाग्यतो वर्तीते उपपुरोडाशा भूरुत्विजो वर्तीते इ सर्वः। वाग्यतो इति रुत्विग्ना

मस्तु पतिर्नः ॥ ॥ इंद्रस्याहि । हे इंद्र सोम गच्छ । सुत्रामानः सुत्रामानं तिविप्र नाम । हविष्मंतं वरमातः । कुत्राग[?] इति । उप
ब्रह्मसो स्यामीति । उपहवीविप्रति । हे हरिवः हरी अश्वौ तद्वानिंद्र मनुरमसोसः । सं बुद्धाविति रत्नं । दस्मत्वसुते अ
भिषुते सोमे दधिषु उदरे अमर य स्व नो स्माकं स्वन तें व नः अन्न हविः सोमलक्षणं ॥ ॥ अश्विनापिबतां ॥ मधुम
धुरस्यादो पलक्षितीसोमं सरस्वत्या सजोषसा । समानसोमपानो इंद्रस्य सुत्रामा वृत्रहापि बन्धुमधुतांतो
न यो नूपः । अश्विसरस्वतीं इंद्रो जुषीती सेवीती सोम्यं मधु ॥ ॥ ४ ॥ इत्यो अष्टकृतो मंत्रनाष्यविंशतिमो
ध्यायः समाप्तः ॥ ॥ आनंदपुरवास्तव्यवज्रटाख्यस्य सूनुना । मंत्रनाष्यमिदं क्लृप्तं कुत्सितमोऽत्र टेनगु
रुतकीतनः ॥ ॥ ७ ॥ श्री ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ श्री ॥ ७ ॥ श्री ॥ ७ ॥ श्री ॥ ७ ॥ श्री ॥ ७ ॥ श्री ॥ ७ ॥ श्री ॥ ७ ॥ श्री ॥ ७ ॥ श्री ॥ ७ ॥

॥ श्री शाके ष्विषडिंद्रसंपरिमितेसंवत्सरे शार्वरिनाम्न्या बाटरुषी […] दिति मघे रशुद्धिति
१५६२ थी स्या या वनेर्द्धचटः । श्रीमद्वज्रटपंडितासज्जमहो[…]टाख्येनसंनिर्मितो ग्रंथो लेखि वज्रभुजेनवि
दुषा श्री नागदेवात्मना ॥ १ ॥ विद्यानस्यथ मयालेखिलेखितमक्षुद्रहर्षकौ । धनपात्रादि […]
परिपाल्यतां ॥ २ ॥ न्यूनमात्रार्धद्विहीनेच्छ तु स्वरामाध्यनियायिना । सुबुद्धैः पंडितैः शोध्यस्मयोटोधीव
लिखितः ॥ ३ ॥ अस्मस्तासहितोयेनसव्याकुरलोनसंस्करिला । इत्यटालो कमात्रेतो देवाजल्पीतिकिंन
ता ॥ ४ ॥ ॥ क ॥ श्री ॥ र ॥ सु ॥ क ॥ स्या ॥ ल ॥ म ॥ सु ॥ प्रा ॥ रो ॥ ग्य ॥ म ॥ स्तु ॥ पु ॥ स्त ॥ क ॥ स्या ॥ मि
नः ॥ स ॥ दी ॥ लि ॥ ख्रि ॥ ष्या ॥ सा ॥ क ॥ ल ॥ म ॥ क्रो ॥ त्रा ॥ ह ॥ ना ॥ म ॥ सु ॥ ह्म ॥ नि ॥ त्रा ॥ दी मानं
श्रीमन्महा[illegible] नानेकफलार्पतिथराचोवीरुसोछेद्विनेश्रीमन्महागणपतयेनमः । श्रीकुलदेव्यै […] ॥ १२५ ॥

वत्क्रिन न्यायेनिषम नानिषेयत्वल्लक्षणः सबंधइति। प्रुत्यादौदिति चैककव्र नरूढा नेल्वत्यादेशः तत्रयदिषष क्रिया
प्रोमादितिव क्रिरत्विधीयते नज्ञ व्या तदिदानीमध्यघद्धिरत्यादिकं विदिष्यते तत्सर्वमिदि प्रुत्य ते तथ
न तिस व्यवहारे उद्रुत्व नमादौ दोषान्के विद्धिदघद ति। तदसत्। सिद्धे हि सिद्धार्थसंबंधे पश्चाद त्ति
क नत्निषेय नार्वक्रियाधार कथकाधिशयितुं प्रुसक्तिः क्रियते सा वक्रियमाणा तस्मिन्नु नत्निषेयवा ते
रू ते मगधाधिप तिवत्। यथा मगधाधिपते मागधे प्रुज्ञ नपदे घाधिपत्यमस्तिन कान्यकुब्जे प्रुदव मिह
पिता त्यादिपरिछिन्नेघनि षेयप्रुक्रियाधवृत्तिरस्ति न सर्वत्रे त्यदोषः। प्रुसत्तिद्वारेण वरप्रष्टा नी परि
ता न मत्प्रुदृष्ये हे उरितिश्रुतिर्दर्शयति। तत्सत्रणीता नांप्रणीता लंघति हतिष्ठ तियद्दव मेतत्स णीता नांप्र
णीता नंवेदेतिप्रणीता माहस्यानिर्वचनपरिसानेद्वारेण फलंदर्शयति। तथा प्रुरुषज्ञष्ट प्रुस्मे त्वति प्रवेद्व
हा सयद्वर्वस्मा सर्वस्मा त्सर्वं व्याप्नन अघत्तस्मा प्रुरुष इ‍ वति ह वे सर्वं यो स्मा स्वविप्रुरुष तिय ए
वं वेद। एवं वत्तत्र एतत्र स्थाले पाकप्रुते केन को सि के न्यायेन सर्वेषाम्निषेयेप्रुद्रव्यो। आह वेत्रियाधु
रवं सबंध स्निधन्नानिषेयये। ता व्याफलं माप्नोतिश्रुतिव क्रिय पुनः पुनः। ऊर्जेत्वादि पदेश्वव्यस्य द्वरो
मंत्रः। देवीअनुष्टुप्। यादृग्यजुषी चेदास्ति एवं सर्वेषुप्रुञ्जुष्टुत्सतु वड्ट द्रवी। गंधगोवीरवत्सपालु नोच्यते
एकं वासरावर्णीन्तरमाज्ञा नेच्छयोगाषर्वत्स। तंचं जिज्ञा समानेन नुवेरितत्र्यंपदेवदे पोः॥ स्तारवास
वामते विनियुक्ता। संनमयामीति वा कवषोषः। पोषड्वाइ गेसां जायते तस्मे त दाहेति श्रुतिः। ऊर्जे
न
नधा नायोः। विप्रु। ऊर्जेता दष्ये रत्ने धी। वीयादे अन्यस्व नारी देश्यासे वनस्पात्सस्य वृत्ता सं नमयामि
घज्ञ परीणा मोहि दक्रिरं नादिकं वा त दन्निरा यो मं चा श्रुतिश्चापिं नेयसवति। अग्नेर्वैधूमो जायते

॥श्रीगणेशाय नमः॥ ।निजकर्म्मनिरतदक्षः सहवसनिर्दुरात्मानापि निरपायं। किन्नेव कथयरसना दशनानामन्तरेव स
ति॥ अतऊर्द्धं उत्तराद्धमारभ्यते। इमम्मे॥ प्रथमेयानुवाके नैष्टिके होत्रं प्रथमेवारुण्यो गायत्री त्रिष्टुभौ वरुणस्य ह
विषो याज्यानुवाक्ये। इमम्मे म हे वरुणश्रुधि हुहवमाद्धानं अद्याश्चिंश्च घविम्हेड इसुषयेमाकालांतरमपे
दास्यवि किंकारणं यतस्त्वाम हमावक आवक इति कोति कंमाः कामयेकथंभूतः कामये अवस्युः आत्मनो वनंपाल
नमिच्छन्। अतईमं मे वरुणेति संबंधः॥ छ॥ तत्वायामि व्याख्यातं छ॥ त्वंनः अग्नीवरुण्यो॥ अग्नीवरुणयोः स्विष्ट
कृतो याज्यानुवाक्ये त्रिष्टुभौ। हे अग्ने त्वं नो अस्मान् प्रति विद्वान् जानानः वरुणस्य देवस्य हेडः क्रोधः अवयासि
सीष्ठाः॥ यक्षुउपक्षये। अस्यं एयं तस्य लिटि एतद्रूपं अग पूर्वस्य अवगमय। यस्माद्वं यजिष्ठतमः वह्नितमः वा
ह्नतमो हविषीशोशुचानो देदीप्यमानः नवसितस्मात् प्रार्थये विश्वा विश्वानि द्वेषांसि॥ सर्वादौर्भाग्याणि प्रमु
मुग्धि नुवअस्मत् अस्मत्तः॥छ॥ सत्वं॥ सत्वमेवं प्रार्थ्यमानः नोऽस्माकं हे अग्ने अवमः अविदूतमः नवऊतीऊ
त्याअवनेन नेष्ठ दिष्ठश्च अंतिकतमश्च विकरतमश्च अस्या उष सो व्युष्ट्यो व्युष्टिकाले अस्मिन्नेवाहनी त्यभिप्रायः १२६॥
तत्अव यक्ष्व अवयक्ष्व अवपूर्वो यजिर्नाशने वर्त्तते इद्भुवा त्वं तरयोगात् स्वायमेवार्थं ब्रवीति अवगत्य यक्ष्व नोऽस्मा
द्वरुणं ररराणः ररमाणः रादाने दद्वाह हविततो वीहि मृडीकं नत्क्षयपुरोडाशं सुखकरं तत्-सुहवः स्वाह्वानः
अस्माकं एधि॥छ॥ महीम्रष्टा॥ आदित्यस्य वरो याज्यानुवाक्ये त्रिष्टुभौ महीमहतीं उ सन्निपाताउ पसर्गाद्वि
हिः॥ परपूर्त्तिफलो उपादिसुमातरं निमैत्रीसुव्रतानां साधककर्म्मणं ऋतस्यपत्नीनां यज्ञस्यया जायां अनम

पाकयित्रीवा अवनायत मे शरणायवाङ्कवेम आह्वयामः तुविक्षत्रां बहुक्षत्राणांवा अजरंतीं जरारहितां उरुचीं बहुव्यवनीं सुश
र्माणं कल्याणाश्रयां साधुशरणां आदितिं सुप्रणीतीं सुप्रसणत्रीं॥ छ॥ सुत्रामाणं॥ पृथिवीं साधुपा[illegible]मिव [illegible]
पमानमेतत् धामान हसं द्यामिव जीवन हेतुभूतां सुशर्माणं साधुशरणं शोभनाश्रयांवा अदितीं अदीनां वा सुप्रणी
तिं साधुप्रणेत्रीं दैवीय ज्ञमपीनां वं स्वरित्रां साधुकेदुवा[illegible]लां॥ अरित्रशब्दः केदुर्बलव वनः अनागसं अनपराधां अस्रवंतीं
अपूर्यमाणां उदकेन अवनवच्छिन्न साधुकर्मदायिनी इत्यर्थः॥ आरुहेम स्वस्तये अविना[illegible]य॥ छ॥ सुनावमारुहेयं। तादृक्सर्व
एव यज्ञोपवीतिनोः स्वर्गीतिश्रुतेरुपलक्षणरूपकल्पना गायत्री कल्याणीं नावमारुहेयं अस्रवंतीं व्यतिरेकस्रोतिः अनाग
सं अभिप्रेतार्थसाधन लक्षणां शतारित्रां बहुकेदुर्बलां ऋग्यजुःसामाभिधायं स्वस्तये अविनाशाय स्वस्तये संसारजारोत्ता
रणाय॥ छ॥ आनः मैत्रावरुण्या पयस्या याज्यानुवाक्ये गायत्री त्रिष्टुभौ॥ आउक्षत असिंचनेनः अस्माकं हे मित्रावरुणौ
घृतेः अक्षारोदकैः गव्यूतिं गविष्टृथिव्यां ऊतिमवनं हेतुभूतं देत्रं गोप्रचारं याकिंच मधारजांसि मधुस्वादोदकेन वर
जांलोकारजांस्यकथ्यंते त्रीन पिलोकान् आउक्षतं हे सुक्रतो सुकर्माणौ॥ छ॥ प्रबाहवा॥ प्रसिसृतं अंतर्गीवितण्यर्थः॥ प्रसार
यितां बाहवो बहूनि किमर्थमिति चेत् जीवसे नचिरं जीवनायास्माकं बाहुप्रसारणं जीवनाय हेतुः प्रतिपक्षनिराकराकरणा
यतनआउक्षतं आभिमुख्येन सिंचतं नोस्माकं गव्यूतिं गविष्टृथिव्यां ऊतिं अवनं जीवन[illegible] हेतुभूतानि क्षेत्राण्यभिप्रेता
निलदर्थं दृष्टिः प्रार्थ्यमानादेषार्थाभिवतिगोजातिविषयत्वं तांवा ऊतिं अवनं मार्गलक्षणं मार्गं वाभिप्रयतं गोप्रचारमिति
यावत् घृतेन अक्षारोदकेन आमा जनेश्रवयतं युवाना एवमक्षारोदकेन सिक्तधान्यनिष्पत्ति हेतुनाय ज्ञंकुर्वाणं मां आश्र
वयंति प्रकथयंत इत्थं मयाद च॥ इत्थं मया तादितिज नेजनयदे हे युवाना अछिन्नरजसोश्रुतमश्रृण तेमे मम हे मित्रा
वरुणौ आवां आह्वानानि इमाई मानिश्रुत्वा वानुनिष्ठितमिति॥ छ॥ वाजेः॥ वाजे वाजे वाजिनस्य याज्यानुवाक्ये त्रिष्टु

127

स्यहा॥७॥समिद्धो अग्निः समिधा प्रयाजदेवतयासु समिद्धः एकादश आप्रियः अनाराशंसा॥इद्ध्मायवयोधसे॥अनुष्टुभः स
मिद्धः सदीप्तः अग्निः समिधा प्रयाजादेवतयासुसमिद्धः स्वप्रयाजघृतेनवरेण्यः वरणीयः संभजनीयः गायत्री छंदः
अव्यविश्वगोः इंद्रियं वीर्यं वयश्च सत्तं अर्चेवाआयुर्वादं देदधुः निदधुः॥७॥तनूनपात्॥तनूनामपानपाग्नि
र्गोवीतनूः तस्यानपाघृतं शुचिव्रतः व्रज्ज्वलकर्मातनूपाश्चसरस्वतीउष्णीहाविजकियत्ययः उष्णिक्छंदः उष्णि
क्वाब्दित्यश्चषड्गोएते चत्वारइंद्रियं वयश्च इंद्रदधुः॥७॥इडाभिरग्निः॥इडाभिः प्रयाजदेवतयासह
अग्निः ईड्यः स्तातव्यः सोमश्च देवः अमर्त्यः अमरणधर्मा अनुष्टुप्छंदः पंचाविश्वगोः इंद्रियं वयश्च इंद्रे
दधुः॥७॥सुबर्हिरग्निः तीर्णबर्हिः तीर्णमस्यबर्हिरिति तीर्णबर्हिः अमर्त्य अमरणधर्मा बृहती छंदः त्रिवत्सगोः
इंद्रेति इंद्रियं वयश्च दधुः॥७॥दुरो देवीः दुरः द्वारः प्रयाजदेवताछांदसं संप्रसारणं देवीर्दिव्याः दिशोम
हीर्दिशश्च महत्यः ब्रह्मावदेव बृहस्पतिश्च पंक्तिश्चछंदः इहेति अग्निनयनिर्देशः दुहय ज्ञाव यावदहवाइ
दुधारीरावयवेनु र्यवाड्गोदंडे इंद्रियं वयश्च दधुः॥७॥उषयक्ती उषइति द्विवचनसामर्थ्यात् सहचरित
त्वाद्दितीयारात्रि गृह्यते उषाश्च रात्रिश्च महतीमहत्यो सुपेशसाधुरूप विश्वेचदेवा अमर्त्याः त्रिष्टुप्छंदः इंद्रइंद्रे
यद्विवोः पृष्ठवाड्गोः इंद्रियं वयश्च दधुः॥७॥देव्याहोतारा॥देव्याहोतारौ अग्नयेवाअग्निरस्यैवमध्य
मः द्वाइदृशा सयुक्तौ इंद्रेणसंयुक्तौ समानकार्यौ युजापरस्परेणसंयुक्तौ॥जगतीछंदः अनड्वाश्चगोः इंद्रे
इंद्रियं वयश्च दधुः॥७॥तिस्र ईडा॥तिस्रो देव्य इडा सरस्वती भारती मरुत विशः इंद्रस्य स्नूताविराट् १२७॥

2

दः इन्द्रस्य जिनयनि हेतुः धेनुर्गौश्च नकारो जिन्नं क्रमश्च कारार्थे धेनुश्च गोः इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ ९ ॥ त्वष्टा
तुरीपः त्वष्टा तुरीपः तूर्णमापन्नः उ स्तृतमद्भुतमिव महानित्यर्थः इन्द्राग्नी वपुष्टं वर्द्धमानो द्विपदा छन्दः उक्षा गौः
न उक्षा वन उक्षा वेगौः इन्द्रे इति इन्द्रियं च वयश्च दधुः ॥ १० ॥ शमितानः शमयितेति प्राप्ते शमिता मन्त्र इति छांदस प
योगः शमिता नोऽस्माकं वनस्पतिः सविता च प्रसुवानः गंधर्वं ककुप् छन्दः इन्द्रे हेतुः त्रिनयनश्च वेहद्गौः वेहद्
वविहन्ति गर्भं या गौः इन्द्रे इति इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ ११ ॥ स्वाहा यज्ञं ॥ स्वाहाकृति त्रियज्ञं नेषजं करत् कर्तुः के
कशानुवरुणः सुक्षत्रः अतिछन्दा श्छन्दः बृहद्वृषभः छन्दः ऋषभश्च गौः इन्द्रे इति इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १२ ॥ वसंते
न ऋतुना ॥ वपा पुरोडाश पशूनां याज्यानुवाक्या अनुष्टुभः वयोधस अश्वपशोः इन्द्रस्य वयोधा देवता व
संतेन ऋतुना स्महायेनः वसवः स्वकीयेन तेजसा एवमुत्तरेष्वपि योज्यं ॥ १ ॥ ग्रीष्मेण ऋतुना ॥ सह देवा रुद्राः
पंचदशेन स्तोमेन स्तुता सन्तः बृहता पृष्ठेन च सह यशसा बलं ॥ न हविः इन्द्रे वयश्च दधुः ॥ २ ॥ वर्षाभिर्ऋतु
ना सह आदित्याः स्तोमेन सप्तदशेन द्विविभक्तिव्यत्ययः स्तुताः सन्तः वैरूपेण पृष्ठेन सह विशा च ऊ
र्ज्जा च हविरिन्द्रे वयश्च दधुः ॥ ३ ॥ शारदेन ऋतुना सह देवा एकविंशे एकविंशेन स्तोमेन
स्तुताः सन्तः वैराजेन पृष्ठेन सह श्रियं हविरिन्द्रे वयश्च दधुः ॥ ४ ॥ हेमन्तेन ऋतुना सह देवाः त्रिणवे मरुतः
स्तुताः देवा मरुतः त्रिणवेन स्तोमेन स्तुताः सन्तः बलेन शक्वरीः सह ॥ हविरिन्द्रे वयश्च दधुः ॥ ५ ॥ शैशिर
ऋतुना सह देवास्त्रयस्त्रिंशे शस्तुतास्तुताः देवा अमृता स्त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन स्तुताः सन्तः सत्येन रेव

तीरितिरेवतस्ययोनिर्देशः रेवतेन रुष्टेन सहस्येन वद्वतेह विश्वं इंद्रेव यष्वदक्षुः ॥छ॥ होतायक्षद्रक्षादशाप्रिय
त्तनूनपान्नराशंसयज्ञाग्रेषु कमश्विसरस्वतीद्रा देवत्यं देवो होतायजत्तुम्स मिथानुयाज देवतयासहाश्वि
कावस्थितेइंडस्पदेइडागोरिस्थ्यनेनस्याः पदेआहवनीयमग्निं एताश्चदेवताविशेषान् होतायजत्तुअश्वि
नोइंद्रसरस्वतीअजोधूम्रोनअन्यत्राउपरिष्टादुपचारोनकारउपमार्थीयाज्ञवतिइंहवसमुच्चर्थ्ययः
प्रायशः अजोधूम्रश्च गाधूमः सहितः कुवलेश्चसहितः जेषजेमंत्रः संपद्यंते॥ मधुशष्पैः नमधुवसप
घृतशष्पैः सहितः अजः तेनइंद्रियंवइंद्रस्ययजमानस्यवासपद्यते॥ अश्विसरस्वतीद्राश्च देव्यनहो
128 त्राइज्यमानाः संतः पयश्चसोमश्चसोममितिविभक्तिव्यत्ययः परिस्कृतावसहघृतेनमधुवर्यंतु
पिबंतुत्वमपिहेमनुष्यहोतः आज्यस्ययज॥छ॥ होतायक्षत्तनूनपात्सरस्वतीदेव्या होतायजत्तुत
नूनपातमितिविभक्तिव्यत्ययः सरस्वतीच अश्विनेंद्रश्चपरिष्टाद्येवहितेऽपश्यततदहूतविभक्ति
व्यत्ययं योज्यातथैसवं यान्तमश्विनोइंद्रंच अविमेषोनजेषजैनकारः समुच्चयार्थीयोभिन्नक्रमः
अविश्वमेषः जेषजमिंद्रायजमानायवाकरोतिपथामधुमतानरनूपथायज्ञमार्गेणमधुमतार
सवताआत्मानेनरन्हविषीवदेवान्प्रतिहव्यहोतर्जेछैदसिहस्येतिहकारस्यजकारः वीर्यंबदरैःउ
पवाकाभिः जेषजेताकभिः बदरैरुपवाकाभिः तोकाभिः एतैः वीर्यंजेषजंकरोतिजेषजेइंद्रायय
जमानायवाकरोतिअश्विसरस्वतीद्राश्चदेव्यनहोताअयजमानाः पयःप्रभृतीनिव्यंतुत्वमपि 3

हे मनुष्य होतः आज्यस्य यज ॥ ७ ॥ होता यक्षन्नराशंसं न नग्नं देव्यो होता यजतु नाराशंसं न नग्नहुं पतिं व्यवहित पदकल्पना
नाराशंसं च पतिमपि पूर्तिं जगतः यज्ञो हि नाराशंसः उ स आहुतिपरिणामद्वारेण जगद्धिनोति नग्नहुं सुरया सहि
तं होता यजत्विति त्यनुवर्तते ॥ भेषजं मेषः वपा इंद्रस्येत्युपरिष्टात्प्रैषस्य भूयते सई होतानुषंगः भेषजं मेषमिंद्रस्य करो
त्विति वाक्यशेषः सरस्वती भिषग्भिंद्रस्य करोतु रथो न चंद्र्यश्विनोः रथ इव भिषक् करोतु ॥ कथंभूतः चंद्री चंद्रमिति हिरण्य
नाम तत्संबंधस्यास्तीति स चंद्री सुवर्णचितः अश्विनोः संबंधी न तु अश्विनाः संबंधिनो रथस्य कथं भिषक्त्वं शृणु ॥ आयप
वाहनेनापि स्कंतो यस्य हृदृश्यते तमेव तुस्कंतं निविघात्तस्यात्मा बाडुधादिः स वपा इंद्रस्य वीर्यं कुर्वित्विति शेषः । वपा
इति बहुवचनोपदेशात्रिपशुविषयः बदरैरुपवाकाभिः तोक्मभिर्भेषजमिंद्रस्य करोत्विति शेषः अश्विसरस्वती
इंद्राश्च देव्यहोत्रा यजमानाः पयः प्रभृतीनि व्यंतु त्वमपि हे मनुष्य होतः आज्यस्य यज ॥ ८ ॥ होता यक्षदिडेडितः
होता यजतु इडप्रयाजाद् देवतया ईडितः स्कृतः सन् किं कुर्वन् आजुह्वानः सरस्वती सरस्वतीमाह्वयन् सरस्व
तीमश्विनेंद्रायेत्युपरिष्टात्प्रैषस्य पठ्यते देवतापदद्वयं तदिह विलक्षिव्यस्य व्यत्पते ॥ उक्तं च यस्य येनार्थ
संबंधो दूरस्थस्यापि तस्य तत्र ॥ अथ तावत्समानानामानेत यस्य कारणमिति अश्विनोः इंद्र वा किंच इंद्रं बलेन
वर्द्धयन् भेषजं यावः कर्कंधुलिक्षोभिः अथ भक्षदेण गवीवर्द्दिर्य इंद्रस्य वर्द्धयन् ॥ भेषजं यावः कर्कंधुलिक्षोभिः
वर्द्धयन् ॥ इंद्रस्य मधुमासरमुपाददायेति शेषः अश्विसरस्वती इंद्राश्च देव्येन होत्रा यजमानाः पयः प्रभृतीनि
व्यंतु त्वमपि हे मनुष्य होतः आज्यस्य यज ॥ ९ ॥ होता यक्षद्बर्हिरूर्णम्रदा होता यजतु प्रक्षतादेवता बर्हिः स्वप्र
याजदेवतां ऊर्णम्रद इति प्राप्ते ऊर्णम्रदा इति छांदस्य तिलिंगविपर्ययः उर्णवन्मृदु भिषग्भवतु इंद्राय भिष

वियदुक्तः नासत्याभिषजाश्विना॥ नासत्यौ नासिकाप्रभवौ अश्विनौ भिषजौ देवानामिन्द्रस्य आश्वाश्रुशिमतीवे
तुश्य भिषगिन्द्रस्य ऋत्वे तु इत्युक्तं नाहि सादक्षिणापश्यते॥ कस्मात्पुनरेवमावास्यते इत्यत आह यतः सरस्वतीस्वय
मेव स्वयमेव भिषक्॥ दुहदाश्वीदिन्द्राय भेषजं अन्नो रूपमपि भिषजो नाषयतीति अश्विसरस्वतीन्द्राश्च देव्येन होता
इज्यमानाः पयः प्रत्नानीनिवृत्तं च मपि ह मनुष्य होतः आज्यस्य यज॥ ७॥ होता यक्षद् दुरो दिशः होता यजत्॥
दुरः द्वार इति आम्रेडादसंसप्रसारणं द्वाराणीति लिंगव्यत्ययेन पर्यायः कथयद्गृहद्वारः दिशः कवष्योन
सरस्वतीं लुप्ता यमानमतन्दिता इति याकवषः समुषिरा व्यवस्वती प्रचनवत्यागमनवत्यश्वयाऽश्वि
भ्यां नदु रादिशः अश्विभ्यां च याभ्रमिष्ठिला यञ्चगृहद्वारो दिशद्वबन्दुः इन्द्रोनरादसीदु घट्टू दुग्ध याऽऽवि
129 शयरादसीद्यावापृथिव्यौ दुधः हकारस्य घकारः दुग्धवान् याभ्य अपि प्लाथ दुहे दाश्वीवनं नूनं नासरस्व
तीमश्विनौ च। कस्मिन् दुहे किं च दुहदित्यत आह इन्द्राय दुहे भेषजं शुक्रं च ज्योतिरिन्द्रियं च दुहे अश्विसरस्वतीन्द्रा
श्च देव्येन होत्रा इज्यमानाः पयः प्रत्नानीनिवृत्तं च मपि ह मनुष्य होतराज्यस्य यज॥ ८॥ होता यक्षत्सुपेशसा
उषे होता यजतु॥ सुपेशसा सुरूपे उषे इति द्विवचनोपदेशात्॥ द्राविश्वोषाश्च गृह्येते॥ नक्तं दिवा रात्रौ चाहनि च॥
यावश्विनौ समजातः संज्ञापयतः सरस्वत्यास हिता वि विंदीन्निमिं द्र भेषजं च ज्ञं च संज्ञापयतः नो च होताज्य १२८
जतु यच्चश्रयनः रजसा ज्योतिषा रजः शब्दो ज्योतिर्वचनः हृदाहृदयनश्रियान कारा सर्वसमुद्धयार्थी वा
इहानुवाके प्रायशः श्रियाव सहमासरमुपादाय इन्द्रा समनक्ति। तं नन होता यजतु। अश्विसरस्वतीन्द्राश्च
देव्येन होत्रा ईज्यमानाः पयः प्रत्नानीनिवृत्तं च मपि ह मनुष्य होतः आज्यस्य यज॥ ९॥ होता यक्षद्दैव्या होता

यजतु। दैव्यौ होतारौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमः भिषजाश्विनावश्विनौ भिषजौ चाश्विनौ इन्द्रं इन्द्रं च यजतु जागृवि दिवानक्तं
नक्तं भिषजेः भूषध्यै सरस्वती भिषक् सीसेन दुहे इन्द्रियं या त्वेषा सरस्वती भिषक् जागृवि जागरणशीला स्वकार्यसिद्ध्यै
च प्रसन्ना दिवा नक्तं च भेषजै राघवेः भूषयेत् बलं सीसेन दुह दोग्ध्रि। इन्द्रियं च इन्द्राय तौ च दैव्या होता यजतु। अथ
सरस्वती इडा तिस्रो देव्यो न होत्रा इज्यमानाः पयः प्रभृतीनि यजतुत्वमपि हे मनुष्य होतः राज्यस्य यज॥ ३०॥ होता यक्षत्
तिस्रो देवीः भेषजैः नकारो निन्दकः मध्यः पञ्चमः समस्तु यः पाथीयः भेषजैर्वयांसि तिस्रो देवीर्वेत्यमाणा इन्द्रो कुर्वीत तांश्च होता
यजतु॥ त्रयः पशवः त्रिधातवः प्रधानः अगोपयद्भिः त्रिधातुः पशुः अपस अपस्विन इति प्राप्ते छान्दसः सोम
वीति तांश्च होता यजतु केन इत्यत आह अश्विनौ चतारती च वाचो सरस्वती च महेन्द्राय दुह इन्द्रियं पावकवावात्र यो
लक्ष्मणाया सरस्वती मह मह्वं शुक्रा इन्द्राय इन्द्रं दुह दोग्ध्रि इन्द्रियं च ताश्च होता यजतु॥ अश्विसरस्वतीन्द्राश्च देव्यो न
होत्रा इज्यमानाः पयः प्रभृतीनि वीर्यं तुत्वमपि हे मनुष्य होतः आज्यस्य यज॥ ३१॥ होता यक्षत् सुरेतसं त्वष्टारं होता
यजत यथा पुनः रेतः सेचनः न तस्य रेतसा य धुक्ष यदिवा पुंसां रेतसः कारणभूतं॥ त्वष्टारं च विलारं न यो प
संनरोत्यो हितेन यातियस्य अपः कर्म स न यः पसः तेन यापसं त्वष्टारं देव्या होता यजतु। इन्द्रमश्विना भेषजैः
न सरस्वती इडा अश्विनौ भिषजौ सरस्वती देव्या होता यजतु॥ इन्द्रमश्विना भेषजैर्न सरस्वती इडा अश्विनौ भि
षजौ सरस्वती देव्या होता यजतु। उज्जो न भूतिरिन्द्रियं हूकोन रत्नसो भिषक् केन यजतु। उभ्य भूतिर्वा इन्द्रि
यं हूकः सरन सः साध मादनः भिषक् तेन यजतु॥ सुराया हूकलोम्य निर्लिप्तं न इत्यत एव समुच्चात हूकेन
या मः यश्रयाः सुरया भेषजं सुरया ममासरं मासरमुपादाय सुरया च यजतु। यशो भेषजीं श्रियं सह इन्द्रय

130

यजमानो वा। अश्विसरस्वतीन्द्राश्च देवेन होत्रा द्द्र्यमानाः पयः प्रभृतीनि यथानुपूर्वमपि मनुष्य होतराज्यस्य यज॥७॥
होता यक्षद्वनस्पतिं शमितारं। होता यजतु वनस्पतिं शमितारं शतक्रतुं बहुकर्माणं नीमन्यं मन्युं राजानं व्याघ्री
णीमव क्रोधासा नेआ रण्यानीं पशूनीं व्याघ्रं होता यजतु। नमसाश्विनान्नमसा च हविषाश्विनौ यजतु तामं सर
स्वती भिषगिन्द्रा यदुह दाश्वि इन्द्रियवतां च देव्या होता यजतु॥ अश्विसरस्वतीन्द्राश्च देवेन होत्रा यिष्यमानाः
पयः प्रभृतीनि यथानुपूर्वमपीह मनुष्य होत आज्यस्य यज॥८॥ होता यक्षदग्निं स्वाहा देव्या होता यजतु। अ
ग्निप्रयाजदेवानीव आह वनीयेवा। स्वाहाज्यस्य स्तोकानीशा जनमाह यजमानः आज्यस्य स्तोकानी स्तोका विप्रुष
स्वाहा मेदसो पृथक् स्वाहा नसाह यजमानो मेदसो वपीसं। बह्वानी पृथक् वपाश्र घ्यमाणा आज्येना भिघार्य
ननदति प्राय मेवतु॥ स्वाहा छागमश्विभ्यां छागमेषऋषभ यथाक्षाः पशुवचनाः अश्विसरस्वतीन्द्रवचनाः श्री
नवमाह यजमानः। छागमश्विभ्यां स्वाहा मेषं सरस्वतीये आह यजमानः मेषं सरस्वत्ये स्वाहा ऋषभमिन्द्राय
सिंहाय सहस इन्द्रियेसु आह यजमानः ऋषभं इन्द्राय सिंहाय अजितं त्रेसरहसे बलात्मकाय इन्द्रियं। इन्द्रि
यात्मकं ऋषभमिति समानाधिकरणात्संबंधः स्वाहा अग्निं नमेषं डं आज्यनामोसु आह यजमानः अ
ग्निं मेषं सु आह यजमानः सोममिन्द्रियात्मकं स्वाहा इन्द्रं सुत्रामाणं सवितारं वरुणं भिषजां पतिं
[illegible] पुसे [illegible] देवताः सु आह यजमानो देवतां इन्द्रं साधुत्रायमाणं सवितारं वरुणं भिषजां विधानां वप
तिं स्वाहा वनस्पतिं प्रियं पाथो न भेषजं सु आह यजमानः वनस्पतिं प्रियं पाथो न भेषजं वपश्च देवता
नी वनस्पतिं स्वाहा देवा आज्यपाः प्रयाजानुयाजा विदेवा आज्यपाः श्रोजनमाह यजमानः देवा आज्य
पा ईज्यमाना देवता उत्तमे प्रयाजे समर्थं न इत्यनोविलोक्य व्यत्यययात्र न कृतः अतिस्म देवा अबुः हत
विजितमेवानु सर्वं यज्ञे [illegible] स [illegible] स्वाम पयामेत्य [illegible] पर्कं म्पन तं उत्तमप्रयाजे स्वाहाकारेणैव सर्वं यज्ञे ६

२०॥

ममस्वाप यन्निमत्ति माह ह अत : स्वाहाकारा : समाप्तिवचना : समाप्तिवचनाद्धेतनापदस्य वज्र्यमिति वत्यं इति स्वा
हा देवेभ्य आज्यपेभ्य इत्यय प्रकार : जुषाणो अग्निर्जुषतां जुषाणः सेवमानः अग्निर्जुषतां सोमेऽर्धदं इस्य यजमान
स्य वा करोतु । अश्विसरस्वतीन्द्राश्चादेव्यान होत्रा इज्यमाना : पय : प्रजूनीनिर्वन्तु त्वमपि हे मनुष्य होतराज्य
स्य यज ॥ छ ॥ होता यक्षदश्विनोश्छागस्यत्र यो वपानां प्रेषाय था लिंगं देव्या होता यजतु अश्विनो छाग
स्य वपायामेदसः स्नेहप्रकृतिमेदः तो यज्यमानो जुषतां हविः दिंद्र मृषभस्य होता यक्षदश्विनोः स
रस्वतीम हणा प्रेषः देव्या होता यजतु अश्विनोश्च सरस्वतीव इंद्रं च सुत्रामाणं एवं होता रउक्षार्थद
नीअध्वर्युमाह हे अध्वर्यव : इमे सोमा : सुरामाणः सुरमणीया : सुलंतोवा सराम याच्छागैर्निर्मषे
र्वृषभैः सुता : नकारा : समुच्चयार्थीया : छागैश्च मेषैश्च वृषभैश्च सुता : अभिषुता : समर्थीकृता : शष्पै
र्नोक्मभिर्लाजैर्महस्वंत : शष्पैश्च तोक्मभिश्च लाजैश्च महस्वंत : महाभाग्ययुता : महासर्पिणामास
रण परिष्कृता : सपयुपत्य : करातेर्भूषणेसु दृ मास रणअलंकृता : शुक्राः शुचिमूंतः पयस्वंत : पय
सा युक्ता : अमृता अमृतकल्पा : प्रस्थुताहोमानिमुषीर्हृता : वयुषभ संबंधेनवदूत्यध्वर्यु विषयीमधुश्चुत :
मधुश्रवा मधुस्रवणा तानेतान् सोमान् अश्विनो च सरस्वतीन्द्रश्च सुत्रामा वृत्रहा जुषतां सावुत्राणः जु
षेतां वा यत्तामीसा मम यं मधु पिबतु मदंतु चर्यंतु त्वमपि हे मनुष्य होतर्यज ॥ छ ॥ होता यक्षदश्विनाः छाग
स्य । नविषस्त्वेष : होता यजतु अश्विनोश्छागस्य छागो यो अश्विनोर्हविष आत्तीअद्य नद्वणा अगहा
यतां लक्षिनवं तो अधास्मिच्च विं मध्यतामेद उद्भृतं उदरं मध्यतो वपा लक्षणां मेद उद्धृतं हस्महा न द्वे
दसि हस्येतिलकार : पुराद्वेषोभ्य : पूर्व मसुरदोभ्य : यद्द्वेषिभ्यो वा पुराचपोरुषेय्या गृभेः पुरुषार्थ

रच्यते इति पौरुषेयी गृभस्तस्याः पौरुषेय्या गृभः इडाया ईत्यर्थः न हि वपायोगं बुद्धीर्वर्तते। यावेववपां हविषं आनां
ताविदानीं घस्तां नक्तीअग्रनांस्वम शानूतं निश्चयेन घासअज्ञाणांअवदानानांघासे॥ यै रजितेस्वरुयाया घासे
यासति यान्यजराणि स्युः यवसप्रथमा यवसानामन्नानां यानिशयमानि भेत्रैः संस्कृतवात्रा एतद्विपरमन्ना
धीयद्धन्मासमितिश्रुतेः सुमत्सराणां सुमत्स्वयमित्यर्थः स्वयमेव यानिक्षरन्ति आदितावात रुद्रियाणां ब
हुश्रुतीनां रुद्र इति हि स्तोत्रनाम सुपठितं बहुश्रावा रुद्राणां अग्निष्वात्तानां अग्निना साधु पाकार्थमदितानां अ
मीनां सुसृतानामित्यर्थः पीवोपवसनानां पीवशब्दः स्थूलवचनः पीविस्थूलेरूपाणि तैयरवदानैः किंबपार्श्व
तः श्रोणीतः शितामतउत्सादतः अंगादंगादवत्तानां पार्श्वतोवत्तानां पार्श्वपरशुमयमंगतवतिश्रोणितोव
131 त्तानां शतमतोवत्तानीदोः शतामयच्छद्वारा तामयानिर्वासितामम दोवासितामइतिव्याख्यानेदाः उत्सादतः
प्रदेशान्तुच्छेदनप्रदेशएवमंगादंगादवत्तानी करत एवमग्निनोरुभिमशापृतः जुषेतां च पुनःपुनः हविः त्वमपिहमनु
ष्य होतर्यज॥ छ॥ होता यक्षत्सरस्वतीम्मेषस्य याहविषआवयत्र आश्वस्यवनेः स्वादनार्थस्य लिडिति कृताथ
किनाजिघायिनएतद्रूपं॥ घसतु लोड थे लेट् जुषेषतामेकवचनं॥ छ॥ होतायक्षदिन्द्रमृषभस्य तुल्यव्योश्वा
नेः॥ छ॥ होता यक्षद्वनस्पतिः प्रैषः होता यक्षतु वनस्पतिमुप॥ अभिहिपिष्टतमया रजिष्टया रशनया धितं क
स्माद्वनस्पतिं यजतु हि शाखाय यस्मादर्थे। यस्मादर्थे स्यहिनस्थघारघेति धातोर्लुटिड्वमभिधारितवान् के
नाभिधारितवान् केनाभिधारितवान् पिष्टतमया सुरूपमया पिष्टशब्दो हि रूपनाम रजिष्टया वलोके
कृतमलंकृतया अतिशयेन नियमकारिण्या रशनया॥ प्राथे यामि च वनस्पतिं यत्र देशे अग्नेर्नो छागस्य
हविषश्च प्रियाः प्रिया धामानि स्थानानि यत्र सरस्वत्या यत्रेन्द्रस्य पञ्च देवता अया स्थानागो। यत्राग्नेर्यं

त्रसोमस्य। अथपशुपुरोडाशो देवता यत्रेन्द्रस्य सुत्राम्णः। यत्र सवितुर्यत्र वरुणस्य यत्र वनस्पतेः प्रियापाथांसि पा
थ आहोन्नवचनः॥ वनस्पतेः पशोरेवीगं अथ प्रयाजानुयाजं देवानामाज्यपानां अथ स्विष्टकृतानी यत्रायः होतुः प्रि
याणि धामानि तत्र तेषु स्थानेषु एतान् पशून् प्रस्तौत्य वउपस्तौ वत्येव प्रस्तौत्येव अतिशयार्थं पुनर्वचने उपावसृ
जउपावसृजतु॥ स्त्रीयस इव ब्रह्मचीरन्तरस्य मरके साथ पशून् केलावरर करोतु एव देवं देवा वनस्पतिर्जुषतां
हविः त्वमपि हे मनुष्य होत यज॥ छ॥ होता यक्षद् अग्निं स्विष्टकृतं॥ स्विष्टकृतेषः देव्या होता यजतु॥ अग्निः स्वि
ष्टकृत्॥ कस्माद् होतार न आह॥ अयाट् अयासीत्। इष्टवान् अग्निः अग्निना छागस्य हे विषश्च प्रियाणि धामा
नि अयाट् सरस्वत्याः अयाट् सवितुः अयाड्वरुणस्य पशुपुरोडाशा या देवता अयाड्वनस्पतेः प्रियाणि पाथांसि अ
न्नानि वनस्पतिः जधानांगं अयाड्देवानामाज्यपानां प्रयाजानुयाजा आज्यपाय देवं॥ इष्टवान् अग्नेर्होतुः
स्विष्टकृतः स्वयमेव प्रियाणि धामानि यक्षत् अयाक्षीत् स्वं महिमानं स्वकीयां कीर्तिं किं च अयाज वा मे
ष्यति इषः प्रजा उक्ताः याग शीला यागा हीः प्रजानवेती त्यर्थः कृणोतु करोतु सम्यक् ध्वरान् यज्ञान् जातवेदा जु
षतां च हविः त्वमपि हे मनुष्य होत यज॥ छ॥ देवं बर्हिः ... रेकादशानुयाज प्रेषाः अग्निः सरस्वती इन्द्र देवत्याः
घव्य वहित पदेशा याः यत्तं देवं बर्हिः सुदेवं वशोतना देवा अस्पति सुदेवं तेन बर्हिषा अग्निना सरस्वती इन्द्र
तजो न ते अश्वं इन्द्रियं च अद्यौः अदत्तोदधुः वसुवनेव सुवननाय धनलाभाय धननिधनाय यत् व्यन्तु
पिबन्तु त्वमपि हे मनुष्य होत यज॥ छ॥ अथ समस्तार्थः या देवं बर्हिः सुदेवं तेन बर्हिषा सरस्वती अग्निना ते
अश्वं इन्द्रियं च दत्तोः इन्द्रियं च दधुः एवमन्यत्रापि॥ छ॥ देवीर्द्वारः या देव्यो यज्ञगृहद्वारः तान्निरग्निना जिषजो

सरस्वतीव प्राणीवनसिनासिकायांवीर्यंव ईंद्रियंवद्धारोद्धारिति व्यत्ययः ईंद्रेदधुः वसुवन इतिव्याख्यातं ॥ छ ॥
देवीउषासौनक्तोषासावितिप्राप्ते छांदसः प्रतिपदिकलोपः योदेव्यौनक्तोषासौताभ्यामश्विनौसुत्रामाणोस
रस्वती चबलं चवाद्य आस्यमुखे ईंद्रियंच ईंद्रिनक्तोषासाभ्यांदधुः व्याख्यातमन्यत् ॥ छ ॥ देवीजोष्ट्री ॥ देव्यौ
जोषयित्र्यौ द्यावापृथिव्यौ इतिवा अहोरात्रे इतिवा सस्यवसमावेतिकाठकः यादेव्यौजोषयित्र्यौता
प्यौजोष्ट्रीभ्यां सरस्वतीचाश्विनौच ईंद्रवावर्द्धयन् श्रोत्रेव कर्णयोर्यशश्च ईंद्रियंच ईंद्रेदधुर्वसुवनइ
तिवचनसमं ॥ छ ॥ देवीऊर्जाहुती ॥ अत्रजोष्ट्रीकल्प्य देवताविकल्पः यदेव्याआहुत्याइडघेदुघेसुदु
घसुदोहने उपरितने ऊर्द्ध्वे आहुतीराद्यू श्रूयते सह इहसमर्थो ॥ क्रियतेताभ्यामूर्जाहुतीभ्यां सरस्वती
साश्विनौच भिषजो अवत अवतीतिवचनव्यत्ययः इंद्रमितिशेषः कथंभूतावश्विनौ ज्योतिष्यपयालक्षणे
तनया इंद्रियंच पत्तइतिविभक्तिव्यत्ययः दधुः वसुवनइतिव्याख्यातं ॥ छ ॥ देवादेवानां ॥ यादे
व्यौ होतारौ देवानांभिषजौ ताभ्यांहोतृभ्यांवषट्कारेश्च अश्विनौच सरस्वतीच ईंद्रियंच ईंद्रे ईंद्रे इतिवि
भक्तिव्यत्ययः ॥ विधीदीधिहृदयमतिं च दधुः वसुवन इतिसमं ॥ छ ॥ देवीस्तिस्रः यादेव्यस्तिस्रः सरस्व
तीडाभारत्यः तिस्रोदेवीस्त्रविभक्तिव्यत्ययो ध्याहारश्च वाक्यवशात् तिस्रस्तिस्रोदेवीभिः सरस्वतीडाभारती
भिराश्विनौच सरस्वतीच पूर्वंचबलंच मध्यनाभ्यां ईंद्रियंच ईंद्रायेति विभक्तिव्यत्ययः दधुः ॥ छ ॥ देवइंद्रः
योदेवइंद्रः इदिपरमैश्वर्ये नराशंसो नराः शंसन्त्यस्मिन्नासीनाः आसीनेति त्रिवरूथः त्रिगृहः सदाहविर्द्धीनाग्नी
ध्रस्त्रियहः त्रिलोक्याधात्रिगृहः यस्य च सरस्वत्या अश्विभ्यां इयते उह्यते नीयते रथः ससयज्ञ रेतो नवै
तथ्य अमृतं च रूपं च जनित्रं च जन्म इंद्राय इंद्रे इंद्रम्यधेति । विभक्तिव्यत्ययः त्वष्टा त्वक्षतिः करोत्यर्थः

१३१

जगतः कर्त्ता यज्ञ दधत्‌ दधतु इन्द्रियाणि॥ वसुवन इति पूर्ववत्‌॥ छ॥ देवो देवैः यो देवो वनस्पतिः यूपः देवो हिरण्यपर्णः य
स्य देवस्य हिरण्मयानि पर्णानि रूपको त्र अलंकारः अश्विभ्यां सरस्वत्या च सुपिप्पलाः सफला अश्विनोः सरस्वत्या च
यस्य वनस्पतिः फला-पनित्यर्थः इन्द्राय च वयः पक्वतमं मधु मधुराणि फलानि वनस्पतिः त्मषजूतिः त्मषजूतिराद्यो
पूजा च स्वोजूतिर्जवते ॐ जन ॐ जम्बनामेकनामशब्दैः कोथ च वचनैः इन्द्रियाणि नोस्माकं दधत्‌ दधातु अस्मद
द्ययाश्विभ्यां व्यांविब ह्वयच्च वनं॥ वसुवन इति व्याख्यातं॥ छ॥ देवीर्बर्हिः यस्माद्देवं बर्हिर्वारितीनां उदकवतीनां वारि प्रभ
वानां वा वरतरणां वा ॐ षधीनां सेवं वेजअध्वरे स्तीर्णं अश्विभ्यां मधु च यथ्यान्न ऊर्णम्रदाः ऊर्णवन्मृदु सरस्वत्या च स्ती
र्णमित्यनुवर्त्तते॥ तस्या स्योनं सुखरूपं अ हा इन्द्र तव सदः स्थानं किं तस्मिन्सदसि ईशायै ईशानाय ऐश्वर्याय च मन्यस्तो
वीरं राजानं च्चा इन्द्रियं च अश्विना सरस्वती च बर्हिषा दधुः ह इन्द्र यद्धा ईशानाय तव मन्युं राजानमिन्द्रियं चाश्विनौ सर
स्वती च हविषा दधुः वसुवन इति व्याख्यातं॥ छ॥ यो देवो अग्निः स्विष्टकृत्‌ शोभनमिष्टं कर्त्तव्यमित्ययमविकारो य
स्य देवान्यक्षद्यथा यथं यथास्व यथा यथं यथायच्चै यो यथा यष्टव्य एवं सामान्यतः उक्त्वाथेदानीं विशेषतः आ
ह होतारो अत्र यं चाग्निरसौ च मध्य होत्र मैत्रावरुणो वा इन्द्रवायुश्विनो वा वा देवान्यक्षत्‌ इति संबंधः वा च सर
स्वतीं अग्निः सोमः च स्विष्टकृत्‌ स्विष्टः कृत्यथा जनमिषः इन्द्रश्च सुत्रामा इष्टः सविता च इष्टा वरुणश्च भिषक्‌ इष्ट
श्च देवो वनस्पतिः स्विष्टादेवा आज्यपाः प्रयाजानुयाजाः स्विष्टश्चाग्निरग्निना अथेदानीं होता स्विष्टकृद्धोत
मानुषाय यशो नदधत्‌ दधात्वर्थं दधाति यशोभ्यदधातु। इन्द्रियं च ज [illegible] बलपवितिं च पूजां च स्त्र्याधावान्ने च
सुवन इति व्याख्यातं॥ छ॥ अग्निमद्य॥ सूक्तवाकप्रैषः अग्निअद्यास्मिं घवि होतारं अ वृणीत अयं यजमानः
पचन्‌ किं कुर्वन्‌ पक्तीः पक्तीः पक्वानि वस्तूनि तिसामीन्यव वनी। अथ विशेषः पचन्पुरोडाशान्‌ पशुपुरोडाशा
न्‌ बध्नन्‌ यूपं अश्विभ्यां छागं सरस्वत्यै मेषं चन्द्राय वृषभं सुन्वन्न श्विभ्यां सरस्वत्यै च इन्द्राय च इन्द्राय च सुत्राम्णे

मोसुरासोमानृ ता निवक्ष्यन्निवृत्तोऽन्ययजमानो वृणीतामिं होतारमिति संप्रैष ॥ ७ ॥ स्वपस्त्वा अघ्न्या मधुमन्तीनूक्त आ
मोसुरासोमानृ ता निवक्ष्य प्रतिप्रस्थाता गृहीतमध्यय नाम प्रत गृहीतवेताफ्वनापकां न्यग्निपका निअवद
स्य मेदस्तः वपायाश्चारस्य प्रतिप्रस्थातृगृहीतप्रत्यय ... ॥ सुरा
नानिअवीत् वतव पुरोडाशेः किवक्ष्ययु: पीतवत: अग्निनोवसरस्वतीव इन्द्र सुत्रामा मासुरासोमानृ ॥ सुरा
नानिअवीत् ... सुरा मासुरा सोमानृ ॥ ... वामध ॥ देवो होता मित्रस्य नो ... अधहस्ष
श्वसो मोश्वसुरासामानूत्रय वासु गमयो सोमानृ ॥ ... नाम घ ॥ देवो होताग्निरुच्यते ... अध हस्ष
मैत्रावरुणं इष्ट आर्षेयं यजमानाः ... यदृत्येवं संबोध्यते ऋषी ... विजानपात् पुत्र अवृणीतइ नवा
नृश्चय यजमानः बहुत्वादेवत्य आसंगतत्य: ... मेवा वृणीतेत्यभिप्रायः किमर्थ एषमेम ... वसुवनं वारि
वरणीयं देवेषु आयत्त दास्यतिश्रयं सराधय इति ... ॥ यादेव दानोन्यद: नानानियानि हव्यदेवदानि
श्रद्धः दत्तवंत: इमानि दानान्या: ... नीतिना ... स्मे यजमानाय ... तथ्य होतारसिप्रे ... तथ्यो
सिह होत: नन्द्रा वाद्याय यज्ञ ईदनीयाय यववनाय ... ॥ वाङ्क्रू यामहे इति अथ दानी प्रोक्तिनो मानुष
होतास्तकवाका यक्ष्यक्षयवास्तु का ब्रूहि स्मका निस्सुवकवनानिव देति ॥ समाप्ता सौत्रामणी ॥ ७ ॥ १७
होतास्तकवाका यक्ष्यदृत्वा ... एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथाश्वमेधश्चतुर्विंशोऽध्याये: तं प्रजाप
इत्यस्य ऋक्शतो मंत्रनाथे एकविंशतितमोऽध्याय: ... यत्तेज ... अग्निर्हवा अप
निरपश्यत् न ... सिसुवर्लिनि ... प्रति ... नाबयाति यस्मात्तेजस्य मासि ... वाय: अग्निर्हवा अप
जिदध्यावित्क पर्कम्य मनासुरेत: ... रण्यमजवदिति ... अमृतवा ... अग्नि: प्रजवत्वात् ॥ आ
युषश्च पाता गोपा धेता ... प्रार्थये आयुर्मे मम पाहि यइ समाख्यर्थं आयु: प्राप्यते । रक्षानाम
दत्ता देवस्यात्वेति व्याख्याता । ५ ॥ इमामगृभ्णन् त्रिष्टुप् यानि ... गृहीतवंत: रक्षानादेते
मयी ... तस्य यज्ञस्य पूर्वप्रथमे आयुषि ... प्रथमेन । आयुषि मह्यारेजा इत्यर्थः केरक्षानाम
मयी ऋतस्य यज्ञस्य पूर्व प्रथमे आयुषि ... कस्य विशिष्ट गालसर्थे प्रजापति प्रजनतय: एतां हि स्मदृष्टिय
र ... न्नित्यत आह विद ... यन्नेषु यकवयः ...

ंन्यस्य निसारशान। नोस्माकमस्मिन्यज्ञे सुतेश्वाबन्नूवआन्नू नाउत्पं न्नाश तस्य सामनु। समनन नयज्ञप्रार
केसरे यज्ञप्रसरे आरपे तिशब्दायमाना॥२॥ बध्नात्यश्वं॥ अजिधा असि॥ यस्त्वजिधा अजिधातव्यामित्रुवने
वा। सित्रुवनं आश्रयः यतामय स्य च कर्तो सिध र्त्तधारयिता वासि। सर्वमेव प्रजावः सन् अग्निं विश्वानरं
कथंभूतं सप्रथसं सर्वतः पृथुं तिर्यगूर्ध्व मध्व श्वैव महता ऐश्वर्येण पृथुं गच्छ स्वाहाकृतः साधुकृतः॥३॥ स्व
गात्वा। स्वगाकरोमि त्वां देवेभ्यः प्रजापतये च स्वगा शब्दाय जतः स्वयंगामिनमित्यर्थः। ब्रह्माणमाभेन यते
ब्रह्मन्नश्वं मेध्याभिबध्नारे तद्रूपं अश्वस्य बंधनं करिष्यामि देवेभ्यः प्रजापतये च। तेन बद्धेन हराध्यासं
राधिः कर्मपरिसमाप्तिः ब्रह्मा प्रेमानितं बधान यमिच्छात तमश्वं बधान॥ तस्य बंधनं कुरु। देवेभ्यो य
प्रजापतये च तेन बद्धेन राध्नुहि॥ राद्धिं प्राप्नुहि॥ यज्ञपरिसमाप्तिं प्राप्नुहीत्यर्थः॥४॥ प्रोक्षाम्यश्वं॥ प्रजाप
तये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति रुजवः प्रोक्षणमन्त्राः॥ यजमानं वाचयति यो अर्वन्तं गा यत्रीअर्द्धेनाश्वे स्कंति यः पु
रुषो अर्वन्तं अश्वं वनोर्वन्स्राष्ट्र जिघांसति हंतुमिच्छति तं अभ्यमीति मीङ् हिंसायां हिनस्ति वरुणः श्वान वनुर
तः दृष्ट्वा धस्यदमपलायनि परावर्तेत परः कृतः अधस्पदं नीतः मर्तः मनुष्यः यो अर्वन्तं जिघांसतीति पर
कृतश्च॥५॥ शाश्वास्तोमीयाजुहोति अग्नये स्वाहेति रुजवो होममन्त्राः॥६॥ अश्वस्य रूपाणि जुहोति हिंकाराय
स्वाहेति एकोनपंचाशत् अश्वस्य चेष्टितानि क्रियाश्चात्राभिधीयते॥७॥ अथ सावित्रीणामिष्टीनां तत्स
वितुर्वरेण्यमित्यादिका षट् याज्यानुवाक्याः सावित्र्यो गायत्र्यः आख्याता याख्याताः॥८॥ हिरण्यपाणिमू
तये। हिरण्मयौ पाणी यस्य स हिरण्यपाणिः कुतये अवनाय सवितारं उपह्वये आह्वयामि तिकृ
वासवेत्तासा सामर्थ्यात् इन्द्रेश महतीं च देवतानीपदं च ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणं॥१०॥ देवस्य चेततः। देवस्य
दानादिगुणयुक्तस्य चेततः विजानतः महीमहतीं प्रहवामहे॥ आह्वयामि सवितुः संबंधिनीं सुमतिं क

स्याणीमतिं सत्यराधसो अनश्वरधनां । सत्यधारयित्रीं वा ॥ ११ ॥ सुष्टुतिमिति । सुष्टुतिशोभनां स्तुतिं । शोभ
नाम निवर्द्दयन्तीति सुमति हवः । सर्बधिनैरीति दानस्य विनुः इमहे याचामि । इज दैवयमानिविदे देवस्य प्र
मतीविदः द्वयोः पदयोः विभक्तिव्यत्ययः ॥ १२ ॥ रातिमिति । सत्पतिं महामहा । सदावेशातिनिमित्तत्वाद्रातिरा द्वेनसमि
लेवो क्रः रातिदानरूपं सत्पतिं सतां पालयितारं महे पूजयामि । सवितारं उपह्वये आह्वयामि आसवं आ
निमुख्यनप्रसातिकर्माणी । स्यासवः सवितारं किमर्थं पूजयामि । आह्वयामि आसवं आ
णायव ॥ १३ ॥ देवस्य सवितुर्मतिमा सर्वप्रसवरूपां विश्वदेव्यं सर्वेभ्यो देवेभ्यो हितं धिया स्वकीयया प्रज्ञ
यानगं नरुनं वनेम नाम हयाचामि द्विकर्मा इवायं धातुः तेन मतिशब्दे कगराब्दस्य द्वितीया ॥ १४ ॥ अग्निं दी
स्तोमेन नतिस्तुत्या आग्नेयागायत्र्य दे अध यो अग्निस्तोमेन स्तावि निबोधय ॥ अवगतार्थं कुरु सा
धानः संदीपयन् । कथंभूतमग्निं अमर्त्यं किमर्थं पुरस्कृत्येति वत् हव्याहविषो देवेषु नोस्म संबी
नीदधद्रादधदधारयतु सह्यस्या विकारऽइति ॥ १५ ॥ सहव्यवाट् यदोत्र ध्याहा ध्याहारः यो हव्य
वाट् हविषां वोढा प्रज्ञयासमृष्वतिसंगच्छतिदेवैः सहरिषः तर्पणायमहूती ॥ १६ ॥ नमयममग्नि
हूतमहे पुरो बदधे । अग्नतस्थापयामि हव्यवाहं हविषां वोढारं तमुपभगं म्यब्रुवब्रवीमि किं
ब्रवीमि देवान् आसादयद्व इह यज्ञगृहे या गाय ॥ १७ ॥ अजीजनो हि पवमान पावमानी सोमी दु
तिरनुष्टुप् अजीजनः जनइतवान्त्र असिजन यसि वा हपवमानसोमं स्तूयं अस्मात् पवि छात् १२४ ॥
कानिः विधारं विधारयसि सक्तानाकर्मणा पयः आपः केन हेतुना विधारयसि गोजीरयागो
जीरयजीवेर । नद्दपगोजाविकपा हेतुनयाकथं न्वु नाम गावाजीवेयुरिति गोजिर्हि यदा
स्तायत प्राणिनामेजीवंनीति किं कुर्वन् रहमाणः पुरश्चारहमाणगच्छन् दशापवित्राद्दो

णकलशो प्रतिपुरंध्या धारयि धारयात्वांस्त्वामद् इति शेष: १८। अध्वर्युर्यजमानो दक्षिणेऽश्वकर्णे जपत: वि
भूर्मात्रा अश्वउच्यते यस्त्वं विभवसि मात्रा प्रभवासि पित्रा इयं वै माता असौ पितेति श्रुति:। अथेदानीमश्वना
मक्षियान्निस्तौति। अश्वस्त्वमसि। हयोसि हिनोति गच्छति हय:। अत्योसि अतसातत्यगमने। मयोसि मइ इति सुख
नाम। अर्वासि गतो। अस्यअर्वा। सप्तिरसि सरणा। सिवाज्यसि वेजनवानसि वृषासि सेक्तासि नृषाश्वोसि। नृ
र्य: नृणां मनुष्याणां यत्र मन: स नृमणा: अयुर्नामासि। एवंनामा यमसि। ययुर्यमयीळ: शिशुर्नामासि
शिशु: शंसनीयोनु वसि अपरमर्षिकाणां नामस्वाह्व: यत्त्वमेवं अनावस्तीवाब्रवीमि आदित्यानां पत्वान्वि
हि। यथा पतनमार्गेण येन पथा आदित्या: पतंति गच्छंति तमनुगच्छ रक्षिणोस्यादिशति देवा आशा
पालायत्वं अश्वं देवेभ्य: प्रोक्षितं मध्याय यज्ञीय रक्षत। वृतसोमनी जुहोति अश्वनुच्यते इहरति: इहरमणी(
इहरमतां इह स्वधृति: इह साधुधृति: २०॥ उद्धृणानि निजुहोति कायस्वाहा कस्मैस्वाहा कतमस्मैस्वाहा
प्राजापत्या: स्वाहाधिमाधीताय॥ पूर्वस्वाहाकारोक्तित्रय आहुतय: प्राजापत्या आविप्राध्यानं नन्दुधीवात्र
कर्तव्या। आधीताय अध्याताय स्वाहा मन: मनसे इति विभक्तिव्यत्यय: प्राजापत्याय स्वाहा चित्तं विज्ञानाय
विज्ञायेति विभक्तिव्यत्यय: अदित्यै स्वाहा मात्रे महे पूज्यायै। अदित्यै सुमृडीकायै मृड सुखने सावधि(
विद्यायेति विभक्तिव्यत्यय: ... सरस्वत्यै स्वाहा पावकायै स्वाहा सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहा पूष्णे स्वाहा पूष्णे प्रपथ्याय स्वा
हा। सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्यै पावकायै स्वाहा सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहा पूष्णे स्वाहा पूषणप्रपथ्याय स्वा
ह्रा तीत्रीसरस्वत्यै स्वाहा ... पूष्णेन रक्षिता यस्वाहा न राददाति धारयति नरक्षिष:
हा प्रगत: पथ: पथा: प्रपथ: तत्रजव: प्रपथ्य: पूष्णे नरक्षिता यस्वाहा न राददाति धारयति नरक्षिष:
हा प्रगत: पथ: पथा: प्रपथ: ... तुरीपाय स्वाहा दर्शपानि रक्षति तुरीप: बहुपुरुरूपाय स्वाहा: पुरुरूप: बहुरूप: वि
बहु स्वाहा बहुतुरीपाय स्वाहा ... पाति निकृय प: शिपिविष्टाय शिपिविष्ट य इत्स्य
लवे स्वाहा विप्लवेनीनूयपाय स्वाहा नीचे ... या य: पाति निकृयप: शिपिविष्टाय शिपिविष्टं य इत्स्य
वष्टयति साधककर्मेति शिपिविष्ट: ॥२०॥ विश्वो देवस्य व्याख्याता। २१। ऊपतिआबहलन्। आजायतां हबहलन्

135

ब्राह्मणं ब्रह्मवर्चसी जायतां यज्ञाध्ययनशीलो ब्राह्मणः अजायतां देव ब्रह्मन्। ब्राह्मणः आराष्ट्रे आजायतां
राष्ट्रे राजन्यः शूर इषव्यः इषुनो विध्यतीति इषव्यः अतिव्याधी। अतिहि द्विषंतो विध्यतीति अतिव्याधी महार
थः दोग्ध्री धेनुः राष्ट्रे आजायतां सर्वत्र संबंधः वोढानड्वान् आशुः शीघ्रः सप्तिरश्वः पुरंधिर्योषा पुरंशरी
रं रूपादिगुणान् संयुक्तं धारयतीति पुरंधिः जिष्णू रथेष्ठाः जयनशीलो रथे तिष्ठति युवा सभेयो
युवा सभामर्हतीति विद्यागुणादौ रैर्विसले यः अस्य यजमानस्य वीरः पुत्रः आजायतां किं च निकामे नः पर्ज
न्यो वर्षतु प्रार्थनायां अवश्यं न वतीति निकामः अस्यास्येवी प्रार्थनिः अपसद्राष्ट्रे इत्यर्थः फलवत्यः
फलसंयुक्ता अस्माकं ओषधयः पच्यंतां योगक्षेमो नः कल्पतां योगोऽप्राप्तादिनास योगः क्षेमस्तेषा
मेव परिपालनं योगश्च क्षेमश्च अस्माकं कल्पतां नु यागक्षेम इति द्वंद्वः तत्र नपुंसकलिंगता
वास्याद्विवचनेवा तत्र छांदसो विसर्जनीयो द्रष्टव्यः ॥२१॥ आज्यसक्तुधानीलाजानामाके कजुहोति।
प्राणाय स्वाहेति प्रतिमंत्रं सर्वत्र मावर्त्तय। व्यष्ट्या इति व्यष्ट्यां स्वर्गीय स्फादि प्राणाय स्वाहा इहारत्न्य
द्वादशांतिः कंडिकासंमिते रज्जुवाके देवताउक्ता आज्यादि हविरेत एते सर्वयागमहतो यागस्य लोकप
कालादिवपुषावमविनो वयवभूता यथा देवदत्तस्यावयवाः शिरः पाण्यादयो अवयवभूताः सोयम
श्वमेधः प्रजापतेरवयविनो वयवभूताः प्रजापतिः आत्मनः सोयमात्मा शाखाप्रशाखागत स्वय
विहृयते व तानक्रमं समुच्चयकारिणि यजमाने: एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेति प्रकारदर्शनं। त्रि
भ्यः स्वाहा स्वतुर्भ्यः स्वाहेति आ एकत्रानात्॥२२॥ ॥इति श्री अटकृतो मंगलाष्ये द्वाविंशतितमोध्या
यः समाप्तः॥७॥ ॥हिरण्यगर्भः सहिम्नः पुरस्तूधानमन्यद्॥१॥ उपयामगृहीतोसि प्रजापत

यद्वाजुष्टमसि वितगृह्णामि स्वाय दयति ॥ एष ते योनिः सूर्यस्त्वमहिमा महाभाग्यं सक्तिः दीपस्येव प्रभा। जुहोति यस्ते तव
अहनि संवत्सरे च महिमा संबभूव उत्पन्नः अहनि निमित्तभूते सर्वाण्येव भूतानि संपद्यंते। निमित्तभूतस्य अश्व
ताव मेध्ये होपिनं हनि दत्तया होति अक्षरं द्वितीयथा यतवा यो अंतरिक्षे च महिमा संबभूव यस्ते दिवि सूर्ये च महिमा संब
भूव तस्मै। महिम्न प्रजापतये च स्वाहा देवेभ्यश्च ॥३॥ द्वितीयं गृह्णाति तस्य पुरोरुक् यः प्राणतः त्रिष्टुप् कायो प्र
जापत्यावाय कः प्रजापतिः प्राणतः प्राणनं कुर्वतः भूतग्रामस्य निमिषः निमेषं कुर्वतः भूतग्रामस्य क्रियात
व क्रियात वइत्यनर्थानि रौ। महित्वा स्वकीयेन महाभाग्येन एक इत् इच्छब्द एवार्थे एक एव समस्तस्य जगतो राजा
बभूव संवृत्तः य ईशे ईष्टे अस्य द्विपदः प्राणिजातस्य यस्य चतुष्पदः ईष्टे प्राणिजातस्य कस्मै प्रजापतये दे
वाय हविषा विधेम विधतिर्दानकर्मा हविः विनियोक्ष्यामः। द्वितीयांतः हविर्द्वः ॥ उपयामगृहीतोसि
प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि मादयामि ॥ एष ते योनिश्चंद्रमास्ते महिमा ॥ जुहोति यस्ते रात्रौ संवत्सरे महिमा
संबभूव यस्ते पृथिव्यामित्यादि स्पष्टमंत्रार्थः ॥४॥ अश्वं युनक्ति युञ्जंति ब्रध्नं गायत्री आश्वावा आदित्यो
वस्तूयते। द्वितीयार्द्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते यस्य नासा रोचते दीप्यते रोचनानि भानि बहुतारकादीनि फले
कल युञ्जंति रथ बध्नंति परितस्थुषः आदित्यं अरुषं अरायनं दरतं गच्छतं वैदिककर्मसिद्ध्यर्थं कयुञ्जंति परि
तस्थुषः सर्वतः स्थितानि स्थिग्यजमानाः ॥५॥ तमश्वं युनक्ति ॥ युञ्जंत्यस्य गायत्री युञ्जंत्यस्य गायत्रीः युञ्जंति रथस्याश्व
मेधिकस्याश्वस्य काम्या कामयो कामसंपादितौ न यकौ रथं वोढुं योक्तुं हरी हरितवर्णौ अश्वौ हरिणौ वा वेगवंतौ विपक्षसा
विविधपक्षौ वस्थितौ यद्वा विविरिति शकुनिनाम वत रातिकर्मणा वः शकुनिरिव पक्षौ शोणा शोणौ राद्धौ नवर्णौ वनः रक्तव
र्णौ धृष्णू सघ्नप्रगाण विलक्षयते ॥ शोणौ रक्तश्यपाटलः शोणौ धृष्णू सहनौ न्वाहसानरणाम नुष्याणां वोढारौ ॥६॥ अ
पायावा वगाद ढपुवावयति ॥ यद्वातः वृक्षतौ अश्वदेवत्या यत्र यस्मात् वातेव जातवेगोश्वः अपः प्रतिआगनीगन्। अश्वधी

136

नः प्रियो वई इन्द्रस्य तन्वैसारीरंगतः अतोब्रवीमि एतंअश्वंहस्तातः अद्य ये अनेनपथायेनगतः पुनरश्वंआवर्तयामसि आवर्त
य आनयनोस्माकं॥७॥ आगतंमादिषी॥ वावाता परिवृक्ता आध्वनार्येजयंतिवसवश्चेति प्रतिमंत्रं वसवश्चाजंतु निगद व्या
ख्यातं॥ सोवर्णान्मणीनश्वस्य केसरेषु प्रवर्यतिपत्न्यः भूर्भुवः स्वः निगदव्याख्यातं॥ अश्वाय त्रिवृतशेषं प्रय
च्छति लाजीन् शाचीन् यायं लाजास मधु लाजी स्वक्तं अस्याय सक्तुस मधु हाशाची निस्वक्तः सक्तवोयवलितरीशवा
कर्मणानिनिष्पा धृत इति शाची निस्वक्तः यश्वाय यव्ये यवमयसमधु हुतक्तः सक्तवोयवलितरीरव्याकर्मणानिनिष्पा
धृत इति शाची निस्वक्तः यश्वाय यव्ये यवमयसमधु हुतक्तः धाना यश्वाय गोविकारः समधुहुतक्तो गव्य इति एतदन्न
मत्ता देवा एतदन्नं अद्धि प्रजापते यश्वाय प्रोक्षितः न एवाश्वेको नास्ततो देवता अश्व इति॥८॥ ब्रह्म
पृच्छति होतारं यूयमजितः कः स्विन्न वतस्त्वोब्रुहतं प्रश्नप्रतिकृता कः पुनः एकाकी असहाय अश्वश्चरति गच्छ
ति कः स्विन्नकोनु विनष्टः सन्नजायते पुनः उकारः पदपूरणः किंपुनः हिमस्य शीतस्य भेषजं किंच आवपनं म
हत् आवपनं नीडं॥ आउप्यते निक्षिप्यते स्मिन्निति आवपनं॥९॥ होता प्रत्याह सूर्य एकाकी चरति निगद
व्याख्यातं॥१०॥ होता ब्रह्माणं पृच्छति कास्विन्नपुनः आसीत्पूर्वचित्तिः किंस्विदासीद्बृहद्वयः पद्मीः कास्वीद्
आसीत्पिलिप्पिला कास्विदासीत्पिशंगिला॥११॥ प्रश्नान्व्याकरोति द्यौरासीत्पूर्वचित्तिः घर्मग्रहणात्र व्याप्य
लीद्यते वृष्टिः पूर्वचित्तिरासीत् सा हि पूर्वं सर्वैः प्राणिभिर्वाञ्छ्यते अश्व आसीद्बृहद्वयः वयसेव हि अनेन
श्वमेधेन स्वर्गं लोकमारोहति अविः आसीत् अविः पृथिव्यभिधीयते॥ आसीत्पिलिप्पिला वृष्ट्या हि पृथि
वी क्लिद्यमाना पिलिप्पिलाकेव निश्शीरिति स्वका त्या पृथिव्या कार्य॥ रात्रिरासीत्पिशंगिला पिशमिति रूप
रात्रि काम जिहि सर्वाणि रूपाणि गिलति अदृश्यानि करोति॥१२॥ जोद्धा यत्यश्वं वायुष्ट्वा वायुः त्वापचनैः

पाके: अवतु वा घृग्निसंयोगाद्विद्वव्यात्पियत इति असितग्रीवश्छागः असितग्रीवोग्निः धूमसंयोगात् छागो रवत्वत्कृष्णग्रीवा
दिभिः पर्यग्निरश्वो गोलभ्यमाना अश्वायो पक्वं वीति अदृष्टेनोपकारेणान्ययोवश्वमसेः अवतु सोमसंबंधे न शल्य
लिः स्वकीययाद्दृष्ट्या अवतु पालयतु एषस्यः एष सरा ध्या रथ साक्तः राष्पः वृथा सक्ता पङ्क्तिः ष्यनुर्भिः आ ईरआग
मत् आगनष्यनु गुणानां किं तस्मादश्वा छिन्निस्ति ष्ठति अथ युक्तः सार्वः पङ्क्तिः समानमुत इति श्रुतिः॥ ब्रह्माकृत्यश्व
अवृकः न विद्यते कश्चन स्यति अवृकलश्च इमाः सयनोस्माकमश्वमवतु॥ नमः अग्न यज्ञाग्निं नमस्करोति अवि
घाय १३॥ सं इं शितार श्मिनाति स्त्रानुष्टु विराट् त्रिष्टुप् प्रोक्षणाएवाश्वदेवत्याः संपूर्वः शिति शासने नव चेति
संश्रितः यथा संदर्शनीयतमः रश्मिना रथो नवति यथा वशशितः अप्सु अप्सु जा अश्व इति श्रुतिः बलाबिनः र्यि
श्याब्रह्मा परिवृढो वा सोमपुरोगवः सोमसंस्कारपूरपुरस्ते यः स्वर्गलोकं गच्छतीति सोमपुरोगवः सोमसंस्का
रार्थाहि पशवः स यत्पशुमालभते रसमेवास्मिं दधातीति श्रुतिः॥१४॥ किंचित्स्वयं वाजिन् स्वयमेव हे वाजिन् त
न्वं शरीरं कल्पयस्व स्वराज्यं तव अस्तीत्यर्थः अत एव स्वयमेव यजस्व। नतन्यो यष्टास्तीत्यभिप्रायः स्वयं वतु षस्व स्व
यमेव स्थानमभिगच्छन् किं कुरुष्व किमर्थमिदमुच्यते स्माभिरिवं महिमा ते तव संबंधी यतश्च येन महिम्ना न संनश
नानिदर्शनार्थः वेदस्ता व्याप्तथापि नवति न व्याप्ने॥१५॥ नावे॥ नवेउ एतत्। म्रियसे यत्सं इष्यसे न च रिष्य
सि विशस्यमानः किमिति देवान् इत् प्रति एष्यि पथिभिः सुगेभिः साधुगमनैर्देवयानैरित्यर्थः किंच यत्र आ
सते सुकृतः साधुकारिणः यत्र च ते ययुः गताः तत्र त्वा देवः सविता दधातु॥१६॥ उपम्लाति अपि अग्निः पशुः
तृष्टि यज्ञो सा ध्याना मासीत्। स च तत्र साधन नोव मुप गतः एतपृथ्वी लोलुकम ऊ यत्। यस्मिन् अग्निः अतः स
तलोको न विष्यति तं ऊर्ध्व सि पिबेता[illegible]ः प्रोक्षणीरप वायुः सूर्यः पशुः व्याख्यातमन्यत्र॥१७॥ परिपशाव्यक्तः

सा प्राणान्यस्मादिति तिस्रोपराः पाययति पत्नीर्न यन्त्रंबे अनुष्टुप् त्रयस्त्रतिः पत्न्यः परस्परमामंत्रयते हे अंबिके अंबालि
के न मानयति अश्वं पयति कस्त्राति ~~पत्न्यः परस्परमामंत्रयन्ते~~ कश्चन। नकश्चिदपि मद्गमनेनेव॥ ससस्ति: स्वरस्वापे॥
अन्यो परिगृह्य शेते॥ अश्वकः कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः अनुकंपिते सरईर्ष्यया कुत्सितेसु सुभद्रिकांसु सभाः कुत्सितासुभद्रिका इयं
समीपस्थ माकुल्यते कांपीलवासिनी॥ कांपीलनगरे हि सुरूपाः सुविदग्धा विनीताश्च स्त्रियो भवंति १८॥ पत्न्यस्त्रि
परियंति। अश्वं गणानां त्वा इति। गणानां त्वा गणपतिं हवामहे आह्वयामः एवमेव प्रियाणां मनुष्याणां मध्ये त्वा म
व प्रियपतिं प्रियरक्षितारं हवामहे एवमेव निधीनां त्वां सुसुखनिधिपतिं नर्त्तारं हवामहे कथं कुचा हे वसो अस्माकं भव
पतिर्भूयाः महिषी अश्वमुपसंविशति आहमजानि अजगति ... पसायाः क्षिपामि गर्भधं गर्भस्य धारयितृ रेतः आ
त्वमथ च त्वं हे अश्व अजासि निक्षिपसि गर्भधं रेतः त्वया आवां एवं कृतसंकेतौ॥१९॥ ताउभौ॥ ... चतुरः पदः प
दात्॥ होता संबध्नीतो ... संबध्नीतो संप्रसारयत एवं हे सर्वे वत्राय न प्रकार इत्यर्थः ... अधिवासेन छा
दयति स्वर्गे लोके प्रावस्वर्गे लोके यत्र पश्च संतपयति प्रोर्णुवाथां प्रणोतिराच्छादनं कुरुतं मिथ्य वृषा
हे अश्व शिश्नमुपस्थे करोति वृषा वाजी वृषासेक्ता वाजी अश्वः रेतोधा रेतसो धारयिता रेतोदधातु॥२०॥ उत्सक्थ्या
गायत्र्यार्धं यजमानो लिंमंत्रयते उत्सक्थ्यानी यस्याः सा उत्सक्थी तस्या उत्स ... सक्थ्या महिष्या अवगुदं वेहि
अवाचीनगुदं रतौ धेहि सिंच कथं मिथ्ये रसमंजिं वारयाः वृषन् सचारय अंजिं अंजि व्यनक्ति पुंस्त्वमिति अंजिं पुंस्त्व
जनन मुष्कं हे वृषन् स हे सक्तः कर्पन्नता अंजिः यः स्त्रीणां जीवनाजननः यस्मिन्सति स्त्रियो जीवंती ... यंते। यस्मिन्सति
भोजनादीन् लोगालेभे तसजीवनोजनः २१॥ इत ऊर्ध्वं दशानुष्टुभोसिमिथि - याहुतीपरि स्वाहाकृती॥ अत्र वायव्यं
एतस्मिन्नत्रेदेवता वाव मयच्छति। अध्वर्युः कुमारीमभिमेथति यकासकौ यकः प्रत्ययः अकुप्रत्ययश्च कुत्सायां
अंगुल्याप्रदर्शयन्नाह॥ यका असकौ अरशकुंतिका अल्पेक प्रत्यय अल्पायाः पक्षिण्याइव आहलग इति आ

137

१३७

१३

कारवचनं हलेइतिब्रुवन्। चरितेवंचतिगच्छतियपलानयाअपिआहंतिहंतिर्गसर्थः आगमयतिप्रवेशयति। अत्यर्थं
वाहंति गत्वेपसः गत्वइत्याद्यंतविपर्ययः पसः प्रसवेस्पृशतिकर्मणिगेशिश्नंप्रवेशयत्यर्थः अथनदानिगल्गली
तिधारका योनिः निरंतरायागल्गलीतिअत्यर्थं शुक्रं मुंचति योनिः यद्वाशद्वानुकरणं निगल्गलीति नि
निगिरतेवीनिगिरतिशिश्नं योनिः रेतः सर्वत्रता॥२२॥ अध्वर्युः प्रत्याह कुमारीं॥ यकः असकौकुमारी असौयः यःअ
सौ शकुंतकः इत्थमाहलगितिवं। चतितस्याश्लीलभाषिणः किमहमन्यद्ब्रवीमि विवृत्ततइव ते मुखं वक्तुमिच्छति
इव ते मुखं पश्यामि अतोअधर्येमानो स्मा नस्त्वमभिभाषथाः॥२३॥ ब्रह्मा महिषीमभिमेथति मातायातहे म
हिषीयदा माता च ते पिता च ते अग्रंवृक्षस्य उपरितनंनागंवृक्षस्य वा रोहस्य ति तद्धितलोपः रोहतः मिथुन
र्थं एकंपर्वं कस्माद्रोहतीत्यत्र इति॥ अश्लीलाभिप्रायवचनं तदाप्र तिलामीतिलक्ष्मैहन्॥ स्मेहाम्यहमनेन कर्मणा इति एवमि
तप्रकारवचनं तवापि गतेन मुष्टिमुष्ट्या कार्शंभिश्नं अतंसयत्र अदिपन्न एवंतवासतिः॥२४॥ महिषीप्रत्याह यदामा
ता च ते पिता च ते अग्रं वृक्षस्य पर्यंकस्य क्रीडतः तदात्वमुत्पन्नः तुल्योत्पत्तिरावयोः पाप्यानयोरीवयोर्द्विषो न तमेकस्योदि
तुमर्हसि॥ एवममपि सतियदवा॥ सा ब्रवदितुमिच्छति इति ते मुखं पंक्तेयतत्र बहुलं माचत्वदोषवद॥२५॥ उद्गाता व
वाता सभिमेथयति उर्ध्वामेनां किरिमुरुषमाहरु उर्ध्वं एनां बाला कांउ च्छ्रापयउच्छ्रयती कुरुकथमिवगिरोभारं हरन्नि
वयथा गिरोभारं मध्यनिग्रहभारं हरेदेवं एनां मध्यनिग्रहयउच्छ्राउच्छ्रय॥ अथ यथे स्येत स्यस्थाने तथा वर्ह्नु पयथामध्ये
योनिप्रदेशेएघतांएषहोवहोवृद्धिं या याउ अघेवांश्चि गृह्णीयाउ शीतवातपुनन्निव येवा न संदियहणमो दोरटितिकरो
ति॥२६॥ वावाप्रत्याहउद्गाता रोजवलो पेतदेवं उर्द्धमेनमुद्गानारंउच्छ्रयतादउच्छ्रयस्त्रात्रस्यपिषुरुपायतिगिरोभारं ह
रन्निवअस्यक्रियमाणस्य मध्यं प्रजननं एजतु चलतु॥ निगृह्यशीतवाते पुनन्निवयवानू॥२७॥ होतापरिवृक्तामभि
मेथयतियदस्याः यत्र यदाअस्याः परिवृक्तायाः अंहुभेद्याः॥ अल्पयोन्याः अनुहतव्यः जघप्रदेशः प्रजनन
मस्यादित्युक्ते दीनस्याअंहुभेद्याः हत्वादिविस्वनाम हस्वं शिश्नं स्थूलेउपावसतउपसंगाच्छत्र॥ अथतदाअल्पवोघानस्थू

लघाय्यपुष्यजननस्यमुष्कोहृषलोदूत्रएवमस्याः प्रजननमस्योपर्येजतः एजकेःपनेकथमिवकंपनंकुहलः गोत्राफेगो
पदेउदकपूर्णशाकुळामास्योपाइव॥२८॥ प्रत्याहुयदेवासः ज्ञातारसुखास्सर्वानवर्द्धिनः परिव्रजति। यदाएते देवाः शि
श्नक्रीडिनः ळळामगुळनामतिसुखनामसुखकर्तृगच्छतीतिललामगुः शिश्नं यद्याललामपोद्भमजिधीयतेशिश्नं
हि योनिंप्रविशत्यपोऽज्नवतिप्रविष्टायेनेप्रवेश्यातिष्ठंतीवआविषुः अंगुलीनिसुंबनादिनिर्निर्दीयुर्नारी॥ अथस
क्थ्रोदिश्यश्वसेनारीविसक्थिकृतनकुळगमनेनेतिदिश्यतेलक्ष्यतेनारीनहिनस्याः किंचिदप्यनापुरुषेजनवतिअन्यत्र
सो इत्यभिप्राय कथमिवसत्यस्याक्षिभुवोयथा॥ अपितथाएवेतापतिरर्थे॥ यत्पापालीगलीमलिजिम्नथयतियद्धरिण
यदाहरिणाः मृगः यवंसस्यअतिरदायतिं॥ अथलदाहेत्रीनपुष्टपशुमितिप्राप्ते विकिलोपः मन्यतेअनगद्धति
138 ममक्षेत्रेनन्दितमितिएवंयथाशूद्रायत्रयस्यभूद्रस्यनर्तुः अर्यजारायर्याः विश्यः जारायस्याः साअर्यजारासभू
द्रस्त्रीनपोषायमममेनदितिमन्यतेनवतस्यांधनायतिधनमिवतांमन्यतेपरस्योपजोग्यत्वात्॥३०॥ प्रत्याहुय
द्धरिणोयवमत्तिनपुष्टंबहुमन्यतेक्षेत्रीतितदुक्तेनवनोप्येनदेवमितिसोल्लुंठमाह॥ कियोसक्थविशेषःशूद्रायद्र॥ अर्य
येअर्यायाः विश्याजारः॥ उपिनानत्र॥ क्षेत्री विश्यः आत्मनः पोषंनानुमन्यतेमहिमातस्यापोष्याहून्यूचभूद्रमुच्य
श्यविश्यासमाधममश्लीलजाषणं॥३१॥ त्विजोयजमानस्यसुरजिमतिंश्रत्रंअंतआह। वायमेवंपुनातिदधिक्रा
व्णः अहुष्कतस्यवत्यायन्नूयद्दधिकाव्णः अश्वस्यसंस्कारार्थंअश्लीलनाषणाअकर्षअकार्मश्रुतवंतः एकवचनस्था
निबहुवचनंउपरिष्टाद्बहूनिपदानिबहुवचनानिदृश्यंतेजिह्वाडैनुरश्वस्यअशानस्यव्यापिनः वाजिनः अविर्जी
नयवळनयाः वेजनहृत्तः वेगवतः तत्रसुरभीणिसुगंधीनिअश्लीलनाषणेनहिदुर्गधीनिमुखानिजवंति॥ पापद्व
वात्नोस्माकंमुखानिनिकारलोपः छांदसकरत्करोतुयज्ञइत्यध्याहारः किंचप्रणआयूंषितारिषत्राअन्नारि
षत्॥ प्रवर्द्धमनुवनास्माकंबालवृद्धयौवनवृद्धवयोपदं॥३२॥ पत्न्यासियथाकल्पयंतिगायत्रीत्रिष्टुप्पङ्क्तिरुष्णिस्तत्र
आद्याउष्णिकृच्वतस्रोनुष्टुभः परात्रिष्टुप्सर्वाअश्वदेवत्यागायत्रीचत्रिष्टुप्च॥ जगतीनअनुष्टुप्च। पङ्क्त्यासहबृहतीर

स्रग्सूचीभिः शम्यन्तु त्वां ... अश्व । शमनेन ... नामनेन वर्तनीदर्शनं सूचीभिः क्रियते । ततः पथामि प्रव

उष्णिहा सह ककुप् च सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ... याश्च द्विपदा याश्च चतुष्पदा याश्च त्रिपदा याश्च षट्पदाः याश्च विच्छन्दा विषमाक्षराः विषमा छन्दोलक्षण

ल्ते ३३॥ द्विपदायाः याश्च द्विपदा ... नन्यूनाश्च नातिरिक्तालक्षणा छन्दसो जातयः ताः सर्वाः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ३४॥ महानाम्न्यो रेवत्यः

नामभिः संबद्धा याश्च सकेद्राः ... इति याहेन्येते रेवत्यः एता अपि रेवत्यः रेवन्तं हितासु साम महद्वति विश्वा आशाः दिशः प्रसूवरीः प्र

महानाम्न्यः ... ताः सर्वाः सूचीभिः ... शमनेन हविः कुर्वन्तु ३५॥ नार्यस्ते न्द्रण

ततमामिघाः मेघजवाः विद्युत उत्पन्ना याचाये ताः सर्वाः सूचीभिः शमनेन हविः कुर्वन्तु ३५॥ नार्यस्ते

नतमामिघाः मेघजवाः विद्युत उत्पन्ना ... नार्यः तेन वयजमानस्य पत्न्यः लोमलोमानि विचिन्वन्तु पृथक् कुर्वन्तु मनीषया मन

मपत्यानि बहुभिः स्त्रीलक्षणानि नार्यः तेन वयजमानस्य पत्न्यः लोमलोमानि विचिन्वन्तु पृथक् कुर्वन्तु मनीषया मन

सः पर्यालोचनेन देवानीयाः पत्न्यः दिशः ताः सर्वाः सूचीभिः शमनेन हविः कुर्वन्तु ३६॥ रजता हरिणीः रजत

दृश्यामनसः पर्यालोचनेन देवानीयाः पत्न्यः ... सहयोजना युञ्जन्त कर्मभिः सीमालक्षणा यास्ता अश्वस्य वाजिनो वेजनवतः त्वचि शमेषु

सुवर्णसीसमय्यः सूच्यः युजः सहयोजना युञ्जन्त कर्मभिः सीमा कुर्वाणाः शम्यन्तु हविः कुर्वन्तु । शम्यन्ती हविः कुर्वाणा अश्वी ३७॥ कुविदङ्ग इति व्याख्या

सीमाः सीमाशब्दो मर्यादावचनः सीमा कुर्वाणाः शम्यन्तु हविः कुर्वन्तु । शम्यन्ती हविः कुर्वाणा अश्वी ३७॥ कुविदङ्ग इति व्याख्या

ता ३७॥ अश्वी विशास्ति ॥ अनुवाकेन षड्वचनत्र्याघागायत्री अथानुष्टुप् कः ... कं प्रजापतिः त्वां विशास्ति ॥ त्वष्टा विशास्ति ॥

तिअश्वं प्रजापतिः तनवगायत्र्याणि शारीराणि शम्यति शमनेन हविर्नावमापादयति ॥ कउते प्रजापतिमेव शमिता ।

यति अश्व प्रजापतिः तनवगायत्र्याणि ... यद्वा प्रश्नरूपो यं मन्त्रः कस्त्वा मनुष्य आस्थाति कस्त्वा विशास्ति कथ्यते गायत्राणि शम्यं

कविः मेधावी क्रान्तदर्शनः यद्वा प्रश्नरूपो यं मन्त्रः कस्त्वां मनुष्य आस्थाति कस्त्वां विशास्ति कथ्यते गायत्राणि शम्यं

कविः मेधावी क्रान्तदर्शिनः न कश्चिदन्यो ... ३८॥ कस्मिन्पदे कः त्वां प्रजापतिः त्वेति व्याख्यातं ॥ यस्मिन्पदे प्रत

तिकश्चउते शमिताकविः न कश्चिदन्यो ... तत्र ऋतुथा ... ततो काले काले कालपर्वणि पर्वणि विशास्तु सं ...

यते स तवश्च तेस तवश्च ते तव शमितारः तत्र ऋतुथा ... काले काले कालपर्वणि पर्वणि विशास्तु सं

वतेऽसा ॥ स्रूचीभिः कर्मभिः शम्यन्तु शमनेन हविर्नावमापादयन्तु । अश्ववदानुकः त्वां विशास्तु समर्थमनुप्य

एवं व्याख्यातं तदा ऋतवो देवास्ते शमितारः इत्येवं व्याख्यायते ॥४०॥ अर्द्धमासाः अर्द्धमासा मासाश्च तपरूपिपर्व

तोअश्वं तु । शम्यन्तं शमनेन हविर्नावमापादयन्तः किंच अहोरात्राणि मरुतश्च विलिष्टं छिद्रं सूदयन्तु संदधतु

दरशोपव्यतेइदनुसीधानेवर्त्ततेतेवाक्यसीयोगान् तेनव॥४१॥देव्याऽअध्वर्येवः येयादेव्याअध्वर्येवः अश्वप्रल
नरणोपप्यतेइदनुसीधानेवर्त्ततेतेवाक्यसीयोगान्तेनव ... विश्वासनुवाकिंवगायत्राणिपर्वशः तेतवसिमामयदि
तयः तेयत्वात्वामछंदनुविचशासनुवकारोजिंन्तक्रमः विशासनुवाकिंवगायत्राणिपर्वशः तेतवसिमामयदिः
तय:तेयत्वात्वामछंदनुविचशासतुवकारोजिंन्तक्रमः ... मर्यादादर्शनेनशमनंकुर्वाणाः॥४२॥द्यौरस्त॥द्यौस्ततवपृथिवीचभ॥तरिदंयथ
लत्तंनुकुर्वतु॥शम्यतीःमर्यादादर्शनेनशमनंकुर्वाणाः॥४२॥द्यौस्त॥द्यौस्ततवपृथिवीचभ॥तरिदंयथ
युष्याछिद्रं पृणातु॥४३ यत्नुतकिंयस्र्यय्यतेतवनदोषः सदलोकेस्थानंकृणोतु॥कशलुसाधुया॥सी
र्वुं॥द्वितीयार्थेयाछंदसः॥४४॥शीततवसुखंअस्त॥अस्ताहेअश्वपरश्यागायगेन्यः शसुषेअव
रत्वः अस्तअस्त्वित्यःमङ्गाल्यः शमस्त॥शीवास्तातन्चेशरीरायतवषष्ठ्यर्थेछंदसिवहुर्थीवक्तव्यत्यनेन
षष्ठ्यर्थेचतुर्थीदत्तउत्तरे ब्रह्मोद्यमष्टादशर्चं॥तत्रकःस्विन्तिस्रोनुष्टुभः कास्विदासीत्पूर्वचित्तिः इतिच 139
तस्रोनुष्टुभः त्रिष्टुभोऽन्याः होताध्वर्युं पृच्छति कः स्विदेकाकीतंप्रत्याह सूर्यएकाकीअग्नेव्याख्यातो॥४५
अध्वर्युर्होतारंपृच्छति॥किंस्वित्सूर्यसमंज्योतिः किंचसमुद्रसमंसरः किंस्वित्पृथिव्यैवर्षीयः
महत्तरंकस्यचमात्रापरिमाणंविद्यतेनास्ति॥प्रत्याह॥ब्रह्मसूर्यसमंब्रह्मत्रयीलक्षणंपरंवास्तूर्य
समंज्योतिः द्यौः समुद्रसमंसरः इन्द्रः पृथिव्यैवर्षीयान्भूमहत्तरः गोस्तुमात्रानविद्यते॥गवाहियज्ञो १९
धार्यते॥जगतःकारणंभवतीत्येतदाजिप्रायः॥पृथिवीवागोः॥४७॥ब्रह्मोद्गातारंपृच्छतिपृच्छामि
त्वात्वांभवंतंचितयेचित्तीसंज्ञानेपरिज्ञानाय॥हेदेवसखः उद्गातः यदित्वमत्रपृष्टः सन्मनसा
उगंधमनसाप्रश्नविवेचनायस्मान्नर्थान्॥उभयअचगवएषुविष्णुर्यज्ञः त्रिषुपदेषुगार्हप

याहवनीयदक्षिणाग्निषु आहूयन्ते यज्ञेरनडुप॰॥ तेषु विश्वं भुवनं भूतजातं॥ आविवेश उन नेति प्रश्ने प्लुतः॥४८॥ प्रत्याह
अपि तेषु अहमस्य पिलपित्यपिशाहुः तेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु त्रिषु पदेषु विश्वं भूतजातं भुवनं आवि
वेश आविष्टम् पुनरेतद्रूक्तं नवना यदि त्वमत्र मनसा जगथेति अत्र ब्रूमः सद्य एककालमेव पर्येमि परिगच्छामि पृथि
वीं॥ उतापि वद्यां एकेनांगेन मनसास्यां दिवः पृष्ठं किमुत भूतजातानि वा विष्टानि वा विष्टानि आविष्टानि॥४९॥ उद्गाता
ब्रह्माणं पृच्छति केषु अन्तः मध्ये पुरुषः आविवेश आविष्टः प्रविष्टः कानि वा अन्तः पुरुषे अर्पितानि समर्पितानि। एतद्ब्रह्म
न्नत्वा उपवल्हामसि॥ कल्प्यामो धारयेन दुह्नु आह्वाने पूर्वसंहर्षवित्तात्॥ उपपूर्व उपसंगम्याह्रयाक्षिप प्रश्नो पृच्छामि त्वां ज्ञानवन्
तं किं॰ कि पुनः अस्माकं प्रतिवचनं वा सि प्रति ब्रवीमि॥ अत्र प्रश्ने॥५०॥ पंचस्वन्तः पंचस्विति पंचप्राणाः स्वायंते
नप्राणानन्तरनामेनिवशन्ति॥ एतत्त्वं तं प्रति मन्वानः प्रतिप्रतिजानानः अस्मि अवच्छिन्तः नवमाययाप्रज्ञया
नवसि उत्तरउद्गतेन रः यत्र मत्तः मामेप त्वं॥५१॥ होताध्वर्युं पृच्छति। कास्विदासीत्पूर्वचित्तिः॥५२॥ द्यौरासीत् व्याख्यातो॥५३॥
अध्वर्युर्होतारं पृच्छति का ईमरे॥ इमिति वकारार्थे। अरइति आमंत्रितविषयः अवपि निपातो का यः अरे होतः पिशंगिला का
कुरुपिशंगिला। कश्व आस्कंदवर्षति कश्वपं थां विसर्पति पंथानं॥५४॥ प्रत्याह अजारे अध्वर्यो पिशंगिला सहिपिशं
रूपगिलति नयति सहितस्याः स्वनावः शशश्च आस्कंदं आस्कंधा स्कंधं अर्षति गच्छति सहितस्य स्वनावः अ
हिश्च स्वकीयं पंथानं कुर्वन् विसर्पगच्छति॥५५॥ ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति कत्यस्याः कतिअस्य यज्ञस्य विष्ठाः कतिअक्षा
रम स्य यज्ञस्यानं॥ कति चाहवत्यः कति च होमाः कतिवस्मि वः यज्ञस्य त्वां ज्ञानवन्तं विदथा आवेदनेन हेतुना
पृच्छं पृच्छामि अत्र कति वहोतारः ऋतुशः ऋतुथा व्यत्यञ्जति॥५६॥ षडस्य रसं संख्ययोपसंनीपुर्हिषुः पृष्ठं व्या
करोति अस्य यज्ञस्य विष्ठाः शतमक्षराणि छंदोद्वारेणापसंनीहीषु राह चतुर्दश छंदांसि गायत्रीप्रभृतीनि चतु

कृत्तरादीनिअतिहुतिपर्यंतानिअतिहुतिस्त्रिषष्ट्यास्यानवतिएतैःप्रायणीयज्ञःप्रायते॥तत्रगायत्रीवातिहुतिश्च
शतमेतत्सुक्तिकहुतिश्चशतंएवमन्येष्वपिछंदस्वियेतदक्षिणाथा।अशीतिहमिमाएकविंशतिरश्वमेधउपीत
अग्निषु अश्वशतरूपरगोमृगान्नियुक्तिःइतरेषुषोडशशतत्रिविंशतियूपेष्वतस्त्राशीतयःतदक्षिणायामनत
कृतिषुसमिधइतितदुक्तमेवभूमः॥समिद्धोहतिस्त्रःयाभिःसमिद्भिःसंदीप्तोयज्ञस्ताःस्तिस्त्रःअश्वतूपर
गोमृगाःप्राजापत्याःपशवयज्ञस्यतेनवइत्थावदनेनब्रवीमिसन्नचहोतारोवषट्कर्ताऋतुया
जेषुयजेति॥५७॥पृच्छामित्वाब्रह्माणंपृच्छतिकोऽस्य।कःअस्यवेदभुवनस्यनाभिंकश्चद्यावापृथिवीअंत
रिक्षंयवेद।कश्चसूर्यस्यवेदजानातिबृहतोमहतोजनित्रंजन्मकश्चवेदचंद्रमसंचंद्रमसइतिविभ
क्तिव्यत्ययःयतोजायतेजन्म॥५८॥प्रत्याहवेदअहंअस्यभुवनस्यनाभिंनहवेदंपरंब्रह्मवेदय
द्यावापृथिवीअंतरिक्षंचब्रह्मणाविकारभूतं।वेदचसूर्यस्यबृहतःजनित्रंपरमात्मलक्षणंअथापि
चवेदचंद्रमायतोजातःपरमात्मनोयज्ञाद्वा॥५९॥परमंतंपृथिव्याःपृच्छामिवयत्रभुवनस्यनाभिः
पृच्छामित्वाअध्वर्युंयजमानःपृच्छतिपृच्छामित्वाचवृष्णःसक्तुःअश्वस्यरेतःपृच्छामिचव्याचःपरमं
व्योमव्यचनंस्थानं॥६०॥इयंवेदिःपरोअंतःपृथिव्याःअयंचयज्ञःभुवनस्यनाभिःनहवेदंयज्ञाद्धिप्रजाः
प्रजायंतेइतिअयंचसोमःचंद्रमालता।सोमोवाअश्वस्यवृष्णःसेक्तुःरेतःअहंचवेदब्रह्मादशविधस्यवा
नःपरमंव्योमव्यचनंस्थानं।त्रिवेदयागात्समाप्तंब्रह्मोद्यं॥महिम्नःपुरोनुवाक्यासूक्तःस्वयंभूःअनुष्टु १४०
प्।सुभूःसाधुभवनःस्वयंभूःस्वेच्छयागृहीतःशरीरःप्रथमःअनादिनिधनःपुरुषःकिमकरोत्॥अ
तर्महत्यर्णवेदधेह।अंतर्महतोअर्णवस्यहइतिनिपातःपुराकल्पद्योतनार्थः।किंदधेगर्भंस्वयंप्राप्तकालेक
धीभूतमितियत्र।यतोजातःप्रजापतिःअनन्योयमःप्रैष॥६२॥होतायक्षत्होतायजतुप्रजापतिंसोम

स्यमहिंस्रः संबंधिनिर्नसयेज्यमानः सन्नद्गुषतांप्रीत्यापरिगृह्णातु। पिबतुवसोमस्वंमपिहे होतर्यज॥६३॥ प्रजापतयेन
याख्यातोमंत्रः॥छ॥ ॥इत्युअटकृतौमंत्रभाष्येत्रयोविंशतितमोध्यायः॥छ॥ ॥इतउत्तरंश्रुतिरूपामंत्राः आ
श्वमेधिकानांपशूनांदेवतासंबंधप्रायिनोध्यायेनोच्यते॥ अश्वस्तूपरोगोमृगस्तेप्राजापत्याइतिशतपथप्येतम
ध्यापश्रुतीकृत्याह॥ अश्वस्तूपरोगोमृगमितितान्मध्यमयूपआलभतेइत्यादीनांग्रंथेनदिग्मात्रः प्रदर्शितः सद्वि
तीयूपाराहितइत्यादयः श्वेतावायव्याः श्वेताः सौर्याः इत्येवमेताइतरेषुयूपाहितायहवेषुगुणवचनाशब्दाः
गुणानपशुषुपलक्षयंतिवसंतायकपिंजलानित्यादयः विश्वेषांदेवानांपृषतइत्येवमेतायूपांतरेषुत्रयोदश
त्रयोदशारत्न्यःआलभ्यंतेतत्रपशवोनज्ञायंतनिगमनिरुक्तनिघंटव्याकरणेभ्योज्ञातव्याः तत्समयविद्भ्यो
श्चपापथिकेभ्यः॥ ॥इत्युअटकृतौमंत्रभाष्येचतुर्विंशोध्यायः॥ ॥शादंदद्भिः इयमपियश्रुतिः देवानीख्या
गयादनोविदधातिशादादेवताविशेषः अत्रापश्यादेःशादंदद्भिः प्रीणातिदेवताशक्तौद्वितीयानिर्दिश्यता
एवंहिविभक्त्योःसामर्थ्यंभवतियुक्तंचहोमकालेअंगाभिधानंदेवतायैहोमः॥ आहचश्रुतिः आज्यमवदाना
त्कृत्वाप्रत्याख्यायदेवताभ्यआहुतीर्जुहोतिनदद्भिःशादायस्वाहादंतमूलेरवकायस्वाहाएवंप्रयोगः कश्चि
देवताकेवकालनवतियथाश्वक्लायस्वाहाकृत्लायस्वाहाकेचिच्छान्ययाविभक्त्यानिर्दिशाद्व्यतयायथाश्रुप
पद्यतिर्वीर्यान्निपद्यतिरितिएवंद्रव्यदेवतमप्रसिद्धंयज्ञपार्श्वादिभ्योवगंतव्यमितिपृथिवीचवतियावदश्व
त्थ्यश्वप्स्नुमथ्नस्यमूर्द्धनिजुहोतिस्तुबकायस्वाहेतिवरुणाविस्तुबकइतिश्रुतिः हिरण्यगर्भः सवव्याख्येष्टुनेःका
य्यः हिरण्यगर्भः यःप्राणतइतिव्याख्यातोयस्येमे॥ यस्यकःसंज्ञकस्यप्रजापतेः इमेहिमवंतःबहुवचनोदेश
द्भ्यपिहिमवत्समन्वयःपर्वतामहिमामहत्वंमहाभाग्यंविभूतिर्यस्यचसमुद्रंरसानदीरसतेःस्रावकर्मणः नद्या
सहितंसमुद्रंविभूतिमाहुः तद्विदः यस्यचइमादिशःप्रदिशश्चबाहूयस्येतिअनर्थकोनिर्देशात्लवान्॥ उपास
कातदनुगृहीताश्चुपासकाःसायुज्यंसालोक्यंवाप्नुयुः॥ यश्चबलदाबलार्थीनीयस्यचविश्वमनुष्याःउपासते

प्रशिषमनुशासनं यस्य देवाः प्रशासनमुपासते आहत्य यस्य इति यावत् प्रशिष्यावधिमनुशासनं कार्याविषयक
र्त्तव्यः स्वयं पुनाति। किं च यस्य छाया आश्रितपरिज्ञानपूर्वकमुपासनं अमृतं अमृतत्वप्राप्तिहेतुः तथा यस्य मृत्युर्यस्य
चापरिज्ञानं मृत्युप्राप्तिहेतुः तं उ कस्मै प्रजापतये नहि दुरस्तत्वात्तेन चेत्स्य यत्तेरदुःखमेवोपशतीति कस्मै देवाय हविषा विधेम
॥१३॥ आ नो भद्रा इत्याद्या अनुवाक्या दश पंचाक्षराः सप्तमी च जगत्यः त्रिष्टुभोऽन्याः अयं तु आगच्छन्तु नो अस्माकम्
के भद्रा नंदनीयाः ऋत्विजः क्रतवः यज्ञाः संकल्पा वा विश्वतः सर्वतः अदब्धासः अनुपहिंसिता अपरीतासः अपरि
गताः केचिदन्यैः उद्भिदः उद्भेत्तारोऽन्येषां यज्ञाः केरनीसंकल्पानां वा॥ किं च यथा देवा नोऽस्माकं सदमित्सदा काले इद्
वृध एवासन्निर्द्धेवर्द्धनाय॥ असन् स्युः आ कथंभूता अप्रायुवः अप्रमाद्यवः रक्षितारश्च दिवे दिवे अहन्य
हनि यथा भूयादिति वाक्यशेषः॥ देवानां भद्रा देवानां नंदनीया सुमतिः कल्याणमतिः अभिनो निवर्त्ततामित्य
नुषंगोऽस्मास्त्यजेम सुषीन वत्। कथंभूतानां देवानां ऋजूयतां ऋजुगामिनां यद्वा ऋजुकामिनां ऋजुरगुणं ये
यजमानानां कर्तुकामयंते ते तथोक्ताः किं च देवानां रातिर्दानं अभि नोऽस्मान् निवर्त्तताम्॥ ततो वयं देवानां
सख्यं सखित्वं यजमानाः संत उपसेदिम प्राप्नुयाम॥ ततोऽस्माकं ते देवा आयुः प्रतिरंतु प्र
वर्द्धयंतु जीवसे चिरजीवनाय॥१४॥ तान्पूर्वया॥ तान्देवान्पूर्वया अकृत्रिमया स्वयंभुवा निविदा निविच्छब्दवा
च्यया हूमहे आह्वयामो वयं भगं मित्रं अदितिं दक्षं अस्रिधं अस्त्रतसदाशं वंदक्षस्य तद्विशेषणं अर्यमणं वरुणं
सोमं अश्विना च ये सरस्वती सुभगा नोऽस्माकं मयः सुखं करत् करोतु इति॥१५॥ तन्नो वातः॥ भेषजं मयोभु १४१
वः सुखस्य भावयितारः अस्माकं वातः वातु तत्र भेषजं माता पृथिवी अनुगृह्णातु तत्पिता द्यौरनुगृह्णातु॥ तद्
ग्रावाणः सोमसुतः सोमाभिषवकारिणः मयोभुवः सुखस्य भावयितारः अनुगृह्णंतु तदश्विना हे अश्विनौ धि
ष्ण्या धारयितारौ युवामपि शृणुतं युवामनुगृह्णीतं भेषजं॥१६॥ तमीशानं॥ तमीशानं रुद्रं। रुद्रोऽर्कः जगतः
जंगमस्य तस्थुषः स्थावरस्य पतिमिंद्रपतिं धियं जिन्वं धियाबुद्ध्या संकल्पमात्रेण जिन्वति प्रीणाति धियंजिन्वं

तेअश्वेनवाजिनासहितः कस्मिन्कालेअभिप्रियंअभिप्रियंयत्रपदापुरोडाशंकर्त्तुंसर्वेनाअश्वेनसहितेअश्वतस्मिन्काले
संज्ञप्यतेपृष्ठपुरोडाशः क्रियतेतदुक्तं॥यथावएनमश्वंतदासोऽश्वसायशोऽर्वनोन्नकरणायकिञ्चतिप्रीणातिस
हितस्याकारइति॥छ॥यद्धविष्यं॥यदाहविष्यंहविःसाधनंतत्रतुराःअनावृतोऽश्वोपायास्तीदेवयानमादि
त्यवदतिवारितगतिंदेवयानमार्गगामिनेवात्रिःसंस्कृतस्यापनाख्यंजनसुपर्णमतिकांप्रवयरेमानुषाश्चियन्त
मानाःपरितायत्रश्वसतत्रतत्रेत्यर्थः तस्मिन्कालेपूष्णःप्रथमतागोअजएष्यतियज्ञदेवेभ्यःप्रतिवेदयन्नजःस्वकीयेन
शब्देनयरकश्रुतोपूष्णोलल्लाटइतिपश्यततदतिप्रायमेतत्॥छ॥होताध्वर्युःहोताउतशंसासुविप्रइतिसर्वेषुयस्मि
न्यज्ञेहोताअग्निःशंसिताशस्त्राणामपिसाधुमधावीसाधुब्राह्मणावाअध्वर्युश्चअस्मिन्यज्ञेआवयाआजिमुख्येन
वपःकर्मताआवयाःअग्निमिंधअग्नेदीपकःग्रावग्राहःसोमाभिषवायग्रावाणांग्रहणशीलाःतेनयज्ञेनस्वाबलंकृते
नसाधुहिष्टेनस्वर्वणानदीर्देवानीनूष्टिकराःघृतपयोदधिपयस्यापुरोडाशामीसे आपृणाध्वंआपूरयध्वंअनुपसीद
तेत्युपलिप्रायः॥छ॥यूपव्रस्काः यूपंयेवृश्चन्तिउतापिवयेयूपवाहाः चषालंयेअश्वयूपायतक्षति॥तक्ष्णन्तीतिप्राप्ते
छांदसमेकवचनं।येचउनाअवचत्वतश्चायपचनंपचंतनेनेतिपचनंकाष्ठादिसंभरंतिउतोअपिचतेषांजनानां
सर्वषिनीअभिगूर्तिःगूर्तीउद्यमे॥आगूरतामपिगूर्त्तिर्नोस्मान्इन्वतुव्याप्नोतु॥छ॥उपप्राउपप्रअगात्सु
मन्मस्वयमेवयत्रमेममअआध्यिनिहितेमन्मननंकिंतदित्तियेत्॥देवानांआशाःशोभनानिसाधुसाधयंपृष्ठ
रागत्छदित्येवमादीनिउपागतःवीतपृष्ठःदापितपृष्ठःअश्वपृष्ठंहिसर्वएवारोढुंकामयतेयतएवमतोऽश्वं
मि॥अन्वेनंविप्राऋषयोमदंतिएनेअश्वविप्राऋषयश्वस्वयंवयंदेवानांपुष्ट्यापोषणायचकृमकृतवन्तःसुबंधुं
शोभनबंधुंधनेरोकनार्थंवादेवा॥छ॥यद्वाजिनःदामसंदानंयश्चसंदानमर्वतः अस्यावाअश्वस्ययाचशीर्ष
ण्याशिरसिभवाशनानियोजनीयावरज्जुःबधनीअस्याश्वस्यपदाम्यपन्नंतेपहतनिहिताआस्येमुखे
तृणंसर्वासर्वाताताविनेतवयजमानअपिदेवषुअपिप्रजापतयअस्तुसन्त्वितिप्राप्ते॥छ॥यदश्वस्य यत्

अश्वस्य क्रविषः क्रव्यस्य मांसस्य क्रव्यं विकृंता शातयद् इति नैरुक्ताः ॥ मक्षिका आशन् भक्षितवती । यद्वा यत्स्वरौ स्व
धितौ यासे रिप्तं लिप्तं लग्नं ॥ अस्ति यच्च हस्तयोः शमितुः रिप्तं यच्च नखेषु रिप्तं सर्वा ता ते इति व्याख्यातं ॥ ३२ ॥ यदूवध्यं ॥
भक्षितमपरिणतमामाशयस्थमूवध्यमुच्यते ॥ उदरस्यापवाति पच्यमानं वाति गंधायते य आमस्य अपक्व
स्य क्रविषो मांसस्य गंधोस्ति वियातः ॥ सुकृता सुसंस्कृतानि निशमितारः कृण्वंतु कुर्वंतु उतापि च मेधं शृ
तपाकं पचंतु ॥ ३३ ॥ यत्ते ॥ शूले शोभ अपक्षीत दक्षिप्रायो यं मंत्रः यच्च तव गात्रादवकृता अग्निसात्य पच्यमाना द
धिशूलं मांसादुच्छृत्य धावति गच्छति कथंभूतस्य सतः निहतस्य संज्ञप्तस्य शमित्रा ॥ मा श्रिषत् मा श्लिष्यतु
भूमिं मां च तृणेषु ॥ किं तु देवेभ्यस्तदुशद्भ्यः वशीकृतो ॥ कामयमानेभ्यः रातं दानं कृतमस्तु ॥ ३४ ॥ ये वाजिनं
ये यजमानाः वाजिनमश्वं परिपश्यंति पक्वं संतं वमयेयद् इमं अश्वं वा रप्रयाआहुः सुरभिः अयमश्वः पक्व
तो निर्हर इति शब्दः प्रकारवचनः ये च अर्वतो अश्वस्य संबंधिनीं मांसभिक्षां उपासते लिप्संते उतो ते
षां संबंधिनी या अभिगूर्तिः सा नोस्मान् इन्वतु व्याप्नोतु व यंतु देवानां मांन्यं भूता इत्यनि प्रायः ॥ ३५ ॥ यन्नीक्ष
णं ॥ नितरामीक्षते शृताशृतं येन तद् दध्यादिना तन्नीक्षणं मांस्पचन्या मांसपचना इति प्रा
प्ते आकारलोपश्छांदसः उखायाः या यानि च पात्राणि यूष्णः वसायाः रसस्य पुंस्त्वाद् देशः षष्ठ्येकवचने उप १४३
धालोपः आसेचनानि आसिच्यते येष्विति आसेचनानि ऊष्मण्या ऊष्मणे हिता धारणार्थं यस्य स्वयं या
नि ऊष्मण्यानि अपिधानानि चरूणां स्थालीनां वा ये चाङ्काः अङ्कोपलक्षणकाः शरीरावकरा हृदः ऊर्ध्वं सूना
व प्रतिपन्नस्य वचनेकाः विदम्नता ॥ अंकमारुघसु हस्य हेतुः किन्नामपौरुषं याश्च सूना अश्वविभ्व समानाधि
करणा अन्नतावत् समाप्याः तानि सर्वाणि परिभूषंति अलंकारेण अलंकुर्वंति परिरक्षंतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ मा त्वा
मा त्वा हे अश्व अग्निः पशुश्रपणः ध्वनीयत् ध्वनिः शब्दकर्मा ध्वनिं कारयतु पवन्नं धूमगंधिः अल्पधूमात् तः मा

मासंदिपवंन्नमिदहन्नपि अल्पधूमावरणो तत्र दह्यमानं त्रा मशमाशब्दं कुर्वकरोत्यत एवमुच्यते। मा त्वनुस्था श्रा
जते संदीपिता अग्नि विकृवि ध्वर्विन्म रेवन व्रजिविनक्तु अनिल मा विदीर्यत वा उद्भावा हस्रा मांस रसं॥ तदिहास्य तज्ञ
ऋचः गन्धघ्राणशीलकवषानच्च येतनाउखाकथंगध्वजि घ्रति अभिविष्टाद्या एव देवताः संतीखाव स्वनेव प्रतिपादि
तं॥ एतत्वात्रास्माभिः पुनः स्मार्यते॥ इष्टं यागेन संगतिकृतं वीतं कामितं अग्नि पूर्तं अन्नकृयतं॥ वषट्कृतं वयं आदा
नकाले ते देवासः देवा एव देवासः आक्षे स रसुस्रा॥ प्रगृतिम्दंतु अश्वं॥ छ॥ निक्रमणं गमनं वसतिस्थानान्निषद
नं तत्र वस्थितिः विवर्तनं भ्रमणीयान्यतानि च षिततानि यच्च पड्वीशं पादेषु विशतीति पड्वीशः पादबंधनमुच्य
ते॥ अर्वतोऽश्वस्य। यच्च पपौ पीतवानुदकं। यच्च घासं यवसं घासो ज घासच्च अदने जग्धितवान् सर्वाणि तानि ये य
जमानोऽपि देवेष्वपि गच्छतु ते अस्तु संतु॥ छ॥ यदश्वाय यत्संश्रयमाना याश्वा पवासउपस्तृणंति यच्च अधिवा
सं यानि च हिरण्यानि उपस्तृणंति अस्मै यच्च सदानं संदीपयते नानति संदानं संबंधनं मेवं अर्वंतं अर्वन्तं इति वि
रुति व्यत्ययः अश्वाय तिसामान्ना प्रियकरं ण्यान्॥ यच्च पड्वीशं यच्च पादवासस्तत एतानि प्रियाणि अस्मान्निदे
वेषु आयामयंति आवहंति आगमयंति॥ छ॥ यत्ते॥ सीदंत्य अश्वं स्मिन्नश्ववारा इति सादः अश्वपृष्ठं यत्तव सा
दे पृष्ठे वस्थिता अश्ववारः महसा महता वेगेनोच्चिल सत्रभ्रकृत स्यान्नं तरं पाल्ष्या याकशया वा तुतोद तुदति व्यथ
तिका याद्धं वता तानि यथा स्रुक्या हविषो वदा याव दाया ध्वरेषु यज्ञेषु जुहूति एवं तानि सर्वाणि तानि ते ब्रह्म
ब्रणात्र यील दृणेन सूदयामि नाशयामि॥ छ॥ चतुस्त्रिंशत्॥ चतुस्त्रिंशत्संख्यां न वंक्रयः पार्श्वतः वाजिनः
वेगवतः देवबंधोः देवाबंधवो अस्य स देवबंधुः नी विवादेवो द्यसौ तविष्यति अश्वस्य यास्ताः स्वधितिः
शास्रा समेति एक मूर्छत्वा संगच्छते यत्र। अतो ब्रवीमि अच्छिद्रा गात्राणि अनवखण्डितानि अंगानि वपुना प्रज्ञाने
न कृणात हवामितारः किंच परुः परुः पर्व अनुघुष्या अनुघुष्य प्रकथ्य न प्रकथ्य तेनो विशास्तात्र यर्च्छेदस्य वर्म
नस्य संबंधः॥ छ॥ एकस्त्वष्टुः॥ एकः अश्वस्य विशस्ता विशसिता संवत्सरः तदुवौ संवत्सरस्य तेजसेति त्वष्टु

तादित्यादुत्पन्नः स्याश्वस्य तदुक्तं । भूरादश्वं वसवो निरतष्ट द्वो यन्तारो नियन्तारो न वतः कथायस्तद्धितीयोमांसानांनि
यं तनिशाघः एवं विशसिता रोश्वस्यो ध्यायेदानीस्वकीयं कर्म अधुर्युराह ॥ ७ ॥ यात ॥ यानि तवहेअश्व गात्राणि मेगानी स
तुथास्तेबे धनानि करोति । नाना तानि तानि पिंडानि मा सम पिचयुवत्याच युवसा व वदानानि प्रजुहोति अग्नो ॥ ७
मात्वा तपत् ॥ मात्वांतपत्वा शाह्नत्र विज्ञान मुच्यते ॥ सुषडुः खयानेत्कोपि प्रिया आत्मा प्राणा उत्क्रः सहिष्णोपि प्रिय ष
मित्येतदुपासीतेत्युक्तं : देवानपि यंतं देवलोक गमन प्रवृत्तं सं तं मास्यधितिः शासः तव: शरीरस्य अतिष्ठिपत् ॥ आस्थाप
यत् एकदेशमवद्दानन्तं तेनव ॥ मायते तव गृध्नुः गृध्न अतिकोलायां लब्धाशीलो लुब्धः अविशास्ता: अप्रकृतः अतिहाय च्छि
त्वत्रमस्य देवान् दृष्टि प्रधियिः सुगेशिरिति व्यातं अन्यत्र हरीई शास्त्रेतेत वधुं ना याजना तर्हि वोढार प्रति करो अन्हूतां अप
वतीयामहतामि । वधिना यथ्यो प्रतिधुराय हलीनव ॥ तदुक्तमश्वरथ योनिः युजं स्पस्य काम्या हरी निर्दुत्वो: त्वं समा
नलोकसज्ञात इत्यक्ति प्रायः । एव मुपस्लो त्यस्त्व यमेव मुपास्थार उपस्थितः वाजी धुरिरासनस्य ॥ अश्वसंबंधिनः
यासनाव श्विनाविस्यादिष्टं प्रयोजनं ॥ ७ ॥ इदानीं यज्ञसुगव्यं नः शोभन गवन्नोस्माकं वाजी कृतातु । स्वश्व्यं शोभन
नाश्वं न करोतु ॥ पुंस पुत्रान्करोतु दुहितरः पुत्राश्च पुत्रशब्देनोच्यतइत्यतो विशेष तं पुंसः पुत्रान्कृत अपिच
विश्वा पुषं सर्वस्य पोषकरं रयिं धनं करोति अनागास्त्वं च अनपराधत्यं च नोस्माकं अदितिर्देवमाता करोतु ॥ ने
च एकोवादितिशब्दः अनागास्त्वंन्नः अदितिर्वा नोश्च करोतु धियं यदं नोस्माकं वनतांकरोत्स्वर्थ वानिः क सैनु
॥ हविष्मानश्वः सर्वं अश्वा वमया हवींषि ॥ ७ ॥ इमानुषट् द्विपदाः विराजस्तिस्रो विश्वदेव्यास्ति स्वआनय
द्विपदा उत्तमा जुहोतीति श्रुतेः तुवनइति निपातसमाहारो नर्थकः इमानि तुवनानि कृतजातानि सीषधाम साध
यामस ॥ यत तानं तर इंद्रश्च विश्वे च देवा: आदित्यैः सहितः इंद्रः सगणः मरुद्भिश्च अस्मत्यं अस्माकं भेषजानि करोतु ॥ १४४
किंच य ज्ञवनो स्माकं तन्वं च यारीरं च प्रजां च आदित्यैः सह इंद्रः सीषधाति साधयतु वशीकरोतु ॥ ७ ॥ अश्वस्येन्न
इति व्याख्यातं ॥ ७ ॥ पंचविंशतिमोध्यायः ॥ ॥ उपायरातलक्ष्यस्य प्राणन्यो हि गरियसः । गतिरेकवचितस्य दान

144

मन्याविपत्तयः ॥६॥ इषेत्वा सारभ्य दर्शपूर्णमासाग्निहोत्रपशुचातुर्मास्याग्निष्टोमवाजपेयराजसूयाग्निसौत्रामण्यश्वमे
धसर्वमेधमंत्रा व्याख्याताः ॥ नामाख्यातोपसर्गनिपातानानिनवाक्यार्थं अथेदानीं खिलान्यनुक्रमिष्यामः अग्निष्टोमाग्नि
सौत्रामण्यश्वमेधपुरुषमेधसर्वमेधपितृमेधप्रवर्ग्योपनिषत्संबंधा मंत्रा व्याख्येयाः तत्र यत्र यत्र संबंधे
मंत्रास्तेषां तद्देवा सर्वे सर्वथानां तु आदित्य एव ॥ आत्यानीमानि यजूंषीति वा आहुरिति श्रुतेः तद्यथा ॥ याज्ञवल्क्योवा
याज्ञवल्क्यनाख्यायंत इति श्रुतिः अवियुक्तानां मंत्राणां लैंगिको विनियोगः तद्यथा ॥ अग्निश्च पृथिवी च संनते
संनमनं यस्माद्दतो ब्रवीमि ते अग्निः पृथिव्यामे संनमनात् अगतिमालोपः छांदसः संनमयतौ वर्षवर्त्तिनं कुरुतामि
त्यर्थः अद इति पुरुषादर्विशेषनामोपलक्षणं द्वितीया तेवापलक्षितं एतावादेवसुन्नरेध्वविंयोऽपवायुश्चांत
रिक्षे च आदित्यश्च द्यौश्च आपश्च वरुणश्च ॥ सप्तसंसदः सदः परमात्मा रोध्यते यस्यां तव सप्त संसदः सप्तसंसदः
निषत्ताः नि इति वाग्निपृथिव्यावायुरंतरिक्षादित्यद्युलोकाद्दत्ज्ञवणा यस्य तवत्वा ष्टमा बभूव ॥ भूतानीः सा धनी
साधित्री न हि पृथिवीमंतरेण भूतानां मुत्पत्तिरस्ति ॥ तत्त्वां प्रार्थये ॥ सकामा नो अद्य न स्कुरु ॥ सकामान् मार्गान्
अस्मान्कुरु ॥ यदा हि तल्लभ्यते तदा हि सकामा मार्गाः स्फः संज्ञानं वसमनेन ज्ञानेन अस्माभे ममम मुना विशेषनामाभिप्राय
मंत्रा ॥ विज्ञानात्या वाच्यते तस्य त्वया सप्त संसदः मनश्च बुद्धिश्च पंच बुद्धीद्रियाणि अष्टमी वाग्भूतसाधनी भूतप्रज्ञाधि
करित्वं ब्रवीमि सकामान् अद्य नः मार्गान् कुरु ॥ संज्ञानेवास्तु मे मुना ॥७॥ यथेमां यथा इमां वाचं कल्याणीं अनुद्वेगक
दीयलां मुज्यता मित्येवमादिकी आवदानि जनेभ्योऽर्थायके ते जना इत्यत आह ब्रह्मराजन्याभ्यां ब्राह्मणाय राजन्याय च शू
द्राय च आर्याय च आर्यो विश्यः स्वाय याज्ञीयाय च अरणाय च अरणो परगतोदकः परः स्वर्थः आवदानीति सर्वत्र
संबध्यते ॥ प्रियो देवानां ॥ अवसानरहितानुष्टुप् । यथेमां वाव इति यथाश द्रयोगात्तथाश द्वो गाध्याहर्त्तव्यः तथा
तेन प्रकारेणापि प्रियो देवानां भूयासं दक्षिणायै दक्षिणा याश्च दातुः इहास्मिन्नेव काले भूयासं ॥ अयमिति काम
नाम ग्रहणं ॥ तद्यथा कामः अस्मे मम समृध्यतां किं चेऽपमादो नमतु ॥ इति यः कामोऽभिध्यते स तु अयं नेऽपनमतु

मां देवदत्तः॥छ॥ बृहस्पते अति बृहस्पतिसवेन या त्रिष्टुभा बृहस्पतिदेवदत्ताय ग्रहो गृह्यते बृहस्पतेरेवार्थं हे बृह
स्पते अतिशयेन यत्र द्रविणं धनं अर्य ईश्वरः अर्य[illegible]रः आर्हः स्वामिं स्योगो दाते विश्य आघ दातः स्वामी अर्ह
रहूजयेत्। यद्द्युमद्विभाति क्रमत्र विभासते क्रतुमज्जनेषु॥ क्रतुमद्यदवन यज्ञेषु विभ्यती सानुवर्तते यद्दीदय
च्छवसा यद्दीप्यते बलेन रक्षितारापि यस्य सतीत्यभिप्रायः हे ऋतुप्रजात ऋतात्मस्यात्॥ अविनाशिनक्ष
त्रात्। प्रजायत इति ऋतुप्रजातः तस्य संबोधनं हे ऋतुप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि स्थापय विचित्रं॥छ॥ उप
याम गृहीतोसि बृहस्पतये त्वा एष ते योनिर्बृहस्पतये त्वा॥छ॥ इन्द्र गोमन्॥ द्वाभ्यां गायत्रीभ्यां इन्द्राय गोम
ते ग्रहो गृह्यते गोसवे आदित्यार्षं याज्ञवल्क्यस्य वा। इह हे इन्द्र गोमन् गोभिः संयुक्तः ऋतिभिर्वा इह यज्ञे आया
145 हि आगच्छ॥ एत्य पिब सोमं हे शतक्रतो बद्धकर्मन् कथंभूतं सोमं विघद्भिर्ग्रावभिः सुतं दो अवखंडने अस्य श
तरि विघंतः तैर्विघद्भिरवखंडयद्भिर्ग्रावभिः सुतमभिषुतं सोमं उपयामगृहीतोसीन्द्राय त्वा गोमते गृह्णा
मि एष ते योनिरिन्द्राय त्वा गोमते सादयामि॥छ॥ इन्द्रायाहि हे इन्द्र आयाहि वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तः एत्य च पि
ब सोमं हे शतक्रतो बद्धकर्मन् कथंभूतं सोमं गोमद्भिः स्तुतिमद्भिर्निर्ग्राव्यासे याक्तेवी पश्चवद्वन्तो वा गोशब्दाः ग्रा
वभिः सुतमभिषुतं उपयामेति व्याख्यातं॥छ॥ ऋतावानं। तिसृभिर्वैश्वानरीयाः पुरोरुचः गायत्रीत्रिष्टुब्जग
त्यः अध्वर्युन एव॥ ऋषिः ऋतावानं सत्यवन्तं यज्ञवन्तं उदकवन्तं वा वैश्वानरं। ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य सत्यस्य वा
ज्योतिषश्च पतिं अथवा ऋतस्य सर्वगतस्य ज्योतिषः पतिं अधिपतिं अजस्रमनुपक्षिणं घर्मं अरहः शीदीप्तं वा १४५
ईमहे यज्ञसमाप्तिमिति शेषः सामर्थ्यात्। उपयामगृहीतोसि वैश्वानराय त्वा॥छ॥ वैश्वानरस्य सुमतौ अत्र द्वि
तीयः पादः प्रथमो व्याख्येयः प्रार्थनायोगात्॥ राजा हि कं भुवनानामभिश्रीः हि कमिति निपातसमाहारोन
र्थकः यो वैश्वानरो राजा जगतः भुवनीभूतजातानां वा॥ अभिश्रीः अभ्याश्रयणीयः सर्वेकार सामर्थ्यात्। य

स्व वैश्वानर इतो जातः नायकः कुतश्चिदुत्पन्नः विश्वमिदं विचष्टे सर्वमिदं अभिपश्यति यथाऽयमकामोऽनुरूपेण यश्च वैश्वा
नरः एततेन स्पर्द्धते स्व यीना स्वकीयया दीप्त्या तस्य वयं वैश्वानरस्य सुमनो कल्याण्यां मतौ स्यामेति प्रार्थना उपयामेति स
म्॥छ॥ वैश्वानरो नः वैश्वानरोऽग्निः अस्माकं जलयज्ञवनाय पाकनाय आ प्रयातु उपयावतः दूरात्स हि दूरादागच्छेत्
यागान्त्येवा सोऽस्मीयामित्यभिप्रायः केनाप्रयातु उक्थेन स्तोमेन वाहसा वाहन नूतनेन अन्येनापि स्तोमो वाहन इत्य
च्यते॥ वाहिष्ठो वाहनानां स्तोमो वाहनाय इति उपयामगृहीत इत्यर्थः॥छ॥ अग्निर्ऋषिः आग्नेयी गायत्री पुरो रुक्तं बि
सक्तः योऽग्निर्ऋषि ईड्यो मंत्राणां पवमानः इतश्चेतश्च गच्छन् पांचजन्यः पंचजनो व्योहितः चत्वारो वर्णा निषादपंचमाः पंच
जनाः तेषां हि यज्ञेऽधिकारोऽस्ति पुरोहितः पुर एनं हवति यज्ञं कुर्वाणाः तं ईमहे याचामहे महागयं महान्तं गृहं। तमहद्वे
वगृहस्य द्रव्यजिवं च एनं उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा वर्चसे॥छ॥ महान् इंद्रः माहेन्द्री पुरो रुक् गायत्री उक्तमार्षं महान्
इंद्रः वज्रहस्तः षोडशी पंच प्राणाः पंच बुद्धीन्द्रियाणि। पंच कर्मेंद्रियाणि मनः षोडशं मनन्निकिर्गर्येस्य सषोडशी इंद्रः पंचदशो
वावद्रुष्वं इंद्रः वज्रस्य शर्मं वारणं यच्छतु ददातु॥ हंतु पाप्मानं ब्रह्महत्यादि यश्चास्मान् द्वेष्टि तं च हंतु॥ यं च वयं द्विष्मः उप
यामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वा॥छ॥ ऐंद्री बृहती उपथ्या ध्यायादि विनियोगः॥ आहितस्यार्षेयाद् कल्पस्य वा। अध्यायप
रिसमाप्तेः हस्ताश्रिग्य अमोनाः तं इंद्रं गीर्भिर्वाग्भिस्तालिलक्षणाभिः नवामहे स्तुमः अभिष्टुमः वः युष्मत्संदास्यतीति
कथंभूतं इंद्रं नवामहे दस्मं दर्शनीयं श्रियवादिनेकार्यमावनेव॥ अतीषहं। अतीगतिः गमिमात्रेण शत्रुं सहत इति तं सेताषा
हू॥ तं ऊतीषहं वसोर्मंदानमंधसः वसोर्वासयितुः सोमस्य एकदेशः स्वकीयधनमे दानमामंदंतमंधसः अध्यायनाय स्व
तस्य स्वकीयेनैवाचीनमाघेतं॥ कथं अभिनवामहे। वत्सीनस्य सरेषु। धेनवः नकार उपार्थीयः वत्समिव स्व यमेव से उप
महस्सु सरं निवत्सं प्रतिधेनवः तानि स्वसराण्यहानि तेषु यथा नवप्रसूता धेनव इति सोऽहादीरवत्सशाटेमी मयकरे
वं वपमप्पातिसोह घेन इंद्रं गीर्भिर्नवामहे इति समस्तार्थः॥छ॥ यद्वाहिष्ठं आग्नेय्यनुष्टुप् हंउ ज्ञातः यद्वाहिष्ठं वाहूतमं
बृहत्सामतरम् अग्नये यथा यजे अर्चं गायत्री तो दस्नाय त्वा हि। हेविताव सावित्रुति धन अग्ने महिषीइव त्वत्र येरयिः माहि

बोध्रयमविन्नायया॥अयमग्नीधमर्थिकामा-स्मिकाउदीर्नैउत्तिष्ठप्रियसुखवान्मिकानवति॥१एवंवांरयि:सुखात्मिकाउदी
रनउत्तिष्ठतिअथवायधाम हिवीसर्वान्मागानुउदीरनोक्षिपतिपरापकारायएवंच्चनोरयि: उदीरनवत्त श्चवाजाअं
न्नानिउदीरनेउ इच्छुतिपरापकाराय॥एहिआग्ने यीगायत्री॥अयस्तनमंत्रस्तु नापीहसबोध्यते॥एहिआगच्छतुकारा
नर्थिक:-कोहत्तुरितिवन्नसुष्टुवालिसाबुब्रुयाणितेनवहेत्तगवन्नय्य इ च्छेतरागिर: मिच्छेतदीयेनामबेधकमरूपेग्यथो
नहुनरास्त्ततिलत्तणागिरा बर्बोहताम्सेशेतियच्छाइच्छेउ ग्ना-स्नात्रजनिता इतराअन्यागिरायागीयतेएनिष्ट्व इ
दुग्निरघर्युणानिष्पुतेरि स्वंवेवर्द्धयस्य॥छ॥यजमानेअग्निरुच्यतेतयाद्व हत्यास्तेन व यज्ञंवितेचवतु मासाख्य रक्षी
त्तुनवद्धवि: संवत्सरश्चतवयज्ञं द धातु न इतिनि पातोनर्थक:प्रजांवपरिपालनइत्यात्मानेयजमानमाह॥छ
146 उपह्वरेगिरीणांवनस्रोगायत्र्य: सोम्य: उपह्वरेगह्वरेगिरीणांपर्वतानांवसगमेवनदीनांप्रसिद्धमेतन्नूएका
हाहीनसत्राणिक्रियतीनित्यमनयाग्नियाबुध्याविप्रामेधावीसोमअजायतजगंन्चायितुमिच्छन्नछ॥उश्चा
नव्यवाहृतपदमात्यामंत्र: हेसोमतेतवअंधस: अन्नानीयारुरसीहृतानसोमान्नजानमुत्संनेयज्ञपरि
णामन्त्रुतंउत्तमन्नच्छ्वार्धविसनघलोकेविद्यमानेपश्चान्नत्रमिआददेगृहीतवनीधिंतघलोकप्राप्तंयज्ञेपरि
णाममन्नतेनमिरादद्देनृणी शर्मउग्र सुमुखूर्तमहत्त्वोरादिनिरनावृष्टत्रामशरणंगृहमहिश्रव:महद्वश्रवणी
यंधनेयज्ञोद्रुतिपरिणामोद्रृष्टणमात्रमनुत्तमं॥छ॥मनोयस्त्वंवरिवोविन्नवरिवोधनेयतन्नविदति वं १४६
नियचायोसोवरिवोविन्नयस्त्वंधनस्यवेदितालब्धयासनोस्माकंयज्ञेइडायचयज्ञवेयष्टव्यायमरुद्भि:
स्वार्थेय:परिस्रवरक्षअथवासत्वमस्माकंयज्ञेइडायपष्ट्यायुवमरुणायमरुद्भि: स्रवेतिक्रियाविशे
षणोवाएनेत्यादेवेभ्य: परिस्त्रवतथापरिस्त्रवेयथावरिवो विद्भवति॥छ॥एनाविश्वानिएनाविश्वाद

सर्वाणि धनानि वनानि मानुषाणि संबंधिनी अर्य ईश्वरः सोम आदायस्मभ्यं ददातु ना नित्यः सोमसदनानि सिषासतेः
प्रणुसाने अस्य सनि अनुनासिकस्याकारः दातुमिच्छतः दानाभिमुखीकृताः संतावयं धनानि वनामहे कर्मो एवं
नमनो दातुमिच्छेत धनम्मै तइत्याह ॥ छ ॥ अनुवीरैराशीर्द्वी त्रिष्टुप् अनुपूर्वस्मिवी रैवयं अनुष्याम्मवगालिर्वे यी अर्ध्वः
अनुपुष्यास्मवयं सर्वेणपुरुषेन वेति ववनव्यत्ययः अनुद्विपदा अनुचपुष्यास्मवव यद्विपदनानु चतुष्पदा व यमनुपुष्य
स्मववयं वनुष्यादेः नांवि देवानोस्माकं सनुथासुना हतो न यंतु ॥ छ ॥ इतउत्तरं पंचानिष्टुप्याज्या अग्निष्टोमे अन्न
न्नः पत्नीगायत्री देवानां पत्नीः इह आवह आगमय उशतीः कामयमानाः अस्मान् त्वष्टारं च किमर्थं सोमपीतये
सोमपानाय ॥ छ ॥ अग्निय इंद्र गायत्र्यो ॥ ऋतुग्रहणीयास्येने शास्त्रिकायाम धिष्ण्याग्नी देवतां ब्रवीति ॥ अग्निय इंद्र शृणीहि
नः अग्निष्टुतिः यज्ञी अस्मत्से धिविनं हे ग्रावः ग्राव एव ग्राः तानस्यविधतइतियावात् तस्य संबधोधने हे ग्रावः मव
वसाम संबुद्धौ छंदसीति मत्वं हे नेष्टः पिबव ऋतुना कालेन सद कस्मात् भवमुच्यत इति चेत्त्वं हि रत्नधा असि ॥
यस्मात्त्वमेव रमणीयानी धनानां दाता सि ॥ छ ॥ द्रविणोदाः ऋषि उत्तं याल ॥ अयमग्निर्द्रविणोदाः वनस्यवा
ब्रह्मस्य वा दाता पिपीषति पिबतेः स नि आकारादेशः पातुमिच्छति सोमं एवं वदतो ब्रवीमि ऋहोत प्रवतिष्ठ वऊ
कृतम प्रतिष्ठत वक्षमेसु ॥ किंच नेष्टारं न छियाव ॥ विष्ण्यार ऋतुभिः कालैः सह सोमपानमिष्यति इष्यत द्रवि
णादेवाः ॥ छ ॥ तवायं ॥ ऐंद्री त्रिष्टुप् । माध्यंदिनीया ॥ यथा हे इंद्र तव अयं माध्यंदिनीयः सोमः एव देवतः आर्य्यमानः
अस्माभिः वी आइहि त्वं आगच्छ अर्वाङ् अर्वाङ् रथेन अवरणीयेन एत्यवशाश्वतमे याश्वतिकतमे भागसंगृह्य सुमनाहृत्व
अस्य सोमस्य पिब पाहि पीत्वा च अस्मिन्यज्ञे बर्हिषी आनिषद्य अवस्थानं कृत्वा दधिब धारयस्य इम जठरे उदरे इंदुं
द्र ॥ छ ॥ अमेवनः देवपः शत्वेष्टा चात्रदंष्ट्यात जगतीतानि तीपस्व वनिकामानि कायस्मात् गृहवचनः यथा गृहाणि स्वा
निजवी नोस्माकं यद्गृहाणि ॥ हे सुहवाः साधाह्वानाः आहि गंतन आगच्छत ॥ एतस्य वनि बर्हिषी सदैतानिषीदत

उपविशतानिषद्यवर्हिषि नरतिं कुरुत॥अदित्यामुपविष्टासु देवपत्नीमहस्य नृपस्य कुजुषाणः सेवमानः अंधसः सोमस्य स्वमंशो
हृष्टः देवभिः देवैर्निनिभिः आजननहेतुभूताभिः देवपत्नीभिः सुमङ्गणः सन् ब्राजननमदादेवास्त्रीणीं वगताः यश्च सुमङ्गणः
७॥स्वादिष्टया सोम्या पावमान्यां गायत्र्यां उपादिपुविनियोगः उक्तं रसोभूतायदा सामः पवित्रैरद्भिः रंतिय हस्तरुग्भिः स्वादिष्टया
याभिः पवमानः सवनते॥स्वादिष्टया स्वादुतमया मदिष्टया मदिष्टतमया पवस्व हे शापवित्राद्रोणकलशी प्रतिगच्छ॥हे
मधारयायस्त्वं इंद्रः प्रपस्यतीत्यनेनाभिप्रायेणाभिषुतोस्याभिः ७॥रक्षोहा॥अयमेवयसामः रक्षोहा रक्षसामपहं
ता विश्वचर्षणिः सर्वस्य जगतो द्रष्टायया हे प्रत्यन्यासदरं आभिमुख्येन संन्नः सीदति वा॥किमसदत्रयो निस्कानी
॥अयोहते अयसा कृष्णलोहेन हतमुत्कीर्णं सोमनाशीहतं हत मितिविनष्टिव्यत्ययः या निरादृसामानाविकरण्या
द्धतो मत्वर्था षष्ठ्यां मतिमाध्याय॥७॥ ॥समाप्ता॥अग्निकोध्यायः सोमिवन्यानवत्रिष्टुभः आग्नेय्यो ग्निना
तुदृष्टः प्राचीवोर्अन्नायास्तरषिः अग्निः कर्मगन्तृतमस्मीस्तोतिसमाशाब्दामासववनः संवत्सर इति स्वशाद्धापादान
साम ध्वनि।समासाश्च॥त्वां हि अग्ने स्तनवे वर्द्धयंतु॥संवत्सराश्चकृपयश्च सप्त ऋषयः प्राणादेवायानि यसघानि
आर्षभित्राः त्वमपालवर्द्धमानः सींदिवेनदीहिहि सं दीप्यस्व हावा नवनरोयते विश्वा आमाहि दिशः प्रदिशश्च तस्रः॥७
सव समिध्यस्व च हे अग्ने प्रबोधयस्व॥अवगतार्थीविन यजमानं कुरु॥यथाग्निश्चेतव्य इति गत्तिष्ठस्व च॥महते सोन गाय
महतएश्वर्याय मावकर्षतमारविनश्यत्।उपसद्यात्उपसदनस्य कर्तीयजमानः सत्वग्निमुपसीदति नत वरुअग्ने १६७
किं व ब्रह्माणस्ते ब्राह्मणाश्च कृत्विग्यजमाना: नव संबंधिनः यशसः संतुमत्वर्थीयलोपः यशस्विनः संतु समवंतः
यशोवचनोयशः शब्दः मान्ये मान्यन्ये यशः स्विनः संतु यजमानो ले करिष्यं वः ७॥त्वामग्ने॥हे अग्ने त्वां इमे ब्राह्मणाऋ
त्विजः वृणते वृण्वंति यागाय॥यत एवमतः प्रार्थयामिशिवः शांतः हे अग्ने संवत्सरेणब्रालत्ता: सहहएकस्मिंश्च
रणसतिनव नास्माकं वैदेवानयं नमनुष्यापि स्वभिप्रायः सपत्नजानीहतानवास्माकं अभिमातिय स्व॥अमातिरा

द्वापिशाचुववनः एतएवं व्याख्यायते। सपत्नानां हंतारं जवनो हंता वशिष्ठानां जेतारं जयति किं च स्वेगयेस्वकीये गृहे जागृहि अ
प्रयुच्छन् पुच्छप्रमादे अप्रमाद्यन् उन्नतमना इत्यर्थः॥५॥ इहैव। इह एव कर्मणि वर्त्तमानानां मध्ये हे अग्ने अग्निं धारय रयिं उप
रि वर्ने निक्षिप। किं च मा वर्त्तीः अन्यानीः कुर्वन्। अवत्त्या पश्यतु पूर्वचित्तः पूर्वचित्तिः चितवंतः निकारिणः नेकर्मसमुद्य
यातिशायेन न अन्यान्य उन्मनानीयः कुर्वीति किं च त्वत्रे हे अग्ने सुयमस्साधु यत्ने अस्तानुपतव॥ उपसत्तावयजमानः सहोप सद
नकरास्य ग्रंवर्द्धनानां तेन तव अनिष्टुतः॥७॥ हिंसायां अनिः स्तृतः अनुपहिंसितः॥८॥ तत्र त्वाग्ने तत्रेणास पाग्धान्मानं हे अग्ने स्वा
युः स्वाध्यायुः सन् संरक्षस्व समारभस्व॥ यज्ञे वा उ मित्रेणावसे पाग्धान्मानं हे अग्ने स्वायुः स्वाधायुः सन् संरभस्व समार
भस्व। मित्रवेयेयतस्वयधामित्राणिधीयेते तथा प्रयत्नं कुरु किं च सजातानां समानजन्मनां मध्यमस्थाः एधि मध्यमस्थानन्तवय
था सजाता अपि यज्ञानानवैति तथा स्यादित्यभिप्रायः॥९॥ राज्ञी च हे अग्ने विहव्यः विविधमाह्वातव्यः सन् दीदिहि दीपस्व इह
यज्ञगृहे। यथा राजानो पि यज्ञानो न जयंति तथा स्यादित्यभिप्रायः॥१०॥ अतिनिहः अविक्रम्य निहन्तृन् निष्वेस्य हंतेर्यत्ययः
प्रथमैकवचनस्य स्थाने द्वितीया बहुवचनं वाक्यसंबंधार्थ अनिस्त्रिपः सेधति कुत्सितकर्मा। अतिक्रम्य च कपूयचरणार्। अत्य
चित्तं अचित्तिः अन्यमनस्कता अतिक्रम्यवा चित्ते : अत्यरातिं अयातिं अरातिरनुपजीव्यः॥ उतः अतिक्रम्य वा रातिः हे अग्ने धानेन
रविश्वाहिता ह्यनर्थकः विश्वानि दुरितानि सहस्व अग्नि न वा॥११॥ अथा नेन रमस्मभ्यं सह वीरां सपुत्रां रयिं धनं दाः दद्याः॥१२॥
अनाधृष्यः हे अग्ने यस्त्वमनाधृष्यः असम्यः खली कर्तुं जातवेदाः जातप्रज्ञानश्च अनिष्टृतः अनुपहिंसितश्च तृणां तरे तदुपराजदी
दीह॥ विराजन् शीलो विराट् क्षत्रियः॥ सत्वा भूमीदीदिहि दीप्यस्व॥ इहकर्माणि वर्त्तमानो विश्वा आशाः सर्वा दिशः। किं च प्रमुंचन्मानु
षीर्भियः भिक्षिपन्मानुषाणि भयानि जन्मजरामृत्युदैन्यशोकादीनि शिवेभिः शिवैः शान्तैः अद्यर्जिः अद्यास्मिन् घविपरिपाहिनः
सर्वतो गोपाय किमर्थं वृधे वर्द्धनाय॥१३॥ बृहस्पते हे सवितः बोधयः मेघु अवगतार्थं मेनं यजमानं कुरु संशितं चित्तूर् वि... सं शोषय धर्षे सं
शिनश्च तमपि य तमानं अनुमदन्तु का हयेतु॥ बृहस्पतिर्वाह्येन सवित्रे शब्देनवाग्निरेवोच्यते॥ सामिधेन्या गतः यद्वा वाक्यद्वयं एकेन
बृहस्पतिरुक्तः एकेन सविता॥१४॥ अमुत्र भूयात्॥ अमुत्र अमुष्मिंलोके यज्ञरीरक्षृयात्॥ यां हे बृहस्पते अग्निः यास्ते अग्निं सन्ना
न्न॥ अमुंच यः विमोचतिलकार व्यत्ययः। किं च प्रत्योहतां प्रतिप्रेरयतां अन्यत्र न यतां मण्डभ्मनो मृत्यूं अस्माद्यजमानान्देवानां निषद्य

हे अग्ने त्वा वीळि: कर्मजि: अस्मिन्मन्त्रे बृहस्पतिशब्दः श्रूयमाणोऽपि नाग्निशब्दः दृश्यते तत्र सामिधेनीप्रकरणस्य ज्ञेयत्वात् बृहस्पतिश
ब्दो निघंटुकः नवमः अङ्गिरशब्दोऽत्राग्नि घंटुकृता आग्नेय्यः प्राजापत्याः यदग्निरपश्यन् तेनाग्नेय्यो यत्प्रजापतिः सामे वत
तेन प्राजापत्या इति श्रुतेः प्रजापतेः सर्वदेवात्मकत्वात्तस्मादेन प्रजापतिः सन्तं अग्निरित्याचक्षत इति श्रुतेरदोषः।।
७।। उ हूयमिति व्याख्यातं।। ८ ऊर्ध्वा अस्य द्वादशा आग्नि यजुर्हिरण्यय आधाद्वौ गायत्र्यो नाविषमाद्विषयपदाइत्यादि श्रुति
ता आग्नेय्यः प्राजापत्या यदग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यो यत्प्रजापतिमाप्रीणात्तेन प्राजापत्या इति श्रुतिः अग्निरत्र त्वावि: प्र
जापतिश्चाग्निरूपेण संस्क्रियते यस्मादग्निः प्रजापतिरूपेण संस्क्रियमानस्य ऊर्ध्वाः प्रगुणाः देवभागीया यिन्धः समिधो नु
वृतीति ऊर्ध्वशुक्रा ऊर्ध्वा ऊर्ध्वशुक्राणि बृहद्भ्रानि थावी भिअवीचिर्भवति धुमत्तमादीप्तमत्तमा स्ववीर्यवत्तमानि यस्य पू
सुप्रतीकस्य कल्याणसुखस्य सूनोः यजमानस्य सख्येन ऊनयति यद्वा स्तुताग्निः तस्मै महइति वाक्यशेषः।।९।। तनू
नपादा घस्य अग्निर्वायश्च तनूनां गवां नपात्।। अप्रां हि प्रायमेतदुच्यते अथवा योऽग्निरपी तनूनां नपात्।। असु
रः असुमान् प्राणवान् मत्वर्थे यद्वा वसुरः वसुमान् अस्मिन्पक्षे आदिलोपः विश्ववेदाः सर्वधनः सर्वज्ञो वा देवो
दानादिगुणयुक्तः देवेषु देवः देवेषु प्रतीत सदेवः गुणयुक्तः सः पथः यज्ञमार्गान् अनक्तु मधुस्वादुना घृतेन इ
ह क्लेनामाति पक्ते यज्ञे घृतेनक्ता।। यज्ञेस्माकमच्छिन्नं घृतमस्त्विति येन मार्गा आज्येनक्ताः स्फारिस्यान्ति प्रायः।।
१०।। मध्वा यज्ञं।। हे अग्ने यस्त्वं नराशंसो नृत्वा मधा मधुस्वादेन घृतेन यज्ञेन नक्षसे व्याप्नोति नक्षति व्याप्नोति क १४८
र्मा प्रीणानो देवान्।। सुकृद्देवः साधुकृद्देवः सविता विश्ववाराः सर्वस्य वरणीयस्त्वमसि त्वं चास्मै मह इति शेषः।।
अच्छायं।। अच्छानेराघुमिति शाकपूणिः अच्छ एति आप्नुमेति अयम ध्वर्युः शवसा स्वकीयेन परिज्ञानबलेनायुक्तो
घृतेन वन्ह हीतेन इडानः स्तुवन्वन्दि र्वीभनमसा वान्नेन हविर्लक्षणेनाभ्य घृतेन स्रुवो वाबा हु यांग्ल हीत्वा अध्वरेषु
प्रयज्ञ यन्छु यज्ञेषु प्रयच्छु।। १२।। सयक्षत्।। स एवाध्वर्युः यक्षत्तु यजतु महिमानं महत्तमाग्ने अग्नेः सं बभीस दृं मद्रा यस एव

वमेदनीयानि यज्ञदिनि वर्त्तते कथंभूतस्याग्नेः सुप्रयसः प्रयइत्यन्ननाम शोभनानि प्रयांस्यन्नानि हविर्लक्षणानि य
स्यस स्तत्प्रयांस्तस्य सुप्रयसः ॥ अथ कस्मादेन्या देवता परित्यज्याग्नेर्महिमाय इत्युच्यते तत आह मुतासो वसुधी
मधिताविति कृष्णअतिशयेन नरैर्नयितारैः कृताः कृततगुणविशेषः अनत्वविज्ञावसु धातमम्बवस्त्नी धनानीदानेन नमः नरा
नाग्निस्तूयते ॥ छ ॥ द्वारो देवीरस्याग्नेः प्रथमद्वारः देव्यः ऋतानि कर्माणि ददते धारयन्ति वा नाम्नः अनुपश्चात् विश्वे
देवाः शब्दलोपः विश्वे देवाः प्रददते व्यावहितपदया याः ईर्षः कथंभूताद्वारः उरुव्यचसः बहुव्यचनाः धाम्नानव
स्थानं नक्षत्विकृतबविनापत्यमानाः ॥ याइ छ्यों भूताय यज्ञगृहद्वारः ॥ तावमुत्तमइतिशेषः ॥ छ ॥ ते अस्य ते उषा
सानक्ता । उषाश्च नक्ताराति: अस्याग्नेः योषाणा योषाभार्या दिव्यनिक्लिवनकारानधेर्कः यानिशद्वः स्थानपर्या
यः आहवनीयास्व स्थानव स्थितस्य इमं यज्ञमवतीसुपदंकुरुतां ॥ अध्वरं नः अध्वरं यज्ञमस्माकं सपादय
तामितिशेषः ॥ छ ॥ दैव्याहोतारा ॥ दैव्याहोतारा अयं चाग्निरसौ च मध्यमः हे दैव्याहोतारा अद्य मध्वरं नः कुरुते
देवयानमार्गयायिनं यज्ञं कुरुतमित्यभिप्रायः ॥ अग्निर्जिह्वामभिगृणीतं ॥ अग्निमुखं साधु वर्णयतमित्यर्थः कृणु
तं वकुरुतं च नोस्माकं स्विष्टिं साधु यजनं ॥ छ ॥ तिस्रो देवीः तिस्रः देव्यः बर्हिः आइदं सदंतु बर्हिः इदं बर्हिः आसद
तु ॥ कतमास्ताः इडाच पृथिवीस्थाना सरस्वतीच म॰ध्यस्थाना भारतीच द्युस्थाना महो गृणाना महीस्तावेतीति ति
स्रक्तिरपियोजनीयहाएकमेव वाक्यं तिस्रो देव्यो बर्हिरिदं सदंतु ॥ इडा सरस्वती भारत्यो महत्वे गृणाना ॥ छ ॥ तन्
नः रायस्पोषवनस्य पोषं नास्मत्यं अस्मदर्थं तुरीपं शर्म मश्नुते ॥ तन्तूर्णं प्राप्तोति तुरीयं आक्षुतेम हालं भन्तर ॥
पूर्वं च तु रुक्तो बहुरूप यद्यत्किंपतिवसति तनुरुरुक्तं त्वष्टा देवाः सुवीर्यं साधु वीर्यं रायस्पोषविशेषणान्यतानि
नव्यावि पदानि विष्यन्तुविमुचतु स्यातिरूपस्त्रष्टा विमोचने ॥ नाभिमस्मे नाभिं प्रत्यस्मासु नाभिं प्रतियद्धि मुवन
लनदुसंगवद्धिष्यत इत्ययमभिप्रायः उदकसंघातो वा प्राप्यते । तन्नस्तुरानः अस्मदर्थं तृणापनमुद्गतमहत्या

द॰ द्रुतमिवपुरस्तुबहनीनिवासनं तं वद्ध गर्जितश्च द्वीवास्तुश्च हृस्मध्यस्य धातोः सुवीर्यंरायस्पोषपहेतुमन्तं विष्णुतुनाजिमस्मे
राष्ट्रमध्येप्रत्यस्मासु॥ ७॥ वनस्पतेव॥ अवसृजन्नुपतोवावीनीक्षिपहविः रसानि यद्वा रादानेददानः सनामत्रेषुआयादश
मनइत्याकारलोपः देवेषुविषयभूतेषु देवान्प्रतिवाकस्मात्पुनरस्मे रमुष्यस्मिन् स्यामि रतआह अग्निः शमिताशमित्र
मितिः नद्वितलोपः हव्यं हविर्जातीस्वदयाति त्रिश्च दस्वराणसंस्करोति। अतः हवनस्पतेतिसंबंध॥ ७॥ अग्नयेस्वाहा॥
हअग्ने जातवेदः स्वाहाकृणुस्वाहाकृतिंयजेत्॥ इंद्रायत्वं हव्यं हविः प्रयच्छेतिशेषः विश्वेचदेवा इदंहविः जुषंतां सर्वतो
७॥ अथनवायवेनियुत्वते॥ शुक्लः रूपरमालनतइत्यस्य पशोः पीवो अन्नारयिवृध इत्याद्याः षट्पाज्यानुवाक्याः त्रिष्टुभः
वायव्यदयानिद्याः नत्रचप्राजापत्यः पशुपुरोडाश इति पद्यते तस्यआपाहयच्छ्रीप्राजापत्ययान्निंयुतापीवो अन्नाः पी
वःपुष्टमन्नमेषामितिपीवो अन्नाः रयिवृधः रयिधनेवर्धयंति यते रयिवृधः सुमेधाः कल्याणप्रज्ञानो वायुः श्वेतः वा या
विर्सर्वत्र नेशुक्लो हि वायुरिति श्रुतिः सिषक्ति सेवते नियुतानामभिश्रीः नियुतामश्वाश्रयणीयः अयमान्नावायुः श
क्तितेनियुतोश्वाः वायवे यसमनसः मनुष्याः कथिंयजमानाश्चपत्यानिशोभनापत्यानोयानिकर्माणि तानि
वक्तुः कुर्वंतिएतदुक्तं भवतिवापस्ययोगेसतिसर्वमिदयज्ञादिप्रवर्त्तन इति॥ रायेनु॥ रायेधनायउदकलक्षणायपदि
त्रेन येवायुं जज्ञातुः जनयितुरोदसीरोद्यावापृथिव्यौ इमंतमनयोर्धावापृथिव्यो रसेनायोगसतिवायुमंतरेणउग
द्वारणं नोपपद्यत इति जनितवन्तौ द्यावापृथिव्यौ यैववायुं रायेधनायगुणयुक्तं अधू अपस्युर्थः समनंतरमेवयं
वायुंनियुतोश्वाः सश्चतसरलाः सवेताः स्याः स्वकीयाभूतापिवश्वेतेवायुं वसुधितिं वसुधनउदकलक्षणस्यधा १४६
रयितारं निरके जनेराकीर्सप्रदेशेवधितेवायुनियुतः शश्वतः स्या इतिवर्त्तते॥ ७॥ आपोह॥ आपोहवाइदमग्रे
सलिलमेवासस्यतलूब्राह्मणनिदानम्भूतमनयोः कंडिकयोः आपपुराकल्पधातकाः हइति निपातः यद्वा बृहतीर्म
हत्यमहत्यः विश्वसर्वं आत्मत्वेन आयन्नगर्भंदधानाः हिरण्यगर्भलक्षणंजनयंतीः अग्निं अग्निरूपं हिरण्यगर्भं हिर
ण्यगर्भत्वयेनावाग्निशब्दः ततः गर्भसंवत्सरोषिता देवानां मध्येसमवर्त्तत समभवत् प्रमसुरेकः असुरात्मकः प्रमाल

कः एको देवास्सहि लिंगशरीरं लिंगशरीरः हि छं भूतो हिरण्यगर्भः तस्मै प्रजापतये देवाय हविषा विधेम हविर्दद्म इति व्यत्ययः
॥ य ईश्वरः ॥ यापि देवांतर्यामी आपः अप इति विनंक्ति व्यत्ययः महिना महात्म्येन पर्यपश्यत् ॥ सर्वतो दृष्टवान् दक्षं
प्रजापतिं दधाना जनयंतीः सृष्टिं यज्ञं यश्च देवेष्वपि अधिदेव एक आसीत् तस्मै कस्मै प्रजापतये इति समंत्थः ॥ प्रयाहि श्यासि
याभिर्नियुद्भिः नियुद्भ्यः इत्यत्र लिंगव्यत्ययः स्त्रियां पुंसि च ॥ दाश्वांसमच्छ अच्छा नेतुं राधुमिति शाकपूणिः हवींषि दत्तवते यजमान
स्वाति पुष्यति दीना र्थो युवस्व हि दहिनः अस्मत्परस्थिं वनैः सुनाजसी साधु जुष्यतं इति सुजोजसी सुजोजसं किंचनिवीरं
युवस्व वधार्थ पुत्रैः पूर्वं दह रगवा अश्वराधा सं धनं अभ्यं वराधो धनं नियुवस्व ॥ ॥ आ नः ॥ आ उप याहि नो स्माकं अ
ध्वरं यज्ञं नियुद्भिः अश्वैः शतिनीभिः शतानि यासु विद्यंते ताः शतिन्यः ताभिः शतिनीभिः सहस्रिणीभिश्च ए
तत्कर्म वलितिवहु नाम विवाहना नापयंत र्पयितुं कामाः एतद्वदेवायो अस्मिन् सवने तनीयसव नमादयस्व तृप्य
स्व इदानीं तत्त्विदः पादेनाह यूयं पालयत स्वस्तिभिः अविनाशैः सदा नः अस्मान् ॥ ॥ नियुत्वांन्वाय पङ्क्तय द्या
याज्यानुवाक्याः वायोः शुक्रः इत्यनुष्टुप् ॥ एकया च तिस्रि ष्टुप् ॥ गायत्र्यानुष्टुपश्च तस्य तृतीयः पादः प्रथमो व्याख्याय
ते ॥ एतागंता गमनशीलः तत्र अयंतो यः ॥ तद्धर्मवितस्माधुकारी वाएत हिरण्डोनार्थाः असि सुन्वतः अति पवं कुर्वतः
यः पतिअतोब्रवीमि नियुत्वान् ॥ नियुद्गणो कोम्वाहवायो आगहि आगच्छ ॥ अयं शुक्रो मह अयामि आगच्छति
लकार वचन व्यत्ययः ॥ तद्वै ॥ प्रतिनमेव हि शुक्रादीनी ग्रहाणी स्थानमित्यभिप्रायः वायो शुक्रः हे वायो शुक्रग्रहः अया
मि स्थयमेवा गच्छतु तेवां प्रतिकथं भूतः मघो अग्रे रसस्यसारभूत स्पादिवि द्रिषु दिवि एषणेषु यज्ञे षु इत्यर्थः त्वंच
आयाहि सोमपीतये सोमपानाय पतस्पाई हिः स्पृहणीयः सोमः हे देव नियुत्वानियुक्तद्भिवना हि मत्रेणसन्नूयत
वृतिः ॥ वायुरग्रेगाः वायुः अग्रगमनशीलः यज्ञप्रीः यज्ञेन प्रियत इति यज्ञप्रीः साकं गन्नगच्छति मनसा यज्ञं यात्या दर
र्णा विस्मित आगच्छति यज्ञ समस्माहि सहागनो भवति ततः कथं शिवः शोनः नियुद्भिः श्याभिः शिवाभिरव ॥ ॥ वायो

य॥ येन तव सहस्रिणः सहस्रसंख्याकैर्नियुद्भिर्यथा रथासः रथा एव रथासः तेभिः आगहि आगच्छ नियुत्वान्नृचासो म
पीतये सोमपानाय ऋ ३ कयाच॥ एकस्याश्च मायैर्ध्यायामृतिपात्राणि विमुच्य तेवायोः। स्वभूते स्वकीयकिन्नेति यैम्यज ग
सुमस्त्व विन्नतिः यानि पात्राणि वहसे इह यदेवयाज्याये एकयाच नियुता दशभिश्च नियुद्भिः द्वाभ्यां नियुद्भ्यां विंश
तीयं विंशतिश्च पूर्वसवर्णदीर्घ आदेशः विंशत्या च नियुद्भिरिह वा तानि पात्राणि विमुञ्च॥ नववायो॥ हे वायो सत
स्यते स योदकय हवच नक्ततशब्दः पतेश्च तस्य सुडागमः सस्य षत्वं आदित्यस्य जामातः सहि आदित्याद
यज्ञं दायगर्ते यतित तोविप्रुषोता यतत तो वायुर्जामाता त्वष्टुः अद्भुतस्य ये तेतव संबन्धिनी अवांसि अन्नानि
आवृणीमहे अवपामहे॥ अभित्वा रथंतरं दक्षिणे पक्ष इति श्रुतेः नीन्या चर्याणि यदितियावत् एतान्येषां ध्यायोन
यः प घ्नीत॥ तत्रेदं गाथा रथंतरस्य योनिः तत्र प्रथमा बृहती द्वितीया सतोबृहती अभित्वा शूर नोनुमः आभि
मुख्येन त्वां हे शूर नमामः कथमिव अदुग्धा इव धेनवः वत्सान्प्रति नमन्ति एवं त्वां प्रति हविर्भिः स्तोत्रैः शस्त्रैश्चा
तः स्कन्नः स्तोत्राः कृत भाष्यं उद्यत हविष्काः कथमिव यथा अकृत दोहा अदुग्धा धेनवो वत्सान्प्रति विष्टपु
रवे कथं त्वां अनोनुमः ईशानमस्य जगतः जंगमस्य स्वर्दृशं स्वः पश्यतीति स्वर्दृक् तं स्वर्दृशं यद्वा स्वः आ
दियस्तद्दृश्यते॥ स्वः स्वर्दृक्कृतं स्वर्दृशं ईशानं च हे इन्द्र तस्थुषः स्थितवतः स्थावरस्य सर्वः॥ न त्वावाँ॥ घ
तः त्वं न त्वावान् त्वत्सदृशः अन्यः दिव्यः दिविभवः न च पार्थिवः अस्तीति शेषः न च जातः न च जनिष्यते उत्प
स्यति जतः अश्वायन्तः अश्वान्कामयमानाः हे मघवन् धनवन् हे इन्द्र वाजिनः वाजमन्नं तदेषामस्तीति तद्वा
जिनः हविषा संयुक्ताः सन्त इत्यर्थः गव्यन्तः गाः कामयमानाः त्वां उ हवामहे आह्वयामः हि शब्दो नर्थकः सातौ वा
जस्य सातिः लभिलाभे नस्य विलुप्यते अपिचकारवः कर्तारः स्तोमानां च यत्त्वां मघवन् हे इन्द्र शतानुष्ठुहंत व्यक्त

150

१५०

इंद्र सत्पतिं सतापालयितारं श्रुतिस्मृतिविहितानुष्ठातारो निषिद्धकर्मपरित्यागिनः सतनरः मनुष्याः आह्वयंति सामेवच्
काष्ठासु आद्येन धनेषु अर्वतः अश्ववतः रथिनो वा आह्वयंति न हि त्वदन्ते पुरुषाणां किंचित्सिध्यतीत्यभिप्रायः ॥छ॥ सत्वं
सत्वन्नोऽस्माकं हे चित्र चायनीय वज्रहस्त । धृष्णुया प्रहसानं नमहः महत्वेन यस्तावानः स्तूयमानः इति विकरणव्य
त्ययः हे अद्रिवः अद्रिवः सारमयं वज्रं तस्यास्तीति सं बो ध्यते अद्रिव इति गां च अश्वां च गव्यं रथ्यं च साधु हो इंद्र सं
किर तिदानाति शयः अनेकदेशप्रकीर्णं देहि ॥ कथमिव सत्रावाजिनं जिग्युषा नकारः उपमार्थीयः यथा अश्वा
य विजिग्युषविजितवते हस्तिने बुसत्रा तत्रा तायदूर्वादिवाजमन्नं सत्तन हं अपरिमितं संकिरता दघरेव मस्म
न्यं देहि ॥छ॥ कया नः वामदेवस्य यानि तिस्र ऐंद्राणि गोपव्यादनि चित्र कया न श्चित्र आभुवदूती कयापुनः ऊती ऊ
त्या केन पुनः तर्पितोन अस्माकं चित्रः चायनीयः इंद्रः आभुवत् भूयात् आकारो वृत्तीनां सदा सं बध्यते ॥ सदावृधः सदाकाले
वर्द्धयति सखा यचनामक शिष्टया शचीति कर्म्मनाम मतु एलोपः अतिशयेन कर्म्मवत्या आवृत्या कर्म्मणा सदावृधः सखा भूया
दिति वर्त्तते ॥छ॥ कस्त्वा ॥ को नाम त्वा सत्यः भसत्रूमायद्धेति सत्यः अवितथः मदानां मद्यैमंहिष्ठः अतिशयेन मदजनकः अंध
सः सोमस्य पस्य नूतनमतः सत्त्वं दृढा चिदारुजे दृढान्यपि असुरवृंदानि आरुजे आरुजामि । भूर्णयामि वसु बदधानीति वा
कषशेषः यद्वा दृढान्यपि सुवर्णप्रकृतीनि कालस्थायीनि आरुजामि भूर्णयामि दानाय ॥छ॥ अभीषुणः ॥ अभिमुखेन वसु
ष्टुनोऽस्माकं सखीनां अविता पालयिता त्वा सि जरितॄणां चस्तोतॄणामस्मत्यमस्माकं पालयिता किं च शतं भवासि । शतधा न वसि हं ई
द्र ॥ कुतये अवनाय रक्षणाय प्रकृतत्वादस्माकमेव सखीनां स्तोतॄणां ॥छ॥ यज्ञायज्ञाव ॥ आद्ये स्तव ढूब्द्व हते । तृतीयासता वृत्तीय
यज्ञायज्ञियस्य योनेः यज्ञेयज्ञे इति सप्तम्येकवचनस्य आआदेशः वीप्साया ध्याकष्ठा ध्यास इति यजमानविषयं युष्मदर्थं अग्न
ये अग्निं विलक्षिब स्त्ययः वाकस्ये वा गात्र गिरा गिरावत यातया च गिरा वा वास्मान्तिलक्षणायाद दक्ष सदक्ष इति सम्नतिः अग्निविशेषणायन
वा ॥ सत्वं च दक्षवं तं उ स्नाह वतं अग्निं प्रप्रवयं समुपोदयाद पूरणदत्यन्यासः प्रशंसिष्ठ वयं मित्र मिव ॥छ॥ पाहि नः गोपाय नोऽस्मान् ए
कया गिरा यजुर्लक्षणया पाहि गोपाय च द्वितीयया द्वाभ्यां गीर्भ्यां ऋग्यजुभ्यां पाहि गीर्भिः तिसृभिः ऋग्यजुः सामलक्षणाभिः श्रुति

151

भिः हे ऊर्जो अन्नानां पतये पाहि यतस्त्वं गीर्भिः स्तुतिगद्यपद्यकाव्यलक्षणचतुर्थीगीः हे वसो वासयितः ॥ ॥ ऊर्जो नपातं ॥ ८
ससत्वमद्यो ऊर्जो नपात् ऊर्ज्या बलेन आपद्यते ॥ तान्या अपश्चिवनस्पतयो जायंते अथ वनस्पतिभ्य एव जायते तेनानसः । च्या
तं ॥ हिन्व हित्वं तर्पय ॥ अयमस्मयुः अयमग्निः अस्मान्कामयते वयं वदेम ॥ स कल्पं कुर्याम ॥ हव्यदातये ॥ हविर्दानाय भुवत्
याजेषु अविलाननवतिवा यथा वाजेषु अन्नेषु विषयभूतेषु गोप्तानवति वर्द्धयेव वर्द्धनाय । अपि च त्राता तनूनां शरीराणां तनुवचनोपदेशात्
नौचित्यशरीरग्रहणं यत एवं ऊर्जो निपातं । हिन्व इति संबधिः एवमादूरविप्रकर्षेण विषे विषमो मंत्रो व्याख्यायतां ॥ ॥ सविता
भिरनेन यत्क्रुधा अग्निमध्यते पंचसंवत्सरे मधुयुगाध्यक्षं प्रजापतिमिति ॥ यदुक्तं ज्योतिः शास्त्रे वदितिहाम्यतो । हे अग्ने त्वं वत्स
रोसि सर्वस्य परिवत्सरोसि न वत्सामन्मरति यश्च इद्वत्सरोसि यश्च इदावत्सरोसि इदा इदानीमिति समानार्थो यश्च इद्वत्सरोसि
इदितिनिपातः यश्च वत्सरोसि निर्विशेषणः तस्य तव उषसः कल्पंतां कृत्पान चतु अवयवत्वेन अर्थ महोरात्रः अहोरात्राश्च
र्द्धमासाः सत्वत्सः संवत्सरास्तेन कल्पंतां अवयववचेनत्वेन प्रत्ये प्रगमनीय एत्ये आगमनाय स वा वप्रचमारय ॥ समस्ते वप्र
सारय यत्त्वं क्षयासि कोयनिकास व मी जिवत्या निप्राय सुपर्णीषिदसीत्या कृतिवचनो । तया देवतया वाचा वितः अंगिरस्वत्प्र
णदेव ध्रुवः शाश्वतिकमिव सीदावस्थानं कुरु ॥ ॥ अग्निं तावशूरनानुम इत्यादि परमेष्ट्यपश्यन् ॥ ॥ ॥ इत्यूर्ध्व कां
मंत्रनाष्ट्ये सप्तविंशतिमोऽध्यायः ॥ ॥ होतायक्षत्समिधे सोमीरया ऐंद्रस्य पशोः प्रयाजप्रेषाः एकादशाः ऐंद्रामेके प्र
थमस्यैवेद्राः प्रादीक्षी देवताश्च इं अश्चेव चिन्हूतयइति ॥ होतायजतु समिधा इध्मकाष्ठेन हविर्भूतेन समिधावास हि तेदंइं ॥
इंद्रं त्रिषु स्थानेषु समिध्यते प्रथमं तावत् इडस्पदे पृथिव्या यजनीये प्रदेशे समिध्यते अग्न्यात्मना ततो द्वितीयं विद्युदात्म २५१
ना समिध्यते नाभा पृथिव्या अधि पृथिव्या नाभौ अंतरिक्षमधीयते । नाभिभूतं तरिक्षप्रदेशे अधि उपरि ततः आदित्यात्मना
दिवः द्युलोकस्य वर्ष्मन् वर्षिष्ठप्रदेशे समिध्यते एवं त्रिस्थानं इंद्रं स्तूयते यश्च ओजिष्ठः अतिशयेन बलीयसः केषां मध्ये चर्षणी
सहो चर्षणा या मनुष्याः तान्यसहते अभिभवनं वीति चर्षणीसहः तेषां चर्षणीसहः सो व्यमानो वेतु पिबतु स्वमंशमाज्यस्य त्वमपि
हे मनुष्य होतर्यज ॥ ॥ होता यक्षत्तनूनपातं ॥ होतायजतु तनूनपातं ॥ आप्रीस्था देवता आप्रिप्राय मिंद्राग्नी अप्रीयं वासहिम
नाच: पोत्र: नपात: ऊतिभिः अवनैः सहितं उतारं यज्ञानी अपराजितं इंद्रं देवदातारं स्वर्जितं विदं स्वर्ग जानातीति स्वर्विदं तेन स्वर्गे

विघनेकेन यजतु पथिभिर्मधुमत्तमैः पथिश्चाद्रूनात्र हवींष्यर्चयेते॥ तेर्हि स्वर्गलोके प्रतिपतंति यजमानाः हविर्भि रतिशयेन रससंयु
क्तैः नराशंसेन च यज्ञेन सहितं तत्र तनूनपान्नराशंसयोरेकस्मिन्प्रयाजे पठितत्वात्॥ अन्ययवा न यी प्रयाजः तेजसा च सहि
तमिंद्रं यजतु स वेज्यमानो वेतु पिबत्वाज्यस्यत्वमपि हे होतर्यज॥ छ॥ होता यक्षदिडाभिरिंद्रं होता यजतु इडाभिः प्रयाजदे
वतयावस्थितमिंद्रं ईडितस्तुत आजुह्वानेआहूयमानै यजमानेनानेकशः अमर्त्यंअमरणधर्माणां सवेज्यमानः देवः त्रि
स्थानः इंद्रः देवैर्धुस्थानैः सवीर्यैः समानवीर्यैः वज्रहस्तः पुरंदरः पुरं दारयिता वेतु पिबत्वाज्यस्य त्वमं श्रत्वमपि होत
र्यज॥ छ॥ होता यक्षद्बर्हिषींद्रं॥ होता यजतु बर्हिषि प्रयाजदेवतायामवस्थितमिंद्रं यज्ञसाधनमेवात्र प्रयाजदेवता व
र्हिः। कथंभूतं निषद्वरं निषदनं कुर्वतीवरउलूचं वृषणैवर्षितारि। नर्यापसं नर्यामनुष्येभ्यो हितं नर्यंअपसं कर्मयस्येति न
र्यापाः तं नर्यापसं॥ इंद्र॥ स वेज्यमानः वसुभिः रुद्रैरादित्यैः सयुग्भिः समानयोजनैर्बर्हिरासदत्आसीदच्चितिलकारव्यत्ययः
वेतु पिबत्वाज्यस्य त्वमं शंत्वमपि हे होतर्यज॥ छ॥ होता यक्षदोजोनः॥ होता यजतुअजोनइति समुच्चयार्थीयो निपातः अभ्य
वीर्यं वसदनं॥ नवमंत्यद्वारा स्तोति अवमनेनकर्मणा कृतकृत कृत्याद्वारः सुप्रायणाः सुप्रणमनाः अस्मिन्यज्ञेविश्रयंतीविश्रृता
मिलवंतु॥ ऋतावृधः सत्यवृधोवायज्ञवृधोवा ईंद्रायईंद्रार्थमीढुषं सन्ने वीतु वास्यस्य त्वमं शंत्वमपि होतर्यज॥ छ॥ होताय क्षदुषा
पंइंद्रस्य॥ होता यजतु उषेनक्तोषासाविति प्राप्ते पूर्वपदलोपः छांदसः इंद्रस्य धेनूसुदुघेसुदोहने॥ मातरा पितरो महीम हत्यौ
नवेज्यमाने सवातरौवातरसा दृवत्सं वत्सेन समानैवतरैव समनयोरिति सवातरोनकारउपमार्थीयः समानवत्साविवएकशिशु
काविव गावौ तेजसा वत्सेनीयलुप्तोपमा॥ इंद्रं अवर्तावर्द्धयंतीवीतापिबतीआज्यस्य त्वमं शात्वमपि होतर्यज॥ छ॥ होता यक्षद्दैव्या हो
तारा॥ होता यजतु दैव्याहोतारो भिषजाविद्योसखायोसमानख्यातौयो वहविषा इंद्रंभिषज्यतः यो च कविक्रांत दर्शनौ देवौ धि
ष्णानौ प्रचेतसौ प्रकृष्टप्रज्ञानौयो च इंद्राय इंद्र इति विभक्तिव्यत्ययः धत्तः स्थापयतः इंद्रियं वीर्यं वेंतीवेज्यमानौ वीतीपिबतीआ
ज्यस्य त्वमपि होतर्यज॥ छ॥ होता यक्षत्तिस्रोदेवीः होता यजतु तिस्रोदेवीर्वेज्यमाणान्भेषजी त्रयः त्रिधातवोपसः नकारो म
त्वम: समुच्चयार्थीयः भेषजं च यत्र या नाकानि धातवः अपसः अपइति कर्म नाम मत्वर्थीयलोपः अपांस्यनेकर्मवंतः श्रीनो लव
र्णादीनि हितेपीकर्माणि तीश्च होता यजतु कतमाभिस्त्रो देव्यः इडा सरस्वती भारती महीम हती इंद्रपत्नीइंद्रपाल यित्री हविष्मतीहविष

संयुक्तास्ताश्च ज्यमानाः वलुपिबंतुआज्यस्यस्वमंशं त्वमपि होतर्यज॥छ॥ होता यक्षत्त्वष्टारमिंद्रं॥ होता यजतु। त्वष्टारमिंद्रं प्रयाज दे
वतां इंद्रं। इंदिपरमैश्वर्ये त्वष्टा वैंद्रः सामानाधिकरण्यात् देवदानादिगुणयुक्तो यत् पञ्च इंद्रस्य साधु यत्पुष्टवो। अक्रौरायागं वा घ्
नन्निर्यंआन्यहविष्कादि प्रजाः पुरुरूपं बहुरूपं सुरेतसं शोभनरेतस्कं मघोनं मघवंतं इंद्रियाणि वीर्याणि वेतु आज्यस्य ब्रूस्य
त्वमपि होतर्यज॥छ॥ होता यक्षद्वनस्पतिं शमितारं। होता यजतु वनस्पतिं शमितारं संस्कर्तारं हविषां शतक्रतुं बहुकर्माणं
प्रियः जोष्टारं बुद्धं कर्मणा वा सवितारं इंद्रियं वीर्यात्मकं सचे अर्थमानः मध्वा समञ्जन् मधुस्वादुना ज्येन समञ्जन् यज्ञमष्टी कु
र्वं पथिभिः सुगेभिः मार्गैः सुगमानः स्वदाति यज्ञं। स्वदति प्रापणार्थः प्रापयतु यज्ञं देवान् प्रति मधुना मधुस्वादुना घृ
तेन सहिता वेतु पिबतु वाज्यस्य स्वमंशं त्वमपि होतर्यज॥छ॥ होता यक्षदिंद्रं स्वाहा। होता यजतु इंद्रं स्वाहा आज्यस्य
स्वाहाकारेण आज्यदेवत्यानां वसंस्थाकरोतु॥ स्वाहा मरुतः स्वाहाकारेण महादेवतानां संस्थाकरोतु॥ स्वाहाकृतीनां
स्वाहाकारेण स्वाहाकृतदेवतानां संस्थीकरोतु॥ स्वाहा हव्यस्य कीनां स्वाहाकारेण हव्यसाधुवचनानां देवानां सं
स्थाकरोतु॥ स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा इंद्र आज्यस्य प्रयाजानुयाजा वे देवा आज्यपा स्वाहाकारेण देवा आज्यपा जुष
णास्वमाना प्रीयमाणा वा इंद्र आज्यस्य होतर्यज॥छ॥ देवं बर्हिः एकादशानुयाजप्रेषाः ऐज्ञा मैत्रावरुणो ब्रवीति य
ज्ञस्तारन्नूतं हविरिह देवताय देवं बर्हिरिंद्रमवर्द्धयादिति संबंधः कथंभूतमिंद्रं सुदेवं शोभनाइंद्रं देवा अस्य
न्यादयः इति सुदेवं देवैर्वीरवत् बर्हिषा विशेषणमेतत् यज्ञदेवैः ऋत्विग्भिः वीरैः रवर्द्धयत्। यद्व १५२
स्तीर्णं वेद्यां मिंद्रमवर्द्धयत्। यज्ञबर्हिर्वस्तीर्णं तं अहीनं तमिंद्रमवर्द्धयत् प्राक्तो तयज्ञं तत्र परि लं आक्रोशाद्रां इंद्र
मवर्द्धयत्॥ वस्तोरहर्वेयनोर्वस्त्रः आक्रोशात्रिवचनः अव्ययः यज्ञरा यावान् न हविर्लक्षणं अन्यय जमानावहिर्मतः
बर्हिषा संयुक्ता अत्यगात् अतिक्रम्य गनः संस्कारोत्कर्षात्। तद्बर्हिर्वनवसुवननाय वनं निष्वननाय वे वेतु पि
बर्हिषा संयुक्ता अत्यगान्... सामानिकर्म प्रा
बतु त्वं च हे होतर्यज॥छ॥ देवीर्द्वारः यज्ञस्य द्वार ज्यते॥ या देव्यो देवीर्द्वारः इंद्रं यामन् अवर्द्धयन् यामानिकर्म प्राप्त

सस्यामवर्द्धयन्।।याश्च देवी द्वी देहलीकपाटपुरोर्गलासंघाते सति यावी द्वी दृढा।। नहि संघातमंतरेण तासां दृढत्वमुपपद्यते।।
नाइदानीमाजिमुख्येन स्थिचावत्सेन तरुणेन कर्मल्लिमेम णाकुमारेणानप्संवितताभीडुः हिंसायां शीवता अपर्वाणि रेणुककाटं
समासपदमेतत्र नुदंतामिति गदानि अपनुदंतां अपनयंतु द्वारः वत्सैः पुत्रेभ्य अर्वाणी अर्यत्तगेम्यते स्मिंनिति सर्वोकूपः रेणुककाटमिति
कूपनाम।ककाराभ्यासः कुत्सार्थः रेणुपूर्णः कुत्सितकूपः रेणुककाटः यत्तत्त्वं शकराणि यद्दमामामार्गादपनयंत्वित्यर्थः वसुवन
नायवसुधानायववव्यंतुपिबंतुत्वमपि होतर्यज।।छ।।देवी उषासानक्ता यदेव्यौ उषाश्च नक्ता रात्रिश्च इदं यज्ञे अपति प्रगब
तिप्रवर्त्तमानं अह्नतां आह्नतवत्यौ वर्द्धमानाय यजमानाय ये वा देवीः विश्वाः अप्रयासिष्टां देवीर्विश्वाः वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरु
त इत्यादिकाः ते अप्रयासिष्टां गतवत्यो स्वेन स्वेन भागेन यद्वा दैव्या वाएता विश्वो यस्ता वदितिश्रुतिः।।देवीर्विश्वो यज्ञं गन्तृत
न्यप्रभृ नूप्रति अयासिष्टां गतवत्यो यो अनुयाजेषु हितं यो नागइतिसुप्रीते सा सुप्रीते च वा यसुधिते साधुहिते च ये ते च वसु
वनताये ववीतां त्वमपि होतर्यज।।छ।।देवी जोष्ट्री देव्यौ जोषयित्र्यौ इदानीं देवताविकल्पाः द्यावापृथिव्यौ विति वा अहोरा
त्रे इति वा सस्यं च समा चेति काठकाः यौ देव्यौ जोषयित्र्यौ वसुधिति वसुधान्यपयोः ते वसुधिती वसुनो धारयित्र्यौ वा य
व देवं इंद्र अवर्द्धयतां अवर्द्धयतां। अयाविधन्या द्वेषांसि अयोश्च देव्यौ नो द्वेषो विपुरुपपवृतावेष्टपक्करोतु अन्याएका
अघानिपापानि द्वेषांसि दौर्गण्यानि अन्यावक्षत् वसुवार्याणि यजमानाय अन्याएका आवक्षत् आवहति वसूनि वरणी
यानि यजमानार्थे शिक्षिते विदितवेघतत्त्वज्ञे वसुवननायवः सुधानाय ववीतां पिबेतां त्वमपि होतर्यज।।छ।।देवी ऊर्
जाहुती।।अथस्तानः प्रोक्ता एव देवताविकल्पाः देव्यौ ऊर्जाहुती ऊर्जाहुत्या ने दुघे दोग्ध्र्यौ अन्यान्योः अनयोरनुसंतोग
मिमाः सर्वाः प्रजा अनुसंतुजत इति श्रुतिः सुदुघसाधुदोहने पयवपयसा इंद्रं अवर्द्धयतां।। ययोश्च इषमन्नं ऊर्जं बलं उपस
वनं दध्यादि अन्या एका वक्षत् आवहति यजमानाय सग्धिं सपीतिं अन्या समाना सग्धिर्भक्षणं पुत्रादिभिः सग्धिः समाना
पीतिः अन्या एका आवहति यजमानाय ऊर्ज यमाने वसुवार्याणि यजमानाय शिक्षिते नवेन पूर्वं दयमाने पुराणेन न
व अधातां ऊर्जं ऊर्जाहुती यव ऊर्जाहुति नवेन ऊर्जा धान्येन पूर्वं पुराणं ऊर्जं धान्येन दयमाने दयति रूपदयाकर्मरिदो

स्योपुराणान वोङ्क्षीयान्येन पूर्वं पुराणं नवं अकर्द्धयत् ऊर्ध्वं दयमाने अधा तौ धारितवंश्यो यजमानाय ऊर्ज्जयमाने वसुवार्याणि यजमा
नाय शिक्षिते विदितवेद्य वसुवने वसुधानाय वीतां पिबेतां च मपि होतर्यज ॥ छ ॥ देवा देव्या । यो देवो देव्यौ होतारौ एक
पार्थिवोऽग्निः एकश्च मध्यमः देवं इन्द्रं अवर्द्धतां ॥ यो यह ताघशंदेः सावानायौ वसुवार्याणि यजमानाय शिक्षिते अर्धं पापं
शंसतीति अघशंसः हता अघशंसो याभ्यां तौ हताघशंसौ आना धीवसूनि वार्याणि यानि यजमानाय शिक्षिते अरग
ताथैवि वसुवननाय च वीतां पिबतां च मपि होतर्यज ॥ छ ॥ देवीस्तिस्रः आदरार्थोऽयासः पतिं देवानां पालयितारं वा इन्द्रं अवर्द्धि
यन्नूनासां मध्ये अस्य इडा ... रती दिवं स्पृशति भारती दिवलरव आदित्यस्तस्य ना: रुद्रैर्यज्ञे सरस्वती रुद्रैः सह यज्ञे अस्य
153 नू सरस्वती इडाग्नि वसुमिति इतीरहा नस्य क्षरगं ह शद्धेनात्रायं लोकोऽभिधीयते । लक्षणया पृथिवीस्थानत्वादिना या वसु
वननाय च व्यंतु पिबंतु च मपि होतर्यज ॥ छ ॥ देवो दैवैः वृषपत्रस्यते यो देवो वनस्पतिः दैवैरेव हिरण्यपर्णः देवाः सो
वर्णामिय स्य मधुशाखः सुशाखो दैवैरेव सुपिप्पलः साधुपलो दैवैरेव देवं इन्द्रं अवर्द्धयन् पञ्चा दिवमग्रेण अस्पृक्षत्
स्पृशति । आ अन्तरिक्षं । अस्पृक्षद् दिस्यां ... मध्ये नैतिद्रोष: मांकीदत्वान्नू पृथिवीमदृंहत् पृथिवीं उपरणाति द्रोष
दलमकरोत् वनस्पतिः वसुवननाय च वेव्यन्तु पिबंतु त्वम किपि होतर्यज ॥ छ ॥ देवं बर्हिः यं देवं बर्हिर्वारितीनां वायु
दकं इति दले ततो न न नष्टुर्द्धा नमासामोषधीनामिति वारितयः यद्धार्यत इति दर्भरूपेणावस्थानं अत्र श्रुतिः तद्य
देतान्या मनुष्यनातीस्य प्रक्रम्यते स्मादुहे का आपो बीलसांयत्रिरइत्यभिधीयंते नईमे दर्भा इत्याह वारितीनां सध
तन्नूनं इन्द्रदेवं अवर्द्धयन् यशस्यासस्थे साधु आस्थे यं देवं मनुष्यैरिति यत्र इन्द्रेण आसन्नं आस्थितौ । किंच अ १५३
न्यान न्यानि च बर्हिषी अन्यन्नूनं अभिभवति तन्नू ॥ वसुवननाय च वसुधानाय च व्यन्तु पिबंतु त्वमपि होतर्य
ज ॥ छ ॥ देवो अग्निः देवः अग्निः स्विष्टकृत् शोभनमिष्टं कर्तव्यमिति यस्यायमधिकारः देवं इन्द्रं अवर्द्धयन्
यथ्य स्विष्टकृद्वन्नू स्विष्टकृन्नाम एवं नूनं सन्न स्विष्टमाधिष्ठ अथ तस्मिन् कर्मणि करोति नोऽस्माकं वसुवननाय

ववेनु पिबंतु त्वमपि होतर्यज ॥छ॥ अग्निमद्य व्याख्याते प्रेषः ॥ एकः पशुरिति विशेषः ॥छ॥
संस्कारश्चेंद्रः तत्रैते प्रयाजप्रैषाः अतः प्रयाजदेवताविरोधेन अर्थैंद्रसंबंधं तेन याव्याख्यायते ॥छ॥ होता यक्षत् ॥ इंद्राय वयोधसे पशु
मग्निंमद्य यशाः अग्निसंबंधी सुसमिद्धं वाग्निं वरेण्यं वरणीयं अग्निइंद्रं वयोधसं वयः देव होता यजतु । समिधा
संवयस आयुषो वा धारयिता रक्षिं कुर्वन् होता देव यजतु ॥ गायत्रीछंदः इंद्रियं वीर्यं चत्र्यविंशगाव वयश्चा वपुः इंद्रस्य
व्याहारः विकरणाद् धन् धारयतु प्रयाजदेवताय इंद्रसहिता वेनु आज्यस्य त्वमरात्वमपि होतर्यज ॥छ॥ होता यक्ष
तनूनपातं देवान् होता यजतु ॥ तनूनपातं उद्भिदं उद्धृतारं यज्ञफलानीयं गर्भे अदितिः दधे धारयितवती शुचि
पवित्रं इंद्रं वयोधसं वयआयुरस्मिन् धात्वामिति वयसा वा धारयिता रवयोधसं किं कुर्वन् । देवो होता यजतु
उष्णिहछंदः इंद्रियं च वीर्यं च दित्यवाहं च गां च वयश्च आयुः रिंद्रे दधत् धारयतु प्रयाजदेवताय इंद्रसहिता वेनुपि
बंतु ॥ आज्यस्य त्वमपि होतर्यज ॥छ॥ होता यक्षद्देव्या होता यजतु । सुबर्हिषं शोभनं बर्हिषं पूषण्वं पूषासंयुक्तं
अमर्त्यं अमरणाव मीतामी दंतं बर्हिषि प्रियेज अवस्थानं कुर्वंतं बर्हिष्येति स्यते ॥ अमृते इंद्रं वयोधसं कुर्वन् देव्या हो
ता यजतु बृहती छंदः इंद्रियं च वीर्यं त्रिवत्सं गां वयश्चायुः इंद्रे दधत् प्रयाजदेवताय इंद्रस्य मानस्वं इंद्रे वेनु पिबंतु आज्यस्य
त्वमपि हे मनुष्य होतर्यज ॥छ॥ ननु प्रयाजदेवतायाः अत्राधिकरणाभावः केवलमुपलभ्यते ॥ ननु देवताश्च यच्चादयेत प्र
स्याह इत्युक्तं नूतमेव बर्हिषो देवतात्वमित्यदोषः तथाद्वाभ्यामपि देवतात्वे ॥छ॥ होता यक्ष व्यचस्वतीः देवो होता यजतु व्य
चस्वतीः व्यंचनवतीः गमनवतीः सुप्रायणाः साधुप्रगमनाः ऋतावृधः सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा द्वाराय तत्र द्वारः तमेतद्देवी
यज्ञफलस्य दात्री हिरण्मयी आवेनाशिनी ब्रह्माणं परिहृणामिंद्रं वयोधसं आयुषो धारयिता रक्षिं कुर्वं देव्या होता यजतु पं
क्तिछंद इंद्रियं जिनवद्वीर्यं ॥ अस्मिन्निंद्रे इंद्रियं तु वीर्यं तु र्यवाहं गां वयश्चायरिंद्रे दधत्तु संद्रश्च द्वार इज्यमाना वेनु पिबंतु आज्य
स्य त्वमपि मनुष्य होतर्यज ॥छ॥ होता यक्ष सुपेशसा देवो होता यजतु ॥ सुपेशसा ॥ सुरूपोपेशनाम इति रूपनाम ॥ सुशिल्पा याद्

प्रतिरूपं तद्विल्ली अन्योन्यं प्रतिरूप्य बृहत्यौ महत्यौ ॥ तत्र अपि नक्तोषासा समुच्चयार्थी योनकारः ॥ नक्ताच यति: उषाश्च रात्रेरपरकाल:
दर्शने दर्शनीये विश्वं सर्वा सकंये इंद्र वयोधसं ॥ आयुधाधारयितारं । किं कुर्वन् देवो होता यजतु त्रिष्टुभं छंदः इहप्रदेशे च इमा दृशं पष्ठवा इव
वयवगी वयपष्ठा युः इंद्रे दधतु धारयतु । नक्तोषासौ यज्ञमानो सद्रावी ती । पिबेतां आज्यस्य त्वमपि हमनुष्य होतर्यज ॥ ८ ॥ होता
यक्ष प्रचेतसा देवौ होता यजतु । प्रचेतसौ प्रकृष्टप्रज्ञौ अथवा अग्निरसौ च मध्यमः योच देवानामुत्तमे यष्टारः पुंजीकृत मिव लक्ष्यते
होतारौ द्वे व्योक विक्रांत दर्शनो इंद्रं च वयोधसं वयसा धारयितारं किं कुर्वन् यजतु जगती छंदः इंद्रियं च अनड्वाह गौ च वय
श्चायुः इंद्रे दधतु नो वे दैव्यौ होतारा विज्यमानो मे द्रावीनां पिबेतां आज्यस्य त्वमपि हमनुष्य होतर्यज ॥ ९ ॥ होता यक्षत्सर
स्वती [...]: रूपसमृद्धा हि तिस्रो देवी: हिरण्ययी: हिरण्या कृत शरीरा भारती नरतं आदित्यस्तस्य नाबद्धैव यनी ॥ इ
का सरस्वस्वरूपलक्षणार्थं बृहती स्तावत: मही: महती: आदित्येड्ना ग्निसबैवासतिपा कथितव्यं वे इंद्र वयोधसं आयु
154 धानि धानें किं कुर्वन् यजतु विराजं छंदः इहं च धेनुं च गां च वयपश्चायुरिं द्र दधतू । तिस्रो देवीश्च संद्रा इज्यमाना
ध्वंतु पिबंतु आज्यस्य त्वमपि मनुष्य होतर्यज ॥ १० ॥ होता यक्षत्सुरेतसं ॥ देव्यो होता यजतु सुरेतसं त्वष्टारं । शोभनं हि रेत:
वद्र: जगदुत्पत्ति बीजत्वात् पुष्टिवर्द्धनं पुष्टेर्वर्द्धयितारं रूपाणि बिभृत पृथक् रूपाणि ज्ञातिषु धारयितारं यंत पृथक्पुष्टिं
वर्द्धय वयोधसं किं कुर्वन् होता यजतु ॥ द्विपदं छंदः इंद्रियं उक्षाणं गां नकार: समुच्चयार्थी योजिन्नत्र मध्य इष्ट्वा: उ
क्षाणं च गां च वशां च पष्ठा युश्च इंद्रे दधतु त्वष्टा च संद्र: पिबतु ॥ पिबतु आज्यस्य त्वमपि होतर्यज ॥ ११ ॥ होता यक्षद्वनस्प
ति होता यजतु वनस्पतिं शमितारं हविष: संस्कर्तारं शतक्रतं बहुकर्माणं हिरण्यपर्णं उक्थिनं [...] नपर्णा इव परि १५४
तोषणे ॥ अस्योल्लंसि ध्वति सतु वचना नि विधीते स यमुक्थिते उक्थिनं यज्ञवैते वारशानां बिबेचतं अध्यरूपानुवाद: रूपा
द्वि वनस्पति: वशीकांतं न गं न ज्ञनीयं इंद्रं च वयोधसं आयुधा धारयितारं किं कुर्वन् होता यजतु ककुभं छंदः इंद्रियं हदे भो
इंद्रियं विशांवं ध्वांच वेहतं गार्नवातिनी गां च वयआयुः ॥ इंद्रे दधतु वनस्पतिश्च ज्य: मान: संद्र: वेतु पिबतु आज्यस्य त्व
मपि हमनुष्य होतर्यज ॥ १२ ॥ होता यक्षत्स्वाहाकृती: प्रयाज देवता: अग्निं च गृहपतिं पृथक् वरुणं च भेषजं कविं क्षत्र

र्नं त्रत्रं वेंद्र वयो धसं किं कुर्वन् होता यजतु॥ अतिछंदसं छंदः इंद्रियं च बृहद् ऋषभं गां वयो दधद् आयुः इंद्रे दधत्प्रयाज देवता
दृश्यमाना व्यंतु पिबंतु च मपि होतर्यज॥ छ॥ अथ वयोधस्यानुप्रयाजप्रैषाः देवं बर्हिः यद्देवं द्योतनं बर्हिः वयोधसं आ
युषो धारयितारं देवं इंद्रं अवर्द्धयत् गायत्र्या छंदसा इंद्रियं चक्षुरिंद्रे वयो दधद् आयुर्दधत् वसुवनाय वसुधानाय व
तु पिबतु च होतर्यज॥ छ॥ देवीर्द्वारः या देव्यः द्वारः वयोधसं आयुषो धारयितारं शुचिं पवित्रं इंद्रं अवर्द्धयत
त्रिष्टुभा छंदसा इंद्रियं प्राणं इंद्रे वयो दधद् आयुर्दधत् देवतीति लिंगव्यत्ययः॥ धारयत्यत्यनर्थीतरं वसुवननाय व
सुधानाय व्यंतु पिबंतु च मपि होतर्यज॥ छ॥ देवी उषासानक्ता देव्यौ उषासानक्ता उषा अहोरात्र स्पर नाग
नक्ति रात्रि नाम॥ देवं इंद्रं वयोधसं आयुषो धारयितारं देव्यौ अवर्द्धतां अनुष्टुभा छंदसा इंद्रियं बलं इंद्रियं च
इंद्रियं वयो दधद् आयुर्दधातु धारयत्यौ अव्ययं चद वछंदः नैतस्य लिंगवचनव्यत्ययादेश्यलेकारणाद् अपि स सु
वसुवननाय व वीतां पिबेतां यजेति संप्रैषः॥ छ॥ देवी जोष्ट्री॥ देव्यौ जोषयित्र्यौ वसु धिती वसुधात्र्यौ देवमिं
द्रं वयोधसं आयुषो धारयितारं देवी देव्यौ देवं अवर्द्धतां बृहत्या छंदसा ते इदानीं इंद्रियं श्रोत्रं च इंद्रे वयो दधाद् आयुः
दधारयंत्यौ॥ वसुवननाय व वीतां पिबेतां यजेति प्रैषः॥ छ॥ देवी ऊर्ज्जाहुती॥ ये देव्यौ दात्र्यौ ऊर्ज्जाहुतीः ऊर्ज्जा
कान्यो दुग्धे दोग्ध्र्यौ सुदुघे सुदोहने पयसा इंद्रं धारयितारं देव्यौ देवं अवर्द्धतां॥ त्रिष्टुभा छंदसा तौ इंद्रियं च शिपि
र इंद्रे वयो दधाद् आयुः दधारयंत्यौ वसुवननाय वसुधानाय व वीतां पिबेतां यजेति संप्रैषः॥ छ॥ देवीस्तिस्रः या
देव्यस्तिस्रः सरस्वतीळाभारत्यः आदरार्थे न्यासः॥ वयोधसं पतिं पालयितव्यं इंद्रं अवर्द्धयत॥ जगत्या छंदसा वा
इदानीं॥ इंद्रियं शूषं शूषं त्रा श्रीबलवचनः इंद्रे वयो दधद् आयुर्दधत्यः वसुवननाय व्यंतु पिबंतु च मपि हो
तर्यज॥ छ॥ देवो नराशंसः यो देवो नराशंसो यज्ञः देवं इंद्रं च वयोधसं आयुषो धारयितारं देवः देवं अवर्द्धय
त्॥ विराजा छंदसा इंद्रियं च वीर्यं च इंद्रे वयो दधद् आयुः दधत् वसुवननाय वसुधानाय वेतु पिबतु

यमपि होतर्यज॥११॥ अग्निमद्येति व्याख्याते॥ इन्द्राय वयोधस इति विशेषः॥१२॥ ॥इत्युअटकृतौ मन्त्रभाष्ये अष्ट
विंशाध्यायः॥२८॥ ॥समिद्धो अञ्जन् एकादश त्रिष्टुभः अप्रीनराशंसः बृहदुक्थो वामदेव्यः अश्वो वा समुदिर
पश्यन्त्रा अश्वस्तुतिः आश्वमेधिके प्रागाग्नेयः कुह्मगीव इत्येतस्मात् हिरण्यगर्भेन्नग्नेस्समिद्धः सन्दीप्तः अञ्जन् व्य
क्तीकुर्वन् स्तम स्तोत्र गन् कृदरं च मतीनां घृतं च मधुमत्पिन्वमानः॥ कृदर आवापनाम आज्ये हि स वीसीदव
मानां मन्त्रां स्तोतां निजं वेतिमम देस्यान्मामदं स्यादिति॥ घृतमधुमन्माधुपिन्वमानः आत्मानं प्रतिसिंचन् स्वक याप्ति
बंन्नित्य यः॥ वाजीवजनवान् वळनवान्॥ छित्वावहन् वाजिनं हे जातवेदः देवान् वक्षि वह प्रापय प्रियं आसस्थं
सवस्थानं घृतेनाञ्जन् प्रायमोऽर्द्धर्चः परोक्षकृतः उत्तरः प्रत्यक्षकृतः यतस्तु यास्केन वाक्यतानोपपद्यते॥ इत्यात
उअतः पुरुषव्यत्ययः घृतेन अञ्जन् समञ्जन् पथः देवयानान् हविषी देवयानाः पन्थानउच्यन्ते तेहि स्तोजीयते
प्रजानन् वाजी अप्येतु देवान् किं च अनु सचेतीसे वितारी हे सप्त सरणप्रतिदिशः दिङ्दिगाश्रयाणि रूता
नि किं च स्वधामन्ने आस्मे यजमाना यच्छ धेहि॥ प्रयच्छ अत्वत नूनपात्च्छ ब्रोधस्तपर्याय॥१॥ इद्ध्मश्चा त्वी
स्तोत्याश्चासि वयश्च हेवाजिन् आशुश्चासि मेध्यश्चासि मध्यश्च यज्ञसेपादीच हेसप्त सरणतीत्वी देवविं
सुजिश्च सजोषाः समानजोषणाः प्रीतआप्रीजिश्च प्रीतं वह्निं वोढारं वहतु प्रापयतु जातवेदाः॥२॥ स्तीर्णं ब
हिः स्तीर्णमपि बर्हिः सुष्टरीमा सुस्तरणी आजुषाणा जुषाणा मिति विज कि व्यत्ययः सवमानीत स्तीर्य मार्ण
उरु प्रथस्व नः पृथु च पृथुमानेन च पृथिव्यां वेद्यां देवेभिः देवैश्च युक्ते अदितिः सजोषाः सहप्रीयमाणा स्योनं सु
षकृएवाना सुविते सुगते प्रजायां वा दधातु स्थापयतु॥३॥ एता नव एताश्च वो युष्माकं हे रुक्मि यजमानाः
सुकगाय सुगृह द्वारः विश्वरूपा अनेकरूपा विस्रस्ता विपक्षोभिः विस्तीर्यमाणाः पद्भा गांउदाते अर्हमायत्ते
ततनमी यत्तेः सततगमाने विश्रियं यतामित्यनुषंगः सध्याः महत्यः देवीः सुपायणाः सुप्रगमनाः नवन्तु॥४॥ १५५
अन्तरा मित्रावरुणा॥ यअन्तरामध्ये न मित्रावरुणा चरन्ती अयं वैलोको मित्रोऽसौ वरुणः द्यावापृथिव्यौ मित्रावरु

णामधेनसंवरंस्योमुषंवयज्ञानीअजिसंविद्दाने॥ यज्ञानींमुखंअग्निहोत्रींनस्यकाळेप्रकथयस्यो॥ उत्तिष्ठनामयमग्नि
कृत्रहोमकालः सप्राप्तइतिलक्ष्यते तेउषासाद्विवचनोपदेशात्सदृचरितत्वाद्द्वितीयारात्रिः नक्तोषासौवायुवयाः हे दंप
तीयजमानोसुहिरण्यस्यावुहिरंण्याळेकारस्रूपिनसुशिल्पसाधन्यौयंप्रतिरूपेक्षनस्यपत्नस्ययानोईहसादया
मिस्थापयामि॥ छ॥ प्रथमावां॥ योप्रथमोहोतारोअथवाअग्निरसावमध्यमःवावुंवायोदेदंपतीयजमानौएकरथारू
ढोसुवर्णेशासनवर्त्तीदिवोदानादिगुणयुक्तोपश्यंतोस्तूनज्ञातानिसर्वाणिविश्वानिमध्यस्थतयाआपप्रयंप्रीणातेरेतद्रूपे
प्रतीनवानहमभ्यस्मितोवादनाप्रमाणकैकर्मवायुवयाः हे दंपतीयजमानोमिमानाविकर्ममान्याहोतारोज्योतिःप्रदिशातां
दिशानाआहवनीयाख्यंज्योतियष्टव्यमितिप्रदिशाप्रविशेनामिनयनदिशना। दर्शनाज्ञाशास्त्रइतिवाच्यः॥ छ॥
आदित्यैर्नःअत्रत्रयः पादाः परोक्षकृताः चतुर्थःप्रत्यक्षकृतःनावर्वसायंयस्यमनश्चतुर्थस्यपादस्यसन्नतिःआदि
त्यैःसहितानास्माकंनारतीवसुकामयतीयज्ञंसरस्वतीवसहरुद्रैर्नोस्माकंआविशरअवतु॥ इडावउपहूतापमतोप
हवावसुभिःसजोषाःसमानप्रीतिरस्मानवत्वितिअनेनप्रकारेणायज्ञेनोस्माकंदिवीस्तिस्रादेव्योअमृतेषुचतदेवरित्वि
निपुरुषव्यत्ययः यज्ञास्त्रषीणीतिस्रोदेव्यः परोक्षीकृतावयुयसुताःप्रत्यक्षीभूतायतःप्रत्यक्षोकृतोएवंस्तौतियज्ञेनो
देवीरमृतेषुचत्तेति॥ छ॥ वशवीरं। यश्चत्वष्टावीरंपुत्रदेवकामंजजान॥ तेपात्रयापाकरणसमर्थंजनयतिचयस्मा
त्वष्टुःअवीरणः जायतेआशुःशीघ्रःअश्वःयश्चत्वष्टाइदंसर्वंविश्वंभूतजातंजनयतीतितीत्वष्टारवदान्नृतयामे
स्यकर्त्तारंइहयक्षियजहेहोतः॥ छ॥ अश्वोघृतेन॥ अश्वः घृतेनपत्नीभिःसंन्याआत्मनास्वयमेवसमक्तःसमुच्छ्रितः
उपप्रउपगच्छतु। देवानृतशःऋतावृतोपाद्यःअन्नंत्वाकथंदेवलोकमजानन्नश्वोदेवानृप्रतियायादिस्यतआह
नस्यतिदेवलोकंभजानंनस्यदर्शयत्वितिशेषःअग्निनाचतस्त्रामिमित्रेणहव्याहवींषिस्वदितापृष्ठानिकृतावहतुवह
तुदेवानृप्रति॥ छ॥ प्रजापते॥ यस्त्वंप्रजापतेसंबधिनातपसावाशाहेधानःवर्द्धयमानःसद्यएवजातःअरण्यादग्धि

वधारयति यत्तं हस्त्रग्रे त्वां ब्रवीमि स्वाहाकृतेन हविषा स्वाहाकारोपहितेन हविषा पुरोगा पुरोगामी यायाहि साध्यान् त्वा ब्रूस्य
विक्रयर्थं वा विलोरः साधु हविः अदंतु देवाः ॥३॥ यदक्रंदः त्रयोदश त्रिष्टुभः अस्या विश्वेवा दृष्टा यदक्रंदः हे याज्ञा ब्रूमका
र्षिहर्म हन् प्रथमं जायमानः यद्वा उद्यन् समुद्राद् उत रिक्षलोकात् पार्थिवाद्वा समुद्रात् उत वा पुरीषात् अन्य
स्माद् उदकसंघातात् श्येनस्य पक्षौ अभिघ्रतया अजे धीईरिणस्य च वा हरी धावनया अजेषीः उपस्तुत्यं पस मगम्यस्त वनी
यसाधि निर्मिहि महत् जातमुत्पन्नं ते तव हे अर्वन् अरणा अश्व ॥१॥ यमेन दत्तं चतुर्थ पाद प्रश्नेति व्याख्यायते। हे वसवः पव
ये स्मृरात् आदित्यमंडलात् ॥ अश्व निरतष्ट ॥ तत्क्षति करोति कर्माणि कृतस्य कृतवंतः ॥ यमेन दत्तं त्रितः त्रिस्थानो वा
युः एव वायुनस्तुष्कत्वान् इंद्रश्च एनं प्रथमः अधि अतिष्ठत् गंधर्वश्च विश्वावसुः अस्य रशनां अगृभ्णात् गृहीतवान्
य इंद्रेणाश्वः तव यस्तम इतिशेषः ॥४॥ असि यमः त्वमसि यमः त्वमसि आदित्यः हे अर्वन् स्मरणः अश्व व
156 सिव त्रिस्थान इंद्र गुह्येन गुप्तेन व्रतेन कर्मणा। त्वमसि त्रितः सोमेन समया मध्यतः विपृक्तः पृथग्भूतः एतानि देवतानि
त्वमसि ... तामिमे त्यनिप्रायः किंच आहुः ते त्रीणि दिवि त्रिषु लोकेषु आदित्यात्मना [illegible] स्थितस्य बंधनानि त्रि
ण्याहुः सामलक्षणानि मंडलेत रुपुरूपारव्ये चि ॥५॥ त्रीणि ते ॥ त्रीणीति तव आहुरिति व्याख्यातं त्रीण्यप्सु बंधना
नि क्षुद्रि [illegible] पृथिवीजं त्रीणि अंतः समुद्रे समुद्रश्चोद्वेनांतरिक्षं मन्त्रिधीयते ॥ तत्रापि तव त्रीणि बंधनानि मेघा विद्युत्
अशनिरिति उतेव अपि त्वं मे मम वरुणः उक्तिं छिंदति रक्षंति कर्माणि सत्तिकथ यतिह अर्वन् अरणा अश्व यत्र ते १५२
तव आहुः परमं जनित्रं जन्म वायुरूपेण ॥६॥ इमा ॥ इमानि ते तव वाजिन् अश्व न व मार्जनानि स्नानानि वान व मार्जनानि
निकृतवंत त्वा कदाचिद् प्रत्नीत्य हं पश्यामि ॥ इमानि शफानां पादस्थूराणां सनितुः सनिकुः पादवास्पनिधानानि
यत्र पादवास प्रत्नीनि चीर्यंत अहं पश्यं अपि च तत्र ते तव भद्राः कल्याणीः रशना अहं अपश्यं रतस्य यज्ञस्य या
अभिरक्षंति गोपाः गोपायितव्यान्यमृतत् ॥७॥ एतान्येव स्मानि अन्याश्वस्य स्पाते रक्षिष्णुत्याथ दानीं न विपल्लैः

कर्मनिरूढोसीति आत्मानं ते पश्य स्पर्धनोदारकला आत्मानं ते तव दिवं अहं मनसा आ दूरात् आजानं जानामि भाष्यात मे तदनुद
नतोत्वां निर्दत्तिन इति नियपातः नतुष छेब द्वववनमजज्ञात्स्य अव अस्मात् भूप्रादेशात् दिवादिवः प्रतिपतयंतं यतस्त
मत्पतयंतं पतंगं पगआदित्य आदित्यरूपिणी शिरश्वा हंतव अपश्यं पथिभिर्मीसुगेभिः सुगमनैः अरेणुभिः रूपद्रवरहितै
र्गमानैर्गच्छन्तं उत्पतयंतं संनशीलं ॥छ॥ अत्रा ते ॥ अत्र द्युलोके तेन तव अश्व रूपमुत्तमं अहमपश्यं पश्यामि जिगीषमाणं जेतु
मिच्छंतं इषः आन्नानि आस्थितं पदे अपि वगोर्मनु मंडलस्य एवं तावद् द्युलोकावस्थितस्याहमुत्तमं रूपमपश्यं पुनः पृथिवीस्थि
तस्य य दा ते नव मर्त्यो मनु घस अनु जोगमानट् अन्वापत्र् । जोगवाहनादिक यत्र अथ स्यर्थः इदेति पदपूरणाः प्रसिद्धः
ग्रसजदनग्रसिष्टतमेः अतिशयेन जदत्तियिता स न ओषधीर्जीगः इद्धासि गिरिसिवा अन्यो हिवाहित ग्वालि जुम
पनराक्रांतित्वेवीय वत्तरान्त विधासीति जा वः परः ॥छ॥ अनुत्वा अन्ति रथपज्ञावमा चष्टे हे अर्वं हित्य स्य सुक्तनिनः ले
रु हे व सत स्पत्वामनुमर्योमनुर पश्चित मनुमनु पत्वा मनु गाव श्वा जुनेन गः सोजां गये कनीनीकन्यानोकिंर अनु
व्रातासस्तव सख्यामीयुस्तवसखित्वावमनुप्राप्ताः पुरुष स्य घाअपि सपाय पुः किंवा मुष्य जवदाम अनु देवाममिर
र्यतेअनुममिरे देवाः वीरकर्मतेन तव अर्धिं सत्राक्रिसिमित्यभिप्रायः ॥ हिरण्यशृंगोयः हिरण्यशृंगस्थानीयम
स्यति हिरण्यशृंगः यस्यवास्यत्रयः पादाः त्रयः सर्वेषां रजतप्रजनीना गुपलक्षणं पादाभ्यां वयवानी यस्य मनोजवाः इंद्र
अवर आसीत् ॥ वायुरूपेणाश्वस्य व यश्चानात् देवा अपि यस्याः स्याश्वस्य हविरघं हविलक्षणमायन् अग छेरअश्वे
अर्वंतं प्रथमो अध्यतिष्ठत् यन्नयस्य हविरघं आगच्छंतं वयं ला मस्ला मइति विशेषः ॥छ॥ आदित्यस्य रथे यश्वायु
क्ता स्ता स्त द्वारणाय अश्वस्तूयते ईर्मांतासः ईर्मांता एव ईर्मांतास्तेषां हि समन्तानी हि ये अश्वाश्वत्वा रस्ते समीरिता ता
विद्धिमांनाविश्वतो विरलाद्यत्यर्थः पृष्ठतावानेषामेवाश्वानी पृपवा पृष्ठं पृथु रस्काः पृथु जघना यित्यर्थः त्रि
ळिकमध्यमासः स स्ट ड तमध्यमाः संश्लिष्टमध्यमा इत्यर्थः तेषां हि समन्तानां ये मध्यमाअपस्त इतरेतरमुत्पीड
संश्लेषेनावस्थिता अथ वा पृथुजघनोरस्कानां सतीमध्यमाः शरीरप्रदेशाः समानामपि संश्लिष्टाः संलग्नास्तनानि

कदराश्वाइत्यर्थः॥ तथाहि सहस्रकृत्वा बालानां सहस्रयुगपर्यन्तं महर्षयः इति। यद्देलोकेनूतात्अश्वास्तोहंसाइवश्रेणीशाः यजनेनय
याहंसाः श्रेणीभूताः क्रियारीत्याप्रयत्नेगमनायकुर्वन्ति एवमश्वाअपि अस्मिन्काले यदा क्षिषुः अश्नुवाना इत्यस्यैतद्
वयपाअश्नुवन्तेव्याप्नुतेदिव्यं दिवि नवंगमयम अजनं आयिं अश्वाः॥ छ॥ तवशरीरं॥ हे अर्वन् तवशरीरं इष्णुउत्पतनशीलं न
क्वचित्वातइवध्रजीमान्॥ तवशृङ्गाणिशृङ्गाणीतिद्बलेन्नामसुपठितं तव वाचिषीविष्ठितानि विविधं स्थितापुरुत्रा बहुधा
157 विद्युत्डाकोग्न्यादिषु अरण्येषुवजर्भुराणा। जर्भुराणिदेदीप्यमाना निवाग्निरूपचलनरंति॥ छ॥ उपप्रागात्॥ वि
शासन॥ वाजीवजनवान् अर्वा अरणः देवद्रीयादेवान्प्रतीयामनसादीध्यानः ध्यायन्। हिरण्यगर्भेपदंगअजः पुरः
नीयतेनइक्तः कृष्णग्रीवमाग्नेयं ररा टेपुरस्तादितिनाजिरस्याश्वस्यसोमापौष्णन स्थीयतेनइत्तः सोमापौष्णश्य
मेन्वान्या मितिअनुलयाः पश्चादश्वस्य कवयः क्रान्तदर्शिनाः यन्तिरेभाः स्तोतारः॥ छ॥ उपप्रागात् एवमश्विस्त्व
स्याथदानी॥ यजमानेकृतकृत्यतयासंबोवयन्नाह उपप्रागात्॥ परमंयत् यस्मात्सवस्थंसदस्थानं देवमनुष्या
णांअर्वान्॥ अर्वाअश्वः नकारउपजनोच्छापितरंमातरं मातरं यअत्यगाद्॥ यस्माद्यस्माद्पितरंमातरं यअश्वस्त
स्माद्ब्रवीमि॥ हेयजमानअद्यकृतकृत्यः सन्देवान्गम्याः गच्छः जुष्टतमोहिसन्अथेयंगतायजवतेदाशुषदत्ता
वतेहविर्षीयजमानायआशास्तेस्वः वार्याणिवरणीयानि॥ छ॥ समिद्धोअद्य॥ द्वादशाग्नयःत्रिष्टुभःजार्गवोजम
दग्निरपश्यत्॥ यस्वंसमिधःअद्यास्मिन्यजनीयेहनि मनुष्यस्ययजमानस्य दुरोणेयज्ञगृहेदेवादा
नादिगुणयुक्तः देवान्दानादिगुणयुक्तान् यजसिहेजातवेदः जातप्रज्ञानं तंचाप्रार्थयामि आवह च देवान् यज
तहेमित्रपूजयितः यःत्वं चिकित्वान्परिदृष्टकारी अपिपवतदवित्रं यदेवमस्माकमस्मिन्कर्म्मणि वर्त्तयी॥ किंकारण १५७
यताब्रवीमि त्वं दूतःकविरसि प्रचेताः प्रकृष्टचेताः॥ छ॥ तनूनपात्पथः॥ तनूनपात्‌ द्वितीयत्तदातस्य॥ मेधितस
वात्सादिरत्नाते आश्वमार्ष यो अयर्वाः हेतनूनपात्‌ गर्वा अपांनापोत्रपयकृतस्य देवान्यानानपथः मार्गान्‌ ह
विषीवाहर्विभिर्हि यज्ञो जायते प्रवर्तते॥ कृतस्ययज्ञस्य यानान् गमनान् स्वधासमंजन्पथः मार्गान् हविषि

वामधुरसेनाघेनसमंजन् संप्रच्चरयन्तु स्वदयरोव यमुयह्वकल्याणजिह्व कल्याणी यस्य जिह्वा येनानादेवत्यानि हविषि अन्न
यहमश्विनेनिवोढ संयति। मन्मानि धीभिरुत यज्ञमृन्धन् किंच मननानि ध्यानानि अस्माकं धीभिः कर्मभिः सहितानि उताश्चि च य
ज्ञं च यन् समृद्धं यज्ञं देवत्रा वकृणु हि अध्वरं नः देवान्प्रति च गमय करोति गत्यर्थः नोऽस्माकं यज्ञं॥छ॥ नराशंसस्य नरा
शंसाय ज्ञः प्रजापतिः नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति विज्ञ अग्निर्वा नरः प्रशंस्यो भवतीति नराशंसस्य महिमानं महा
भाग्यं एषां देवगणानाम् अध्व उपस्तोषाम उपस्तौमो यज्ञियस्य यष्टव्यस्य यज्ञे वा हुतिभिः यस्य एवं महाभाग्यं माम
ह्ये देवाः सुक्रतवः सुकर्माणः शुचयः निष्कल्मषाः अणिमाद्यैश्वर्ययुक्ताः धियंधाः प्रज्ञया वा कर्मणो वा धारयिता
रः ते स्वदन्तु नः स्वयं लिहन्तु यानि हव्या हविषि सोमं च इतराणि च हवींषि॥ तानि प्रयाजप्रभागशिष्टकानि आवा
पिकानि प्रधानानि॥छ॥ आजुह्वानः यः समाहूयमानः सन् ईड्यः स्तुत्यः वन्द्यः सन् वसितं आयाये आयाहि हे अग्ने
वसुभिः सजोषाः सहप्रीयमाणः त्वं देवानां होतासि हे यह्व महन् स एतान् आ हूय यक्षि यज॥ इषितः प्रेषितः धी
ष्टवाजीयान् यष्टृतरः सन्॥छ॥ प्राचीनं बर्हिः यद्बर्हिः प्राचीनं प्रागग्रं च नं प्रागग्रं॥ प्रविघात प्रस्तीर्यते किंस्य
मनीषिकयाने स्यादह प्रदिशा प्रदिङ्क्रा क्रन् अग्र इति वाक्यमजिवीयते। प्रागग्रं बर्हिः स्तरणानीति पृथिव्या वस्तो रस्याः
पृथिव्याः देवः वसनायाच्छादनाय अग्रे अह्नि पूर्वाह्णे दिवसानां सहि यागकालः प्रस्तारः नस्त्वृह्यमानं वरुप्रथे
ते वि वियमाच्छादयति उकारः पदपूरणः विरमति नरी वरीयः वरतरमुरुरं वा किंन्न कारणमपेहवुप्रथनं
इत्यत आह॥ देवेभ्यः अदितये नस्त्योनं सुखकर्तुमिति शेषः॥छ॥ व्यचस्वतीः यज्ञगृहद्वाराणि धेयाः अत्र च
प्रथमार्द्धर्चः परोक्षकृतो द्वितीयः प्रत्यक्षकृतः प्रथमस्य सन्नतिः व्यचस्वतीः वाचन वत्योगमनवत्यः उर्विया उ
रुत्वेन विश्रयन्तां विश्रयन्तां विवृतानि भवन्तु कथमिव पतिभ्यो जनयः शुम्भमानाः यथा मिथुने धर्मे पतिभ्योर्थी
यजाया आत्मानं शुम्भमाना यन्त्य उरु विश्रयेयुः विवृताः कुर्वन्ति यथा हि मैथुना जाया उपसर्पति पतिमन्यं वाईतराम
तस्य वस्तुन्तैपतिमान ऊनेयः शुम्भमाना अपि बृहत्यः हत्वा एतत्कुरुत हे देव्यः द्वारः बृहत्यः विश्वमिन्वाः विश्व
मामिरतिादवेन्ना अधियजमानेभ्यः भवत सुप्रायणाः॥छ॥ सुगमनाः आसुष्ठ यतीस्मयते वीनिरुपसर्गा व॥

लास्मीयमाणा इतिपरस्परं संहत्योभावुस्वपं सोवाप रस्परं यजतेयति येउपाके उपक्रांते परस्परमेकदेशत्राबलीनू
तउषासानक्ताउषाश्चनक्ताश्चरोधिः दिव्य दिविभव जोषणप्रीतिमत्योस्त्रीरूपिंल्योवा बृहत्यो महत्योसुरुक्मे सुशवने
अधिश्रियं शुक्रपिंशं दधानेअधिदधानेस्छाप यंत्योशुक्ररूपिणीं श्रियं येउद्भवतः तसदेनानियोनावासीदतां
नित्यन यंकउपसर्गः न्यासीदतामितिवा योनोयेज्ञगृहे॥छ॥ दैव्या होतारा। योदैव्ये होतारो अथर्वांगिरसौ वा म
ध्यमः प्रथमो आद्यो सुवाचौ नहितो पाठ विना यतः मिमाना निर्मिमाणा यज्ञमनुववपिस्त्रालोपः मनुषस्य मनुषस्य
यजध्यै यजमानाय॥ प्रचोदयंयन्तौ व विदथेषु यज्ञेषु अन्यान्त्विजः स्वयं यकारु कर्त्तारौ प्राचीनं पूर्वस्यां दिशि आह
वनीया ख्यं ज्योतिः यष्टव्यमिति प्रदिशा अतिनयनश्रुतिवाक्येन दिशो लोकथयंतो आशासतेतावस्मदीयंअध्वरं
158 प्रसाधयंतामितिशेषः॥छ॥ आनोयज्ञं॥ एतद्व्याख्यानेन संबध्यते॥ एतुनाऽस्माकं यज्ञं भारती स्ररत आदित्यस्तस्यपत्नी
नूयं [illegible] इडा च मनुष्यमनुष्यवत्परिदृढकारी इहयेत यंती वसरस्वती चएतु या पितृ[illegible] तास्तिस्रो देव्यः ताब
र्हिः इदं स्योनं सुखरूपं स्वपसः स्वपूइति कर्मनाम कर्मण्यः सदंतु आसीदंतु॥छ॥ यईमा॥ यस्त्वष्टा इमे द्यावापृथि
व्यौ जनयित्र्यो सर्वेभूतानां रूपैरपिंशत् सुवत् अकरोत् भूतजातानि च सर्वाणि रूपैराढ्यान्यकरोत्। तअद्यास्मिं
न्नहनि होतः इषितः प्रेषितः इति वाधी इष्ट इति वा जीयान् यष्टतरः देव त्वष्टारं इहयक्षि यजविद्वान् ज्ञानानः स्वमधि
कारं॥छ॥ उपावसृज॥ द्वितीयार्द्धं: प्रथमव्याख्यायते। सामर्थ्यात् यजमान आह वनस्पति यूपः शमिता देवः अग्निष्टित
देवाग्निः शामित्र स्वदंतु स्वीकुर्वंतु हव्यं हविः मधुना मधुरसेन घृतेन च मधमधर्य उपावसृज॥ उपरि [illegible]। या
त्मक मयदानं अवसृज निक्षिप सना आत्मना आदरार्थं वचनं। मंत्रे घाघारे रात्मनत्याकारलोपः समुत्सय तू देवा १५८
नां पाथः अन्नं सनुधातृना हवींषि निक्षिप॥छ॥ सद्योजातः योग्निः सद्यः जातः जायमानः व्यमीमीतय
ज्ञं देवानां अग्रवनम्पुरोगाः अग्रतो गामी सर्वकार्येषु। तस्य होतुः प्रदिशिप्राच्यां दिशि [illegible] तस्य य [illegible] स्य आहव
नीयात्मना व्यवास्थितस्य वाचि अस्य मुखे स्वाहाकृतं नात्र लक्षणया मुख्यमभिधीयते॥ तदुक्तं वार्त्तिककृ
ता अभिधेयाविनाभावे प्रतीतिलक्षणेष्यते॥ लक्ष्यमाणगुणैर्योगात् वृत्तेरिष्टानु गौणता निस्वाहाकृतं स्वाहाकृ

स्यपत्न्यादिति हविः अदंतु देवाः इत उत्तरमश्वस्य रक्षिणो योक्त्रयुक्तोपकरणानि वक्ष्यंते प्रागाग्नेयश्रुतेः ॥छ॥ केतुं कृण्वन्न् आग्नेयीगाय
त्री अनिरुक्ता केतुं प्रज्ञानं कुर्वन् अनेकत नेन विद्यते केतुः प्रज्ञामस्य तस्मै पेशः सुवर्णं रूपं वा तस्य मर्यो मर्याइति विभक्तिव्यत्ययः
मनुष्या यअपेशसे अविद्यमानसुवर्णाय अविद्यमानरूपाय वा पेशः कुर्वन् समुषद्भिरजायथा त्वमजायथा हे अग्ने उषद्भिः
उषदाहे अग्निहोत्रादीनि कर्माणि कुर्वद्भिः जन्मनाजायते वा कृतसंप्रसारणस्येतद्रूपं अग्निंप्रति निवसद्भिः जंन्यमानाः यथाअ
डागमः छांदसः ॥छ॥ जीमूतस्येव भवति प्रतीकं जीमूतो मेघः प्रतीकमनीकमुखं इति पर्यायः यथा मेघस्य मुखं विद्युत्स्फुरितं स्त
नयित्नुधारानिकरैरसहितं भवति कस्मिन्काले कस्य वेत्यत आह यद्यदा वर्मी वर्म अस्य विद्यत इति वर्मी गच्छ मदां समच्छब्दः संग्रा
मवचनः समद्यंते आसु योद्धार इति समदः संग्रामाणां उपस्थे उत्संगे यत एवमतो ब्रवीमि अनाविद्धया तन्वा जयत्वं ॥ अविद्धअना
विद्धा अक्षतया अरिष्टतया किंच सत्वा वर्मणो महिमा समहिमा वर्मणः त्वां पि पर्तु पालयतु ॥छ॥ धन्वना गाः धन्वनाजिं ॥ त्रिष्टुप् धनु
षा गा जयेम धनुषा च आजिं आजयमाजिं जयेम ॥ धनुषा वतीव्राः पटवनृणां योद्धारः समदः संग्रामान् जयेम धनुष्य शत्रोः अप
कामं शत्रोः अपनयत्वकामी अकं कृणोति विवञ्ञा धनुषः धनुषा सर्वा दिशः प्रतिदिशश्च जयेम । अध सोनई धनुषश्चेति अनडादेशः ॥छ॥
वक्ष्यंतीव ॥ ज्याजिवेया त्रिष्टुप् याज्या वक्ष्यंतीवन वादनोस्ति केव योषित् इव शब्दः पदपूरणः आगनीगंति आगच्छति अ
त्यर्थमागच्छंतीवा धनुष्कोणा कर्णमिव यावत् । प्रियमिव सखायं परिषस्वजनमाना आलिंगयंती योषेव शिंक्ते शब्दं करोति अ
व्यक्तं शब्दं यथा विदग्धा योषित्कमेकरहस्यार्थं अव्यक्तं कुरुते शब्दं करोत्येवमव्यक्तं शब्दं करोति वितताधि धन्वे ज्यासा
रिलाटितिउपरि धनुषि निबद्धा सेयं ज्या समने संग्रामे पारयंती विजयं कुर्वंती संग्राममुच्चारयंती स्तूयते स्माभिः ॥ धनुः
प्रहरणमस्यतीति धानुष्कः ॥छ॥ ते आचरंती धनुषः कोटिः स्तूयते त्रिष्टुप् ॥ ये इमे आसीय धनुष्कोटी स्फुरंत्यो वि
स्फुरंत्यो अमित्रान् हतः ते आचरंती उपचरंती उपचरंत्यो धानुष्कं समने व योषा योषेति विभक्तिव्यत्ययः समानमनस्के इ
व समानमनस्के गतं मनस्के इव योषे मातेव पुत्रं बिभृतो धारयती उपस्थे उत्संगे अपविध्यतीं शत्रून् । व्यधताडने ॥ सवि
दाने सुषमनुजवंत्यो ॥छ॥ बह्वीनां पिता ॥ इषुधीरत्रिवेयः त्रिष्टुप् इयः बह्वीनां इषूनां पिता पालयिता तेन हिताः पा

159

स्यंते। संहिताः सन्निहितानाः यस्य वा स्य बहुः इषुकालः यः पुत्रस्थानीयः सहितेन दुष्णुकशा ये नत्रायते व चा चिर्थं हितंकु
र्वति विश्वाः क्षणाविध यस्य तीया पाश्रियमाणाः शब्दान्नुकरणीवास हियो निष्क्राम्यमासो श्चिशब्देये वंश ब्दं करोति समानसं ग्रा
मान् अवगत्य ज्ञात्वा स इषुधी संकाः संयत्तम् अस्मिन्योद्धारः इति संकाः शत्रुसकर्टवा पृतनाश्च वर्द्धनीय तमांश्च यसंग्राम भ
ती: सर्वान् पृष्ठे निनद्धो मनुष्यता जयति प्रसूत। सविता धनुष्केणवा॥ जयतीति च धनुषः कटेर्षे विदातः कारका
त्तिन्नवंति इति विकरणाः॥६॥ रथे तिष्ठन्॥ जगत्यी अर्द्धन सारथिः स्तूयते अर्द्धनर श्मयः। यः सुखारथिः रथे
न तिष्ठन्न नयति प्रापयति वाजिनश्वान् पुरस्तो ग्रतो वस्थितान् यत्र यत्र कामयते तं तं प्रदेशं स्तु मद इति श्लोषः अस्ली
नूनां प्रग्रहाणां व महिमानं महानां गंगं पनायत विवदातः पूजयत हे जनाः मनश्च अश्वसंबंधी पश्चात् सतोनु
यच्छति अनुगम्य गृह्णति वशवर्तिं कुर्वंति रश्मयः नारः॥७॥ तीव्रान् घोषान्॥ अश्वाः स्तूयंते त्रिष्टुप्। तीव्रान् जय
जयति उग्रान् घोषान् शब्दान् कृण्वते कुर्वंति वृषपाणयः वृषाश्वाः पाणीयेषां ते संगृहीत प्रतनीनां या-
-- ते न यां ताः युक्ताश्च संतः अश्वा रथेभिः रथैः सह वा जयंतः पून यंतः रथिनः तीव्रानेव घोषान् कुर्व
हेषितादीन् अवक्रामंतः प्रपदैः अमित्रान् क्षिणंति क्षिणंति हिंसंति शत्रून् आपद्यमानश्च अपव्ययंत्वा यांत्या
नश्यंतः अपराजयतो वा स्वामिन॥८॥ रथवाहणं। रथस्तुतिः त्रिष्टुप् यस्यास्पानसः रथवाहणं रथवोढुनो
महद्विर्नामोद्देलेपः हविर्द्धनमिति व ह्निनी यं नाम विजुम्य संयंत्रिकं रथ उपसदेव वाहणं करोति अनस्त कर्म हि १५९
कात्यायनस्तस्मादेन पो रोडाशेन पञ्जू विकृतिः यत्र यस्मिन् आयुधं निहितं स्थापितं। अस्य अस्य याद्दु र्वर्म नि
सन्नहनं तत्र तस्मिन् रथे उपसमेदेम॥ उपसादयाम प्रतिदा संग्रामान् विहास स्वर्वदाव यं सुमनस्यमानाः अनु
कूलचित्ताः॥ स्वादुषंसदः॥ रथगोपान् स्तौति त्रिष्टुप् स्वादुषुखदुः स्वकरं येषां सदनं ते स्वादुखंसदः रथगो
प्तारः पितारः वयोधाः अन्नस्य आधुपोवा धारयितारः कृच्छ्रश्रितः कृच्छ्राश्रयिणः शक्तिवंतः आयुध वंतः

गंभीराः गंभीरप्रज्ञानाः गंभीरबलावा। चित्रसेना विचित्रसेनाः इषुबलाः इषुविशेषबलं येषां ते अमृध्राः अमृदवः उ
ग्रशासनाः सतोवीराः संतः उघनोरुस्कंधाः उरुमनसो वा व्रातसाहाः व्रातगणास्तेषामभिभवितारः यद्वैरदूताः पुरु
षाः ते अस्माकं रथगोप्तारो भवंत्विति शेषः ॥१०॥ ब्राह्मणासः जगती लिंगोक्तदेवता स्तावरूनप्रभृति प्रत्यृचमुक्तामं
त्रो ब्राह्मणासइत्यादिपराहृक्तेतान एवं व्याख्यायते देवतावृधः अथ यज्ञवृधः देवाइत्यध्याहारः सामर्थ्यात्तरवर
तेति वचनव्यत्ययः माकिः मा च कश्चिन्नोस्माकं अघशंसः अघानि पापानि शंसति प्रकारयति स अघशंसः ईशत ईश्व
रो भवतु प्रसादात् ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः सोमसंपादितः पीतौ शिवेवनास्मान् पातु दुरितादशुभात् ॥११॥ सुपर्णं
वस्ते दातं त्रिष्टुप् मनुष्टुप् च्यौ इषुं स्तौति या सुपर्णं वस्ते सुपर्णः पक्षी तस्य विकारः सोपर्णमिति भवति तत्र वसनवच्चिगमः ॥
वाजन् अग्नि प्रत्यग्र गोत्रस्यादतः यस्या अस्याश्च मस्थि दंतः फलं मृगयते वीसा देवत्यं मृगयते या च गोभिः संनद्धा गो
विकारैः श्लेष्मप्रांडः स्नुभिः पतति शत्रुबलं प्रति प्रसूता प्रसवेष्टिता धनुष्मता सा इषुः यत्र नराः संवविद्रवति संगच्छ
ते च विगच्छति च तत्र अस्मभ्यं इषव इषुरिति संनतिः शर्मशरणं यच्छतु प्रयच्छतु इति संनतिग्रामे ॥१२॥ ऋजीते परि । ऋजुगा
मिनी परिवृङ्धि नः परिवर्जयास्मान् अश्मा भवतु शरीरं वततु नोस्माकं तनूः सोमश्च अधिपत्वन्नोस्मान् । आवनाय अदितिश्च
शर्म शरणं यच्छतु ददद्धित्यर्थः ॥१३॥ आ जंघंति कशास्तौति अनुष्टुप् येषामश्वानामाघ्नंति अश्वाभूताः सानुनि स
कृद्धिनानीमीसापरिता नि आगानि जघनानि च उपजिघ्नते उपनिघ्नंति एषां तनश्वान् हे अश्वाजनि प्रचेतसः परिदृष्ट
कारिणाः प्रकृष्टप्रज्ञानान् समत्सु संग्रामेषु चोदय प्रेरय ॥१४॥ अहिरिव हस्तघ्नः स्तूयते हस्तेष्वेव स्थितो हन्यते यः स हस्
तघ्नः त्रिष्टुप् यः सर्पइव भोगैः शरीरावयवैः पर्येति परिवेष्टयति बाहुं ज्याया हेतिं परिबाधमानाः ज्याया आघातात् प
रित्रायमाणः स हस्तघ्नः विश्वा सर्वाणि वयुनानि प्रज्ञानानि विद्वान् प्रजानन् परिदृष्टकारी पुमान् अस्ति बाधा पुमांश्च
पुमान् सन् परिपातु विश्वतः सर्वतः ॥१५॥ वनस्पते वीड्वंगः ॥ रथदैवत्यो रथो वनस्पते वीड्वंगः ... द्यावापृथिव्यर्हे वः हे वन
स्पते वनस्पत्यरथ ... स्तवन्निगमः ॥ वीड्वंगो हि भूयाः विडुदृढाद्दृढ वनः ॥ द्विती गाजव ॥ अस्मत्सखा सन्प्रतरणा

प्रतरस्यनेन संग्रामान् प्रतिप्रतरणा: सुवीर: बलश्चर्मगोभि: गोविकारै: श्लेष्म चर्मभि: संनद्धो अतस्त्वां ब्रवीमि वीरयस्य स
नह्य।। आत्मानेसंनह्य नाय रथीततव यजन्तु जेतव्यानि जेतव्यानि।।छ।। दिव: पृथिव्या: दिव: द्युलोकात् यतश्च: परिसृ
नवह्वृत्तं वनस्पतिभ्य: सकाशात् परिसर्व नआम्रतं आहृतं सह: बलं यज्ञापां संबेधीपरि सर्वतः पश्यान्तं ओज: परिसवीं
तांयद तद्युष्टयं रथनाव मुपनीतं परिगोभिराहृतं समंता गोभि: गोविकारै: स्नायुश्लेष्मचर्मभि: आवृतं उपनिब
द्धं इंद्रस्य वज्रं इंद्रो हयत्र यहृत्रा यवज्रोप्रहारं रूपक्रोम्य रथस्य नीयवेत्यनि धारय यरथेन वज्रारणवराजेन्यवी
यवद् इति तदमिधा यमेनतू हविषा रथ यज्ञ।।छ।। इंद्रस्य वज्र:।। इंद्रस्य वज्रो मरुतांव अनीकमुखमसि मित्रस्य
160 सि वरुणास्य नाभिरसि। स मान्न: सर्वे इमां नो अस्माकं हव्य दातिहविषो दानं जुषाण: सेवमान: हे देवरथ प्रति हव्या गृ
नाय।। प्रतिगृहाणहवींषि।।छ।। उपश्वासय: उपशब्दय पृथिवीउत द्यां अपि सउपत्रादय पुरुगातेबहुधा व तेतव
एकस्यसत: घोषं मनुतामन्यतां वितिष्ठितं विविधं स्थितं स्थावरं जंगतं जंगमं च य:। त्व एवं अस्माभि: आर्थित: स त्वं हे दु
डुभे सजू: समानप्रीति: सन् इंद्राणदेवैर्दूरात् दूरतरं। अप सेधस: अपगमय शत्रून्।।छ।। आक्रंदय।। हे दुन्दुभे आ
क्रंदय शत्रुन् सनानी नोशब्दान् कारय अहोस्मपाकयलं पिता मे हत: बलमोजान आधावले शरीरे ओजो मानंते
जो स्माकं आ या: आ वेहि। किंच पिपूनि हि निश्चितं शत्रुं जयाय कुरु दुरिता निबाधमान: अपगमयन्। किंच अ
पश्चाधत: आ धनिनाद्यानार्थ: अपाकृत्य प्रकृत्य प्रार्थनाराय दुन्दुभ्याना इव या: सेना: सुक्वनोश्रुन शत्रू: दुन्दुभिना:
विसर्जनीयस्य दत्व इत: सेनाया: यतश्च इंद्रस्य मुष्टिरसि अतो ब्रवीमि विडयस्व दृढी कुरु आत्मानं।।छ।। आमू: ए
द्री।आ अज।। अजगति त्वं पणा या: मन्निप अमू: शत्रुसेना: प्रत्यावर्तय इमा अस्मादीय सेना: जितमिति किं च केतु
मरपज्ञान मत् दुदुभि: वादरीतिलोडर्थेलट्। अस्यार्थवदतु। जयप्रकाशकं किं च समश्वपर्णाश्चरतिनो नर १६०
अगापिलाडर्थेलट् संचरंतु अश्वपर्णा: अश्वपतना अस्मदीयाश्च मनुष्या: संग्राम व जअस्माकं च हे इंद्र रथिना
ऊ यंतु।। त्वत्रसादिति शेष:।।छ।। आग्ने य: कृष्णग्रीवा इति श्रुति: आग्नेय्या यपरिसमाप्ते: द्वयोरेकादशांन्यो

नमस्त देवानां संबधी विधात्रीपरतोदशाविरिष्ट:॥७॥ इत्युअटकृतो मंत्रभाष्ये एकानत्रिंशतिमोध्याय:॥७॥ इतउत्तरं
पुरुषमेध: द्वावध्यायोनारायण: पुरुषोअपश्यत् देवसवित: तिस्र: सावित्रीराहुतीर्जुहोति देवसवित: तत्र विदुर्वरे
ण्यं विश्वानि देवसवितरितितत्र हे व्याख्याते विश्वानि देवसवितरिति हे गायत्र्यो विश्वानि सर्वाणि देवसवितुर्दुरितानि
असत्यानि परासुव परां विगमय। यद्भद्रं इन्दनीयं तन्नोस्माकं आसुव। आगमय॥७॥ विलक्षाणकर्मानुरूपेण विलक्षार्हवा
मरु हे ओह्यामं: वसावसि सवितु: विचक्षणवायनीयस्य माव स: वनस्य आयुषश्च सवितारं वन्दमहे सं नृणां दृष्टारं येय
या दृष्ट्वा स्त्री स्तथापश्यति॥ अथ पौरुषमेधिका: पशव: तत्र श्रुति: ब्रह्मणे ब्राह्मणमित्यादिका: पञ्चदेवता विधावि
त्री आअध्याय समाप्त: तत्र नरिशाये नीमलमित्यादिकानि निरुक्तव्याकरणाभ्यो ज्ञातव्यानि कष्टानि नान्वेमध्यमे द
इत्याऊ: पुरुषान् पश्यन्॥७॥ ॥ इत्युअटकृतो मंत्रभाष्ये त्रिंशत्तमोध्याय:॥७॥ तमानालमते
प्रभूत पुरुषमेधयज्ञ प्रजापतिलोककालाख्यादि पुरुषा सन्ति स्थितिसंहृतीनां हेतु: स्वर्गापवर्गैश्वर्यमोक्षदो ज्ञानद
इति श्रुति: सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यनुवाकेन षोडशर्चेनानुष्टुभेन त्रिष्टुबंतेन ब्रह्मणे ब्राह्मणमित्यादि अवयवभूतपु
रुषद्वारेण अवयवाः स्तूयते इदानीं श्रुत्यर्थ निर्वचनद्वारेण दर्शयन्नाह अथ यस्मात्पुरुषमेधो नाम मखेलाका: पू: अ
यं एव पुरुषो यो यं पवते सोस्यां पुरि शेते तस्मात्पुरुष: तस्य यदेषु लोकेषु अन्नं तदस्य मेधस्तस्मात्पुरुषमेध: पु
रुषस्तस्य नारायणाऋषि: अनुष्टुप्छंद: अंत्यास्त्रिष्टुप्मोक्षे विनियोग: अस्य नाम्ना भीन कानाम रिषिरकरोत् प्रथमं वि
छंद: त्रियाकारकसंबंध: समास: प्रथमे यार्था व्याख्येतिसर्वमेतज्ज्ञनकायमोक्षार्थे कथयामासेति। सहस्रशीर्षा पु
रुष: सहस्राक्ष: सहस्रपात्। स: भूमिं विश्वत:। वृत्वा। अति॥ अतिष्ठत् दशांगुलं॥ पदानि॥ स पुरुष: नारायणाख्य: वि
त: भुवनकोशस्थ भूमिं वृत्वा व्याप्य दशांगुलं दशावतानि अंगुलानि इं द्रियाणि अत्यतिष्ठत् केचिद्वदन्त्यथाऽ अवोचु: दशां
गुलप्रमाणो हृत्पद्मे परे नासिकाग्रे दशांगुले। किंभूतासौ पुरुष: अनेकपर्याय: सहस्रशब्द: अनेकानि शिरांसि यस्य स

ड॰१ ना॰

सहस्रशीर्षेजरायुजांडजस्वेदजोद्भिदजानां भूतानां यानि शिरांसि उत्तमांगानि त एवमेव सहस्राक्षः सहस्राण्यक्षीणि नेत्राणि य
स्यासौ सहस्राक्षः सहस्रपात् पादा गात्राणि सहस्राणि यस्यासौ सहस्रपात्॥ एतद्गुणः पुरुषः तथापि स्थित्वा अतितिष्ठित
इति॥२॥ पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं॥ उतामृतत्वस्येशानः यदन्नेनातिरोहति॥ स एव पुरुषः पूर्व
पर्यायविशेषितः वराङ्गतीन्यद्दृद्वर्तमानिकं यद्भूतं अतीतं यच्च भाव्यं भविष्यद्भूतं तत्रस्य कालत्रयस्य न केवलमीश्वरः उत अमृत
त्वस्यापि मोक्षस्यापि उत शब्दोऽप्यर्थे कस्मात्कारणेन यत् अन्नेनामृतेन अतिरोहति अतिरोहं करोति सर्वस्य ईश्वर इति॥४
एतावानस्य महिमा अतो ज्यायांश्च पूरुषः पादोस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि॥ अस्य पुरुषस्य पूर्वोक्तविशेषण
विशेषितस्य एतावान् महिमा एतदेव महत्त्वमस्य महिमा अतः कारणात् ज्यायान् पुरुषः महान् इत्यर्थः कस्मान्महत्त्वं क
स्मात् ज्यायान् यस्मात्पादः एकांशः विश्वाभूतानि विश्वे चतुर्दश भुवनस्थे हे यानि भूतानि खलु विवर्तितानि एकांशः त्रि
पादस्तु नः त्रयोंशाः पुरुषस्योर्ध्वमुपरिष्टात् उदेत्॥ त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहाभवत्पुनः ततो विष्वङ्व्यक्रामत्
साशनानशने अभि॥ यस्मादयं पुरुषः त्रिपाद् असंभूतः ऊर्ध्वमुपरिष्टात् उदेत् दीप्यमानस्तिष्ठति अस्यैव पुरुषस्य एकांशः य
त्रैलोक्यबीजभूतं चतुर्भुवनभूतं घनवद्भूतं। ततस्तस्मात्कारणात् विश्वभुवनकोटिं व्यक्रामत् उत्पन्न इत्यर्थः तस्मादेव पुरुषात् सास
नानशने अभि साशनं स्वर्गे अनशनं मोक्षं सर्वं जगत् स्वर्गप्रतिमा लंप्रतिय तस्माद्देवात् सन्नमित्यर्थः॥५॥ तस्माद्विराडजा
यत विराजो अधिपूरुषः स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः प दानि। तस्मादेव पुरुषाद्विश्वात्पत्तिः तत्रपू
र्वं विराडजायत प्रधानतेजः उत्पन्नमित्यर्थः ततः विराजः प्रधानतेजसः अधिपुरुषः तत्र हुत उत्पन्नः सत्त्वेन ब्रह्मा १६१
स्वरूपः सञ्जातः सन्नतिरिच्यते॥ सो जातः पश्चात्तस्मात् क्षेत्रज्ञाद्भूतगणः भूमिः पृथिव्यादी नानापुरो आकाश इति उत्पन्न
इत्यर्थानंतरं पुरः शरीराणि चतुर्विधानि भूतानि अजायत पुत्रादीनि तानि वोत्पादितानि एवमेकांशः नेति वर्ष
वं विश्वमुत्पादितमिति॥६॥ यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत॥ वसंतो अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः कथमन्ये
विराहति य यस्मात्कारणात् पुरुषेण हविषा हविर्भूतेन देवा इन्द्रादयः यज्ञं अतन्वत विस्तारितवंतः तथापि चे

हविषा २ यद् १

सिनू

गिनोपि – पुरुषयोवाम्नतनूतेन दीपनेनात्मा आत्मयज्ञं समभिहुतवन्तः अत्र यज्ञे वसंतः आज्यमासीत् । ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः इतीतर
गाह्न न साक्षिको गुणत उपात्तो भस्त्राद्वेन राजसः शरद्वेदनात्मसः त्रयो हि गुणास्त्वात्मयज्ञे योगिनो जुहुती ति ॥६॥
विप्रोक्षन् पुरुषं जातमग्रतः तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥ तं यज्ञं यपं ड्रोतं यज्ञे अग्निष्टोमाख्ये बर्हिषाज्ये
ज्ञो जातः तद्वदात्मयज्ञे बर्हिषाप्रवेणावेन दीपितेन तस्मिन्पुरुषो ज्ञानः ज्ञानमुत्पद्यते दिव्यमग्रतः प्रथमतः
ादयः यपासा ध्यानऋषयश्च यथा अयजन्त तथा देवा योगिनः कपिलादयश्च अपरे साध्या ऋषयश्च अपरे तेन व
ुतेन पुरुषेणात्मयज्ञं हुतवन्तः इति ॥७॥ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम् । पशूंस्तांश्चक्रे वायव्यानार
ाश्च ये ॥ यथा अग्निष्टोमाख्याय तस्सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यं तेन वायव्यान्पशून् आरण्यान् ग्राम्यांश्च कृत
ात्मयज्ञस्सर्वहुतान् प्ररिनान्त सेन्ते योगिनः सर्वान्पशून् सर्वाणि भूतानि करतले वत्पश्यंति किल ज्ञानात्ते
ानिज्ञानानि ॥८॥ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे । छंदांसि जज्ञिरे । तस्मात् । यजुः । तस्मादजा
स्मादेव यज्ञात्सर्वहुतः प्रज्वलिता यथा ऋचो यजूंषि सामानि देवा उत्सादयंति गायंति छंदांसि च एवमात्म
ावेन दीपितस्य यामव ज्ञानाद धिष्ठिता एवं यापरमात्मनि विज्ञायते सर्वा जग्धाः सर्वे वाङ्मयं ज्ञानेन नवनीति
॥९॥ यत्पुरुषं व्यदधुः । कतिधा । व्यकल्पयन् । मुखं किमस्य को बाहू को ऊरू पादा उच्येते ॥ यत्पुरुषं देवा इन्द्रादयस्तस्मि
न्यज्ञे विदधुः हुतवन्तः यथा तद्वद्योगिन आत्मयज्ञे पुरुषं ज्ञानं यज्ञानानेन तस्यैवं विधस्य पुरुषस्य किं मुखं को बाहू
को ऊरू पादा उच्येते उच्यतामित्यर्थः ब्राह्मणक्षत्रिय वैश्य शूद्राः स्थिता इत्यर्थः ॥१०॥ ब्राह्मणोऽस्य ॥ अस्य यज्ञात्पन्न
स्य पुरुषस्य ये केचिद्ब्राह्मणास्ते मुखं ये क्षत्रियास्ते बाहू ये शूद्रास्ते पादौ नान्ये भवयवाः शिरः प्रभृतयः पुरुषस्य वि
द्यते अजायत इति कल्प्यंते तदस्योरुत्वादिति ॥११॥ चंद्रमा मनसः तस्यैवं विधयज्ञोत्पन्नस्य पुरुषस्य चंद्रमा मनश्च
तस्मा जायते विकल्पता । मन एव चंद्रमाः चक्षोर्नेत्रयोः सूर्यः नेत्र एव सूर्य इत्यर्थः यदेवत न्मुखं तन्मासीनाविन्द्राग्नीयः प्रा
णो जीवः स एवायुर्जायतेति विकल्प्यते अथास्येन्नत्वादिति ॥१२॥ नाभ्या आसीत् । अंतरिक्षं । शीर्ष्णः द्यौः समवर्तत । प

द्यां भूमिः दिशः श्रोत्रात् तथा लोकान् अकल्पयन्॥ तस्यैवं विराट्पुरुषस्य यानाभिः तदेवान्तरिक्षं नभसः याभोः तत्र शीर्षं शिरः स
मवर्तत कल्पितौ। पादौ भूमिरेव श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियं दिशोवयवाः तद्दिशः ब्राह्मणादिशः ब्राह्मणा जाताः तथैव सर्वान् लोकान् पुरुषस्या
वयवभूतान् कल्पितानिति॥छ॥ सप्तास्यासन् परिधयः त्रिः सप्त समिधः कृताः देवा यद्यज्ञं॥ तन्वाना अबध्नन् पुरुषं पशुं॥ प
भूततत्वतः योस्यास यज्ञे परिधिनाद्देन पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशो योबुद्धिरिति एते परिधयः कल्प्यंते त्रिः सप्तसमिधः ए
164 न महाभूतानि पृथिव्यादीनि पंचतन्मात्राणि रूपादीनि बुद्धींद्रियाणि श्रोत्रादीनि पंचकर्मेंद्रियाणि रागादीनि पंचमनश्च ए
ताः समिधः कल्प्यंते॥ देवादीप्यमानाः ज्ञानेन योगिनः समाधयज्ञं तन्वाना विस्तारयंतः पुरुषमेव पशुरूपेण ज्ञान
रूपेण अबध्नन् अबध्नन्त॥छ॥ यज्ञेन॥ यज्ञं॥ अयजंत॥ देवाः तानि॥ धर्माणि प्रथमान्यासन्॥ ते ह नाकं महिमानः स
चंत यत्र पूर्वे साध्याः संति देवाः॥ यथा इंद्रादयो देवाः संति विद्यंते तेजसा दीप्यमानाः एवं योगिनोपि यज्ञेन समाधिना
नारायणाख्यं ज्ञानरूपं अयजंत तेतु सनकादीनां स्थानं गच्छंति यथा इंद्रादयो देवा यज्ञेन यज्ञेनाग्निष्टोमाख्येन दे
वा यज्ञपुरुषं वासुदेवं विष्णुमयजंत ते ह नाकं स्वर्गं सचंत सेवंते॥ यत्र पूर्वे साध्याः कपिलादयः संति विद्यंते तेजसा
दीप्यमानाः एवं योगिनोपि यज्ञेन समाधिना नारायणाख्यं ज्ञानरूपमयं डंत तेतु सनकादीनां स्थानं गच्छंति ये तु यो
गिराजं भ्रांतारिं निर्गुणात् शुद्धास्ते नारायणाख्यं पुरुषमाविशंति मुक्तिं गच्छंतीत्यर्थः॥छ॥ अद्भ्यः संभृतः पृथिव्यै रसा
च्च विश्वकर्मणः समवर्तताग्रे। तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति तत्मर्त्यस्य देवत्वं आजानमग्रे॥ त्वष्टा प्रजापतिः ब्रह्म
यद्रूपमेकं शाकम्भूतं विदधत् कृतवान्। तदेव मर्त्यस्य मर्त्यलोके देवत्वं प्रभुत्वं आजानं प्राप्तमित्यर्थः किंभूतो सो अद्भ्यः १६२
सकोशात्संभृतः पिंडीकृतः पृथिव्या रसाच्च विश्वकर्मणः अग्रे प्रथमतः समवर्तत स यागरूपेण कृतः तस्य वनीत्य
स्य तदेव कारणत्वात् देवत्वं मर्त्ये प्राप्तवान् सनुपालना दिदानवादि विनाशनायेति॥छ॥ वेदाहमेतं पुरुषं महांतं आदित्यव
र्णं तमसः परस्तात्॥ तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनाय योगी एनाभिः ज्ञाभिर्वि
दितस्य मेवनां न्यं विदित्वा ज्ञात्वा अमृतत्वं एति अतिक्रामति तं पुरुषं अनुप्रविशति न अन्यः पंथा मार्गस्तस्य विद्यते किंभू

तंतं विशिष्यते॥ ॥ प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः अजायमानः बहुधा विजायते। तस्य योनिं परिपश्यन्ति धीराः तस्मिन् ह तस्थुर्भु-
वनानि विश्वाः स एव पुरुष एको गर्भान्तः प्रजापतिरस्य गर्भस्यान्ते ये धीरा योगिनः ते तस्य योनिं परिपश्यन्ति सर्वत्यागेन परि-
रक्ति विश्वत्रैलोक्य सर्वभुवनानि तस्मिन्नातस्थुः॥ ॥ यो देवेभ्य आतपति यो देवानां पुरोहितः। पूर्वो यो देवेभ्यो जातो नमो रुच्या-
य ब्राह्मये॥ अग्रे यो देवेभ्यो योगिनः तं नमं तिष्ठा यंति यो देवेभ्यः सर्वेभ्य आतपति॥ अतिशयेन तेजसा तपतीत्यादित्यरूप-
तोस्य पर्वः॥ यश्च देवानां वाय्वादीनां पुरोगः इन्द्रवनस्थितः यश्चाग्रे ब्रह्मरूपेण देवेभ्यो जातः तस्मै रुचाय तेजसे ब्राह्मये ब्रह्म-
पुरुषाय सन्नयनमः रुचं ब्राह्मं जनयन्तो देवा अग्रे तदब्रुवन्॥ यस्त्वैवं ब्राह्मणो विद्यात् तस्य देवा असन् वशे॥ रुचं ब्राह्मं जनयंती
ति देवा योगिनः तेजसा दीप्यमानाय दब्रुवन्। यदब्रुवः अग्रे प्रथमतः किमब्रुवुः रुचं दीप्यमानं ब्राह्मं ब्रह्मणेत्यन्तेजनयंतः स्त-
श्यर्थं अपरोक्ष यो ब्राह्मणः स ब्रह्मविद्यां जानीयात् तस्य देवास्सन्नू वशे सो पि सनकादीनीव्यानं गच्छतीत्यर्थः॥ ॥ श्रीश्च ते
लक्ष्मीश्च पत्न्यौ अहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपं अश्विनौ व्यात्तं॥ इष्टं निषाणामुं म इषाण सर्वलोकं म इषाण॥ ॥ अस्य पुरु-
षस्यैते अवयवाः श्रीश्च लक्ष्मीश्च पत्न्यौ अहश्च रात्रिश्च ते पार्श्वे नक्षत्राणि रूपं अश्विनौ व्यात्तं मुखं इष्टं न स्वर्गस्य ईशानः एतद्गुण-
विशिष्टः नाम मोक्षस्य ध्यानः सर्वलोकस्य स एव देवानी ईशानः॥ ॥ ॥ इति शौनककृते पुरुषसूक्तनार्थ्यसमाप्तं॥ ॥ विज्ञानात्मा
परमात्मना विशिष्टाद्यादिषु अतप्रोत [illegible] त्वेनोपास्यो विधीयते॥ तदेव कारणमग्निस्तद्वायुस्तच्चन्द्रमाः उकार एवार्थे तदेव शुक्रो
त्र्यालक्षणी॥ तद्ब्रह्म परं ता आपः स प्रजापतिः॥ ॥ सर्वे निमेषाः निमेषत्रुटिकाष्टादयः कालविशेषाः जज्ञिरे जाता विद्युदादय-
श्च पर्जन्यस्तनितं वृष्ट्यादयो जज्ञिरे पुरुषात् अधि सकाशात्॥ तं च तं पुरुषं सर्वस्यापि जनकं संतं अद्वैन वतिर्यं वन मध्ये परि-
जग्रहत् कश्चिदपि न चक्षुः सो प्रत्यक्षादीनां विषयः आगमोऽहि तत्र प्रवर्तते न दृष्टं एष न ति ने त्यात्मा ग्रह्यो न हि गृह्यत इत्यादि॥
न तस्य गायत्री हि पदा॥ न तस्य पुरुषस्य प्रतिमा प्रतिमानं मूर्तं किंचिद्विद्यते यस्य नाम महद्यशः इति वेदान्तविदः प-
ठति हिरण्यगर्भ इत्येष ~~मा मा हिंसी~~ त् बहुवर्गानुवाको दूरविप्रकृष्टेण हिरण्यगर्भप्रतिमाभूतमाह॥ मा मा हिंसी-
दित्येषा यस्मान्न जात इति द्विकण्डिकोनुवाकः षोडशी देवत्यां दूरविप्रकर्षेणाभिवदति आसीत् कण्डिकानी ब्रह्म

यद्ध्ययनं कर्त्तव्यं प्रतीकग्रहीतत्वात् एषो हि त्रिष्टुप्ः सर्वाः सदसस्पतिमद्भुतमित्यस्यागायत्र्याः प्राक् इदानीं स्वरूपतः कथयति
एष एव देवः प्रदिशो दिशश्च सर्वा अनुव्याप्य वर्त्तते तिर्यगूर्द्ध्वमधश्चैव पूर्वो ह जातः अनादिनिधनः संभूतः स उ गर्भे अन्तः
स एव च मातुरुदरे अन्तर्गर्भे व्यवतिष्ठते। स एव च जातः स एव च जनिष्यमाणः तदुक्तं सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति ना
तिशान्त उपासीतेति प्रत्यङ् प्रतिप्रपदार्थस्य गमं च वनः हे जनाः तिष्ठति सर्वतोमुखः सर्वतः पाणिशिरोग्रीवाः पाणि
पादाविस्फूर्त्तिरित्यर्थः जनाः इत्यामन्त्रणाः स्वरमपि स्वरामन्त्रितमेधार्थस्य॥ अदावे वत द्धीति॥ छ॥ यस्माज्जातं॥
यस्मात्पुरुषाज्जातं न पुरा किं चनैव य एव आबभूव॥ भुवनानि तस्ततानि विश्वानि य एव प्रजापतिः प्रजया संरराणः
त्रीणि ज्योतींषि सचते स षोडशी॥ अयं षोडशकलिंगयुक्तः छ॥ येन द्यौः॥ येन पुरुषेण द्यौरुग्रा उद्गूर्णा दीप्तिमती
163 कृता पृथिवी दृढा स्थिरा प्राणिधारणाय वृष्टिग्रहणाय च अन्ननिष्पादनाय कृता येन च आदित्यमण्डलं स्त
भितं येन नाकः॥ स्वर्गो लोकस्तम्भितः यश्चान्तरिक्षे रजस उदकस्य वृष्टिलक्षणस्य विमानः निर्माता तपरित्यक्त
कस्मै अन्यस्मै देवाय हविषा विधेम हविर्दद्म इति समं सजसी॥ छ॥ यं क्रन्दसी॥ यं पुरुषं क्रन्दसी॥ द्यावापृ
थिव्यौ अवसा अन्नेन हविर्लक्षणेन वृष्टिधारणाद्युपकारजनितेन मानसेन करयं त्यो सर्वप्राणिजाते अभिरेहन्तां मना
सा रेजमाने कंपमाने साचेतत्कृते तच्छ्रुतेति यत्र अधिकपरिस्थितः यत्राधारयत्यभिप्रायः सूर्य उदितः विभाति भाते
तं देवं परीत्य कस्मै अन्यस्मै देवाय हविषा विधेम हविर्दद्म इति समं जसं॥ छ॥ आपो ह यद्बृहतीरित्यत्राप्य
स्याध्यायेऽध्ययनं कर्त्तव्यं॥ प्रतीकस्यापलक्षणार्थत्वात् वेनस्तत्पश्यत्॥ वेनः पण्डितः तद्रूपं ब्रह्मरूपं पश्यति वि १६२
दितवेदान्तरहस्य सद्भावे निहितं स्वात्मनि स्थितं गुहा सत्॥ गुहायामिव सत् गुहायामिव सत् यत्र विश्वं सर्वमिदं
विकारजातं भवति एकनीडं एकनीलयं अविद्याकल्पितं कारणमेवाप सहते॥ सर्वविशेषान् तस्मिन्निदं सं च वि चैति त
स्मिन्नेव परमात्मनि इदं विकारजातं समेति उपसंहृतिकाले उ स्यान्न सर्गकाले सर्वमेव च॥ परमेश्वरअ

विततं विच्छ नृत्य विच्छिद्य परिसमाप्य स घ एव तत्पान्नूतमासानं अप[illegible]पश्यति॥ तदत्र वः॥ तथानूतं वासानं नवति।
तदासीन्न तदेवासीन्न तदुक्तं॥ नदेवस्तत्र तदुनद्भवाम यथा लोकस्याम: [illegible] परसहस्त्वाति तुल्यशक्तीनि निर्गच्छंती
निरेवं परमात्म[illegible] इमे वासानस्त्र रंति एवं परमात्मन आत्मीयकंडिकाभ्यां ग्रहणानामपमुक्तिं दर्शयति तस्य दिन्
यास्तनुपायाययज्ञादयः॥छ॥ इतउत्तरं शतिस्मृतिः कंडिकाभिः मेधायाच्यते श्रीश्च तुर्थ्यास दसस्पति देवतास दसे
यज्ञग्रहस्पपति अद्भुतमहांतं अविंस्य शक्तिप्रियमिंद्रस्य काम्यं कामस यत्न
सनिं चनमेधांव अयाचिष यावाद्विकम्योवाय धातुः॥ यामेधीति स्वानुष्टुनः आग्नेयी यां मे वां देवगणाः कामनीयं वाघनमेवार्लिंलिं:
रश्चउपासते रजयंति तयामांअद्यमेधया हु अग्ने मेधाविनं कुरु॥ स्वाहासुकृतमस्तु॥ देवगणाः पित
वताम वां मेमत्तं स्यष्टोर्थः स्वाहासुकृतमस्तु॥छ॥ इदं मे श्रीरुक् इदं ब्रह्मइदं क्षत्रं चउभे ब्रह्मक्षत्रे श्रियमा मेधां मेकिंगाकदे
श्रुतां मदायाश्रियमुपजीवतां मयि च देवा दधतु स्थापयन्तु श्रियं उत्तमां येषा हि ऋसर्वजनस्तो न्याजनामितस्ये
तस्वाहा यात्वमेवं सर्वजानेर किलष्यतेन स्येश्रिये तेतु तुन्यं स्वाहासुकृतमस्तु॥छ॥ अप्राप्यमेधां श्रियं नयय
ज्ञाः सिध्यतीत्यत्र संबंधः॥छ॥ ॥ इत्यष्टकतौ मंत्रभाष्ये द्वात्रिंशतितमोध्यायः॥छ॥ ॥
श्रस्याङरासः इतउत्तरं सप्तसप्तदशाकाः पुरोरुग्गणाः अस्मिन्नध्याये पठ्यंते तत्र सार्वमेधिकोनीय
तुर्णामक्ष्मं चत्वार आद्याः पुरोरुग्गणाः नर्द्धव पठ्यंते तत्स्याग्निष्टुदग्निष्टोमः प्रथममहर्भवतीत्यपरोम्य त
स्याग्नेयाग्रहान्भवति आग्नेय्यः पुरोरुचः एवमेव इंद्रस्तोउपवक्ष्यो द्वितीयमहर्भवति। तस्यंद्राग्रहान्भवंत्ये

तस्य शरीरत्वेन प्रोतं स्यूतं जीवत्वेन इतरथा वा विभूः विभवतीति कार्यकारणभावेन प्रजासु ॥ ८ ॥ प्रतत्प्रवोचे प्रब्रूयात् अ
मृतं शाश्वती ॥ बुद्धिर्विद्वान् ॥ पंडितः गंधर्वः गंधर्वलोके हि ब्रह्मविद्यासु तरा जायते विभूतं विहृतं नानानृतं सर्गस्थितिप्र
लयरूपैः गुहासत् गुहायामिव गूढं सत् अविहितेन वेदांतरहस्यसद्भावानां किं च त्रीणि पदानि निहितानि गुहाया
मिवास्यामृतस्य सर्गस्थितिप्रलयाः त्रयो वा वेदाः त्रयो वा कालाः भूयश्चोपलक्षणार्थं वा भूयांसामादितत्र गुणाः
कार्यं ते विज्ञानं घनानंद सत्य संकल्पादयः परब्रह्मांतर्यामी विज्ञानात्मानोर्थपरब्रह्मातयस्त्याव्याकृतानि त्रयः पा
दाश्चतानि पादानि वेद जानाति स पितुः पिता भवति परब्रह्मत्ववतीत्यर्थः तद्धि ब्रह्मस्य स्रष्टा ॥ ९ ॥ स नो बंधुः अस्मा
164 कं बंधुः स वा अस्माकं जनिता जनयितेति प्राप्ते जनिता । मंत्र इति णिचो लोपः स वा अस्माकं विधाता रचयिता या धामानि
ब्रह्मस्थानानि वेद भूतजातानि च सर्वाणि परमात्मैवैतानि विवेद ॥ किं च यत्र देवा आज्ञादयः परं ब्रह्मलक्षणं
अमृतमानशानाः व्याप्नुवंतः तृतीये धामन् धाम निस्थाने अधिकपरिस्थिताः एरयतः स्वेच्छया प्रवर्तंते । तद्ब्र
यो वेद । स च नो बंधुः इत्यनुवर्तते ॥ १० ॥ इदानीं सर्वेषु भूतेषु महस्मिन् भूतानि च सर्वाणि मयि संतीत्येतद्दर्श
नादनुष्ठितस्य सर्वात्मवता जिनो मुक्तिरुच्यते हान्यां कंडिकाभ्यां न चात्र सर्वात्मवशादः कर्तव्यो दर्शनस्य प्राधा
न्याद् एवं हि पश्यति यजमानस्याग्निहोत्रादयो यज्ञाः सर्वे सर्वात्मयाग एव वर्ले ब्रह्मात्रेदि यज्ञाः ॥ ११ ॥ परीत्य भूतानि अ
नेन दर्शनेन विज्ञाय सर्वाणि भूतानि च नदित्य वचार्य एवमेव परिज्ञाय सर्वाः प्रदिशः दिशश्च उपस्थाय च प्रथम अ
वायं त्रयीलक्षणी अपि हितस्मात् पुरुषात् । ब्रह्मैव पूर्वमवस्थज्यतेति श्रुतिः प्रथमजा वा ऋतस्य यज्ञस्य आ १६४
त्मना आत्मानं परेण ब्रह्मणा विशिष्टम् अभिविशाति ॥ अपुनरावृत्तये ॥ १२ ॥ परि द्यावापृथिवी परीत्य नेन संबंधः
परीत्य द्यावापृथिव्यौ अनेन दर्शनेन परीत्य च लोकान् परि स्वव दिशः परीत्य च स्वः आदित्यं ऋतस्य यज्ञस्य तंतु

दः पुरोरुच इति सूर्यस्य उच्यते तृतीयमहर्भवति तस्य सोऽग्निहोत्रं भवतीति सोऽर्यः पुरोरुच इति विश्वदेवस्य चतुर्थमहर्भ
वति तस्य विश्वदेवाग्निहोत्रं भवतीति विश्वदेवः पुरोरुच इति परतस्य योनुवाका अन्चारन्याधीताः एताश्च पुरोरुचो यच्छ
न्दकाः प्रकृतौ दृष्टास्तच्छन्दका एवदापि प्रायशो दृश्यंते अत्यमनुवाके वर्जयित्वा द्वे पुरोरुचौ। यस्यास्याग्नेः अजरास
जरारहिताः दमी गृहाणां भरित्राणां भारणाः नावमिवाग्निद्रमासः धून्यधूमाश्चाग्नयो बहवः पावकाः पावयिता
रः पृथिव्यादयः श्वेतनयकारिणः श्वात्रासः क्षिप्रकारिणः हुरण्यवः नर्तारः संति तस्य वनर्षदः सोमा वनं उदकं
उदकाभिषुताः सोम्या वायवो न वायव इव सुदीपयितारः गृहमात्राणा रित्राः पारणाः संचित्याख्याता ध्वस
हारः॥छ॥ हरयो धूमकेतवः हरयो हरितवर्णा धूमप्रज्ञानावान जूता वातगत य उपघ विघलोके प्रतिय
तिप्रयत्नमावरंति पृथक्पृथगिति प्राभवर्त्ते व्यापत्तिः नानाग्नयतानस्काम इति शेषः॥छ॥ मैत्रावरुणयस्प गायवी
यजमानाय यथास्माकं मित्रावरुणौ यजत्व देवान्ऋतं व यज्ञं बृहन्तमहांतं॥ हेथ अग्नेयद्वि यज॥ स्वकीयं दमं गृ
ह॥ अयाग्निनस्य॥छ॥ युक्ष्वा हि व्याख्यातं॥छ॥ द्वे विरूपे त्रिष्टुप् शुक्रस्य देराज्यहनी॥ विरूपे नानारूपे कृष्णारा
त्रि॥ शुक्रमहश्चरतः आदित्येन सहाहश्चरति। इतरत्नु रात्रिं स्वार्थे शोभने योहितयोरर्थः अन्योन्यावत्समु
पधापयेते। अन्या एका रात्रिः एकमग्निवत्समिव उपधायते रात्रिरग्निदेवत्यमग्निहोत्रमग्निसूर्यदेवत्यम
ग्निहोत्रं तदहरिप्रायमेतदर्किच हरि र्हरितवर्णोग्निरन्यस्यां रात्रौ भवति स्वधावान् अन्नवान् उपभोग्यः
तापपाकप्रकाशौ शुक्रः शुक्रवत्यस्यां रात्रौ भवति अहनि दृश्यते दर्शयतीर अतः तापपाकप्रकाशा

दितिरूपकरोतिद्यावापृथिव्योर्व्याप्यते॥ द्वेनानारूपेपरस्परापेक्षयाचरतः कल्याणप्रयोजनेएकाअन्यम
ग्निवत्सीएकाअन्यमादित्यीएवमुपव्याप्यते॥ शेषयतः किंच हरिरग्निरकस्यांपृथिव्यांजवतिअन्नवान्
तत्रस्याज्ञतयोह्यते॥ शुक्रआदित्योन्यस्यांदिविदृश्यतेसुवर्च्चाः साधुतेजाः॥ छ॥ मथिनअयमिहव्याख्या
ती॥ छ॥ विश्वदेवंगटक्रानित्रीणिशतात्रिष्टुप्त्रीणिग्ना नानित्रीणिसहस्राणित्रिंशच्चनवचअग्निंअसपर्यं
नअपर्यतमितिपरिचरणकर्मा॥ परिचरणंकृतवंतः अग्नेः कथमितिचेत्॥ ओक्षन्घृतैः उक्षसेचने
क्तवंतोघृतैरग्निंअस्तृणन्बर्हिः अस्मैअग्नयेआत्अथत्स्यर्थः अथानंतरमेवहोतारं हव्याहोत्रेनितरा
केनहेतुनाद्रविणस्युः हविर्लक्षणंधनमिच्छन्॥ विपन्ययापनस्यतिरर्च्चतिकर्म्मायजमानपूजया
निमित्तभूतयाकथंभूतः सन्नेतकरोतिसमिद्धः सन्शुक्रः शुक्रआज्ञतः अनिजतः सन्॥ छ॥ विश्वदे
वस्यगायत्रीविश्वेभिः सोम्यंहअग्नेविश्वैर्देवैः सहितः सोम्यंमधुसोमयं इंद्रेणचवायुनाच
सहितः पिबमित्रस्यधामभिः नामभिरभिष्टुतः सन्तद्युक्तंचमग्नेवरुणोजायसेयत्वंमित्रोभवसिइत्यत्र
ध्द्रइद्रइति छ॥ आयत्र। होभ्यामरुत्वतीयांहोत्रिष्टुभौव्यवहितपदप्रायोमंत्रः आज्ञतिपरिणामवादीय १६५
दानद्रअभातेरतद्रूपंयथाम्नातुद्रषअन्नायअन्नार्थंस्तुयिरेतोनिषिक्तोस्तुचिमंत्रसंस्कृतंततोजगडस्पत्तिबीजं ॥

निर्दिष्टादेवतोद्देशेन किं व्याप्नोतु नृपतिं अग्निं व्याप्नोतु निषिक्तौ रेतो मध्यस्थानं व्याप्नोति॥ निधकहरणं तेजोद्धोरसी
कद्धारयितस्याहुतिपरिणामभूतस्य रसस्य आजीके निकर एव वर्त्तते तदग्निः शार्द्धं बलं सस्याद् उत्तरतं अनवद्यं
घशासं सुवानं परिपक्वरसं स्याद्यौ सुष्टुध्यानीयं सर्वोपि दृष्टिमनिलषति ऊनयरजनयति मासेरष्टानिः सूदयञ्च
पूर्दहरणे निषण्णमुदकं चतुर्त्रिर्मासः हरति दृष्टिद्वारेण॥ छ॥ अग्ने शार्द्ध। देजगवन्नग्ने शर्द्ध उत्सहस्व बलमा
विष्कुरु। मदते सोत्तगाय मदसो नाग्यं लोको स्थितिः एवं कुर्वतस्तव घक्या निउत्तमानि संतु ध्रुम्नं द्याततयीशोर्म्नं
वाहुविर्लक्षणं निधनानि संतु यशांसि वा एतच्चक्रे पार्थ्यासा सेनास्य यीजं पतिमिति प्राप्ते श्राकारयकारयालोपः
सुयमं वस्तूय निबर्द्ध अस्फूरि कुरुष किं च रात्रूयतो अजितिष्ठप र्क्षो महांसि मदोतानि॥ छ॥ त्वौ हि मा दे इस्य विष्णु पू
वामवमिद्ध नमं मृडुहदयत मं मदनीयतमं अर्क ज्ञो कोमं त्रिदृप्तोर्थो कस्थानकारणं रधददानवभ्रिर्दवताद्या सं
विंतन संतानगर्भ गुरुशुश्रूषाधिगता विद्या वितब्रह्मचर्यैः एवं हि मंत्रादीक्षाः स्फः वदमादव रवांता वयं तत्तः संन
मदी मदतस्तोत्रं नो स्माकं श्रो षिश्रेणा षिश्रूचा व प्रनाव यसि कमोदः अग्ने किं च दृष्टौ नाम चं मदती। देवतायेन इं
नइंद्र मिव चांशावसाबलकृशांघुणंति। पूरयंति वायुमिव पूरयंति राधसाद विर्लक्षणेन धनेन नृतमाः मनुष्य
तमाया यज्ञूकाः॥ छ॥ चेअग्ने आदित्यग्र दस्य पुरो रुचो दृष्यो चेनवादः अग्ने स्वाहुत साधुना प्रकारेण। हिहुत प्रयासः पि
याः संतु सूर्यः पंडिताः यवयंतारो निग्राहता सार्वविषयाः येवमघवानो धनवंतो जनानां मध्यानके बलं धनंतं तएव
किं तर्हि कुर्वीनू अन्नप्रकारान् दयन्दयाति द्योनार्थः दयति गोनां गवामिति प्राप्ते गोदांतइति न गवां संबंधि रूपास
वनेः सहिता नृ॥ छ॥ श्रुधिश्रुत्कर्ण॥ दः अग्ने श्रुधि श्रुत्कण प्रकृत इत्यादिना विज्ञावः सच रं यज्ञमामन्नयी देश्रुत्कर्णः श्रु

गुतः कर्णीयस्य अर्थिनो वचांसि सत थोक्तः च यश्च तवति अद्य रंव क्लिन्नि वैद्द्रिस्त्रिदेवः स यावत्रिः या ग्राप मेव निरस म
न ग्राम्निः सद्दिता आसीदंतु वर्हिषि मित्रो अर्यमा अन्यच ग्रातर्या वाणः प्रातरवयेग्रारु विद्यातिस्तत थो उता ॥ ७ ॥
विश्व आमदितिः आदित्यस्य रुणस्य पणमंत्रः अयम पिशुनोरु ची मध्येगम्यातत थाद्धि कदा च नस्ता रीर सिक दावनप
युक्तसि यज्ञादवाना मिति ति सृणा मा विद्य सस्त्व अनुषंगः त्रिष्टुप् यो ग्निर्वि श्वेषां सर्वेषा मिति रदिनो याज्ञियानां संपादको
विश्वेषां व अतिथि र्मानुषाणां अग्निर्होतृणी सो ग्निर्दे वानामवोन्नं द विलक्षणं आतृणानः समर्पयन् सुमृडीकोनव उसुस्तरव
166 नवत्तु जातवदाः जातप्र ज्ञानः। मनो अग्नेः सावित्रस्य त्रिष्टुप् आयनमद्दतो अग्ने संदीप्यमानस्य शर्मणि शरणे आश्र
ये वर्तमाना अनागा अनपराधाः स्याम यनच मित्रे वरुणे च अनपराधा ये वस्याम स्वस्तये अविनाशाय ये च नश्च स्या
मसविद्वः सवीमनि प्रसवे न तु देवानां संबंधी अवोद विलक्षणम न्नं अद्य आतृणी माद्दअ ज्रिसं कर्मः ॥ ७ ॥ ऐंद्रस्तृतिः पु
रोरुचः ऐंद्रः आप्यश्विरुः त्रिष्टुप् आपो पिपिप्यु प्राय यः पी आदराः आपो प्यायेत्तु निग्रा ह्यासो मे सूर्योन गावः तर्पश्च गावः श्च एवं
ति अरिषु एवं तिया निर्गार्द्धिर्वाग्निः सोमंता स्त्वार्य वाचः सो मा नि षवं दित्रयोलक्षणा वा वाच्या ज्ञियं नेत उक्ते न हं तृतं ऊरिता
रस्तु इंद्रा न स्तुति व्याप्नि कर्मा एव मनेन प्रकारेण व्याप्नुवंति स्तुतयः इंज रितारोः स्तोतारः ते वदेइंद्र एतत्त्च शाचाया द्विवायुर्न
नियुतो नो अच्छा आयाद्धि वायुरिव नियुतास्मान् इंद्र चय स्मान् द्वि यस्मात् पुनस्त्वमेव मुच्यसे यस्त्वं धीजिः स्वकीयानि छ्रो। धद्धि
मिः दयसे दयसि विविधं वाजान् अन्नानि ॥ ७ ॥ गावउपा तिस्रो गायत्र्यो दक्षिणा गाव उच्यताः द्गावउपा वत उपगच्छत दक्षिणा
मार्गेण अव तं प्रति अवतिइति कूपं नाम स च अत्र चालाल नामत रंत रेण दिग्वां संचारः को द्दु राग मन इति वे रुमद्दी यज्ञस्य
१प्र विसूर अदितउज्ञात अनागा अनपराध मित्रः सुवानि प्रसो ति त कर्म ध्रुयादि ति शेषः एवं अर्यमाः सवितुर्ज गस्य दाक्यानि अ

विशेषान्॥ ६॥ आसुते तृतीयपादः प्रथमं व्याख्यायते श्रियैरसा नदी रसते ईयते गमयति न च पाकरणं हिंसामायुष्म
न्तं ववृधे आसुत आसिंचत आसिंचन। आदृपा तेषु च मसेषु वसो मं सुते अभिषुते सोमे किमर्थं माहिरूच्यिजः श्रियं श्रि
यादृतुरुक्त। रोदस्योरभिश्रियं द्यावापृथिव्योरधिगतं श्रियं ब्रह्माण्डस्याधिसोमस्य श्री॥ ७॥ तं प्रत्नथा। अयं वेनः इ
प्रकृती प्रतीक उक्ता॥ ८॥ आतिष्ठन्तं त्रिष्टुप् इन्द्रस्याप्रत्यपिकर्मो च्यते श्रीण्मां नमध्यमस्थाने आतिष्ठन्तं इन्द्रं दं पर्ययेभूषन्
परिरक्षन् वसंतो विश्वेदेवा माध्यन्दिनिकादेवगणाः सत्तु मध्यमस्थानः सर्वेषां देवगणानां श्रियमाच्छादयन् स्वच्छया चरति
स्वरोची अपचीनदीशिः तृतीयः पादः चतुर्थ्यां तच्छब्द्योगात्यदात स्थो विश्वरूपः अमृतस्थ उदके सुपा तद्वता ब्यु मरुतं इह्लः
वर्षितु रक्षुरस्य प्रज्ञावतः नामनमनः प्रह्वीभावः॥ ९॥ प्रवः त्रिष्टुप् आतरूच्यिजः आवर्षतवः पूर्वस्कृतिमात इन्द्र विशेषणमतर् म
दृनो घसो दात्रे तिवा क्या शेषा। मंदमानाय स्तूयमानाय वा विश्वजुवसवे विश्वव्यापिने इन्द्रस्य यस्य सुमदृतो मदृता
नलस्य सुमुखं सहस्र मदृच्छले। मदस्सवो मदच्युश्रवणी यं यशो नृणी वबले बानृमती नृणीरोदसी द्यावापृथिव्यो सपर्यतः परिच
रतः॥ १०॥ व्याख्यायते यच्छब्द्योगात् येषामिंद्रो युवासखा तस्य वेंद्रस्य पार्वेस्कृती यनुर्षगः बृहदिति त्रिष्टुप् उद्गायत्र्यो इति यः पादः
प्रथमं व्याख्यायते यच्छब्द्योगात्येषामिन्द्रो युवा सखा सर्वेकमेद मा सखा। तेषामेषां यजमानानां बृहदूरमस्थानो वह्वध्वन्त
वति। यज्ञानां बाह्नूयोन्ह्य कारणमभिप्रेतस्यार्था॥ ११॥ इन्द्रेहि हे इन्द्र आयाहि आगच्छ। एत्य च मति इन्द्रिकुरु अंधसो ध्यानीयस्य सोम
लक्षणस्यान्नस्यास्वनो शननतापि विश्वैः सोमपर्वभिः सोमयागकालैः निमित्तभूतैः आदृश्यिद्धा सर्वेसवनगातेः सोमांशुभिर्नि
मित्तभूतैः कस्मात्पुनस्य मेवमस्माभिः प्रार्थ्यसा इत्यत आहयतो महान् सिश्रभिषिक्ष्य अन्त्येषणशीलश्च शत्रूणामभियष्टव्यो
वा ओजसास्वकीयानेव बलेन॥ १२॥ इन्द्रो वृत्रं त्रिष्टुप् यद् इन्द्रः वृत्रं युद्धाय आवृणोः शार्द्धनीति शार्दूति वलेनाम वज्रैरगबलं
य स्पनीतिः सतथोक्तः प्रमायिनाममिना पर्वणीतिः यच्च मायिना मायाविनं अमिनां मीङ् हिंसायां हिनस्ति मारूपणीतिः वर्ष्व इति
रूपनामरूपसङ्घानः स्वेच्छारूपविधेजकः यश्च अरूनुद्हंतिव विषसंबोधि गतं सेधिसंबधेनमा यिने डशा क्रबराकांतो। अस्य संस्कृ

तसंप्रसारणास्येतद्रूपं द्रष्टव्यम् । तरुतारं ऋ॰ अन्नकामस्य अथ को अर्थः शत्रुं च कामयमानाः दहति वनेष्वपि वसइ इन्द्रः आविष्कर्तः प्रेन
तसंप्रसारणास्येतद्रूपेह हृतेरुतरे ऋ॰ अन्नकामस्य अथ को अर्थः शत्रुं चकामयमानाः दहति वनेष्वपि वस इन्द्रः आविष्कर्तः येन
त्वाय मरुतां ग्रकरोति इच्छं त्रात्रं कृतिः इच्छमपरिमितं ददातीति द्रष्टव्याणां अवस्य नर मयितानां या यज्ञकानाम ॥ ७ ॥ कुतस्त्वा इन्द्र मा
रुत संवाद मरुतामनद्या क्वा देइ इ कुत कस्माद्धेतोस्त्वमाहिनः महनीयः सर्वस्य पूज्यः शत्रून् इको यासि अस्मत्प्रयः देसत्यतश्च
तेस्म यत्त्वष्टा नरतानां पालयितः किंतद्गच्छ किं वा तव वइच्छं तत्प्रयोजनमस्ति त्वयानेकाकी यासि संपृच्छसे समगराः संगच्छमानाः
संपृच्छसे कतमः पथा इति शुतानेः आजननानैव चो निरवंवदाता ब्रूमः वोचेः ब्रूयाः तत्नोस्माकं हे हरिवा हरिवन् यद्या वृत्तिका
रणं तेतव अस्मे अस्मासु वर्त्तत इति ॥ ८ ॥ मह्यं इन्द्रो यउ असाक दावनस्तरीरसि कदावन यत्सु असि तिस्मः प्रकृताः प्रकृतीको का
॥ ७ ॥ आतना त्रिष्टुप् । अपनं तपनतिः पूजाकमोपूजयति । वृत्रवधादिकं तव वसं विवहइन्द्र आयवः मनुष्याः यजमानाः कथं तता
आयवा । अलितितृसानू रसदिति हिंसाकर्मायो अलितर्हिं तुं दिंसितुं मिच्छति किमित्यत आह ऊर्वं अर्वंसोमलक्ष्णं गामं तं उदवं तं
निग्रात्या तिः सो माभिषवाय तत उदकमं तं सोमम भिषुत्यवेति तत्रापूजयतीत्यर्थः ॥ किं च सकृत्सवए कवार मव यान्प्रसूयात गो
हिरं एव कन्यादितिः सा सकृत्सूती सकृत्सवाय यजमाना पुरु पुत्रां बहुपुत्रां सर्व एव पदार्थाः पृथिवी उत्पद्यंते महीं भूमि सकृत्सु भ
रां ब्रह्मनेगवदायिनी बहुधामधाणि जातं मरयति वृहतीं महतीं दोग्धुमिच्छंति भूमिदानं सर्वाम व यानिनकूयात श्री यंते तद लिप्सा य
मतराय वसो मा निषवं कुर्वीतयच पृथिवीं ददति । तत्रापूजयंति नान्यदुर्मधत्स ॥ ७ ॥ इमां ता इमां ते तव धियं हव्यं इयं स्तुतिं प्र
तरे प्रहरामि प्राययामि महो महतः महीं महतीं अस्य यज्ञस्य स्तोत्रे धिषणा वाक् यत्ते यस्मात्तेन वस्व हतान् गुणान् इन्द्रा नजे अभि
व्यनक्ति ऐन्द्रमेव यज्ञं प्रकाशयति किं च तमेवेइ उत्सवे च असुदाय प्रसवे च अत्यनुज्ञायां विषयं तताया सा सक्षिम शत्रूणा
मभिन्नवितारं दवा ऽ दवा अपिराव सा बलेन अमर्दनं अनुमर्दनं अभिष्टुवतिपूर्वो चिह्नः प्रत्यं त्वं कृतत नरः परो ऋकृतं तः ग
क्यते दनव्याख्यातं ॥ ७ ॥ वित्राइ हृदता जगतीसूर्यस्तुति पुरोरुचः द्वितीयो ऽध्यायः प्रथमं व्याख्यायातय छन्दयोगारयः वातज्
तः वातप्रेरितः वातोपस्यवो ऽढइत्यनिग्राय योअग्निरहति त्मना आत्मानेव जगन्मंत्रोदरात्मन इत्यकारलोपः प्रकाश्य उ

पोषपोषयति शीतोष्णवर्षैः पुरुस्न विराजन्ते बहु यद्दीप्यते अग्निविद्युन्नक्षत्रादिभिः सूर्यः विभ्राड् बिबिचं चाजत इति
विभ्राड्बृहद्दत्तम महद्भु पिबतु सोम्यं सोमममं मधु पिबतु आयुः किं कुर्वन् यज्ञपतौ बनं दधत् स्थापने यजमाने अविह्रुतं अनव
खंडितं दुष्करं छंदसीति दुस्त्रादेशः॥छ॥ उदुत्यमिति व्याख्यातं॥ येना पावकाद्दगायत्रो सर्वाम अग्निश्रीयते तेन रूपेणामा
नं संपाद्ययन्मानो मोक्षं प्राप्नोतीति तद्दिद्धार्थ्यात येनदे पावकचक्षसा दर्शनेन तुरण्यं तं जनान् अनुशकुनिः द्विप्रयाती लुरं
एकइच्छति श्रीयते सर्वामघयाज्ञिनो जनाननुतुरण्यं पश्चिरूपेण तानेसंपाद्य द्विपं गच्छतमित्यर्थः त्वं हे वरुण सूर्य पश्यसित
दार्याद्वारेण वाक्यपरिपूर्तिः येन जनाननुतुरण्यन्तं पश्यसि तेन अस्मान् तितुरण्यतः पश्येति॥छ॥ दिव्यावधर्पूद्दादेवो अधि
पूर्वं अधरस्यनेता रोहद्गागतं आगच्छन्तं आगमनं कुरु तं राथन सूर्यं चरा सूर्यस्य व चक्रयस्य स सूर्ये लकृतेन सूर्ये चरामवं
स्थाउनाहविषा सोमपुरोडाशेन नामध्यादीनाय ज्ञंसमेजाथ समाज्ञिमिति साधरूपं समेयजंतं प्रहृता निरुद्धी षिकुरुतमिथ
र्थः॥छ॥ तं प्रत्नथा अयं वेनः विश्वादेवानां तिस्रः प्रतीकाका॥छ॥ आनः विद्युप्रद्दिती या ईर्चः प्रथमा व्याख्यायते यज्ञबृयागार्ग
अपि यथा येन प्रकारेण॥द॥ दवायुवान सर्वकमेच्छमाः अविपरिणामिनो वा मन्थानः यश्च द्रप्यथ तोस्माकं गृहे विश्वं जगड
दुरामद्दति कृच्छा अत्रि पिच अत्रिपतनकालेषाम्ने मनीषामनसइच्छया अपि तथा तेन प्रकारेणमाद्य र अपिय थेष्टनोस्मा
कं विदथेयज्ञे द्दडाभिः कारणात्तताभिः सुशास्ति अविज्ञ किंकानिर्दिशः सुशास्ति शिश्वशो नानेः शंसाने निर्मितं तन्तूलैः विश्वानर
आएतु सविता देवः॥छ॥ यदद्याद्दगा यञ्चो यदद्य कच्च यत्र कुत्र विदद्यात वृत्र दृत्र वृत्रस्य पापमनः शावरस्यतमसो हंतः वंड
दगा अज्ञिअ स्यूदगा अस्माद चिह्न सूर्यं समवीम घादे इंद्रा तत व वाश वर्त्तात ब्रामावेकमईश्वरोद्दिती यदस्यभिप्राय॥छ॥
तरणिर्विश्वदर्शतः यस्त्वं तरणिः सूर्नव रूषिः सर्वदर्शनीयः ज्योतिष्कृत्तासि सूर्य तं चाप्रति तथा ब्रह्मः चामाव विश्वं
सर्वं आमासि अदीपयासि रोचनं दीप्तं अग्निविद्युन्नक्षत्र ग्रहतारकं च दीयामावकं ज्योतिः सर्वत्र जातीत्यर्थः॥
छ॥ तत्सूर्यस्य देवत्रिष्टुभो॥ तदेव सूर्यस्य देवत्वं तच्च महत्त्वं महाशाग्यं ताकिमित्यतआह॥ मध्याकर्तोर्वितं

तं सं ऊहार मध्या मध्याद् इत्यर्थः कर्तोः कर्मण इत्यर्थः मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां देवासुरमनुष्यसंबंधिनां स्वनवकृत्वा विततं रश्मि
जालं अयं वा सा हरलक्षणं संहरते नान्यः पतिरिति उशक्रोति न चोपसंहर्तुमित्यभिप्रायः किंच यदा इत् अयुक्त यदा प्रयुंक्ते
आत्मनि आत्मसंस्था योजयति हरितः हरितवर्णान् रश्मीन् तत्समयकाले लोहितायं तिसधस्थात् आकृष्य पृथिव्यादि
लोकत्रयं स्थानेषां सहस्थानी तत्र हितानि पतंति आद्रात्री वासस्तनुते आत् अथानंतरं रात्री तमोमयं वासस्तनुते विस्तारय
ति सिमस्मै सर्वस्मै जगते एकत्र आदित्यसहितं ज्योतिरेकत्र तमः आदित्यप्रभावात् विचित्रमेतदित्यभिप्रायः॥ छ॥ तन्मित्रस्य कृणुते कु
रुते सूर्यः तद्रूपं ज्योतिः द्योः द्युलोकस्य उपस्थे उत्संगे मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे अभिदर्शनाय मित्रो हि सुकृतिनां प्रख्या
168 ति वरुणो दुःकृतिनां प्रक्षालयति एवमनेन प्रकारेण जगदनुगृह्णातीत्यभिप्रायः किंच अनंतमन्यत् अनंतमपर्यंतं काल
तो देशतश्च अन्यत् एकं रुशत् शुक्लं जरामरणादिनिर्विमुक्तं विज्ञानघनमानंदं अस्य सूर्यस्य पाजः पाज इति बलनाम रूप्य
पमुच्यते रूपमस्तीति शेषः तच्च दृष्टं कृष्णमन्यत् कृष्णं हरितः हरिणा ईदृशा यः हितलक्षणं रूपं संभरंति निदानभूता भ ५२
वंति॥ बण्महां असि गाथ्यः हि अन्यां पूर्वां हंति उत्तरा सा ता हंती॥ बट् सत्यं महान् परं ब्रह्म असि हे सूर्य बट् हे आदित्य आदित्ये
तेन सा महानसि॥ किंच महः महतस्ते तव सतः महिमा महत्वं गीयते सर्वेषु वेदेषु वस्थितो पनस्यते पूज्यते सर्वप्राणिभिः अद्धा स
त्यं हे देव दानादिगुणयुक्त महानसि अद्धा सत्यं समर्थं मन्यंते यथा हो दर्शनीया हो दर्शनीयेति॥ छ॥ बट् सूर्य बट् सत्यं हे
सूर्य श्रवसा धनेन श्रवणीयेन महान् असि सत्रा सत्यं हे देव महानसि॥ किंच मह्ना महत्वेन महिम्ना च मम वा देवतानां मध्ये असुर्य अ
सुः प्राणः स्यात् स्त्री यस्सूर्यः रोम चार्णन्तस्मे तत् उदगा वादिन्त्याय दितिजन प्राप्तिनो हितः इत्यर्थः पुरोहितश्च पुर एनं दधति सर्वकार्ये
ष्विति पुरोहितः किंच विभु व्याप्ति ज्योतिः विज्ञानघनानंदं अदाभ्यं अनुपहिंसितं॥ ॥ आयं नक्षती यथा आयंतथ
थाआश्रिताः सूर्यरश्मयः इवानर्थका विश्वानि धनानि इति पदहरणः। इंद्रस्य संबंधिनी इंद्रानुज्ञाता नि अ
नन्तत आख्यातमेतत् अन्तर्दधता रविशहत विशत्जनसूर्याविष्टेन्द्रा एवं वयमपि समाश्रिताः स्यदर्यं वि

स्वानि द्रव्यधनानि विजनस्यमाणाः किं च वसूनि धनानि जातौ पौत्रादौ जनमाने जनिष्यमाणे च भविष्यत्कालविषये ऽजसा बलेन
ज्ञानकर्मसमुच्चयकारितया धृतिरूपं भागं भागमिव दीधिमति धीमहि रक्षापयाम निदधमान्तरे नेद्रूपां च ध्याय
तेरर्थपोषकत्वान्न ॥छ॥ अद्यादेवाः ॥ द्वि त्रिष्टुप् ॥ अद्याह्नि हे देवाः सूर्यमय उदिता उदयकाले सूर्यस्य निरंहसः
पिपृत निष्पिपृत तसु एवं त अंहसः पापसकाशात् अदंतिथ्याद् दुःखदात् विरूढापधर्म हि परितान् निरवद्या
नू निषिपृत निरमुयतव अवद्यादवदनीयान्नये नरूपान्न वतितदवदनीये तदेतदुच्यमाने नोऽस्माकं मित्रो
वरुणः मामहंतां पूजयंतु अदितिः सिंधुर्नदी पृथिवी उतापि च द्यौः ॥छ॥ आकृष्णेन वर्तमानः पुनः भ्रमणं कुर्वन् कृष्णेन रजसा
त्रिसहलक्षणेन निविशायन् प्रवृद्धे शोधु स्थापयन् अमृतं देवादिकं मर्त्यं मनुष्यादिकं च हिरण्ययेन सविता रथेन आ देवो याति
दानादिगुणयुक्तः भुवनानि भूतजातानि पश्यन् कानि कानि साधु कुर्वंति कानि असाधु इति स्वरूपानुवादः ॥छ॥ प्रनारजा त्रिष्टुप् आविश्व
देवस्कतो विश्वादेवः पुरोरुचः प्रवृज्य प्रक्रिया तिसु प्रयासु प्रयाणां सुप्रगमनं बर्हिः येषां येषामिति सर्वनामव्यत्ययः येषां यज्ञा
नानां आह्वयात आगच्छन्तं अश्विनो कथमिव विश्पतीव सर्वस्य पती इव राजानो विरीटे विरीटशब्दो गणवचनः गणो विशां मनुष्या
णं अश्वस्थितौ कथास्मिन्काले अक्तोः रात्र्याः अवस्य उषसः आगमनकाले पूर्वहूतौ पूर्वस्मिन्नाह्वानकाले किं च वायुश्च नियुत्वान्
पूषा वस्वस्त्राय माय अविनाश्याय ॥छ॥ इंद्रवायू बृहस्पतिं मित्रामित्रमिति आकारः अग्निं पूषणं भगं आदित्यान्मारुतं गणं
आच्छामीति शेषः ॥छ॥ वरुणः प्रकर्षेण अविता रक्षको भवतु मित्रश्च विश्वाभिः सर्वाभिः अवनैः पालनैः किं च करुतां च नोऽस्मा
नू सुराधसः शोभनधनान् ॥ क्षिप्रं ॥ अश्विनः अश्विदेवता पश्चागच्छतां नोऽस्माकं एषां च सजोषसां समानं ऋत्विजां हे इंद्र हे विष्णो हे मरुतो हे अ
श्विनो अश्वप्रतीकोऽश्वाः तं प्रत्नथायं वः याद्वासः अग्न इडा निर्विश्वेभिः सोम्येभिर्मध्वो मसश्चर्षणीधृतः ॥छ॥ अग्न इंद्र हे अग्ने इं
द्र देवसृष्ट हे मित्र देवाः शाई बलं संगृह्य प्रयन प्रगच्छत सोमिनो गृहं सोमं पातुं हे मारुतगण उतापि च हे विष्णो प्रथ्य सकृतो यम महे
अयं नु परोक्षकृतो वाक्यभेदात् उग्रो नासत्यौ रुद्रः अथ ग्ना देवपत्न्यः पूषा भगः सरस्वती च जुषंतां सेवंतां यज्ञं सोमपानाय ॥छ॥ इंद्राग्नी

मित्रावरुणाजगतीइंद्राग्नीचमित्रावरुणौचअदितिंचस्वःआदित्यंचद्यांचमरुतश्चपर्वतांश्चकुवेआह्वयामिविष्णुंपूषणंचब्रह्म
णस्पतिंचभगंचशुद्धिंप्रशंसितव्यंसवितारंचऊतयेअवनाय॥छ॥अस्मेरुद्राःत्रिष्टुप्‌।पं०अस्माकंरुद्रामेहनाःमहनीयाःपू
जनीयाःपर्वतासःपर्वताःवृत्रहत्येवृत्रवधलक्षणेभरहूतौसंग्रामाह्वानेचसजोषाःसमानंघोषःप्रणःसमानप्रीतयःएकाग्रियायात्र
वचितिशेषःयश्चशंसतेशस्त्राणिस्तुवतेस्तोतास्तोत्राणिधारयिदधातिहवींषिवजःपार्जितवतःतस्मैचअवंतुइंद्रादयःइंद्र
ज्येष्ठाइंद्रोज्येष्ठोयेषांतेइंद्रज्येष्ठाःअस्मानवंतुपालयंतुदेवाः॥छ॥अर्वांचोअद्यअर्वाग्गंतारोभवतायजत्राःयज
नीयाःकिंचआवोहार्दिजयमानोव्ययेयंनआव्ययेयंव्ययतिर्गत्यर्थःआगमेयंअभिमुखमापादयेयंचवोयुष्माकंहार्दिहृदयं
161 जयमानोबिभ्यद्यतएवमतोब्रवीमिचातुपालयतनोस्माद्देवाःनिजुरोनितरांयोजस्थितंजरयतिसुतिबुध्युद्दितादिश्य
र्थःवृकस्यवृकादितिविभक्तिव्यत्ययःआद्यंचकर्ताभिकूपात्‌अवपदःअर्वाचीनानियत्रपातानिसोपानिर्यत्रोत्तारितुंनशक्यते
इत्यर्थःहेयजत्राःपृथिव्याः॥छ॥विश्वेअद्येतिव्याख्यातं॥छ॥विश्वेदेवाःशृणुतइमंहवंमेआह्वानंममयेअंतरिक्षेस्थएवउपद्या
विद्युल्लोकेस्थनवथयेअग्निजिह्वाअग्निमुखाःउतापिवायजत्रायष्टव्याःआसद्यास्मिन्बर्हिषिमाद
यध्वंतृप्यतुं॥छ॥देवेभ्योहियस्माद्देवेभ्यःप्रथमंयज्ञियेभ्यःयज्ञार्हेभ्यःअमृतत्वंसुवसिअन्वनुजानासिभागंवोत्तमंसुवसि
आहइत्‌अथानंतरेदामानंदातारंस्वकीयरश्मिजालाद्दुत्पत्तिस्थितिनानाहसवितःव्यूर्णुषेविवृणोषिविस्तारयसिरश्मीनांऊ
क्रमेविप्रोकंपितमनसाग्निहोत्रादीनिकर्माणिकुर्वातअनूचीनाअन्वचितानितदनुगतानिजीवितानिजीवनहेतूनिकर्मा १६९
णिमानुषेभ्यःददासितस्माद्यामेवस्तोमइतिवाक्यशेषः॥छ॥प्रवायुंसमानंसर्वाभिर्विकेर्मेदीनीचयोनुवाकाःपुरोरुवोअ
नारभ्यादिव्याख्यायाःआदित्यस्यवायाइवत्यस्यवाआपंद्राकुत्तिरिमेचास्वचतुर्थःत्रातुचतेरसोरथीपूरयतिघृतद्या
मायोनतद्यमनंयस्यसतथोक्तःघृतद्यमनइतिविभक्तिव्यत्ययःवाशुविप्रोप्रणेचाइनियुतःपात्यमानःनियुद्भिरुत्यततितिपादद
योर्विनरोवाक्यशेषः॥छ॥इंद्रवायूइमव्याख्यातं॥छ॥मित्रंहुवेहगायत्र्यौ॥मित्रमाह्वयामिपूतदक्षंपूतस्यशुद्धस्यप्रा॥

णिमउक्तरणेदसेरुक्तो आदं वरुणं वरिशादसे रिशातिर्हि साकमो। दसु उपहूयेरिशिं तं हिंसं तं दस्मति रिशादस रिशादं श्रा
क्तिं कवीणं आद्धया मिथियं कर्म घृताचीयनकर्मेणा घृतमच्यात हूयात्व विकर्मे सा वयं तं तनहादवतामं तारणक से सि द्विरि
ति॥६॥ दस्रा युवाकवः द्वयोरश्विनोरेकस्य दस्र इति तत्रायं विनक्ष्यर्यकारो विकर्षेष वर्त्तीतन्नुणाय गुणाय केरिति पाणिनिर्दी
र्घेति। हदस्रादशीनीयो हनासत्योसत्यावेवनासत्या वित्यौर्णवाभः इत्याणि युवाकवः कामयमानाः अदमहमिति कामयो
पिबं तं मापिबेनमिति सुताअ लिष्ठता वृक्तवर्हिषः अनो अवीमिआगछंतादरुद्रवर्त्तनी रुद्रेरुद्रपंपातो। रुद्रस्य वर्त्तनी ययाः
॥६॥ तं प्रत्नथा अयं वेनः प्रतीषा क्तो॥ आग्रयणं गृह्णातीति विदध्यदीत्रिष्टुप् द्रष्टव्याक्षवति। सोव्यक्तविदत्। जानीयात्वयदिसर
मावाक्षयीत दृणामा हि अजीषवसमानरमातरु गतं चीर्णीकृतं अद्भे सोमा लिषव स्यकर्त्तुरद्भि लिष्यामाला लिश्रूयतमद्भि
मतार्थः सोमलक्षणं द्रव्यं उपाश्रीतर्पामेद्रवायवादिषु एदीतं सम्यक् समानं वर्त्तनं सदस्यासद्भिश्च आततउत्तरक कं यारं
किंवअप्नं नयत्यद्भमग्रं वनयति सरथा। सुपदित्रो जनातियस्यावाचो न दिएदानिघ्रत्याख्यानस्या रा अक्षराणा मकारादीनां
अक्षारवं प्रथमाजानतीगान्नागच्छति एवमपि यजुमयं मंत्रो व्याख्यायते व्ह्वचानां तु संवादसूक्तं तत्रादव मुनीद्रेण प्रकिलाय
णिलिर खुरेः समूद इतितना लिप्राये णव्याख्यायते तत्रासुराणां पपीलोवनवाक्यं विदन्यद्दि सरमादेवशुनी रुणां रुगणंगवीसं
वं चिलिः स्वरेः अद्भेः पर्वतस्याथानेतरं मद्विमनुगोलक्षणं दाथानं पूर्वं पुकालेषु अपहृते सर्वसच्छ्यक्तः दवानुप्रति सरुवना।
कः करिष्यति गवामन्यमवस्थानं ख्यातिसुपदी पदेनयान्वेपयतिन प्रास्तेव मुच्यात अक्षराणामस्मदीयवाक्यसंबंधानां अच्छ
अपिरवं उच्चारणं प्रथमाजानतीगा रा आगमिष्यति॥६॥ नहिस्पत्रो त्रिष्टुप् नहिप्रतिषेध वचनं स्पशः प्राणिचिरुच्यते अविद
न्अन्यं अस्मात् वैश्वानर तन्अग्नेः पुरएतारं च सर्वकार्येषु आइद्को निपातो। अथशब्दस्यार्थं वर्त्तोता आथेनं वैश्वानरे अग्र
धनं वर्धितवंतोमृताद्वा अमृत्वेवैश्वानरोह्येत्रा ऊर्ध्याद्देवयजनं ह्वे अजनयन्निमि। ७॥ उग्रा विघनिना द्वेगायत्र्यौ। उ
ग्रो उद्गूर्णो विघनिना तियेषां विहंतारो मृधः संग्रामस्य संग्रामकारिणां वा। इंद्राग्नी हवामहे। आहुयामः तौ च आहुतौ येय

नो स्मान्न मृडतः सुखयतः ईदृशो कर्मणि ॥ छ ॥ उपास्मै गायत हे नरः ऋत्विजः अस्मै पवमानाय दशापवित्राद्द्रोणकलशं प्रति गच्छते । इंद्रदेवे
अभियक्ष्यते सनि नकारलोपः यष्टुमिच्छतात् देवान् ॥ छ ॥ ये त्वाहे त्रिष्टुप् । ये मरुतः त्वां अहि हत्ये अहिं अमुरः अहिवधे कर्तव्ये हेम
घवन् अवर्द्धयन् वर्द्धितवंतः ये च शांबरे विधे कर्त्तव्ये हरिवंन् योगविष्ठो एवंगवां अपां एषणाय उपस्थितं सतं ये चतला
भिनं निश्चयेन अनुपदं ततिउ कर्षयंति तत्सर्यंति वा यमविप्रा मेधाविनः ते मरुद्भिः पिब हे इंद्र सोमं सगणः समानगणः ॥ छ ॥
उ निष्ठा उग्रः जात उग्रः उद्गूर्णः सततं सेखलाय तुराय च रणाय वचनविरोधमर्थं मंद्रः मंदनः ओजिष्ठः अतिशयेन ओजसा बले
न युक्तः बहुलाभिमानः अभिनत्या भिमानः अभिमानेऽज्ञानं बहुप्रकारं वा अभिमाने व अदितिः यद्यस्मान्नवी रंच दधनत् स्धमने
रतदृपं नकार उपजनः धरितवती अतिशयेन यन्या धनवतीत स्मात्त्वमरुतः अवर्द्धयंनिति संबंधः ॥ छ ॥ आ तू नः गायत्री आ
न इति त्रयो निपाताः शब्दपरिपूर्त्तिकराः हे इंद्र नः इंद्र स्य दंतः अस्माकं आमदि यस्मदीयं पक्षं आगच्छ आगाय च अस्मान्या
रयेति शेषः ॥ महांसनमदतीभिः अवनैः पालनैः ॥ छ ॥ त्वमिद्ध हवंती ॥ हे इंद्र त्वमेव प्रवृत्तिषु प्रतरे अग्रेणाणु शत्रुषु निमित्तं भूते
षु अभिविश्वा असि अत्यसि अभिभवसि विश्वा ॥ सर्वाः स्पृधः संग्रामान् किं च अशस्तिहा अभिशादिरोषः अभिशस्तिहा जनि
ता जनयिता वसुखानां विश्वतः सर्वतः सर्वेरणाध्वा सि अतो ब्रवीमि त्वामवद्रे यो हि हिन्विजहि मारयतादनिषतशत्रून् ॥ छ ॥
सतां वृत्रहती हे इंद्र त्वाम अनुईयतुः अनुजगमतुः अनुगतवयो तत वशु कं बलं ॥ किं कुर्वाणं उरयं तत्सर्ग गछंतं क्षोणी क्षोण्यो
द्यावापृथिव्यो कथमिव शिशुं न शिशुमिव ॥ पुत्रमिव मातरं मातपितरो रूपेक शोषः चतुर्थः पादो ऽत्र व्याख्यायते य छ बद्योगा
वृत्तं च यद्यस्माद्धे इंद्र वर्त्तनि सित्रूवे तिर्दं साकमोदनं सि अतः कारणात् विश्वाः सर्वास्ते तव मन्यवे स्पृधः संग्रामाः अवयवे त्यान
श्रयंति विशीर्यंति तया हि वृत्रं हंति यस्य च द्यावापृथिव्यो बलं मम मंथीयनुतानसर्वतनमिति ॥ छ ॥ यज्ञो देवानी व्याख्याता ॥ छ ॥ अ
दब्धेभिः जगती हे सवितः अदब्धेभिः अनुपहिंसितैः पायुभिः पालनैः त्वं शिवेभिः शांतैः अथ परिपाहि परिपालय नो स्माकं
गयं गृह अद्यरं ण्य जीव्हुः सवाक् स्तत्वा सुविताय प्रनूताय कर्मणे न व्यसेन वतारा यत्नवेति वाक्यशेषः सर्वथा रक्ष मां किं

१७०

४५

किःमाकश्चिन्नोस्माकं अघशंसः अघंपापंशंसति अघशंसः दुःशंसः देशातेईशाइत्रिताऽनवतु॥छ॥ एवीरया॥ अन्यः पुरोरुगाणः त्रिष्टु
प्प्रकृष्टवीराः याबहुववनस्यस्थानेसोमाश्रुवयाःस्वनावतएवदद्रिरदकिदारणे विदीर्णः पूर्णितांन्नेवा युवयोः संबंधिनः॥
दुयजमानोजायापतीकथंविदीर्णोइतिततवअघयुलिः मधुमंतउदकवंतः सुतासः अभिषुताः ग्रावभिरवमनेकाद्भिनयज
मानोसंबोध्याथेदानींसंबोधयतिवांयुवांदवायोनियुतोवादयदेवयोनिसुरुणकानश्वान्॥ याहि गछ॥ सोममत्ति सोमेवा
प्राडुचंवपिबसुतांसुतस्यात्रिष्टुतस्य अंयसः सोमस्यमदायहर्षायमदजननार्थंवा॥छ॥ गावउपेतिव्याख्यातं॥छ॥ काव्य
योराजानेषुगायत्री॥ काव्ययोः कवीनांहितयोः आजानेषु आजन्म न मिषु उत्पत्तिस्थानेषु देवजानादिषु कृत्वा क्रमेणाग्नि
ष्टोमादिकया क्रियया दक्षस्य उत्साहवतोयजमानस्यदुरोणे यज्ञगृहे रिशादसारिशितव्यस्यापेक्षितारोसधस्थ आस
दस्थानेमित्रावरुणावामछतामितिशेषः॥छ॥ दिव्यावपूंषिव्याख्यातं॥छ॥ तंप्रत्नथायोवनः॥ तिरश्चीनोविततः त्रिष्टु
प्॥ आग्रयणेतृयायग्रस्येतत दक्षिणायेणप्रधार्यते॥ आधवनीयादुत्पन्नेतानियाच्यास्यासिंचतिताः पवित्रेयजमानः ततोग्रद
यद्दणांतिरश्चीनोविततोरश्मिरेषां॥ एषांसोमानांमेनरदेशापवित्रलक्षणान्नराश्मिस्तिरश्चीनः प्रसारितउ जाह लिः तस्मिं द
शापवित्रेसोमः प्रक्षिप्तः तस्माद्दशापवित्रात् अधस्विद् अधश्च आसीदुपरिस्विदासीदितिश्रुतिः किंचरेतोधा आसन् रेतः सो
मः सद्दितुत्तत्रिबीजं तस्यधारयितार आसन् ग्रहः भवमसाधवनीयद्रोणकलशादयः महिमानश्च आसन् सोमकदेशाः
सोमस्यकिंचस्वधा अवस्तात् प्रयतत्नश्रयतिः परस्तात् उपरिष्टात् आधवनीयादुद्धृतानियाच्यास्यासिंचतिताः पवित्रेण
यजमानइच्छेत कुशेरवति॥छ॥ आरोदसीजगती॥ आदेसी अपृणात् आपूरयति रोदसी द्यावापृथिव्यौ आस्वमेदनू आपू
रयतिवस्वः आदित्यं महांतं प्राणं कदाजाते यज्ञातमात्रे यदा एनं अपसः अपस्विनः कर्मवंतः अधारयन् अकर्माणिस्थापितवंतः सो
मश्चघरायस एवायं यज्ञार्थं परिणीयते कविः क्रांतदर्शनः कथमिव अश्वोन अश्व इव वाजसातये अन्नसंभजनाय वनोदितः व
नसि अन्ने स्थापितः साद्विघ्ताद्रिक्षिरक्षिरतांपो ष्टतेतत स्तोनोयनीयते॥छ॥ उक्के त्रिर्वे नर्दतमा॥ द्वगायत्र्यौ॥ त्वोई दाशनोउ
क्केलिः उक्के स्कतोस्तोतेोतः स्यातिशयेन तत्र स्याद्दंतारोस्तः योचगिरावा व्यास्कृतो मंदमानोस्तः योच आंगूषैः स्तोमैः स्कतो आवि

वासतः परिचरतस्मात् नतो इन्द्रः। गिरां गृणः स्तोमः सर्वकामप्राप्त्यर्थं॥६॥ उप नः उपस्थे एवेतु नोऽस्माकं गिरो वाचः सूनवः
पुत्राः अमृतस्य प्रजापतेः विश्वेदेवाः श्रृण्वन्तु मृडीकाः अतिशयेन सुखयितारो भवन्तु नोऽस्माकं॥७॥ ब्रह्माणि मा इति त्रिष्टुभः
इन्द्रमरुत्संवादः। इन्द्रस्येतद्वाक्यं। ब्रह्माणि स्तोत्राणि हविषी मे मम। मतयः उक्तमयेति शंसन्ताः सः शं सुखं सुता अभिषुता सो
मा नम उक्तमयेति शुष्म इयर्ति प्रभृतो मे अद्रिः शुष्मं बलं दयन्ति गिणिचो लोपः ईरयति। उक्तमयेति प्रभृतः हर्यश्वौ छंदांसि
इस्येति हकारस्य लकारः प्रहतः सोमोऽभिषवनि मि। त्तं मे मम अद्रिः ग्रावा आशासते यत्र च आशासते यजमानाः मदीय
मा उायनेन्द्र छं तिपत्र च घपतिद्यति हर्यति प्रेप्साकमो प्रतिकामयते। उक्थानि अयह्मा नि इन्द्रः भरणोतीति। इमा इमो हरिश्वौ
नवतना निभोऽस्मान् अच्छ अभि धाक्षया॥८॥ अनुत्तमाने। एवं मिं कोणाकामरुतः प्रत्याहुः अनुत्तम् उद प्रेरणे अस्य नि
ष्ठा प्रच ये अनुत्ता प्रवर्त्तस्तैत्यादिना सिद्धिः अथ तं अप्रथकृत जनावं मदाऽग्न्यौ। आ त्वेते तव देमघवन्न धनवनूनक
मेव कश्चित्तव चाव कोम नः सर्व इइयथः किं च न जायमानो न शोतेन जातोसि द्या यर्थंछद सि व्याप्नोति न च जातो यानि
करिष्यामि कृणुहि करोषीति लकारव्यत्ययः॥ हिघहङ्क॥९॥ तदित् दासीत् तादवासीनुतु वनेषु नूतनानेषु ज्येष्ठं इन्द्र तम
ायतो जज्ञे जात उग्र उद्गूर्णः वज्रहस्तः इन्द्रः चेष्ठ ऋष्णाः तेजो धनः महाधनो वा कार्यं दृष्ट्वा कारणानुमानं क्रियतेन हि यतः उ
तश्चिच्छरून् पुनरपि विविच्निन स्पिद्य अनु यंति श्चेमदंतियं विश्वेदेवाः ऊमाः अवितारः अवनीयावा। नासो यतः कुतश्चिज्जायत इ
तिशेषः॥१०॥ ऊमा उचा॥ द्वे हृदय्यौ॥ द्वितीयपादः प्रथमं सामार्थ्यार्थाः वतिय चापावक वर्णाश्च भिवर्णो ऋषयः। श्रुव यो नियम
राः। विपश्चित श्चिकाल दर्शनो न्यनूषत अन्यस्तुवंत स्तोमि स्वाचामा गिरो वर्द्धयं तु या मदीयाः। ययूरू वसो प्रन्नतयेन ॥ ६॥ य १०१
स्याया। यस्य इदस्य अर्य विश्वः आर्यः जनपदे दोद्रोवर्णाश्रमकर्मविहिता दासइव से वधि याप्य अधिः निधिः सेव धिः निधिमिव
योदयं रक्षति न विहितानुष्ठानं करोति। स यस्यानुभूतः किंच तिग्मश्चित्प्राप्नोति अर्ये ईश्वरे। मरुत्वा मे रुत्रा तिहिंसा कमोहिंसे
पवीरविः पवीरमायुधं तद्वति आयुधवति युद्धच मोद यं रुद्रो रिः आतुः दयजमान कच्चीद रक्षु व्यामे वसइद्रो अर्थते अनेकार्थ
त्वाद्धातूनी अं ऋद्धिने विकरणव्यत्ययश्च ददार यिर्दने। अत्रापि विसर्जिव्यत्ययः॥ अर्यस दस्त्रो॥ सतो हृदनीयो यमिंद्रः स

171

४८

दक्षं सदस्य कृत्यः सदसस्पतिं बनामबलेध्यचास्कतः समुद्र इव पप्रथे। प्रथते तस्यास्य सद्यः सः महिमा शिवो बलस्य गोपायोगी
यते अस्मात्प्रियं यज्ञेषु विप्रराज्ये यज्ञेषु दिवि पाञ्चालगाः स्वतं त्राराजान इव ऋ दं॥ ऋ॥ अ दब्बेतिः सवद त्राम्पेदशीव
योदग्यः सतो बृहद्यः देवायो आयाहि नोस्मदीयं यज्ञं दिवस्परि धूलोकयायिने रुचिग्यजमानैर्विद्वद्भिः ओरब्बदृहि
णातिः संपन्नः दिवे स्पृशाति एव सुमन्मभिः सुमननैः संकल्पैः आगतस्य किं फलमिति चेरत्रतः पवित्रे दशापवित्रेणे
परिश्रीणानः देहचमसेन निषिच्यमानः सोमो हव्ये ततत्रतवग्रदोम्रस्तते॥ अथेयपः शुक्रः सोममायामितेतव॥छ॥ इ
न्द्रवायू सुसीदश॥ इन्द्रवायू सुसे गतो त्राज्ञन दर्शनो च सुदवे सुदवांस्था क्षानो चइद्रहवामहे आह्वयामः तथा
याक्षयामो यथायेन प्रकारेणानो स्माकं सर्व एव जनो अनमीवः अमीवा व्याधिस्तद्रहितः संगमे इन्द्रवायुभ्यां सद
समागमे सुमना अशोलन मनस्कौ व असकृपाश॥छ॥ ऋधगि॥छ॥ ऋधगि ऋतिइ॥छ॥ इच्छे मलिनयेन दर्शयन्ति सम
र्त्यः स मनुष्यः स्वः शशाम शाम्यति यमृत्रियमज्ञोत्तवति देवता तपसंज्ञा॥ य यश्च नूने निश्चयेन मित्राव
रुणौ अलिप्यये अलिप्पापयेत्रा वके सवते वन करोति आत्मनेपदे द्रव्यदातये हविषोदानाय॥छे॥ आयाती
आगतें उपतूष तें अलंकुरुते। यज्ञे मघः मकरूपस्य सोमस्य पिबतं। अश्विनो किं च दुग्धं पयः मदावीरसव
नाणे देव षणौ सि क्षारौ दे ऊन्यावसु जितें घ्वी कतें वक्षुयाच्यौ तोजेन्यावसू किं च मानो मर्दिष्ठं मावसे दारं कुरुत
नोस्म। कः मिति। आवश्यं च आगच्छतं॥छ॥ प्रेतु॥ अस्मदीयं यज्ञं प्रति आगच्छतु ब्रह्मणस्पतिः बृहस्पतिः प्रेतुव
देवीककुस्सृन्तताशालनावसयवती वत्रयील क्षणाकं प्रयागच्छतु इत्यत आह आगच्छ आहुवी रघुत्रे अलिवीरंवा
नर्यैन्नृभ्यः। मनुष्येभ्यो हिते अनुग्राहके यैः किराधसं बललयं किसाधके यो हिपावकमित्यर्थः। दद्वाक्ष्य यज्ञेन यंतुनो
स्माकं॥ दे॥ रैद .. आसुआदुतिं वरि णामो वोच्यते यो सो यं द्रमा संतथा सोनत्रि सुतो पशुअंतः रससरूपेणास्थितोद्योः

हुतः सन सुतपाः वावते सुपतनो यावति । देवित स्मात्पर्जन्यरूपमास्थाय उदकदानद्वारेण । रयिं पिशङ्गं यजनं बहुलं बहुरूपं असंख्या
तं कुरु स्वहृदं वहवो यस्य दयंति द हरिः सोम एति पर्जन्यरूपेण कनिक्रदत् ॥ अग्रयथैः स्तनयित्नुं कुर्वन् ॥ ६ ॥ देवो देवेभ्यः । देवो देवमिति वीप्सा ये
ह्वासा यावंतो देवास्तावंतो देवाः वो युष्माकं मवसे अवनाय पालनाय तनुवेय यन्तु वद्धया आह्वयामः देवं देवमच्छिष्ये अच्छिष्ट कामभ्या
इयेदेवं देवं हुवेम वाजसातये अत्र संलजनाय कथमाह्वयाम इति चेत् गृणंतः स्तुतिभिर्द्ध्याधियादेवतया आत्मचिंतनपरया बुध्या॥
इयेदेवं देवं हुवेम वाजसातये अत्र संभजनाय कथमाह्वयाम इति चेत् गृणंतः स्तुतिभिः । धिया देवतया आत्मचिंतनपरया बुध्या ॥
इयेदेवं देवं हुवेम वाजसातये अत्र संलजनाय कथं आह्वयाम इति वेद गृणंतः

शयश्च वर्णा। वृत्रहा वृत्रवधः प्रणवः ज्ञातक्रतुः बहुकर्मा। वज्रेण ज्ञातपर्वणा। ज्ञातपर्वं ग्रथितेन॥ छ॥ अस्येदु॥ अस्य इदिति पादपू
रणः सुतस्य अभिषुतस्य विष्णवि विष्णौ विष्णुर्यज्ञः यज्ञे अभिषुतस्य सोमस्य मदे संजाते य इंद्रो वावृधे वृष्ण्यं शवो
वं आविष्करोति शिवो बलं वा विः करोति तस्यास्येदस्य अद्य अद्यापि तं महिमानं आयवो मनुष्याः अनुष्टुवंति पूर्वथा पूर्ववत्।
यथापूर्वं मृषिभिस्तुत एव। उदु मा उ चा यस्याये अयं सदस्त्रं ऊर्ध्व ऊ षु णः वनस्पतः प्रतीकोक्ताः व्याख्याताः॥ छ॥ इत्युक्तरकृतो
मंत्रः अध्याये त्रयस्त्रिंशतिमोऽध्यायः॥ छ॥ यज्जाग्रतः षट्कंडिका त्रिष्टुभो मनोदेवत्या अस्मिन्नध्याये लैंगिको विनियोगः लिंगो
सामर्थ्यमुच्यते। अभिधानशक्तिः यन्मनो जाग्रतः पुरुषस्य दूरं उदैति उ ऊर्ध्वं गच्छति चक्षुः प्रभृतीन्यपेक्ष्य चक्षुरादीनि इंद्रियाण्यतिक्र
म्य यच्चादिवं देवो विज्ञानात्मा सोनेन मनसा गृह्यत इति दैवं च उक्तेन मनसि वा तु सुप्तस्य मेतद ग्रमयं क्रम मिति तदु सुप्तस्य तदे
स्थाने यदा वृत्तिः उकारः समुच्चयार्थः यः यच्च मनः सुप्तस्य तथा तेन प्रकारेण। एति यच्च दूरं गच्छति अतीतानागतवर्तमानव्यवहि
तविप्रकृष्टगृहीतृ ज्योतिषां श्रोत्रादीनां विज्ञाने इंद्रियाणां मध्ये एकमेव ज्योतिः तन्मे मम मनः शिवसंकल्पं संकल्पः कामः मूलप
दार्थः स्यादेव सुरूप विज्ञानं ततः कामः प्रवृत्तिः शीत संकल्पो अस्तु भवतु॥ छ॥ येन कर्माणि येन मनसा सतः कर्माणि अपसः अप
इति कर्मनाम अपिस्विनः कर्मवंतः मनीषिणः मेधाविनः यज्ञे कृण्वंति कुर्वंति विदथेषु वेदनेषु यज्ञ बहिर्विज्ञानेषु धीरा यो मंतः
यच्च अपूर्वं न विद्यते इवेम इंद्रियं यस्मात्तदपूर्वं यद्वा अपूर्वमनपरं यच्च यक्षं पूज्यं यच्च अंतर्मध्ये प्रजानां आस्ते तन्मे मन इतिव्या
ख्याते॥ छ॥ यत्प्रज्ञानं यन्मनः प्रज्ञानं विशेषप्रतिपत्तिउतापि च चेतः सामान्यप्रतिपत्तिः धृतिश्च प्रसिद्धा यन्मनो अंतर्ज्योतिरमृतं
व्याख्याते॥ छ॥ येनेदं येन मनसा इदं भूतं भूतकाले भुवनं
च प्रजासु॥ यस्मान्नऋते येन च विना न किंचन कर्म क्रियते तन्मे मन इति व्याख्याते॥ छ॥ येनेदं येन मनसा इदं भूतं भूतकाले भुवं
नं भवत् वर्तमानकाले भविष्यत्काले च सर्वतो गृहीतं अमृतेन सर्वं येन च मनसा यज्ञस्तायते सप्तहोता सप्तहोतारो यस्मिन् तं
तन्मे इति तु ल्यं॥ छ॥ यस्मिन्नृचः यस्मिन्मनसि ऋचः प्रतिष्ठिताः यस्मिन् साम निप्रतिष्ठिता नियस्मिन्यजूंषि प्रतिष्ठिता निकथ
मिव रथनाभाविव आराः यस्मिंश्चित्तं संज्ञानं सर्वं तस्य एतस्यार्थे ओतं निश्चितं संभूतं मिव रूतं प्रजानीतन्मे इति समं॥ छ॥

सुषारथिः यन्मनो मनुष्यान्नेनीयते अश्वार्थं नयति कथमिव कल्याणसारथिः रश्मीनिव वाजीनः केन यन्मनः सुषारथिरिव क
ताभ्युक्तिः प्रयाहः वाजिन इव वेजनवतोश्वान्नियच्छति तिरोषः यमनु परमे हेतु पमे एकत्र नयनं एका। नियतमर्थे कोप
स्वहृत्स्थितिष्ठे अजोलक्ष्ये वाजिरं जरारहितं यज्ज्ञविष्ठं अतिशयेन गंतृतन्मे इति समानं॥ ॥ पितुं नु अन्नं स्तौति ऋ अनुष्टुप्
स्वहृत्स्थितिष्ठे अत्रोलक्ष्ये ॥ पितुं नु ॥ प्रथमं स्यात् तापाणार यस्य पितोः अन्नस्य त्रितः त्रिस्थान इंद्र उजसा बलेन वृत्रं विपर्वं विपर्वो गांवि
गजीउक्तिक द्वितीय ऋचः प्रथमं स्यात् तापागार यस्य पितोः अन्नस्य त्रितः त्रिस्थान इंद्र उजसा बलेन वृत्रं विपर्वं विपर्वो गांवि
गतसन्निर्वे वनं कृत्वा अर्दयत् विविय मर्दितवान् तं पितुं अन्नं नु अनर्थकः स्तौकं स्तोमि महो यमीणो सदृता मरयितारं तविषं
तविष्या इति विउक्ति यत्ययः तविषी इति बलनाम तवतवृद्धिकर्मणः बलस्य॥ ॥ अन्विदं चतसः स्त्रि ष्टुभः हे अनुमते अ
नुमन्यासै अनुमनास्व इदिति निपातः हे अनुमते चीचर्योसुरते वनोस्माकं कृद्धि कुरु कृचे कतवे संकल्पादय हायवत ना
मृद्दरो वनो स्मान् मम यप्रातर्षः प्रवर्द्ध यनो स्माकं आयूंषि अनूनं अनुमन्यतां नोस्माकं अद्य अनुमति यज्ञं दे वेषु अग्निश्च
अनुमन्यतां हव्यवाहनः हविषो वोढा ऊवतं च जवता सिति पुरुषव्यत्ययः दाशुषे दत्तवते हविषीमयः सुखरूपे॥ ॥ सिनी
वालि देवपत्नी सिनीवालि पृथुष्टुके पृथुकेशासंयमितस्तुरमहास्तुतिः पृथुष्टुका या चौदवानां ऊवसि स्वसा जगीनीतां चीचि
वी मिजुषस्व हवा परिगृह्णीष्व हव्यं हविः आहुतं अजिहुतमग्नौ प्रजां च देवादिदिहि दिश अलिस्रजदे हि नो सत्वं॥ ॥ पंचनं
द्यः नदी देवता याः पंचनद्यो दृषद्वतीत्यादिकाः सरस्वतीं अभिगच्छति सस्रोतसः समानस्रोतस्काः सरस्वती नु शब्दो वमरणार्थं
। सरस्वत्ये वसा पंच धासो सा सा वस्वदेशे ऊवन्न वतिसरि इ नदी तस्यां हि सारस्वतानि सत्राणि नवेतु॥ ॥ त्वमग्ने चतस्र आ
न्यो द्वेऊ गद्यौ त्रिष्टुजनुष्टुभौ हे अग्ने त्वं प्रथमः अंगिरा ऋषिः अलवः चं च देवो देवानां अलवः शिवः सखा। किं च तव व्रते कर्मं १७३
णि वर्तमानाः कवयः क्रांतदर्शनाः विद्मनापसः अपइति कर्मनाम विदितकर्माणः अजायंत संहृत्तामरुतः भ्राजदृष्टयः भ्राजं
ते दृष्टयो येषां ते भ्राजदृष्टयः यो दिशं नुं नयति तस्य भ्राजं तं आसुमनि॥ ॥ चन्नः विषमो यं मे द्यः॥ साध्यातारः चन्नो अस्माकं
हे अग्ने थावयइति रोषः आयेवं सति न वहेदवपाषुजिःपालाने वज्र बले त्रिष्टुभिः पालिताः संत आस्मद्दाः किंवा सद्यो नो व

नानिरस्तोच्च न्नः शारीराणि वरस्य देवैर्घवंदनीय॥ कस्मात्पुनस्त्वमेव स्तुत्य सेयतः स्यत्रावत एवाताता तो कस्य पुत्रस्य पौत्रस्य गवी
अस्तिक यौअनी मेषं रक्षमाणः प्रमादम कुर्वद्र रक्षमाणः एवं वेनुवेमृ दुहृदयत मो सित ज्ञात कर्मणिव यैस्यामा। अन्यदेवताः प
रीत्यज्य चामेव परिचरामह इत्यभिप्रायः॥ छ॥ उत्तानायां द्वितीयोद्धेशः प्रथमे व्याख्यायते यो यैअरुषः स्तूपः ज्वालासी घाम्नः
यस्य तास्य रूपात्याजः रूपैवलैयाश्च इडायाः पृथिव्याः पुत्रः यथवस्तुन प्रज्ञानेकर्तव्यं अन्निञ्जातः तमग्निं उत्ताना
यामरं एयामजेवशश्च वाविनेहरस्विकिचोंनजानानः अरण्यावीर्यमितिशेषः किं तद्वीर्यमिति चेत् सद्य एव प्रवीताका सि
तासतीव षएंवर्षितारं सेक्तारं सुवानं सर्वेकर्महक्षमेजजानः॥ छ॥ इडायास्त्वा इडायाः पृथिव्याः वांपाद देवयजनाः रवो वा
यैनाजा पृथिव्याअधि उत्तरवेद्यामध्ये नाभिकानवति तद्विषयमेतत् हे जातवेदः जातप्रज्ञान निधीमहीस्थापयामहे अ
ग्ने द्व्याय हविषो वोढवे दवनायाः छ॥ प्रमन्महे वनस्त्रः ऐन्द्रः त्रिष्टुप्छः प्रथमन्महे जानीमः शवसानाय बलनायाव
लमाविष्कुर्वते तस्मै बलेओगूषं वस्तोमं प्रजानीमः गिर्वणसे देवाय। कथमिव अंगिरस्वत्। अंगिरसां तुल्यं प्रथ यावसु
वृक्तिभिः स्तुवतो सुवृक्ताभिः स्तुतिभिः स्तुवते शो जना तिस्तुतिभिः स्तुवंतीति विजानाति यत्त्य यःसामर्थ्यात्स्तुतिभिर्याय
क्रम याय स्तुतिमयाय। अर्चे इयाविर्व न्व स्प्रत्य शीम अर्कं उच्चारयामः मंत्रेनरेन्द्र रूपाय विश्रुताय। शोर्यबलदा
नादिलक्षत्र्ण्यातपो॥ छ॥ प्रवःस मथाशः॥ द्वितीयोद्धेशः प्रथमः येनसाम्नानो स्माकं पूर्वे पितरः पदज्ञाः आत्मसतचवेदि
नः अर्चन्तः स्तुवंतः॥ अंगिरसः ऋषयः गाः अविंदन्। आदित्यरश्मील ब्धवंतः सहि सा म्ना लोकः संन तनामप्रज रक्षुवेवः प्र
थमाव दुवचनस्य स्थाने पूर्यंदे पुत्रपौत्रप्रपौत्राः म हि महद्तेइंद्राय महीमहच्चैनमः अन्नं आंगूषं स्तोत्र मस्यसहितं साम प्र
तर वेशावसानाय अभिबलाय मानाय॥ छ॥ इच्छंति चो सोम्यासः सोमसंपादिनः सखायः समानख्यानाः कथं समान
ख्यानाः अतेः देवा आदेवादवाः अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसो नूचानास्ते मनुष्यदेवा इतिके न प्रकारेण सुन्वंति सो
मं दधति प्रयीक्षिप्रयद्दीयं न नाम धारयंति हविर्लक्षणान्नानि॥ किं वा तितिर्दंत अभिशस्तिं जनानाम नो वाकार

सन्दृते आथेवं चामिछतां देइं इच्छत च तः सकाशात् । कः चन निपातो प्यर्थे
संभ्रयताः ज्ञातिपराः अलिशस्तिं दुर्वेचनं ऊनानां सदृते आ थेवं चामिछतां देइं ... अयऊमाना नांऊवती तिशेषः ॥ छ ॥ नतोन द्वितेतव इरे पि परिमाण विप्रकर्षा
द्वि । अनर्थकः कोपि प्रकेतः प्रज्ञानविशेष इत्यर्थो । दूरांदि दरिवः दरित्या मघ्वित्यौ किमर्थं स्थिराय इढ सो इदाया इच्छे सच्छे सवना
दशा निरऊ सिस्छानानि एवं चेरश्राप्रयाह्वि । अलिम्वकर्मणि ग्रावाणः समिधनेसमिध्यमानेवा अग्नौ आदवतयो हो
सवनानि कृता नि इमानि किं च यु ... ग्रावाणः अलिम्वकर्मणि ... आषाढं असादं असदनं अनभिभूतं ... सेन्ये षु षषिं
थं अतआयाह्वि ॥ छ ॥ आषाढं युत्सु ... वत स्वः सो मस्त्रिषु ... अतिपालनशीले स्वर्षां स्वर्दिवं सनोति । अप्सां अपः सनोति सं ऊजते
पालनपूरणयो रिक्षसो ... भपूपं नउ पाष्टुरणं इत्य स्या अतिपालनशीले ... संग्रामेषु जेतारं सुह्निवतिं कल्याणकर्मकर्तृत्वे प्रसिद्धी जयं
वृजनस्य चर्णिगोप्तारं ऊरेषु जी ऊयतेरे तदूपेन उ जानातः संग्रामेषु जे तारं सुह्निवतिं ... स्याम देसोमा ॥ छ ॥ सोमा धेनुं । सोमः वि
तंचां अनुमदेम मादनार्थस्य गृहणं परसैन्या निजयं चां दृष्ट्वा उत्साद्यते हृष्टाः इहृष्टाः स्याम देसोमा ॥ छ ॥ सोमा धेनुं । सोमः वी
नुं ददाति अस्मै सोमा यह विततस्मै सोमः चेन्ना दीनि ददातीत्यर्थः ॥ छ ॥ चामिमाः हे सोम त्वं इमाउषधीः विश्वाः सर्वाः अजनं
यऊनीत वानसि । त्वं च अपोजनयः । त्वं च गाः आततंथ आततवानसि उरु विस्तीर्णमंतरिक्षं त्वं ज्योतिषा विनमाववर्थाविवृ
वृणोषि तमः चमवादित्यात्मना तमोपनयसि सर्वात्मचेन सोमस्कृतिः ॥ छ ॥ देवेन नः । देवेनेति धातेत द्वितलोपः छांदसः । दे
वेनमनसा सहनोस्मभ्यं हे देव सोम रायो धनस्य भागं देस सहसाव ... रसहः शब्दः बलवचनः आकारआगमः छांदसः सदस्वन्
आरिस्युत्वायुध्यतिगत्यर्थानां मध्ये पठितं अंतनो विततं एणदीश्वरः स्वते अतिगमयादेहि ध्यर्थः एवंदानप्रवृत्तं त्वां कश्चित्स्वतिःं १७४
बध्नीयादित्यआह मा वचामामातनत् । ननोतिश्वति वैकार्थः घेतिनधातोः कस्त्वमेवप्रभुत्वा सहते वचहदोशैषवीर्ये स्पसा
तस्यै स्वकीयस्य कर्मणोविशेषे अननातेजास्त्वतिथ्यलिप्रायः किं चतत्रयेभ्यः प्रचिकित्सउपये ऊलाकपा ... धर्थं व्याख्यापगमि
कुर्वित्यभिप्रायः ॥ गविष्ठो । गोशब्देनाजलोको ... तः । स्वर्गे पणार्थं विषयभूता यो अस्मा चिकित्सादेवे मनः आपत्से
च घना ... रे गास्त्र यथा स्वर्गं यास्यामस्तथा कुर्विति वाक्यार्थः ॥ छ ॥ अन्नो व्यख्यना ... तस्वः सावित्र्या द्विती याज गतीत्रिषु

त्रोन्याः योऽष्टौ व्यख्यत् प्रकाशितवान् ककुभः दिशश्चतस्रो विदिशश्च तस्रो वांतरदिशः पृथिव्याः संबंधी नित्रीधन्वानीति
योजनानि त्रीणि योजनानि त्री णि रो योजनानि ऽवरालो पृ स्वतेजसा प्रकाशितवानिति त्वामाह यः त्रीन् लो
कान्या निद्धतिः साक्षिभूतः सवितासमाधिवेनत्रीस्तरिकृनामा त दुपलक्षिता वित राविशिलोकोस्ख तेजःत्रिणो प्रकाशितवनिति बहाय श्वत्रीनूलो
यन्त्रानि इति शब्दसमाधिवेनस्येत रिक्तनामा तदुपलक्षिताविततराविशिलोकोगस्वतेजस्त्रिणो प्रकाशितवानिति वदेत्यश्च त्रीन् लो
कान् व्यख्यदर्श योऽजनागव्यूतिक्रोशादीन् मान विशेषान् व्यख्यत् यश्च सप्तसिंधून् समुद्रान् व्यख्यत् सो यं हिरण्याक्षः हिर
ण्यस दृशाक्षः अमृतदृष्टिर्वा सविता देवआगात् किं कुर्वन् दधत् स्थापयन् रत्नानि रत्नमयानि हवींषि दाशुषे दत्तवते यज
मानाय वार्याणि वरणीयानि ॥छ॥ हिरण्यपाणिः सुवर्णपाणिः सविता विचर्षणिः विविधदृष्टाकृताकृतप्रत्यवेक्षकः उभे
द्यावापृथिवी अंतो चिकरणश्रुतिः योग्यक्रियाध्याहारो मध्ये व्यवस्थिताः ईयते एति यदा अयवा धत्ते अमीवां व्याधिं वे
ति गतिकर्मा गच्छति च सूर्येरूप वस्थाय ततो स्तमनकाले अभिकृष्णेन रजसा द्यां पृणोति अभिक्रमणेति अत्ति व्याप्नोति कृष्णे
न रजसा तमोलक्षणेन घलोकं ॥छ॥ हिरण्यहस्तः द्वितीयार्धर्चे प्रथमः सामर्थ्याश्रयः अयसेयं यन् अयगमयन् रक्ष
सः यातुधानान् असुरप्रकारकान् ॥ अस्माशाड्दस्कारदेवः प्रतिदोषं गृणानाः श्रुतिस्मृतिविहितधर्मपराङ्मुखानां याव
तोदोषास्तावत्स्तवन उच्चारयन् गणयन् उपलोगार्थे मिथ्यति प्रायः सोयं हिरण्यहस्तः हिरण्यदानाय हस्तयस्य स तथोक्तः
स्वपेणवास्वति असुरः रादाः नो कः अस्मभ्यं प्राणान् ददाती यस्सुरः सुनीथः निधा स्वति सुमृडीकः साधुसुखयिता स्वावान्
आत्मीयज्ञातीधनेववनः स्वशब्दः याद्यु अर्वाङ् अर्वागैत्वनः अस्मदभिमुखः ॥छ॥ ये ते ये तेत वपंथानः वचनव्यत्ययः हे स
वितः पूर्व्यासः पूर्वे पूर्वेष्वपि कालेषु नवाः अरेणवः अपांशुलाः सुकृताः साधुकृताः रचाअंतरिक्षे तेभिर्नो अस्मान् यति शेषः
पथिभिः सुगेभिः साध्यगमनैः अन्नपानप्रवृत्तेः गच्छतश्च नो स्मान् रक्षा अधिवक्षि हि यथा एते अस्मदीयाः शत्रुघ्ना अस्माकं
हितं पथ्यं तदधिब्रूहि उपदिशा इदादेवा ॥छ॥ उत्तापि बतं अश्विनाः स्तितिस्रः एकागायत्रीद्वेत्रिष्टुभौ ॥ उत्तो सोमपिबतेति
अश्विनो अश्विनोपीचा चसोमे उत्तावपिनो स्मभ्यं शरणे प्रयच्छते दत्तं किंच अविद्रियाभिर् विदारणं आविदारणैः अनवे
खंडिताभिः अवानेरन्नहमितित्रोपः ॥छ॥ अप्नस्वती अप्न इति कर्मनाम कर्मवंती अश्विनो वाचं अस्मा अस्माकं कृतेतं कु

रुतं। किं च नोस्माकं देदस्योदर्शनीयो हे द्युम्णानर्षितारो सक्तारो युवानावित्यर्थः मनीषां मनसइ छी अन्नस्वती एवीहतं
कस्मात्पुनरहमेवं ब्रवीमि इतो यस्मात् अघृच्येव सघृते तवं अवसं अन्नं घृतं घृतादागतं कमर्ण्यन्नं नवति अत एव कुर्याते
अघृते अन्नेनिमित्तभूते अह्वये आह्वयामि युवां। आगच्छतं च ह घेदईनाय नोस्माकं भवतौ वाजसातौ वाजसंनजे मने नि
मित्तभूते संग्रामे च वर्द्धनाय भवतं।।छी।। घृक्तिरक्तुभिः अहोभिः करणभूतेः अधिकरणविवक्षा वा कालो दिघृषुरा
त्रिष्टुवापरिसवेतः पालयतं नो भवतं अस्माकं अस्मान् न केवलं घृक्तिः अक्तुभिः परिपातमस्मान् किं च अरिष्टिभिः अ
ष्टुपदिष्टितेः हे अश्विनौ सो मगकिं ठगइति वनानामसौ ठानेश्च यन्ने यान्तयतमित्यध्याहारः तदस्माकं मित्रः वरुण
पूजयतां अदितिश्च सिंधुश्च पृथिवी च ■ अपि च द्यौः।।छी।। अश्विनेति व्याख्यातं।।छी।। आ रात्री रात्रि देवताया बृहती। हेरानि
175 याचं आअपायि। आ अपूपुरः पूरयसि पार्थिवं रजः पार्थिवं पितुः मध्यमस्य धामभिः स्थानैः सदा याव चैदिवः घुलो
कस्य सदांसि स्थानानि बृहती महती व्याप्तिः सा यस्याश्च तवतथापि वर्तीता चाषे महप्रस्तारं दोषं वातमः। तौ चोस्तमना
छी।। उषस्त्वरा। उषादेवता पुरोष्णिक्। हे उषः ता चित्रे चायनीयं मदनीयं धनमान्तर अस्मच्योदे वाजिनीवती अन्नवाति
यिन च घनेनाता केव पुत्रे तनयं पोषं च धामहे दयीमहे।।छी।। प्रातरग्निं बहुदेवता उगती प्रातः श्रावो वीक्षा वचनः प्रातरसि
चमित्रावरुणौ अश्विनौ च हवामहे इति प्रत्येकमन्तिसे बध्यते प्रार्गे गव रुषण्वं ब्रह्मणस्पतिं च सोमं च उ■ताप्रिव स
हेरुद्वेम आह्वयामः।।छी।। प्रातर्जितं पंचजगादेवता त्रिष्टुभः योविधर्तेत्यादि मंत्रो व्याख्यातः यतो उदित्वमानचाह।। यो जगा
विचारयिता सर्वस्य जगतः आध्रश्चिद्यी प्रतिषेधस्य दीर्घ्यं। अध्रः स्तषो अस्मतः बुभुक्षितः।। अथवाधायते आध्यालुः दरिद्रः १५ ।
विरूराध्वोपर्थी दरिद्रो पियं जगं मन्यमानः मन्यति रक्षीति कमो पूजयनि स्यात् असि भूय। भद्र इत्याह उदयं जनस्य स्व द
त्माद्रुदयीन हयस्वेत्याह। तुर श्विरआडो ध्याहारः आतुरो पियं जगं मन्यमानः पूजयं जस्क इत्याह।। उदयीजक्षिते स्वतसा १७५
हायद्वानुर शाब्देन यमो भिधीयते सहितौ धातोनो हेति यमोपि यी जगं मन्यमानः पूजयन् उदयन् जनस्येत्याह सहि

दिवसान्प्राणिनो गमयति राजापि येत्वं गां मन्यमानः सृजयन् उदयनन्त्वञ्च स्वेच्याद्धतदुदये दि राज्ञो वा नासिद्धिः॥छ॥प्रा
तर्जितं वातजेयिनं उग्रं उक्तं दाने हुवेम आह्वयामः वयं आदित्यात्मानं आदमुवे अदिते॥छ॥ भग प्रणेतः हे भग प्रणेतः
प्रकर्षेण नमस्य कर्त्तः हे भग॥ सत्यराधः सत्यमविनाशिराधो धनं यस्य स तथोक्तः हे भग इमां धियं प्रहीं उत अव उत्कम
यथासौ दुस्मानर्थो न श्यति तथा कुर्वित्यत्ति प्रायः ददुनः देह्यस्म अस्माकं भग धनो जनय नोस्मान् गोभिरश्वैः भग
प्रजनय नोस्मानो गोभिरश्वैश्च हे भग नवद्भिः प्रियैर्नृत्ति मीनुष्यैर्नृवंतः स्याम त्वं वेम॥छ॥ उतेदानीं॥ अपि चेदानीं भग
तः धनवंतः स्यामो॥ आदित्यवसाद्रा॥ अपि च अपि च प्राह्णे अस्तमनकाले भगवंतः स्याम उत अपि च मध्ये मध्य
इदने अह्नां भगवंतः स्याम॥ उत उदिते अपि च उदयकाले हे मघवन् धनवन् सूर्यस्य किंच भगप्रसादात् एव वयं
देवानां सुमतौ कल्याण्यां मतौ स्याम॥छ॥ भग एवा हे देवा भग एव भगवान् धनवानस्तु किमन्ये देवताविशेषाः व
न शुक्लेरतेन्नि रिच्यत्ति प्रायः तेन भगप्रदत्तेन धनेन कथं भगवंतः धनवंतः स्याम त्वं भग एकैवाकी द्वितीयेना
ईर्वितन द्वितीयनेकवाक्यतायां अंसीत्त्ववा शाउपर्यैचांश्च बणाद्यद्दो वद्दत्तिः यैचा हे भग सर्व एव जो रुचीति आह्व
यति कामसिद्धये स नो स्माकं हे भग पुर एता अग्रयायी सर्वकार्ये पुजनदहदा॥छ॥ समध्वरायासमननमंत प्रक्षीनवंति
•उषसः अध्वराय यज्ञाय अग्निहोत्रादिकर्मणो कथमिव दधिक्रावेव यथा दधिक्रावा अश्वः शुचये पदाय शुचिपदां
अग्निचनार्थं कर्त्तव्यमिति सन्नमत एवं ता उषसः अर्वाचीने अनन्यगतमनस्के वस्तु विदे च धनविदे च धनं विंदती
ति वसुवित्ते वसुविदे भगं आदित्यैनो स्माकं प्रतिरथमिव अश्वमश्वा वाजिनः अन्नवंतो वा आवदंतु आगमयंतु॥छ॥
अश्वावतीः आपा देवताः त्रिष्टुप्॥ अश्ववत्यो गोमत्यः नो स्माकं उषास वीरवत्यः सदं सदाकाले उच्छंतु व्याप्नुवंतु भद्राः
नंदनीयाः घृतं दुहाना विश्वतः प्रतीताप्यायः पीआदेशाः सर्वत आप्यायिता धर्मशीकाताः इदानीं रुचिविषयः प्रश्नः
पूर्यपात यात्लयता स्वस्तिभिर विनाशो सदानो स्मान्॥छ॥ पूषतवा दृपोस्नो गायत्री त्रिष्टुप्॥ नो हे पूषन्तव व्र

तोकमेणि वर्त्तमानानवयैनरिष्टामैनतिनञ्चेयमोक दासनकदाचिदपि॥ अन्यच्च स्तोतारो पितेतव इह स्मसि सा:
ससीति इकार उपजनः॥ ऋ॥ प्रशस्यार्थः यः पथस्पथः मार्गस्य परिपतिं अधिपतिं शति उपसर्गव्यत्ययः एवस्याव
तनेन वोदोक्तेन अग्निमुखीकृता कामेन इडया अग्निमुखी कृता। त्यान ह्रासानति व्याप्तिकर्मा॥ अर्द्धं सनोत्यस्मे
रासन्न स्वदान्तु अश्रुरुधः पूर्वे पदांतलोपः श्रुरुवे संतापसाधनात्मावकृती। यानि धनानि जवंति तानि तथोक्तानि
लिंगव्यत्ययेन स्वेधाम्नः तानोवतिविश्वस्यै तेयानि याम्याणि इति धियी धियमिति सीषमाति कर्मणः प्रसाध
यति पूषा॥ ऋ॥ श्री॥ त्रिपदा विष्णुश्चे गायत्र्यौ॥ द्वाभ्यामेकवाक्यो विष्णुर्यः इ॥ त्रीणि पदानि विचक्रमे विक्रांतवा
नुअग्निवाय्वादित्यरूप्याणि गोपा वितास मस्तस्य जगतः अदाभ्यो अतोदेव पदत्रयात् धर्माणि धर्मशब्दः उप
पलिंग अर्द्धर्चादौ द्रष्टव्यः गणे पठ्यते धर्मान् धारयन् कर्मपर्यायो वा अत एव त्यः पदेत्यः कर्माणि धारयन् तस्य
विष्णोर्यज्ञस्य यत्परमं पदं ब्रह्मलक्षणं तत् दिप्सा सः ब्राह्मणा विप्रा नावः मे धाविनः जागृवांसः अप्रमत्ताः अप्रम
त्ताः ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः उपासते निर्मलीकुर्वन्ति॥ ऋ॥ घृतवती द्यावापृथिवी जगती॥ यद्यावा पृथि
वी उदकवत्यौ भुवनानाम त्रिश्रिया नृतां जातानामत्याश्रयणी उर्वी विस्तीर्णा पृथ्वी पृथुमधुदुघे उदकेन
स्यौ दोग्ध्यौ सुपेशसा सुरूपे ते आदित्यस्य धर्मणा धारणेन। विष्कभिते स्कभ्नातिदृढीकरणार्थः॥ दृढीकृते
अजरे अजरे दिते नूरितसा बहुरेतस्को सर्वेभूतानां हिरतां सिनात्यामवो लुद्धीतो॥ ऋ॥ येनः जगती॥ त्रि
अपबो वमारुतानां भुवनाशाम स्तानूरानून् किंवनसवो रुद्रा आदित्याध्व उपस्थौ उपरिस्थितस्यस्य
मातीति उपरिस्पृक्तो आच्छिन्तिवस्थिनः पादनस्यहातीयः उपरिस्पृक्तं उपरि त्यहात् मांउमैवसेतो

रंज्ञातारंवक्तेयस्यअधिराजैअधिपतिःईश्वरःअर्कःनरकेनवैतःकुर्वंतुवा।छ॥आनासत्या।आश्विनीजगती।हे
नासत्यौहेअश्विनौआयातं।त्रिभिरेकादशैस्त्रयस्त्रिंशद्भिर्देवैःसहितौनूचातनुकंअषोवसवइत्यादिइरुममे
धुपयंमकसोमपानंप्रतिएत्यचप्रायुस्तारिष्टंप्रतारिष्टंप्रवर्धयतंआयुःनीरपांसिमृक्षतंमृजुषश्चद्वो।रयःपाप
मुच्याता।निमृक्षतंनिःशोधयैतंरपांसिपापानिसचतांद्वेषःदौर्भाग्यंजवतंवसचानुवासहरतुवोसर्वकार्येषुसंयु
कौ।छ॥एषवःमारुतःत्रिष्टुप्।हेमरुतःएषस्तोमःवोयुष्माकंहृदयेवगीःसख्याश्रियाः।वमैमदायस्यअबःसमे
तिस्वस्वामिसंबंधःहृणातीतिमांदार्थःसमावमन्यस्यमानार्हस्यकाराःकर्त्तोःसंस्तोमैतावगिरंभुपस्हयए
षायासीष्टआगच्छत।एषाअंतेनिमित्तनूतनआह्वयमानाःतन्वेवयां।शरीरस्थित्यर्थंवयोन्नीयंमांदधी
तिवषेटढीकर्तुंयथासीषाकिंचाविद्यालभेमहिइषंअन्नंवृजनंबलंचजीरदानुं।दीर्घितदानुंकर्मणा॥र
कौ।सरुस्तोमाःऋषिस्पृहिपतिपादिकात्रिष्टुप्।सरुस्तोमाःस्तोमसहिताःसरुछंदसःछंदोसहिताः त्रि:
आरतःआरहृछेदनकर्मोत्तिष्ठीयतेश्रद्धासस्थमानानीकमेणांमनुष्याणांसाराःसहधर्माःत्रमाणंप्रमाशाद्धः।प्रमाणपरीक्ष
णतम्यराऋषयः।सहऋयइतिप्राशेव्यरुयाः।नरहोजकश्यपगोतमात्रिविश्वामित्रजमदग्निर्वसिष्ठदेव्याःप्रजाप
तिःप्राणाद्लिमानिनीयतेप्रतितज्यमानानां।अधस्तानकल्पोत्पन्नानामवसिवाधिकाराणांप्रसारणां।अनुदृश्यअ
द्यचिराःअन्चालेतिरअन्चालङ्तस्पृष्टवंतःस्पृहियज्ञेकथमितरथ्यानरश्मीन्नरथेसाधकःरथ्यःसारथिर्नेकार
उपमाधिंयः।यथासारथिःदृष्टदेशप्राप्त्यर्थंप्रथममश्वरश्मीनालनतोस्पृशतिएवंतपिस्पृशियज्ञेस्पृष्टवीतः।
छ॥आयुष्यंतिसोहिरएयस्तोतिःउष्णिक्शक्वरी।त्रिष्टुप्।यदिदंहिरएयेआयुष्यंआयुषोहितंवर्चस्यंवर्चसोहितीर
यसोहेधनस्यवर्द्धयितॄ।ओदिदंउत्कृष्टधनस्यस्वर्गस्यवा।वर्चस्यतृत्रन्नेर्धयतौ।तऊँचायविडयायआविशातौ।
तृञ्विशारसंमतिःञ्वस्थानेकरोति।नत्त्रा॥कौ॥नतदुहिरएयेरक्षांसिनत्रपिशाचाःतरंतिहिंसंतिदेवानांप्र

यमं देवा अदितिर्यत्। यतश्च देवानामोजः प्रथमजं ऋतो बिभर्ति यो दाक्षायणं हिरण्यं दाक्षायणमिति अलंकारविशेषः स देवे
षु देवलोकेषु कृणुते आत्मनो दीर्घं आयुः चिरं ~~आत्मनो दीर्घं~~ देवलोके वसतीत्यर्थः स च मनुष्येषु मनुष्यलोकेषु कृणु
ते आयुः मनुष्यायुरतिक्रम्य जीवतीत्यर्थः॥ ६॥ यदाबध्नन् यत् हिरण्यं आबध्नन् आबद्धवंतः दाक्षायणा दक्ष
स्यापत्यानि बद्धं निसेनानीका नियस्य स तथोक्तः सुमनस्यमानाः शोभनं मनसा ध्यायंतः तद्धिरण्यं मम आ
त्मनीति सम्यग्गुप्तं आदित्याद्वारेण कृतानीकाय राज्ञे बद्धं नि× त्रिः अहं अबध्नामि शतशारदाय शतं शारदी
जीवनाय आयुष्मान् जरदष्टिः जरा अश्नुते व्याप्नोतीति जरदष्टिः यथा येन प्रकारेण असं असत्तथा बध्नामीति
शेषः॥ ६॥ उत नः अहिर्बुध्न्यः त्रिष्टुप्॥ उत नः अहिर्बुध्न्यो अस्माकं वचसि अहिर्बुध्न्यः शृणोतु अज एकपाद् रुद्रः शृणो
तु शृणोतु पृथिवी च अयं तु विश्वेदेवाः ऋतावृधः सत्यवृधो वा महद्वृधः बवा बहुवानाः आहूयमानाः स्तुता
मंत्रैः इति विनिर्दिश्यायः कविशस्ता मेधाविशस्ता अवंतु पालयंतु॥ ६॥ इमा गिरः आदित्य देवता त्रिष्टुप्॥
या इमा गिरो वाचः आदित्येभ्यः घृतस्नूः घृतप्रस्राविणीः घृतसारिणीः घृत होमसद्भव रिलाः साना नु चिरं चिरकालं रा
जभ्यः चिरराजभ्य इति वा जुहोमि तास्वनामु होमितास्वं शृणोतु मित्रो अर्यमा वरुणश्च नो अस्माकं तुविजातस्य तासदि
वरुणप्रजायतां वरुणश्च दक्षश्च अंशश्च॥ ६॥ सप्त ऋषयः अध्यात्मवादिनी जगती॥ सप्त ऋषयः षडिंद्रियाणि मनः
सप्तमानि प्रतिहिताः शरीरे व्यवस्थितायत एव सप्त रक्षंति सदाकालं शरीरं अप्रमादं प्रमादं न कुर्वाणाः १७७
तएव सप्त आपः आपनाः स्वापनाः सुप्तस्य ~~पुरुषस्य~~ पुरुषस्य लोकं ईयुः लोकशब्देन विज्ञानात्मा रूपाकाशः प्रति
ष्ठितं तत्र जाग्रतः तस्यामवस्थायां संस्थितां जागरणं कुर्वाणौ अस्वप्नजौ अस्वप्नदानौ रो प्राणापानौ दे
वौ॥ ६॥ उत्तिष्ठत त्रिष्टुप्॥ अन्नस्य त्रिष्टुप्॥ उत्तिष्ठ ... आरब्धका
र्येषु वा यस्माद्देवयंतः देवान् कामयमानाः ... मध्ये आगच्छेति ... आगच्छंते उपपद्यते॥

उपसंगम्य आगच्छंतु मरुतः सुदानवः कल्याणदानाः यच्च देहे इन्द्र धाम्नः प्रकर्षेण शीघ्रः नवासवासह गमनाय॥

नान्नमितिपदपूरणः प्रवदति प्रोच्चारयति ब्रह्मणस्पतिः मंत्रं उक्थ्यं उक्थमिति शास्त्र मुच्यते तत्र सन्मंत्र उक्थ्यः कथं

नूतौ सो मंत्रः यस्मिं मंत्रे इंद्रश्च वरुणश्च मित्रश्च अर्यमा च अन्येच देवा ओकांसि ओक इति निवासनाम निवसनानि कृत

वंतः॥ ब्रह्मणस्पतौ हे ब्रह्मणस्पते त्वं अस्य जगतो यंता एवं चेरवि ज्ञापयसि स्म तेस्य साध्वचनस्य बोधि बुध्य

स्व अवगता भव जिवातन यच अपश्यानिव जिन्वा जिन्वतिः प्रीतिकर्मा विश्वे यतः इन्द्र अस्माकं अस्को यदवंतियत्या

लयं तिदेवाः तत्प्रसादाद्वहद्वन्महतन् उत्तं वदे मदीय तां उज्यतामिति विदथे यज्ञे स्वकीये वादवते सुवीराः क

रु ॥ ॥ब्रह्म अर्दतो मंत्रनाष्य यजुः त्रिंशति मोध्याय॥ ॥ॐ अपेतः पैच्यो ध्यायः आदित्यस्यार्षं देवानो वा गायत्री॥

पलाशशाखया व्यूहति अपेतो यंतु पतयो अपयेतु इतः स्थानात्पणयोऽसुराः असुम्ना असुराश्च असुकरो

देवपीयस्कापीयतिर्हिंसाकर्मा देवानां हिंसिता रो देवद्विषः किमिति अस्य लोकः स्थानं मित्रः सुतावतः अस्य य

जमानस्य लोकस्थानं मंत्र सुतावतः सोमाभिषवं कृतवंता परं यज्ञः घुभिरहोभिः घशब्देन कृतो कृत वतःको

रुतुभिर् कृत्तिः अक्तुभिः रात्रिभिः व्यक्तस्यं तं न्तां यमः ददातु अवसानं अवस्य अस्मि निर्यवसानं अस्मै यज्ञमा

नाय॥ ॥वपति सविता ते गायत्री॥ सविता तेन वदे यजमानशरीरेभ्यः शरीराणामिति विनक्ति व्यस्यय: पृथिव्यां

लोके स्थानं यच्छतु न दि सविता अनडुह युत नआ न स्थानं उराक्यात्। द्विती यं वा क्यंत स्मे कल्पाय युज्यंतां शरीरेभ्य

स्त्रिया अनडुहः॥ ॥वायुः पुनातु॥ वत सः सीताः कृषति॥ वरुणरिर्येनर्हिः वा सुः पुनातु॥ विदार यतु सविता विदार

यतु॥ अग्ने नीज सादी ध्याविदार यतु सूर्यस्य वर्चसा अनाभिहुत या विदार यतु॥ विमुचंतां॥ उस्रियाः अनडुहः शरी

रात्॥ ॥अश्व चेव इति व्याख्याते॥ ॥शरीराणि निवपति सविता गायत्री सविता ते शरीराणि अस्थीनि मातुः पृ

शिवाउपस्थे उसंगेः स्वं केस्थावपउस्थापयउ। तस्मै अस्थिरूपाय यजमानाय सविश्राउ ह्याय हे पृथिवि शं सुखरूपा नवा छै॥
प्रजापतौ वा। यज्ञकांडिका प्रजापतौ चा देवतायां उपोदके उपसमीपे उदकं यस्य स तथोक्तः लोकस्थाने निदध्मि। असा
विति नामग्रहणं। अनुदात्त। उइञ्जामंत्रितं। तद्यथा देवदत्त पन। शोशुचदघं। आप यस्मात् अयं अर्थं दह उ पापं दे
हं न यद्वा प्रजापतिर पशोशुचत् अघं दहउ नोस्माकं पापं॥ छै॥ परयाग तेज पतिपरं मृत्यो परं पंथान मास्त्रिवपारहि
पः इश्रुरवान्ह न्वा गच्छस्व शब्देन दर्शयति यः असौ तव स्वभूतः अन्य इतरः देवयाता मृपिए याना रव्यः अपि च चक्षुष्मं
तेम्र एव तते ब्रवीमिषष्ठ्यर्थे चतुर्थी। चक्षुष्मतः म्र एव तस्त्ताव ब्रवीमि अतिशयार्थे वचनो न हिंत स्याहृहद्म सश्रुतो वा
शिमा च नोस्माकं प्रजां रीरिषः हिंसीः मोत वीरान् पुत्रान्॥ छै॥ यथार्थं कल्पयति अनु घुच्छ हतीत्यां। शं वातः सुखरूपो वा
तास्तु नवत्तु सुखरूपस्ते घृणि तेयतु। घृणिरिय ह्रनीमाहीति स्वाध्यायार्थे सुखरूपास्तु नवंतु। अभयः पृथिव्यां नवा
पार्थिवाः मा वचा मा लिशोशुचन्। अलिताप यंतु। किंच कल्पंतां। तदिशः कल्पंतास्च व दिशो नवंतु। उन्य आपः शिवतमा
नवंतु। उन्यत्तवेत्र सिंचवः समुद्राः शिवतमाः अंतरिक्षं शिवं उन्यं नवंतु। कल्पंतां ते दिशः सर्वा आदरार्थे पुनर्वचनं। कस्मा
र्थे वा। छै॥ अश्मन्वती। त्री स्त्री विकिरंतिता। अन्य नरंति अश्मन्वती पाषाणवती इयं नदी रीयते गम्यते अस्मात्किर्विषमं त्र
नोब्रवीमि संरजध्वं रसं रक्षो नरापाप यश्य जकरणे उत्तिष्ठत अभिप्रुखाज्ञवता प्रतरत हे सखायः किमित्यादरः। अत्रा जुहामः
परित्यजामः अशिवा अशांता ये आसन् स्यः शिवान्वाजान् अन्नविशेषान् वयं उत्तरेम। अन्य तरेम॥ छै॥ अपामार्गेण अपमृजति। अ
पाघम्। अनुष्टुप्। अपामार्गेणेम स्मतः अपस्तव अपगमय पजायां पापं मानसं अपगमय यच्च किल्बिषं कोर्तिनेदर्के पापं एवकायके १९८
अपगमय यच्च रपः रकारि प्रमितिपापना मनीन्नवतः। वाचिकं पापं। अपगमय च दुस्वप्न्यं दुःस्वप्नजं फलं दुस्वप्न्यं॥ छै॥ सुमित्रिया
न इति व्याख्याता॥ छै॥ अनडुहं। अन्वारभामहे। आगच्छति अनडुहं पंचवां। अन्वारंभामहे सौरभेयं हन्नरपथ्यं। छै। त्वाष्ट्रे कृष्ण
अविनाशाय। स्वर्चे नोस्माकं इंद्र एव देवेभ्यः। नोस्माकं इंद्र इव देवेभ्यः संतारणाद्वानी वह्नि वोर्हा संतारणाध्वन वा॥ छै॥ ॐ

दृश्येत मिति व्याख्यातं॥ मयी एव लोकमाहृत्य तोरणो निदधाति॥ ६॥ इमं जीवेभ्यः त्रिष्टुप् इमं मृत्यो ... परिधीयत इति परि
ददामि स्थापयामि किमर्थ मिति चेत् मा गात् मा गच्छेत् एषां जीवानां मध्ये अपरः पुरुष इमं वे ... पिधीयत इति परि
धेयाः शतं जीवन्तु शरदः पुरूचीः वर्द्धमाना अध्ययनयागानुकूलाः दंत ईर्षां मृत्युं अंतर्मृत्यै दधति पर्वतेन लोकेन ... पितृलोक एतमर्थं पुरस्तात्
सूचितं व्याख्यातं॥ ७॥ आयुष्मान् अग्ने एधि तव देव अग्ने यस्त्वां आयुष्मान्तं वा अवीमिद् विवाहेधानः वर्द्धमानः घृतप्रतीकः प्रतीकं मुखं घृतमा
त्रिः घृतं संस्कृष्ट्वा नं एधि तव उत्तरवेद्यां धारणाभिप्राय मेतत् घृतं च पीत्वा मधुवं मधुरं रसं च चारु सुगंधि गव्यं गोविकारजं तं पिता
इव पुत्रं अभिरक्षतात् पुत्रोस्त्वा तद्वा अभिरक्ष इमान् जीवान् स्वाहा सुहुतमस्तु॥ ८॥ सर्वेषां परिधींदधाति अनुपूर्वं परि मे गामने
षत इमं जीवाः परिसर्वेतः गां अनेषत नयते पुरि स्थि चिएत द्यां परि हृतवंतो भियास्मि नमावेत कर्म क्रियते तमग्निहृतवंतः अग्रे रणे
पासनं निरस्यतीत्येत दभिप्राय मेतत् शं देव पुत्र चिरं अक्षत अक्षयते ति प्राप्तेसि विलोपः अबाधनं दक्षिणाल ... अथेदानीं कृतक
मग्निं त्रिष्टुप् अथ येन पुरुषं दहति स क्रव्यात् तं प्रदक्षिणमित्रे षयामि अपुनरागमनाय राम राज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः रिप्र मितिपाप
रं॥ ९॥ वपां जुहोति॥ वह वपां॥ त्रिष्टुप् वह प्रापय वपां हे जातवेदः पितृभ्यः यत्र यस्मिन्देशे एतान् पितृन् वेत्थ जानासि निहितः स्थापि
स्थापितवान् पराके पराक्रांत सुदूरे पितृ स्वाश्च वपायाः सकाशात् मेदसः कुल्या नद्यः निस्रवंतु उप स्रवंतु तान् पितॄन् प्रति एषां
दाहृणांसत्याः भवितथा आशिषः सन्नमंतां पत्नीनः वंतु स्वाहेति यज्ञ॥ १०॥ स्योना पृथिवि पार्थिवी गायत्री स्योना सुखरूपा हे पृथि
विनोस्मा नवा अनृक्षरा व कंटर कंटक अनृक्षरा अकंटका चर्गायलोकाय स्वर्गालोक प्राप्त्यर्थं च यं यजमानः अयसदर्थं एवंसा
दियय मन्निशायः स्यादेति संप्रदान मस्तु॥ ॥ इत्युवटकृतौ मंत्रभाष्ये पंचत्रिंशत्तमोध्यायः॥ ॥ इदानीं प्रवर्ग्यमेवोपनिषत्संबंधा
तान्याख्यास्यामः तत्राग्निका उष्वे त्येवमादयः तान् पुनः परमेष्ठी प्रश्यन् प्राजापत्यो विमुखइति तस्य मंत्रगणस्य संज्ञा॥ अग्निहृदयेन
साम्ना मेधिकाः आध्यायात्रजापते रार्षं परिशिष्टं दध्यं श्वाथर्वणो पश्यन् दध्यं श्वाथर्वण इत्येवमादिकयाश्व याति तत्वं प्रति प
घाताः कृतवानं प्रवर्ग्यस्यादावयन्निव शांति करणोध्यायः विश्वे देवाः अग्निकानाम च्छेमेधिकानां च मंत्राणां इह साम्नानं दिवाकीर्तिसा

मान्या३।३प्रथमकंडिकायर्थः। रुचं वा नं प्रपद्ये प्रविशामि। वायुर्मि एवमेव मनो यजुः साम प्राणं चक्षुः श्रोत्रं व्याख्येयं। नहि त्रयी विद्या
प्रपन्नस्य प्रवर्ग्य आसुषा विना शं कुर्यात्तथा वाङ्मनः प्राणश्चक्षुः श्रोत्राणि प्रपन्नस्य सहृदः शाम्येत आपते लिंगमुपलक्षितो। अ
ष्ठिवं सति वाक् उजो बलं मृदते दृष्टानामयक्ष्म नरो ऊराग्रहणमादरार्थी एतदुक्तं भवति वाक् अतिशयकारो जः घ्राणापानौ वसहृए
वानुभूतामपि वर्तेत प्रवर्ग्योस्मान्न हिनस्ति।छ।यान्मे॥ पंक्तिः एतमिद्धं अनवखंडितं चक्षुः हृदस्य वायुग्रहणेन बुद्धिरुक्तो मनसो
वाह्निसितं प्रवर्ग्येण रणेन बृहस्पतिः मे मम तद्दधातु। अथैवं बृहस्पतिः अनुगृहीतानां शं सुखस्वरूपो नोस्माकं भवतु भुवनस्य भूतको
तस्य यस्पतिः योपि पितिः प्रवर्ग्यरूपा यज्ञः॥छ॥ भूर्भुवः स्वः यजूंषि तस्य विष्णुः कयानस्त्वो व्याख्यातः ऋषिकृतो विशेषः।छ।क
याचं गायत्री। हे द्यौः हे इंद्र कयाऊत्या केन वा गमनेन चं सास्मान् अभि मंदयसि अभिशेषयसि हर्षयसि हे वर्षेन कया वऊत्याको
नागमनेन स्तोत्रस्य आरंभे आहरसि कथय येन तथा स्तुति स्तोमः आनरे तिलडर्थे लोट्॥छ॥ इंद्रो विश्वस्य द्विपदा दा२॥ योयं म
हावीर इंद्र आदित्यो वा कस्याधिष्ठात्री देवता विश्वजगतः राजति दीप्यते तेन यस्त्वं तातस्य प्रसादात्सन्मुखं नोस्माकं अस्के द्विपदे
179 उष्णदं द्विपदां चतुष्पदां चेति त्रिः। क्रियाध्यायः। शमस्तु॥छ॥ शं नः इंद्र अनुष्टुप् यो महावीर मादोवशं सुखस्वरूपो नोस्माकं भवत्वति
त्रः भवतु। शं वरुणः नो भवतु शं इंद्रः बृहस्पतिः शं नः विष्णुः उरुक्रमः उरुः विस्तीर्णः क्रमो यस्येत्युरुक्रमः शं पंश दर्शितया व्याख्यया
व्याख्येयं॥छ॥ शं नः सुखस्वरूपो वातः अआपः अव्याधिजनकश्चास्माकं पर्जन्यो भवतु आकरकाशनिक्षारहितं उदकं नेषज्यकर्तृ अभिव
धेहु। कनिक्रदत् जनयित्नुः शं वृषः ऊर्वन्॥छ॥ अहानि शं द्विपदा गायत्री। अहनि दिवसाः शं सुखरूपा भवतु तथास्माकं सुखरूपा रात्रिः
प्रतिधीयतां प्रतिदधातु अस्माकं महावीरः॥छ॥ शं सुखस्वरूपो नोस्माकं मित्रावरुणौ भवतां अवोभिः पालनैः सदा शं नः सुखरूपो चास्मा सा ५
कं इंद्रापूषणौ भवतां वाजसातौ। अन्नसंभजने निमित्तभूते शं सुखस्वरूपो वास्माकं इंद्रासोमौ भवतां सुविता साधुगमनाय सुखग्रं वा १९
यवाशंयोः शमनाय रोगाणां यावनाय पृथक्करणाय भयानां॥छ॥ शं नः अश्वेव या गायत्री सुखरूपा अस्माकं द ~~[illegible]~~ ध्यः
अग्निहोत्राये अग्निहोत्राय वा अग्नीध्राय वा आपो भवंतु पीतये पानाय शंयोः शमनाय च यावनं प्रक्षुरणं यत्तु भयानां च भयशून्यं भवंतु नोस्मा
कं॥छ॥ स्योना पृथिवी व्याख्याता॥छ॥ आदित्यप्रत्नो व्याख्यातः॥छ॥ द्यौः शांतिः या द्युलोकरूपा शांतिः यान्तरिक्षरूपा शांतिः पृथि
वी आपः ओषधयः वनस्पतयः विश्वेदेवाः ब्रह्मत्रयीलक्षणं परं वा सर्वे शांतिः यावत्स्वरूप एव शांतिः सा मे मम शांतिः एधि भवत्वसि

तिसुरूपव्यश्य यः त्वत्प्रसादाद्दिव्यचक्षुषे दत्ता॥छ॥ दृते दृंह मा॥ दृ विदारणे दृते विदीर्णमपि शरीरे जराया दृंह दृढीकुरु॥ मां कथमिति चेत्
मित्रस्य मां चक्षुषा सर्वाणि भूतानि संईक्षंतां पश्यंतु अहमपि मित्रस्य चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे पश्यामि शांतदृष्टिमित्र
स्य चक्षुः न त्वमित्रः कंचन हिनस्ति न च मित्रं कश्चन हिनस्तीति एवं अद्विंस्यमाना अहिंसंतश्च परस्परं च द्वेषेण सर्वथा मित्र
स्य चक्षुषा समीक्षामहे॥ दृते दृंह मा॥ अतिशयार्थं पुनर्वचनं ज्योक् चिरं ते तव संदृशि संदर्शने सति जीव्यासं आदरार्थं पु
नर्वचनेन नमस्ते व्याख्यातः॥छ॥ नमस्ते दे॰ अनुष्टुभौ॥ नमस्तेऽस्तु विद्युते विद्युद्रूपाय नमस्तेऽस्तु स्तनयित्नुरूपाय नमस्तोऽस्तु
भगवन् यतः यस्मात्त्वं स्वर्लोकं गंतुं समीहसे अमर्त्यं च मियजिगीषया॥छ॥ यतो यतः कावरिताय कारकर्तुं समीहसे चेष्टसे त
तस्ततोऽस्माकं अभयं कुरु किंच शं नोऽस्माकं कुरु प्रजाभ्यः अभयं नः पशुभ्यश्च कुरु॥छ॥ इत उत्तरं यजुः विव्याख्यायते॥ सुमि
त्रियानः व्याख्यातं॥ तच्चक्षुः योऽयं महावीरोऽस्मान्निःसृतः तदा दिव्यरूपं चक्षुः देवहितं स्थापितं देवानां वा हितं पुरस्तात् प्राच्यां दि
शि॥ शुक्रं शुक्लं असंस्पृष्टपाप्मा निःशोचिष्मत् वा॥ उच्चरत् उदितं च प्रसादात् पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं प्रब्रवाम श
रदः शतं अस्खलितवाचो भवामः अदीनाः स्याम शरदः शतं भूयश्च बहुतरं कालं शरदः शतात्॥छ॥ ॥इति मंत्रव्याख्य
द्विंशतमोऽध्यायः॥छ॥ ॥मरुद्वीरसंततरणे॥ अन्यादानं देवस्य चेति व्याख्यातं नारिरसीति विशेषः॥छ॥ आलस्यजं पपि सुंजते
मनः व्याख्यातं॥छ॥ मृत्पिंडं परिगृह्णाति देवी द्यावापृथिवी हे देव्यौ द्यावापृथिव्यौ मखस्य यज्ञस्य सुवं उपादाय मृदं चोदकं वचो
यदिच्यर्थः॥ अद्य शिरः राध्यासं राध संसिद्धौ॥ संसाधयेयं देवयजने देवा अस्मिन्यजंते इति देवयजनं पृथिव्याः मखाय
यज्ञाय त्वां परिगृह्णामीति ततो विशेषपदमाह मखस्य शीर्ष्णे त्वां परिगृह्णामीति॥छ॥ अथ वल्मीककतयी हे देव्यः वम्र्यः उपजि
ह्विका समीका इति पर्यायाः वा सूर्यं भूतस्य प्रथमजाः पृथिवी भूतानां प्रथमजातं संबभूव तद्वम्र्यापि प्रथमजा उच्यते। म
खस्य शिरः राध्यासं अद्य वो युष्मान् उपादायेति शेषः देवयजने इति व्याख्यातं॥छ॥ वराहवितमादत्ते इयत्यग्रे युष्मदसी
वेमइया ममात्रः पुरुषस्य शयाचं इयती प्रदेशमात्रा निनयेन निर्दिश्यते अग्रे वराहस्योद्धरतः आसीत् यतीवा इय
मग्रे पृथिव्याः सप्रादेशमात्रीत्कपंक्यवारात् उद्धृतेष्वत्याहतेचां ब्रवीमि। मखस्य शिर उपादाय अथ राध्यासं देवय

जनेपृथिव्याः इत्यादि व्याख्यातं॥छ॥ आददे नादत्तोऽसि इंद्रस्यौज स्थ ये यूयं इंद्रस्य ओजो भवथ तान् युष्मान् ब्रवीमि मखस्य वो ऽद्य
शिर आनयद्य उपादाय शिरः राध्यासं इत्यादि व्याख्यातं॥ अजासीरमाददे तो मखाय चेत्यनेन संभृतानि गृह्णाति मखाय चेत्यतो
परिश्रितं अभि गच्छतो जपंति प्रैतु व्याख्यातं खरे सादयति मखाय चेत्यनेन मृत्पिंडमादाय महावीरं करोति मखाय चेत्यनेन नि
श्चितमभिमृशति मखस्य शिरोऽसीत्यनेन एवं द्वितीयं गवेधुकाभिः श्लक्ष्णयति महाय चेति त्रिभिर्मंत्रैस्त्रीन् महावीरान्॥छ॥ अ
श्वशकृता धूपयति अश्वस्य त्वा महावीर वृष्णः सकृत् शकृत् शकृदस्य शाक आदेशः धूपयामि देवयजने पृथिव्याः मखाय
त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे एवं द्वितीयं तृतीयोऽश्वपयति त्रीन् महावीरान् त्रिभिर्मंत्रैर्मखाय चेति श्रुति मंत्रं॥छ॥ पक्वानुद्धरति जुजोम
चिति प्रति मंत्रं ऊसे च असौ वै लोक ऊजः सख्यमेव तत्र कोटिल्यर क्षितं स्वर्यंवादित्यः ऊजये आदित्याय त्वा उदीपयामि एति
द्वयन् एष उ प्रथम प्रवर्ग्यः साधवे त्वा अयं वै साधुर्वाय एष मदीमान् लोकान् सिद्धा प्रतिष्ठितः एष उ द्वितीयः प्रवर्ग्यः सुक्षितै
त्वा अयं वै लोकः सुक्षितिः अस्मिन् हि लोके सर्वाणि भूतानि क्षियंति परिक्षाय क्षितिः अग्निर्ह्यस्मिं लोके सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठ
त्यावसति एष तृतीयः प्रवर्ग्यः अजा पयस्या वसिंचति मखाय चेति श्रुति मंत्रं॥छ॥ महावीरकरणसमाप्तं॥ महावीरं प्रोक्षति॥
॥ यमाय त्वा मखाय त्वा सूर्यस्य त्वा तपसे प्रोक्षामीति त्रिः महावीर सम नक्षि देवस्त्वा सविता मध्वानक्तु इति व्याख्यातं॥छ॥ म
रजतमानेरवरुपगूहति॥ पृथिव्याः संस्पृशस्पाहि संस्पृशतीति संस्पर्शः कि तं स्पृशेत तद्रूपो हे रजता पृथिव्याः संस्पर्शाद्र
क्षस्व महावीरं पाहि गोपाय महावीरमाज्य वीतं निदधाति अर्चिरसि शोचिरसि तपोसि व्याख्यातौ॥छ॥ अनाधृष्टेति वा चयति
प्रादेशमध्य विदारयन् लोके वै पृथिविया चं अनाधृष्टा वर्धितारक्षोभिः पुरस्तात्त्वां चाब्रवीमि अग्नेः आधिपत्ये सति आयुर्मे दा देहि १८०
या चं पुत्रवति दक्षिणा दातव्या भवति तां चाब्रवीमि इंद्रस्याधिपत्ये सति प्रजां मे त्वं दाः देहि यां सुखदास्त्वं यासाक अस्मि
न्सीदतीति सुखदा एष्या भवति तं चाब्रवीमि देवस्य सवितुराधिपत्ये सति चक्षुर्मे दाः देहि यां च आश्रुतिः आश्रयं त्वास्मिन् यज
माना इयाश्रुतिः यज्ञियो यसो देशः उत्तरतो भवति तां चाब्रवीमि धातुराधिपत्ये सति रायस्पोषं धनस्य पुष्टिं मे दाः यां च विधृ
तिर्विधारिणी उपरिष्टाद्भवसि तं त्वां ब्रवीमि बृहस्पतेराधिपत्ये सति ओजो मे दाः दक्षिणेनानेन पाणिना निह्नुते विश्वाभ्यः

१५

सदेवस्कं तं द्रावि स्कृतमन्ता या वेदे देवधर्मो देव: सन्‌ देवं (प्रादिग्णाय) अत्राप्राची: अदः स्मिन्नवसरे प्राचीरिति सुरू पश्च्यश्
रुदेद स्कृतं दावि स्कृतमन्तो यावदेदेवघर्मो देवः सन्‌ देवं प्रादिग्णाय अत्राप्राची अदः स्मिन्नवसरे प्राचीरिति मक मादी स्यामधनाम
कप्रवद्ध तर्पयवाघमेवोयुवं देअश्विनो अनुदेवीतयत्‌ ततो नेमोदवत पणायनमः करोचितिशेषः मक माघी स्यामधनाम
आलणं तदक्षि स्यां दद्दोदध्य चाश्ववणानवनतं उरुमधुम: दृती स्यां मधुका लणं प्रतिगच्छतः तो मधुवनै तास्यो मधुवनास्यो
ञ्बद्देव स्यौ व्याख्यातं॥छ॥ देचां परो क्षिक हृदयो यचीस्कमइतिशेषः मनसे अर्थाय चीदिवे अर्थाय चीस्कमः सूर्यो
स्वयेतयेणाय चामेवस्कमः यस्माद्य सर्वेकार्येषु त्वामेव स्कमः अतो ब्रूमः ऊर्ध्व अवस्थित चित्तः सन्‌ अध्वरे यो दिवि देवेषु ध
दिस्कापय॥छ॥ पिता नोसि: यतश्च पिता स्माकं त्वं वसि अतो ब्रवीमि पितेव नूचा स्मान्‌ बोधय सर्वथा न मस्तेस्क मामाहि
देसीः पत्नी बाधयति मरुत्वीरमी रुमा मां च घ्नं मनः यतश्च वक्षुसंयुक्तः च वशादिवेत सांतिक त्वो वामेप्र व्रायेमा शप्रतिस्पृश्य
तिकमी। भिवनार्थं उपस्पृशामः यतः सुत्रानूपश्च नूमयि थे दिस्का पय। प्रजां चन्द्रयोन्वयः अस्मा सुये दिस्कापय किंव अरिष्ट
अनुप्रदिसिता अदः सदुपस्या सदः नां नूयास मासीत्‌॥छ॥ सेदिगेणो सुदेति अदः केतुना। अदः केतुना प्रज्ञया कर्मणा वासहि
तं जुषतां परिगृह्णातु कथं तं सदः सुज्योतिः ज्योतिषा ज्योत्स्नं सुज्योतिष्कं यदद्‌: केतुना ज्योतिषा स्वकीयेन वा सादासुदु
ततद्भ विर्देवतारात्रिः केतुना अधस्तनेन व्याख्यातं॥छ॥ दूकूअष्टस्ततो मंत्रजाले सप्तत्रिंशतिमोध्यायः॥ ॥छ॥ छ॥ उक्तं
अथघर्मकक दोहार्थं रज्जुमादत्ते देवस्य त्वा व्याख्यातं। आददे गृह्णामि यतस्त्वं अदित्यै रास्नासि॥छ॥ गामाह्वयति इड एहि
अदित एहि अतस्त्वस्मिं श्छन्दस्य निर्देशार्थः दे इडे मान वि आइ हि। आ गच्छ अदिते देवमातः एहि सरस्वतिवाकू एहि नाम्ना १८१
यतिः उ ह्वो। असो यव ले एहि त्रिः अमे त्रितेस्य सादि रु दाः अदित्यै रास्नासीति गां पदान प्रति मुञ्चा। आदित्यै रास्नासि। इंद्रा
ण्या उष्णीषः इन्द्राणी इन्द्रस्य प्रिया पत्नी तस्या उष्णीषः प्रिया पत्नी तस्या उष्णीषः शिरोवेष्टनीत्वमसि वसमुत्सृज्य। पूषासि य
थाप्र पावाद्युं सुष्टिमाप्यायय ति एवं च मयि प्रस्नावनेन नजमाकुत्य शिबीने पय आधाय यसि। वस मुन्नयति। घर्मीयदीघ
मार्थं दयसि रूपकं दयाकर्मी पयसउ पदर्य। कुरुसा सर्वमुपासीः॥ पिन्वने दोग्धि अश्विभ्या मर्थाय पिन्वस्व फ्लावयस्व।

एवमेव सरस्वत्यै इंद्राय च विकृष्टो लिमीत्र्यते स्वाहेंद्रवदिति यदुक्तमानेन स्कंनेन ततः सूतमस्तु इंद्र संयुक्ते ॥ ७ ॥ स्तनमालभ्य
ताय स्ते स्तनः त्रिष्टुप् शा वाग्देवी आ वाग्देवी सरस्वती तिष्ठति । यः स्तन वस्तनः कथंभूतः शशयः शीङ् स्वप्ने सुशेवा स्तेअनुपतत्ते
न्यैः यश्च मयोभूः मयः सुखं भावयति सर्वभूतानां यश्च रत्नधाः रमणीयानां धनानां धारयिता यश्च वसुविद् वसु विद् इति य
श्च सुदत्रः कल्याणदानः धनवानपि सन् कश्चित् कृपणो भवति ते दातुं अत एवं विशिष्यते येन च विश्वा निपुष्यसि पुष्णासि वार्या
णि वरीयाणि हे सरस्वति तं स्तनं इह धातवे पानाय अकः कुरु । गच्छति उर्वंतरिक्षमिति व्याख्यातं । परीशा वा दत्ते ॥ ७ ॥
गायत्रं छंदोसि । त्रैष्टुभं छंदोसि उ जु महावीरं गृह्णाति द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामि परिशासयोः । द्यौश्च पृथिवी चास्तेयौ
महावीरस्यादिश्यः । उपयमन्या उपगृह्णाति अंतरिक्षेण उपयच्छामि उपगृह्णामि उपयमन्या अंतरिक्षे संस्तवः ॥ पयसासि
वति इंद्राश्विना हे इंद्रे अश्विनो मधुनः यज्ञियमधुसारघस्य सारघः मधुजातः त्वमरासु विन्निं भूतं सारघं मधुजा । यस्तं घ
र्मं पात रसं पिबत हे वसवः वारयितारः यजत च वाट् वषट्कारेण स्वाहा सुहुतमस्तु सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनये हविः सुहुतमस्तु
वा । सूर्यस्य रश्मये एकोरश्मिर्वृष्टिवनिर्नाम तिष्ठते ॥ ७ ॥ इत उत्तरे हांदशावातनाम निजयति । अथ यं सः समुद्राय त्वा एतस्माद्वाता
त्वाता समुद्रात् सर्वाणि भूतानि समुद्रवंतीति समुद्रवातः समुद्राय त्वा देधवयग्ये वाताय स्वाहा कामदुहे । मिद्र यमेव उत्तरत्रापि
या रुनी । सरिराय एतस्मात् सरिरात् सर्वाणि भूतानि लब्धकायानि संति स द्विरात गच्छंति अनाधृष्याय अनस्का य आघर्षयितुं अश
तिस्माय अयात्राकाया प्रतिधर्षयितुं अवस्यते अवनन्नीलायाः अग्निमिदायशामीतिकर्मनामा लोकेरातमके वितरा आलोकराद या ॥ ७ ॥
इंद्राय त्वा वसुमते रुद्रवते स्वाहा इंद्राय त्वादित्यवते स्वाहा इंद्राय त्वाभिमातिघ्ने स्वाहा सपत्नो अभिमाति ॥ ७ ॥ सवित्रे त्व ऋभुमते विभु
मते वाजवते स्वाहा ऋभुर्विभ्वा वाज इति अन्वत्तु अंगिरसः त्रयः पुत्रा बभूवुः तेषां मंत्र संस्तवः बृहस्पतये त्वा विश्वदेव्यावते सर्व
देव्यावते स्वाहेति ॥ ७ ॥ यमाय त्वांगिरस्वते पितृमते स्वाहा उपयमन्या आसिंचति घर्मं स्वाहा घर्माय सुहुतं घर्माय च तस्या रज प
ति स्वाहा घर्मः सुहुतो घर्मः पित्रे स्यादिति शेषः ॥ ७ ॥ वषट्कृते जुहोति विश्वा आशाः अनुष्टुप् आश्विनी । विश्वाः सर्वा आशाः का

मा॰ दक्षिणसनूद्दक्षिणा सददइतिवचनव्यत्ययः दक्षिणासीदर्जि कस्मात् यतः विश्वान्सर्वान्देवान् अयाट् अयाक्षीत् इष्टवान् इद्दक्षि
तः दक्षिणतो दिक्षित आहुतौ जुहोति आहुतिश्च यजुः यत एव मातात् अभवी मिदक्षितास्माभिः स्वाहाकृतस्य वषट्कारानंतरं स्वाहाक
स्य घर्मस्य मध्वो पिबतं मधु स्वादु अस्य पिबतं हे अश्विनौ ॥ ॥ त्रिरुचे प्रयति दिविधा घृतलोके स्थाप यद्वमाय यदु अन्त्यासेन्नरुपी समर्थ
मन्यते॥ अनुवषट्कृते जुहोति स्वाहाग्नये हुतमस्तु अग्नये यज्ञियाय यज्ञार्हाय यशो वसुरवे च यज्ञाहुतिभ्यः सकाशात् अस्माकं
स्त्रीति शोषः यद्वा त्रीयजुत्योदहि॥ ब्रह्मानुमंत्रयते अश्विना देहि घर्ममुच्छिष्टं आश्विनौ हे अश्विनौ घर्मपातं पिबतं हार्दानं हृदय
या हृदयेवा यो वनुतेन हर्दिनानिः अहस्कपूर्वीर्लवचनः दिवा इहस्कसा यां क्तवचनः सहि अवर्ण्य यागकाल एकालो पलक्षिता निः अ
तिभिः आगमिने निमित्तम्लाते नरापिलोक प्रसारितास्तीतवः उपरिष्टा॥ लाकाशोतातं त्रमुस्कृत्यात्॥ तनुना लिखितात्र पर्यायः एतिद्री
नूलोकानादिय[illegible]नमः उत्तरत्रापथनुषेगः नमो द्यावापृथिवीभ्यां॥ ॥ यजमानोनुमंत्रयते अपातां॥ आश्विनौ किं पा अपाता पीत
१८२ वंतौ अश्विनो घर्मं अनुद्यावापृथिवी अमहिसातां तं च घर्म एनमश्विनौ द्यावापृथिव्यावपि अनुमन्यतां॥ अनुमनवतां द्यावापृ
थिव्यो सानुमतृ दितियत एव मनो अब्रवीमिदहावक्षितानामस्माकं शतयो धानानि नवंतु॥ ॥ पिन्वमानमनुमंत्रयते इषे पिन्व
स्व इषितप्रेरणाय विकषो भुवा एवं ऊर्जे अन्नाय ब्रह्मणे ब्राह्मणेभ्य क्षत्राय क्षत्रियेभ्यः द्यावापृथिवीभ्यां पिन्वस्वेति॥ उक्तमधु
नरकूतो ऊर्ध्वमो सि धर्मवारणा समस्तस्य जगतो सि आहुति परिणामद्वारेण सुधर्मे देसाकधारणा सील स्वक्षेत्रसादयत्रिश्र २
मनिंद्रदिं साद्याद्र अदिं संनू अनुकूर्यानू प्रस्म अस्मासुनृमणानि धानानि हनुनानमयती तिनृम्णं वर्च धारय स्थापय ब्रह्मधार
यविशेषारय्यात्र वेणिकानस्मासुस्थापय॥ ॥ शाकलैर्जुहोति स्वाहा पूष्णे अयं॥ पूषायायपवते इति वायुः एष हीदं सर्वं पुष्यति ए १८२
षउध्यायः प्राणमेवास्मि न्नितितिः तदुक्तं दधासीति शिरसे असि शार रस्य कांड वचनः अस्तिवसंततः तदनु अनु उपरिसन्दहः प्रस्त
तिनूतः तरइति यजमानाः प्राकुः तद निधायो णातदुनाते स्वाहाकारावयवः प्राणेभ्यः विषययग्रहणं अपशील भ्यः स्वाहा प्रतिरवेभ्य
प्राणाः प्राणतिरवाः तान् प्राप्य सर्वं जगदुमंते॥ ॥ स्वाहापिरभ्यः ऊर्ध्वं बर्हिभ्यः ऊर्ध्वभागायै बर्हिरिषीतेत्र उच्यते सोमबाल्येत इ

यश्री घर्मं वैपावब्य [illegible] मिहान्य [illegible] त्वा [illegible] वा पृथिवीत्यां प्रार्णौ दानौ विद्या वा पृथिव्यौ स्याहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः प्राण वि विश्वे देवा
॥७॥ [illegible] रुद्रा [illegible] दृ [illegible] तिष्ठेय नाम सुपटितं [illegible] स्तोहरि: यथा क्रूयते सरुद्र इति: महावीरा उपयमन्या श्चधाम
यतिस्वाहा [illegible] ज्योति [illegible] स्वाहा समा [illegible] ज्योतिषा ज्योतिः यो ज्योतिर्वा इतिरस्मिन्पयो भवति ज्योतिरितस्या मितिश्रुतिः॥ ७॥ क
रकेवनेति [illegible] स्माना॥ [illegible] यानेम [illegible] दुं [illegible] स्माम धककेरकरण रसमहुत कं [illegible] तमेइं [illegible] यवत्मेवी येवत्तमे श्रमौतथास्मा
नि: अतोवसि [illegible] या म [illegible] याम [illegible] तवरु देवका मे सर्वेथा नमः त्र श्रस्क मामा दिदृसी इत्यात्मनः परि [illegible]
७॥ महावीर मा सहो करोति [illegible] मपद्री वृद्धोन वा वगायत्र्या म वसानमस्ति श्रुतिः करीवा त्रा मेई त्र जिव [illegible] श्रनि जव
तिइमं दिवं मदिमा यस्यन त्रा कथं [illegible] मदिमा विश्वे यावी सप्रथा सर्वेत: पृथ्कः तयां ब्रवीमि उतश्च वसा अपिव धनेन स र
लीयमवा यत्रा सा पृथिवी [illegible] बन्धवेत्यनुषंगः ससी दस्वे तिव्याख्याती रोचस्व दीपस्व यन र्थी तरा इतउत्तरे [illegible] सा रमेजा
यातेशा [illegible] तिपातेन वदेघर्म दिव्यादि विज्ञावा [illegible] लोके प्रविष्टा शु रुदीप्ति: या च गायत्र्या प्रविष्टा या च हविर्द्धाने प्रवि
ष्टा सा तेन व [illegible] तीनि [illegible] ष्णाय तो [illegible] से घाते निष्टाना सद तातस्यो भुवेत उच्यै च हे घर्म स्वाहाय त्रे अंत देत्रि
लि आग्नीध्रे समान मन्यन्ता॥ याते पृथिव्यां [illegible] सद [illegible] सदसि प्रविष्टा॥ ७॥ नि: [illegible] मं ति द [illegible] स्य चाम हावीरो रजिघ्
यतेव [illegible] संबंधिन्या परस्याय [illegible] नाय अर्थेचां हे महावीर अनुकमाम: चतुर्थ पादे [illegible] विष्यतितस्य दसंबंध
किं च [illegible] तच्छरीरं पाहि गोपाय किं च विर [illegible] यदस्य घर्मे ण्णाधारणेन निमित्त भूतेन तं त्वां महावीरं यमनुक्रामाम: अनुग
छेमाः [illegible] नाय [illegible] नव्यासेनवतराय चाकर्मे॥ अनुकर्म॥ अनुक्रामाम:॥ ७॥ महावीर निदं [illegible] ति चतुःस्रक्तिः म
हते॥ चतु [illegible] रस [illegible] कय: कोणस्यास्त्रिर स्रक्तिः यच्चना निने हनं रुतस्य सहास्मा [illegible] सप्रथाः अभ्यासेन भूय
समर्थ मन्यंते च [illegible] अपगच्छतु द्वेषो स्मत्त: वितरागा: स्यामेय नि प्राय: अप [illegible] कथने अपगच्छ उवलन
मस्मत्ता उनित्वा म्रियते म्रिचाना यत इयेतश्च [illegible] न मसिप्र देत्रन्यव्रतस्य [illegible] अन्यान् व्रते [illegible] मेय [illegible] मनुष्य कर्मण: सकाशात्
३

...सेवा मदेसा ...श्राः संत॥ ... यस ... स्पति धर्मेन ... घर्मे ... चे इध
... सलकं ... नेदसेवामदे ... आदित्य ... वालो पि निविचिता। अविकद ... रो ... घर्मो ... नादित्य ... रते योय ...
... रेतस्य ... तेन ... पुरी ... एतातन वई ... दित्य ... करोतु ... षा वर्षिता। आहुति परिणाम ह्वारे ... रि ... दृते ... रो ...
... रतस्य तेन ... पुरी ... वृत्रहन ... करोतू ... षा वर्षिता आहुति परिणाम ह्वारे ... ह ... रि ... सभा ...
... प्र मृज्यमानः अविकृदत ... इव दर्शतः दर्शनीयः मित्रो हि सर्वे स्यैव स मित्रः सन् सूर्येण सह घोत ... सभा
श्रीवार सा वाम ... प्रमादतः मित्रो न ... इव दर्शतः दर्शनीयः मित्रो हि सवे स्यैव स मित्रः सन्सूर्येण सह द्योत ... यावती
... वार सा वाम ... दत मित्रान ... सुमित्रियान उदये ए धोसी तिव्याख्याता त्र्यो मन्त्राः॥छ॥ दधि घर्मे ... आभ्रवे
इव उदधिः उदक धारण निविश्वसु धानां॥छ॥ सुमित्रियानः उदये एधोसीति व्याख्याता सप्त समुद्राः वितस्थिरे आभ्रवे
द्यावापृथिवी म ... तो रेड्डी। यावती यावत् परिमाणा द्यावापृथिवी यावच्च देवेत्र सप्त सिन्धवः सप्त समुद्राः वित स्थिरे आभ्र
ति तावत् तू दई ... महिमानं सर्ग ... अनु यच्छि ... मयि ... मि मयीत्यधिकारण निर्देशो विज्ञानाय
विशेषः अस्तेत व्याख्यातः॥छ॥ ... मयी ... यजमानाशीः मयि यत् तत् वई दियें वीर्यं ... मद ... जस्क मयि
... संकल्पः सं पदिः ... मयि ... संकल्पः विशिष्ट ... मयि ... मे त्रिष्टुकता ... व्याख्याताः त्रिलोकम भन्त्रेषु॥ विराजति
विराजति तिलकारव्यत्ययः विराजा आदित्याख्य न ज्योतिषा सद ... ब्राह्मणाः याख्येन न वज्यो वितिषा सह॥छ॥ कि ... सर
रितः ... जगद्द ... मदी ... आच्छत्त्वा ... स्थादा ... पूरणे। श्रीमहि ... यामवत्तराणि सुररो समो विप्सावचनं समारा ... सेव सर
वचनः पति ... मदी सदा काले यायजूकाः स्यामेत्यर्थः चिपः संहक ... सहाप्रतीयः ... द्धि ... दधिघर्मेस्य ... चिषदी ... १०२
संहक सपूर्वो ... स्वीकरणात् तस्य तत् ... कचे ... रिति साधक ... तस्य संकल्प सिद्धि तस्य सुश्रुणम ... प्रजापति
सुसुष्ठ ... तस्य देसु सुद ... सुसु ... जावा॥ तं अग्निं हुति ... तन मे तु। अग्नो ... यत ... अग्निहुते अपि चई ... तस्य प्रजापति
... रसव ... कृत उपक्लृतस्य गृहस्य ... यामि॥छ॥ ॥इतिमंत्र ... चे ... विं शत मोध्यायः॥छ॥ ॥इलत
क्लिन स्य ... रसव ... उपक्लृतस्य गृहस्य ... यामि॥छ॥ मनो विप्राणानामधिपतिः सुकृत मस्कम्पा ... त्या मनसा स हितेत्य
ततः पञ्चगर्भे ... प्राय ... सैस्वाहा प्राणेभ्य इत्यादि पूर्णाहुतीः। मनो विप्राणानामधिपतिः सुकृतमस्कम्पागे त्या मनसा सहितेत्य
चरे प्रवर्गे ... दध्याय ... स्वाहा प्राणे ... इत्यादिपूर्णाहुतीः। मनसः कामं कामय ... आकूतिं आकू
पृथिव्यै स्वाहेत्यादि प्रसन्नो मनसः कामं पूर्णाहुतिहोम॥ अनुष्टुप् ... यजमानाशीः मनसः कामं कामयातिः आकूतिं आकू

यने आ [illegible] हृदय मध्येस्यादि आगी यथाकस्या॥ अनयाहूलोहुया किंच पश्चन सूपपश्च
पकार [illegible] यथ [illegible] प्रथमथिमानतिविनाकि व्यस्य बायन्महावीरजेदनेनापच्चितेत सर्वेषु पवीयसीमि
यथ॥छ॥ [illegible] मारणेति महावीरः वरुणान प्रतिपादिकाश्रुति ॥छ॥ सविता प्रथमेहृत्रियाहृदेवतासैवं धविष्णाहुति
[illegible] रथाय [illegible] ॥ठ॥ अथ सत्रा निर्वैडिका आरण्येऽध्ययनसामान्यादि इपाठः मरुती गायत्री त्रिष्टुबास्या॥ उ
[illegible] मस्थेयादि [illegible] हव्यया॥छ॥ अग्निं हृदयेन आश्वमेधिका अध्यायपरिसमाप्तेः अरण्येऽध्ययचादि इप
ठ केक डिकेश्रुतिर्देवता [illegible] ॥छ॥ इति मंत्रभाष्ये एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः॥ ॥समाप्तं कर्मकांडं॥ ॥छ॥
उनकांडस्य [illegible] वि [illegible] संस्कारैः संस्कृतशरीरं अधीतवेद कृत्वा २
प्रश्नयथ [illegible] यमनायमवर्त्तितिथि पूजापनीत किं [illegible] मुमुक्षुरुपसन्नेशिष्य [illegible] शा
[illegible] यदा [illegible] निवमासीवसनीयं ममेदमिदं [illegible] नया भावनया आछादनीया इदं सर्वेनि
निवस्य [illegible] किंचशा [illegible] किंच [illegible] पथिवी [illegible] जंगमादि स्वस्वामिसंबंधो [illegible] आल
तस्यावते [illegible] येन नगानन्तुं [illegible] अत्र नवे: मा गृधः गृध्न [illegible] कथा: मामव मिति का
लोके [illegible] पातेवि [illegible] न कस्यविदपीयति प्रायः सर्वेषां न हि द्रव्याण्येकस्य दीतेतद्यथा [illegible] पति
[illegible] प्रा [illegible] ककेयूर [illegible] कारणानि अन्यथा अन्यं व पुरुषमुपतिष्ठमानानि [illegible] याद
तोऽमतः [illegible] स्य यो गे अधिकार इति वाक्यार्थः॥छ॥ निस्पृहस्यापि योगिनो ज्ञाननि
[illegible] मेत्यधिकार इत्येतमा [illegible] मुक्ति [illegible] लोके [illegible] विपरीति पुरुष [illegible]
[illegible] प्रयत्नकृत [illegible] यवदितमितिलक्षणेन शास्त्रसमाद्युक्य फलं [illegible] एवं च यितनेति विन कि [illegible]
य मुक्तिरस्तीति [illegible] प्रकाराः अन्यथा मुक्तिर्नास्ति। एतदुक्तं भवति यथा स्वर्गप्राप्तेः [illegible] स्ति
न तथा मुक्ता [illegible] ननु [illegible] कर्मभु [illegible] क्यात्कर्मनिषेधेन [illegible]
ति

[illegible] मनुष्ये [illegible] यते [illegible] श्री [illegible] विदिषं [illegible] तपसा [illegible]
यायदे [illegible] वेति [illegible] निकर्माणि ये कुर्वीत ते निगद्यते। असुर्यानाम असुर्याः असुराणां स्वरूपा [illegible]
रव सं [illegible] धेन तमसा [illegible] हेनाः सर्वतः तान् लोकान् तेऽज्ञानाः [illegible] ति गकेत्वा महेन [illegible] ये न
[illegible] आमल श्रुतितो ये स्व [illegible] निकर्मा [illegible] यते मद्यो जायते एवं महती विनष्टिः श्रूयते। इदानीं अमलस्य
मनियमव [illegible] परब्रह्म [illegible] येनोपास्यते तदा [illegible] अहं ब्रह्मास्मि सैवेध इदं सर्वं तन्मयं। इयं विद्या [illegible]
शाविमुक्ति ये निबंधनी। [illegible] देवैः [illegible] माप्ते एकमद्वितीयं विज्ञानघनरूपेण मनसा जवीयः मनस्तावद् [illegible]
नवतितताति शीघ्रतरं [illegible] तचार नितद्देवा आप्नुवन्न [illegible] देवा अपि प्राप्तुं शक्ता। सूक्ष्मत्वात्पूर्वम [illegible]
[illegible] सा कमी [illegible] नि चन मित्यर्थः तद्धावतः तदस्थाने यदो दृष्टिः [illegible] पश्चधावतः अन्यान्पुरु [illegible]
[illegible] यति [illegible] तिष्ठत्केम स वेगत्वा [illegible] अनेन [illegible] तस्मिन्नपः यस्मिंश्च अपः कर्माणि मातरिश्वा वायुर्दधाति [illegible]
[illegible] यति सर्वाणि कर्माणि यद्दानदमादि। [illegible] यज्ञं [illegible] विकाये। स्थाप्यते सन [illegible] रूपो [illegible] वितिवा [illegible]
[illegible] यतिया गच्छ [illegible] रूपे [illegible] मित्यर्थः एजति [illegible] वर्तित एवंकारणरूपं आत्मानं उद्दिश्य अथेदानीं [illegible]
[illegible] दिश्यते तदेजति [illegible] तदेव सर्वप्राणिरूपावस्थितं सन्देवचन न चलति स्थावररूप [illegible] दूरे [illegible]
[illegible] रूपेण [illegible] नीतिके [illegible] वादिरूपेण सर्वं [illegible] ब्रह्मलोये [illegible] ग्रंथः तदन्तर [illegible] प्राणिजातस्य
विज्ञानघनरूपेणान्तर्मध्ये [illegible] सर्वस्य अस्य प्राणिजातस्य बाह्यतः जडरूपेणावस्थितमात्म चेतनादेतरूपम [illegible] न५
[illegible] अस्या उपासनाया [illegible] नास्तीत्येवं केनविदा [illegible] देव ब्रह्मप्राप्तेः॥ [illegible]
[illegible] सर्वाणि [illegible] तानि चेतनानि आत्मन्येवानुपश्यति [illegible] सर्वाणि भूतान्यपस्थितानि न मधूनि [illegible] दमेव परब्रह्म [illegible]
तेषु च आत्मानमवस्थितं पश्यति ततो न विचिकित्सति एवं पश्यतो योगिनः परं ब्रह्मरूपा [illegible] नित्वर्वेति घनविज्ञानानंद
[illegible] दीति अतो न विचिकित्सा॥ [illegible] सर्वाणि भूतानि चेतनानि आत्मैवं [illegible] विजानतः [illegible]